

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 4, ТОМ 12, 2024

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 4, ТОМ 12, 2024

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 4, ТОМ 12, 2024

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4, VOL 12, 2024

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

**Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты**

**Редакция мен баспагер
мекен жайы:**

**Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28, 050010**

**Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010**

**Журнал Қазақстан
Республикасы Ақпарат
және қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 4, ТОМ 12, 2024**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының магистратура мен докторантура жөніндегі ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с 2022
года**

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Курмангазы 29, 050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16 августа
2021 года, свидетельство
№KZ54VPY00039118**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 4, ТОМ 12, 2024**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ученый
секретарь по магистратуре и докторантуре Института
востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат
исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна,
заместитель генерального директора по
стратегическому развитию и международным связям
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Scientific journal

**The journal has been
published since 2022**

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov Institute
of Oriental Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:

Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:

Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of Information
and Public
Development of the
Republic of Kazakhstan
on August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 4, VOL 12, 2024**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology,
General Director of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smagulov Bolat, Academic Secretary for Master's
and Doctoral Studies at the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for
Strategic Development and International Relations of the
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының магистратура мен докторантура жөніндегі ғалым хатшы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джун-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоуредж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті,
Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану
ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ученый секретарь по магистратуре и докторантуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагынш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгүл Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smagulov Bolat, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	19
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Чи Занг, Дадабаева Г.Р. Қытай Қазақстан студенттері үшін білім орталығы ретінде.....	25
Туленбергенова С.Т., Ташагыл А., Сутеева К.А. Түркиядағы модернизацияны зерттеудің теориялық және әдістемелік аспектілері.....	39
Хамитова Н.Е., Белялова А.Е. Оңтүстік Кореядағы мәдени саясаттың қалыптасу процесінің ерекшеліктері және оның цифрлық трансформациясы.....	50
Саметова Ж.Ш., Мұса Ә.Т., Беласарова Ж.Т. Қытайдың «Су бойында» атты классикалық романдағы қару-жарақ атаулары мен лақап есімдердің функциясы.....	63
Батырхан Б.Ш., Чокатова А.М., Әмірбекова С.К. Моңғол билігі кезіндегі Иран өркениетінің және бірегейлігінің тұрақтылығы.....	76
Жомарт Е., Тұрлығожаева А.Д. Қытайдағы ұлттық саясаттың қалыптасуы.....	88
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Кондапалли Ш. Қытайдың Тибеттегі ұлттық саясаты және оның Үндістанға әсері.....	101
Искакова З.У., Дәуен Д.Б. «Ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі Қытайдағы экономикалық өзгерістердің мәдениетке ықпалы.....	113
Мошқал М.А., Ахапов Е.А., Огихара А. Жапонияның тұрақты даму тәжірибесі: қалдықтарды басқару жүйесінің тарихи эволюциясы.....	124
Ашинова Ж.Е., Нурсеитова Л.Д., Акифуми Ш. Қазіргі жапон сыртқы саясатының жүзеге асырылуының теориялық негіздері.....	136
Байдаров Е.Ұ., Әмірбекова С.К. «Араб көктеміне» дейінгі және одан кейінгі Араб елдерінің экономикасы.....	150
Кайхе А. Солтүстік-шығыс Азияның билігінің әсерінен қазақ қоғамының дамуы мен өзгеруі.....	170
Биримкулова Г.У., Тубышева А.А., Абжаппарова Б.Ж. Орталық Азиядағы Қытай Халық Республикасының дипломатиясы мен стратегиялық әріптестігінің ерекшеліктері.....	177
Тасилова А.А., Тасилова Н.А., Жаппасов Ж.Е. Қазақ хандығы мен Шығыс елдері арасындағы дипломатиядағы билердің рөлі.....	190
Шығыстық деректану және түркология	
Ғабитханұлы Қ., Мәсімханұлы Д., Дарбай Н.Х. Қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркілік топонимдер: аудару, реконструкциялау, стандарттау мәселесі.....	203
Туякбаев Г.А., Ботабаева Ж.Т., Башенова Ә.М. Түркі тілдес халықтарының желілес топонимдік аңыздарындағы 40 саны және Қыз мұнарасы.....	216
Абдрахманова К.Х., Конкабаева Н.Н., Веди Ашкарөзлу «Ат-Тухфа» қолжазбасындағы зергерлік бұйымдар атаулары.....	229
Ахметбекова А.К., Монтанай Э.Ә. Киім компоненттері бар қазақ және түрік идиомаларының мәндік	

трансформациясы.....	239
Жиренов А.А., Ошан Ж.	
«Таварихи Гузиде-и Нусрат Наме» кітабының «Шағатай хан» бөліміндегі кей тарихи тұлғаларға қатысты мәліметтер.....	250
Марғұлан А.С., Жұмабаева А.А.	
Алтын Орда тарихынан «Таварихи Гузидайи Нұсрат-Наме» бойынша.....	264
Абдукамалова Э.С., Гиззатов С.М., Мұсырманқұл П.Б.	
Қазақстан музейлері қорларындағы араб, парсы тілдеріндегі жазба деректерді зерттеудің маңыздылығы.....	280
Шығыс дүниетанымы	
Каримова Р.У., Масимова Х.В., Каримов Н.И.	
Шығыс Түркістанның саяси тарихындағы сопылық (XVI – XVIII ғғ.).....	294
Шоинжанова М., Батырхан Б.Ш.	
Үнді және қазақ әдебиетіндегі ұлттық қаһарман кейіпкерінің болмысы.....	306
Сабыр М.Б., Раманова А.А., Мағауова А.	
Жошы Ұлысы дәуірі жазба мұралар тіліндегі діни лексиканың рухани-мәдени сипаты.....	318
Мамедова Ф.З., Мустафаева А.А., Дулаева Э.З.	
Араб және түрік тілдеріндегі амандасу мен қоштасуға қатысты лингвомәдени формулалардың концептуалдық құрылымы.....	333
Ошакбаева А.Б., Шаймердинова Н.Г.	
Мәдени антропологиядағы «өзіндік» және «жат» мәселесі.....	347
Орта Азия елдері: тарихы мен мәдениеті	
Кожирова С.Б., Шукыжанова А.Н.	
Орталық Азия: араб және ресейлік географиялық зерттеулер.....	361
Пилипчук Я.В.	
Жошы Ұлысындағы (Алтын Ордадағы) соғыс жүргізу ісі.....	373
Махсұтов А.К., Жумабаева А.А.	
Ноғайларды Батыс қыпшақтардың (кумандар, половецтер) ұрпақтары ретінде мойындау мәселесі.....	387

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	19
История и культура стран Востока	
Чи Занг, Дадабаева Г.Р. Китай как новый центр образования для казахстанских студентов.....	25
Туленбергенова С.Т., Ташагыл А., Сутеева К.А. Теоретико-методологические аспекты исследования модернизации в Турции.....	39
Хамитова Н.Е., Белялова А.Е. Особенности процесса становления культурной политики и ее цифровая трансформация в Южной Корее.....	50
Саметова Ж.Ш., Муса Ә.Т., Беласарова Ж.Т. Функции названий оружия и прозвищ в классическом китайском романе «Вдоль воды».....	63
Батырхан Б.Ш., Чокатова А.М., Амирбекова С.К. Стабильность иранской цивилизации и идентичности в период правления монголов...	76
Жомарт Е., Турлыгожаева А.Д. Формирование национальной политики в Китае.....	88
Страны Востока в международных отношениях	
Кондапалли Ш. Политика Китая в отношении этнических меньшинств в Тибете и ее последствия для Индии.....	101
Искакова З.У., Дауен Д.Б. Влияние экономических изменений в Китае на культуру после политики «открытости и реформ».....	113
Мошкал М.А., Ахапов Е.А., Огихара А. Японский опыт устойчивого развития: историческая эволюция системы управления отходами.....	124
Ашинова Ж.Е., Нурсеитова Л.Д., Акифуми Ш. Теоретические основы реализации внешней политики современной Японии.....	136
Байдаров Е.У., Амирбекова С.К. Экономика арабских стран до и после «Арабской весны».....	150
Кайхе А. Историческое развитие казахского общества под влиянием цивилизаций Восточной Азии.....	170
Биримкулова Г.У., Тубышева А.А., Абжаппарова Б.Ж. Особенности стратегического партнерства и дипломатии КНР в Центральной Азии.....	177
Тасилова А.А., Тасилова Н.А., Жаппасов Ж.Е. Роль биев в дипломатии между казахским ханством и Восточными странами.....	190
Источниковедение Востока и тюркология	
Габитханулы К., Масимханулы Д., Дарбай Н.Х. Тюркские топонимы, написанные китайскими иероглифами: перевод, реконструкция, проблема стандартизации.....	203
Туякбаев Г.А., Ботабаева Ж.Т., Башенова А.М. Число 40 и Девичья баиня в топонимических легендах тюркоязычных народов.....	216
Абдрахманова К.Х., Конкабаева Н.Н., Веди Ашкарроглу Названия ювелирных изделий в рукописи «Ат-Тухфа».....	229

Ахметбекова А.К., Монтанай Э.Э.	
Смысловая трансформация казахских и турецких идиом с компонентами одежды....	239
Жиренов А.А., Ошан Ж.	
Сведения о некоторых исторических личностях в разделе «Чагатай хан» книги «Тауарихи Гузиде-и Нусрат Наме».....	250
Маргулан А.С., Жумабаева А.А.	
Из истории Золотой Орды по данным «Таварих-и Гузида-йи Нусрат-Наме».....	264
Абдукамалова Э.С., Гиззатов С.М., Мұсырманқұл П.Б.	
Важность изучения письменных источников на арабском, персидском языках из фондов музеев Казахстана.....	280
Мировоззрение стран Востока	
Каримова Р.У., Масимова Х.В., Каримов Н.И.	
Суфизм в политической истории Восточного Туркестана (XVI – XVIII вв.).....	294
Шоинжанова М., Батырхан Б.Ш.	
Личность характера национального героя в индийской и казахской литературе.....	306
Сабыр М.Б., Раманова А.А., Магауова А.	
Духовно-культурный характер религиозной лексики в языке письменного наследия эпохи Улуса Джучи.....	318
Мамедова Ф.З., Мустафаева А.А., Дулаева Э.З.	
Концептуальная структура лингвокультурологических этикетных формул приветствия и прощания в арабском и турецком языках.....	333
Ошакбаева А.Б., Шаймердинова Н.Г.	
Проблема «своих» и «чужих» в культурной антропологии	347
Страны Средней Азии: история и культура	
Кожирова С.Б., Шукыжанова А.Н.	
Центральная Азия: арабские и российские географические исследования.....	361
Пилипчук Я.В.	
Военное дело Улуса Джучи (Золотой Орды).....	373
Махсұтов А.К., Жумабаева А.А.	
К вопросу об отнесении ногайцев к потомкам Западных кипчаков (куманов, половцев).....	387

CONTENT

Foreward	19
History and culture of the Eastern countries	
Chi Zhang, Dadabayeva G.R. <i>China as a New Center of Education for Kazakhstani Students</i>	25
Tulenbergenova S.T., Tasagil A., Suteeva C.A. <i>Theoretical and Methodological Aspects of the Study of Modernization in Turkey</i>	39
Khamitova N.E., Belyalova A.E. <i>The Features of the Process of Developing Cultural Policy and its Digital Transformation in South Korea</i>	50
Sametova Zh., Musa A., Belassarova Zh. <i>The Function of Weapon Names and Nicknames in the Classical Chinese Novel «Along the Water»</i>	63
Batyrkhan B.Sh., Chokatova A.M., Amirbekova S.K. <i>The Stability of Iranian Civilization and Identity During the Mongol Period</i>	76
Zhomart E., Turlygozhayeva A.D. <i>The Formation of National Politics in China</i>	88
Eastern Countries in International Relations	
Kondapalli S. <i>China's Ethnic Minority Policies in Tibet and Implications to India</i>	101
Iskakova Z.U., Dauen D.B. <i>The Impact of Economic Changes in China on Culture After the Policy of «Openness and Reform»</i>	113
Moshkal M.A., Akhapov Y.A., Ogihara A. <i>Japanese Experience in Sustainable Development: the Historical Evolution of Waste Management System</i>	124
Ashinova Zh.Ye., Nurseitova L.D., Akifumi Sh. <i>Theoretical Foundations of the Implementation of Modern Japanese Foreign Policy</i>	136
Baidarov Ye.U., Amirbekova S.K. <i>The Economy of Arab Countries Before and After the «Arab Spring»</i>	150
Kaihe A. <i>The Development and Changes of Kazakh Society Under the Influence of Northeastern Asia Regimes</i>	170
Birimkulova G.U., Tubysheva A.A., Abzhapparova B.Zh. <i>Features of Strategic Partnership and Diplomacy of the People's Republic of China in Central Asia</i>	177
Tasilova A.A., Tasilova N.A., Zhappassov Zh.E. <i>The Role of Biys in the Diplomacy Between the Kazakh Khanate and Eastern Countries</i>	190
Source Studies of the East and Turkology	
Gabitkhanuly K., Massimkhanuly D., Darbay N.K. <i>Turkic Toponyms Written in Chinese Characters: Translation, Reconstruction, the Problem of Standardization</i>	203
Tuyakbayev G.A., Botabayeva Zh.T., Bashenova A.M. <i>The Number 40 and the Girl's Tower in Toponymic Legends of the Turkic Peoples</i>	216
Abdrakhmanova K.H., Konkabayeva N.N., Vedi Aşkaroğlu <i>The Names of Jewelry in the Medieval Manuscript «At-Tukhfa»</i>	229
Akhmetbekova A.K., Montanay E.A.	

<i>Meaning Transformation of Kazakh and Turkish Idioms with Clothes Components.....</i>	239
Zhirenov A.A., Oshan Zh.	
<i>Information about some Historical FiguresIn the «Chagatai Khan» Section of the Book «Tawarih-I Guzida-Y Nusrot Name».....</i>	250
Margulan A.S., Zhumabayeva A.A.	
<i>From the History of the Golden Horde Based on the Data of «Tawarihi Guzidayi Nusrat-Name».....</i>	264
Abdukamalova E.S., Gizzatov S.M., Musirmankul P.B.	
<i>The Importance of Studying Written Sources in Arabic and Persian From the Collections of Kazakhstan's Museums.....</i>	280
Worldview of the Eastern countries	
Karimova R.U., Massimova Kh.V., Karimov N.I.	
<i>Sufism in the Political History of Eastern Turkestan (16th – 18th Centuries).....</i>	294
Shoinzhanova M., Batyrkhan B.Sh.	
<i>Personality of the Character of the National Hero in Indian and Kazakh Literature.....</i>	306
Sabyr M.B., Ramanova A.A., Magauova A.A.	
<i>The Spiritual and Cultural Nature of Religious Vocabulary in the Language of the Written Heritage of the Era of Ulus Jochi.....</i>	318
Mamedova F.Z., Mustafayeva A.A., Dulayeva E.Z.	
<i>Conceptual Structure of Linguoculturological Etiket Formulas of Greetings and Farewells in Arabic and Turkish.....</i>	333
Oshakbayeva A.B., Shaimerdinova N.G.	
<i>The Problem of «Identity» and «Alianation» in Cultural Antropology.....</i>	347
Kozhirova S.B., Shukyzhanova A.N.	
<i>Central Asia: Arab and Russian Geographical Research.....</i>	361
Pilipchuk Ya.V.	
<i>Warfare of Ulus Jochi (Golden Horde)</i>	373
Maksutov A.K., Zhumabaeva A.A.	
<i>On the Issue of Attributing Nogais to the Descendants of Western Kipchaks (Cumans, Polovtsians).....</i>	387

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024

жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими

учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal "Kazakhstan Oriental Studies" in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher

Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor.

МРНТИ 10.51.01

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.25>¹Чи Занг *²Дадабаева Г.Р. ¹Университет St. Andrews, Шотландия, Великобритания²Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

E-mail: cz38@st-andrews.ac.uk dgulnara@kimep.kz

КИТАЙ КАК НОВЫЙ ЦЕНТР ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Роль Китая как ведущей глобальной державы в научных исследованиях оказала значительное влияние на мировую образовательную динамику. Для казахстанских студентов учеба в Китае открывает двери к высококачественному образованию. Исследования показывают, что 88,8% студентов уверены, что наличие диплома или сертификата китайского образца гарантирует им более успешное будущее (Гошанова и Ракишева, 2016). С 2008 года Казахстан входит в число десяти стран, отправляющих студентов в Китай, вместе с Южной Кореей, Таиландом, Индией, США, Японией, Россией, Индонезией и Лаосом. Тем не менее, возникает вопрос: как казахские студенты воспринимают возможности и вызовы, связанные с получением образования в Китае? Насколько эффективным является сотрудничество Китая с Казахстаном в области образования для формирования положительного образа страны среди казахстанских студентов? Это исследование дополняет существующие материалы по образовательной дипломатии Китая, предлагая новые эмпирические данные о причинах выбора учебы в Китае и основных проблемах, с которыми сталкиваются студенты. Эта статья также показывает несоответствие между потребностями казахской экономики в рабочей силе и тем образованием, которое предоставляют китайские университеты. Авторы изучают, как казахстанские студенты воспринимают возможности и трудности и оценивают результативность китайско-казахского образовательного сотрудничества в создании позитивного имиджа. Опросы и интервью, проведенные в четырех университетах Казахстана, показывают, что, несмотря на множество возможностей, трудности с изучением языка мешают достижению высоких академических результатов и снижают усилия Китая в области образовательной дипломатии. Данное исследование углубляет понимание более широких геополитических последствий растущего влияния Китая в Центральной Азии.

Ключевые слова: образовательная дипломатия, высшее образование, Центральная Азия, Китай, геополитика, институты Конфуция

Введение

Вместе с экономическим ростом и изменением внешнеполитической стратегии от «сдержанности» к более активной позиции «выхода на международную арену», Китай также переживает быстрый рост в сфере образования (Deloitte). В период с 2018 по 2020 годы Китай опубликовал 23,4% всех научных статей в мире, обойдя США и став мировым лидером по объему научных исследований и «высокоцитируемых» публикаций (Lu, 2022). Значительные инвестиции Китая в научные исследования и разработки стали ключевым фактором быстрого подъема китайских научных учреждений в рейтинге Nature Index Annual Tables 2022 (Congou и Plackett, 2022). Китай сейчас занимает одно из ведущих мест среди стран по приему иностранных студентов, приняв около 500 000 студентов из-за рубежа в 2020 году (Zhang, 2015; Guiaké, Chen и Zhang, 2021). Эти изменения привели к тому, что Китай «перешел от роли крупнейшего экспортера китайских студентов в зарубежные

университеты к стране, которая все активнее привлекает иностранных студентов в свои собственные учебные заведения» (Piros и Koops, 2020, с. 120).

Для казахстанских студентов обучение в Китае является возможностью получить качественное образование. Исследования показывают, что 88,8% из них уверены, что китайский диплом или сертификат обеспечит им лучшее будущее (Кошанова и Ракишева, 2016). С 2008 года Казахстан стабильно входит в десятку стран, которые отправляют наибольшее количество студентов в Китай, наряду с Южной Кореей, Таиландом, Индией, США, Японией, Россией, Индонезией и Лаосом. Это свидетельствует о более глубоких политических отношениях между двумя странами, которые активно взаимодействуют в рамках таких инициатив, как «Один пояс, один путь» (BRI), а также в контексте Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Однако масштабы этого сотрудничества сдерживаются нехваткой специалистов в Казахстане, способных управлять различными экономическими проектами. Перемещение совместных предприятий из Китая в Казахстан требует специалистов, которые не только владеют китайским языком, но и имеют глубокие знания в своей отрасли для эффективного общения с китайскими партнерами.

Эта ситуация вызывает несколько вопросов: как казахстанские студенты оценивают возможности и трудности, связанные с китайским образованием? В какой мере сотрудничество в сфере образования между Китаем и Казахстаном способствовало формированию положительного мнения об этой стране среди казахстанских студентов? И говорит ли это о растущем влиянии Китая в Центральной Азии? Основываясь на результатах опросов и интервью, проведенных в университетах Казахстана, статья утверждает, что образовательное сотрудничество страдает от снижения интереса к науке и технологиям, а также трудностей в изучении китайского языка, что в итоге приводит к неудовлетворительным академическим результатам. Эти выводы подчеркивают ограниченные успехи обеих стран в подготовке квалифицированных кадров для новых предприятий.

Материалы и методы исследования

Образовательная дипломатия – это обширное понятие, которое охватывает такие аспекты, как академическая дипломатия и дипломатия обменов (Piros и Koops, 2020). Этот термин описывает «междисциплинарный, транснациональный обмен идеями, теориями и концепциями, способствующими образовательному процессу» (Batey, 2014, с. 77). Существующие исследования подчеркивают значимость образовательных и обменных программ как важных компонентов культурной дипломатии, которые способствуют взаимопониманию, продвижению ценностей и могут усилить стратегическое сотрудничество (Piros и Koops, 2020). Такая дипломатия может способствовать решению социальных проблем, например, гендерного неравенства в образовании (Fuller, 2019). Образование неизменно остается важным аспектом дипломатических, экономических, мягких сил и геостратегических инициатив ведущих мировых держав (Piros и Koops, 2020). Таким образом, образовательная дипломатия является отражением ценностей и приоритетов страны-партнера. Например, западные страны акцентировали внимание на реформировании экономики Вьетнама, а не на развитии его научно-технической базы, что привело к большему выделению ресурсов на подготовку экономистов, бюрократов и лиц, принимающих решения, в годы после распада Советского Союза (Abuza, 1996). Кроме того, сотрудничество между Казахстаном и Россией в области образования подчеркивает связь между политикой и образовательными направлениями. Например, после беспорядков в январе 2022 года Президент Токаев высказал намерение Казахстана увеличить число студентов, отправляемых в Россию, и предложил создать кампусы российских университетов в Казахстане для повышения конкурентоспособности местных специалистов (Smayil, 2022).

Существует разрыв между внутренней целью промышленной политики, направленной на развитие науки и технологий, и внешнеполитической целью, связанной с созданием благоприятного отношения. Это несоответствие может объяснить, почему большинство иностранных студентов в Китае сосредоточены на изучении китайского языка, а не на получении диплома (Metzgar, 2016). С момента вступления в ВТО в 2001 году Китай сделал образовательную дипломатию приоритетом, синхронизировав её с внутренней промышленной политикой, акцентирующей внимание на научных и технологических инновациях.

Этот подход продолжает развивать китайскую дипломатию "от народа к народу", начатую в 1949 году, с целью представить Китай в ином свете, отличающемся от его обычного образа в западных СМИ (Wang, 2020). Начиная с 2001 года, Китай активно привлекает иностранных студентов для укрепления народной дипломатии, усилив эти инициативы в 2010 году (Wang, 2020). Институты Конфуция является одним из ключевых инструментов для распространения мягкой силы Китая. Эта политика направлена на улучшение международного имиджа страны и не использует неолиберальную идеологию и не стремится к экономическим выгодам.

Это несоответствие приводит к несовпадению ожиданий между Китаем и странами, отправляющими иностранных студентов. Например, исследование Института Конфуция в Университете Найроби показало, что кенийские политики надеялись, что изучение китайского (мандаринского) языка поможет кенийцам успешно взаимодействовать с китайцами и китайскими компаниями в Кении, тогда как китайские дипломаты были больше сосредоточены на укреплении имиджа Китая и продвижении его политических и экономических интересов в стране (Wheeler, 2014).

Быстрая трансформация Китая из основного экспортера студентов в принимающую страну приводит к определенным трудностям. Студенты из других стран чаще испытывают аккультурационный стресс, чем в развитых странах, где работа с иностранными студентами началась гораздо раньше, в первые послевоенные десятилетия. Несмотря на то, что Китай привлекает большое количество иностранных студентов, у него сравнительно мало опыта в этой сфере, и реальные ожидания и нужды молодых людей нередко остаются без должного внимания. Примечательно, что студенты из Африки и Азии, по-видимому, сильнее подвержены этому стрессу. (Yu et al., 2014).

Авторы статьи, опираясь на основные работы по китайской образовательной дипломатии, предлагают свое видение тех вызовов и преимуществ, которые власти Китая предлагают для иностранных студентов. Выводы статьи основаны на данных опросов, интервью и обширном анализе вторичных источников и литературы на английском, русском и китайском языках. Эта работа также позволила выявить наиболее важные тенденции в контексте быстро меняющейся роли Китая в международной образовательной сфере.

Четыре университета (университет КИМЭП, Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, КазНУ им. Аль-Фараби и ТарГУ) были выбраны по нескольким причинам. Во-первых, они географически разнообразно расположены - в Алматы на юго-востоке, Астане в северно-центральной зоне и Таразе на юге. Эти учебные заведения популярны и охватывают широкий спектр студенческой демографии. Мы включили как государственные, так и частные учреждения, чтобы обеспечить всестороннее представление студенческих перспектив, независимо от степени финансовой и операционной автономии университета.

Китайско-казахстанское сотрудничество в сфере образования. Сотрудничество в сфере образования между Китаем и Казахстаном является частью усилий Китая по созданию положительного имиджа и продвижению своей мягкой силы, а главной движущей силой этой стратегии является инициатива "Один пояс, один путь" (Paradise, 2012; Pan, 2013). Это сотрудничество началось с подписания Соглашения о культурном сотрудничестве в августе

1992 года. В 2013 году, когда две страны углубляли свое Всеобъемлющее стратегическое партнерство, Китай заявил о намерении предоставить 30 000 стипендий и пригласить 10 000 преподавателей и студентов Институтов Конфуция из стран-членов ШОС для посещения Китая в течение следующего десятилетия (Xi, 2013). В 2015 году была подписана Совместная декларация о новом этапе всеобъемлющего стратегического партнерства, которое дополнило соглашение 1992 года.

Образовательная дипломатия Китая включает в себя увеличение грантов и количества студентов из стран-участниц программы "Один пояс, один путь" и государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. В 2017 году российский президент В.В. Путин предложил создать университет ШОС, объединив усилия университетов стран-участниц ШОС. Китай активно участвовал в этом, 20 из 82 участвующих университетов были китайскими высшими учебными заведениями (Li, 2021). В 2020 году Китай продолжил продвигать образовательную дипломатию на 13-й Неделе образования государств-членов ШОС "Образование без границ" на Саммите ШОС 2020 года (Саммит ШОС 2020, стр. 2019–2020). Благодаря финансовой и политической поддержке властей страны, Китай занимает второе место после России как новый центр образовательной миграции, причем количество казахстанских студентов возросло с 3 000 в 2007 году до 14 000 в 2020 году (Касенгали, 2022).

В 2016 году Исследовательский институт общественного мнения и Институт Конфуция при Национальном университете имени Гумилева в Астане провели опрос, чтобы выявить основные проблемы и возможности в развитии стратегического сотрудничества в области образования между нашими странами. В опросе участвовали 407 студентов, которые учились в Китае в 2015 году, при этом подавляющее большинство из них составили казахи (97,1%) в возрасте от 16 до 34 лет (Кошанова и Ракишева, 2016).

Результаты этого опроса подтверждают положительные тенденции, возникающие в результате совместных усилий обеих стран в содействии образовательной миграции. Примечательно, что почти половина респондентов (49,6%) отметила, что выбрала Китай в качестве места для учебы за границей из-за его привлекательности как дружелюбной к студентам страны, в то время как 45% указали на низкие tuition fees и доступное жилье. Меньший процент студентов (26,5%) был мотивирован желанием пожить в самом Китае, представляющем другую культуру.

Эти результаты подтверждают аргумент в пользу эффективного продвижения положительного имиджа Китая на международной арене, демонстрируя успехи китайских инициатив. Однако, несмотря на дипломатические инициативы Китая и гуманитарную помощь, пандемия COVID-19 усилила существующие антикитайские настроения, возникшие в результате советской пропаганды (Peugouse, 2016). Негативные последствия пандемии COVID-19 усугубили синофобию в Казахстане, что потенциально может негативно отразиться на совместных усилиях стран в сфере образования (Стэндиш, 2020). На этом фоне важно критически оценить эффект сотрудничества Китая и Казахстана в области образования.

Обсуждение

Опрос, проведенный Исследовательским институтом общественного мнения и Институтом Конфуция, показал, что для большинства респондентов основными источниками информации о возможностях обучения в Китае были друзья и знакомые. Удивительным оказался тот факт, что 77% студентов, которые учились в Китае в 2022 году, полагались на личные контакты для получения информации о образовании. В то же время интернет обеспечивал 12,5% их информации, а средства массовой информации Казахстана играли меньшую роль, составив 5% (Касенгали, 2022). Наш опрос выявил дополнительные нюансы

в этом наблюдении. Значительная часть студентов КИМЭП (68%) сообщили о том, что знают людей из Казахстана, которые успешно нашли работу в Китае. Напротив, ни один из опрошенных студентов Л.Н. Гумилева Евразийского национального университета не знал никого, кто бы получил работу в Китае.

Большинство респондентов нашего опроса (94,7%) положительно оценивают экономическое присутствие Китая в Казахстане, подчеркивая успешные совместные проекты, обилие потребительских товаров на казахстанском рынке и крепкие двусторонние отношения как основные причины для обучения в китайских университетах. Наш опрос показывает многообразие взглядов среди студентов разных университетов относительно экономического присутствия Китая. В то время как 56% респондентов из КИМЭП сохраняют положительный взгляд на бизнес-возможности, несмотря на пандемию COVID-19, 64% студентов Л.Н. Гумилева Евразийского национального университета выразили негативное отношение.

Средства массовой информации Казахстана широко освещают быстро растущий статус Китая как международного поставщика образовательных услуг, подчеркивая предпочтение гуманитарным наукам над естественными науками и технологиями (Муканкызы, 2014). Интервью, проведенные с казахстанскими студентами, получившими образование в технических университетах Китая, показали, что, хотя они высоко оценивают систему технического образования в Китае, языковые барьеры остаются серьезной проблемой, что часто мешает им получить полноценные дипломы по этим специальностям.

Это соответствует существующим исследованиям, которые показывают, что 90% казахских студентов в Китае выбирают социальные науки и гуманитарные дисциплины, включая такие области, как международные отношения, глобальная торговля и бизнес (Кошанова и Ракишева, 2016). Однако эта тенденция, похоже, противоречит преобладающим карьерным амбициям, связанным с информационными технологиями и нефтегазовой промышленностью (Муканкызы, 2014). Доступность играет значительную роль в предпочтениях казахстанских студентов в отношении китайских университетов, и 45% респондентов подчеркнули этот фактор. В 2022 году стоимость обучения варьировалась от 2 000 долларов в более доступных учебных заведениях до 4 800 долларов для университетов Лиги С9 (аналог Лиги Плюща в Китае) (China Admissions).

Хотя это является значительным ростом по сравнению с диапазоном стоимости обучения в 1 000–15 000 долларов в 2014 году (Муканкызы, 2014), это все же существенно дешевле, чем в большинстве западных университетов. В нашем опросе примерно 29,5% студентов выбирают китайские университеты из-за широкой доступности государственных грантов. Баланс между стоимостью и престижем привлекает внимание. 41,8% студентов подчеркивают качество образования в этих университетах, в то время как 31,9% акцентируют внимание на их престижности.

Еще одной причиной, по которой казахские студенты предпочитают китайские университеты, является положительное восприятие поддержки китайских властей и администрации университетов. Около 49,6% казахстанских студентов сообщили о том, что чувствуют поддержку в таких областях, как оформление виз, качественное жилье и экстренная внеучебная помощь (Сериккалиева, Надирова и Сапарбаева, 2019). Это подтверждается сообщениями китайских СМИ о том, как сотрудники Университета международных исследований Сианя готовили пельмени для казахстанских студентов во время зимних каникул. Примечательно, что этот жест был осуществлен даже при соблюдении протоколов COVID-19, при этом сотрудники были в индивидуальных средствах защиты для обеспечения безопасности (Pang, 2022). Подтверждая эти наблюдения, наши интервью показали, что казахские студенты высоко ценят усилия китайских властей и

администрации университетов, в первую очередь из-за комфортных условий, предоставляемых для иностранных студентов.

Наш опрос среди студентов КИМЭП показал, что 22 из 25 респондентов высказали положительное мнение о китайском образовании, связывая его с экономическими достижениями страны (опрос студентов КИМЭП). Кроме того, казахский аспирант, который получил степень в китайском университете, высоко оценил поддержку, которую он получил от своих преподавателей и однокурсников на протяжении всего своего обучения в Китае (интервью с казахским аспирантом, август 2022 года).

Результаты исследования

Усилия Китая по укреплению своей мягкой силы принесли смешанные результаты. Несмотря на то, что казахстанские студенты положительно воспринимают Китай благодаря щедрому финансированию и лучшим условиям жизни по сравнению с их китайскими сверстниками, часть молодежи считает, что попытки внедрения мягкой силы не могут сформировать истинную лояльность к Китаю (Плахина, 2021). Хотя материальная поддержка Китая, безусловно, привлекает казахстанских студентов, языковой барьер мешает им в полной мере извлечь выгоду от обучения в области науки и технологий. «Язык и культура» — одна из немногих реалистичных опций или предпосылок для других предметов, доступных казахстанским студентам. Опрос, проведенный Исследовательским институтом общественного мнения и Институтом Конфуция, выявил значительные проблемы, с которыми сталкиваются люди при изучении китайского языка (Кошанова и Ракишева, 2016). Несмотря на интенсивное языковое обучение, 44% все еще предпочитают общаться с другими казахстанскими студентами, в то время как только 28% выбирают взаимодействие с другими студентами, включая иностранцев (Касенгали, 2022).

Недостаточное понимание китайских культурных традиций и ценностей, в сочетании с неподготовленностью к адаптации в новой среде, часто приводит к низкой учебной успеваемости казахстанских студентов в Китае. В результате, некоторые студенты были переведены на более низкую степень, получая вместо диплома справку о пройденных курсах. Тлектес Адамбеков, который в 2014 году был председателем Ассоциации студентов Казахстана в Китае, подчеркнул, что значительное число казахских студентов столкнулись с трудностями в обучении, главным образом из-за их ограниченного знания китайского языка (Муканкызы, 2014).

Наличие языкового барьера характеризовало начальные этапы образовательного взаимодействия между двумя странами. Со временем казахстанские агентства принимали необходимые меры для предоставления заявителям полной информации и поддержки, которые способствовали лучшему пониманию особенностей китайской образовательной системы. Согласно нашему опросу, проведённому в 2022 году, большинство респондентов (77%) по-прежнему отмечают низкий уровень владения китайским языком и культурные различия как главные препятствия для учёбы в Китае.

Наши данные свидетельствуют о несоответствии между потребностями казахстанского рынка труда и навыками, которые студенты получают в рамках обучения в Китае. В то время как Казахстан движется от ресурсозависимой экономики к экономике, ориентированной на IT-сектор, Китай в основном предлагает образовательные программы, связанные с изучением китайского языка, частично потому, что он является основой для многих других дисциплин. В Казахстане нет четко сформулированных государственных программ, которые могли бы предсказать востребованные специальности и отрасли в ближайшей перспективе (Министерство юстиции Республики Казахстан, 2019; Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан, 2021).

Многие официальные программы не содержат информации, смогут ли казахстанские выпускники, окончившие обучение в Китае через четыре или пять лет, обеспечить себе трудоустройство, и не обозначают отрасли, в которых может возникнуть спрос на их навыки. Алматы и Нур-Султан стремительно превращаются в центры экономического роста, при этом наблюдается значительное увеличение числа компаний, занимающихся оптовой и розничной торговлей, а также ремонтом транспортных средств (Таксымбаев, 2022).

Наоборот, такие сектора, как электроснабжение, водные ресурсы, государственное управление и социальное обеспечение, испытывают спад, и в этих областях закрылись 25 компаний (Таксымбаев, 2022). Тем не менее, многие казахстанские студенты, кажется, не осознают изменяющиеся тенденции в этих отраслях на местном рынке труда.

Многие казахстанские выпускники китайских вузов испытывают трудности с трудоустройством по возвращении на родину. Согласно информации министерства труда и социальной защиты Казахстана, примерно 34% молодых людей получали высшее образование, не имея ясного представления о будущих возможностях и перспективах в выбранных ими специальностях, и 40% выпускников университетов не смогли найти работу по своей профессии (Смаил, 2022). Усиливает эту проблему и стипендия "Болашак" — государственная программа, призванная поддерживать казахстанских студентов, обучающихся за рубежом, которая не даёт четкого понимания перспектив трудоустройства для обладателей китайских дипломов.

Большинство участников нашего опроса (76,6%) отметили, что отдают предпочтение направлениям с низкими затратами на обучение, увлекательной студенческой жизнью, высоким качеством образования, безопасностью и прочими факторами. Многие молодые выпускники в Казахстане выбирают магистерские программы в иностранных университетах, так как это повышает их конкурентоспособность на рынке труда. Тем не менее, после завершения учёбы многие из них испытывают необходимость получать образование в других областях для улучшения своих шансов на трудоустройство.

Среди студентов Таразского государственного университета имени М. Х. Дулати 55,56% не проявили интереса к учебе в Китае, даже если такая возможность была бы им предложена. Эта ситуация может быть объяснена их происхождением: многие из них приехали из небольших и менее развитых городов и сельской местности, поэтому они предпочитают оставаться в своей стране из-за ограниченного знания иностранных языков. Кроме того, они подходят к вопросу с практической точки зрения, размышляя о том, как их образование может помочь в карьере, и 86% из них выражают желание работать в Казахстане после завершения учебы.

Спрос на квалифицированную рабочую силу в таких отраслях, как оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов, а также в строительстве, быстро растёт в Казахстане. По состоянию на май 2022 года количество зарегистрированных предприятий во всех секторах достигло 493,683, что на 1,27% больше по сравнению с предыдущим месяцем (Аралбай, 2023). Однако из 14,000 казахстанских студентов в Китае, согласно официальной статистике, лишь 1,036 (7,4%) выбирают международную экономику и торговлю, 98 (0,7%) — транспортные технологии, а 70 (0,5%) — инженерию (Кошанова и Ракишева, 2016). Эти данные указывают на значительное несоответствие между требованиями Казахстана к квалификациям и академическими предпочтениями его студентов в Китае.

Наше интервью подтвердило проблему несоответствия навыков, полученных в университете, и важность изучения китайского языка. Один из респондентов, который получил степень PhD в 2021 году в Сычуаньском университете и в настоящее время работает в другом китайском университете, поделился трудностями, с которыми он столкнулся при поиске работы и изучении языка.

Многие мои друзья отметили, что при возвращении на родину из Китая для поиска работы их специальность часто не играла значительной роли в карьере. Гораздо важнее оказалось владение китайским языком. Эти иностранные студенты использовали свои языковые навыки для получения работы, и такие навыки зачастую приводили к более высоким зарплатам. Учитывая значительную роль Китая в глобальной экономике, понятно, почему образование в лучших китайских университетах имеет такую ценность на рынке труда для выпускников. Таким образом, международные студенты могут использовать свои знания китайского языка как мост между странами (интервью с гражданином Казахстана, доктор философии, июль 2022).

Это интервью демонстрирует, что студенты выбирают курсы китайского языка и культуры не только как обязательное требование для других специальностей. Этот факт также указывает на то, что многие студенты искренне заинтересованы в изучении китайского языка, осознавая потенциальные карьерные возможности, которые он может открыть. С увеличением спроса на образование в Китае наблюдается рост числа потенциальных студентов, записывающихся на языковые курсы в Институтах Конфуция или других языковых центрах в Казахстане в подготовке к обучению в Китае (see Farchy, 2016; CGTN, 2022).

Несмотря на то что наши респонденты, в основном, восхищаются экономическим успехом Китая и доступностью его образования, они, похоже, не уверены, как выбранные ими курсы скажутся на их трудоустройстве на казахстанском рынке труда. Их представления о преимуществах китайского диплома частично основываются на наблюдениях за окружающими.

Несмотря на некоторые успешные примеры, большинство наших респондентов (67,2%) не заинтересованы в поиске работы в Китае или в получении магистерской степени после окончания учёбы из-за недостаточного владения китайским языком. Казахстан является многоязычной страной, и большинство её жителей свободно владеют как минимум двумя или тремя языками: казахским, русским и, в меньшей степени, английским. Однако китайский язык принадлежит к другой языковой семье, отличной от тюркских и славянских языков, которые преобладают в Центральной Азии. Наши данные показывают, что среди многоязычных респондентов в Университете КИМЭП распределение уровня владения языками выглядит следующим образом: 32,79% владеют английским, 29,51% — русским, 6,56% — немецким, 4,92% — корейским, 1,64% — испанским и 14,75% — другими языками. Обучение в КИМЭПе ведется на английском языке, и эти данные показывают, в странах с каким государственным языком студенты готовы обучаться впоследствии.

Только один респондент сообщил о наличии некоторого знания китайского языка, в то время как несколько других не предоставили ответов. В отличие от этого, данные респондентов КазНУ имени Аль-Фараби показывают, что, хотя у них нет планов на обучение в Китае в ближайшее время, они готовы воспользоваться возможностью изучения китайского языка, если это будет предложено бесплатно. Эта группа менее лингвистически разнообразна, так как большинство студентов не знает никаких иностранных языков, кроме русского. Респонденты из Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, хотя и не столь разнообразны в языковом плане, демонстрируют большую готовность к получению образования в Китае: 76% из них высказывают это предпочтение.

Заключение

Эта статья дополняет существующую литературу по образовательной дипломатии Китая, предоставляя новые эмпирические данные о мотивах выбора обучения в Китае и основных трудностях, с которыми сталкиваются студенты. Она подчеркивает несоответствие между спросом на рабочую силу в казахстанской экономике и типами образования,

предлагаемых китайскими университетами. Поскольку эти учреждения в основном функционируют как инструменты мягкой силы, им оказывается значительная институциональная поддержка в области таких дисциплин, как китайский язык и культура, тогда как меньше внимания уделяется направлениям, соответствующим актуальным потребностям экономического развития Казахстана. Ограниченное владение языком также усложняет задачу трудоустройства выпускников в Китае. Эта проблема становится еще более острой на фоне замедления экономики Китая, в результате чего более 21,3% молодежи испытывают трудности с поиском работы (Fu, 2023).

Результаты опросов и интервью, проведенных в казахстанских университетах в 2022-2023 годах, подтвердили ключевые моменты, часто обсуждаемые в масс медиа Казахстана. Большинство респондентов согласны с преобладающими мнениями, представленными в существующей литературе, они считают, что экономические успехи Китая делают страну привлекательным вариантом для иностранных студентов. Они выделяют наиболее такие привлекательные аспекты образовательного процесса в Китае, как значительная финансовая поддержка со стороны правительства и местных властей, безопасная среда, активная студенческая жизнь и доступная плата за обучение.

Однако главной преградой для получения образования в Китае по-прежнему является ограниченное владение китайским языком и трудности с выделением времени для его изучения во время учебы в стране. В связи с этим, студенты из более обеспеченных слоев общества часто выбирают страны, где английский язык является основным или одним из языков обучения, предпочитая такие направления, как Великобритания, США и Европейский Союз, в надежде на более благоприятные перспективы трудоустройства в этих странах.

Наши опросы и интервью предоставляют более детальное понимание ограничений образовательной дипломатии Китая в отношении Казахстана. Казахские студенты, преимущественно из семей среднего класса, составляют основную часть студентов китайских университетов, и их карьерные амбиции чаще всего направлены на трудоустройство в Казахстане. Эти выводы акцентируют внимание на необходимости образовательных инициатив, которые должны быть согласованы с усилиями казахстанского правительства по диверсификации экономики и стимулированию создания рабочих мест, особенно в высокотехнологичных секторах.

В настоящее время поддержка программ изучения китайского языка в Казахстане остается довольно ограниченной, как в плане институциональной поддержки, так и финансовых ресурсов. Хотя Институты Конфуция предлагают курсы китайского языка, результат их деятельности довольно ограничен. Объясняется это тем, что знание китайской культуры не всегда способствует возможностям трудоустройства, особенно при недостатке рабочих мест в Китае. Кроме того, студенты из небольших городов продолжают сталкиваться с трудностями в поиске центров изучения китайского языка. Данные нашего опроса показывают, что студенты из семей со средним и низким доходом в южных и юго-восточных регионах, как правило, имеют более высокий уровень владения русским или английским языками как иностранными. Примечательно, что студенты из небольших местных университетов реже стремятся учиться за границей, и это решение не всегда обусловлено финансовыми трудностями. Студенты из южных регионов, где преобладает казахский язык, должны продемонстрировать владение казахским, чтобы устроиться на работу в государственном секторе. В бизнесе может потребоваться знание китайского языка. Следует также отметить, что власти Казахстана предпринимают активные меры, такие как разработка законов, повышающих статус казахского языка как единственного официального языка страны, для укрепления гражданской идентичности и содействию национальному единству в нашей стране (Agence France-Presse в Астане, 2023; Хайдар, 2023).

На фоне продолжающихся геополитических процессов в Центральной Азии и дискуссий о влиянии Китая наше исследование выявляет ограниченное воздействие образовательной дипломатии Китая. Это ограничение связано с несоответствием изменяющихся потребностей Казахстана, особенно в контексте его стремления к экономической диверсификации. Приоритет отдается продвижению китайской культуры и языка, что нацелено на создание позитивного образа Китая среди казахстанских студентов, а не на удовлетворение актуальных потребностей в экономическом развитии.

Литература:

Abuza Z. (1996). The Politics of Educational Diplomacy in Vietnam: Educational Exchanges under Doi Moi. *Central Asian Survey*, 36 (6), pp. 618- 631. available at: <https://doi.org/10.2307/2645795>.

Agence France-Presse in Astana (2023) ‘Kazakhstan drafts media law to increase use of Kazakh language over Russian’, *The Guardian*, 6 October. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2023/oct/06/kazakhstan-drafts-media-law-to-increase-use-of-kazakh-language-over-russian> (Accessed: 1 November 2023).

China Admissions (no date) Chinese University Tuition Fees, China Admissions. Available at: <https://www.china-admissions.com/chinese-university-tuition-fees/> (Accessed: 20 September 2023).

Deloitte (no date) Trends in the Chinese Education Industry, Deloitte China. Available at: <https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/international-business-support/articles/trends-in-the-chinese-education-industry.html> (Accessed: 19 September 2023).

Farchy, J. (2016) ‘Kazakh language schools shift from English to Chinese’, *Financial Times*, 9 May. Available at: <https://www.ft.com/content/6ce4a6ac-0c85-11e6-9456-444ab5211a2f> (Accessed: 4 October 2021).

Fu, C. (2023) ‘China Suspends Report on Youth Unemployment, Which Was at a Record High’, *The New York Times*, 15 August. Available at: <https://www.nytimes.com/2023/08/15/business/china-youth-unemployment.html> (Accessed: 1 November 2023).

Касенгали, А. (2022) Учеба в Китае: чего хотят и что получают наши студенты. Available at: https://total.kz/ru/news/zhizn/ucheba_v_kitae_chego_hotyat_i_chno_poluchaut_nashi_studenti_date_2022_07_30_18_23_29 (Accessed: 19 September 2023).

Кошанова С. И Ракишева Б. (2016) Study migration to China [Учебная миграция в КНР кит]. Available at: <https://opinions.kz/images/books/Учебная%20миграция%20в%20КНР%20кит.pdf> (Accessed: 19 September 2023).

Lu, D. (2022) ‘China overtakes the US in scientific research output’, *The Guardian*, 11 August. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/11/china-overtakes-the-us-in-scientific-research-output> (Accessed: 19 September 2023).

Metzgar, E.T. (2016) ‘Institutions of Higher Education as Public Diplomacy Tools: China-Based University Programs for the 21st Century’, *Journal of Studies in International Education*, 20(3), pp. 223–241. Available at: <https://doi.org/10.1177/1028315315604718>.

Ministry of Foreign Affairs (2015) Joint Declaration between the People’s Republic of China and the Republic of Kazakhstan on a new stage of comprehensive strategic partnership [中华人民共和国和哈萨克斯坦共和国关于全面战略伙伴关系新阶段的联合宣言]. Available at: https://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq_676201/gj_676203/yz_676205/1206_676500/1207_676512/201508/t20150831_7979114.shtml (Accessed: 19 September 2023).

Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan (2019) On approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 [Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (Accessed: 20 September 2023).

Pang, C. (2022) Chinese Language School and International Office organized teacher volunteers to make dumplings for international students to bring warmth [汉学院、国际处组织教师志愿者为国际学生包饺子送温暖]. Available at: <https://www.xisu.edu.cn/info/1080/19696.htm> (Accessed: 20 September 2023).

Paradise, J. (2012) 'International Education: Diplomacy in China Globalizing Higher Education', *Brown Journal of World Affairs*, 19(1), pp. 195–210. Available at: <https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/brownjwa19&i=195> (Accessed: 19 September 2023).

Paradise, J.F. (2009) 'China and International Harmony: The Role of Confucius Institutes in Bolstering Beijing's Soft Power', *Asian Survey*, 49(4), pp. 647–669. Available at: <https://doi.org/10.1525/as.2009.49.4.647>.

Peyrouse, S. (2016) 'Discussing China: Sinophilia and sinophobia in Central Asia', *Journal of Eurasian Studies*, 7(1), pp. 14–23. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.10.003>.

References:

Abuza Z. (1996). The Politics of Educational Diplomacy in Vietnam: Educational Exchanges under Doi Moi. *Central Asian Survey*, 36 (6), pp. 618- 631. available at: <https://doi.org/10.2307/2645795>.

Agence France-Presse in Astana (2023) 'Kazakhstan drafts media law to increase use of Kazakh language over Russian', *The Guardian*, 6 October. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2023/oct/06/kazakhstan-drafts-media-law-to-increase-use-of-kazakh-language-over-russian> (Accessed: 1 November 2023).

China Admissions (no date) Chinese University Tuition Fees, China Admissions. Available at: <https://www.china-admissions.com/chinese-university-tuition-fees/> (Accessed: 20 September 2023).

Deloitte (no date) Trends in the Chinese Education Industry, Deloitte China. Available at: <https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/international-business-support/articles/trends-in-the-chinese-education-industry.html> (Accessed: 19 September 2023).

Farchy, J. (2016) 'Kazakh language schools shift from English to Chinese', *Financial Times*, 9 May. Available at: <https://www.ft.com/content/6ce4a6ac-0c85-11e6-9456-444ab5211a2f> (Accessed: 4 October 2021).

Fu, C. (2023) 'China Suspends Report on Youth Unemployment, Which Was at a Record High', *The New York Times*, 15 August. Available at: <https://www.nytimes.com/2023/08/15/business/china-youth-unemployment.html> (Accessed: 1 November 2023).

Касенгали, А. (2022) Studying in China: what our students want and what they get [Учеба в Китае: чего хотят и что получают наши студенты]. Available at: https://total.kz/ru/news/zhizn/ucheba_v_kitae_chego_hotyat_i_chno_poluchaut_nashi_studentsi_date_2022_07_30_18_23_29 (Accessed: 19 September 2023).

Кошанова С. И Ракишева Б. (2016) Study migration to China [Учебная миграция в КНР кит]. Available at: <https://opinions.kz/images/books/Учебная%20миграция%20в%20КНР%20кит.pdf> (Accessed: 19 September 2023).

Lu, D. (2022) 'China overtakes the US in scientific research output', *The Guardian*, 11 August. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/11/china-overtakes-the-us-in-scientific-research-output> (Accessed: 19 September 2023).

Metzgar, E.T. (2016) 'Institutions of Higher Education as Public Diplomacy Tools: China-Based University Programs for the 21st Century', *Journal of Studies in International Education*, 20(3), pp. 223–241. Available at: <https://doi.org/10.1177/1028315315604718>.

Ministry of Foreign Affairs (2015) Joint Declaration between the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan on a new stage of comprehensive strategic partnership [中华人民共和国和哈萨克斯坦共和国关于全面战略伙伴关系新阶段的联合宣言]. Available at: https://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq_676201/gj_676203/yz_676205/1206_676500/1207_676512/201508/t20150831_7979114.shtml (Accessed: 19 September 2023).

Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan (2019) On approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 [Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> (Accessed: 20 September 2023).

Pang, C. (2022) Chinese Language School and International Office organized teacher volunteers to make dumplings for international students to bring warmth [汉学院、国际处组织教师志愿者为国际学生包饺子送温暖]. Available at: <https://www.xisu.edu.cn/info/1080/19696.htm> (Accessed: 20 September 2023).

Paradise, J. (2012) 'International Education: Diplomacy in China Globalizing Higher Education', *Brown Journal of World Affairs*, 19(1), pp. 195–210. Available at: <https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/brownjwa19&i=195> (Accessed: 19 September 2023).

Paradise, J.F. (2009) 'China and International Harmony: The Role of Confucius Institutes in Bolstering Beijing's Soft Power', *Asian Survey*, 49(4), pp. 647–669. Available at: <https://doi.org/10.1525/as.2009.49.4.647>.

Peyrouse, S. (2016) 'Discussing China: Sinophilia and sinophobia in Central Asia', *Journal of Eurasian Studies*, 7(1), pp. 14–23. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.10.003>.

¹ Чи Занг, ² Дадабаева Г.Р.

¹St. Andrews университеті, Шотландия, Ұлыбритания

²КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹cz38@st-andrews.ac.uk, ²dgulnara@kimep.kz

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚСТАН СТУДЕНТТЕРІ ҮШІН БІЛІМ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мұндай ғылыми зерттеулердегі жетекші жаһандық держава ретінде Қытайдың рөлі әлемдік білім беру динамикасына айтарлықтай әсер етті. Қазақстандық студенттер үшін Қытайда оқу жоғары сапалы білімге жол ашады. Зерттеулер көрсеткендей, студенттердің 88,8%-ы Қытай үлгісіндегі диплом немесе сертификаттың оларға табысты болашақты қамтамасыз ететініне сенімді (Гошанова және Ракишева, 2016). 2008 жылдан бері Қазақстан Оңтүстік Корея, Таиланд, Үндістан, АҚШ, Жапония, Ресей, Индонезия және Лаостың қатарында Қытайға студенттер жіберетін он елдің қатарына кіреді. Дегенмен, сұрақ туындайды: Қазақстандық студенттер Қытайда білім алумен байланысты мүмкіндіктер мен қиындықтарды қалай қабылдайды? Қазақстанмен білім беру саласындағы Қытайдың ынтымақтастығы Қазақстан студенттері арасында елдің оң имиджін қалыптастыруда қаншалықты тиімді? Бұл зерттеу Қытайдың білім беру дипломатиясы бойынша бар материалдарды толықтырып, Қытайда оқу себебі мен студенттер тап болатын негізгі проблемалар жөнінде жаңа эмпирикалық деректер ұсынады. Мақала, сонымен қатар, Қазақстан экономикасының еңбек нарығындағы сұранысы мен Қытай университеттері

беретін білім арасындағы сәйкессіздікті көрсетеді. Авторлар Қазақстан студенттерінің мүмкіндіктер мен қиындықтарды қалай қабылдайтынын зерттеп, қазақстан-қытай білім беру ынтымақтастығының оң имидж қалыптастырудағы тиімділігін бағалайды. Қазақстандағы төрт университетте жүргізілген сауалнамалар мен сұхбаттар көптеген мүмкіндіктерге қарамастан, тіл меңгерудегі қиындықтар академиялық жетістіктерге жетуге кедергі келтіретінін және Қытайдың білім беру дипломатиясындағы күш-жігерін төмендететінін көрсетеді. Бұл зерттеу Қытайдың Орталық Азиядағы өсіп келе жатқан ықпалының кең геосаяси салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: білім беру дипломатиясы, жоғары білім, Орталық Азия, Қытай, геосаясат, Конфуций институттары

¹Chi Zhang, ²Dadabayeva G.R.

¹University of St. Andrews, Lecturer, Scotland, UK

²KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹cz38@st-andrews.ac.uk, ²dgulnara@kimep.kz

CHINA AS A NEW CENTER OF EDUCATION FOR KAZAKHSTANI STUDENTS

Abstract. China's rise as a leader in scientific research has significantly influenced global educational dynamics. For Kazakh students, pursuing an education in China is an opportunity to access high-quality learning. Existing research shows that 88.8% of these students believe that having a Chinese diploma or certificate assures them a brighter future (Koshanova and Rakisheva, 2016). Since 2008, Kazakhstan has been among the top ten countries sending students to China, joining the ranks of South Korea, Thailand, India, the USA, Japan, Russia, Indonesia, and Laos. However, this raises the question: How do Kazakh students view the opportunities and challenges presented by Chinese education? To what extent has China's educational cooperation with Kazakhstan fostered positive perceptions among Kazakh students? This paper contributes to the existing literature on China's education diplomacy by offering additional empirical evidence concerning the motivations behind choosing to study in China and the primary challenges faced by students. It sheds light on the mismatch between the job market demand in the Kazakhstani economy and the type of education provided by Chinese universities. The authors investigate Kazakhstani students' perceived opportunities and challenges and assesses the efficacy of Sino-Kazakh educational cooperation in engendering favorable perceptions. Surveys and interviews conducted at four universities in Kazakhstan show that while Chinese education presents numerous opportunities, challenges in language acquisition have impeded achieving the best academic outcomes and undermined China's education diplomacy efforts to cultivate favoritism. This research provides nuanced insight into the broader geopolitical implications of China's growing influence in Central Asia.

Keywords: Education diplomacy, higher education, Central Asia, China, geopolitics, Confucius Institutes

Авторлар туралы мәлімет:

Чи Занг, PhD, Сент-Эндрюс университеті, профессор, Шотландия, Ұлыбритания.

Гүлнар Рахымқызы Дадабаева, т.ғ.д., профессор, КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Чи Занг, PhD, профессор, Университет Сен-Эндрюс, Шотландия, Великобритания.

Гульнара Рахимовна Дадабаева, д.и.н., профессор, университет КИМЭП, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Chi Zhang, PhD, professor, University of St. Andrews, Lecturer, Scotland, UK.

Gulnara Dadabayeva, Doctor of Historical Sciences, professor, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 03.01.07

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.39](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.39)

*¹Туленбергенова С.Т. ²Ташагыл А. ³Сутеева К.А.
^{1,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан,
Алматы
²Университет Едипене, Стамбул, Турция
E-mail: ¹tsaule@hotmail.com, ²atasagil@hotmail.com, ³suteeva51@mail.ru

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ В ТУРЦИИ

Аннотация. В статье рассмотрены теоретико-методологические аспекты исследования модернизации в Турции. Новизна работы заключается в анализе работ турецких ученых, использующих различные теории и концепции для объяснения модернизационных процессов. Задачами исследования являются выявление теорий, применяемых для объяснения влияния модернизационных реформ на политическое и социокультурное развитие Турции, истоков и направления данных реформ, а также рассмотрение методологических подходов для объяснения отношений османского и турецкого общества с Западом, оценки действий правительства и интеллектуалов, направленных на модернизацию в работах турецких ученых. Целью статьи является изучение работ турецких ученых в контексте проблемы модернизации турецкого общества, степень ее осуществления, поисков причин, препятствующих ее осуществлению. В статье были использованы общенаучные методы, такие как анализ литературы по теме исследования, синтез и интерпретация знаний, а также историко-генетический, историко-сравнительный, историко-системный методы с целью выявления теоретико-методологических подходов исследования модернизационных процессов в Турции. Результаты исследования позволили обозначить основные теории и концепции, применяемые для изучения турецкими учеными политических, экономических и социокультурных реформ, проведенных Ататюрком, истоков данных реформ, их влияния на политический облик страны и полученных результатов.

Ключевые слова: теория модернизации, теория мировой системы, секуляризация, Турция, методология, реформы Ататюрка, ислам

Введение

Модернизационный подход, как и сама теория модернизации, подразумевает появление фундаментальных изменений в истории человечества, переход от прежнего уклада жизни и мышления к совершенно новому осознанию действительности, и своей идентичности.

Для интерпретации поступательного развития общества были взяты отдельные теории, которые получили название «теорий модернизации». Отдельная теория содержит определенную модель интерпретации в одной или сразу нескольких областях исторической действительности, но она не может предоставить знание сразу обо всей действительности. Отдельно взятая теория обладает потенциалом интерпретировать определенный объект, сферу действительности посредством «её собственных понятий и категорий» (Панкратова, Турыгин, 2014: 65).

Следует отметить, что критики модернизации чаще всего обвиняют ее в вестернизации, то есть бездумном заимствовании и переносе элементов западной жизни. По их мнению, это вызывает культурную травму в немодернистских обществах, и поэтому они призывают разработать для них альтернативные пути модернизации, основанные на том, что, по сути, отвергаются ее основные принципы (Ordenov, Kleshnia, 2019: 1242).

Модернистское мировоззрение с такими характеристиками, как рациональность и вера в науку, было основано на вере в существование объективных вещей, законов природы и общества, отражающих сущность этих вещей, которые необходимо было раскрыть и использовать с целью качественного преобразования мира и во благо человека. В ходе модернизации эти рационально обусловленные изменения воплотились в жизнь.

В связи с постепенным проявлением модернизационных процессов в более крупном масштабе и затрагиванием ею все больше сфер человеческой деятельности, его понимание и сам термин модернизации начал претерпевать изменения с увеличением исследований в данном направлении.

Под модернизацией в общем понимается процесс, в результате которого аграрные, традиционные общества преобразуются в индустриальные, современные. Считается, что данный переход влечет за собой развитие передовой индустриальной технологии и политических, культурных, и социальных механизмов, соответствующих поддержке, регулированию и использованию этой технологии. Модернизационный переход, как принято считать, оказывает воздействие на каждый социальный институт, каждую группу населения, ощущается всеми слоями общества (Побережников, 2001: 217).

Современные работы историков, социологов, востоковедов, а также других ученых, исследующих модернизационные процессы в своих странах, включают изучение данных процессов в экономике, юриспруденции, науке, религии, культуре, промышленности и во всех прочих областях жизнедеятельности человека, подвергнувшихся модернизации.

С увеличением исследований в области модернизации начинают выявляться не только ее положительные черты, которые идеализировались сторонниками прогрессивных идей, но и отрицательные стороны, подчеркиваемые больше противниками каких-либо реформ и кардинальных изменений.

С течением времени меняются рамки исследования модернизационных процессов, если ранее они рассматривались в большинстве в рамках исторической дисциплины, необходимость объяснения трансформаций в обществе с помощью других наук, способствовало расширению исследовательского поля.

Так историки пришли к выводу, что «человеческое знание в гуманитарных науках является частичным знанием», которое может быть адекватно и наилучшим образом интерпретировано в рамках отдельной науки – экономики, социологии, политологии и др. Именно в контексте частных гуманитарных наук позже возникнут отдельные «теории модернизации» (Панкратова, Турыгин, 2014: 64).

Модернизационные процессы охватили почти все страны земного шара, однако, в некоторых из них они шли медленно, или же не охватывали все сферы жизнедеятельности, что способствовало классификации стран по охвату и темпам модернизации. Мировая система была подразделена на три исторических эшелона модернизации.

Первым событием, которое оказало реальное влияние на турецкую историографию, пробудив интерес к сравнительным исследованиям, стал успех «теории мировых системы» Иммануила Валлерстайна в конце 1970-х годов. После обычной задержки (историография Турции, как правило, отстает на десятилетие или около того от разработок в гораздо более крупных областях европейской и азиатской историографии), идеи Валлерстайна начали оказывать огромное влияние в Турции в середине 1980-х годов. Они принесли с собой автоматический интерес к сравнительным подходам, поскольку теория мировой системы пытается понять и исторически разместить способ, которым капиталистическое ядро включило остальной мир в систему, основанную на неравном экономическом обмене, в которой области вокруг ядра низведены до роли рынков и поставщиков сырья. В этой системе понимание точного положения страны в системе - ядро, периферия или

полупериферия - становится чем-то очень важным для понимания ее исторического развития (Zürcher, 2014: 591).

И.Валлерстайн считал, что первый шаг, который нам необходимо предпринять, если мы желаем осмыслить наш мир, состоит в том, чтобы решительно отказаться от проведения каких-либо жестких границ между историческими и социальными науками и признать, что все они являются частью одной-единственной дисциплины, занимающейся исследованием истории развития человеческих обществ (Валлерстайн, 2008: 23).

Материалы и методы исследования

Материалы и методы исследования: для написания статьи использованы общенаучные методы: анализ литературы по теме исследования, синтез и интерпретация знаний, полученных из научных статей. Также были использованы историко-генетический метод, позволяющий рассмотрение вопроса в его генезисе, историко-сравнительный, историко-системный методы с целью выявления теоретико-методологических подходов исследования модернизационных процессов в Турции, были проанализированы крупные теории по модернизации обществ – это теория модернизации и теория мир-системного анализа И. Валлерстайна. В рамках данных теорий приведены работы турецких ученых, касательно модернизационных процессов в Османской империи и современной Турции.

Обсуждение

Тема модернизации является актуальной вследствие продолжающихся по сей день процессов модернизации по всему миру. Турция является ярким примером для их изучения и обозначения вследствие коренных изменений в жизни страны и сознании народа в рамках ее трансформации из империи в республику.

Такие исследователи, как Зияеддин Фахри Фындыкоглу, Мюмтаз Турхан, Хильми Зия Улкен и Ниязи Беркес, инициировали написание истории турецкой модернизации с комплексных исследований, основанных на социологии, философии, психологии, антропологии и истории мысли. После 1960-х годов ученые из таких областей как история, социология, право, экономика, политология и т.д. в частности, Шериф Мардин, Кемаль Карпат, Идрис Кючукомер, Сенджер Дивитчиоглу, Доган Авджиоглу, Сабри Ф. Ульгенер, Нилюфер Гёле и др. провели важные исследования и выдвинули тезисы об истории модернизации Турции со своей собственной точки зрения (Gündüz, 2022: 24).

Результаты исследования

Для понимания истоков модернизации Турецкой Республики важно понимание модернизационных процессов, берущих свое начало с Османской империи.

Турецкая модернизация - это многомерный политический, экономический, социальный, культурный и религиозный процесс трансформации со своим историческим пространством, характеристиками, условиями, процессами, эффектами и взаимодействиями, размышлениями об обществе и государственной структуре, а также глубиной, широтой и возможностями его применения, недостатками, ошибками и истиной. Модернизация Турции не завершена (Çav, 2018: 345).

Турецкую модернизацию можно рассматривать как процесс оценки периодов Танзимата (1839-1876) и конституционной монархии (1876-1878/1908-1918), рассмотрения подходов интеллектуального класса, проводившего модернизацию, изучения мыслительных практик кадров, распада Османской государственной структуры, которая не смогла ответить влиянию, давлению и принуждению со стороны Запада и который она пережила из-за неспособности «модернизироваться». Усилия по модернизации продолжались используя разные цвета, особенности и применения в периоды правления Османских султанов,

взошедших на престол в 19 веке, султана Селима III (1789-1807), султан Махмуда II (1808–1839), султана Абдулмеджида I (1839–1861), султана Абдулазиза (1861–1876) и султана Абдулхамида II (1876-1909) (Çav, 2018: 346).

Свое мнение по османо-турецкой модернизации и его причинам высказывает Шериф Мардин, он глубоко исследует его процессы и применяет различные теории для их объяснения, одна из них теория модернизации.

В своих работах в основном использовал междисциплинарные методы исследования. Множество его статей и книг посвящены гражданскому обществу и государству, религии и модернизации в контексте Турции (Mardin, 2012: 7).

Одним из основных моментов, на которых акцентирует внимание Мардин, является младотурецкое движение, возникшее в последние годы существования Османской империи. Студенты, известные как младотурки, включают движение студентов, которых отправили в Европу, особенно во Францию, чтобы следить за развитием событий на Западе и изучать технологические достижения с конца 19 века до начала 20 века. Эти студенты, столкнувшись с очень разными идеями в Европе, начали работать над спасением Османской империи от краха и пытались разработать рецепты спасения Османской империи, основанные на идеях, которые они защищали. В этот период, когда обсуждались такие идеи как марксизм, социализм, позитивизм, социал-дарвинизм и т. д. в виде решения для спасения, на первый план в качестве окончательного решения вышла идея полной модернизации Османской империи. Особенно после распада Османской империи традиционные идеи, которые отдавали приоритет исламской идентичности, потеряли свое значение, и вместо них, после создания Турецкой Республики, приобрели значение модернизационные исследования с радикально секулярным пониманием. Таким образом Мардин проанализировал подходы османских интеллектуалов к модернизации в зависимости от их периодов (Batur, 2018: 424).

Шериф Мардин проблематизирует процесс модернизации Турции, основываясь на современности, и исследует этот процесс на политическом и т. д. уровнях, связанных с социальной жизнью в историческом и дискурсивном смыслах, и реализует свою методологию в этом контексте.

Доган утверждает, что влияние теории модернизации заметно в работах Мардина и особенно в его анализе в контексте османской модернизации. По его мнению, Мардин сосредоточился на выявлении препятствий на пути модернизации, а не на объяснении феномена модернизации. Таким образом многие статьи Мардина посвящены «проблеме поиска причин, препятствовавших модернизации османо-турецкого общества, создавшего впечатление, что оно было построено под влиянием теорий модернизации». По мнению Мардина, социокультурная структура османо-турецкого общества, не подвергшаяся полной модернизации, неизбежно выступает препятствием на пути модернизации (Batur, 2018: 430).

Общей особенностью работ Шерифа Мардина являются современные проблемы, с которыми сталкивается Турция, события позднеосманского периода и раскрытие исторической, политической и социологической связи между интеллектуальными движениями. В этом контексте можно сказать, что в творчестве Мардина существует преемственность.

В своих исследованиях он также раскрывает вопрос кемализма и подчеркивает наследование модернизационных и секуляризационных процессов от Османской империи.

Мардин утверждает, что Мустафа Кемаль, который упразднил султанат постановлением, принятым 1 ноября 1922 года, и халифат постановлением, принятым 3 марта 1924 года, был убежден в том, что ислам был одной из основных причин отсталости Османской империи. Он отмечает, что реформы, проводимые в соответствии с кемалистской идеологией, направлены на то, чтобы сломить влияние религии, которая рассматривается как

причина отсталости. Мардин давая оценку кемализму, как и при оценке многих вопросов, принимает во внимание османский период и пытается раскрыть историческую подоплеку этого вопроса (Anik, 2013: 23).

Мардин отмечает, что кемализм, берущий свое начало в западном позитивизме, также имеет основу, опирающуюся на Османскую империю, и это прагматизм и относительный секуляризм османских бюрократов. Усилия по модернизации в Османской империи, которые первоначально начались с движений за реформы в военной области, со временем начали развиваться в направлении понимания того, что народ также должен быть реформирован, и после провозглашения республики добиться этого в соответствии с новыми ценностями национального государства стало одной из главных целей. Обратив внимание на то, что Ататюрк вырос в военных школах Османской империи, в которых приоритетом были «позитивные науки», Шериф Мардин отметил, что модель лаицизации, которую он приобрел в результате своего обучения в этих школах, он распространил по всей системе образования после создания республики и сделал «позитивные науки» своего рода идеальным знанием, которые турки должны были развивать (Anik, 2013: 23).

Другим значимым исследователем модернизации является социолог Ниязи Беркес.

Беркес – социолог, который придерживался кемалистской идеологией на протяжении своей интеллектуальной жизни, начиная с 1930-х годов, когда республиканские революции, сформированные в рамках кемалистских принципов, были институционализированы, до конца своей жизни интересовался этими принципами и придерживался их. Понимание Беркесом социологии является прогрессивным и меняющимся, и в этом контексте он оценил изменения, произошедшие в последний период османской истории, как искаженное развитие в направлении модернизации, он утверждал, что турецкая модернизация всегда продвигалась вперед с исторической точки зрения, несмотря на некоторые взлеты и падения (Batur, 2018: 422).

Одним из атрибутов модернизации является секуляризация. С отходом от традиционного образа жизни меняются привычки и отношение к событиям. Для многих людей совмещать религию и науку кажется невозможным, религия воспринимается как пережиток. Начавшаяся на Западе секуляризация стала актуальной и на Востоке, после того как некоторые мусульманские страны (Турция, Египет и Тунис) в значительной степени подверглись секуляризации.

В то же время начиная с 1960-х гг. ведутся споры относительно концепции секуляризации и применимости ее на другие культуры кроме Запада, так как само понятие секуляризации возникло на Западе и известно с середины XVII в.

Однако, по мнению некоторых исследователей, секулярные принципы формулировались не на фоне «религии вообще», но только по отношению к христианству и только позже применялись к другим религиям (Щипков, 2019: 71).

В то же время часть исследователей утверждает, что законы функционирования общества универсальны и имеют схожие этапы развития, через которые проходят все общества независимо от культуры и других условий. Также играет роль, что на данном этапе исторического развития культура Запада является доминирующей во всем мире. Происходит так называемая «вестернизация» культур.

Вопрос о том, какое место займет религия в процессе модернизации, пока неясен. С одной стороны, стремление достичь того уровня современности, которого достиг Запад, а с другой стороны, положение религии в этой современности является причиной того, что этот вопрос долгое время оставался неразрешенным. Процесс османско-турецкой модернизации на самом деле является своего рода процессом социальных изменений. В ходе этого процесса подходы турецких интеллектуалов к религии различаются. Отправной точкой этого различия является то, что в деле достижения модернизации западного типа некоторые интеллектуалы

исключают религию из социальной жизни, в то время как другие ставят религию в ее центр. Несомненно, вопрос о том, будет ли ислам совместим или как он будет совмещаться с модернизацией в этих различных подходах, также имеет большое значение (Batur, 2018: 412).

Термины секуляризм и лаицизм в турецкой историографии используются одновременно для объяснения модернизационных процессов в вопросах отделения религии от государства и снижения ее доминирующей роли в общественных отношениях.

Беркес рассматривая проблемы модернизации Турции с исторической точки зрения, утверждает, что препятствия на пути модернизации Турции проистекают из социального и культурного наследия, унаследованного от Османской империи. Потому что, хотя самым большим препятствием на пути развития секуляризма на Западе являлось христианство, по отношению к религиозным традициям развитие лаицизма в Турции сильно отличалось. Основная причина этого заключается в том, что христианство сильно переплетено с государственными делами и иногда развивает понимание себя как отдельное от государства, превосходящее его, поддерживающее или противостоящее государству. С другой стороны, исламская религия не развила такого понимания, и Османское государство использовало свои собственные правовые нормы отдельно от исламской религии. Согласно Беркесу, правила, накопленные в результате практики политической власти, создали в Османской империи тип закона для частных лиц, называемый шариатом. В исламе именно государство делает закон религией, а не сама религия (Batur, 2018: 421-422).

Для Беркеса республиканский период является последней и естественной остановкой на долгом пути, начавшемся с первых лет XVIII века. Двойственность, вызванная Танзиматом, которую невозможно было устранить, и присущие ей колебания, непоследовательность и поиски закончились с процессом реформ под руководством Мустафы Кемаля. Ататюрк, который был единственным архитектором этих реформ, по мнению Беркеса, продолжил идеи, путь к которым проложил Зия Гокальп, но в фундаментальном вопросе имел отличное от его мнения. Эта была идея о том, что разделение «культуры» и «цивилизации» было неверным. По сути, культура и цивилизация были одним целым, и это была нынешняя цивилизация Западной Европы (Yildiz, 2012:11).

Зия Гокальп выделяется как самый важный интеллект в процессе модернизации. Как подчеркивает Беркес, Гокальп является одним из теоретических архитекторов социально-политического проекта под названием кемализм (Yildiz, 2012:23).

Помимо своих исследований по социологии, Ниязи Беркес также проводил исследования в области экономики, истории и философии, интерпретируя таким образом содержание турецкого общества как всесторонний социолог. Чтобы понять и объяснить анализ Ниязи Беркеса по вопросу турецкой модернизации, необходимо изучить его работу «Модернизация в Турции».

Для Ниязи Беркеса работа «Модернизация в Турции» представляет собой исследование, охватывающее некоторые культурные проблемы с их социологическими и экономическими измерениями. Касаясь в работе понятия модернизации, Беркес подчеркивает, что этим понятием является слово секуляризм, соответствующее лаицизму. По мнению Ниязи Беркеса, усилия Турции по модернизации следует воспринимать как усилия, которые предпринимались со времен Селима III до наших дней и, что османское общество содержало в себе элементы перемен.

История модернизации в Турции берет свое начало в первой половине XVIII века. Эпоха тюльпанов во всех отношениях является началом инноваций. В этот период высший правящий класс порвал со старой системой ценностей, которая представляла собой смесь религии и газавата; военная дисциплина и благочестие стали уступать место деизму, даже атеизму, музыке, литературе и гедонизму. Утверждается, что такая ситуация, исходя из

воспоминаний леди Монтегю, проживавшей в то время в Стамбуле, была распространённой не только среди элиты, но и среди простого народа. Было разрешено употребление табака, кофе и алкогольных напитков, получили широкое распространение кофейни (Yildiz, 2012: 5).

В результате движения вестернизации в 19 веке, особенно начиная с эпохи тюльпанов, возрастающее влияние Запада на османское общество, институты и учреждения также повлияло на понимание истории. С другой стороны, в результате установившихся отношений с европейскими государствами на первый план вышли посольские книги, отражающие различное положение этих стран. Эти посольские книги внесли значительный вклад в понимание ситуации в Европе. В то же время они служили важным материалом для историков и часто включались в летописи (Ünal, 2010: 190).

Появление в эти годы в стране печатного станка является предвестником больших перемен. Беркес объясняет необходимость перемен Османской империи поражениями государства в войнах, в соответствии с традиционной историографией в этой области, и поэтому подчеркивает, что первое влияние Запада было через военные технологии. Вместо попыток возродить традиционные институты Османской империи, как в предыдущие века, со второй половины XVIII века возникла «тенденция обращения к современному Западу». (Yildiz, 2012: 6).

Общей чертой взглядов, высказанных в период конституционной монархии после 1908 года, является то, что вопрос, возникший в эпоху тюльпанов, теперь задается в более общем и широком смысле: почему ислам, османизм или туркизм отстали? По словам Беркеса, западники, такие как Абдулла Джевдет, отвечают на этот вопрос – «религия» (Yildiz, 2012: 10).

Как известно, зарождение и развитие политических социальных движений, как и многих институтов в республиканской Турции, можно найти в процессе османской модернизации. Хотя идеи не могут рассматриваться независимо от социальной, политической и экономической среды, в которой они существуют, на них также прямо или косвенно влияют характеристики и проблемы социальной структуры (Karaca, 2020: 119-120).

По мнению Беркеса, усилия по модернизации последних двух столетий, по сути, стали причиной разделения религии и мировых дел. Когда мы читаем концепцию секуляризма, которая представляет собой наиболее важный момент вестернизации в Республике, как «модернизацию», отталкиваясь от Беркеса, то мы видим, что изменения происходят во всех сферах общества, и направление этих изменений - от центра к периферии. Беркес предлагает концепцию модернизации как термин, который включает и превосходит разделение религии и государства, и говорит, что проблема не в разделении религии и государства. Скорее, проблема в широком смысле состоит в освобождении от ига освященной традиции. Основной вопрос - это модернизация, то есть вопрос о том, какие стороны общественной жизни будут руководствоваться требованиями времени, а не требованиями традиции. Для Беркеса защита модернизации – это прогрессизм, а противодействие ей – реакционизм. Можно сказать, что этот подход распространяется на всю органическую интеллигенцию республики (Karaca, 2020: 122).

Современная жизнь возникла в Европе в результате, по меньшей мере, трех столетий интеллектуальных накоплений и дискуссий. Некоторым аспектом своего процветания и прогресса Запад обязан этим дискуссиям. Хотя идеи Просвещения, совместимые с ценностями и структурой Европы, вызвали разногласия в Османской империи и Турции, нельзя сказать, что они привели к здоровому уровню прогресса или процветания. Не смотря на то, что диалектическая мысль возникла в Турции вместе с продуктами Просвещения, аналитическая мысль не возникла. Это факт, что общества, которые не могут мыслить аналитически, создают подражательную и шаблонно-ориентированную культуру, и эта культура не порождает никакой цивилизации (Ağcakulu, 2014: 115).

Соответственно исследователи рассматривают проблему модернизации в Турции с периода Османской империи используя для этого различные теории и концепции. Одной из которых является теория модернизации, которая подразумевает изменения во всех сферах жизнедеятельности, что означает выход на более качественный уровень жизни, гендерное равенство, развитие технологий и т.д.

Заключение

Корни идей Ататюрка, влияние модернизма на его реформы, модернизационные процессы в Османской империи и современной Турции являются ключевыми вопросами для исследователей, изучающих тему модернизма и секуляризма в Турции. Хотя некоторые исследователи считают, что модернизация и демократия не были полностью реализованы в Турции, так как не было усвоена их основа в виде рационализации и дифференциации. В Турции для объяснения модернизационных процессов используются различные теории и концепции, такие как теория модернизации и теория мировых систем И. Валлерстайна, концепция секуляризации. Важным вопросом для исследователей является проблема поиска причин, препятствовавших модернизации. Исследователи по-разному отвечают на этот вопрос, для некоторых основным препятствием являлась религия. Вопрос принятия западных новшеств и изменения в социокультурном пространстве страны также остро стоит перед исследователями. Не совпадение мнений относительно модернизации и вестернизации у элиты и простого народа, их отношение к ним изучается учеными различных направлений.

Использование различных теорий и концепций относительно модернизационных процессов в Турции дают возможность понять такие аспекты, как роль религии, а также правительства и элиты в модернизационном процессе, реакцию народных масс на происходящие изменения, причины распада империи, стало ли желание модернизировать страну причиной распада империи и т.д. Теории позволяют определить уровень и направление развития событий. Однако, как и на примере с Турцией, теории и концепции не всегда могут быть полностью применены и апробированы, вследствие специфичности процессов в каждой отдельно взятой стране, но могут дать ответы на многие вопросы.

По мнению исследователей политические и экономические события в период Османской империи предопределили развитие и ход модернизационных процессов. Одной из ключевых идей является распространение модернизационных импульсов из центра в периферию, желание элиты различными способами произвести реформы в политической, экономической и социальной жизни, тем самым встать на один уровень с западными странами.

Литература:

Ağcakulu A. Türk Modernleşmesinde Dinin Yeri // International Journal of The Asian Philosophical Association. Volume 7, Issue 2, 2014. S.79-115.

Anık M. Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara // Umran Dergisi, Mayıs 2013, Sayı: 225. S.14-31.

Batur E.B. Türk Modernleşmesinde Laisizm-Sekülerizm Tartışmasının İki Durağı: Niyazi Berkes ve Şerif Mardin // Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Temmuz 2018. Yıl: 6. Sayı: 73, 2018. S.412-437.

Çav E. Türk Modernleşmesi: Cahit Tanyol ile Şerif Mardin’in Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı İncelemesi // Turkish Studies, Social Sciences. Fall 2018. Volume 13/26. P. 341-375.

Gündüz M. Türk Modernleşme Anlatısında Ya Da Tarih Yazımında Eğitim // Sosyoloji Divanı, 2022. cilt.1, sa.20. S.21-42.

Karaca N. Türkiye’de Modernleşmenin Sonuçları Üzerine // Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2020. Yıl 13. Sayı 2. S.117-128.

Mardin Ş. Din ve ideoloji. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. 183 s.

Ordenov S.S., Kleshnia H.M. Demodernization As A Hybrid Form Of Modernization Of Traditionalist Society In The Globalized World // Humanities & Social Sciences Reviews, 2019. Vol 7. No 4. P.1241-1247. <https://doi.org/10.18510/hssr.2019.74171>

Ünal Y. Türkiye’de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15–20. Yy) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi // Kelam Araştırmaları. 8:2 (2010). S.183-210.

Yıldız A. Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın Gelişimi // Sosyoloji Konferansları, No: 46 (2012-2). S.1-33.

Zürcher E.J. Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography // Turkish Studies. 15:4, 2014. P.589-599.

Валлерстайн И. Модернизация: мир праху его // Социология: теория, методы, маркетинг, 2008(2). С.21-25.

Панкратова О.Б., Турыгин А.А. Теоретико-методологические аспекты теории модернизации в научном исследовании // Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова.2014. №6. С. 63-69.

Побережников И.В. Теория модернизации: основные этапы эволюции / Побережников И. В. // Проблемы истории России. - Екатеринбург : Волот, 2001. - Вып. 4: Евразийское пограничье. С. 217-246.

Щипков В.А. Введение в генеалогию секулярного // Религиоведение, №. 3 (2019). С.65–77. <https://doi.org/10.24833/2541-8831-2019-3-11-65-77>.

References:

Ağcakulu A. (2014) Türk Modernleşmesinde Dinin Yeri [Religion in Turkish Modernization] // International Journal of The Asian Philosophical Association. Volume 7, Issue 2. S.79-115. (in Tur.)

Anık M. (2013) Türkiye’de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin ve İsmail Kara [Two Axes Revolving Around the Discussions of Secularism in Turkey: Şerif Mardin and İsmail Kara] // Umran Dergisi. Say.: 225. S.14-31. (in Tur.)

Batur E.B. (2018) Türk Modernleşmesinde Laisizm-Sekülerizm Tartışmasının İki Durağı: Niyazi Berkes ve Şerif Mardin [The Two Pioneers Of The Debate Of Laisizm And Secularisation In Turk Modernization: Niyazi Berkes And Serif Mardin] // Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Yıl: 6. Sayı: 73. S.412-437. (in Tur.)

Çav E. (2018) Türk Modernleşmesi: Cahit Tanyol ile Şerif Mardin’in Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı İncelemesi [Turkish Modernization: A Comparative Analysis of Cahit Tanyol and Şerif Mardin's Approaches] // Turkish Studies, Social Sciences. Volume 13/26. P. 341-375. (in Tur.)

Gündüz M. (2022) Türk Modernleşme Anlatısında Ya Da Tarih Yazımında Eğitim [Education in Turkish Modernization Historiography] // Sosyoloji Divanı, cilt.1, sa.20. S.21-42. (in Tur.)

Mardin Ş. (2012) Din ve ideoloji [Religion and Ideology]. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. 183 s. (in Tur.)

Karaca N. (2020) Türkiye’de Modernleşmenin Sonuçları Üzerine [On the Consequences of Modernization in Turkey] // Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Yıl 13. Sayı 2. S.117-128. (in Tur.)

Ordenov S.S., Kleshnia H.M. (2019) Demodernization As A Hybrid Form Of Modernization Of Traditionalist Society In The Globalized World // Humanities & Social Sciences Reviews. Vol 7. No 4. P.1241-1247. <https://doi.org/10.18510/hssr.2019.74171> (in Eng.)

Pankratova O.B., Turygin A.A. (2014) Teoretiko-metodologicheskiye aspekty teorii modernizatsii v nauchnom issledovanii [Theoretical And Methodological Aspects Of The Theory

Of Modernization In Scientific Research] // Vestnik KGU im. N.A.Nekrasova. № 6. S. 63-69. (in Rus.)

Poberezhnikov I. V. (2001) Teoriya modernizatsii: osnovnye etapy evolyutsii [Theory of modernization: the main stages of evolution] / Poberezhnikov I. V. // Problemy istorii Rossii. - Yekaterinburg : Volot. Vyp. 4: Yevrazyskoye pogranchiye. S. 217-246. (in Rus.)

Shchipkov V.A. (2019) Vvedeniye v genealogiyu sekulyarnogo [Introduction To Genealogy Of The Secular] // Religiovedeniye, №. 3. P. 65–77. (in Rus.)

Ünal Y. (2010) Türkiye’de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15–20. Yy) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi [Historiography and Development of Turkish Historiography Between 15th and 20th Centuries: A Comparative Analysis of Two Works As Examples of Turkey and Western Historiography] // Kelam Araştırmaları. 8:2. S.183-210. (in Tur.)

Wallerstein I. (2008) Modernizatsiya: mir prakhu ego [Modernization: May it rest in peace] // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing, (2). S.21-25. (in Rus.)

Yıldız A. (2012) Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın Gelişimi [Niyazi Berkes And The Development Of ‘Turkey’s Coming Of Age’] // Sosyoloji Konferansları, No: 46 (2). S.1-33 (in Tur.)

Zürcher E.J. (2014) Monologue to Conversation: Comparative Approaches in Turkish Historiography // Turkish Studies. 15:4. P. 589-599.

¹Туленбергенова С.Т. ²Ташагыл А. ³Сутеева К.А.

^{1,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

²Едитене университеті, Түркия, Стамбул

E-mail: ¹tsaule@hotmail.com, ²atasagil@hotmail.com, ³suteeva51@mail.ru

ТҮРКИЯДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Түркиядағы модернизацияны зерттеудің теориялық және әдіснамалық аспектілері қарастырылған. Жұмыстың жаңалығы-модернизациялық процестерді түсіндіру үшін әртүрлі теориялар мен тұжырымдамаларды қолданатын түрік ғалымдарының жұмысын талдау. Зерттеудің міндеттері модернизациялық реформалардың Түркияның саяси және әлеуметтік-мәдени дамуына әсерін, осы реформалардың бастауы мен бағытын түсіндіру үшін қолданылатын теорияларды анықтау, сондай-ақ Османлы мен түрік қоғамының Батыспен қарым-қатынасын түсіндірудің әдіснамалық тәсілдерін қарастыру, Үкіметтің және модернизацияға бағытталған зиялылардың түрік ғалымдарының еңбектеріндегі әрекеттерін бағалау болып табылады. Мақаланың мақсаты-түрік қоғамын модернизациялау мәселесі, оны жүзеге асыру дәрежесі, оны жүзеге асыруға кедергі келтіретін себептерді іздеу тұрғысынан түрік ғалымдарының жұмысын зерттеу. Мақалада Түркиядағы модернизациялық процестерді зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдерін анықтау мақсатында зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерді талдау, білімді синтездеу және түсіндіру, сондай-ақ тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік әдістер сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижелері түрік ғалымдарының Ататүрік жүргізген саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени реформаларды, осы реформалардың бастауларын, олардың елдің саяси келбеті мен нәтижелеріне әсерін зерттеу үшін қолданылатын негізгі теориялар мен тұжырымдамаларды анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: модернизация теориясы, әлемдік жүйе теориясы, секуляризация, Түркия, методология, Ататүрік реформалары, ислам

¹Tulenberganova S.T. ²Tasagil A. ³Suteeva C.A.

^{1,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

²Yeditepe University, Istanbul, Türkiye

E-mail: ¹tsaule@hotmail.com, ²atasagil@hotmail.com, ³suteeva51@mail.ru

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF MODERNIZATION IN TURKEY

Abstract. The article examines the theoretical and methodological aspects of the study of modernization in Turkey. The novelty of the work lies in the analysis of the works of Turkish scientists using various theories and concepts to explain modernization processes. The objectives of the research are to identify theories used to explain the impact of modernization reforms on the political and socio-cultural development of Turkey, the origins and directions of these reforms, as well as to consider methodological approaches to explain the relations of Ottoman and Turkish society with the West, to assess the actions of the government and intellectuals aimed at modernization in the works of Turkish scientists. The purpose of the article is to study the works of Turkish scientists in the context of the problem of modernization of Turkish society, the degree of its implementation, and the search for reasons preventing its implementation. The article uses general scientific methods, such as the analysis of literature on the research topic, synthesis and interpretation of knowledge, as well as historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic methods in order to identify theoretical and methodological approaches to the study of modernization processes in Turkey. The results of the study allowed us to identify the main theories and concepts used by Turkish scientists to study the political, economic and socio-cultural reforms carried out by Ataturk, the origins of these reforms, their impact on the political image of the country and the results obtained.

Keywords: modernization theory, world system theory, secularization, Türkiye, methodology, Ataturk's reforms, Islam

Авторлар туралы мәлімет:

Туленбергенова Сауле Тулехановна, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ахмет Ташагыл, PhD, профессор, Едитепе университеті, Стамбул, Түркия.

Сутеева Канзада Агибаевна, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Туленбергенова Сауле Тулехановна, PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ахмет Ташагыл, PhD, профессор, Университет Едитепе, Стамбул, Турция.

Сутеева Канзада Агибаевна, д.и.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Tulenberganova Saule Tuleukhanovna, PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Ahmet Tasagil, PhD, Professor, Yeditepe University, Istanbul, Türkiye.

Suteeva Canzada Agybayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 11.15.37

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.50>

*¹Khamitova N.E. ²Belyalova A.E.

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

THE FEATURES OF THE PROCESS OF DEVELOPING CULTURAL POLICY AND ITS DIGITAL TRANSFORMATION IN SOUTH KOREA

Abstract. This article discusses the closed door policy of Korean culture and its transition to an open door policy, as well as the impact of various reforms on culture. Highlighted the role of the state in the emergence and expansion of cultural policy. In the course of the work, a comparative historical method of analyzing cultural policy was used. It was found that the neoliberal approach of the government led to the creation of a cultural policy that has a powerful impact on the economy. The main purpose of the article is to substantiate the peculiarities of the development of cultural policy on the example of South Korea. The research methods in the work were the study of literature in the field under study and the analysis of materials on cultural policy, as well as the development of cultural and creative industries in South Korea. This article substantiates the role of the government in cultural policy, and the role of cultural policy for the state as an economic factor. Discussed the internal logic of the development of cultural policy and the South Korean way of development after Japanese colonialism. The article asserts the importance of state intervention in cultural policy, which has created an effective guarantee system. Despite significant works on the cultural policy of South Korea, there are few works in a comparative historical approach in Kazakhstan. Therefore, the theoretical and practical significance of the article is that the work can be useful for representatives of the scientific community who are interested in the cultural policy of South Korea.

Key words: cultural policy, government, digitalization, South Korea, cultural content, globalization, South Korean cultural projects

Introduction

South Korean cultural policy has become an example for other states to spread and promote national culture. South Korea was named the "Asian Tiger", which was able to grow out of poverty in a short time, and outstripped many other Asian countries. An important role in promoting the country's economy is played a centralized cultural policy, which popularizes the positive image of the country as highly developed and modern.

Cultural transformation contributes to the expansion of contacts between different cultures, as a result of mutual integration of cultures. It is impossible not to agree with the opinions that Korean culture has greatly changed the perception of South Korea in the world. In the early 2000s, this perception was promoted by k-pop culture, which exceeded the expectations of the South Korean government. The high resonance of interest in South Korean culture in other countries testifies to an effective cultural policy. In general, the phenomenon of the Korean wave is a good example in creating the country's image on a global level.

After the stable economic situation of the country, since the second half of the 1990s, there has been a transition from an industrial economy to an economy based on knowledge, information, and culture. The improvement of the financial situation has led to an increase in free time, which has led to the demand for various entertainment related to cultural values. This growth in demand and financial opportunity has led to the transformation of cultural goods and services into market products.

In parallel with the entry into the market of cultural goods, the mass media and the Internet were actively developing. The development of telecommunication channels has facilitated the dissemination of broadcast content containing cultural content.

Research Materials and Methods

The purpose of this article is to substantiate the features of the development of South Korean cultural policy and the importance of Korean cultural transformation. According to the purpose of the work, a research question was compiled:

RQ. What are the features of the transformation of South Korean cultural policy in a comparative historical approach?

Hypothesis: The neoliberal approach of the government towards the cultural sphere has become one of the key factors in the transformation of culture.

This article used official documents of the Ministry of Culture, Science and Tourism of the Republic of Korea (ROK), research articles on the cultural policy of the ROK, official speeches of the presidents.

The methodology is based on an analysis of the activities of the government administration with an emphasis on the role of cultural projects and plans. And used an analytical and literary review: statistical data and reports from the official websites of government ministries. In the process of studying the data, a thematic analysis of scientific papers was used in scientific databases such as JSTOR, Google Scholar, Taylor and Francis, Eric, Semantic scholar, Elsevier. A comparative historical analysis of the features of the cultural policy of the Presidents of South Korea was carried out and a table was compiled based on it.

South Korean development models have become a worldwide example for many countries. Consequently, the topic of South Korea's cultural policy is touched upon a lot in scientific databases. Scientists such as Lee H. K., Karin L. Ch. and Takao T. consider the postpandemic situation of South Korea's cultural policy as a "new direction of development" (Lee H. K., et al., 2022). Professor Lee H. K. of King's College London has a lot of scientific work on cultural policy, her articles describe South Korean cultural policy from different sides. For example, in one of these works (Lee H. K., 2019) calls the South Korean government as a "patron state of a new type", which is ambitious for the development of the cultural economy. Woong J. R. and Dal Y. J. in their works consider that the changes in the cultural industry of South Korea based on three eras: 1) the era of neoliberal developmentalism from 1993 to 1998 2) the era of neoliberal cultural reforms from 1998 and 2008 and 3) the era of neoliberal development from 2008 to the present. The authors argue that under the government of Kim Young Sam, the country's cultural policy began to acquire a unique new character and define it as "neoliberal developmentalism" (Woong J. R., Dal Y. J., 2018).

Chung J. noted that cultural policy underwent a major crisis during the administration of Park Geun Hye, which eventually led to her impeachment and the compilation of a blacklist of cultural representatives. The author mentions that any new changes can lead to various conflicts, which can subsequently lead to the development of culture in a new direction. (Chung J. E., 2019).

Corporations that invest and support the cultural sphere of South Korea play an important role. Professor Lee H. K. wrote article about creative cultural industries in the UK and South Korea, where the content industry in Korea is characterized as a straightforward industrial development strategy. The role of the nation-state in supporting cultural policy in Korea is such grateful to investments and the creation of a cultural market, it is imperative that creative cultural centers have to be effective (Lee H. K., 2020). The importance of cultural policy can play a major role in the development of cultural producers and businesses. Subsequently, she concludes that the presence of the financial market in cultural policy may further exacerbate tensions between culture and industry.

There are a lot of studies on the phenomenon of the Korean wave. In one of these works, Elfving H. J. studies a unique system of forming relationships between fans and k-pop groups, in which he calls such an attitude between them parasocial. A system that pursues a policy of allowing fans to be active in the activities of their favorite k-pop idols, thereby providing an emotional connection and dependence on Korean culture (Elfving H. J., 2018). Thus, the Korean wave is not only Korean films and music, but also Korean culture in general, which is demonstrated to the world. Another author Jin D. Y. noted too that the importance and peculiarity of Korean cultural production in spreading culture around the world (Jin D. Y., 2021). Korean culture is unique and the country has managed to preserve this national identity. Russian authors Belaya E. K., Kashina M. A. come to the conclusion that the cultural policy of South Korea is focused on humanistic and Confucian values. That is, Korean cultural policy differs from other ideological components, where lie especially traditional Korean values (Belaya E. K., Kashina M. A., 2022).

In addition to this, there are authors who find the reasons for Korean cultural success in democratizing the country. Kim J. O. emphasizes that the policy of neoliberalism contributed to the intervention of the Korean government in the cultural sphere. And to a certain extent, state control has led to major changes in the country's cultural policy (Kim J. O., 2018). Despite the positive feedback on the implementation of cultural policy in South Korea, there are suggestions from the author Kashchenko A. Y., who draws attention to the fact that the Korean wave should be identified as one of the forms of diplomacy (Kashchenko A. Y., 2023). Mironova T. N., highlighting the successful system of entering the world market of Korean culture, notes it as a phenomenon that causes a destructive approach. Despite the fact that the Korean wave brings great economic and political benefits to the country, it leads to negative social trends (Mironova T. N., 2024).

The authors Ayushieva I. G., Modogorov A. S. believe that the key role in the spread of Korean culture is the high adaptability of the economic sphere and the provision of wide access to culture. However, a strong concentration on one of the spheres of culture, according to the authors, can lead to negative consequences of the political crisis (Ayushiyeva I. G., Modogorov A. S., 2023).

South Korean culture has spread primarily due to the success of k-pop culture, which has attracted a lot of media attention and Korean cultural researchers. The currently existing scientific works indicate the relevance of interest in the cultural policy of South Korea.

Discussion

Cultural policy: restoration of cultural identity. In general, the period of formation and development of cultural policy can be considered in two historical periods. The first period, when the government pursued a policy of preserving national culture from external influence, which lasted until the government of Chun Doo Hwan. The second period is characterized by the beginning of the democratization of culture and openness to the outside world. The approach to globalization had different political directions depending on the successive government (Table 1).

Table 1. – Characteristic features of cultural policy under Presidents

№	President	Cultural policy
1	Rhee SyngMan (1948 - 1960)	Restoration and formation of national culture and cultural identity
2	Park ChungHee (1963 - 1979)	Adoption of the first cultural plans for economic benefit; reform of cultural institutions; propaganda approach to development; development of ethnic identity of the people
3	Chun DooHwan (1980 - 1988)	The cultural sphere was considered to strengthen the authoritarianism of the authorities; special attention was paid to art; establishing cultural identity and enhancing cultural well-being
4	Roh TaeWoo (1988)	Democratic transformation of the cultural sphere; creation of a new media market

	- 1993)	
5	Kim YoungSam (1993 - 1998)	Globalization of culture; development of tourism; cultural identity; the end of cultural censorship and a free cultural environment
6	Kim DeaJung (1998 - 2003)	Laid the legal and institutional basis for cultivating the cultural industry and implemented the Hallyu policies through exporting Korean Wave contents. The importance of developing digital culture and cultural exchange with North Korea; The cultural policy pursued by Kim Dae-jung was characterized as technical and economic
7	Roh MooHyun (2003 - 2008)	Reorganized the administrative bodies related to the cultural industry and strengthened their functions; development of the cultural digital industry; creating a "soft infrastructure" that included educational programs
8	Lee MyungBak (2008 - 2013)	Implemented development-oriented policies focusing on selective contents products with high potentials for growth; developed plans to increase the competitiveness of creative cultural content
9	Park GeunHye (2013 - 2017)	Established private advisory bodies, such as the Hallyu 3.0 Committee; Special attention was paid to such areas of culture as digital games, k-pop culture, animation, music and musical; expansion of cultural goods use areas in local areas of the country
10	Moon JaeIn (2017 - 2022)	The active use of cultural policy in the implementation of the Fourth Industrial Program, which was associated with the development of big data and artificial intelligence
11	Yoon SukYeol (2022 – настоящее время)	Actively pursued the New Southern Policy and the policies for promoting the New Hallyu to facilitate the sustainable development of the Korean Wave.

Source: compiled by the author

After decolonization, the government began to slowly rebuild and make plans for further state building. Cultural policy was not considered as a necessary and basic element of state building. In the beginning the fundamental task before building a cultural policy, after 35 years of Japanese influence, was to resolve issues of national identity.

The first steps began to emerge towards the further development of cultural policy since the formation of the state base and the end of the presidency of Rhee Syng Man in 1961. With the coming to power of the military regime, created ministries, heads of national cultural institutions, institutes of traditional and classical music. According to the Ministry of Culture and Information, since July 1968, the Ministry of Public Information began the process of centralizing all policies and legislation related to culture. In general, the first cultural policy was characterized by national political stability under an authoritarian regime.

During the administration of Park Chung Hee (1961-1979), he actively developed national culture. In 1973 the Park government formulated the 5-year Cultural Development Master Plan (1974-1979), which was the first long-term plan in the cultural sector. The specific goal of this plan was to create a cultural identity. Consequently, during the period 1974-1978, 70% of the total government expenditure on the cultural sector was allocated to folk arts and traditional culture. The government tried to cultivate the people's spirit of patriotism by developing traditional culture, which later became a powerful tool for the country's economic development. During his inauguration in 1971, President Park declared that Korean culture would be used to modernize the country and used the slogan "Cultural Korea".

During the Park period, the Public Information Administration was transformed into the Department of Public Information and expanded to the Ministry of Culture and Public Information in 1968. In order to establish cultural policies, the Ministry of Culture and Public Information (MCPI) strengthened the implementation of cultural policies such that cultural institutions were reformed and the Korean Culture and Arts Foundation was established in 1973 (Park M. S., 2015). The Korean Culture and Arts Foundation initiated cultural outreach programs for society, with the

Saemaul Undong project taking center stage. This movement played an important role in developing the spiritual aspects of Koreans' lives, which influenced the government's economic achievements.

The development and special attitude of the government to ethnic identity in state building, the construction of museums, and the implementation of cultural reforms characterized the Park administration. It is important to emphasize that it was during his period that culture began to be promoted internationally through government support. Evidence of this can be found in the fact that on May 10 1979 the government opened the first Korean culture center abroad in Tokyo. According to the long-term master plan for culture, the government paid special attention to historical monuments and heritage. 125 billion won was allocated for the restoration of historical monuments during the Park administration (Park M. S., 2015).

The cultural policy system of president Park was implemented to regulate the mass identity of the Korean people and promote ethnic unity. The Ministry of Culture controlled the flow of funds to cinematography, cultural goods and services, and cultural funds.

Since the 1970s, the media industry and the newspaper production market began to turn into big business. Consequently, the cultural sphere during the Park administration was used as a tool for creating public values. After the assassination of president Park, general Chun Doo Hwan continued to control the public cultural values of the people.

Research Results

Democratization of Cultural Policy. Cultural policy began to develop actively with the coming of Chun Doo Hwan administration. The turning point was the preparation and holding of the Asian Games (1986) and the Olympic Games (1988), which managed to influence the international community. But at the same time, the cultural sphere was considered to strengthen the authoritarianism that existed under the previous government.

The period of Chun Doo Hwan's administration (1980-1988) is characterized by significant strengthening of the role of national culture, especially in supporting the arts. Compared with the Park government, President Chun did not limit state cultural subsidies only to cultural events. During his period, two cultural projects were adopted: the "New Cultural Development Plan" (1981) and the "Cultural Plan within the Sixth Five Year Economic and Social Development Plan" (1986). According to these plans, cultural policy is characterized by the establishment of cultural identity and the improvement of cultural welfare. The next direction in the development of cultural policy is "cultural expression", characterized by public accessibility for users regardless of socio-economic conditions. At the same time, cultural centers such as the Seoul Arts Center (1987), the National Museum of Modern and Contemporary Art (1986), and the National Gugak Center (1986) were established (Lee H. K., 2019).

Despite the democratic changes in the country, the government did not abolish control over the media through the basic Press Law (1980). However, subsequent governments have promoted further democratization of politics.

In 1990, during the presidency of Roh Tae-woo (1988-1993), the "Ten Year Master Plan for Cultural Development" was adopted, which was later called "Culture for All People". The main objectives of this plan were to popularize the arts, popularize regional culture, and support and develop interaction with other cultures (Haksoon Y., 2002).

President Roh actively participated in the democratic transformation of cultural policy during the transition to civilian rule. During his term, publishing houses were formed and registered, and censorship in cinema and theater arts was decreased. Already since the mid-1990s, representatives of cultural policy have called for greater democratization and the abolition of cultural censorship.

Thus, the Roh government was characterized as a transitional moment in history that led to democracy. Since his presidency, freedom of speech has begun to expand and strong controls on the

media have been relaxed. However, freedom of opinion has led to society criticizing the government and its policies. The Roh administration since 1987 has abolished the basic Press Law, which was adopted under President Chun Doo Hwan.

Cultural policy of Roh Tae Woo had the peculiarity of not only controlling the cultural sphere, but also actively participating in it. A new media market was created, where the newspapers “Hankor”, “Kukmin Ilbo”, “Segye Ilbo”, “Munhwa Ilbo” were founded, and Korean cinema began to open up to the United States (Park M. S., 2015).

The President initiated the reform of the chaebol system to solve the problem of corruption and irrational investments. However, the abrupt announcement of such changes caused skepticism from the public.

President Kim Young Sam (1993-1998) introduced the cultural policy as creating a “New Korea”, which aimed to strengthen the country’s status at the global level, also known as “Segyehwa” (Globalization). President Kim began the democratization of culture, which gave impetus to the development of cultural tourism, the globalization of Korean culture. Maintaining cultural identity remained the main and important goal of any cultural policy plan. The government emphasized the importance of culture and art at the economic level. During his presidency, such plans as the “New Five Year Plan for Promoting Cultural Development” (1993), the “Master Plan for Cultural Welfare” (1996), and the “Cultural Vision 2000” (1997) were adopted (Haksoon Y., 2002).

Culture began to acquire a different direction besides domestic politics. The central political goal of the Kim Yong Sam government was to make South Korea a recognizable country throughout the world. This was reflected in his slogan “Segyehwa” (globalization). All the goals of each of the adopted plans remained important in the new plans that were subsequently adopted.

In 1994, the government established the Bureau of Cultural Industry under the Ministry of Culture and Sports. This organization played a major role in restoring the cultural industry after many transformations in the cultural sphere. The funding included educational institutions and universities of the arts, academies. These were the first steps of the state to develop human resources in the country's cultural industry.

The political economic reform received a democratic status, as it was characterized as a reform to denationalize the economy of Korean society. The consequences of the democratization of culture led to the Kim administration ending cultural censorship in 1996. Consequently, a free cultural environment emerged where artists could freely engage in creative work that relates to the socio-political situation in the country. Thus, this served to diversify the cultural sphere and self-expression in South Korean society. Ultimately, if at the beginning cultural development was seen as a political issue, then it became a necessary condition for a consumer society.

Transformation of Cultural Policy to Digital Content. Since the beginning of Kim Dae Jung's administration (1998-2003), cultural policy has emphasized the importance of developing culture in digital content and cultural exchange with North Korea. The adopted "sunshine" policy encouraged the development of the idea of cultural exchange between the countries.

During the Kim administration, such laws were revised as the Framework Act on the Promotion of Cultural Industries (1999), the Act on Motion Picture Promotion (1999), the Performance Act (1999), the Act on Recorded Music, Video and Games (1999) and the Framework Act on the Promotion of Cultural Industries (1999). The laws introduced more expanded functions of the state in relation to culture. Financial support from the government created an impressive structure for cultural development. Since the 2000s, the deconstruction of cultural policy has begun with the creation of modern contents. Cultural content implies the collaboration of culture with software and modern digital technologies. It ensures the effective dissemination of culture on a global level. During this period, the issue of the "Digital Cultural Archetype" was relevant, which was based on the digitalization of traditional Korean culture (Lee H. K., 2019). From the time of the

Kim Dae Jung government information and communication technologies were particularly developed, which raised the country's economic situation to a new level. Cultural goods and services were considered under a strong technological subtext with the ultimate goal of export. The cultural policy pursued by Kim Dae Jung was characterized as techno-economic, which actively began cooperation and support for the introduction of new technologies in educational cultural centers and major universities in the field of engineering and art.

In 2001, the “Vision 21” project was adopted, which was aimed at developing the cultural industry within the framework of new technologies. It can be argued that the government has gradually turned culture into one of the main tools in the economy. Despite the fact that each government has created its own strategy for the development of cultural policy, there are always common unresolved problems of an administrative and financial sphere. Under President Kim Dae Jung, such cultural projects were adopted as the New Cultural Development Plan (1998), the Five Year Plan for the Development of the Cultural Industry (1999), the Concept for the Development of the Cultural Industry for 2000, and the Concept for the Development of the Cultural Industry (2001) in a Digital Society. The film industry flourished in such a way that since 1999, the film industry has received opportunities to be invested in via the Internet by individuals (Park M. S., 2015). More chaebols began to allocate funding to support domestic cinema. Gradually, with the introduction of broadband Internet since the 1990s, there was an incentive to use and implement new digital technologies in the cultural sphere. Thanks to ICT and new digital media, cultural policy acquired new colors and achieved great success at the global level. Due to the financial crisis, a large number of companies and industrial enterprises went bankrupt. The government to launch a policy that focused on knowledge. The state carried out a policy of recovery and restructuring of those enterprises that were based on knowledge. Kim Dae Jung was the first president to use the term "Korean Wave" in one of his official speeches on Independence Day in 2001.

The main goal of the economy was to transform the country into a global digital power in all areas of the economy. The Ministry of Culture, Sports and Tourism was responsible for implementing this plan in the cultural field, establishing the Korea Creative Contents Agency (KOCCA) in 2001. This agency unites five existing organizations: the Korea Institute of Broadcasting, the Korea Culture and Content Agency, the Game Development Institute, the Culture and Content Center, and the Digital Contents Business Group of the Korea SW Industry, Promotion Agency (Holroyd C., 2019). KOCCA is a center that supports the country's creative potential in the digital industry, including games, animation and characters, cartoons and comics, music, broadcasting, and fashion. The center is actively involved in supporting and promoting new talents, and provides financial assistance to aspiring talents for the production of national digital content. Every year, the company holds events and festivals at the global level to promote the country's digital cultural policy. The first creative center for the promotion of cultural goods was Seoul Digital Media City (DMC) (2002), which brings together scholars and researchers to promote cultural digital content.

The South Korean government's digitalization of culture is active, public, and substantial, which aims to turn the youth's passion for digital entertainment into the basis of a large and profitable commercial sector.

The country, before Roh Moo Hyun came to president position (2003-2008), began to focus on the mass export of television dramas and films, which not only led to the spread of Korean culture, but also had a strong impact on the development of tourism in the country.

In 2003, President Roh Moo Hyun proposed to transform the cultural policy infrastructure by linking it with the Internet and turning it into digital cultural content. In 2004, the government also adopted the “Creative Korea” cultural plan, which aimed to develop the digital cultural industry. And developed a comprehensive plan for human resource training.

To develop cultural technologies the “Ten Million People Internet Education” project was implemented, which was based on the creation of an effective cultural infrastructure. The next first project aimed at developing digital national cultural content was the “Cultural Archetype Project” (2004) (Park M. S., 2015). This project marked the beginning of the digitization of the national cultural archive. In accordance with the development of digital content, the Copyright Industry was created. At the same time, the government was promoting the gaming industry. Especially the recognition of technological development in cultural policy had importance.

In 2003, the “Concept of Policy in the Field of Culture” (Cultural Industry Policies Vision) was adopted at the initiative of President Roh Moo Hyun. President Roh’s attitude differed from his predecessors in that he paid great attention to the importance of the market system in the country’s economy. He stated that the government should also pay attention to the creation of “soft infrastructure”, which included educational programs, the implementation of the copyright law and the increase and expansion of freedom for foreign investment. It was from this point that the Korean Wave began to be used as a global brand of Korean Han culture (Kim T. Y., 2021).

During the Lee Myung Bak administration (2008-2013), the government supported the financing and expansion of culture. In 2011 a special Content Industry Promotion Committee was established, which developed plans to improve the competitiveness of creative cultural content. The Lee government and Park Geun Hye administration gradually linked culture with “soft power,” which aimed to increase national cultural power around the world. Lee Myung Bak always emphasized the importance of culture in improving the country’s image and branding, which could contribute to the successful implementation of the country’s public diplomacy. The government under his rule was the most neoliberal and relied on comprehensive assistance from businesses to develop the country’s economy. Therefore, this period is considered to be the moment when relations between the cultural industry and large corporations began to improve.

There were two cultural policies, the first supporting the development of ICT and media, and the second expanding and promoting cultural businesses.

The important directions of the Ministry of Culture and Tourism can be found in the 2010 Vision for South Korea. The Ministry of Culture and Tourism has developed the “C-Korea 2010” program, which aims to achieve three policy goals aimed at making Korea one of the top five cultural countries in the world. The ministry’s initiatives are based on three principles: content, creativity, and culture.

In 2012 the National Association for the Promotion of Information Technology established the Intelligent Content Center. This center was also created to support small companies engaged in digital content. The center actively cooperates with universities in the country, helping to promote the ideas of future professionals (Holroyd C., 2019).

The Lee government’s cultural policy differed from its predecessors in that this period was characterized by greater government involvement and intervention in cultural affairs. Ex-President Roh’s cultural approaches and policies were criticized and new additional measures were adopted for cultural programs to promote commercialization and improve the competitiveness of cultural products in the world.

In 2011 the Ministry of Culture, Science and Tourism announced the “First Basic Plan of Promoting the Content Industry”, which aimed to reform the cultural industry from classical to digital. The main project of this program was called “Smart Content Korea”. At the same time, a storytelling competition was initiated in collaboration with the Creative Content Agency (KOCCA), where the winner was awarded the Korea Content Awards (Kim T. Y., 2021).

The Ministry of Culture, Science and Tourism (MCST) began to join the programs of the Ministry of Foreign Affairs and pursued a policy of implementing innovative cultural development projects. President Lee Myung Bak noted the role of developing public diplomacy and national

branding to further successfully promote South Korea's image in the world. He also emphasized the contribution of the Korean Wave (Hallyu) to the country's national economy.

Thus, President Lee used state intervention strategies in his administration to implement cultural policies, including for his own political purposes.

Park Chung Hee's daughter, Park Geun Hye (2013-2017), continued to support the state's creative cultural policy. She initiated the creation of a new cultural sector. The government stated that special attention will be paid to such areas of culture as digital games, K-pop culture, animation, music and musicals. During the Park Geun Hye administration, it was announced that the development of new businesses would be carried out through active support and intervention by the state rather than free market capitalism. Under her initiative, the Presidential Committee for Cultural Enrichment (PCCE) was established, which continued the work of using cultural products for political and economic purposes.

On Culture Day, the government organized various discounts at cultural entertainment centers, thereby expanding the availability of cultural entertainment centers for ordinary citizens. Cultural goods and services have become important assets for the revitalization and development of the new direction of the economy. This was especially expressed in the announcement of the “Creative Economy” plan, which has become an important national program.

At the same time, the Park administration continued the work of commercializing cultural goods as it had been during the Lee administration. In 2014, the Ministry of Culture, Science and Tourism adopted the “Second Basic Plan of Promoting the Content Industry”, which placed great emphasis on creativity as the basis of the creative economy and the convergence of ICT and culture. The government worked to expand the use areas of cultural goods in local areas of the country. Based on the “Creative Economy”, innovation centers were established in each province (17 centers in total), which were engaged in the introduction of new digital technologies into local cultural startups (Kim T. Y., 2021). With the development of Korean cultural products, the power of “Korean soft power” in the world increased. At the same time, the Korean Wave began to be used as a separate ideology for the Koreans.

The government well understood culture as a tool to fulfill its political and economic goals, rather than promoting culture and values itself. There were times when cultural representatives opposed the use of culture only for the political and economic interests of the country.

Moreover, corruption scandals involving Park's policy over the MCST and KOCCA subsidy programs for cultural entrepreneurs in 2016 eventually led to Park's impeachment in 2017. As a result, many of the administration's programs to develop the cultural industries of the "creative economy" were ultimately suspended (Kim T. Y., 2021).

After the impeachment, new President Moon Jae In (2017-2022) introduced a new financing scheme for the cultural industry. “Adventure Investment Fund” began to support new start-ups and entrepreneurs in the field of culture. The administration tried to develop culture without direct government intervention. However, at the same time, this did not mean that culture did not become economically important for the country. Since President Moon began to actively use cultural policy in the implementation of the Fourth Industrial Program, which was associated with the development of big data and artificial intelligence.

A major contribution to cultural products was made through the program “Content Industry in the Mid-and Long-Term Vision” (2017), which was aimed at developing virtual reality. To develop a new level of the Korean Wave, a new term “New Korean Wave” was introduced, which was caused by the global success of Korean culture.

The President delivered a speech at the ASEAN-ROK Culture Innovation Summit, where he said, “The competitiveness of our content industry has increased. South Korea has transformed from an importer to an exporter of cultural goods and services. In 2012, Korea became a net exporter of culture for the first time. Over the past five years, cultural content exports have grown

by an average of over 16% annually. Last year, South Korea's cultural content exports totaled US \$10 billion, making it the seventh-largest content producer." (Welcoming Remarks by President Moon, 2019).

The effectiveness of co-governance in developing the Korean New Wave under the Moon administration is evident in the projects and initiatives that linked the Korean Wave with Korean-language education. The government pursued policies to support Korean-language education overseas, such as expanding the activities of King Sejong-established institutes around the world, sending more Korean language teachers overseas, helping to develop local school education, supporting the inclusion of regular Korean language courses in the curricula of elementary and middle schools overseas, and promoting Korean studies at overseas universities by establishing strategic research centers on Korean studies (Butsaban K., 2023).

President Moon's attitude toward the potential of culture was not much different from his predecessors. However, he tried to subject culture to less government intervention and viewed it more from a market-based approach.

Immediately after inauguration process, the Yoon Seok Yeol administration announced its 120 national objectives and pledged to surpass developed countries and become a leading global power by strengthening the influence of the Korean Wave. Korean content, which has attracted attention from around the world, is developing as an industry with a large development gap. To this end, the Ministry of Culture, Sports and Tourism, the Korea Communications Commission, and the Ministry of Science and ICT will promote the establishment of a control room for the media and content industry. In supporting policy funding, the Yoon administration said it will promote the development of global content intellectual property rights protection companies and create a fair environment that is creator-oriented. In addition, they plan to strengthen systematic support such as nurturing talent in genres such as K-pop, games, and dramas, and help spread K-content overseas by establishing overseas forward bases (Butsaban K., 2022).

Thus, Korean cultural policy is characterized by the commercialization of popular culture in the world markets and the development of new mechanisms to support the export of culture around the world. Since the 1990s, the Korean government has understood the role of developing national culture and forming a cultural identity in the country. The government adopts general and basic plans, creates cultural institutions and funds for the stable growth of cultural policy. Under the presidency of different government officials, all kinds of state and financial assistance have been created from both the state and the private sector. The state actively participates in the introduction of tax policy and the provision of subsidies to expand the influence of Korean culture. State intervention has played an important role in creating a solid foundation for the further implementation of cultural policy. Due to the fact that culture is considered a capital-intensive business, the government has actively supported the ideas of large conglomerates.

Conclusion

Since the early 2000s, the government has embarked on a neoliberal cultural policy, which represents the entry of the state as a supporter of the Korean Wave in the interests of state intervention. The liberalization of culture was supported and continued by the administrations of Kim Dae Jung and Roh Moo Hyun. For the first one it needed to overcome the economic crisis in 1997. In the case of President Roh, he advocated the globalization of culture and the economy, which resulted in the Korea-US Trade Agreement. As the relationship between the state and the cultural industry changed, cultural policy began to have new directions for its development. Thus, the Korean government, promoting the idea of neoliberal projects and adhering to the principles of the state, creates a unique and distinctive Korean cultural policy.

Each administration created and developed its own projects in the cultural sphere, taking into account the economic situation of the country at the time of its administration. With the presidency of Kim Young Sam the process of globalization of culture began, which had commercial goals.

Despite the new approaches under each president, the basic scheme for the development of cultural policy remained unchanged. All administrations actively supported open funds, cultural centers and cultural projects of the Ministry of Culture, Science and Tourism. All approaches to the implementation of cultural policy are characterized by a neoliberal development orientation, which does not deny the complete non-interference of the state in cultural activities, which confirms the hypothesis posed at the beginning of the article.

References:

Ayushiyeva I. G., Modogorov A. S. (2023) Ekspansiya koreyskoy kultury ekonomicheskyy efekt dlya Respubliki Koreya [Expansion of Korean Culture Economic Impact for the Republic of Korea] // Materialy Sibirskoy regionalnoy studencheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Irkutsk, P. 38-42 (in Russ.)

Belaya Ye. K., Kashina M. A. (2022) Sravnitelny analiz yuzhnokoreyskoy i amerikanskoy praktiki myagkoy sily v mirovoy politike [Comparative analysis of South Korean and American soft power practices in world politics] // Yevrazyskaya integratsiya: ekonomika, pravo, politika. №16 (4). P. 106–120 (in Russ.)

Butsaban K. (2023). South Korean Government Policy in the Development of K-pop. Journal of Letters, 52(1), P. 1–28.

Butsaban K. The Hallyu policies of the Korean government // Journal of Language and Culture Vol.41 No.2. P.3–24.

Chung, J. E. (2019) The neo-developmental cultural industries policy of Korea: rationales and implications of an eclectic policy. International Journal of Cultural Policy, №25(1), P. 63–74

Elfving H. J. (2018) K-pop idols, artificial beauty and affective fan relationships in South Korea. In A. Elliott (eds.) Routledge Handbook of Celebrity Studies. P. 190–201

Haksoon Y. (2002) Cultural identity and cultural policy in South Korea, International Journal of Cultural Policy. №8:1. P.37–48

Holroyd C. (2019) Digital content promotion in Japan and South Korea: Government strategies for an emerging economic sector. // Asia Pac Policy Stud. №6. P. 290–307.

Jin D. Y. (2021) Cultural production in transnational culture: An analysis of cultural creators in the Korean Wave. International Journal of Communication. №15. P. 1810–1835.

Kashchenko A. Yu. (2023) Fenomen «Koreyskoy volny» kak politichesky faktor «myagkoy sily» Yuzhnoy Korei [The Phenomenon of the "Korean Wave" as a Political Factor of South Korea's "Soft Power"] // Nauchnye vyskazyvaniya. №8 (32). P. 31–33 (in Russ.)

Kim J. O. (2018). Korea's blacklist scandal: governmentality, culture, and creativity. Culture, Theory and Critique. №59(2), P. 81–93.

Kim T. Y. (2021) The State's Roles in the Development of Cultural Industries: Korean Cultural Industry Policies from 1993 to 2021 // Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Simon Fraser univ. 247 p.

Lee H. K. (2019). The new patron state in South Korea: cultural policy, democracy and the market economy. International journal of cultural policy. №25(1). P. 48–62.

Lee H. K., Karin Ling-Fung Chau & Takao Terui (2022) The Covid-19 crisis and 'critical juncture' in cultural policy: a comparative analysis of cultural policy responses in South Korea, Japan and China, International Journal of Cultural Policy. №28:2. P. 145–165

Lee H. K. (2020). Making creative industries policy in the real world: differing configurations of the culturemarket-state nexus in the UK and South Korea. International journal of cultural policy. №26(4), P. 544–560

Lee H. K. (2022) Supporting the cultural industries using venture capital: a policy experiment from South Korea, Cultural Trends. №31:1. P. 47–67

Mironova T. N. (2024) Aktualizatsiya kulturnogo naslediya v molodezhnoy srede (na primere Respubliki Koreya) [Updating Cultural Heritage Among the Youth (Based on the Example of the Republic of Korea)] // Znaniye. Ponimaniye. Umeniye. №1. P. 230–242 (in Russ.)

Park M. S. (2015) South Korea cultural history between 1960s and 2012 // International Journal of Korean Humanities and Social Sciences. №1 P. 71–118

Welcoming Remarks by President Moon Jae-in at ASEAN-ROK Culture Innovation Summit (2019) <https://www.kocis.go.kr/promotionPR/view.do?seq>

Woong J. R., Dal Y. J. (2018): Cultural politics in the South Korean cultural industries: confrontations between state-developmentalism and neoliberalism, International Journal of Cultural Policy. №26(1). P. 31–45.

¹Хамитова Н. Е. ²Белялова А. Е.

^{1,2}Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА СТАНОВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ И ЕЕ ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ЮЖНОЙ КОРЕЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются политика закрытых дверей корейской культуры и переход ее к политике открытых дверей, а также о влиянии различных реформ на культуру. Освещается роль государства в зарождении и расширении политики культуры. В процессе исследования был использован сравнительно-исторический метод анализа культурной политики. В ходе работы было установлено, что неолиберальный подход правительства привел к созданию культурной политики, которая имеет мощное влияние на экономику. Основной целью статьи является обосновать особенности развития культурной политики на примере Южной Кореи. Методами исследования в работе были изучение литературы в изучаемой области и анализ материалов о культурной политике, а также развитие культурных и креативных индустрий в Южной Корее. В данной статье обосновывается роль правительства в культурной политике, и наоборот роль культурной политики для государства как экономический фактор. Обсуждается внутренняя логика развития политики в сфере культуры и южнокорейский путь развития после японского колониализма. В статье утверждается значимость государственного вмешательства в культурную политику, который создал эффективную гарантийную систему. Несмотря на значительные работы о культурной политике Южной Кореи, труды в сравнительно-историческом подходе на сегодняшний день в Казахстане мало. Следовательно, теоретической и практической значимостью статьи является то, что работа может быть полезна для представителей научного сообщества, которые интересуются культурной политикой Южной Кореи.

Ключевые слова: культурная политика, правительство, цифровизация, Южная Корея, культурный контент, глобализация, южнокорейские культурные проекты

¹Хамитова Н. Е. ²Белялова А. Е.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ МӘДЕНИ САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ПРОЦЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада корей мәдениетінің жабық саясаты және оның ашық саясатына көшуі, сондай-ақ әртүрлі реформалардың мәдениетке әсері қарастырылады. Мәдениет саясатының пайда болуы мен кеңеюіндегі мемлекеттің рөлі атап өтіледі. Зерттеу барысында мәдени саясатты талдаудың салыстырмалы тарихи әдісі қолданылды. Жұмыс барысында үкіметтің неолибералдық тәсілі экономикаға күшті әсер ететін мәдени саясатты құруға әкелгені анықталды. Мақаланың негізгі мақсаты Оңтүстік Корея мысалында мәдени саясаттың даму ерекшеліктерін негіздеу. Әдебиеттерді зерттеу және мәдени саясат туралы материалдарды талдау, сондай-ақ Оңтүстік Кореядағы мәдени және шығармашылық индустриялардың дамуы жұмыстың зерттеу әдістері болып табылады. Бұл мақалада үкіметтің мәдени саясаттағы рөлі, және керісінше, мемлекет үшін мәдени саясаттың экономикалық фактор ретіндегі рөлі негізделеді. Мәдениет саласындағы саясатты дамытудың ішкі логикасы және жапон отаршылдығынан кейінгі Оңтүстік Корея даму жолы талқыланады. Мақалада тиімді кепілдік жүйесін құрған мәдени саясатқа мемлекеттің араласуының маңыздылығы айтылады. Оңтүстік Кореяның мәдени саясаты туралы елеулі еңбектеріне қарамастан, бүгінгі таңда Қазақстанда салыстырмалы-тарихи тәсілдегі еңбектер аз. Демек, мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы – бұл мақала Оңтүстік Кореяның мәдени саясатына қызығушылық танытатын ғылыми қоғамдастық өкілдері үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: мәдени саясат, үкімет, цифрландыру, Оңтүстік Корея, мәдени контент, жаһандану, Оңтүстік Кореяның мәдени жобалары

Авторлар туралы мәлімет:

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Беялова Әйгерім Ермекқызы, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Беялова Айгерим Ермековна, PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Khamitova Nazerke Ermekovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Belyalova Aigerim Ermekovna, PhD, Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP 17.01.17

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.63>

*¹Саметова Ж.Ш. ²Мұса Ә.Т. ³Беласарова Ж.Т.

^{1,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Janagul-85@mail.ru, ²tatai09@mail.ru, ³zhaidar77@mail.ru

ҚЫТАЙДЫҢ «СУ БОЙЫНДА» АТТЫ КЛАССИКАЛЫҚ РОМАНДАҒЫ ҚАРУ-ЖАРАҚ АТАУЛАРЫ МЕН ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ФУНКЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу мақаламызда қытайдың ерте заман әдебиетінің әйдік үлгісі «Су бойында» атты төрт кітаптан тұратын классик романындағы қару-жарақ атаулары мен лақап есімдербасты негізге алынып қарастырылады. «Су бойында» романы Солтүстік Сұң патшалығы кезіндегі тарихи-әлеуметтік шындықты яғни халық бұқарсының феодалдық езгіге қарсы күресі баяндалады. Оларға басшылық еткендер патша ордасы жағынан қастандыққа ұшырап, алмалсыздықтан бас қосып әділет үшін күрескен жандар. «Тәңір жолын ұстану» деген қағданы ұстанып, әділет іздеген батырлар бас қосады. Бұл оқиғалар романда халық арасында кең тараған мифтік-аңыздармен орынды қиуластырыла тартымды жеткізіледі. Жазушы Шы Найянь романда батырлар обыразын көрнектілендіре көрсететін ұтықты көркемдік амал ретінде олардың барлығына жеке-жеке лақап аттар қояды, және әрбір батыр өзіне лайық қару ұстайды. Бұл жайлар романның көкемдік қуатын, әсерін күшейте түскен. Мақаланың басты мақсаты – романның идеясын, тарихи астарын немесе өзге ерекшеліктерін зерттеу емес, онда суреттелген ертедегі соғыс қарулар мен лақап аттарын зерттеу көзделеді. Ал жұмыстың негізгі міндеттеріне Қытай ерте заман әдебиетіндегі классик шығарма «Су бойында» эпофиясындағы дәстүрлі суық қарулар мен лақап аттарын зерттеу арқылы Қытайдың байырғы мәдениетін тану; әрі аталған романдағы соғыс қаруларын атап, талдау кіреді. Зерттеу нәтижелері екі түйінге жинақталады: бірі, романда суреттелген қытайдың ертедегі қауларын түпнұсқамен салыстыра отырып қарастырылды. Енді бірі, романдағы 108 батырға қойылған лақап есімдер зерттеледі. Мұнда лақап есімдердің романда атқарып тұрған функциясы зерттелді.

Түйін сөздер: Қытай ерте заман әдебиеті, «Су бойында» эпофиясы, соғыс қарулары, лақап есімдер, функциясы.

Кіріспе

Соғыс қару-жарақтарының неше алуат түрі ескі әдебиеттерде көбінесе аттары аңызға айналған қаһармандық тұлғалардың шапқыншы жаулармен бетпе-бет сайыстарын суретту кезінде бірге айтылады. Әсіресе батырлықты, ерлікті аса бір үлкен мақтанышпен өздеріне тәуелдей жырлайтын көшпенді халықтардың әдебиетінде жауынгерлік киім-кешектер мен қару-жарақ атаулары батырдың ерен ерліктерін айгілеуде көп мән беріліп жырланады. Ерте заманда батырлық пен ерлікті арқау еткен шығармалардың тәрбиелік, танымдық ролы аса зор болған. Ерлік оқиғаларға толы мұндай шығармалар дүнижүзіндегі барлық халықтың әдебиетіне дерлік бар. Және ол шығармалар сол халықтың шынайы тарихының негізінде дүниеге келеді. Ондағы тарихи деректер мен халықтың саяси-әлеуметтік, мәдени өмірімен байланысып жататын сан-салалы онамастикалық атауларды зерттеу арқылы да сол халықтың тарихын, байырғы мәдениет айғақтарын танып білеміз. Ерлік оқиғаларды арқау еткен көркем шығармалардың классикалық үлгілерін мұнда атап жатпасақта жұртқа әбден

белгілі. Сондықтан таныс дүнені түгендемей ақ тақырыбымызға тиек болып отырған мәселеге бірден көшейік.

«Су бойында» романындағы қару-жарақ атаулары мен ондағы кейіпкерлерге қойылған лақап есімдердің қызметін қарастыру барысында оның қазақ әдебиетіндегі үлгілермен ұқсастық жақтарының ұқсастық жақтары бар екенін байқаймыз. Қазақ батырлар жырындағы дәстүрлі соғыс қарулары Қытайдың төрт кітаптан тұратын әйгілі романында кең қамтылып суреттеледі. Романда батырлар жырында айтылатын «батырдың бес қаруы» қылыш, найзда, қалқан, айбалта, шоқпар селді қарулардың 250 ден астам тұры аталады. Қазақ қаруларының төркінін зерттеушілер сақ, ғұн заманына бастайды. Ал бұл қарауларды қытай ғалымдары ежедгі патшалық дәірлерден жалғасып келген дәстүрлі қаруы ретінде қарастырады (Шін Боджун, 1993). Шындығында қайсы елден қайсы елге ауысты ол жағы анық емес. Себебі бір елге тәуелді деп қаралатын мәдени бұйымдар алыс аймақта жатқан тағы бір елде басқаша түр тауып қолданылып жатады. Мәдени алмасулар кезінде бір елден бір елге еніп тәуелденіп кеткен түрлі заттық бұйымдар –киім-кешектер мен қару-жарақтарды салыстыра зерттеу арқылы біз ертедегі халықтардың тарихынан, мәдениет өресінен, тұрмыс-тіршілігінен белгілі дәрежеде мәлімет ала аламыз. Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Қосай, Қабанбай, Бөгенбай, т .б. қазақтың батырлық дастандарында батырдың ерлігін әйгілеп, теңдессіз батырға тән бөлекше тұлғасын танытатын өзіндік сауыт-жарақтары болған. Мысалы, бір батыр найза мен қылышты ұстаса, енді бірінің қолайына айбалта мен сойыл сай келген. «Су бойында» романында суреттелетін 108 батырдың әрқайсысы өз ершелігіне сай қару ұстаған. Соған байланысты қарудың үлкендігі мен үлгісі де түрленіп көбейе түскен. Әдетте, атты жауынгер ат үстіне қолайлы шағын қалқан ұстаса, ал жаяу жасақтар қорғануға және шеп құруға арналған үлкен қалқандар ұстайды. Әрі соғыс жағдайы мен қажетке сай қарудың түрлері де көбейеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған тақырыпты зерттеуге қазақтың батырлық жырлары және ондағы соғыс көріністері туралы зерттеулер, сондай-ақ қытайдың ең алғашқы төрт үлкен классикалық шығармасының бірі «Су бойында» романы, және ол жайындағы зерттеулер пайдаланылды. сонымен бірге Қытайлық, Еуропалық ғалымдардың Қытай әдебиеті жайында айтқан тұжырымдары мақалада ғылыми дәйек ретінде берілді. Тақырыпты зерттеу кезінде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері қолданылды. Әрі Қытайдың әдебиетші, сыншы ғалымдарының зерттеу тақырыбына тікелей қатысты болған материалдар молынан жиналып, сұрыпталып контенттік және синтерздік анализдер жасалды. Сонымен қатар ғылыми зерттеу еңбектердің стиліне тән болған талқылау, саралау, жүйелеу, дереккөздерге сүйеніп салыстыру, талдау жасау секілді зерттеу әдістері пайдаланылды.

Зерттеудің негізгі материалы болған «Су бойында» романы – Қытайдың көне халықтық тілінде жазылған алғашқы романдардың бірі болып табылады. Романның ең алғашқы нұсқасы Юан патшалығының соңғы мазгілінен Миң патшалығының алғашқы жылдарында белгісіз халық авторлары жағынан жазылған да, кейін Шы Найянь (1296 – 1370) атты адам алғашқы сюжеттік желі негізінде шын мәніндегі кемелді көркем романға айналдырады. Бұл романда Қытай әдебиет тарихында феодалдық қоғамдағы басты қайшылық – шаруалар табы мен помещиктер табы арасындағы қайшылықты бірінші рет кең ауқымда баяндалады. Романның тарихи астары ретінде шаруалар көтерілісі сол замандағы өмір көріністерімен сайкестіріле өте тартымды суреттеледі. Романда Сұң Жияң басшылық еткен 108 батыр Ляншаң қопасында бас қосып, қарапайым бұқараны теңдікке жеткізу жолындағы әділетті күрес жүргізеді. Романдағы 108 батыр шетінен ел ардагері атанған айтулы адамдар. Және олардың бәрі де өзіне тән сипатқа ие батырлар. Романдағы оқиғалар, кейіпкерлер тұлғасы халық аңыздарындағыдай барынша әсерленіп

суреттелгенімен, онда феодалдық қоғамның зұлматы мен үстем таптың қылмысы әшкереленіп, халықты еріксіз қарсы шығуға мәжбүрлеген тарихи шындық жазылады. Шаруалар көтерілісінің әлеуметтік тамыры қатыгез феодалдық езгіде жатқанын, әрі шарауалар көтерілісінің әділдігін растап мадақтайды. Роман кейіпкерлері өзгеше мінез портретпен сипатталып, әр батырдың бірнеше лақап аты және өзіне сәкес қаруы болған. Бұл зеррту мақалада романның өзге жетістіктерін емес, 108 батырдың қару-қарағын, лақап аттарын атай отырып, оны қазақ батырлар жырында кездесетін үлгілермен салыстыра зерттеледі.

Талдау

«Су бойында» романы Қытай әдебиет тарихында айырықша орын алатын тандаулы шығармалардың бірі. Бұл романның өзге шығармалардан дараланып классик деңгейге көтерілуінің себебі туындының иеясы мен көркемдік табыстары ғана емес, тарихи деректік және мәдени құнға ие болуында болса керек. Романда кездесетін қару-жарақтар ондағы батырлар обыразын ашатын маңызды детал ретінде де ғана емес, сол заманның тарихи, мәдени және әлеуметтік жағдайынан белгілі дәрежеде хабар таптырады. Қытайдың «су бойында», «үш бектік», «батысқа сапар», «қызыл сарай түсі» қатарлы әйгілі классик шығармалары Қытай халқының ежелгі мәдениетінің жауһары саналатындықтан, ол туралы зерттеулер деэрқырынан қарастырылып, толассыз жалғасып келеді. «Су бойында» романның тарихи астары, көркемдік ерекшелігі, онда көрініс тапқан мәдени мұралар мен қару-жарақ атаулары жайында Қытайлық және шетелдік ғалымдар тарабынан зерттелді. Солай да біз бұл ретте романдағы қару-жарақ атаулары мен кепкерлерге берілген лақап есімдер туарлы жаңаша пайымдаулар жасайыз.

Романда ежелгі соғыс қаруларының көп түрі аталады. Романдағы 108 батырдың обыразын көрнектілендіру мақсатында әрбір кейіпкердің бөлекше сипатын дараландыратын лақап аты, ұстайтын қаруы болған. Және әр батрдың ұстаған қаруы бір-біріне ұқсамайды. Мысалы, ғарыштағы жалқы пері – теңбіл шайқы Лу Жышын 62 жындық батпан күрзі ұстаса, ғарыштағы айбарлы пері атанған Ху Янжо қос қамшы ұстаған. Ал ғарыштағы қаһарлы пері – Қабылан бас Лин Чұң шашақты ұзын сапты найза ұстайды. Батырлардың ұстаған қаруынан олардың мінездемесі айшықталып көрінеді. Мәселен, романда Шаухуашан тауын мекенеткен үш атаман туралы былай суреттеледі. «Бас атаман керемет ақылшы Жу У әсілі Диң Юан ауданының амамы. Қос жүзді қылыш ұстайтын, дара шыққан дарынды болмаса да ұрыс өнерін жете игерген, асқан айлакер жан еді. Екінші орындағы батырдың аты Чын Да. Ол қолына ақтаңдақ болат найза ұстайтын. Үшінші атаманның аты Яң Чұн» (Шы Нэйянь, 2009). Романда бұл үш атаман туралы суреттеуде былай беріледі:

*«Дауысы өр, дойыр мінез, әлуеті асқан,
Нйза үйірсе айналар зеңгір аспан.
Чын Даны Хуайыншанда сабаз ерлер,
Атайды жолбарыс деп құзға шапқан,*

*Қайқыш бел, сидам білек, қарулы алып,
Беталды сес көрсеткен қылыш жанып.
Бекінген Хуашан тауын ердің бірі,
Есімі шыбар жылан елге қанық» (Шы Нэйянь, 2009).*

Бұл суреттеулерде Шаухуашан тауы бекінісіндегі үш атаманның ұстаған қарулары олардың обыразын ашып, даралық қасиеттерін айқындап көрсеткен. Сондай-ақ,

батырлардың ұрыс алаңында қару үйіріп өнер көрсетуі шығарманың көркемдік әсерін арттырумен бірге, оқиға желісінің өрбуіне, шиленісе түсуіне үлкен септігін тигізген.

«Арлы-берлі сайыс сап, өрлі-қырлы шабысты, терең теңіз түбінде көк маржанға таласқан айдаһардай алысты. Құз жартастың белінде жас жемтікке таласқан жолбарыстай жұлқысты. Тоғыз жолақты айдаһар қаһарына мініп, үш ұшты қылыш төбесінде ойнатты. Шыңырауға шапқан жолбарыс кәрін төгіп, сегіз кездік найзасын кеудені көздеп кезеді. Батырдан да асқан батыр бар, ердең ерін көрген де тақымында тақымында күлерсін»(Шы Нэйянь, 2009),–дегендей жан еді.

Бұлтоғыз жолақты айдаһар Шы Жинь мен жердегі кезеген дию – шыңырауға шапқан жолбарыс Чын Даның сайыс салғандағыкөрініс еді. Романда батырлардың ұрыс майданында дарынын әйгілеп өнер көрсеткені; жауына аш қабыландай атылып, жапыра жеңгені; ерлігі мен ерен тұлғасына сай қолына алған қаруын жауына қаһарлана үйіргені бәрі де аса жанды суреттелген. Батырдың қолындағы қаруының салмағы, үлкендігі, батырдың айбатына айбат қосқан сұстылығы мен мықтылығы түгелдей оқушысын қызықтырып, оқиға желісін онан ары шарықтатып отырған. Қысқасы, барлық батырдың ұстаған қарулары алуан түрлілігімен, бөлек сипатымен, ерекшелігімен романның тарихи құнын да, көркемдігін де асыра түскен.

Зерттеу нәтижелері

Ерте заманда бүгінгідей жойқын от қарулар жарыққа шықпаған кезде, дәстүрлі суық қаруларды ғана қолданған. «Су бойында» романда 108 батырдың тұлғасын даралау мақсатында бәрі де әр түрлі қарулар ұстады делінеді. Алайда, Қытайдың ескі әдебиеттерінде дәстүрлі суық қарудың он сегіз түрі бар екені айтылады. Олар жасалуына, материалына, қолданылу көлеміне қарай мұнан да көп түрлерге бөлінеді. Қытай ғалымы Жұң Шауй «Қытайдың ежелгі суық қаруларының тарихы мен дәстүрі» атты зерттеу кітабында дәстүрлі суық қаруларды ұзын, қысқа, жұмсақ, атылатын, қорғанатын және аралас құралдар деп алты түрге бөлген (Жұң Шауй, 1999). Ал «Су бойында» романында бұл аталған қарулардыңон алты түрі аталып суреттеледі. Бұларды мына суреттен көре аламыз.

сур

ет. Қытайдың ерте кезінде қолданған он сегіз түрлі дәстүрлі суық қарулары

Алайда, «Су бойында» романында суреттелген соғыс қаруларының түрі бұл суретте көрсетілгеннен де әлдеқайда көп екенін байқаймыз. Романның «Уаң тарбиешінің Янән аймағына зытып кетуі», «тоғыз жолақты айдаһардың Шыжиясұн қытағын ойран етуі» атты тарауларында он сегіз соғыс өнерін тілге алады. Романда: «Шы Жинь күн сайын Уаң тарбиешіден сабақ алып, сайыстаың он сегіз түрлі өнерін үйренді» (Шы Нэйянь, 2009) делінеді. Мұндағы он сегіз түрлі өнер романда балай суреттеледі.

*«Найза, шоқпар, қылыш, сойыл, қанжар, қалқан,
Жебе, балта, шалма, қамшы, құрық, бақан,
Темір аша, шойын деп, сере үйірін,
Садақ, семсер, сақпымен етер талқан»* (Шы Нэйянь, 2009).

Романда суреттелетін дәстүрлі суық қарулардың он сегіз түрі Қытай ғалымдар аталған шығарманы зерттеу кезінде де түрлері бойынша түсіндірген. Қытай әдебиетінде «он сегіз қару өнері» делінсе, Қазақ әдебиетінде «бес қаруын асынып», «бес қаруы бойында» немесе «бес қаруын сайлаған, алмас өткір қайраған, белде қылыш байлаған, қолына жебе, найза алған» (Жеті ғасыр жырлайды, 2004) деген секілді сөз тіркестері мен жыр жолдары жиі айтылады.

Ғылыми әдебиеттерде батырлардың қару-жарағы, әскери өнері және олардың қолданған соғыс қарулары көп айтылып, жазылып келеді. Бұл дәстүрлі суық қарулар жасалу материалына қарай ағаш, темір, алмас, т.б. деп бөлінсе, атқаратын функциясына қарай ату қаруы (садақ, запқы, оқ), кесу қаруы (қылыш, семсер, сапы), түйреу қаруы (найза, сүңгі), шабу қаруы (балта, айбалта, шақан), соғу қаруы (күрзі, шоқпар, сойыл, қамшы) деп бөлінеді. Сондай-ақ, соғыста ұстаған қаруларына қарай сарбаздарды садақшы, қылышкер, қамшыгер, найзагер, айбалташы, шоқпаршы, сойылшы деп атаған. Қазақ батырлар жырындағы «бес қаруы бойында» деген сөз ол қаруларды батырлардың ат үстінде бойына асынып жүретіндіктен де солай аталған. Батырлар жекпе-жек кезінде найза, қылыш, айбалта, шоқпар, садақ сынды бес қарумен сайысқа шыққан. Демек, қарудың функциясы қай халықта да болса бірдей, соғыс кезінде жаумен сайысу, шабуылдау, қорғану үшін пайдаланылады. Тек есте болатын мәселе, әр мемлекеттің немесе халықтың ұқсамаған дәуірдегі даму сатысы мен материалдық жағдайына қарай ерекшелік ие болады, әрі біртіндеп дамып отырды. Мәселен, Қытайдың ерте замандағы соғыс қаруларының дамуын мынадай үш кезеңге бөлінеді: Бірінші кезең, тас дәуіріндегі соғыс қарулары, екінші кезең, қола дәуіріндегі соғыс қарулары, үшінші кезең, темір дәуіріндегі соғыс қарулары (Шүй Юңчян., Ли Руижин, 2017). Ал Қытай ғалымы Хан Лифың «су бойында» романындағы соғыс қаруларын зерттеу» (Хан Лифың, 2016) атты еңбегінде романдағы он сегіз түрлі қаруды түгел аттарын атап көрсетеді де, аталған шығармада дәстүрлі суық қарулардың 250 ден астам түрлері бар екенін айтады. Аталған еңбекте көрсетілген он сегіз қарудың түрлерін қытайшасымен қоса көрсетейік.

1-кесте. 18 түрлі қарудың қытайша атаулары мен аудармасы

	Қытайша түпнұсқа	Қазақша аудармасы	Түсініктеме
1	弓	Садақ	Садақтың алып жүруге жеңіл, ең жай түрі
2	弩	Жер садақ (құрама садақ)	Алып жүруге қолайсыз, ауыр түрі. Бір жолда неше ондаған оқ жібере алады.
3	枪	Сүңгі	Түйреу қаруы, найза ролында да қолданылады.

4	刀	Семсер	Кесу қаруы.
5	劍	Наркескен	Кесу қаруы, аса өткір қанжар
6	矛	Найза	Түйреу қаруы.
7	盾	Қалқан	Қорғану құралы.
8	斧	балта	Шабу қаруы.
9	钺	Айбалта	Шабу қаруы.
10	戟	Найзалы балта	Әрі шабу, әрі түйреу қаруы
11	殳	Ақинақ	Түйреу қаруы, сегіз қырлы үшкір найза
12	鞭	Қамшы, бишік	Соғу қаруы, ағашқа сапталған кәдімгі қайыс қамшы.
13	銅	Темір қамшы	Соғу қаруы.
14	錘	Шокпар	Соғу қаруы.
15	叉	Айыр найза	Түйреу қаруы.
16	钹	Ашалы шанышқы	Түйреу қаруы.
17	戈	Сидам сүңгі	Түйреу қаруы.
18	棍	сойыл	Соғу қаруы.

Бұлар «Су бойында» романында ғана емес, Қытайдың ескі әдебиеттерінде де көп айтылатын соғыс қаруларының ең бастылары. Ертедегі соғыс қаруларын зерттей отырып, бір елдің ежелгі өркениетінің деңгейін де шамалауға болады. Қазақ батырлар жырында «Су бойында» романында суреттелетін қарулардың аталуында ұқсастықтар да кездеседі. Мәдени алмасулар бойынша соғыс қарулары бір елден тағы бір елге көшіп отырғаны да шындық. Қазақ батырлық жырында бұл соғыс қаруларының көбі айтылады. Алайда, Қазақтар найза, қылыш, садақ, қалқан сияқтағы қарулардың тегін сонау Сақ дәуірінен таратса, Қытайлар 2500 жыл бұрынғы қола, темір дәуірінен бастайды (Жың Тиеүй, 2008). Ату қаруларының бастыларының бірі Садақтың шығу төркіні Сақтар заманынан басталады. Тарихи деректерде «скифтер садағы», «ғұн садағы», «түркі садағы» деген садақ түрлері кезігеді. Қазақ батырлар жыры мен өзге тарихи шығармаларда, зерттеу еңбектерде көрсетіліп «Қазақтың ертедегі қару-жарақтары» немесе пәлен батырдың қаруы дегендердің бәрі де Сақ дәуіріндегі қарулардың дамыған түрі есптеледі (Айбын. Энциклопедия, 2011). «Су бойында» романында садақтың «жарғақ қапты садақ», «серіппелі садақ», «бүркіт суретті садақ», «сауысқан суретті садақ» қатарлы түрлері кездесе, дәл сол сияқты жасаған шикізатына қарай «қайың садақ», «қарағай садақ», «үйеңкі садақ» және қайыңның қабығымен қаптаған сарғыш түсіне қарап «сарсадақ» делінеді. Еспенбет жыраудың «сарсадақ іліп беліме, айғайлап жауға тиім деп» (Б. Әлімжанов, 2019) дейтын жыры осыны аңғартады. Садақтың бұл түрлері «саржаға» деп те аталады.

Ал найзаның түрлеріне келер болсақ, «Су бойында» романында найзаның «ақинақ», «құрыш найза», «көк сүңгі найза», «жиде сапты найза», «қармақты найза», «үшкір найза» қатарлы түрлері кездесе, Қазақтың ертедегі әдебиетінде яғни батырлармен жыраулар жырында найзаның «сүңгі», «жебелі найза», «жыда», «қайың найза», «қарағай найза», «емен найза», «жалаулы найза», т. б. түрлері бар (Батырлар жыры, 2006). Мұндағы «жебелі найза» дегені найзаның көбебұзар басына темірден жасалған үшкір үш орнатылады. Батырлар жекпе-жек ұрыста, қоян-қолтық айқаста найзасын жебе ретінде жауға лақтырады. Мысалы, «Ер Қосай» жырындағы «жебелі найза қолында, бес мың қолдың соңында» деген айтулы сөзі соның куәсі. Сондай-ақ, атағы шыққан әйгілі батырлар айрықша бөгенай ретінде найзаға ту қадап, шашақ таққан. «Жалаулы найза қолға алып» (Ақтамберді), «шашақты найза қанға сүңгіп тұншықпай» (Шақшақ Жәнібек), «қолбасы ер Қабанбай ту ұстаған, қайраты

қаһарланса құрыштаған» («Кабанбай» жырынан), т.б. бәрі де батырдың айбатын асырып, өзгеден дараландырып тұратын. Олардың туы мен қаруына қарап дәрежесін де біліп парықтандырып отырған.

Кесу құралының негізгісі – қылыш. Оның қолданылуы мен жасалуына, үлкендігіне, пішініне қарай «семсер», «сапы», «қанжар», «кездік» т.б. деп атаған. Зерттеу материалдарында қылыштың алғашқы үлгілері де садақ, найзамен қатар сақ, скиф, сарматтар заманында жарыққа шыққан делінеді. Біздің заманымыздың III ғасырларында жасалғаны 70 см мөлшерінде болып, оны «ақинақ» деп атаған екен. Қытайдың «су бойында» мен «үш бектік» романдарында да «ақинақ» деген қару кездеседі. Мысалы, «үш бектік» романдағы атақты батыр қолбасы Лүй Будың қолына ұстаған қаруын да «ақинақ» деп атаған. Оның «ақинақ» деп атаған қаруы басына айбалта жүзді ұзын сапты найза болатын. Қылыш кесу қаруларының әрі ортақ атауы, оның қынға салып жүруге қолайлы шағын түрлерін «семсер», «сапы», «қанжар» деп атаса, ал үлкендерін қылыш, «алдаспан» деп атаған. Мұның «алдаспан» аталуының себебі тек аса өткірлігі ғана емес, үлкендігіне байланысты да болса керек. Алдаспанның салмағы ауырлау болуы үшін сырт жағын шығыңқы, жалпатқтау кееледі. Қылыштың қырын «жалман» дейді. Шапқанда ағынмен жайратып түсіру үшін жалмандарын үлкейтіп жалпақ етіп жасайды. Ол үлкен әрі ауыр қылыштар қынсыз, жалаң алып жүреді. Мұндай ауыр қаруды қатардағы жай сарбаздардың кезкелгені ұстай алмайды, оны тек күшты, қарулыбатырлар ғана ұстаған. Ертедегі батырлар Парсылардың «исфахан» деп аталатын қылышын да пайдаланған, мұны Қазақтар «наркескен» дейді. Мұнан басқа қазақ батырлары арабтардың «зұлпықар» аталатын қылышын да қолданған.

Ертеде соғыс кезінде көп қолданылатын кесу құралының бірі – балта. Қолданылу орнына қарай неше алуан үлгіде жасалған. Балта шығу тарихы ұзақ, көп қолданылатын қаруға жатады. Қазақтың батырлық жырында айбалта туралы айтылатын жыр аз емес. Мысалы, «Шақшақ Жәнібек» батырында: «қарыс кірген жалманынан айбалта, дал-дү қылып алды басын суырылмай» (Батырлар жыры, 2006) деп жырланады. «Су бойында» романында да балта басты қару райында тілге алады. Жасалу формасы мен қолданылуына, материалына қарай «қос балта», «алтындаған айбалта», «тау шабар дәу балта», «құйма сапты балта», «ұзын сапты балта» т. б. түрлерге бөлінеді. Аталған романда балтамен қатар шоқпар, сойыл, айыр қатарлы қарулар да айтылады. Романдағы ату, кесу, түйреу, шабу, соғу қаруларын толығырақ білу үшін қазақша аудармасы мен қатар қытайша түпнұсқасын бірге ұсынамыз.

2-кесте. «Су бойында» романындағы қару-жарақтардың қытайша атаулары мен аудармалары

Ату қаруы		Кесу қаруы		Түйреу қаруы		Шабу қаруы		Соғу қаруы	
Түпнұсқа	Аудармасы	Түпнұсқа	Аудармасы	Түпнұсқа	Аудармасы	Түпнұсқа	Аудармасы	Түпнұсқа	Аудармасы
弓箭	Садақ	宝刀	Семсер	竹枪	Істік бамбук	金蘸斧	Алтындаған айбалта	大插棒	Сілтеме сойыл
响箭	Жебе	尖刀	Пышақ	钢枪	Құрыш найза	双斧	Қас балта	插木炮石	Кесек дөңбек
皮靶弓	Жарғақ қапты садақ	白铁刀	Жасық темірден жасалған қанжар	槌叉	Айыр темір	开山大斧	Та шабар дәу балта	脊仗	Дүре
川弩	Серіппелі садақ	滚刀	Қылыш	笔管枪	Көк сүңгі найза	宣花大斧	Құйма сапты балта	水火棍	Жаза таяқ
窝弓	Улы жебе	解衣刀	Кездік	锄头	Тесе	大斧	Ұзын	铜链	Мыс

药箭							сапты балта		шынжыр
鎗箭	Жебе	剔骨尖刀	Сүйек шабар өткір қанжар	铁界尺	Сақина темір	板斧	Айбалта	杆棒	Таяқ
插雕弓	Бүркіт суретті садақ	丧门剑	Наркескен	枣木槊	Жиде сапты найза	劈柴斧	Отын жарар жай балта	哨棒	Сойыл
鹊画弓	Сауысқан суретті садақ	雌雄宝剑	Зұлпықар	钩镰刀	Қармақты найза			搅草棍	Сойыл
雕翎鎗子箭	Бүркіт қауырсынды жебе	青龙刀	Айдаһар нақышты қылыш	柳叶枪	Үшкір найза			流星铜链	Ақпа жұлдыз шоқпар
挠钩	Қармақшы	三尖两刀四窍八环刀	Үш ұшты, екі дүзді, төрт алқымды, сегіз бунақты қылыш	留客往	Сере			黄金熟铜铃杆	Жез қоңырау байланған аса
		三尖刀	Үш ұшты қылыш	铁搠	Темір найза			禅仗	Батпн күрзі
		腰刀	Қанжар	飞叉	Үшпалы айыр			讯棍	Таяқ
		朴刀	Ұзын сапты қылыш	三股莲花叉	Үш ашалы құрыш айыр			锤	Шоқпар
		解腕尖刀	Топсалы алқымды қанжар	弩子槿叉	Айыр ұшты сүңгі			白木棍棒	Қайың сойыл
		锷镞宝剑	Ақ алмас	矛	Найза			水磨禅仗	Әсем өрнекті темір күрзі
		松文古定剑	Зұлпықар	丈八矛	Сегіз кездік найза			火刀, 火石	Тас шақпар

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай «Су бойында» романында қарудың түрлері өте көп. Оның бірталайы қазақ батырлар жырында да кездесетінін мысалдар арқылы көрсеттік.

«Су бойында» романының көркемдік қуатын асыра түскен келесі бір ерекшелік 108 батырға түгелдей лақап аттардың қойлуы. Әдетте лақап есім көбінесе адамның мінезін, сырт келбетін өзгеден бөлекшелендіріп көрсету үшін қойылады. Лақап есім қою барлық халықтарға ортақ. Бұл туралы Т.М.Абдрахманова өзінің қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдердің ерекшелігін қарастырған зерттеуінде лақап аттардың көбіне ер адамдарға қойылатынын айтады (Абдрахманова, 2004). Ал «Су бойында» романында кездесетін әйел батырларға да лақап ат берілген. Онда бірінде батыр әйелдің срыт сұлулығын «сұмбыл шаш Ху Санниан» деп көрсетсе, енді бірінде «ұрғашының жолбарысы Гу Дасау», «әйел жадыгөй Сүн Ырнияң» деп олардың мінезі мен батырлығын даралайтын лақап аттар қояды.

Белгілі ғалым С.Ә.Рахымберлина «Лақап есімдердің пайда болу себептері» атты мақаласында лақап есімдерін қоюдың себептерін де көрсетеді (Рахымберлина, 2009). Шын мәнінде адамдарға лақап есім тектен-текке қойылмайды. Күнделікті өмірде белгілі мақсат, белгілі жағдайға байланысты лақап есім қойылса, ал көркем шығармаларда жазушы суреттеп отырған кейіпкерлерінің мінезін даралап көрсету үшін лақап есімді стилдік құрал ретінде пайдаланады. Қарастырып отырған «Су бойында» романындағы 108 батырға берілген лақап есімдер олардың мінезін даралап көрсету үшін алынған. Пікіріміздің дәлді болу үшін аталған романдағы 108 батырдың лақап есімдерін толық көрсетейік.

Ғарыштағы бас пері – әділет жаршысы Сұң Жияң, ғарыштағы аға пері – асылзада Лу Жүни, ғарыштағы ақыл пері – сұңғыла У Юың, ғарыштағы кезбе пері – бұлт айдағары Гүң Сүншың, ғарыштағы батыр пері – қылышпаз Гуан Шың, ғарыштағы қаһарлы пері – Қабылан бас Лин Чүң, ғарыштағы сұрапыл пері – әпербақан Чин Миң, ғарыштағы айбарлы пері – қос камшылы камшыгер Ху Янжо, ғарыштағы егей пері – ендігінің Ли Гуаңы Хуа Рүң, ғарыштағы бағлан пері – екпінді құйын Чай Жин, ғарыштағы ырыс пері – көк тілген қыран Ли Иың, ғарыштағы мұрат пері – сұлу сақал Жу Түң, ғарыштағы жалқы пері – теңбіл шайқы Лу Жышын, ғарыштағы ақаулы пері – диуана У Сүң, ғарыштағы қайрат пері – қос найзалы Дүң Пин, ғарыштағы төтен пері – қанатсыз жебе Жаң Чиң, ғарыштағы сары жолды пері – көкжал Яң Жы, ғарыштағы қорған пері – алтын найзалы найзагер Шүй Ниң, ғарыштағы далбаса пері – алда шабар Со Чау, ғарыштағы жүйрік пері – желаяқ Дэй Зүң, ғарыштағы ғайып ерен пері – жирен шашты сайтан Лю Таң, ғарыштағы қырғын пері – қара құйын Ли Күй, ғарыштағы сәл қуат пері – тоғыз жолақты айдағар Шы Жин, ғарыштағы түп-түқян пері – топтан торай бермеген Му Хүң, ғарыштағы шегіншек пері – қанатты барыс Ли Хың, ғарыштағы ғұмыры ұзақ пері – дөрия сапырғыш айдағар Ли Жүн, ғарыштағы зұлпыһар пері – жердегі жебірейіл Руан Шиау-ыр, ғарыштағы таразы пері – от кемесі Жаң Хың, ғарыштағы кәнакар пері – ғұмыры қысқа Руан Шиау-у, ғарыштағы бейнет пері – толқындағы ақшабақ Жаң Шүн, ғарыштағы майырылғыш пері – Фанидегі ғазырейіл Руан Шиаучи, ғарыштағы зындан пері – қатпа сары Яң Шиүң, ғарыштағы зерде пері – жанқияр үшінші Шы Шю, ғарыштағы қатыгез пері – екі басты жылан Шие Жын, ғарыштағы көзі жасты пері – айыркүйық шаян Шие Бау, ғарыштағы епшіл пері – шері Ян Чиң, жердегі бас дию – керемет ақылшы Жу У, жердегі аға дию – Үштау қожасы Хуаң Шин, жердегі қайрат дию – қатпа сары Сүн Ли, жердегі ардақты дию – сиықсыз күйеу Шуан Зан, жердегі қаһар дию – бұлан батыр Хаусы Уын, жердегі айбар дию – жеңімпаз қолбасы Хан тау, жердегі егей дию – көреген қолбасы Пың Жи, жердегі ғажайып дию – киелі су қолбасы Шан Тингүй, жердегі сұрапыл дию – киелі от қолбасы Уй Диңго, жердегі қаламгер дию – киелі қолды жазушы Шиу Раң, жердегі әділ дию – рясиз пәтуәші Пей Шуан, жердегі кеңқолтық дию – бұлт жарған алтын канат Оу Фың, жердегі мұкамал дию – қызыл көз арыстан Дың Фи, жердегі арыс дию – жібек жүнді жолбарыс Ян Шүн, жердегі сары жолды дию – қамқалы қабылан Яң Лин, жердегі кіндік дию – жайратқыш Лиң Жын, жердегі көріпкел дию – есепші әулие Жияң Жиң, жердегі пана дию – ендігінің Уын Хуы Лүй Фаң, жердегі қорған дию – Рын Гүйді ағалаған Го Шың, жердегі керемет дию – әулие емші Ән Даучуан, жердегі малсақ дию – жирен сақалды ағай Хуаң Фудуан, жердегі сәл қуат дию – суыр аяқ жолбарыс Уаң Иың, жердегі зерде дию – сұмбыл шаш Ху Санниан, жердегі қатыгез дию – жез тырнақ Бау Шүй, жердегі аталы дию – жалғанды жалпағынан басқан қаражын Фан Рүй, жердегі ұрдажық дию – қяңқы Күң Миң, жердегі найзамды әпер дию – күйгелек Күң Лияң, жердегі қанатты дию – сегіз қол батыр Шияң Чүң, жердегі жүрегін дию – қанатты дәу Ли Күн, жердегі епшіл дию – меруерт қолды шебер Жин Дажиян, жердегі ұғымтал дию – сыбызғышы пері Малин, жердегі елпек дию – апаннан шыққан айдағар Түң Уй, жердегі шегіншек дию – теңіз сағымы Түң Мың, жердегі көл-көсір дию – ақ жалаулы сырық дене Мың Каң, жердегі еліктегіш дию – сүйрік қол маймыл Хоу Жиян, жердегі кезеген дию – шыңырауға шапқан жолбарыс Чын Да, жердегі

күлегеш дию – ақшыбар жылан Яиң Чүн, жердегі ерен дию – ақ мырза Жың Тяньшу, жердегі жосықты дию – тоғыз құйрықты тасбақа Тау Зунуан, жердегі сымбат дию – темір желпуішті Сүн Чиң, жердегі бұлбұл дию – әнші Юе Хы, жердегі төтен дию – теңбіл жолбарыс Гүң Уаң, жердегі жүйрік дию – жебе тиген жолбарыс Диң Дысүн, жердегі астам дию – топтан торай бермегеннің інісі Му Чүн, жердегі қунақы дию – пышақпаз сайтан Сау Жың, жердегі жайпар дию – бұлт мінген санат Сүн Уан, жердегі жын сұрей дию – аспан сипар Ду Чиян, жердегі жымсыма дию – дымкас жолбарыс Шуе Юың, жердегі бұқпа дию – шикілкөз барыс Шы Ін, жердегі саяқ дию – барыс соққан батыр Ли Жүн, жердегі далбаса дию – жас есерхан Жоу Түн, жердегі жалқты дию – теңбіл қабылан Таң Лүн, жердегі ер серік дию – сайтан сиық Ду Шиң, жердегі дембелше дию – орман айдағары Зу Юан, жердегі мүйізді дию – сыңар мүйіз айдағар Зу Рұын, жердегі апанды дию – шөл кесерткісі Жу Гүй, жердегі бойтаса дию – күлегеш барыс Жу Фу, жердегі көкжиек дию – темір қол Сай Фу, жердегі ғазабан дию – үкілі Сэй Чиң, жердегі майталман дию – жан алғыш Ли Ли, жердегі көзқарақ дию – шегір жолбарыс Ли Юын, жердегі сумақы дию – сазбет Жияу Тиң, жердегі сұсты дию – тас қолбасы Шы Юүн, жердегі есепқой дию – ендігінің Үй Чыңғұны Сүн Шин, жердегі әйел дию – ұрғашының жолбарысы Гу Дасау, жердегі қасап дию – бағыбан Жаң Чиң, жердегі әлуетті дию – әйел жадығөй Сүн Ырнияң, жердегі асау дию – жай анасы Уаң Диңлю, жердегі сәлемет дию – дәуперім Үй Баусы, жердегі қосаяқ дию – қаптесер Бай Шың, жердегі ұры дию – кезбе бүрге Шы Чиян, жердегі қабаған дию – сары төбет Дуан Жиңжу (Шы Нэйянь, 2009).

Лақап аттардың көркем әдебиеттегі функциясы арнаулы зерттелуге тұрарлық тақырып. Қазақ тіл ғылымында бұл тақырып жөнінде Т.Жанұзақов, Т.Абдрахманова, А.Бахамова, Г.Байғосынова т.б. ғалымдар зерттеу еңбектер жазды. Бұл ғалымдар лақап есімдерін көбінесе тілдік тұрғыдан қарастырды. Және лақап есімдердің қойлу себептерін көрсетті. Лақап есімдердің қойлуы қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың өзгерісіне сай жаңа ершеліктер иеленеді. Ерте кезде аттас адамдарды парықтау олардың ру тегін қоса айтатын болса, кейін қоғамдық қызыметтеріне немесе жеке басындағы ерекшелікке байланысты лақап аттар қоятын болған. Мысалы, әкім мұрат, әнші мұрат, күйгелек мұрат, бұзау мұрат деп түрлі ерекшеліктеріне қарай атайды. Лақап есімдердің қойлу себептері, мәдени және ұлттық сипаты өз алдына жан-жақты қарастырылатын мәселе.

Көркем шығармада жазушы кейіпкеріне лақап есімдер беруінің екі түрлі маңызды себебі бар: бірі, лақап аттарды жазушы шығарманың көркемдік құнын арттыру мақсатындаарнайы стилдік құрал ретінде пайдаланады. Екіншіден, кейіпкерлер мінезін даралап көрсету үшін олардың түрлі ерекшелігіне қарай ат қояды. Сол арқылы туындыгер алға қойған идеялық, көркемдік мақсатын орындайды.

Қорытынды

«Су бойында» романы Қытайдың шоқтығы биік классикалық әдеби шығарманың бірі. Қытай ғалымдары бұл романның иеясі, тархи астары, ұлттық сипаты, ондағы кейіпкерлер, дәстүрлі соғыс қарулыры, махаббат, отбасы және қоғамдық мәселелер, т. б. тақырыпта мыңдаған мақалар, неше жүздеген дисертациялар жазылды. Романдағы қару-жарақтар мен ондағы лақап аттарды қазақ әдебиетіндегі үлгілермен салыстыра зерттеген адам олардан бірқатар ұқсастықтар табады. Әрі роман оқиғасынан қытайдың ерте кездегі қоғамдық жағдайын, мәдениетін түсінуге болады.

«Су бойында» романында да қазақтың ежелгі эпостық жыр-аңыздарындағы сияқты неше түрлі таңғадайып аңыздар берілген. Мысалы, 108 батыр бас қосқан Лияңшан қопасынан «тәңір кітабы» табылады. Онда 108 батырдың аттары аталынып реті байынша орындары көрсетіледі. Романдағы бұл кейіпкерлер қанша теңдессіз ержүрек сардарлар болғанымен сол кездегі қоғамдық салыттың бұғау, шырмауынан шыға алмаған қара танымайтын қаратабан бұқара еді. Феодалдық езгіге шыдай алмай қарсылық көрсеткенімен,

оларды халықты бастайтын алғабасар мұрат кемшіл болды. Ерлігі мен батырлығы сай жандар болғанымен, барлық әрекеттері, талпыныстары қарақшылық сипатында болды да, соңында жеңіліс табумен аяқтады. Бұл аталған романның идеялық жақтағы бір ерешелігі. Жазушы романда батырлар обыразы арқылы Солтүстік Суң династиясының соңғы кезіндегі шаруалар көтерілісін егжей-тегжейлеп суреттеп, Қытай ескі қоғамының әлеуметтік жағдайын баяндайды. Алайда бұл шығарманың құнын арттырып тұрған өзекті түйін — романда көтерілген ижеяда емес, қайта туындыда қамтылған тарихи, мәдени материалдар, тарихи деректер еді. Батырлар обыразына жастай суреттеліп, баяндалып отырған қару-жарақтар соның куәсі. Сондықтан да романдағы онмастикалық атауларды зерттеудің мәні зор.

Әдебиеттер:

沈伯俊. 水浒传研究论文集. 中华书局, 1993, 335 页.

Шы Нэйянь. Су бойында романы, қазақша нұсқасы. Үрімжі: Шинжияң халық баспасы, 2009, 631 б.

钟少昇. 中国古冷兵器的历史和传统. 北京: 解放军出版社, 1999, 432 页.

Жеті ғасыр жырлайды. құраст. Е. Дүйсенбайұлы, – Алматы: Жазушы, 2004. 1-том, 400 б.

许勇强, 李蕊芹. 水浒传研究史. 中国社会科学出版社, 2017, 412 页.

韩利峰. 水浒传中传统冷兵器名称的研究. 喀什大学, 硕士学位论文, 2016, 73 页.

郑铁伟. 中国古代冷兵器. 上海文化出版社, 2008, 131 页.

Айбын. Энциклопедия. / Бас редакторы Б.Ө.Жақып. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011 б.

Б. Әлімжанов. Батыр болмақ сойдан – дүр. Астана, 2019, 64 б.

Батырлар жыры. 3-том, ред. Е. Дүйсенбайұлы. Алматы: Жазушы, 2006, 294 б.

Абдрахманова Т.М. (2004) Қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдерінің ерекшелігі // Тілтаным. Алматы, 2004. № 4. 129 б.

Рахымберлина С.Ә. Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіналу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.02.02 мамандығы бойынша/ Рахымберлина, Сағила Әбдіғалиқызы. Астана : Print Shop, 2009.

References:

Shin Bojun (1993) Research on the novel su boda. China book publishing house. 335 P. (in Chin.)

She Said. She Said. Novel by the water (2009) Urumqi: Shinjiyang Halyk publishing house. 631 P. (in Kaz.)

Zhong Chauy (1999). The history and tradition of China's ancient cold weapons. Beijing: People's Liberation Army publishing house. 432 p. (in Chin.)

Seven centuries sings (2004). comp. E. Duisenbayuly, Almaty. Volume 1, 400 P. (in Kaz.)

Shui Yunchuan, Li Ruizhin (2017). The history of the study of the novel along the water. Publishing house of Social Sciences. 412 P. (in Chin.)

Han Nodded (2016). A study of the weapons of war in the novel along the water. Kashgar University, Master's thesis. 73 P. (in Chin.)

Zhyn Tiejuy (2008). Cold weapons of China in ancient times. Shankhai publishing house of Culture. 131 p. (in Chin.)

Aibyn. Encyclopedia. / Editor-in-chief B. U. Jacob. Almaty: Kazakh encyclopedia, 2011 p. (in Kaz.)

Alimzhanov B. (2019) The hero will be slaughtered. Astana. 64 P. (in Kaz.)

Song of heroes (2006). Volume 3, Ed. "Yes," He Said. Almaty. 294 P. (in Kaz.)

Abdrakhmanova T.M. (2004) Peculiarities of nicknames in Kazakh, Russian and German language // Tiltanym. Almaty. No. 4. 129 p. (in Kaz.)

Rakhymberlina S.A. (2009) Ethnolinguistic and cognitive character of informal human names in the Kazakh language: diss prepared for the academic degree of candidate of Philological Sciences. abstract. Specialty 10.02.02 / Rakhymberlina, Sagila Abdigalieva. Astana: Print Shop. 30 p. (In Kazakh)

***¹Саметова Ж.Ш. ²Муса Ә.Т. ³Беласарова Ж.Т.**

^{1,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы,

²Казахстан КазНАИ им.Т. Жургенова, Алматы,

E-mail: ¹Janagul-85@mail.ru, ²tatai09@mail.ru, ³akmaral.itemirova@mail.ru,

⁴zhaidar77@mail.ru

ФУНКЦИИ НАЗВАНИЙ ОРУЖИЯ И ПРОЗВИЩ В КЛАССИЧЕСКОМ КИТАЙСКОМ РОМАНЕ «ВДОЛЬ ВОДЫ»

Аннотация. В данной исследовательской статье будет рассмотрен пример современной китайской литературы на основе названий оружия и прозвищ в классическом романе, состоящем из четырех книг «Вдоль воды». Роман «Вдоль воды» повествует об историко-социальной реальности времен Северного царства Сун, то есть о борьбе народных масс против феодального угнетения. Те, кто им командовал, были заговорами со стороны царской Орды и сражались за справедливость, отказываясь от Алмаза. Следуя принципу «Следуй пути Тенгри», герои, ищущие справедливости, собираются вместе. Эти события прекрасно сочетаются с мифами-легендами, которые широко распространены в романе. В романе писатель Шай Найянь называет всех их по отдельности прозвищами, как выигрышный художественный прием, подчеркивающий подвиг героев, и каждый герой носит оружие, которого заслуживает. Это усилило синеватую силу, влияние романа. Основная цель статьи – не изучение идеи, исторического подтекста или иных особенностей романа, а изучение изображенных в нем ранних военных доспехов и прозвищ. А в основные задачи работы входит признание коренной культуры Китая путем изучения традиционного холодного оружия и прозвищ в эпофее «Вдоль воды», классическом произведении китайской литературы раннего времени; а также упоминание и анализ военного оружия в названном романе. Результаты исследования суммируются в два узла: один, описанный в романе, рассматривался в сравнении ранних китайских дынь с оригиналом. Теперь исследуются прозвища, приписываемые 108 героям романа. Здесь была исследована функция, которую псевдонимы выполняют в романе.

Ключевые слова: китайская литература раннего времени, роман-эпофия «Вдоль воды», военное оружие, прозвища, функции.

***¹Sametova Zh. ²Musa A. ³Belassarova Zh.**

^{1,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²T. Zhurgenov KazNAI named after, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Janagul-85@mail.ru, ²tatai09@mail.ru, ³akmaral.itemirova@mail.ru,

⁴zhaidar77@mail.ru

THE FUNCTION OF WEAPON NAMES AND NICKNAMES IN THE CLASSICAL CHINESE NOVEL “ALONG THE WATER”

Abstract. This research article will examine an example of modern Chinese literature based on the names of weapons and nicknames in the classic novel consisting of four books «Along the Water». The novel «Along the Water» tells about the historical and social reality of the times of the Northern Song Kingdom, that is, about the struggle of the masses against feudal oppression. Those who commanded him were conspirators on the part of the royal Horde and fought for justice, refusing the Diamond. Following the principle of "Follow the path of Tengri", heroes seeking justice come together. These events are perfectly combined with the myths and legends that are widespread in the novel. In the novel, the writer Shai Naiyan calls all of them individually by nicknames, as a winning artistic device that emphasizes the feat of the heroes, and each hero carries a weapon that he deserves. This increased the bluish power, the influence of the novel. The main purpose of the article is not to study the idea, historical subtext or other features of the novel, but to study the early military armor and nicknames depicted in it. And the main tasks of the work include the recognition of the indigenous culture of China by studying traditional edged weapons and nicknames in the epic «Along the Water», a classic work of early Chinese literature; as well as the mention and analysis of military weapons in the named novel. The results of the study are summarized in two nodes: one described in the novel was considered in comparison of early Chinese melons with the original. Now the nicknames attributed to 108 characters of the novel are being investigated. Here, the function that pseudonyms perform in the novel was investigated.

Keywords: Chinese literature of early times, novel-epophy «Along the Water», military weapons, nicknames, functions.

Авторлар туралы мәлімет:

Саметова Жанакүль Шынгисхановна, PhD доктор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан.

Мұса Әділет Төлеуұлы, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан.

Беласарова Жайдаркул Тауирбаевна, PhD доктор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Саметова Жанакүль Шынгисхановна, доктор PhD, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

Муса Адилет Төлеуович, КазНАИ им.Т. Жургенова, Алматы, Казахстан.

Беласарова Жайдаркул Тауирбаевна доктор PhD, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Zhanakul Shyngiskhanovna Sametova, PhD, Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

Musa Adilet Toleuovich, lecturer of the Department of «Traditional Musical Art» T. Zhurgenov KazNAI, Almaty, Kazakhstan.

Akmaral Seitovna teacher of Kazakh language and literature, College of the Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan.

Belassarova Zhaidarkul, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of Philology, Almaty, Kazakhstan.

MPHTI03.20.11

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.76>

¹Батырхан Б.Ш. *²Чокатова А.М. ³Әмірбекова С.К.
^{1,2,3}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²ch.aliya@mail.ru, ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

МОҢҒОЛ БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ ИРАН ӨРКЕНИЕТІНІҢ ЖӘНЕ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Моңғол шапқыншылығының бастапқы кезеңдерінде Иранның мәдени өмірінде үзіліс орнағанымен, Илхандық үкіметтің құрылуымен ирандық-исламдық ой мен мәдениеттің ішінара қайта жандануын зерттеудің жаңалығы ретінде қарастыру көзделді. Өйткені, арабтардың Иранға шабуылы, Сасанидтердің күйреуі және исламның пайда болуы ирандық болмыстың саяси және діни ынтымақтастығының негіздері мен тұтастығын әлсіретті. Ислам үкіметі Иранның этникалық және ұлттық үкіметін ауыстырды, ал әлемдік ислам діні үш ғасыр ішінде Иранның зороастризм дінінің орнына орнықты. Ираншахр немесе Иран патшалығы да күйреді. Иран елі бірнеше ғасырлар бойы, яғни Илхандар билегенге дейін және әсіресе Сефевидтер әулеті билігінің көтерілуіне дейін саяси бірлігі барынша әлсіреді. Мақаланың мақсаты-Илхандық билеушілерді иран халқын бөтен мәдениет ықпалынан құтқарушы, ирандық ұлттық болмысты қайта қалыптастырушы ретінде қарастыру. Илханидтер Ирандағы өз биліктерін заңдастыру үшін моңғол, иран және исламдық үш дискурстық стратегияны пайдаланды. Осы тұрғыда, илханидтердің Иранның интеллектуалдық және мәдени мұрасын сақтау мен жаңғыртуда маңызды рөл атқарғанын атап өту орынды. Сол себепті, Илхандық дәуір Иранның мәдени саясатында үлкен өзгеріс әкелген Иран өркениетінің іргелі аспектілерінің бірі болып саналады. Мақалада осындай бірегейлік дискурстарды қалыптастырудың негізгі элементтерін анықтауға мүмкіндік беретін факторлық, мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Мақалада келтірілген нәтижелер зерттеушілерге Илханидтер дәуірінде алғаш рет ирандық болмыстың әртүрлі аспектілерін көрсету үшін қолайлы платформа мен контекст қамтамасыз етілді деп айтуға болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Осылайша, тарихта моңғолдар шабуылының кейінгі кезеңдері Иран мәдениеті мен өркениетіндегі кері шегіністің бір түрі болды дегенмен, ақиқатында, басқа тілдің, мәдениеттің ықпалында қалған Иранның өзін қайта танып, ұмытылып бара жатқан ұлттық бірегейлігінің, тұлғалық болмысының қайта қалыптасуына, тілінің, мәдениетінің қайта жаңғыруына негіз болғанын қарастыру-мақаланың негізгі идеясы болып табылады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Түйін сөздер: Илхандық билік кезеңіндегі ирандық ұлттық бірегейлік, ұлттық болмыс, ортағасырдағы Иран, Ирандағы моңғол дәуірі, Хулагухан, Илханидтер.

Кіріспе

Ирандағы Илхандық билікті үш кезеңге бөлуге болады. Иранның алғашқы жартылай жаулап алынуы-мәдени құлдырау кезеңі болып табылады. Екінші кезең, Иранды толық жаулап алу ниеті Хулагудың шабуылымен басталып, Байду билігіне дейін жалғасты. Бұл діни детерминизм дәуірі, әрі Яса заңдарына сүйене отырып, мемлекет істерін басқаруға талпыну кезеңі. Ғазан хан билігінен Илхандық дәуірінің соңына дейінгі үшінші кезең Иран

ислам мәдениетінің үстемдік етуі мен иран мәдениетіне бейімделуге күш салу кезеңі деп қарастырылады. Илхандарға қоғамдық тәртіпті құру және өздерінің саяси мақсаттарын жүзеге асыру үшін бәсекелестері мен халық алдында заңдылығына кепілдік беретін саясатты жүзеге асыру қажет болды. Шыңғыстың зорлық-зомбылық шабуылдарынан қалған ирандықтардың санасындағы ауыр естеліктері Илхандарды психологиялық-әлеуметтік қиын жағдайда қалдырды. Сондай-ақ, екі моңғол ұлысының – Жошы мен Шағатайдың қысымынан басқа, мұрагерліктің ішкі тартыстары мен даулары аумақтық тұтастық пен үкіметке қауіп төндірді. Екінші жағынан, Мысыр мен Шам аймақтарындағы мәмлүктердің билігі Илхандардың осы аймақтарға қол жеткізу туралы көптен бергі арманына кедергі болды. Хулағудың Аббаси халифатын жоюы және оның мәмлүк жүйесінде қайта жандану әрекетінен кейін, бұл бәсеке ислам әлемінде егемендікке қол жеткізуде жоғары маңыздылыққа ие болды. Сондықтан, Илхандар әртүрлі мәдени саясаттарға жүгіну арқылы заңдылыққа қол жеткізуге тырысты. Моңғолдардың ата дәстүрінің орнына ислам өркениетіндегі билік дәстүрін қабылдау Ғазан ханның алдына жаңа стратегияларды қойды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Илханидтер дәуірінің тарихшылары Иранның сол кездегі дүниежүзілік тарихтағы орнын жаңғыртып, қайта баяндауға тырысты. Дәл осы себепті, Ходжа Рашид ад-Дин Фазлулла Хамаданидің (1328 жылы қайтыс болған) «Жами ат-Тауарих» шығармасы Иранның билеген Моңғол илханидтері тұсында жазылған дүние жүзіндегі алғашқы жан-жақты тарих ретінде қарастырылады.

Әбу Сүлейман Банактидің «Тарихы» (х.ж.с. 1330 жылы қайтыс болған), «Маджма әл-Ансаб Шабанкарей» (х.ж.с. 1333 қайтыс болған), Мұхаммед Нахжаванидің «Дестор әл-Катиб» (х.ж.с. 1336 жылы қайтыс болған), Хамдулла Мостофидің «Таңдамалы тарих» сияқты басқа да тарихи еңбектері (х.ж.с. 1349 жылы қайтыс болды) және «Матла әл-Саадин» Абдул Раззақ Самарқанди (х.ж.с. 1371 жылы қайтыс болды) да Иранның ұлттық бірегейлігі және соған байланысты түсіндірмелер туралы бірнеше рет айтады. Сондай-ақ, Таджуддин Хасан Йездидің (х.ж.с. 1453 ж. қайтыс болған) «Әт-Тауарих Хасани» және Мир Ханвандтың (х.ж.с. 1497 ж. қайтыс болған) «Рауза ас-Сафа» атты шығармаларын да атап өтуге болады.

Ирандық және ираншылдық ойының сабақтастығын сипаттау мен талдау тұрғысынан Насраддин Бейзауидің (х.ж.с. 1316 жылы қайтыс болған) «Низам әт-Тауарих» және Хамдулла Мостофидің (х.ж.с. 1349 жылы қайтыс болған) «Тарих-е Гузиде» атты шығармалары үлкен рөл атқарды.

Ұлттық бірегейліктің әлеуметтік факторларын зерттеудің әдістемелік негізі жалпы ғылыми және статистикалық әдістер кешенін қамтитын жүйелік талдауды қолдану болып табылады. Бұл тәсілді қолдану ұлттық бірегейліктің дамуына әлеуметтік-мәдени факторлардың жағдайлары мен ықпалын жан-жақты қарастыруға және логикалық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Илханидтер дәуірінде тарихнаманың дамуы Илханидтердің қолдауымен, олардың заңдылық дискурсын қалыптастыру мақсатында өсті. Иранның эпикалық хикаяларын моңғолдар тарихымен байланыстарын көрсету арқылы билікті заңдастыру мақсаты «Шахнаманың» моңғол тарихы жобасының жүзеге асуына ықпал етті. Фердоусидің «Шахнамасы» мен Ираншаһр ойының мифологиялық және тарихи үлгілері Илханидтердің болмысы мен іс-әрекетін қайта анықтауды заңдастыру үшін қолданылды. Дәл осылай, Ғазанның бұйрығымен жазылған «Джами ат-Тауарих» те, Әбу Саид Илханидің бұйрығымен жазылған Ахмад Табризидің шығармасы да, «Тарихи Ғазани» деген атпен белгілі болған Шыңғыстың Шахнамасы немесе Шамс ад-Дин Кашанидің Шахнамасы да Фердоусидің

«Шахнамасының» өлеңдерін Илханидтердің заңды тұлғасын қайта анықтау үшін пайдаланылды. Илхандарды тарихи немесе мифологиялық оқиғалармен байланыстырып, моңғол және иран халқы арасындағы байланысты қалыптастыру моңғолдарды идеалды ирандық патшалар түрінде көрсетуге итермеледі. Осы мақсатта, кескін өнерін қолдана отырып, бір бөлігінде Илханидің ұлтаралық қақтығыстардағы жеңістері мен олардың ішкі саясатын көрсететін жағдайлар бейнеленсе, енді бір бөлігінде Шах Армани («Шахнама» кейіпкері) кейпіндегі олардың тұлғасын көрсететін жағдайларға арналған. Суреттерде Шахнаманың жақсы және жағымсыз патшалары мен Илханидің жақсы және жағымсыз патшаларын салыстыруға әрекет жасалады. Суреттердегі бейнелеулер арқылы, Илхан билеушілері ежелгі Иранның қуатты және әділ патшаларымен көрермен санасында параллельдік туғызып, өз беделдерін заңдастыру дискурсын қалыптастыруды көздеді. Ғазан хан Ислам Илханының басшысы ретінде және заңдылыққа ұмтыла отырып, Ұлы моңғол ханның саяси бағынуынан тәуелсіз әлемге енді. Одан кейін, осы моңғол илханы тұсында исламның ресмиленуі діни дискурс ретінде маңызды болды. Сондықтан, Ғазан ханға ерген кейінгі моңғол билеушілері Аббаси халифтерінен діни тәуелсіздігін сақтап қалу үшін және өздерін дербес саяси-діни билеуші, мұрагер ретінде көрсету үшін ирандық болмыстың тұлғалық ерекшелігін айқын көрсету қажеттілігі туындады. Өздерінің ұлттық және діни дискурстарын тұрақтандыру үшін оларға осы жаңа мақсаттарды заңдастыратын құрал қажет болды. Билік стилінің бұл түрленуінде билеушілер билік құрылымында жұмсақ өзгеріс іздеді, сондықтан заңды билік бұрынғы қарым-қатынастарды жойып, ирандық ұлттық идеяларға сүйеніп, «Шахнамаға» жүгініп, айрықша өзгерістерге қадамдар жасады [Afhami, Javani, Mehrnia, 1396:57-64].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, Илханның жеке басын және билігін Ираншахрдың стандартты патшасы кейпіне келтіре отырып, оны ирандықтардың санасында заңдастыру үшін ирандық дискурсты пайдаланған. Сондай-ақ, осы кезеңде Илханидтердің ислам әлемінде артықшылыққа жетудегі және Ислам мұсылмандарымен бәсекелесудегі өршіл мақсаттарын ескере отырып, исламдық дискурс концепциялары қарастырылды [Shamsi, Shateri, 1400:55-78].

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі сындарлы дәуірде Иран ирандық болмыс мәселесіне тоқталып, Иран ұғымының көнелігі мен көне негізін растау үшін парсы тарихи және әдеби шығармаларынан шынайы әрі сенімді мәтіндік дәлелдерді табуға тырысады. Осы тұста, Илхани дәуірі ирандық болмыстың жаңғыруы мен жалғасуы және Ираншахр идеясының қайта қалыптасуын қарастыру осы зерттеудің негізгі мәтіндік бөлігін құрайды. Сонымен қатар, Иран мәдениетін діни тұрғыдан қолдау, ирандықтардың көзқарасы бойынша әлеуметтік дәстүрлер мен заңдылық идеясына назар аудару және олардың билігінің соңында өнер иелерін қолдауға тырысу бүгінде өнер деп аталатын жарқын мәдени дәуірдің пайда болуына әкелді. Сонымен қатар, илхандық үкімет Иранның басқа салаларына көптеген өзгерістер жасағаны төменде айтылады: әкімшілік жүйені өзгертті, басқару тәсілін өзгертті және сауданы дамытып, Иранның өндіріс орталықтарын нығайтты, шетел саясаты мен Еуропамен сауданы дамытты, Тебризде Венециялық сауда үйлерін құрды және Иранның суретшілері мен қолөнершілеріне, тарихшылары мен ақындарына қолдау көрсетті. Мұның нәтижесінде, Илхани билеушілер де басқа үкіметтер сияқты өзінің үстемдігі мен билігін заңдылық арқылы сақтауға тырысқаны түсіндіріледі [Ramezan Narges R, 1389:106-118].

Илханидтер билігі кезіндегі сауда және сыртқы қатынастар.

Моңғолдардың экспансиясы мен Азияның едәуір бөлігін жаулап алуынан кейін экстенсивті және әсерлі экономикалық және сауда байланыстары Моңғол империясының құрылуының бұрынғымен салыстырғанда маңызды салдарының бірі ретінде пайда болды және барған сайын көрнекті бола түсті. Бұл арада Алтын Орда мен Илханның географиялық

орналасуы және осы екі режимнің көршілестігі мен жақындығы сауда қарым-қатынастары үшін маңызды фактор болды. Осы кезеңде көптеген аймақтар Моңғол империясының сауда айналымына енгізілді және сауда аймақтық және жергілікті өлшемдерде немесе әртүрлі үкіметтер арасында айтарлықтай жүзеге асырылды. Иранда Илхандар мен Алтын Ордада Батудың ұрпақтарының билеуі және бұл аймақтарда қауіпсіздіктің қайта орнатылуымен бұл елдердің саудагерлері де өз қызметін қайта жандандырды. Иран мен Қыпшақ жазығы және оның көршілес аймақтары арасындағы сауда-саттық айырбас ұзақ уақыт бойы болғанымен, бұл кезеңдегі бұл екі елдің сауда қарым-қатынастарының қарқынды дамуына екі үкімет арасындағы саяси қарым-қатынастардың түрі қатты әсер етті. Саудаға қызығушылық Шыңғыс ханның назарында болғандықтан, оның мұрагерлерінің кезінде жаһандық өлшемге ие болды.

Шыңғыс ханның саясатын жалғастыруда Құбылай қаған дәуірінде империяның аумағын кеңейту және жаулап алуды жалғастыру әрекеті жүргізілді. Осы кезеңде коммерциялық флоттар Қытайдан Батыс Азия мен Еуропаға жету мүмкіндігін тапты. Олар сонымен қатар, Үндістанға, Шри-Ланкаға және Яваға сауда жасауға барды. Құбылай мен Илхандық арасындағы тығыз қарым-қатынас бұл флоттардың Парсы шығанағына енуіне себеп болды және бұл мәселе Ормуз портының дамуында маңызды рөл атқарды. Өйткені әртүрлі аймақтардан, әсіресе Шығыс Азиядан көпестер мен саудагерлердің келуі осы кезеңде бұл аймақтағы сауда көлемін арттырды. Сауда мәселесінде Құбылайдың күш-жігерімен орын алған серпіліске қоса, араб кемелері де сауда қатынастары үшін шығыс порттарына барды. Исламның Оңтүстік-Шығыс Азияға таралуы да осы кезеңде және осы сапарлар кезінде орын алғанын айта кеткен жөн. Сондай-ақ, Еуропаның Қытаймен тікелей сауда қатынасы алғаш рет моңғолдар тұсында болғаны анық. [Gholvand, Gholvand, 1396:112-133]

Илханидтер билігі кезіндегі білім және ғылыми қатынастар.

Илхандықтардың діни толеранттылығы илхандардың Шығыс және Батыс елдерімен айтарлықтай қарым-қатынасына себепші болған ықпалды факторлардың бірі және басқа ислам елдерінен көптеген ғалымдар мен ғылым саласындағы студенттердің сарайға келуіне мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Илхандардың білім беру орталықтарының гүлденуіне, трансферттік ғылымдардың, ашық интеллектуалдық кеңістіктің қалыптасуына, дінге жатпайтын ғылымдардың жандануына және ғалымдар тобының ауқымды белсенділігіне себепші болды. Қоғамдағы әртүрлі діни наным-сенімдерді және одан туындайтын зорлық-зомбылықты жойды. Илхандар билігі тұсында Моңғол империясының түкпір-түкпірінен келген ғалымдар ынтымақтаса жұмыс істей алды [Dehghan Nejad, Foladi, Rahmati, 1401:270-297].

Илхандық дәуірдегі Иран мен Қытай арасындағы ғылыми байланыстар, Иранның Қиыр Шығыспен ғылыми және мәдени байланыстары Иранның, тіпті дүние жүзінің ғылым тарихында ерекше маңызға ие. Моңғол империясы құрылғанға дейін бұл елдердің шалғайлығынан Қытай елінің ғалымдары Иран жеріне аяқ баса қоймаған. Тек осы империяның құрылуы кезінде моңғолдар басып алған Қиыр Шығыс елдерінен кейбір ғалымдар, дәрігерлер, астрономдар, ғалымдар мен өнер адамдары келе бастаған. Хулагудың ізбасарлары, әсіресе, өмір эликсирін іздеген Аргүнның тұсында алхимияны, химияны және басқа да ғылымдарды білетін шығыс ғұламалары сұлтанның сарайына ағылып келіп жатты. Илхандар сарайында Қиыр Шығыс елдерінен келген ғалымдар мен ғұламалардың ғылыми еңбектерін аудару барысында ислам өркениетінде ғылыми кітаптарды аудару ісі жанданды. Осылайша, елде аударма ісі қарқынды дамыды. Бұл кезеңде Қытайдың медициналық және фармацевтикалық білімі Ирандағы ғылым және білім қайраткерлерінің назарын өзіне аударғты деп айтуға болады. Раб-е Рашиди кітапханасында қытай тіліндегі ғылыми кітаптардың болуы да осы білім ошағында қытай тілін жетік меңгерген аудармашылардың болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Илхандардың күшеюімен және Дели сарайына

Хулагудан елші жіберілуімен Илхандар мен Үндістан үкіметі арасында бейбіт саяси қарым-қатынастар құрылды. Ходжа Рашидаддин Камалшири Бакши атты буддистің көмегімен «Джама ат-Тауарих» кітабының Үндістан, Синд және Кашмир тарихы деп аталатын бөлігін жазып шығуы осының айғақ дәлелі бола алады. Үнді медицинасы мен фармакологиясы, қытай медицинасының білімі сияқты осы кезеңнің Иран ғалымдарының назарын аудартты және үнділіктерді Иранға шақыру себебі де осы болған. Осылайша, Илхандар билігі ғалымдарға қауіпсіз ғылыми сапарларға аттануға жағдай жасай алды, сонымен қатар, олар Илхандардың ғылыми орталықтарында оңай жиналып, ғылыми-зерттеу, ғылыми алмасулар жұмыстарымен айналыса алды.

Илханидтер дәуірінен қалған ғылыми еңбектерді және осы кезең ойшылдарының көзқарасын сараптау әрбір ғылым саласының құндылығын, сенімділігін және ұстанымын көрсетеді, алдыңғы ғасырлардан айырмашылығы, логика мен философия Иранның ғылыми ортасының интеллектуалдық атмосферасында үстемдік еткен. Илхандар дәуірінде ұзақ уақыт өткеннен кейін аталмыш зияткерлік ғылымдар тағы да қарқынды даму шыңына көтерілді. Логика ғылымымен бірге философияны да Илханидтер дәуірінің Хожа Насыр сияқты ұлы данышпандары жаңғыртты. Бұл кезеңде логика ғылымының әртүрлі әдістемелері бойынша жаңашыл және оқу орталықтарында оқыту үшін реттелген көптеген еңбектер жазылды. Сондықтан, Илхандар билігін логика ғылымы үшін оқулықтар мен оқу-ағарту кітаптарын құрастыру кезеңі деуге болады. Илхандар аумағынан тыс ислам өркениетінің әртүрлі аймақтарына, Мағрибке және одан кейінгі тарихи кезеңдерге дейін жеткен жазбалар логика ғылымының ұстаздары арасында пайдаланылды [Dehghan Nejad, Foladi, 1393:10-29].

Илхандық дәуірдің басында парсы тілі іс қағаздарды жүргізуге, философиялық пікірталастар мен әртүрлі саладағы ғылыми еңбектерді жазуға дайын емес еді. Парсы тілінде көптеген еңбектерді жазу арқылы немесе еңбектерді осы тілге аудару арқылы және әртүрлі тақырыптардағы еркін әрі жеңіл терминдерді, жеңіл тіркестерді іздеп, қалыптастыру арқылы парсы тілінің ғылыми дәрежесінің көтерілуіне көп күш салынды. Осылайша, ирандық ғалымдардың күш-жігерімен парсы тілі елдің ресми тіліне айналды және Иран үстіртінің тұрғындарын біріктірген иран мәдениетінің ең маңызды элементіне айналды. Осының нәтижесінде, Илхандар билігі тұсында басталған аударма дәстүрі Тимуридтер дәуірінде де жалғасын тапты. Тимуридтер дәуірінде түркі тілдестердің географиялық тұрғыдан басым болуына байланысты, бұл кезеңде парсы тілінен түрік тіліне аударма қозғалысы басталды [Afhami, Javani, Mehrnia 1398:68-70].

Моңғол шапқыншылығы нәтижесінде шалғай елдердегі халықтардың жаппай бір-бірімен араласуына мүмкіндік туды, ірілі-ұсақты үкіметтерді құлату арқылы саудагерлер, жаһанкездер сияқты әртүрлі элеуметтік топтарға Азияға саяхаттауға мүмкіндік берді. Бұл оқиға алдымен ирандықтар мен арабтарды қытайлар мен тибеттермен тоғыстырып, кейін мұсылман мужтахидтерін, будда ламаларын, моңғол сектанттарын және басқа діндер мен секталардың өкілдерін тең дәрежеге қоюға мәжбүр етті. Екінші жағынан, моңғолдар мен илхандардың Еуропа билеушілерімен қарым-қатынас орнатуы саяси және әскери мақсаттарға басымдық берілгеніне қарамастан, батыс ғалымдарының шығыс жерлеріне келуіне мүмкіндік туғызды [Afhami, Javani, Mehrnia 1398:60-68]. Илханидтер дәуіріндегі Иран да ұлы Моңғол империясының бір бөлігі ретінде осы артықшылыққа ие болды және бұл кезеңде Илханид сұлтандарының сарайлары, ғылыми және білім беру орталықтары, тіпті мешіттер ғылыми орталықтарға айналдырылды, ал ғалымдар мен аталған елдердің ойшылдары пікір алмасуға, ғылыми тәжірибе алмасу мүмкіндігіне қол жеткізді [Afhami, Javani, Mehrnia 1398:71-73]. Бұл маңызды даму дінге жатпайтын ғылымдардың қайта жандануы мен Иранның ғылыми қоғамының интеллектуалдық тоқыраудан құтылуында маңызды рөл атқарды. Осылайша, Илханидтер дәуіріндегі интеллектуалдық жүйенің

эволюциясы алдыңғы дәуірлердегі шариғат шектеулері мен басқа да шектеулердің интеллектуалдық ғылымдардан алынып тасталуына себеп болды.

Шын мәнінде, Иранда шииттік Сефеві үкіметінің құрылуына себеп болған тарихи қозғалыс пен орасан зор әлеуметтік-саяси ағымның негізін Илханидтер дәуірінде Ғазан хан мен Сұлтан Мұхаммед Ходабанде және Илхан үкіметінің ирандық элементтері салғанын ирандық ғұламалар мойындаған. Өйткені, Ғазан ханның шииттікке бейімдігі оның мұрагері Олжайтоның шииттік дінді қабылдағанын ресми түрде жариялауы осы діннің Иранда кең етек алуына жол ашып, осылайша, Иран жерінде шииттіктің Сефеві үкіметінің тұсында ресми дінге айналуына алғышарттары жасалды. Өйткені, Илхандықтардың билігінің соңына қарай Иран жерінде шииттік дін үлкен ауқымда тарап кеткен еді. Сондықтан, Илхандық дәуірді Иран тарихының табиғи түрлену кезеңі деп санайды. Шиә ғұламалары Иранның Илхандық кезеңіне осылайша оң баға берген. Өйткені, моңғолдардың келуімен белгілі бір діни ағымның Иранға саяси-діни үстемдігі тоқтап, әртүрлі діни пікірталастардың еркіндігіне жол берілді, осылайша, ғылыми-шииттік ағымдардың еркін өсуіне негіз дайындалды. Илхани сарайында және халық арасында діни пікірталастар мен көзқарастарға еркін кеңістік құрылып, күшті интеллектуалдық, тарихи қолдауға ие болған бұл пікірталастарда шиә ілімі діни пішінге қол жеткізді. Елдегі әртүрлі негізсіз діни ағымдардың насихатталуы азайып, тоқтатылды. Діннен хабары аз қалың жұртшылықтың алдында табиғи түрде шиизм ресмилікке ие болды. Сонымен қатар, иран халқының ұлттық бірегейлік белгілерінің біріне айналған шииттік дін Иранды Мысыр үкіметі сияқты ислам орталықтарынан және басқа да ислам елдерінен осылайша ерекшелендіріп тұрды.

Илханидтер билігі кезіндегі тарихи дереккөздер.

Моңғолдар, Илхандықтар, Тимуридтер дәуіріне қатысты әйгілі еңбектермен қатар, парсы тілінде келесі шығармалардың да маңыздылығы ерекше. Сирадж ад-Дин Джозжани құрастырған «Табақат Насери» парсы тілінде жазылған моңғолдар дәуірін сипаттайтын еңбек. Ол Делиде бас төреші қызметін атқарған. Шежірешілердің көпшілігі осы кітаптан көп мәлімет алған. Бұл еңбекте тіршілік жаратылғаннан бастап, моңғолдардың биліктен кетуіне дейінгі аралықтағы оқиғаларды қамтыған.

«Джаме ат-Тауарих» Хожа Рашид ад-Дин Фазлулла Хамаданидің туындысы. Абақа хан тұсында Моңғол сарайының дәрігерлерінің бірі болған. Арғон, Ғазан, Олжайто хандардың тұсында мемлекеттік қызметте болған. Көзі тірісінде Хожа Рашид ад-Дин жақсы шығармалар тудырып, кітаптар шығарған. Ол Табриздегі Раб-е Рашиди ғылым орталығы мен кітапханасының негізін қалаған. Оның моңғол тақырыбына жазған басқа еңбектерінің қатарында «Солтания» трактаты, «Баян әл-Хақайқ» және «Мифтах ат-Тафасир» еңбектерін атап өтуге болады. «Джаме ат-Тауарихтың» жалпы бірінші том деп аталатын кітаптың бұл бөлімі «Ғазани тарихы» деп аталады. Ғазан қайтыс болғаннан кейін Хожа Рашид ад-Дин сұлтан Олжайтоның бұйрығымен тарих жазу жұмысын жалғастырып, оған тағы бір том қосып, ақыры хижраның 710 жылы (1313ж) үш томдық жұмысын аяқтады. Бұл еңбек Азия халқының тарихы жазылған алғашқы жалпы парсы тарихы деп есептеледі.

Бағдаттың жаулауының суреттелуі Хожа Насыр ад-Дин Тусидің «Зайж Илхани¹» еңбегінде баяндалған. Илхандықтардың қызметінде болған Туси Марағе обсерваториясын құрып, оның жанынан үлкен ғылыми орталық пен үлкен кітапхана ұйымдастырған. Хулагу ханның Бағдатқа шабуылына қатысқан.

Аттамалек Джовейнидің тағы бір еңбегі – парсы тіліндегі «Таслийя әл-Ихван» деп аталатын трактатта Абақа қайтыс болғанға дейін және хижраның 680 жылына дейінгі Сұлтан Ахмад Тегудар заманының оқиғалары сипатталатын тармақшасы бар.

¹ «زیج الیخانی»

«Забда әт-Тауарих»² еңбегінің авторы Тимур Гуркани дәуірінің тарихшылары мен географтарының бірі Хафез Абри деген атпен белгілі болған. Бұл еңбектің төртінші томы Тимуридтер үкіметі туралы және ол автордың өз бақылауларының нәтижесі болғандықтан, құнды еңбек болып саналады. Тимурид Шахрухтың билігін сипаттауда оның кітабы түпнұсқа және оқиғалары шынайы болып табылады. Сол себепті, «Тахир ас-Саадин», «Маджам-ал Фасихи», «Рауза ас-Сафа» және «Хабиб аш-Шир» кітаптарының авторлары сол еңбектің оқиғаларын қолданған.[Kakhki, Yahaghi, 1399:182-183]

Фахр Банактидің ең маңызды еңбегі – «Рауза ули әл-баб фи марафа ат-тауарих уә әл-ансаб» немесе тоғыз бөлімнен тұрады және пайғамбарлар тарихынан басталып, мерекелер тарихын және патшалар туралы, сонымен қатар, парсы, Аббасид халифаты жойылғанға дейінгі Ислам тарихын, Ислам дәуіріндегі Иран ақындары және еврейлер тарихын, Христиан тарихын, Үндістан тарихы және Сұлтан Әбу Саидтың билігіне дейінгі моңғол тарихын қамтиды.

Абдулла бин Фазлулла Ширази Уассаф деген лақап есімімен танымал болған. Оның ең маңызды еңбектерінің бірі «Тарих-и Уассаф» деген атпен белгілі «Әл-Амсар және тазжийә әл-асарды талдау» кітабы. Джовейнидің «Джахангуша» тарихы мазмұнын аяқтаған. Еңбекті жазу хижраның 728 жылға дейін (1331ж) жалғасқан [Kakhki, Yahaghi, 1399:185-187].

«Хабиб ас-Сир Фи Ахбар әл-Башар» — «Хабиб әс-Сир» қысқаша атымен парсы тіліндегі дүниенің жалпы тарихына арналған Гияс ад-Дин Хандмир (881-109 h.ж.) жазған кітапты да атап өтуге болады. Бұл кітап алғы сөзден, кіріспеден, үш томнан тұрады. Үшінші томында Түркістан әулеті, Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің Ирандағы билігі, Сұлтан Ахмад Тегудар мемлекетіне дейінгі оқиғалар, сонымен қатар Мысыр патшалары т.б туралы айтылады. Сонымен қатар, Әмір Темір Гуркан мемлекеті және оның балалары мен немерелері туралы да деректер бар. «Хабиб әс-Сирдің» басқа парсы тарихтарымен салыстырғандағы ерекшелігі – мазмұнының жан-жақтылығы мен сан алуандығы[Sajadi, Badrieh Fiyazi, Zakri, 1399:13-13].

Осындай еңбектердің қатарына Заджиддің «Хумаюннамесін» де жатқызуға болады. «Хумаюннаме» —Илхандық дәуірде жазылған алғашқы тарихи эпопея. Бұл еңбектің аз ғана бөлігі (1500 тармаққа жуық) моңғолдарға арналған.

Ахмад Табризидің «Шахншахнаме» туындысы да Илхандық дәуірдің көрнекті еңбегі хижраның 738 жылы аяқталған. Бұл еңбекте Шыңғыс ханның өмірі, оның ата-бабалары мен мұрагерлері және сұлтан Әбу Саид Баһадүр ханның билігіне дейінгі Илхандардың тарихы баяндалады. Бұл еңбек тарихи оқиғаларды жазып алу, моңғол дәуіріндегі әдет-ғұрыптарды білдіру және моңғол билеушілерін атап өту, сонымен қатар, нақты күні мен уақыты және қанша рет шабуыл жасағаны, қандай аумақтарды жаулап алғаны жайында мәлімет беретін Иран тарихындағы құнды дереккөздерінің бірі болып табылады [Afhami, Javani, Mehrnia 1398:57-58].

Илхани дәуірінің көрнекті дереккөздерінің тағы бірі- Хамдоллаһ Мостофидің «Зафарнаме» кітабы. Мостофи Иран мен Иранзамин мырзасы атағын Хулагу ханға, Байду үшін бір рет және Ғазан мен Сұлтан Әбу Саид үшін екі рет қолданған. Бұл «Зафарнаме» мен «Шахншахнамеде» алдыңғы моңғол хандарының ешқайсысына мұндай титулдар қолданылмаған, тарихшылар бұл атрибуттарды тек Илханидтер әулетінің патшаларына саналы және мақсатты түрде келтірген және осылайша, олардың Иран жері мен мәдениетіне жат ел билеушілері емес, Иран патшалары ретінде қабылдағанын көрсетеді. Бұл түсініктердің жиілігі әсіресе, «Зафарнамеде» көбірек кездеседі, бұл осы патшаларды ирандық деп танудың белгісі. Сонымен қатар, «Зафарнамеде», кейде «Шахншахнамеде» ақындар илхандарды Иран жерінің сақшысы ретінде көрсетіп, илхандарды Иран шекарасын

² "زبدة التواريخ"

жаулардан қорғайды деп білген. Мысалы, Кашани мен Мостофи Илхандардың Жошы және Шағатай билеушілерімен қақтығыстарына ирандық реңк берген. Илхандардың Берке мен Барактың шайқасында Илханды Иранның патшасы және оны Иранзаминнің иесі ретінде атап өтті. Осы тұрғыда, жау әскерін тұрандықтар мен түріктер деп атап, осылайша, шайқастарға толығымен ұлттық аспектілер берді.

Құбылай Қаған 663 хижра жылы Моңғол империясын төрт бөлікке бөлді және оның негізінде Хулагуды моңғолдағы үлесі ретінде Жейхуннан батысқа, Иран үстіртінен Месопотамияға дейінгі кең аумақты билейді деп шешті. Бұл империяның аумағы Сасанидтер билігіндегі жер көлемімен дерлік сәйкес келді, ал Хулагухан исмаилиттерді және Аббаси халифатын құлатып, жаулап алуларын кеңейтуімен, Ежелгі Иран мен Сасанидтердің Ираншахр шекараларын еске түсірді. Осылайша, Илхандар дәуірінде бір ғасырға жуық бір аймақты орталықтандырған мемлекет биледі. «Иранның тарихи атласы» кітабындағы Илхандық биліктің географиялық ауқымы да бұл мәліметті растайды [Kakhki, Yahaghi, 1399:182-203].

Қорытынды

Илхандық дәуірдегі Иранның ғылыми өмірінің әртүрлі аспектілерін зерттеу және зерделеу моңғол шапқыншылығының алғашқы кезеңі басылғаннан кейін, Илхандық биліктің күшеюімен Иранда бірнеше ғылыми іс-шаралар қайта жанданғанын және осы кезең ғалымдары көптеген құнды ғылыми еңбектер жазғанын, ғылымда жаңа тұжырымдар жасағанын көрсетеді. Осы маңызды дамуға себеп болған факторлардың қатарында Иранның басқа елдермен ғылыми байланыстарының артуымен өзара әрекеттестік пен қарым-қатынасты қамтамасыз еткен сол кезеңдегі ғылыми-зерттеу сапарларының өркендеуі, түрлі ұлттар мен өркениеттер арасындағы диалогтардың қалыптасуы мысал бола алады. Оған дәлел -бұл кезеңде пайда болған құнды тарихи жырлар

Осылайша, зерттеудің негізгі мақсаты – Илханидтер дәуірінде, яғни Хулагуханның Иранға келуі мен Илханидтер билігінің орнауынан бастап жазылған жүйелі тарихтағы ирандық болмысты және билік институтын заңдастыру мәселесінде жергілікті халықтың ұлттық бірегейлік негіздерін қайта жаңғырту мәселелерін зерттеу.

Илхандық сұлтандардың, әсіресе, ғылым адамдарына қатысты игі саясаты, Илхандар сарайының ғалымдарына ғылыми-зерттеу істері үшін қамтамасыз еткен қолайлы орта мен инфрақұрылыммен қатар, Марағе сияқты ғылыми орталықтарын ашқанын атап өтуге болады. Марағе обсерваториясы математика және астрономия білім беру және зерттеу орталығы, шиит ақидасының іліміне арналған Солтания мектебі, Раб-е Рашиди кітапханасы және Шанб-е Ғазан діни білім беру орталығы ислам елдерінен, әсіресе, Сирия, Мысыр, Қытай, Үндістан, Кіші Азия және Византия сияқты әлемнің түкпір-түкпірінен Иранға ғалымдарды тарту орталығына айналды. Жоғарыда айтылғандай, бұл екі жақты қарым-қатынастар Ирандағы ғылыми іс-әрекеттердің жандануында және Қиыр Шығыстан Батыс әлеміне дейінгі кеңістіктегі әртүрлі халықтармен осы жердің мұралары мен ғылыми тұжырымдарымен алмасуында Илхандық билік маңызды рөл атқарғанын айта келіп, осы биліктің ғылыми және мәдени саладағы оң және елеулі нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылуға болады [Kakhki, Yahaghi, 1399:182-203].

Бұл зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Илхандар билігі кезінде моңғол шапқыншылығы әкелген барлық күйреуге қарамастан, саяси күштердің білім беру институтын құруға ұмтылуы, интеллектуалдық ғылымдар ғылыми қоғамдардың назарында болғанына сол дәуірдің тарихи дереккөздеріндегі мәліметтер дәлел бола алады [Hamadani, 1395:103-108]. Сонымен қатар, Илхандық дәуір Иран тарихында керамика өнімдерін өндіруде керамиканың алтын ғасыры деп аталғанын да айтып өту орынды. Және де, осы билік дәуірінде алғаш рет

Құран Кәрімнің аяттарының астына парсы тіліндегі аудармасы жазылған. Бұл нұсқалар қазіргі сәтте, Ирандағы Марағе мұражайында сақталған.

Әдебиеттер:

- Браун А., Тарих ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ترجمه مجتباتی ف و افشار غ. تهران، نشر مروارید ترابی م. (1394) پارسی نویسان سده های هفتم و هشتم. نوآندیشان
 جودکی ح (1399) نقدی بر کتاب: سنت ترجمه در عصر ایلخانان و تیموریان. نشریه نقدنامه تاریخ. شماره 1، صفحه 8-1
- دهقان نژاد ا، فولادی ف (1393) بازسازی و تطور علوم حکمی (منطق و فلسفه) در ایران عصر ایلخانان (654-736 ق) نشریه علمی علم و تمدن در اسلام. شماره دهم. ص 29-10
 دهقان نژاد ا، فولادی ف، رحمتی م (1401) مناسبات علمی ایران دوره ایلخانی با دیگر ملل و مناطق. پژوهشهای تاریخی ایران و اسلام، شماره 31، ص 270-297
 رضا افهمی، اصغر جوانی، سید محمد مهرنیا. شاهنامه بزرگ، سندی بر گفتمان ایرانیگری ایلخانان. مجله علمی - پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر. شماره 54، 1396. ص 64-57
 رمضان نرگسی ر (1389) سیر تکاملی ابعاد اجتماعی ولایت فقیه از دوران مغول تا مشروطه. معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره 3
 سجادی ص، بدریه فیاضی ب، ذاکری ع (1399). بررسی مهمترین منابع و کتب احتساب در دوره های ایلخانان، تیموریان و ترکمان. مجله فقه و تاریخ تمدن، شماره 2، صفحه 23-13
 شیما شمسی، میترا شاطری. گفتمان مشروعیت حکومت در تاریخنگاری عصر ایلخانی بر اساس سه نسخه شهنامه چنگیزی، شهنشاهنامه و جامع التواریخ. متن شناسی ادب فارسی. دوره 13، شماره 1 - شماره پیاپی 49، فروردین 1400، صفحه 78-55
 قالدون ف - قالدون ز (1396) مناسبات اقتصادی ایران در دوره ایلخانان و اردوی زرین. پژوهشنامه تاریخ - سال سوم - شماره نهم. ص 133-112
 کاخکی م، یاحقی م (1399) بازنمایی مفهوم ایران در عصر ایلخانی (بر اساس منظومه های تاریخی). پژوهش های ایران شناسی. شماره 2، ص 203-182
 همدانی ر (1395) مکاتبات رشیدی، ابن فوطی، مجمع الاداب فی معجم الألقاب؛ کاشانی، تاریخ اولجایتو، ص 103-108

References:

- Afhami R, Javani A, Mehrnia M (1396) *Shanameh bozorg, sanadi bar gofteman iranigarayi ilkhanan*. [Great Shahnameh, a document on the Iranism discourse of Ilkhans] // *Majaleh Elmi - pajooheshi pajooheshkadeh honar, memari va shahrsazi nazar*. shemareh 54, s 57-64. (in Persh)
- Afhami R, Javani A, Mehrnia M (1398) // *Majaleh elmi - pajooheshi pajooheshkadeh honar, memari va shahrsazi Nazar*. S57-73
- Brown E (1394) *History of Iranian literature from Ferdowsi to Saadi*, translated by Mojtabai F and Gholamhossein Afshar S. Tehran, Marvarid Publishing House. 1367 p.
- Dehghan Nejad A, Foladi F (1393) *Bazsazi va tatur olum hokemi (mantegh va falsafeh) dar Iran asr Ilkhanan (736-654 gh)*. [The reconstruction and development of jurisprudential sciences (logic and philosophy) in Iran during the Ilkhanate era (654-736 AD)] // *Nashrieh elmi alam va tamadan dar Eslam*. Shomareh daham. s 10-29.
- Dehghan Nejad A, Foladi F, Rahmati M (1401) *Monasebat elmi Iran doreh Ilkhani ba digar mellal va monategh*. [Iran's scientific relations during the Ilkhanate period with other nations and regions] // *Pajooheshhayeh tarikhii Iran va Eslam, shmareh 31*, s 270-297.
- Gholvand F, Gholvand Z (1396) *Monasebat egtesadi Iran dar doreh Ilkhanan va ordoye zarin [Iran's economic relations during Ilkhanate period and Golden Army]* // *Pajooheshnameh tarykh - sal-e sevom - shomareh naham*. S 112-133.

Hamadani R (1395) Makatabat rashidi, ebneh footi, majma aladab fi majam olalghab; Kashani, Tarikh oljaito [Correspondences of Rashidi, Ibn Foti, Majam al-Adab fi Majam al-Aqab; Kashani, History of Uljaito] s 103-108.

Joodaki H (1399) Naghdi bar ketab: sonnat tarjomeh dar asr Ilkhanan va Timorian [A review of the book: Translation tradition in the era of Ilkhans and Timurids] // Nashrieh Naghdnameh tarikh. Shomareh 1, safheh 1-8.

Kakhki M, Yahaghi M (1399) Baznemayi mafhoom Iran dar asr Ilkhani (bar asas manzumeh hae tarikhi) [Representation of the concept of Iran in the Ilkhanid era (based on historical systems)] // Pajooresh hai Iran shenasi. Shomareh 2, s 182-203.

Ramezan Narges R (1389) Syr takamely abead ejtemay valayat faghyyeh az doran moghul ta moshruteh [Evolutionary course of the social dimensions of Velayat al-Faqih from the Mughal era to the constitutional era] // Marefat farangy ejtemay, shomareh 3, s 106-118

Sajadi S, Badrieh Fiyazi B, Zakri E (1399). Barresi mohemtarin menabe va katb ehtesab dar doreh haie Ilkhanan, Timorian va Tarkaman [Examining the most important sources and accounting books in Ilkhanate, Timurid and Turkmen periods] // Majaleh fagheh va tarikh tamadan, shomareh 2, safheh 13-23

Shamsi Sh, Shateri M (1400) Gofteman moshruueyyat hokomat dar tarikhnegari asr Ilkhani bar asas-e seh noskhhe shahnameh changizi, shahenshahnameh va jameottavarikh [The discourse of the legitimacy of the government in the historiography of the Ilkhanid era based on three versions of the Shahnameh of Genghis, the Shahnameh and the Jame al-Tavarikh] // Matn shenasi adab farsi. Doreh 13, shomareh 1 - shmareh peyapi 49, farvardin, safheh 55- 78

Tarabi M (1394) Parsee nevisan sadehae haftam va hashtam [Persian writers of the 7th and 8th centuries. new thinkers] // Tehran, Navandishan

¹Батырхан Б.Ш. ²Чокатова А.М. ³Амирбекова С.К.

^{1,2,3}Институт востоковедение имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²ch.aliya@mail.ru, ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

СТАБИЛЬНОСТЬ ИРАНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ИДЕНТИЧНОСТИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МОНГОЛОВ

Аннотация. В культурной жизни Ирана отмечался упадок, вызванный монгольским нашествием на начальных этапах правления данной династий, затем с установлением Ильханского правительства в Иране начался период частичного возрождения ирано-исламской мысли и культуры. Ведь арабское вторжение в Иран, крах Сасанидов и возникновение ислама ослабили основы политического и религиозного единства иранского существования и ослабили его целостность. Исламское правительство заменило этническое и национальное правительство Ирана, а мировая религия ислам заменила зороастрийскую религию Ирана в течение трех столетий. Ираншахр или Иранское королевство также рухнуло. В течение нескольких столетий политическое единство страны Иран, то есть до правления ильханов, и особенно до возникновения власти династии Сефевидов, было ослаблено. Цель статьи - рассмотреть правителей Ильханства как спасителей иранского народа от влияния чужой культуры и реформаторов иранской национальной идентичности. Ильханиды использовали три дискурсивные стратегии: монгольскую, иранскую и исламскую, чтобы узаконить свое правление в Иране. В этом контексте Ильханиды сыграли важную роль в сохранении и модернизации интеллектуального и культурного наследия Ирана. По этой причине период Ильханства считается одним из фундаментальных аспектов иранской цивилизации, который привел к большим изменениям в культурной политике Ирана. В статье использованы методы факторного и текстового анализа, которые позволяют

определить основные элементы формирования столь уникальных дискурсов. Результаты, представленные в статье, позволили исследователям сделать вывод, что впервые в эпоху Ильханидов была предоставлена подходящая платформа и контекст для демонстрации различных аспектов иранской идентичности.

Таким образом, хотя поздние этапы монгольского нашествия в истории были своеобразным отступлением иранской культуры и цивилизации, в действительности, под влиянием другого языка и культуры, рассмотреть Иран, как заново открывший себя и ставший основой для переформирования своей забытой национальной идентичности, личности, языки и культуры – является основной идеей статьи.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (BR24993132).

Ключевые слова: иранская национальная идентичность в период Ильханата, национальная идентичность, средневековый Иран, монгольская эпоха в Иране, Хулагухан, Ильханиды.

¹ **Batyrkhan B.Sh.** ² **Chokatova A.M.** ³ **Amirbekova S.K.**

^{1,2,3} *R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.*

E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²ch.aliya@mail.ru, ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

THE STABILITY OF IRANIAN CIVILIZATION AND IDENTITY DURING THE MONGOL PERIOD

Abstract. The cultural life of Iran experienced a decline due to the Mongol invasion in the early stages of the dynasty, then with the establishment of the Ilkhan government in Iran, a period of partial revival of Iranian-Islamic thought and culture began. After all, the Arab invasion of Iran, the collapse of the Sassanids and the rise of Islam weakened the foundations of the political and religious unity of Iranian existence and weakened its integrity. The Islamic government replaced the ethnic and national government of Iran, and the world religion of Islam replaced the Zoroastrian religion of Iran for three centuries. Iranshahr or the Iranian kingdom also collapsed. For several centuries, the political unity of the country of Iran, that is, before the rule of the Ilkhans, and especially before the emergence of the power of the Safavid dynasty, was weakened. The purpose of this article is to consider the rulers of the Ilkhanate as saviors of the Iranian people from the influence of foreign culture and reformers of Iranian national identity. The Ilkhanids used three discursive strategies: Mongol, Iranian and Islamic to legitimize their rule in Iran. In this context, the Ilkhanids played an important role in preserving and modernizing Iran's intellectual and cultural heritage. For this reason, the Ilkhanate period is considered one of the fundamental aspects of Iranian civilization, which brought about great changes in Iran's cultural policy. The article uses factorial and textual analysis methods to identify the main elements in the formation of such unique discourses. The results presented in the article allowed the researchers to conclude that for the first time, the Ilkhanid era provided a suitable platform and context for the display of various aspects of Iranian identity.

Thus, although the later stages of the Mongol invasion in history were a kind of retreat for Iranian culture and civilization, in reality, under the influence of another language and culture, to consider Iran as having rediscovered itself and become the basis for the reshaping of its forgotten national identity, personalities, languages and cultures is the main idea of the article.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

«Early and medieval history, culture of the Turkic world based on new unique materials from the Vatican and Western European countries» (BR24993132).

Keywords: *Iranian national identity during the Ilkhanate period, national identity, medieval Iran, Mongol era in Iran, Hulaguhan, Ilkhanids.*

Авторлар туралы мәлімет:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Амирбекова Сағыныш Копеновна, Научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан,

Information about authors:

Batyrhan Bolatbek, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Chokatova Aliya, PhD doctoral student, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP 11.15.37

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.88>

*¹Жомарт Е. ²Тұрлығожаева А.Д.

^{1,2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ²altyn_77@hotmail.com

ҚЫТАЙДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық, мемлекеттік мүдде ұғымдарына халықаралық қатынастар тұрғысынан және әр елдің өз ұстанымы бойынша талдау жасалады. Қытайдағы ұлттық саясаттың қалыптасуына айрықша тоқталып, ұлттық саясаттың іске асу жағдайы және оның аз ұлттарға тигізер ықпалы баяндалады. Мақалада қарастырылатын тақырыптар: ұлт және ұлттық мүдде туралы түсініктеме, сонымен қатар қытай тарихындағы аз ұлттардың алатын орны зерттеледі. Одан кейінгі жолдарында қытайдағы ұлтаралық қатынастарға сараптама жасалынып, қытайдың аз ұлттарға жүргізіп отырған саясатына, мұнда негізінде ҚХР жаңа ғасырдан бастап батыс аймақтарында жүргізіле бастаған «Батыс өңірді игеру» стратегиясына, қос тілді оқыту жоспары, автономия заңы және де жоспарлы бала туу саясаты мен шет елдердің Қытай билігінің аз ұлттарға бағытталған саясаты мен ұстанымына салыстырмалы талдау жасалды. Қытайдағы ұлттық саясаттың қалыптасу себептері мен жүзеге асуы туралы сараптап, олардың ұлттық және мемлекеттік мүдде тұрғысынан жүргізіп отырған саясатын жан-жақты талдау. Қытайдағы аз ұлттардың тарихын, мәдениетін зерттеу және бүгінгі ұлтаралық қатынастарды бақылау, елдегі идеологиялық, мәдени, әкімшілік және экономикалық ықпал ету арқылы әлеуметтік-этникалық процестерді басқарудың мол тәжірибесін сараптау және түсіну қазіргі Қытайдың әлеуметтік-экономикалық ұлттық саясатын зерттеуде ерекше маңызды болып есептеледі.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ЖТН: BR24993008 атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында дайындалған.

Түйін сөздер: Ұлттық мүдде, мемлекеттік мүдде, Батыс өңір, халық, аз ұлттар.

Кіріспе

Қытай Халық Республикасы – дүниежүзі бойынша халқының саны ең көп, экономикасы мен әскери қуаты мықты алпауыт мемлекет. Осындай артықшылықтары бар Қытай бүгінгі күні әлемдік саясаттың көшбасшысы болуға талпынып келе жатқаны байқалады. Ол үшін алдымен елдегі ішкі саяси тұрақтылықты сақтап, әлеуметтік-экономикалық теңдікті, ұлттық татулықты нығайтуға барынша күш салуда. Осы тұрғыдан алғанда, Қытайдың ұлттық саясатының қалыптасуы бірнеше күрделі кезеңдерден өтті. Атап айтар болсақ, 1949 жылдан 1976 жылға дейін Қытайда жаңадан құрылу, мемлекетті басқарудың жүйесін қалыптастыру, елдегі аумақтық әкімшілік бөліністерді жасау кезеңі болды.

Қытай Халық Республикасына 1978 жылы ҚКП Орталық комитетінің он бірінші кезекті үшінші пленумі үлкен өзгерістер әкелді. Дэн Сяопиннің басшылығымен халықтың мүддесін қорғап, экономикалық реформалар жүргізілді. Осы кезеңдерден бастап Қытай дамудың, өркендеудің даңғыл жолына түсті. Қытайдағы бүгінгі ұлттық саясат ұзақ жылдық өмір тәжірибесінен сұрыпталып қалыптасты. Қытай Халық Республикасы – бүгінгі күні экономикасы қуатты, халық саны көп, әскери қуаты мықты алпауыт ел.

Кез-келген мемлекет өзінің ұлттық және мемлекеттік мүдде тұрғысынан ұлттық саясатын жүргізеді. Ұлттық саясат мемлекетті құраушы ұлт үшін тиімді болғанымен, ондағы этникалық азшылықтар үшін кейбір тиімсіз тұстары болады.

Дүниежүзі елдері арасында ұлтаралық байланыс саясатын жүзеге асыруда саяси, идеологиялық және әкімшілік болып бөлінетін түрлерінің ішінде «қытайлық фономен» басқа елдерде кездеспейді. Осы тұрғыдан да бұл тақырыпты зерттеу Қытай үшін ғана емес, әлемдік әлеуметтік тәжірибе мен ғылым үшін де маңызы зор.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қытайдың ұлттық саясатының қалыптасу мәнін айқындап, елдің саяси, экономикалық мәселелері салыстырмалы талдау әдісі арқылы зерттеліп, тақырыпқа қатысты стратегиялық, аналитикалық шолу жасалынды.

Зерттеудің деректік негізі – құжаттық дереккөздер кешені болып табылады. Бұл мақалада Қытайдың ұлттық саясатына қатысты зерттеулер жүргізген қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Соның ішінде отандық ғалымдар Д. Мәсімханұлы, Н. Мұхаметханұлы, Н.Ә. Алдабек қатарлы ғалымдардың зерттеу еңбектері және басқа да мәліметтер, сондай-ақ «Қытайдың Батыс өңірді игеру жоспары», т.б. ресми құжаттар қарастырылды.

Зерттеудің нәтижелері мен талқылау

Қытайдағы ұлттық саясаттың қалыптасу тарихы тым арыда жатыр. Қытай тарихына көз салатын болсақ, жазбаша деректерге негізделгенде, осыдан 3600 жыл бұрынғы Шань хандығы тұсынан бері жазбаша деректері бар екені айтылады. Қытайлар әр дәуірде өмір сүрген патшалықтар туралы тарих, жылнама, шежіре, ғұмырнамалар қатарлы деректер қалдырып отырған. Қытайдың тарих ғылымында өткен тарихын жинақтап, «жиырма алты тарих» деп атайды.

Қытай қоғамында өткен 26 әулеттің патшалық, хандық билік, тарихы есептелетін ресми 26 тарих Қытайдағы барлық ұлттар жасаған ортақ тарих пен мәдениеттің жалпы жиынтығы. Жыл санауымыздан бұрын және жыл санауымыздан кейін Қытайдың орталық, солтүстік және батыс бөлегіне алпауыт ғұн империясы үстемдік етті.

Ішкі саяси-әлеуметтік дағдарыстар салдарынан сыртқы саясаттағы Қытайдың беделінің төмендеуін келген мемлекеттік әкімдердің бірі Хань Анго, - «Үш патшалықтың өрлеп тұрған кезінде «варварларды» бағындыра алмағанымыз әскери күш-қуаттың жетіспеушілігінен болған жоқ, оның себебі мемлекетіміздің солтүстік-батыс жағындағы мекендейтін бұл жабайы халықтар, олардың мекендеген жерлері бізден өте алшақта, алыс аймақта орналасуында және олар күш жұмсап, бағындыруға тұрарлық адамдар болмағандықтан, олар үшін орталық мемлекетті шығындаудың қажеті болмады» деп жазады (Кроль, 1978: 51).

Батыс және Шығыс түрік қағанаттары Қытайға шын мәнінде ешуақытта тәуелді болмастан және дербес саясатын жүргізіп, өз бетінше өмір сүрген. Сүй билеушілерінің «Батыс өлке» жөніндегі ендігі басты мақсаты Қытайдың батыс шекарасын қауіпсіздікте ұстау, оның қайтадан бөлшектенуіне жол бермеу ғана болды. Ал бұл мақсатына Сүй әулеті атақты қолбасшы Ян Су басқарған екі әскери жорық нәтижесінде қол жеткізеді: түркілерге тойтарыс берілді, батыстағы шекара біраз уақытқа тыныштандырылғандай болды (Дубровская, 1998: 50).

Тан империясының Тибетпен болған соғыстары алма-кезек жеңістермен жүрді. Өйткені Жоңғария мен Қашқария жерінде жергілікті қала мемлекеттер арасында өзара бақталастық күрестер тан әулетінің билігінің өсуіне мүмкіндіктер бермеді. Тан билігіне түркештердің де әскері қарсы тұрды. Түркештер батыс түркілердің мемлекетін VII ғасырдың аяғында қайтадан орнатқан тайпалар еді. Түркеш қағаны екі майданда бірдей соғыс жүргізіп

отырған. Оңтүстігі мен батысында Араб халифатымен, шығысында Тан империясымен күрес жүргізген.

Түркеш қағаны Сулук (Сұлу) өте қабілетті дипломат болған. Ол барлық дипломатиялық және әскери шеберлігін пайдаланып, қытай әскерлерінің Орталық Азияға билік жүргізу мақсатына кедергі жасап, тосқауыл қоя білген. 717 жылы ол тіпті Тан империясының астанасы Чанъань қаласына дипломатиялық сапар шегіп, үлкен табысқа жетеді. 726 және 727 жылдары түркештер тибеттіктермен екінші рет одақтаса отырып, Шығыс Түркістандағы Тан әулетінің тірек бекінісі Кучаны екі рет қоршауға алады.

Сонымен бірге осы мезгілдерде үйсін, юебан мемлекеттері Қытайдың батысында билік құрып, Шыңжаң өңірін өз билігіне алып жатты. Олар Қытай тарихында өшпес із қалдырды. Жыл санауымыздың IX ғасырында Шато түріктері Қытайдың орталық бөлегі Шаньси өңіріне тұрақтап, Цзиньянды астана етіп, бірнеше ғасырлар бойы қытайға үстемдігін жүргізіп, патшалықтар құрды.

Тан әулетінен кейін Қытайда билік құрған Сун (960-1279) дәуірінде бұл әулет билеушілері Орталық Азияға үстемдік орнату саясатынан аулақ болды. Сун әулеті тұсында Шығыс Түркістан жерінің Қытаймен байланысы мүлдем үзілген десе де болады (Думан, 1970: 18).

Қытайдың солтүстік шығысын мекендейтін көшпелі шүршіттер 1126 жылы Қытайдың Сунь патшалығына шабуыл жасады. Олар Қытайдың Янжоу қаласын басып алып, оны өртеп жіберді. Содан кейін шүршіттер атты әскері қайықтарымен Янцзының (Шаң Жияң) оңтүстік жағалауына өтті. 1127 жылы өздеріне тәуелді мемлекетті құрды. XII ғасырдан бастап, оңтүстік Қытайға тағы да қауіп төнді.

XII ғасырда қазіргі Қытай аумағында төрт мемлекет өмір сүріп жатты. Солтүстікте шүршіттердің Жин (Цзинь) мемлекеті, Солтүстік батыста-Тибет Таңғұттар, Батыста Шия мемлекеті және оңтүстікте-қытайлықтардың Оңтүстік Сунь патшалығы мен Юннанда Нанжау (Дали) мемлекеті бар еді. Осы дәуірде солтүстікте тағы да бір тегеуріні мықты үлкен күш – түркі-моңғолдар қуат алып келе жатты. Қытай жерінде бұндай саяси жағдай бұл елге көшпелі ұлттар (аз ұлттардың) тайпаларының басқыншы әрекеті нәтижесінде қалыптасқан болатын.

Шүршіттерден соң қытайға қауіп солтүстіктегі көшпелі түркі-моңғол тайпаларынан келді. 1206 жылы нойондардың құрылтайында Темучин бүкіл моңғолдың билеуші ханы – Шыңғыс хан деп жарияланды. Моңғолдардың басқыншылық соғысы 1209 жылы Батыс Шия мемлекетіне жасаған шабулынан басталды. XIII ғасыр басында елдің солтүстігінен түркі-моңғол шапқыншылығының қаупі төнген кезде, Қытайдағы патшалықтардың әр-қайысысы ішкі шиеленістерінен әбден әлсіреп, өздерінің тәуелсіздігін сақтап қалуға дәрменсіздік танытты. Таңғұттар өздерін Шыңғыс ханның вассалымыз деп мойындап қана қоймай, моңғолдар жағына шығып, шүршіттердің Жин империясын талқандауға қатысты. 1210 жылы моңғолдар шүршіттерге шабул жасайды. Моңғолдар шүршіттерді оңай-ақ талқандап, шабуыл бағытын оңтүстік Қытайға бұрады. Моңғолдарға қарсы тұру үшін Қытай патшалықтарының бүкіл XIII ғасырдағы кезеңі соғыспен өтті, нәтижесінде оңтүстік Сунь империясы құлап, елде моңғол билігі орнады. Ұзақ жылдық соғыстан қалжыраған қытай амалсыз моңғол үстемдігін мойындайды. 1280 жылы жазында моңғолдар теңіздегі шайқаста қытай әскерінің қалған бөлегін талқандайды. Осылайша, бүкіл Қытай жеріне моңғолдар үстемдігі орнап, Юань империясы билік жүргізді.

XIII ғасыр мен XIV ғасыр басында Юань әулеті тұсында Қашқария жерінде қытайлықтардың бірқатар әскери ықпалы сақталды. Мысалы, Құмыл мен Тұрпанда, Бешбалықта, Баркөл мен Ертіске жақын аймақтарда қытайлардың әскери қоныстары орын тепті. Бірақ бұл аймақтарда Юань әулетінің қосып алуы сәтсіз болды, тіпті, 1317 жылғы

Талас жеріне, кейінірек Куча жеріне жасаған әскери жорықтар юаньдықтарға ешқандай жеңіс әкелмеді (Зотов, 1991: 58).

Маньчжурлер XVII ғасырдың 40-шы жылдарында Қытайды басып алып, Цин (Чиң) империясын (1644-1911 жж.) құрды. Цин империясы көрші жатқан елдерге басқыншылық саясатын қолданып, аса қуатты державаға айналу мақсат етті. Олардың алғашқы басқыншылық объектісі феодалдық бытыраңқылықтағы шығыс моңғолдар болды. Оларға қарсы жасалған бірнеше шабуылдардан кейін Моңғолияның барлық княздіктері Цин империясының қол астына өтеді (Гуревич, 1979: 23-24).

Маньчжурлер құрған Цин империясы 1644 жылдан 1911 жылға дейін өмір сүрді. Маньчжурлер билікте болған 267 жыл ішінде тұтас қытайды бірлікке келтірді, сонымен бірге қытаймен іргелес жатқан аз ұлттарды да қосып алды. Қытайдың оңтүстігіндегі көрші Вьетнам, Лаос, Бирмалықтарға да жиі-жиі шабул жасап тұрды. Оңтүстік Шығыс Азия елдеріне құрлықта да немесе теңізде де Цин билігі үстем болды.

1911 жылы Сунь Ятсен басшылық еткен Синхай төңкерісі Цин (Чиң) патшалығының үстемдігін жойды, әрбір өлке тұрғындары төңкерісшілерге сенім білдіріп, күш біріктірді. Шыңжаңда Үрімжі көтерілісі және Іле көтерілісі туылды. Іле көтерілісі жеңіске жеткеннен кейін уақытша үкімет құрылды. Осыдан бастап Цин патшалығының үстемдігі аяқталды. Бірақ, Шыңжаңда да төңкерістік партия дәрменсіз болғандықтан және ымырашылдық істегендіктен буржуазиялық демократиялық төңкерістің міндеті орындалмады. Ескі қоғамдық түзім бұрынғыдай сақталып қала берді. Жаңа үкімет үстемдік жүргізуге айрықша тәжірибесі бар Ян Цзиншиннің қолына түсті. Ян Цзиншин өзінің кертартпа үстемдігін қорғап қалу үшін саяси жақтан дара билеуші, экономикалық жақтан феодал қанаушы, мәдениет жақтан халықты нағандық қалпында ұстау саясатын жүргізіп, Шыңжаңды феодал, мешеу, дүниеден оқшау күйінде ұстауға тырысты. 1928 жылы шілде айында Ян Цзиншин үстем таптардың ішкі құқық мүдде таласы, өзара қырқысы барысында әскери істер меңгермесінің меңгерушісі Фань Юнан жағынан өлтірілді. Өлкелік әкімшілік істер меңгермесінің меңгерушісі Джин Шуриң қапысын тауып Шыңжаңның үстемдік құқығын алды (Шыңжаң Үш аймақ төңкерісі тарихы, 2000: 3).

1934 жылы қаңтар айында Мао Цзедун мемлекеттік кеңестің 2-ші құрылтайында жасаған баяндамасында Шыңжаңдағы негізгі ұлт ұйғыр екенін тұңғыш рет алға қойып, олар «империализмнің және Қытайдың тарихтан бергі феодал патшаларының, феодал милитаристерінің қанауы мен үстемдігіне ұшырап келді», «Кеңестік үкімет барлық империализм мен Гоминьдан милитаристерінің аз ұлттарға үстемдік ету және оларды талан-таражыға салуына батыл қарсы тұрады (Ұлт мәселесі жөніндегі құжаттар жинағы, 1991: 82).

Қытай ұлтының көп этникалық қайнардан бірегейленуінің өзіндік ерекшеліктері бар: осыдан 3000 жыл бұрын Хуанхэ өзенінің орта ағысында бірнеше этникалық топтардың интеграциясынан ядролық өзек пайда болды. Ол – «Хуася» («Huaxia – 华夏») деп аталды. Ол бейне домалақталған қар сияқты дөңгеленген сайын үлкейіп, төңіректегі жат этностарды өзіне сіңіріп әкетіп отырды. Олар Шығыс Азия жазықтарының аумағын, соның ішінде Хуанхэ мен Янцзы өзендерінің орта және төменгі аймақтарын иеленгеннен кейін басқа этностар оларды «Хагыцзу» («Хань этносы» – «Hanzu – 汉族») деп атады. Ханьдар басқа этностардың элементтерін өзіне сіңіру арқылы өсе берді және басқа этностардың аумағына ене берді. Сөйтіп олар өзара байланысқан біртұтас желі құрды. Осы аумақ ішіндегі көптеген этностардың интеграциялануынан біртұтас қауымдастықтың іргетасы қаланып, ол этникалық қауымдастыққа айналды және ұлттық саналықпен (民族自觉) Қытай ұлты (zhong hua min zu – 中华民族) деп аталды.

Қытай Халық Республикасы 1949 жылы қазан айында құрылды. Қытай Халық Республикасы құрылған соң елдің көпұлттылығы айқынадала түсті. 1949 жылы 29

қыркүйекте Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесінің бірінші пленаралық отырысында «Қытай Халықтық саяси консультативтік кеңесінің ортақ бағдарламасы» дейтін конституциялық сипаттағы құжаты қабылданды. Онда «барлық этностар тең» және «Қытай Халық Республикасы барлық этностардың достығы мен ынтымақтастығы орнаған үлкен отбасы болады». Сондай-ақ, «Аз ұлттар шоғырлы тұратын аймақтарда аз ұлттардың аймақтық автономиясы жүзеге асырылсын» деген қағидалар қытай елінің көпұлтты болмысын одан әрі айшықтап, толықтыра түсті. Қазіргі Қытайдың тұңғыш конституциясы 1954 жылы 20 қыркүйекте Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының бірінші сессиясында қабылданған «Қытай Халық Республикасының Конституциясының» 3-бабында: «Қытай Халық Республикасы – біртұтас көпұлтты ел екендігі туралы нақты конституциялық декларация болып есептеледі. Содан бері «көпұлтты мемлекет» ұғымы академиялық және саяси әдебиеттерде кеңінен қолданыла бастады және ол қатысты теориялар мен саясаттарды дәйектеу үшін де қолданылады» (周, 2021: 7).

Қытай Халық Республикасы көп ұлтты мемлекеттердің бірі. Қытайда ресми түрде танылған этникалық топтар шоғырлы қоныстанған өңірлерде қытайлық ерекшелікке ие автономия жүйесі құрылған. Қытай Халық Республикасы құрылған кезде елдегі көптеген этностар топтастырылды. 1954 жылы бірінші жалпы халық санағы жүргізіліп, 39 ұлт танылды. 1964 жылы екінші реткі жалпы халық санағында 54 ұлт танылса, 1979 жылы Цзино ұлты қосылып, барлығы 56 ұлт болып тіркелді (胡, 2009). Қытай тарихында түркілердің алатын орны ерекше. Өйткені, түркілер мен қытайлар бірнеше мыңдаған жылдардан бері қарай көрші болып өмір сүріп келе жатыр. Бүгінгі күні Қытай Халық Республикасында ұйғыр, қазақ, қырғыз, салар, татар, тыва, қакас қатарлы түркі халықтары мекендейді. Қытай жерінде ежелгі түркілер өркениетінен қалған іздер, жәдігерлік бұйымдар өте көп.

2004 жылдың соңына дейін Қытайда жиыны 155 ұлттық автономиялы өңірлер құрылды. Соның ішінде 5 автономиялы район (өлке дәрежелі), 30 автономиялы облыс, 120 автономиялы аудан, 1256 ұлттық ауыл құрылды. Автономияны жүзеге асырған аз ұлттардың саны жалпы аз ұлттар санының 75%-ын құрайды. Ұлттық автономиялы жерлердің әкімшілік өңір көлемі Қытайдың жалпы жер көлемінің 64%-ын ұстайды (Мемлекеттік ұлттық істер комитеті, 2006: 4).

Ұлтаралық қатынастар өте күрделі жүйе. Бұл көп ұлтты барлық мемлекеттерге тән құбылыс. Қытай сияқты біртұтас, көпұлтты мемлекетке оларды институционалды деңгейде басқару макро басқару, ал тұлғаралық деңгейде басқару микро басқару деп аталады. Қытай үкіметі ХХІ ғасырда елдегі ұлттық алауыздық пен этникалық оқшаулану тудыратын барлық іс-әрекеттерді шектеп, елдің тұрақтылығы мен дамуының негізін қалады.

Қытайда «хань ұлты аз ұлттардан айырылмау, аз ұлттар хань ұлтынан айырылмау, аз ұлттар бір-бірінен айырылмау» қатарлы үш айырылмау деген тамаша ұстаным бар. Елдегі ұлтаралық қатынастардың мәселелері мен ұлттық мәселелерді шешу ұлттық аудандардың басқа аймақтармен әлеуметтік-экономикалық теңсіздігін қамтамасыз ету ретінде қабылданады, сондықтан ұлттық-мәдени дамудың мәселелері кең саяси-экономикалық контексте қарастырылады.

Қытай Халық Республикасы 1949 жылы құрылғаннан бері ең алдымен аз ұлттар шоғырлы қоныстанған өңірлерде ұлттық автономиялар құру, аз ұлттардың тіл-жазу мәдениетін дамыту үшін радио-теле арналар ашу, кітап, газет-журнал шығару, ана тілдерінде білім беретін мектептер ашу қатарлы тиімді саясатын жүргізді. Осы саясаттың аясында көптеген ұлттар тіл-жазу мәдениетін сақтап қалды.

Философияда «мүдде» атауына кез-келген істің нақты себебін тікелей қозғаушы күш ретінде түсінік береді. Мүдде әлеуметтік-экономикалық, мәдени және табиғи қажеттіліктер негізінде пайда болады. Мүдденің әртүрлі салалары бар. Қауымдық мүдде өз ішінен – адамзаттық, жеке дара; сипатына қарай – мемлекеттік, партиялық, өңірлік, ұлттық; бағытына

қарай – діни, мәдени-рухани, экономикалық, саяси болып бөлінеді. Жеке адамның да өзіне тән мүддесі болады. Мүдде ұғымының саясатқа қатысты мағынасын алсақ, ол – қоғамның объективті формасы. Мүдде ұлттар мен халықтардың бүгінгі мен келешектегі тағдыры жайлы арман-тілегі, мақсатын білдіретін ұғым, ұстаным ретінде қарастырылады.

Дүниежүзінің барлық мемлекеттерінің өзіне тән мүддесі бар. Бірақ, ұлттық мүдде, халықтық мүдде, мемлекеттік мүдде, қоғамдық мүдде әр елде әртүрлі мағынада қолданылады. Кей елдер ұлттық мүдде мен мемлекеттік мүддені бір ұғым ретінде түсінеді.

Батыс елдеріндегі ғалымдар мүдделерді ұлттық, қоғамдық, адамзаттық деп бөледі. Ал, қытай ғалымдарының ұлт, халық деген атауларға берген түсінігі күрделі болғанымен, ұлт, халық атауларын бір мағынада «чжунхуа миңьцзу» деп атайды. Осылайша Қытайдағы 56 ұлтты біртұтас ұлт ретінде атау үрдісі кеңінен қанат жаюда. Қытайдың сыртқы саясаты да біріңғай «чжунхуа миңьцзу» ұғымы шеңбері аясында әрекет етеді.

Сыртқы саясатта ұлттың немесе халықтың мүддесін іске асыратын субъект – мемлекет. Мемлекеттік мүдделер халық пен ұлттың мүдделерінің немесе оны сыртқа танытушы болады, бірақ мемлекеттік мүдделер толық қамтуы міндетті емес (Ван, 1987: 286).

«Ұлттық мүдде кез-келген ұлттың тілегінен туындаған талаптарының, немесе бірнәрсеге деген ұмтылысының көрінісі дейтін болсақ, мәселе қандай әлеуметтік топтар ұлтты құрап отыр, оның мүддесі жалпы ұлттық мүдде бола ала ма деген сұрақ туындайды» дей келе, «егер әрбір ұлт өзінің талап-тілегін ұлттық мүдделері арқылы қанағаттандыра алатын болса, онда жабық авторитарлы мемлекеттерде өзінің ұлттық мүдделерін көрсете алмайтын жағдайда не істеу керек?», – деген сұрағын қояды. Сондықтан, ұлттық мүдде ұғымының сипатын айқындауда оның мазмұнына ерекше мән беру керек» (Resenau, 1971: 290).

М.Каплан ұлттық мүдде ұлттардың ішкі және сыртқы факторларында туындаған қажеттіліктен қанағаттандырудың көрінісі екендігіне тоқталып, ұлттың ішкі талаптары – шикізатқа т.б. деген мұқтажынан туындайтын экономикалық талаптар, ал сыртқы талаптарды тудыратын факторлар – ұлттың қауіпсіздік территориялық тұтастық пен жалпы ұлттық құндылықтарды сақтау т.б. мәселелері деп, осы факторлар бірігіп, ұлттық мүддені тудырады деген пікір білдіреді (Kaplan, 1964: 64).

Дүние қоршаған орта, әлем туралы Қытай концепциясы («Қытай – варвар) бойынша «Қытай (Чжун-го) жер кіндігіне орналасқан бірден бір өркениетті мемлекет, оның билеушісі көк тәңірінің (Тянься) жердегі өкілі – аспан ұлы (Тянь-цзы), ал оны қоршаған халықтар мен елдер – варварлар» деген этноцентристік теорияға негізделді. Аспан асты мемлекетін қоршаған дүниенің төрт бұрышының халықтары мен елдері оған бағыншыты болып, Көк Тәңірі ұлының билігіне бағынып, оған тәуелділігін мойындап отыруы тиіс болды. Сондықтан, осы түсінік бойынша, Қытай императорының билігі мен қоршаған «варварлардың» жеріне де таралуы тиіс деп есептелді. Ол жерлер империяның құрамына енгізілмеген, немесе ондай болмаған жағдайда империяның құрамына енгізілмеген, немесе ондай болмаған жағдайда, империяның бақылауында, ықпалында болуы қажет – деп есептелді (Думан, 1970: 22).

Қытай билеушілерінің дәстүрлі кезеңдерде, қазіргі Шыңжаң территориясына әскери бекініс онатуға ұмтылып отыруын, бұл ауданның көптеген ғасырлар бойында әрқилы халықтардың мүддесі түйіскен жер екендігімен, бұл жер арқылы транс-евразиялық Ұлы Жібек жолының, яғни, Қытайды және Орталық Азияны Азияның басқа басқа түкпіріндегі елдермен ғана емес, тіпті Еуропамен байланыстырған күре тамыр жолдың өткендігімен, Қытайдың ұлттық және мемлекеттік мүдделерінің объектісіне айналуымен түсіндіруге болады. Осылайша, Орталық Азия далаларындағы халықтардың бір оазистен екінші оазиске апаратын керуен жолдары мен тау асуларынан алып өтетін өткелдері, жаңа дәуір басында барлық назарды өзіне аударған стратегиялық маңызды объектілерге айналды. Шындығында

да, қазіргі Шыңжаң жеріне кімнің қолы жетсе, соның қолында сауданың батысқа да, оңтүстікке (Үндістан) де, шығысқа (Қытайға) да шығуына жол ашылды, сол жолдар арқылы тауар алмасып қана қоймай, бұл жерге сырттан мәдени және діни идеялар да әкеліне бастады (Алдабек, 2015: 74).

Сонымен, «Батыс аймақ» жер кіндігі мемлекетінің сонау көне заманнан бері көз тігіп, оны өз бақылуында ұстауға тырысқан, яғни, Хань дәуірінен бері келе жатқан сыртқы саясатының өзекті мәселесі болған. Қытайдың солтүстік батыс жағында орналасқан, Тянь-Шань тауының оңтүстігіне де, солтүстігіне де созылып жатқан кең байтақ жерлер шынында да екі мың жылдан астам уақыттан бері Қытайдың мемлекеттік саяси мүддесі шеңберінде сақталып келеді. Бірақ осы уақыт аралығында осы жерді мекендеген халықтар мен мемлекеттер Қытай империясының толық ықпалына түсіп, өздерінің қоғамдық саяси және мәдени құрылысын өзгерткен немесе жоғалтқан емес.

Американдық қытайтанушы Э. Сю өзінің «қазіргі Қытайдың дамуы» атты кітабында жазған: «Дәстүрлі қалыптасқан шындық сол, Си-юй еш уақытта Қытайдың бөлінбес бөлшегі болған емес, ол әруақытта оның күшейген кезінде ие болып, ал әлсіреген кезінде жоғалтқан шекаралық иелігі болып келеді (Hsu, 1970: 112). Археологиялық деректерге сүйенсек, – бұл жердің халқы өзінің мемлекеттілігін Орталық Азияның тайпалары және халықтарымен, Үндістанмен, Оңтүстік Сібірмен, Моңғолиямен тығыз байланыста дамытқан, ал Тибет және Қытаймен байланыстарының дамуы өте терең деңгейде болған емес, және оны қытай деректері де растай түседі – дейді (Васильев, 1972: 18).

Ұлттық мүдде ұғымы туралы американдық ғалым Ч. Бердтің айтуынша, Италияда отаршылдық саясат өрістей бастаған XVI ғасырда, ал Англияда XVII ғасырда, яғни ағылшын капитализмы тудырған отаршылдық саясаттың пайда болған кезінде дүниеге келген. Ал американдық мемлекеттік қайраткер оны АҚШ-тың конституциясы қабылданғаннан бергі кезеңдерден кеңінен қолданып келеді (Berd, 1934: 22-25).

Ұлттық мүдде өзінің кең мағынасында халықтың өзін-өзі қорғау, сақтау, дамыту, өмір сүру және әлемдік саясатта өзге халықтармен тең дәрежеде қарым-қатынас жасау, елінің, жерінің тұтастығын сақтауға деген түпкілікті мақсатын көрсетеді. Мүдделерді өз ішінен өзгермелі және өзгермейтін деп бөлеміз. Өзгемейтін басты мүдделер қатарына мемлекеттің территориялық тұтастығы, елдің материалдық, экономикалық және саяси қауіпсіздігін қорғау, халқының мәңгілік өмір сүруін қорғау мақсатын көздейді. Ал, өзгермелі мүдделер елдегі және әлемдік саясатқа қарай бұрмаланып, түрленіп, жаңаланып отырады.

Ұлттық мүдденің мақсатын саудаға салуға болмайды, кей елдер өз мүддесі экономикалық, саяси-мәдени идеологиялық, діни, дипломатиялық әдіспен қорғауға күш салады. Тіпті кей елдер қарулы соғыспен де мүддесін қорғауға әрекет етеді.

Ал, қазіргі жаһандық күрделі саяси-экономикалық кезеңде Қытай секілді көп ұлтты, көп ұлысты мемлекеттерде ұлттық жағдайдың өршуі мемлекет тұтастығының бүлінуіне және ұлтаралық қақтығыстарға алып келетіні түсінікті болып отыр.

Қытай билігі елдегі ұлттық мәселелерді шешумен бірге лаңкестік топтарға батыл қарсы тұру үшін де көрші елдердің қолдауына ие болуға әрекеттеніп келеді.

Қазақстан мен Қытай ұлттық сепаратизмнің қандай түріне болса да қарсы шығып, өз аумағында кез-келген ұйымдардың және күштердің екінші жаққа қарсы бағытталған сепаратистік қызметіне жол бермейді.

«Халықаралық қатынастар саласында екі ел егемендік пен аумақтық тұтастықты өзара құрметтеу, шабуыл жасамау, ішкі істерге араласпау, теңдік және өзара тиімділік, бейбіт қатар өмір сүру, барлық елдердің халықтарының әлеуметтік құрылыс пен даму үлгісін таңдау құқықтарын құрметтеу принциптерінің негізінде құрылуға тиіс» деп саналады делінген бірлескен декларацияда.

Қазақстан Қытай Халық Республикасының үкіметінің Қытайдың бір ғана заңды үкіметі ретінде, Тайваньның Қытай аумағының ажырамас бөлігі екендігін мойындайтынын атап көрсетті (Абдулпаттаев, 2006: 152).

Соңғы жылдары Қытайдағы ұлтаралық қақтығыстардың жиілеп кетуі Қытай үкіметін едәуір алаңдатты. Шыңжаңдағы ұйғыр проблемасының жандануы, тибеттердің бас көтеруі және Оңтүстік Қытайдағы кантон диалектісінде сөйлейтін халықтардың ереуілі ұлтаралық қатынастарды айтарлықтай шиеленістірді. Осындай күрделі мәселелерді шешудің тамаша тәсілі ретінде Қытай үкіметі 2000 жылдан бері аз ұлттар шоғырлы қоныстанған өңірлерді игеру үшін «Батыс өңірді барынша иегру» жоспарын іске асырып келе жатыр. Аталған жоспар аясында Қытай Батыс өңірді игерудің озық үлгілерін жарыққа шығарды.

Батыс өңір – ежелден бері көптеген ұлттар аралас қоныстанып келе жатқан өңір. Сондай-ақ, Қытай және Батыс мәдениетінің пайда болуы, алмасуы, таралуы осы аймақ тұрғындары арқылы жүзеге асатындықтан, Батыс өңір тұрғындарының нәсілдік ерекшелігін зерттеу де ғылымдағы өзекті мәселенің біріне айналды. Нәсіл дегеніміз адам нәсілі мен ұлттық тектілікті өз ішіне алады (Мәсімханұлы, 2023: 57-58).

Дэн Сяопинь тұсындағы «ұлттық бөлшектенуге қарсы тұру, зор қытай ұлтшылдарына қарсы тұру» деген ұранға өзгерістер енгізіліп «жергілікті ұлтшылдыққа, қытай ұлтшылдығына қарсы тұру» деген үлкен ұрандар әр жерде айтылып келді. Цзян Цзэминьнің тұсында басталған «Батыс өңірді игеру» бағдарламасы Ішкі Қытай өлкелерінен миллиондай жұмыссыз қытайлардың аз ұлттар жиі қоныстанған өңірлерге келіп қоныстануына жол ашты. Қытайдың «Батыс өңірді игеру» жобасы ұлттық саясатты жүргізуіне мүмкіндіктер тудырды.

Соңғы 2004-2005 жылдары жандана түскен қос тілді оқыту жоспары, одан кейінгі бірыңғай хань тілінде білім беру бағдарламасы аз ұлттар мен хань ұлты тіл-жазуларын бір арнаға түсіруге үлкен септігін тигізгенімен, аз ұлттардың тіл-жазуының қолданыс аясы күн сайын тарайып, ұлт болашағынан алаңдайтын жағдайлар туындауда.

Қорытынды

Бір ұлттың пайда болып дамуы және жойылуы ұзақ уақытқа созылатын тарихи үрдіс. Қытайдың ежелгі патшалық дауіріне қарағанда, республикалық түзім орнап қайта құрылған социализм кезеңі барлық халықтардың етене араласқан, бірлесе дамыған және гүлденген кезеңі болып есептеледі. Осы кезеңге дейін бұрын Қытай тарихында үлкен рөл атқарған кейбір ұлттар тілінен, дінінен, мәдениетінен айрылып, ассимиляцияланып кетті. Қытайды үш ғасырдай билеген маньчжурлер қазіргі таңда қытай тілді ұлттардың бірі ретінде өмір сүріп келе жатыр. Қытайдағы аз ұлттар әлі толық зерттелген жоқ, олардың бізге жұмбақ болып келе жатқан қырлары өте көп.

Қытайда 1911 жылы Синхай төңкерісі болып, 1912 жылы монархия жойылды. Республикалық Минго өкіметінің құрылуы Қытай тарихындағы прогрессивтік оқиға болды. Бірақ онымен Қытай қоғамы өзгере қоймады. 1921 жылы Қытай Коммунистік Партиясы құрылды. 1927 жылы Гоминьдан билік еткен Нанкин өкіметі құрылды. Осы екі партия арасындағы соғыс 1927 жылдан басталып, 1949 жылы аяқталды. Қытай Халық Республикасы коммунистік партияның басшылығында ұлттар теңдігін дәріптеп, «ұлттық бөлшектеушілікке қарсы тұру, зор қытай ұлтшылдығына қарсы тұру» деген ұранды бүкіл елге дәріптеді. 1976 жыл Мао Цзэдун қайтыс болғаннан кейін билікте, қарапайым қытай халқы да аз ұлттарға тырнағын ашық батыра алмады. Тіпті аз ұлттар мекендейтін өңірлерде баяғыдай жергілікті ұлт өз үстемдігін сақтап қалды.

Қытайдың неше мыңжылдық тарихына зер салсақ, ел бірлігі мен халықынтымақтастығын сақтау – басты мәселесі болып келе жатыр. Осы ғасырда Қытай билігі ұлттық саясатты іске асыру үшін біртұтас мемлекет құру жолында маңызды шешімдер шығарып, батыл қадамдар жасады. Бұл – Қытайдың тұрақтылығы мен дамуы және

өркендеуінің кепілі болатын. Алайда, ұлттық мәселені тез, қара күшпен шешудің де қатерлі тұстары бар.

Ұлттық мәселе қоғамдық даму туралы жалпы мәселенің бір бөлігі, қазіргі уақытта бұл жағдай қытайлық ерекшелікке ие социализм негізінде шешімін тауып келеді. Ұлттық мәселе әрдайым діни сеніммен байланысты. Ұлттық мәселелерді шешу барысында діни салада да саясат жүргізу керек. Қытай Халық Республикасы құрылған соң елдегі ұлттар мәселесін марксистік-лениндік қағида бойынша, автономиялы саясат жүргізу арқылы шешуге құлшынды. Бұл саясаттың Қытайдағы аз санды ұлттар үшін белгілі дәрежеде жақсы нәтиже бергенін жоққа шығара алмаймыз. Әсіресе аз ұлттардың тіл-жазу, баспасөз мәдениетінің дамуында, оқу-ағартуды кең өрістетуге, жалпы халықты сауаттыландыруда және олардың әлеуметтік-саяси деңгейінің көтерілуіне айтарлықтай белсенді рөл атқарды.

Қазіргі әлемдік саясат пен жаһандық мәселелер сан құбылып, халықтар арасындағы тәртіп пен қатынастар күн сайын өзгеріп тұрған аумалы-төкпелі заманда Қытай ел ішіндегі ұлттарды жаһандандыру үрдісін тездетіп түсті. Қазіргі таңда Қытай үкіметі ел ішіндегі аз санды ұлттарды ассимиляциялау процесін тездететін саяси шараларды қолдана бастады. Анығында, осыған дейін Қытайдағы аз ұлттар өзінің автономиялы саясатының арқасында қытай мәдениеті олардың санасына терең сіңуінің нәтижесінде біртіндеп табиғи түрде біртұтас Жұңхуа минзуге (қытай ұлтына) айналады деп болжаған. Алайда елдегі әлеуметтік тәжірибе көрсеткендей, бұл үрдіс тым баяу, тым ұзаққа созылумен бірге автономия мәртебесін алған өлке, облыстардағы аз ұлттар арасында орын алған сепаратистік тенденциялар өршіп келе жатқаны, ұлттар мәселесін түбегейлі шештік деген Кеңес Одағының ыдырауы мен бұрынғы республикаларда ұлттық мемлекеттердің құрылуы, Қытай билігін алаңдатып, ұлттар мәселесін қайта қарауға мәжбүрледі. Осындай күрделі кезеңге келгенде Қытай үкіметі «Ұлттық территориялық автономия заңына» өзгерістер енгізді. Бұрын өз ана тілінде білім алып келген аз ұлт мектептерін алдымен қос тілді мектептерге, одан кейін бірыңғай қытай тілінде білім беретін мектептерге біріктірді.

Қытай соңғы жылдары алыс-жақын шетелдермен болған қарым-қатынасына айрықша мән беріп келеді. Қытайлар аз ұлттардың мәселесін шиеленістіретін бірден-бір күш шетелдерде деп есептейді. Олар Қытайдың территориялық тұтастығын бөлшектеп, аз ұлттар белсенділерін қытайға қарыс қою арқылы елде тұрақсыздық орнатуды көздейді деп қауіптенеді.

Ал Қытай билігі елдің ішкі және сыртқы тұрақтылығын сақтау жолында алыс-жақындағы шетелдермен саяси, қауіпсіздік, сыртқы байланыс, сауда-экономика салаларында тиімді өзара әріптестік қатынастар жасау жолында күш біріктіруге ұмтылды. Соның нәтижесінде Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылды. Алайда, ШЫҰ-ның негізін қалаушылар – Қытай мен Ресей осы ұйым жұмысы мен идеологиясына қатысты көзқарастарының алшақтығы оның тиімділігін төмендетіп келеді. Қытай үшін ШЫҰ бірден-бір аймақтық ұйым, сондықтан да, Пекин оны жаһандану үрдісі мен әлемдік экономиканың аймақтану мәселесіне қолдануды көздейді.

АҚШ пен ҚХР арасындағы екі жақты қарым-қатынас «өзара қауіптену» және өзара пайда негізінде баяғыдан қалыптасқан. АҚШ өз әскери және экономикалық күшін арттырып келе жатқан Қытайды болашақта өзінің жаңа глобалды бәсекелес мемлекет ретінде қарайды. Қазіргі кезде Қытай мен АҚШ бір-бірін тікелей әскери қауіптің көзі ретінде санамайды. Алайда, тайван, тибет және ұйғыр мәселелері екі ел арасындағы қарым-қатынасты ушықтырып, қарама-қайшылық тудырып келеді.

Қытайдың Орталық Азия елдерімен болған қарым-қатынасы да жоғары деңгейде дамуда. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасы халықаралық қатынастар жүйесіндегі бірегей прецедент болып табылады.

Қытайдың дипломатиясында географиялық шектеулер жоқ. Оның негізгі бағыты алдымен көрші елдермен жұмыс істеуге бағытталған.

Бүгінгі күндегі Қытайдың «Батыстың дамуы» саясаты – Орталық Азия елдерінің экономикасы мен ҚХР экономикасы интеграциясының басты құралы. Қытай үшін Орталық Азия елдері Шыңжаңның тұрақтылығын сақтауда аса маңызды орын алады. Қытай Орталық Азиядағы әсіресе діни, пантүркізм, түрікшіл күштерден қорқады.

Әдебиеттер:

Абдулпаттаев С.. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. Алматы: Қарасай, 2006. 216 б.

Алдабек Н.Ә.. Тарихы талқыға толы Шыңжаң XVIII ғ.-1949 ж. Қарағанды: Ақнұр, 2015. 541 б.

Berd Charales A. The Idea of National Interest: An Analitical Study in American Foreign Policy, New York: 1934. P. 22–25.

Соғыстан кейінгі әлемдегі саясат пен экономика және мемлекетаралық қатынастар. Ван Юцай, Ли Сяоминнің редакциясымен басылған. Харбин: 1987. 266-366 б.

Васильев В.П. Две китайские записки о падении Кульджи и о занятии ее русскими // Русский вестник, 1972, Т. 99. 144 с.

Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII- первой половине XIX в. Москва: Наука, 1979. 311 с.

Дубровская Д.В. Судьба Синьцзяна: Обретение Китаем «Новой границы» в конце XIX в. Москва, 1998. 50 с.

Думан Л.И. Внешнеполитические связи древнего Китая и истоки даннической системы // Китай и соседи в древности и средневековье. Москва: Наука, 1970. С. 13–36.

Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан. Москва: Наука, 1991. 168 с.

Hsu I. The Rise of Modern China. N.Y., 1970. 388 p.

Kaplan M. Systems and Process in International Relations, New York: John Wily and Son, 1964. 164 б.

Кроль Ю.Л. Китай и варвары в системе конфуцианских представлений о вселенной [II в. до н.э. – II в. н.э.] // Народы Азия и Африки. 1978. № 6. С. 51.

Мәсімханұлы Д.. Қытайдағы түркологиялық зерттеулер. Алматы: Алгорифм, 2023. 204 б.

Мемлекеттік кеңестің Қытай Халық Республикасының ұлттық территориялық автономия заңын атқару туралы бірқанша белгілемесіне түсінік. Мемлекеттік ұлттық істер комитетінің саясат, заң-ереже меңгермесі құрастырған. Бейжің: Ұлттар баспасы, 2006. 449 б.

Resenau James N. The Scientific Study of Foreign Policy. New York: Free Press, 1971, 290–291 бб.

Ұлт мәселесі жөніндегі құжаттар жинағы. Бейжің: Орталық партия мектебі баспасы, 1991. 210 б.

Шыңжаң Үш аймақ төңкерісі тарихы. Шыңжаңның Үш аймақ төңкерісі тарихын құрастырушылар тобы. Бейжің: Ұлттар баспасы, 2000. 3 б.

胡, 2009 – 胡鸿保; 张丽梅. 民族识别原则的变化与民族人口 [Changes in Ethnic Identification Principles and Ethnic Population]: Southwest University for Nationalities University Press, 2009.

周, 2021 – 周平. 多民族国家是怎样的一类国家 // 《江汉论坛》, 2021年第10期 – 5-14. Чжоу Пин. Көпұлтты ел қандай ел? // «Цзянхань форумы», № 10, 2021. 5-14 бб.

References:

- Abdulpattaev S. (2006) Halyqaralyq qatynastar zhane Qazaqstannyn syrtyq sayasaty. Almaty: Qarasaj. 216 b. (in Kaz.)
- Aldabek N.A. (2015) Tarihy talqyga toly Shynzan XVIII g.-1949 zh. – Qaragandy: «Aqnur» baspasy. 541 b. (in Kaz.)
- Berd Charales A. (1934) The Idea of National Interest: An Analitical Study in American Forein Policy. New York. P. 22–25.
- 1.Sogystan keingy alemdegi saiasat pen ekonomika zhane memleketaralyq qatynastar. Van Yusai, Li Xiaoming redaksiasy men basylgan. Harbin: 1987. 266-366 bb. (in Chin.)
- Vasiliyev V.P. Dve kitaiskie zapiski o padenii Kuldzhi I o zanyatii ee russkimi // Russkii vestnik, 1972, T. 99. 144 s. (in Rus.)
- Gurevich B.P. Mezhdunarodniye otnosheniya v Centralnoi Azii v XVII – pervoi polovine XIX v. Moskva: Nauka, 1979. 311 p. (in Rus.)
- Dubrovskaya D.V. Sudba Sindzyanya: Obretneniye Kitayem «Novoi granitsy» v kontse XIX v. Moskva: Nauka, 1998. 50 s. (in Rus.)
- Duman L.I. Vneshnepoliticheskiye svyazi drevnego Kitaya i istoki dannicheskoi sistemy // Kitay I sosedi v drevnosti I srednevekoviye. Moskva: Nauka, 1970. P. 13–36 (in Rus.)
- Zotov O.V. Kitay I Vostochnyi Turkestan. Moskva: Nauka, 1991. 168 s. (in Rus.)
- Hsu I. The Rise of Modern China. N.Y., 1970. 388 p.
- Kaplan M. Systems and Process in International Relations, New York: John Wily and Son, 1964. 164 p. (
- Krol Yu. L. Kitay I varvary v sisteme konfutsianskih predstavlenii o vselennoi [II v. do n.e. – II v. n.e.] // Narody Azii i Afriki. №6, 1978. 51 p. (in Rus.)
- Masimhanuly D. Qytajdagy turkologiyalyq zertteuler. Almaty: Algorifm, 2023. 204 p. (in Kaz.)
- Memlekettik kenestin Qytaj Halayq Respublikasynyn ulttyq territorialyq avtonomia zanyn atqaru turaly byrqansha belgilemesine tusinik». Memlekettik ulttyq ister komitetynyn saiasat, zanerezhe mengermesi qurastyrgan. Beijing: Ulttar baspasy, 2006. 449 b. (in Chin.)
- Resenau James N. The Scientific Study of Foreign Policy. New York: Free Press, 1971, 290–291 p.
- Ult maselesi zhoninidegi quzhattar zhunagy. Beijing: Ortalyq partiya mektebi baspasy, 1991. 210 p. (in Chin.)
- Shynzhannyn Ush aymaq tonkerisi tarihy. Shynzhannyn Ush aymaq tonkerisi tarihy qurastyrushylar toby. Beijing: Ulttar baspasy, 2000. 3 p. (in Chin.)
- Hú Hóngbǎo; Zhāng Líméi. Mǐnzú shíbié yuánzé de biànhuà yǔ mǐnzú rénkǒu [Changes in Ethnic Identification Principles and Ethnic Population]: Southwest University for Nationalities University Press, 2009. (in Chin)
- Zhou Ping. Duo minzu guojia shi zenyang de yi lei guojia // Jiang han lun tan, 2021nian, di 10 qi – 5-14. [Zhou Ping. What kind of country are multi-ethnic countries? // «Jianghan Forum», № 10, 2021. – 5-14 pp.] (in Chin)

¹Жомарт Е. ²Турлыгожаева А.Д.

^{1,2} Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ²altyn_77@hotmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В КИТАЕ

Аннотация. В данной статье анализируются понятия национальных и государственных интересов с точки зрения международных отношений и позиции каждой страны. Особое

внимание уделено формированию национальной политики в Китае, описано состояние реализации национальной политики и ее влияние на меньшинства. Темы, затронутые в статье, включают комментарии о государственности и национальных интересах, а также о роли меньшинств в истории Китая. В следующих разделах были рассмотрены межэтнические отношения в Китае, политика Китая в отношении меньшинств, основанная на стратегии «Развитие Западного региона», которая реализуется в западных регионах КНР с момента начала нового века, план двуязычного образования, закон автономии, плановая политика рождаемости и китайцев зарубежных стран. Проведен сравнительный анализ отношения к меньшинствам. Анализ причин формирования и реализации национальной политики Китая, комплексный анализ их политики с точки зрения национальных и государственных интересов. Изучение истории и культуры меньшинств Китая и мониторинг сегодняшних межэтнических отношений, изучение и осмысление богатого опыта управления социально-этническими процессами посредством идеологического, культурного, административного и экономического влияния в стране считается особенно важным при изучении социально-экономической национальной политики современного Китая.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках Программы целевого финансирования МНВО РК «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: от ранних этапов взаимодействия к стратегическому партнерству» ИРН: BR24993008.

Ключевые слова: Национальный интерес, государственный интерес, Западный регион, народ, меньшинства.

¹ Zhomart E. ²Turlygozhayeva A.D.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹silas.kaz.3@mail.ru, ²altyn_77@hotmail.com

THE FORMATION OF NATIONAL POLITICS IN CHINA

Abstract. This article analyzes the concepts of national and state interests from the point of view of international relations and the position of each country. Particular attention is paid to the formation of national policy in China, the state of implementation of national policy and its influence on minorities is described. Topics covered in the article include comments on statehood and national interests, as well as the role of minorities in the history of China. In the following sections, interethnic relations in China, China's policy towards minorities, based on the "Development of the Western Region" strategy, which has been implemented in the western regions of the PRC since the beginning of the new century, the plan for bilingual education, the law of autonomy, the planned birth policy and the Chinese abroad were considered. country Conducted a comparative analysis of relations with minorities. Analysis of the reasons for the formation and implementation of China's national policy, a complex analysis of their policies from the point of view of national and state interests. The study of the history and culture of minorities in China and the monitoring of today's inter-ethnic relations, the study and understanding of the rich experience of managing social and ethnic processes by means of ideological, cultural, administrative and economic influence in the country is considered especially important when studying the social and economic national policy of modern China.

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the early stages of interaction to strategic partnership” IRN: BR24993008.

Keywords: National interest, state interest, Western region, people, minorities.

Авторлар туралы мәлімет:

Жомарт Ертай, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Жомарт Ертай, научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан.

Турлыгожаева Алтынгүль Дуйсенкызы, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Zhomart Ertai, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Master of Humanities, Almaty, Kazakhstan.

Turlygozhayeva Altyngul Duysenkyzy, a junior researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 23.53:23.55

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.101](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.101)

Kondapalli Srikanth

Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

E-mail: srikondapalli@gmail.com

CHINA'S ETHNIC MINORITY POLICIES IN TIBET AND IMPLICATIONS TO INDIA

Abstract. China's ethnic minority postures mainly exhibited national integration or assimilationist policies in the past seven decades. However, while many of these policies were inherited from the then Soviet Union with modifications to the Chinese reality, there is a subtle change in recent times. Specifically, since Xi Jinping took over as China's leader since 2012, the larger China Dream and China Rejuvenation projects have overshadowed ethnic minority policies including on Tibet, Xinjiang and Inner Mongolia. On August 29, 2020 for instance, the China's apex Tibet Forum Meeting decided to further «sinicize» Tibet and Buddhism into China's fold. It is argued here that China is in the process of revising its national ethnic minority policies inherited from the Soviet Union and attempting at centralisation to bring the ethnic minority regions under the effective control of the party-state ideology. As a result, ethnic minorities in China, specifically Tibetans, Uighurs and Mongols have expressed dissent over the loss of autonomy. These are impacting on the neighbouring countries in Central Asia and South Asia, including on India. This has implications for the trans-Himalayan region's stability, migration patterns, territorial dispute and environmental (specifically water) issues for India and others. The purpose of this article is to analyze the changes in China's policy towards ethnic minorities over the past seventy years, with a particular focus on the impact of political projects such as the «Chinese Dream» and «China Rejuvenation» on the situation of ethnic minorities, including Tibetans, Uyghurs and Mongols. The main focus is on the consequences of these changes for regional stability and interstate relations. The study relies on documentary sources: examining historical archives, official documents and statements of the Chinese government to identify changes in policy towards ethnic minorities. It concludes that the «Chinese Dream» and «China Rejuvenation» projects have come to dominate state policy and have created pressure on ethnic groups seeking to preserve their identity and autonomy.

Keywords: China's ethnic minority policies, national integration, assimilation, Tibet, India

Introduction

Several structural changes are being made to the ethnic policies followed by the People's Republic of China (PRC) in the last over seven decades³ (See Zhou Xing, 2022). In the recent times,

³ At the methodological level, as some said, “terminological chaos” prevails in China on the words and phenomenon of ethnicity, ethnology, “ethnology with Chinese characteristics”, ethnic theory, nation, state, race, minorities, ethnic minorities, ethnic politics, frontiers and other terms. Further, the academic debates in China since 1939 on whether the Chinese nation is a “unified” or “multi-ethnic” - coinciding with the political trends of post Qing dynasty – have also complicated the discipline. For instance, while Liang Qichao proposed building a modern state based on all ethnic groups, the post-1911 Republican period witnessed the “Five Races under One Union” with Han, Manchu, Tibetan, Mongol and Hui Muslims existing under one nation. However, the domestic debates, Marxist theory and Soviet influence created ground for the latter-day coinage of “multi-ethnic nation”. Famous anthropologist Fei Xiaotong argued that while differences exist between different groups in China, they should strive for eradicating “political inequality” rather than the boundaries of all ethnic groups. Fei proposed “Unity of Pluralistic Society of the Chinese Nation”. This paper does not attempt to delve into the methodological issues or definitions. Instead, it focuses on the basic policies adopted by China towards the minorities and the latter's responses in a broader manner.

as China is rising in the international system, it is also trying to consolidate further its hold over the far-flung areas inhabited by the country's 55 ethnic minorities⁴ (Li Jianxin and Liu Mei, 2020). While the Western Development Campaign³ (Jihyeon Jeong, 2011:15-20) and the Belt and Road Initiative have shrunk the space between Han-dominated eastern coastal regions with the minority western regions, at the policy level further Sinicization process is underway to further integrate the ethnic minorities regions into the mainstream of China. In the process, the Soviet Union inspired 1950s ethnic policies on “national minorities” and the 1980s reform and opening up policies oriented towards “economic development” are also undergoing major transformations in China today⁵. Sinicization, as reiterated in China's policies towards Xinjiang, Tibet, Inner Mongolia and other areas since late 2000s, aims to further assimilate the ethnic minorities into the Han-fold in order to realise China's Dream and China's Rejuvenation.

Research Materials and Methods

The study was conducted using documentary sources: historical archives, official documents, and statements by the Chinese government were examined to identify changes in policy towards ethnic minorities. In addition, comparative analysis was used to compare China's policy with approaches used in other countries with multi-ethnic populations. A study was also conducted of media coverage of China's policy towards ethnic minorities both in China and abroad.

The objectives of the article are as follows:

1. To analyze the history of the policy of national integration and assimilation towards ethnic minorities in China from the 1950s to the present day.
2. To study the influence of the Soviet experience on the formation of China's modern policy in this area.

⁴ China's ethnic minorities constitute about 8.4 percent of the population according to the 6th census of 2010. Among these Zhuang, Hui, Manchu, Uyghur, Tibetan and Mongolian account for 15.12%, 9.45%, 9.28%, 8.99%, 5.61% and 5.34% of the ethnic minority population. This is based on Li Jianxin and Liu Mei, “我国少数民族人口现状及变化特点” [The current situation and changing characteristics of China's ethnic minority population] April 1, 2020 at <<https://rcenw.lzu.edu.cn/c/202004/796.html>> According to the previous censuses, the ethnic minorities constituted about 6 percent in 1953, 5.7 percent in 1964, 6.6 percent in 1982, 8 percent in 1990 and 8.4 percent in 2000. It was mentioned that the Uyghur population was 3.61 million in 1953 and exceeded 10 million in 2010, while the Tibetan population was 6.2 million by 2010. On the other hand, for the employment of the Uighurs and Tibetans, while the number of people employed in primary industry is about 80%, those employed in the secondary and tertiary industries is low and growing slowly. More than 80% of the employed population of Uighurs and Tibetans are engaged in agriculture, forestry, animal husbandry and fishery, and less than 4% of the employed population are engaged in the secondary industry. According to this study, the number of employed people in professional and technical occupations, production and transportation and others is relatively low. The 7th Census of 2021 indicated the proportion of ethnic minority population rising by 0.40 percentage points. See “第七次全国人口普查结果公布！中国人口共 141178 万人” [The results of the seventh national census are released! China's population is 1411.78 million] May 11, 2021 at <http://www.miluo.gov.cn/28584/60906/60910/60924/content_1815734.html> See also Zheng Qian, 中国民族与宗教 (China's Ethnicity and Religion) (Beijing: China International Publishing House, 2010); Guo Rongxing, China Ethnic Statistical Yearbook 2020 (Palgrave Macmillan, 2020) and Dudley L. Poston, Jr. and Jing Shu, “The Demographic and Socioeconomic Composition of China's Ethnic Minorities” Population and Development Review, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1987), pp. 703-722

⁵ The leading expert in this area, Ma Rong argued that the adopting the Soviet model in the 1950s by the PRC had its own attendant problems on nation, state and society. Given the recurring problems that the PRC is facing in the minority regions, Ma and others have argued for revisiting the Soviet model and suggested to building a unified state model with far-reaching consequences for the constitutional provisions on “regional autonomy” and others. James Leibold, “Ethnic Policy in China - Is Reform Inevitable?” Policy Studies 68 East-West Center (2013).

3. To consider the changes that have occurred since 2012, after Xi Jinping came to power, and to identify the main national projects influencing this policy.

4. To assess the reactions of ethnic minorities to the loss of autonomy and the formation of a new state ideology. 5. Analyze potential impacts on neighboring countries and regional stability, including territorial disputes and ecosystem challenges.

Discussion

A brief outline of the ethnic policies adopted by China indicates to the CCP's determination to modify, adapt and lead the issue since the establishment of the PRC in 1949⁶. The Common Program of September 1949, the four constitutions of the state had major provisions on the ethnic question in China. The Common Program is considered to be the "social contract" between the CCP and the Chinese people. Article 9 of Common Program states that "All nationalities in the People's Republic of China shall have equal rights and duties". Article 50 stated that "They shall establish unity and mutual aid among themselves, and shall oppose imperialism and their own public enemies". It also suggested to "regional autonomy" to be practiced in the minority regions and the government to "assist the masses of the people of all national minorities to develop their political, economic, cultural and educational construction work." This template was applied to the ethnic minorities in the country. Scores of CCP cadres were sent to the minority regions to explain the new government's policies and also to coopt them into the CCP-led processes. The first issue then was of recognizing the "national minority" status of such groups, which provided a huge leverage to the CCP vis-à-vis the ethnic minorities. Here, the Soviet experience came handy as with the other models that China adopted from the then USSR. Stalin's definition of "national minorities" was applied across the board. Also, with the intervention of Li Wei-han, who suggested to "united front" tactics with the minorities, new policies were set with the launch of patriotic mass associations, "democratic reform movement" and others. While the State Ethnic Affairs Commission under the State Council considered all ethnic minorities issues⁷, the 7th Bureau of the United Front Work Department of the CCP since 2005 looked after the Tibet-related issues (Takashi Suzuki, 2019: 83-98). Constitutional provisions suggest to the protection of the minority nationalities right to retain certain marriage patterns and traditions of conducting one's personal life; the right to engage in various forms of religious practices which are otherwise considered "superstitious"; in the educational, finance, culture and religious spheres. However, the 16-point decisions during the Cultural Revolution were to jettison the "united front" and usher in the movement to eradicate "four olds" (old ideas, culture, customs and habits). This period witnessed thousands of monasteries

⁶ Mullaney argued that while the Qing period considered the ethnic groups as "barbarians" in the far-flung areas such as Yunnan, the subsequent nationalists under Chiang Kai-shek considered them as a single unified "Chinese nation" (中华民族) and suggested to a policy of assimilation of minorities. Earlier, the Manchu rule under the Qing dynasty evoked considerable negative response from the Han nationalists. Dr Sun Yat-sen considered assimilationist policies towards the minorities but was rejected by the provisional assembly in 1912. This changed under the PRC since 1949 under the CCP after the first census was made in 1953-54 when they found more than 400 ethnic minority groups. The CCP settled for the 55 minorities figure. (Mullaney, *ibid*, pp.1-3). Interestingly as well, the November 1931 Constitution of the Soviet Republic stated that "the Chinese Soviet Republic categorically and unconditionally recognizes the right of national minorities to self-determination", specifically for the national minorities of Mongolia, Tibet, Xinjiang, Yunnan, and Guizhou (Mullaney, pp. 26-27). On the Nationalists' position on ethnic issues see Lin Hsiao-ting, *Modern China's Ethnic Frontiers - A journey to the west* (London: Routledge, 2011) and James Leibold, "Positioning "Minzu" Within Sun Yat-Sen's Discourse of Minzuzhuyi" *Journal of Asian History*, Vol. 38, No. 2 (2004), pp. 163-213

⁷ Li Wei-han was the first minister of this Commission. The Commission was disbanded in 1966 during the Cultural Revolution but re-emerged in 1988.

destroyed in Tibet, as with mosques and other religious places, in addition to persecution of millions (June Dreyer, 1968:96-109).

The launch of the reform and opening up brought in a new template of modernization. “Freedom of religious belief” was restored in the new constitution in 1982, although political education and countering “unlawful activities” continued. In 1984 China enacted Regional Ethnic Autonomy Law that was amended in 2001. This law allowed for setting up ethnic autonomous regions across the country (Lai Hongyi, 2017:5-13). During Jiang Zemin’s rule, a provision was introduced in 1993 to “actively guiding the adaptation of religion to socialist society”. China’s reform and opening up policies, Western Development Campaign and other investments in the infrastructure projects in the 1990s connecting the peripheries with the mainstream areas have not brought in the desired results for Beijing. On the other hand, a certain hardening of the policies is visible in the last decade on the ethnic issues⁸.

While some of the above policies were practiced before, under the “new era” under Xi Jinping since 2012 a number of changes are coming forth in the ethnic policies of China (Hu Angang and Hu Lianhe, 2011:1-12). The CCP defined the ethnic construct of the country in the form of a “unified multi-ethnic country” [统一的多民族国家] [since 1985] with “regional ethnic autonomy” [民族区域自治] as its basic policy [since the Common Program of 1949]. It envisages “vigorously train ethnic minority cadres, and realize the revolutionization” and “eliminate the inequality between ethnic groups left over from history.” (See Shi Xia). Under Xi, at the altar of the rising nationalism and ideological transformation, the ethnic question is also being seen from a completely different perspective.

In sum, while the CCP documents mention about opposing “Great Han National Chauvinism”, the expansion of the party-state is to create, by default or by design, not only Han domination in the minority areas by population displacement of the locals, but also in economy, culture, educational institutions (through *Putonghua* being made compulsory)⁹ and others. This has the effect of the rise of sub-nationalisms across China and the gradual eruption in tensions since the 1990s. Also, as infrastructure projects increased, an estimated 90 per cent of positions in public life are occupied by Han Chinese in the minority regions. The minorities also complain that the average yearly income of the Uighurs, Tibetans and Mongols amount to about 1/4 to 1/3 of the income of Han Chinese settlers in these areas due to problems related to skills or other privileges. These differentials between the Han and the minorities are also reflected in health indicators (YUSI Ouyang and Per Pinstrup-Andersen, 2012: 1452–1468). These also were combined with religious reprisals and the application of “endangered state security” provisions, mass surveillance and others that suggested to a movement towards alienation and assimilation of minorities (Rohan Gunaratna, Arabinda Acharya, and Wang Pengxin Eds, 2010).

Research Results

Tibet Situation

The above general ethnic policies of China have had a huge impact on Tibet since China’s troops marched into the region in 1950. Official white papers and other publications claim to much

⁸ Masahiro Hoshino argued that the preferential policies adopted by China since 1949 towards the ethnic minorities are no longer valid in the recent times, specifically after the March 2008 political protests by Tibetans and the July 2009 incidents in Urumqi. These policies are traced to the rising discontent of the ethnic minorities due to grievances of population displacements, or other reasons.

⁹ The introduction of *Putonghua* as the main language in the ethnic minority regions – instead of being taught in their local mother tongue – began in 2017 in Xinjiang, 2018 in Tibet and since September 2020 in Inner Mongolia. The latter resulted in massive protests at Tongliao in Inner Mongolia in 2020 and other areas.

progress in Tibet due to Beijing's policies. Traditional Tibet (U-tsang, Kham and Amdo) was 2.5 million sq.km till the 1965 reorganisation into Tibet Autonomous Region, Qinghai and merged into Sichuan and Yunnan provinces. Of the 6.3 million people, 3 million are left in Tibet, with the addition of 7.5 million Hans from the rest of China. This remains one of the main grievances of the Tibetans. In 1959, China abolished the Tibetan government leading to the flight of the Dalai Lama to India (Li Jianglin, 2016). The Great Leap Forward and Cultural Revolution took an estimated toll of 1 million Tibetans. 6,000 monasteries have been destroyed. The Dalai Lama's Five Point Strasbourg proposals for autonomy were rejected by China. Despite the expansion in investments in Tibet in several infrastructure projects and others, the region remains one of the poorest with the least per capita income despite over seven decades of the CCP control.

There was a window of reconciliation between China and the Tibetan leadership. As Hu Yaobang revised China's policy towards Tibet in the 1970s, this move provided scope for a dialogue with the Tibetan exile government leadership. In 1979, the Dalai Lama's brother Gyalo Thondup visited at the invitation of Deng Xiaoping. The Dalai Lama's speech to the US Congress in September 1987 has the five-point proposals for converting Tibet into a Zone of Peace, a concept that the Chinese leadership earlier proposed to Nepal in the form of a Himalayan region's zone of peace. The Dalai Lama also suggested to respecting human rights, environmental protection, halting Chinese population transfers to Tibet and negotiations with the Chinese leadership. Subsequently, in June 1988, the Dalai Lama unveiled the Strasbourg Proposals. After a brief suspension of talks in 1994, these were resumed in 1998. Nevertheless, China insisted on the Dalai Lama making a statement that Tibet is an inseparable part of China and abandon independence. The Dalai Lama did mention in December 1999 that the Tibetans would be satisfied with self-rule (Michael C. Davis, 2008:227-258). Between 2002 and 2010 Chinese officials held nine rounds of talks with the Dalai Lama's representatives (the 9th in January 2010) (Li Qian, 2008). Since then, talks between the two remain suspended despite a few feelers' visits.

Meanwhile the apex Tibet Work Forum meetings have been laying down plans for consolidation of CCP's rule in Tibet, with the 7th meeting on August 29, 2020 unprecedented in nature with its agenda of sinicisation of Tibet and Buddhism (www.xinhuanet.com , 2020). The first two meetings of the forum were held when Hu Yaobang was the party leader in 1980 and 1984 (Allen Carlson,2004). The 3rd meeting was held on July 20-23, 1994 after the Dalai Lama received the Nobel Peace Prize and the 1989 Lhasa political unrest. At the meeting Jiang Zemin proposed expansion of investments in the infrastructure projects in Tibet and curbing instability (Robert Barnett, 2012). The 4th meeting was held on June 25-27, 2001 and coincided with the Western Development Campaign (Susette Cooke, 2003). The 5th meeting was held in March 2008 in the backdrop of the global and Tibetan protests coinciding with the holding of the Beijing Olympics. The 5th Tibet Work Forum meeting took place on January 18-20, 2010, with a long-term plan for the decade 2010 to 2020 prepared. President Hu Jintao suggested to striking at the "the Dalai clique" and argued for maintaining stability. A few days prior to the meeting, China endorsed the "five adherences", viz., "Insist on adherence to the [CCP's] leadership"; "Insist on adherence to the socialist system"; "Insist on adherence to the system of regional autonomy for minority nationalities"; and "Insist on adherence to a development path with Chinese characteristics and Tibetan traits". The 6th meeting was held in 2015 under Xi Jinping's rule and increasingly statements to usher Tibet into a "new era" began, with emphases on "patriotic education", poverty alleviation programme and others. At the last 7th meeting, President Xi Jinping laid out a "strategy of governing Tibet in the new era" that includes "Sinicization" of Tibetan Buddhism and improving the ability of Chinese Communist Party organizations and members at all levels "to deal with major struggles and prevent major risks." There was considerable emphasis on ensuring "national security" and "ethnic solidarity." According to Xinhua, the following points emerged at this meeting

- Ensure national security and enduring peace and stability, “steadily improve people’s lives,” maintain a good environment, solidify border defense and ensure frontier security
- Focus on safeguarding national unity and strengthening “ethnic solidarity”
- Strengthen the building of leadership teams at all levels, cadre teams and primary-level party organizations in order to improve the capacity to respond to “major struggles” and prevent “major risks”
- Education and guidance should be provided for the public to mobilize their participation in “combating separatist activities,” thus “forging an ironclad shield to safeguard stability”
- “Patriotism” should be incorporated into the whole process of education in all schools
- Tibetan Buddhism should be guided in adapting to socialist society and should be “developed in the Chinese context”
- Build a new modern socialist Tibet that is “united, prosperous, culturally advanced, harmonious and beautiful”
- Offer increasing support to Sichuan, Yunnan, Gansu and Qinghai provinces in their Tibet-related work
- Conserve the ecology of the “Qinghai-Tibet Plateau”

Thus, China’s “Sinicization” policies are leading inexorably to centralisation and marginalisation of Tibetans in their own land. Moreover, increase control and national security considerations have enhanced the role of security agencies in Tibet, as with the other minority areas. These have the effect of ushering in assimilation and gradual loss of autonomy in the minority regions.

Implications to India

China’s ethnic policies in Tibet have a major impact on the neighbourhood and especially for India, Nepal, Bhutan and other states. Firstly, in a binding legal format, many of these states have been roped in by China to follow “one China” policies of not only recognising Tibet as a part of China (as in the case of Nepal and India) but in some cases also that Tibet is “an inalienable portion of the PRC” (as in the case of Nepal) or that Tibet “is a historical part of the PRC”. Such a demand positions China on the upper hand in legal warfare domain and Beijing could increase costs on any recalcitrant state. However, as China upped the ante in 2020 on the territorial dispute in the western sector of the border, and also due to China raising the Kashmir issue at the United Nations Security Council in 2019 and 2020, there is a growing demand in India for jettisoning the “one China” policy.

Secondly, due to the repressive policies followed by China in Tibet, hundreds of thousands of Tibetans have migrated to neighbouring states for decades since the flight of the Dalai Lama in 1959 following the failure to implement the 17 Point agreement by China in Tibet. For long, many such refugees have passed through the Kodari road connecting Tibet with Nepal with the Dalai Lama’s office providing for relief and accounting of such refugees. Many Tibetans escape persecution and travel through treacherous routes, often in the night. It is estimated that over 5,000 such refugees arrived in Nepal or Bhutan every year, although such numbers dwindled due to China’s increasingly restrictive policies and para-military and police forays into Nepal. Currently, an estimated 200 to 300 refugees arrive in Nepal. Unlike Nepal, India had followed policies of preserving Tibetan culture and religion and for their social welfare.

Thirdly, modernising trends of China in Tibet reflected in dual use infrastructure projects through Western Development Campaign and currently through Belt and Road Initiative projects. This resulted in the Chinese state’s active and close proximity to the neighbourhood, including with India and other South Asian and Central Asian countries. As the traditional “frontiers” and buffer zones vanished, the state’s outreach intensified in the fragile trans-Himalayan regions with wider consequences.

Fourthly, “modernising” projects of China in Tibet like urbanisation, intense use of water through construction of dams across the Yarlung Zangbo and others have consequences for the fragile environment of the region, reflected in glaciers meltdown, flash floods or other effects. This is of long-term impact, although incidents such as Pareechu dam burst in areas contiguous to Himachal Pradesh, black suit flow in the downstream Brahmaputra River and others show their short-term impact.

Fifthly, in the last decade, Tibetans living abroad have been experimenting with an intensification of a democratic process of electing their representatives. While Nepal places several restrictions on conducting such elections, elsewhere the voter participation has increased substantially, suggesting that democracy is taking roots among the diaspora, including those in India, Bhutan and other places.

Sixthly, the succession to the 15th Dalai Lama issue is expected to take a heavy toll on the Tibetan community living in the trans-Himalayan region and beyond. China had already announced its intention to intervene through a “golden urn” process. China had constructed 624 “well-off society” villages across the Tibetan frontiers, with one-third on the path of the Dalai Lama’s flight in 1959. This indicates that China wants to forestall any untoward incident in Tibet during the 14th to 15th Dalai Lamas transition. The United States had enacted the Tibet Policy Support Act in December 2020 and Tibet Resolve Act in 2024. It is possible to see political escalation between China and the US on this issue in the coming years.

Seventhly, linked to the 15th Dalai Lama succession issue are the following broad possible scenarios that could unfold. While it is hard to predict the exact outcome several years down the line, the following points may be considered:

a. China pushing through the “golden-urn” process of selecting the 15th Dalai Lama. While the larger Tibetan community would oppose such interference in religious affairs by Communist China, this is expected to lead to confusion among Tibetan ranks.

b. stabilising the Tibetan émigré situation by transferring the temporal functions of the Dalai Lama to the Sikyong since 2011, while the Dalai Lama retains his godly “spiritual” duties; The Sikyong (Prime Minister in Exile) is elected by the Tibetans and so it gradually acquires a broad-based legitimacy among the Tibetans.

c. Selecting the “successor” (as the Dalai Lama stated) from a Tibetan hamlet (this scenario will become complicated if the successor is chosen from Tawang, a monastery in Arunachal Pradesh from which the 6th Dalai Lama originated).

d. Selection by Head monks of monasteries from U-tsang, Kham, Amdo (tradition Tibet areas), Mongolia and in the trans-Himalayan region

e. The Dalai Lama anointed Panchem Lama (who is in house arrest in China) and the Karmapa Lama taking additional religious functions

f. Abolishing the institution of the Dalai Lama and instead the Kashag (Parliament-in-exile) is made responsible for the Tibetan affairs (an extension of the scenario (b) above), in addition to creating a three-member Regency by the Kashag.

g.

Conclusion

China’s ethnic policies and governance issues have created a complex web of dynamics. While China’s policy towards minorities is still evolving, two definitive trends in the past more than seven decades is visible – that of national integration and assimilation policies. The latter has been a major influence in China’s policies in the last few years. Specifically, it was decided to usher in “Sinicization” of all aspects of the country, including among minorities, religion, society, education and culture. Such policies have increased centralisation of governance and the gradual marginalisation of minorities and their autonomy. The overall policies adopted since the establishment of the PRC in 1949 – i.e. “multi-ethnic nation” – is thus subjected to the Sinicization

policies with major consequences for not only the traditional autonomy of the ethnic minority regions but also towards a complete reset in the ethnic policies towards complete assimilation. Assimilation is reflected in the party-state persuasion or even forcible implementation of policies towards “standardization” or re-interpretation of religious practices, education, culture or even marriage patterns, re-settlement of Han population and a loss of public positions by the minority communities. The ethnic minority communities, notably the Uighurs, Tibetans and Mongols have resisted such assimilationist policies as reflected in the Urumqi incident in 2009 or Tibetan monks’ protests during the Beijing Olympics or the language protests in Inner Mongolia. A number of such incidents across China, however, only led to further tightening up. While China had accused foreign interference and intensification of ethnic identity issues domestically, the party-state appeared to be in a hurry to complete the process of Sinicization so as to gear the country for the long-term goals of “socialist modernization”. Clearly, such assimilation policies are also having a spill over effect on China’s neighbourhood in South Asia and Central Asia, given the ethnic minorities traditional connections to the periphery. In other words, China’s ethnic policies are also having an increasing influence in the neighbourhood as well.

References:

- Allen Carlson (2004) “Beijing’s Tibet Policy: Securing Sovereignty and Legitimacy” East West Centre Policy Studies 4.
- Ben Hillman and Gray Tuttle Ed. (2016) *Ethnic Conflict and Protest in Tibet and Xinjiang - Unrest in China's West* (New York: Columbia University Press);
- Brennan Davis (2019–2020) Being Uighur with “Chinese Characteristics”: Analyzing China’s Legal Crusade Against Uighur Identity” *American Indian Law Review*, 2019-2020, Vol. 44, No. 1. P. 81-116 at <<https://digitalcommons.law.ou.edu/ailr/vol44/iss1/4>>;
- “Communist Party leadership outlines 2010-2020 “Tibet Work” Priorities at the “Fifth Forum”” US Congressional Executive Commission on China March 9, 2010 at <<https://www.cecc.gov/publications/commission-analysis/communist-party-leadership-outlines-2010-2020-tibet-work-priorities>>
- Colin Makerras (2003) *China’s Ethnic Minorities and Globalisation* (London: RoutledgeCurzon)
- Gardner Bovington (2004) “Autonomy in Xinjiang: Han Nationalist Imperatives and Uyghur Discontent” *Policy Studies* (Washington: East-West Center);
- Guo Rongxing (2020) *China Ethnic Statistical Yearbook 2020* (Palgrave Macmillan) and Dudley L. Poston, Jr. and Jing Shu, “The Demographic and Socioeconomic Composition of China's Ethnic Minorities” *Population and Development Review*, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1987), pp. 703-722
- Guo Zhitian (2020) *Changing Ethnicity - Contemporary Ethno-Politics in China* (Singapore: Macmillan Palgrave, 2020);
- James Leibold (2019) “Planting the Seed: Ethnic Policy in Xi Jinping’s New Era of Cultural Nationalism” *China Brief* 19 (12) at <<https://jamestown.org/program/planting-the-seed-ethnic-policy-in-xi-jinpings-new-era-of-cultural-nationalism/>>
- James Leibold (2004) “Positioning “Minzu” Within Sun Yat-Sen's Discourse of Minzuzhuyi” *Journal of Asian History*, Vol. 38, No. 2 P. 163-213
- Jihyeon Jeong (2003) “Ethnic Minorities in China's Western Development Plan” *Journal of International and Area Studies*, Vol. 22, No. 1 (June). P. 1-18
- Julia Kwong and Hong Xiao (1989) “Educational Equality among China's Minorities” *Comparative Education*, Vol. 25, No. 2. P. 229-243 and June Teufel Dreyer, “Language Planning for China's Ethnic Minorities” *Pacific Affairs*, Vol. 51, No. 3 (Autumn, 1978), pp. 369-383
- June Dreyer (1968) “China's Minority Nationalities in the Cultural Revolution” *The China Quarterly*, July- September. No. 35, pp. 96-109

Li Jianglin (2016) *Tibet in Agony: Lhasa 1959* Tr. Susan Wilf. (Cambridge, MA: Harvard University Press)

Li Qian (2019) “China’s veteran religion official continues to contribute after retiring” *Global Times* March 14 at <<https://www.globaltimes.cn/content/1142158.shtml>>

Li Weihan was the first minister of this Commission. The Commission was disbanded in 1966 during the Cultural Revolution but re-emerged in 1988.

Li Xiaobing and Patrick Fuliang Shan Eds. (2015) *Ethnic China - Identity, Assimilation, and Resistance* (Lanham: Lexington Press)

Ma Rong (2006) “Ethnic Relations in Contemporary China: Cultural Tradition and Ethnic Policies Since 1949” *Policy and Society* 25:1, 85-108.

Ma Rong (2006) “中国民族问题的历史与现状” [History and Present Situation of Ethnic Issues of China] *云南民族大学学报 (哲学社会科学版)* [Journal of Yunnan Nationalities University (Social Sciences)] 28 (5) (September 2011) pp. 15-20 at <http://www.shehui.pku.edu.cn/upload/editor/file/20171123/20171123161855_5761.pdf> ; Ma Rong, “当前中国民族问题的症结与出路” [The crux and outcome of China’s current nationality problem] *领导者 (双月刊)* [Leader (bimonthly)] No. 26 (February 2009) at <<http://www.zangx.com/old/%B5%B1%C7%B0%D6%D0%B9%FA%C3%F1%D7%E5%CE%CA%CC%E2%B5%C4%D6%A2%BD%E1%D3%EB%B3%F6%C2%B7.pdf>>

Mary Rock (2005) *Ethnic Distinctions, Local Meanings - Negotiating Cultural Identities in China* (London: Pluto Press)

Masahiro Hoshino (2019) “Preferential policies for China’s ethnic minorities at a crossroads” *Journal of Contemporary East Asia Studies* 8 (1) 1–13.

Michael C. Davis (2008) “Establishing a Workable Autonomy in Tibet” *Human Rights Quarterly*, Vol 30, No 2, May. P. 227-258

Michael Clarke (2013) “Ethnic Separatism in the People's Republic of China History, Causes and Contemporary Challenges” *European Journal of East Asian Studies* , 2013, Vol. 12, No. 1. P. 109-133;

Modern China’s Ethnic Frontiers - A journey to the west (London: Routledge, 2011)

Omer Kanat (2018) “China: Assimilation Nation” *World Policy Journal*, Vol 34, No 4, Winter. P. 4-5;

On the importance of the United Front Work Department see Takashi Suzuki, “China’s United Front Work in the Xi Jinping era – institutional developments and activities” *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 8:1 (2019) 83-98

Robert Barnett (2012) “Restrictions and Their Anomalies: The Third Forum and the Regulation of Religion in Tibet” *Journal of Current Chinese Affairs* 41, 4, 45–107 at <<https://journals.sub.uni-hamburg.de/giga/jcca/article/view/575/573.html>>

See for instance, “Sixty Years Since Peaceful Liberation of Tibet” July 11, 2011 at <<https://www.fmprc.gov.cn/ce/cegv/eng/rqrd/jblc/t953962.htm>>;

See Lai Hongyi (2017) “China’s Ethnic Policies and Challenges” *East Asian Policy* vol.1 no. 3. P. 5-13 at <https://research.nus.edu.sg/eai/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/Vol1No3_LaiHongyi.pdf>

See Rohan Gunaratna (2010) Arabinda Acharya, and Wang Pengxin Eds. *Ethnic identity and National Conflict in China* (New York: Palgrave Macmillan)

See Shi Xia “中国共产党解决我国民族问题的基本原则和政策是什么？” [What are the basic principles and policies of the Communist Party of China to solve the national problem?] n.d. at <<http://cpc.people.com.cn/GB/64156/64157/4418462.html>>

Sheena Chestnut Greitens, Myunghee Lee, Emir Yazici (2019/2020) “Counterterrorism and Preventive Repression: China's Changing Strategy in Xinjiang” *International Security*, Vol 44, No 3, Winter. P. 9-47

Stevan Harrell Ed. (1995) *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers* (Seattle: University of Washington Press)

Susette Cooke (2003) “Merging Tibetan Culture into the Chinese Economic Fast Lane” *China Perspectives* 50 (November-December) at <<https://journals.openedition.org/chinaperspectives/775>>

These were termed as “第二代民族政策” [Second generation ethnic policies] by Hu Angang and Hu Lianhe. See “第二代民族政策-促进民族交融一体和繁荣一体” [The Second-Generation Ethnic Policy: Toward Integrated Ethnic Fusion and Prosperity] *新疆师范大学学报 (社会科学版)* [Journal of Xinjiang Normal University (Social Sciences)] 32(5), (2011) 1–12

Thomas S. Mullaney (2011) *Coming to Terms with the Nation - Ethnic Classification in Modern China* (Berkeley: University of California Press)

Uradyn E. Bulag, “Inner Mongolia the Dialectics of Colonization and Ethnicity Building” in Morris Rossabi Ed. *Governing China's Multiethnic Frontiers* (University of Washington Press) at <https://www.jstor.org/stable/j.ctvbtzm7t.7>

Wang Lixiong (2002) “Reflections on Tibet” *New Left Review* Issue 14 (March-April) at <<https://newleftreview.org/issues/ii14/articles/lixiong-wang-reflections-on-tibet>>.

Willem van Kemenade (2008) “The China–Tibet Dialogue: Détente Between China and India the Delicate Balance of Geopolitics in Asia” *Clingendael Institute* at <http://www.jstor.com/stable/resrep05421.6>

Yan Fei (2020) “Education for Inclusion or Exclusion: Representation of Ethnic Minorities in Chinese Mainstream History Textbooks” in Andrew Brown and Emma Wisby Ed. *Knowledge, Policy and Practice in Education and the Struggle for Social Justice: Essays Inspired by the Work of Geoff Whitty* (UCL Press) at < <https://www.jstor.org/stable/j.ctv13xpshq.11> >

Yan Sun (2020) *From Empire to Nation State - Ethnic Politics in China* (New York: Cambridge University Press).

YUSI Ouyang and Per Pinstrup-Andersen, “Health Inequality between Ethnic Minority and Han Populations in China” *World Development* Vol. 40, No. 7, (2012) pp. 1452–1468, 2012

Zheng Qian (2020) *China's Ethnic Groups and Religions* (Singapore: Cengage Learning Asia)

Zhou Xiaoqing (2019) “从中西比较的视角看中国民族政策的优越性” [Viewing the superiority of China's nationalities policy from the perspective of comparison between China and the West] *中国民族报* [China Nationalities Daily] December 17 at <<http://www.mzb.com.cn/html/report/191232175-1.htm> >

Zhou Xing (1956) “Ethnic Politics in China” *International Journal of Anthropology and Ethnology* vol 6, no 3 at <<https://ijae.springeropen.com/articles/10.1186/s41257-022-00062-z#citeas>> and Gutorm Gjessing, “Chinese Anthropology and New China's Policy Towards Her Minorities” *Acta Sociologica*, Vol. 2, No. 1. P. 45-68.

“Xi stresses building new modern socialist Tibet” *Xinhua* August 2020 at <http://www.xinhuanet.com/english/2020-08/29/c_139327765.htm>

“第七次全国人口普查结果公布！中国人口共 141178 万人” [The results of the seventh national census are released! China's population is 1411.78 million] May 11, 2021 at <http://www.miluo.gov.cn/28584/60906/60910/60924/content_1815734.html> See also Zheng Qian, *中国民族与宗教* (China's Ethnicity and Religion) (Beijing: China International Publishing House, 2010);

Кондапалли Шрикант

Джавахарлал Неру Университеті, Нью Дели, Үндістан

E-mail: srikondapalli@gmail.com

ҚЫТАЙДЫҢ ТИБЕТТЕГІ ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҮНДІСТАНҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Соңғы жеті онжылдықта Қытайдағы этникалық азшылықтардың жағдайы негізінен ұлттық интеграция және ассимиляция саясатымен белгілі. Айта кететін жайт, бұл саясаттардың көпшілігі Кеңес Одағынан мұраға қалған, бірақ қытайлық өмірге бейімделген. Алайда, соңғы уақытта бұл саясатта өзгерістер болды. Си Цзиньпин 2012 жылы Қытай көшбасшысы қызметіне кіріскеннен бері «Қытай арманы» және «Қытайдың қайта өрлеуі» сияқты ауқымды жобалар Тибет, Шыңжаң және Ішкі Моңғолияны қоса алғанда, этникалық азшылықтарға қатысты саясаттан басым болды. Мысалы, 2020 жылдың 29 тамызында Қытайдың Тибет форумында Тибет пен буддизмді мемлекет шеңберінде одан әрі «қытайландыру» туралы шешім қабылданды. Осылайша, Қытай этникалық азшылықтарға қатысты өзінің ұлттық саясатын қайта қарау процесінде, бұл этникалық азшылық аймақтарын партиялық-мемлекеттік идеологияның бақылауымен орталықтандыруға деген ұмтылыспен бірге жүреді. Осы саясаттың нәтижесінде тибеттіктер, ұйғырлар және моңғолдар сияқты этникалық азшылықтар өздерінің автономиясының жоғалуына наразылықтарын білдірді. Бұл жағдай Орталық және Оңтүстік Азиядағы, соның ішінде Үндістандағы көрші елдерге әсер береді және трансгималай аймағының тұрақтылығына, көші-қон схемаларына, аумақтық дауларға, сондай-ақ экологиялық мәселелерге, әсіресе су ресурстарына әсер етеді. Мақаланың мақсаты – Қытайдың соңғы жетпіс жылдағы этникалық азшылықтарға қатысты саясатындағы өзгерістерді талдау, «Қытай арманы» және «Қытайдың қайта өрлеуі» сияқты саяси жобалардың тибеттіктер, ұйғырлар мен моңғолдар сияқты этникалық азшылықтарға әсер етуіне ерекше назар аудару. Бұл өзгерістердің аймақтың тұрақтылығы мен мемлекетаралық қатынастарға әсеріне назар аударылады. Зерттеуді жүргізу үшін дереккөздердің материалдары пайдаланылды: этникалық азшылықтарға қатысты саясаттағы өзгерістерді анықтау үшін Қытай үкіметінің Тарихи мұрағаттарын, ресми құжаттарын және мәлімдемелерін зерттелді. Қорытындылай келе, «Қытай арманы» және «Қытайдың қайта өрлеуі» жобалары мемлекеттік саясатта үстемдік ете бастағаны, олардың жеке басы мен автономиясын сақтауға тырысатын этникалық топтарға қысым жасағаны анықталды.

Түйін сөздер: Қытайдың этникалық азшылықтарға қатысты саясаты, ұлттық интеграция, ассимиляция, Тибет, Үндістан.

Кондапалли Шрикант

Университет Джавахарлала Неру, Нью Дели, Индия

E-mail: srikondapalli@gmail.com

ПОЛИТИКА КИТАЯ В ОТНОШЕНИИ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ В ТИБЕТЕ И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ ИНДИИ

Аннотация. В течение последних семи десятилетий положение этнических меньшинств в Китае в значительной степени определялось политикой национальной интеграции и ассимиляции. Следует отметить, что многие из этих политик были унаследованы от Советского Союза, но адаптированы с учетом китайских реалий. Однако в последнее время наблюдается тонкое изменение в этой политике. С момента вступления Си

Цзиньпина на пост лидера Китая в 2012 году более масштабные проекты, такие как «Китайская мечта» и «Возрождение Китая», стали преобладать над политикой в отношении этнических меньшинств, включая Тибет, Синьцзян и Внутреннюю Монголию. Например, 29 августа 2020 года на Тибетском форуме Китая было принято решение о дальнейшей «китаизации» Тибета и буддизма в рамках государства. Таким образом, Китай находится в процессе пересмотра своей национальной политики в отношении этнических меньшинств, что сопровождается стремлением централизовать регионы этнических меньшинств под контролем партийно-государственной идеологии. В результате этой политики этнические меньшинства, такие как тибетцы, уйгуры и монголы, выразили недовольство по поводу утраты своей автономии. Эта ситуация оказывает влияние на соседние страны в Центральной и Южной Азии, включая Индию, и создает последствия для стабильности трансгималайского региона, миграционных схем, территориальных споров, а также экологических проблем, особенно в области водных ресурсов.

Цель данной статьи заключается в анализе изменений в политике Китая в отношении этнических меньшинств за последние семьдесят лет, с особым акцентом на влияния политических проектов, таких как «Китайская мечта» и «Возрождение Китая», на ситуацию с этническими меньшинствами, включая тибетцев, уйгуров и монголов. Основное внимание уделяется последствиям этих изменений для стабильности региона и межгосударственных отношений. Для проведения исследования использовались материалы документальных источников: изучение исторических архивов, официальных документов и заявлений правительства Китая для выявления изменений в политике в отношении этнических меньшинств. В заключение было выявлено, что проекты «Китайская мечта» и «Возрождение Китая» стали доминировать в государственной политике создали давление на этнические группы, стремящиеся сохранить свою идентичность и автономию.

Ключевые слова: политика Китая в отношении этнических меньшинств, национальная интеграция, ассимиляция, Тибет, Индия.

Сведения об авторах:

Кондапалли Шрикант, декан факультета международных исследований Университета Джавахарлала Неру, профессор-китаевед, Нью Дели, Индия.

Авторлар туралы мәлімет:

Кондапалли Шрикант, Джавахарлал Неру Университеті Халықаралық зерттеулер факультетінің деканы, қытайтанушы профессор, Нью Дели, Үндістан.

Information about authors:

Srikanth Kondapalli, Dean of the Faculty of International Studies, Jawaharlal Nehru University, professor of Chinese Studies, New Delhi, India.

FTAMP 11.01.65

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.113>

*¹Искакова З.У. ²Дәуен Д.Б.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

«АШЫҚТЫҚ ЖӘНЕ РЕФОРМАЛАР» САЯСАТЫНАН КЕЙІНГІ ҚЫТАЙДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ МӘДЕНИЕТКЕ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада «Ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі Қытай экономикасының дамуы мен мәдениетінің өзгеру тенденциясы, экономикалық реформалардың мәдени байланыстарға ықпалы, мәдени даму бағыттары мен салаларындағы өзгерістер толықтай талданып, мысалдар арқылы түсіндіріледі. Тақырыпты зерттеудің басты мақсатыда осы- Қытайдың экономикасының өзгеруі мен экономикалық реформалардың жүзеге асырылуының мәдени дамуына әсерін қарастыру болды. Тақырыпты зерттеудің негізгі міндеті – «ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі Қытайдың мәдени саласындағы трансформациялық үдерістер мен оның экономикалық жүйемен байланысын анықтау. Себебі, осы «ашықтық және реформалар» саясатынан кейін әрбір көрші және Батыс елдерінен техниканы алдырту және меңгеру, ол техниканы үйрете алатын мамандарды шақыру, көлік жүйесі, нарық, мәдени салалар бойынша мамандардан білім алу секілді бірқатар өзгерістер жүзеге асты. Осы саясат аясында Қытай әлемдік қоғамдастыққа толық еніп, өзіндік даму жолын қалыптастыра отырып, оны әлемнің дамуымен тығыз байланыстырды. Қытай әлемдік нарықтың дамуына және әлемдік тарихтың барысына елеулі үлес қосты. Зерттеудің басты жаңалығы- мақалада терең тарихы мен күрделі модернизация жолы бар Қытай мәдениетінің өзгеруін экономикалық реформалармен байланыстыра отырып, сондай-ақ модернизацияның жаһандық келбетін және қазіргі дәуірде қалыптасқан тиісті әлемдік тәртіпті терең өзгертуін, мәдени және экономикалық трансформациялық үдерістердің байланысы толықтай қарастырылды, жетістіктері мен кемшіліктері толықтай зерттеледі.

Түйін сөздер: экономикалық реформалар, мәдени институттар, мәдени тенденция, қытайлық ерекшелікті социализм, инновация.

Кіріспе

Қытай халықаралық қатынастарда, әлемдік қауымдастықта маңызды ойыншыларының бірі. Қытайдың халықаралық қоғамдастықта алда болуының негізгі факторы- мемлекеттің өз ішіндегі берік саясат, экономикалық реформалар мен жоспарлардың толық орындалуы, мәдени дамуы мен сыртқы сауданың қарқынды өсуі болып табылады. Дэн Сяопин «ашықтық және реформалар» саясатын бастауынан қазіргі күнге дейін және «нарықтық экономикалық реформаларының» басталуы «мәдени революциядан» аман қалған, экономикасы артта қалған Қытайды экономикасы жетекші орында тұратын, мәдени бағыты бар заманауи державаға айналдырды. Бұл мақалада Қытай экономикасының дамуы және оның қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың негізгі субъектілерінің біріне айналуы мен модернизацияланған мәдени жүйе арасындағы байланысы мен ықпалы толықтай зерттелетін болады (Цай Ву, 2008: 225).

Зерттеу материалы мен әдістері

Қытай осы «ашықтық және реформалар» саясатынан кейін тек қана экономикалық жағынан ғана емес, саяси да, әлеуметтік, мәдени жағынан да біршама өзгерістерге ұшырады. Соның ішінде мемлекеттің мәдениетінің өзгеруі сол мемлекет дамуы үшін ең маңызды аспектілердің бірі. Ал, сол мәдени дамуға экономикалық, саяси жүйедегі өзгерістер тікелей ықпал етеді. Сондықтан осы мақалада мәдени жүйедегі трансформация экономикалық өзгерістермен байланыстыра отыра зерттеледі.

Мақаланың мақсаты – «Ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі Қытай мәдениетінің өзгерісін толығымен талдау.

Мақаланы жазуда көбіне отандық мақалалардан қарағанда, шет елдік қытайтанушы мен зерттеушілердің еңбектері мен мақалалары қолданылды. Әрбір еңбекке талдау жасалынып, қорытынды жұмыстары жасалынды. Зерттеу кезінде сандық және сапалық әдістерді, тарихи-салыстырмалы, кейс-стади секілді ғылыми әдістер көптеп қолданылды, қысқаша айтқанда бірнеше әдістерді біріктіре отырып зерттелді. Көптеген зерттеулер тек бір зерттеу әдісін қолданғанымен де, сол әдістерді біріктірудің көптеген жолдары да бар. Мысалы, аралас әдістерді жобалау- құбылысты тереңрек түсіну үшін сапалы және сандық зерттеу әдістерін біріктіру тәсілі. Жобалардың бұл түрлері эксперимент жүргізу сияқты дәстүрлі ғылыми әдістемені де, кейс-стади сияқты зерттеу әдістерін де қолданады. Бұл жобалар тақырыпты зерттеу үшін қымбат және ауыр болса да, олар екі әдістің де күшті жақтарын біріктіру арқылы мұқият зерттеу жасалынды.

Жекелей тоқталып қарайтын болса, «Ашықтық және реформалау» саясатынан кейінгі үдерістерді тарихи түрдегі оқиғалармен салыстыра отырып зерттелді және жыл сайынғы мәдениеттің өзгеруін, мәдени шаралар мен орталықтардың ашылуын сандық және сапалық зерттеу бағытында, ал кейс-стади әдісі жыл сайынғы болып жатқан трансформациялық үдерістерді ашып көрсету кезеңінде қолданып жазылған.

Талқылау

1978 жылы Дэн Сяопиннің бастамасымен Қытай «ашықтық пен реформа» саясатын қабылдау туралы тарихи шешім қабылдап, экономикасын жақсартуға, саяси-әлеуметтік және мәдени даму жолына түсуге қадам жасады. Осы үшінші пленумында Қытай Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің "екі абсолюттілік" курсы біржола қабылданбады (яғни, Төраға Мао Цзэдунның барлық шешімдері табандылықпен қорғалуы керек және оның барлық нұсқаулары үнемі сақталуы керек), "сананы босату, шындықты нақты фактілерден іздеу" деген басшылық идея қайта құрылды, қатені түзету және идеологиялық сызыққа қатысты дұрысын қалпына келтіру жүзеге асырылды; "таптық күресті өзек ретінде қабылдау" ұранын қолдану тоқтатылды, жұмыстың ауырлық орталығын ауыстыру туралы шешім қабылданды, саяси бағытқа қатысты қатені түзету және дұрысын қалпына келтіру жүзеге асырылды; Дэн Сяопин бастаған ҚКП Орталық Комитетінің Орталық басқару ұжымы құрылды, қатені түзетуде және ұйымдық желіге қатысты дұрысын қалпына келтіруде маңызды нәтижелерге қол жеткізілді; демократиялық централизм қалпына келтірілді. «ҚКП-на жүйе мен заңға демократияны құру маңызды міндет ретінде қойылды; өткеннен қалған бірқатар күрделі мәселелер мен дұрыс пен бұрыстың, кейбір маңызды басшылардың еңбегі мен қателіктерінің мәселелері қаралып, шешілді, «тарихи мәселелерге қатысты қатені түзету және дұрысын қалпына келтіру» бойынша жүйелі талдау басталды.

Осыдан Қытайдың «таптық күресті шешуші буын ретінде қабылдау» қағидатынан «орталық буын ретінде экономикалық құрылысқа баса назар аудару» қағидатына, «жартылай реформаланудан» «толыққанды реформаға», «тұйықталу мен жартылай оқшауланудан» «сыртқы әлемге ашықтыққа» дейінгі тарихи өзгерісі басталды (Джиа Хуэймин, 2017: 67).

Осы пленум өткеннен кейінгі 45 жылдың бойында Қытай табысты экономика пен мәдени модернизацияда, экологиялық шығындар мен әлеуметтік теңсіздіктерге қарамастан елеулі жетістіктерге жетті. Сонымен қатар, «ашықтық және реформалар» саясаты қырғи қабақ соғыстың бөлінуінің аяқталуын тездетіп, қырғи қабақ соғыс менталитетінің әсерін едәуір әлсіретті. Ел ішінде ақыл-ойды босату және фактілерге негізделген шындықты іздеу арқылы партия мен елдің екпіні экономикалық дамуға тез және берік көшті. Реформаға қатысты келіспеушіліктер жойылды, реформалар кеңістігі кеңейтілді және іс-әрекетке қатысты консенсус нығайтылды. Халықаралық деңгейде Қытай дамудың перспективалы және жалпы философиясын қолдайды, идеологиялық текетіресті белсенді түрде тоқтатады және кейбір күрделі мәселелер бойынша дауларға жол бермейді, даму мүддесі үшін барынша консенсусқа ұмтылады. Қытайдың ұстанымы, күш-жігері мен шығармашылық тәжірибесі ішкі даму үшін қолайлы халықаралық ортаны қалыптастырды, ашықтық пен реформалар арасындағы оң өзара әрекеттестікті қалыптастырды және қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін халықаралық қоғамдастықтағы қарама-қайшылықты ойлаудың әлсіреуіне айтарлықтай ықпал етті, бұл көпполярлы әлемдік тәртіпті дамытудың идеологиялық негізін қамтамасыз етті (Чао Си, 2023: 12).

1978 жылдан кейін осы саясат аясында Қытай ауқымды экономикалық реформалар жүргізе бастады, бұл айтарлықтай экономикалық өсуге және кедейліктің төмендеуіне әкелді. Кейбір негізгі реформалар мыналарды қамтыды:

1. Ауылшаруашылық реформасы аясында шаруаларға жерді жалға алуға, өз ауылшаруашылық өнімдерін өсіруге және сатуға рұқсат етілді. Бұл өндірісті ұлғайтуға және ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал етті.

2. Нарықтық реформалар: Қытай біртіндеп нарықтық тетіктердің пайдасына орталықтандырылған жоспарлы экономикадан бас тартты. Шэньчжэнь және Сямэнь сияқты арнайы экономикалық аймақтар құрылды, онда нарықтық экономика мен шетелдік инвестициялармен тәжірибелер жүргізілді.

3. Шетелдік инвестициялар және сауда: Қытай шетелдік инвестицияларды белсенді түрде тартты және халықаралық сауданы дамытты, бұл экономиканы модернизациялауға және технологияларды ауыстыруға ықпал етті.

4. Жекешелендіру және жеке секторды құру: мемлекеттік кәсіпорындар ішінара жекешелендірілді, сонымен қатар Жеке кәсіпкерлікті дамыту көтермеленді.

Бұл реформалар бірнеше себептерге байланысты тиімді болды:

– Қытай экономикасының әлемдік нарыққа ашылуы шетелдік инвестициялардың келуіне, сондай-ақ технологиялар мен ноу-хаудың алмасуына ықпал етті;

– жеке меншікке рұқсат беру және кәсіпкерлік қызметті ынталандыру ресурстарды тиімді пайдалануға және бәсекелестікті ынталандыруға ықпал етті;

– ауыл шаруашылығының дамуы шаруалардың өмір сүру деңгейін жақсартуға және ауылдық жерлерде кедейлік деңгейін төмендетуге мүмкіндік берді.

Бұл реформалар Қытайға әсерлі экономикалық өсуге қол жеткізуге және әлемдегі жетекші экономикалардың біріне айналуға көмектесті. Осы саяси тұрғыдан қабылданған экономикалық реформалар тек экономиканың ғана дамуына әсер етіп қойған жоқ, шетелдіктермен байланысы нәтижесінде Қытайдың дәстүрлі мәдениетіне де өз ықпалын берді (Zhou Ruijin, 2013: 22).

Сонымен қоса, Қытайдың «ашықтық және реформалар» жаңғыртуды кейінге қалдырған елдер үшін табысты даму жолын белгілеп, жаһандық дамудың идеологиялық спектрін байытты. Қытай бай тарихы мен күрделі жүйесі бар ірі ел ретінде уақыт тенденцияларына және жаһандық ресурстар ағынының өзгеруіне және олардың таралуына бейімделе алды. Үкіметтің, нарықтың және қоғамның күш-жігерін тиімді біріктіру арқылы Қытай қарқынды дамуға, тұрақтылыққа және сәтті қайта құруларға қол жеткізді, бұл модернизацияның алуан

түрлі жолдарын және Ұлттық жағдайларды уақыт талабымен тиімді біріктірудің маңыздылығын көрсетті.

ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің кеңесшілер Бюросының Қаржы зерттеу орталығының ғылыми қызметкері Вэй Цзянин 1978 жылы 11-ші шақырылған ҚКП ОК үшінші пленумы бастаған «ашықтық пен реформалар» процесі төрт компоненттен тұратынын атап өтті.

Олардың біріншісі-жүйені реформалау. Вэй Цзянин айтуы бойынша мемлекеттер арасындағы бәсекелестік-бұл олардың құрылымы арасындағы бәсекелестік. 1978 жылдан бастап Қытай экономикасына нарықтық элементтердің енгізілуі басталды, соның арқасында оның сапасы айтарлықтай жақсарды.

Екінші компонент-саяси, қаржылық, фискалдық жүйелерді біріктіруге мүмкіндік беретін шешім қабылдау механизмін реформалау. Қытайлық сарапшы АҚШ-тың Екінші дүниежүзілік соғыста Германиядан бұрын атом бомбасын жасай алғанына назар аударады, өйткені олардың шешім қабылдау жүйесі ғалымдардың дұрыс шешімдерін Президентке беруді қамтамасыз етті. ҚХР-да «ашықтық және реформалар»¹⁹ саясатының басталуымен бұл механизм де айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Осы кезден бастап билік ғылыми және демократиялық принциптерді басшылыққа ала отырып шешім қабылдай бастады. Атап айтқанда, талдау орталықтарының рөлі артты. ҚХР-ның ұлттық экономикасын құрылымдық реформалау комитеті (天家家) және Мемлекеттік кеңес жанындағы даму мәселелерін зерттеу орталығы (天务院发展研究 天心) құрылды. Бұл органдардың екеуінің де штаты аз, олардың бекіту құқықтары немесе ведомстволық мүдделері жоқ, олардың бірі негізінен реформа мәселелерін, екіншісі даму мәселелерін зерттейді. Олардың міндеттері ішінара сәйкес келеді және осы органдар арасында бәсекелестік бар.

Үшіншіден, реформалар жылдарында түзетілген қателерді түзету механизмін қайта құру маңызды. Шешім қабылдаушыларға дұрыс ақпаратты уақтылы алуға және қателерді түзетуге мүмкіндік беретін ақпараттық арналар ашылуы керек. Бұл ақпарат беру тізбегін барынша азайтуды талап етеді.

Вэй Цзянин Қытай реформаларының төртінші ерекшелігін «идеологиялық босату» деп қарастырды. Идеологиялық босату іс жүзінде Қытай идеологиясындағы проблемаларды іздеу және қателерді түзету болып табылады. Бұл алғаш рет 1970–1980 жылдардың басында "практика-шындықтың жалғыз критерийі" тезисіне қатысты үлкен пікірталас болған кезде болды. Мұның салдары мердігерлік жүйені енгізу, арнайы экономикалық аймақтарды ашу, шетелдік инвестицияларды тарту – мәдени революция жылдарында ойлауға болмайтын нәрселер болды (Джиа Сюйдун, 2018: 25). Яғни, осы кезеңнен бастап қоғамдық ойлау жүйесінде, идеологиясында, тұрмыстық өмірде еркін ойлау мен бостандық, жеке кәсіп ашу мен даму секілді процестерге рұқсат беріле бастады. Бір қауымда өмір сүруге бейімделген Қытай коммунистік идеялармен қоса, демократия толқындары ішінара еніп, нәтижесінде қытайлық ерекшелікті социализм идеялары бастама алды. Соның салдарынан, Қытай мәдениетінде ашықтық пен басқа елдердің мәдениетімен алмасулар, біріге даму мен еркін қоғам пайда бола бастады. Бірақ, бұл Қытай өз дәстүрлі мәдениетін ұмытты деген сөз емес, Қытай керісінше дәстүрлі мәдениетімен модернизацияланған мәдениетті біріктіре отырып, мәдени даму шегіне жетті. Оның нақты мысалы ретінде Қытай идеологиясынан, терең ойлау жүйесінен, білім мен ғылым салаларынан көре аламыз. Қазіргі таңда атақты қалаларының өзінен қарасақ, дәстүрлі ғимараттар мен көшелермен қатар, заманауи еуропалық, батыстық үлгідегі де орталықтарды, ғимараттарды көре аламыз. Яғни, экономикалық ашықтық, мәдени саладағы да өзгерістерге де өз әсерін бергендігін байқай аламыз.

Вэй Цзянин ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің 2018 жылдың 23 қаңтарында "идеология қайтадан босатылып, реформалар қайтадан тереңдей түседі" деп мәлімдегенін еске сала отырып, экономикалық реформалардың ары қарай жалғасын табатындығын көрсетті. Осылайша, егер идеологиялық ашықтықтың жаңа циклі орын алса, онда ашықтық пен

реформалардың және сәйкесінше экономикалық өсудің жаңа кезеңін күтуге болады (Финогентов, 2023: 12).

Осылайша, Бейжіңнің Қытайдың әлемдегі ықпалын арттыруға және әлемдік экономикадағы интеграциялық процестерді жеделдетуге бағытталған күш-жігері түбегейлі жаңа нәрсе емес және Дэн Сяопиннің саясатынан ауытқу емес, тек оны жаңа жағдайларға қарай одан әрі дамыту екендігі түсіндірілді. Сол қалыптасқан жағдай сөзсіз Бейжіңді Компартияның XIX съезі барысында жалпы түрде белгіленген құрылымдық реформаларды қайта жүзеге асыруға ұмтылдырды.

Осы экономикалық реформалардың нәтижесінде, Қытайдың өзінің халқының толық әлеуметтік және тұрмыстық қажеттіліктерін өтей алды, елдегі өмір сүру сапасын едәуір жақсартты және халықтың ой-санасының кеңірек, еркін түрде дамуына жол ашты. Ол сондай-ақ көрші, дамушы және дамуы жағынан артта қалған елдер үшін алға жетелейтін негізгі үлгі ретінде қалыптасты (Турушева, 2018: 54).

Қытай халқы үшін «реформалар мен ашықтық» материалдық өмірдің үнемі жақсаруына және институционалдық ортаның үнемі жақсаруына әкеліп қана қоймай, идеялар мен тұжырымдамаларда терең революция тудырды. Осы революция барысында Қытайдың жоғары дәстүрлері қайта бағаланып, шығармашылықпен заманауи әлеуметтік тәжірибеге айналды. Ең бастысы, реформалар, даму және басқару саласындағы бай практикалық тәжірибенің арқасында қытай халқы Үкімет, қоғам және нарық арасындағы өзара әрекеттесу, мемлекет, қоғам, отбасы және жеке адамдар арасындағы қатынастар, ішкі, Халықаралық және жаһандық қатынастар, топтар мен қоршаған орта және қоғам мен технология арасындағы байланыс, жеке адамдар арасындағы қатынастар сияқты бірнеше қатынастар туралы өзіндік түсінік қалыптастырады. Бұл қатынастар кез-келген заманауи қоғамның негізгі қатынастары болып табылады.

2013 жылдың қараша айында Си Цзиньпин пленарлық отырыста «реформаларды жан-жақты тереңдетуге қатысты бірқатар маңызды мәселелер бойынша ҚКП ОК шешімін» нақтылап өтіп, «практикалық дамудың шегі жоқ, сананың босатылуының шегі жоқ, реформалар мен ашықтықтың шегі жоқ» деп атап өтті. ҚКП-ның 20-шы съезінің баяндамасына «экономикалық құрылысты негіз ретінде ұстану» және «реформалар мен ашықтықты тереңдетуді жалғастыру» сияқты мәлімдемелер енгізілді. Себебі, Қытай ешқашан ішкі реформаларды тоқтатқан емес. Соңғы 45 жылда үш негізгі өнеркәсіптік құрылым үнемі жаңартылып, оңтайландырылып, жоғары сапалы дамуға қарай жылжуды жалғастырды. Си Цзиньпин «дамудың жаңа моделі жабық ішкі цикл емес, ашық, ішкі және халықаралық айналым» деп атап өтті (Тавровский, 2018: 32).

Егер жаңа Қытайдың негізі Қытай халқын «біріктіруі» болса және ол 45 жыл бұрын басталған «реформалар мен ашықтық» саясаты аясында халықты «жандандыруға» шақырса, бүгінде «реформалар мен ашықтық» экономика мен қоғамды жүйелі және тұтас қайта құруларға ынталандырып, мемлекеттік басқару жүйесін жаңғыртуды ілгерілетуі тиіс.

«Ашықтық және реформалар» әлі де даму үстінде және олар әлі аяқталған жоқ. Идеологиялық революция мемлекеттік басқаруды үздіксіз реформалау мен дамыту тәжірибесінен мотивация алып, идеологиялық жүйе мен тұжырымдамалық жүйенің өзін-өзі жаңартуына ықпал етуді жалғастыруы керек. Ақыл-ойды босату жалғасады және ешқашан аяқталмайды. Жалпы және жүйелі реформа аясында реформалар мен ашықтық соңына дейін жүзеге асырылатын болады, сонымен қатар жағдайлар мен қоршаған ортаның өзгеруін терең түсіну, сондай-ақ жүйелі оссификацияның тұзағына түспеу үшін үлкен елдің өміршеңдігі мен шығармашылық әлеуетін үнемі қолдау қажет.

Қытай ерекшелігімен социализмнің «ашықтық және реформалар» саясатының 45 жылдық даму жолына қарап, елдегі мәдениетті құру тәжірибесін қорытындылай келе, Қытай келесі ережелерді қатаң ұстанды.

Социализм құрылысының жалпы ісіндегі мәдениеттің рөлі мен орнын толық түсіну, мәдени өзін-өзі тану деңгейін үнемі арттыру қажет. Елдегі мәдени құрылысқа әрдайым үлкен мән бере отырып, реформалар мен ашықтық саясатын жүргізген қырық бес жыл ішінде ҚКП Қытай ерекшелігімен социализмді дамыту және мәдениет салу заңдылықтарын тереңірек түсінуге және игеруге келді. Бұл мәдениеттің орны мен рөлін неғұрлым нақты, дәл және ғылыми қабылдауға біртіндеп көшу арқылы көрінді.

«Реформалар мен ашықтық» саясатының басында Дэн Сяопин «материалдық және рухани мәдениеттің құрылысын екі қолмен мықтап ұстау керек ортақ іс ретінде қарастыру қажеттілігі» бағытын алға тартты, бұл бір жағынан экономиканың құрылысын басқаруды және материалдық әл-ауқаттың өсуін, ал екінші жағынан рухани мәдени құрылысқа жәрдемдесуді білдіреді.

Дэн Сяопиннің идеясын дамыту барысында «бір қолмен- мәдени істі қоғамның пайдасына, коммерциялық сипаттағы мәдени индустрия үшін», «бір қолмен – қалалық және ауылдық жерлерді қамтитын және бүкіл халыққа пайда әкелетін қоғамдық мәдениетке қызмет көрсету жүйесін мұқият құру және нығайту мәдени турлар индустриясы және мәдени нарықты жандандыруды қолға алу керек. «Бір қолыңызбен «өркендеу үшін, ал «екінші қолыңызбен» социалистік мәдениеттің сау, белсенді, жанды, реттелген нарығын басқару және дамыту үшін жұмыс жасау керектігі айтылды. «Реформалар мен ашықтық» саясатын жүргізу барысында мәдени дамудың 45 жылдық тәжірибесін жинақтайтын табысты ғылыми жетістіктерді, сондай - ақ ғылыми даму тұжырымдамасының басшылық қағидаттарына негізделген мәдениет құрылысы мен ойлауды жаңарту саласындағы көрнекті құбылысты білдіреді. «Материалдық және рухани мәдениеттің құрылысын екі қолмен мықтап ұстау керек және екеуін ортақ іс ретінде қарастыру қажеттілігі» қағидаттары бір-бірімен байланысты, олардың әрқайсысы аспектілердің біріне баса назар аударады, дамудың ғылыми тұжырымдамасын жүзеге асырудың жан-жақты, үйлестірілген, ұзақ мерзімді қажеттіліктерін қамтиды және логикалық дәлелдерге толы болады. «Материалдық және рухани мәдениеттің құрылысын екі қолмен мықтап ұстау керек, екеуін ортақ іс ретінде қарастыру қажеттілігі» стратегиялық курсының бірінші қағидаты мәдениет жүйесін реформалау процесінде ең маңызды идеологиялық кедергіні жойды. Жоспарлы экономиканың дәстүрлі жүйесі жағдайында, меншіктің жалғыз нысаны мемлекет тарапынан толық бақылауда болған жағдайда, мәдениет тек қоғамдық сипатта болуы мүмкін. Мәдениеттің идеологиялық сипатына байланысты көптеген адамдар мәдени ресурстарды бөлу мәселесінде нарықтың негізгі рөлін дамыту мүмкіндігіне қатысты күмәнді ұстанымды ұстанды. Социализмнің бастапқы кезеңіндегі елдегі жағдайды нақты түсіну, сондай-ақ мәдениеттің идеологиялық табиғаты мен мәдениет индустриясының табиғатын дұрыс көру және игеру негізінде мәдени іс-әрекеттің коммерциялық емес қоғам мен мәдениеттің коммерциялық индустриясының пайдасына нақты бөлінуі болды; мәдени құрылыс барысында нарықтың рөлін анықтау мақсатында кең кеңістік берілді; барлық қолда бар ресурстар мен кеңістікті толық пайдалана отырып, мәдениеттің өркендеуі мен дамуын ынталандыруға жол ашылды. «материалдық және рухани мәдениеттің құрылысын екі қолмен мықтап ұстау керек және оны ортақ іс ретінде қарастыру қажеттілігі» курсының екінші қағидаты мәдени қызметті коммерциялық емес сипаттағы қоғам мен мәдениеттің коммерциялық индустриясының пайдасына бөлу болып табылады, бұл нақты бақылаудың пайда болуына ықпал етті және мәдениеттің өркендеуі мен дамуына нақты жол ашты.

Курстың үшінші қағидаты бойынша негізінен мәдениет нарығы басқарудың негізгі объектісі ретінде әрекет ететін үкіметтің өкілеттіктерін түсіну және игеру тұрғысынан қарастырылады. Басқаша айтқанда, қоғамның міндеті басқару ғана емес, ең маңыздысы-нарықты өсіру, оның дамуы мен өркендеуіне біздің жұмысымыз бен күш-жігеріміз арқылы қол жеткізу болып табылады (Париева, 2008: 72).

Осы қытайлық ерекшелігімен социализмді құру мақсатында ҚКП-ның 15-ші съезінде саясатты, экономиканы және мәдениетті дамыту саласында үш негізгі бағдарлама ұсынылды. ҚКП-ның 16-шы съезі орта күнкөріс қоғамын жан-жақты құру шеңберінде саясат, экономика, мәдениет және қоғамды кешенді құру идеяларын біріктіретін «бір жүйенің төрт элементі» стратегиялық қондырғысын қабылдады. Жоғарыда айтылғандардан қытайлық ерекшелігі бар социализмді дамыту ісіндегі мәдениеттің орны мен рөлі бірте-бірте артып келеді, бұл бір жағынан партия тарапынан қоғамдық даму заңдылықтарын түсінуді тереңдетудің салдары, ал екінші жағынан қоғамдағы өсіп келе жатқан прогресс пен мәдениетті саналы түрде қабылдаудың үздіксіз өсуінің көрсеткіші болып табылады. Қазіргі уақытта мәдени құрылыс қытайлық ерекшелігі бар социализмді дамытудың жалпы ісінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, онда мәдениет ұлттың шоғырландырушы және шығармашылық күштерінің негізгі көзі, сондай-ақ жиынтық Мемлекеттік күш бойынша бәсекелестіктің маңызды факторы болып табылады. Бұл ретте мәдени құрылысқа бұрын-соңды болмаған көңіл бөлінеді, өйткені рухани мәдени өмірдің алуан түрлілігі халықтың ортақ дамуына кедергі болып табылады. Осыдан ҚКП-ның 17-ші съезінде қабылданған «социалистік мәдениеттің үлкен дамуы мен өркендеуіне жәрдемдесу, сондай-ақ социалистік мәдениет құрылысының жаңа өрлеуін бастау» бағдарламасын өткізу жөніндегі жұмылдыру ұйғарымы жаңа тарихи кезеңнің бетбұрыс кезеңінде тұрған және халықтың тілектеріне жауап беретін маңызды стратегиялық шешім болып табылатыны анық (Грачиков, 2013: 12).

Зерттеу нәтижелері

Мемлекеттің ортақ ісі шеңберінде мәдениеттің құрылысын қарастыра отырып, мәдени құрылыс пен әлеуметтік-экономикалық даму арасындағы байланысты дұрыс түсініп, олардың бірлескен үйлесімді дамуын қалыптастыру қажет. Әлеуметтік-экономикалық даму мәдениеттің дамуының негізі мен алғышарты болып табылады, өз кезегінде мәдени даму әлеуметтік дамудың маңызды тірегі мен мазмұнын білдіреді. Неліктен мәдени жиынтық Мемлекеттік күш бойынша бәсекелестік барысында барған сайын маңызды фактор ретінде қарастырылады? Мәдени сала және оның қызметінің өнімдері қоршаған ортаға ең аз әсер ету кезінде табиғи ресурстардың ең аз көлемін пайдалана отырып және қосылған құны жоғары өнімді өндіре отырып, экономика құрылымын реттеуде және экономикалық өсу түрін өзгертуде маңызды бағыт болып табылады. Мәдени кәсіпорындар мен мәдени индустрияның дамуы, сонымен бірге мәдени индустрия мен шығармашылық индустрияның халық шаруашылығындағы үлесінің артуы өндірістің ұлғаюына, оның құрылымының жақсаруына жоғары дәрежеде ықпал етуі мүмкін, бұл, сайып келгенде, мемлекеттің ұлттық күшінің күшеюіне әкеледі. Сондықтан мәдени дамуды жеделдету әлеуметтік-экономикалық даму сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады, оның әсерін күшейтеді. Сол себепті Қытай мәдени құрылысқа, оның ішінде әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпы схемасына көбірек көңіл бөліп, оған көрнекті орын бере отырып, мәдени құрылыстың экономика, саясат және қоғам салаларында құрылыспен қатар ілгерілеуі мен дамуын қамтамасыз ету үшін көбірек материалдық және қаржылық инвестициялар салуымыз керек. Қазіргі уақытта мәдени құрылыстың әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпы стратегиясына қатысу үлесі өте аз; инвестициялаудың жетіспеушілігі сезіледі (Lester Ross, 2012: 12).

Қорытынды

Жалпы алғанда, «ашықтық пен реформалар» саясатынан кейінгі Қытайдағы экономикалық өзгерістер мәдениетке келесідей әсер етті:

Қытайдың халықаралық аренадағы ықпалы өсті. Бұл мәдениет саласына да әсер етті: Мемлекет елді батыстық тенденциялардың әсерінен қорғауға қанша тырысса да, қазіргі қоғамның жаһандануы мен цифрлануы дәстүрлі мәдениеттің өзгеруіне өз үлесін қосты.

Ұлттық мәдениет эволюциялық үдеріске ұшырады. Кез-келген ұлттық мәдениет тек инновациялар мен өз біліміне ғана емес, сонымен қатар шетелдік мәдениеттердің үздіксіз байытылуына да байланысты екендігін көрсетті.

Мәдениеттің кейбір элементтері өзгерді. Мысалы, көптеген мерекелердің көп жылдық тарихы бар, бірақ соған қарамастан олардың барлығы бірдей мемлекетке айналмады. Бұл ішінара 1960 жылдардағы мәдени революция кезінде Қытай үкіметі барлық дәстүрлі мерекелерге тыйым салғандығына байланысты болды.

Реформалар мен ашықтық саясатын жүргізудің 45 жылы – бұл мәдениет қызметкерлері өздерінің сана-сезімдерін босатып, уақытпен ілесіп, мақсатқа ұмтылған кезең. Бұл сондай-ақ қытай мәдениетінің ұлы қайта өрлеу кезеңі және мәдениет ісінің қарқынды дамуы. Қазір Қытай жаңа тарихи кезеңде тұрмыз. Осы 45 жыл ішінде қарқынды дамудан кейін «реформалар мен ашықтық» саясаты қарқынды даму тенденциясын қолдауды, қытай ұлтының қайта өрлеу дәуіріндегі ұлы науқан барысында жаңа жоспарларды құруды жалғастыруы керек. Келешектегі мәдениет саласындағы құрылыс мемлекеттен 45 жылдық тәжірибе барысында жинақталған құнды тәжірибе мен эпифанияны алып, ғылыми даму тұжырымдамасын іс-қимыл бағдарламасы ретінде тұрақты түрде қорғауды, алға жылжуды жалғастыруды және қазіргі заманғы үрдістерді ұстануды талап етеді. Қытай мәдениеті қазір бұрын-соңды болмаған тарихи мүмкіндіктерге ие, ҚКП Орталық Комитеті бұған көп көңіл бөледі және сенімді басшылықты жүзеге асырады, мәдениет қызметкерлерінің кең ауқымы үлкен күш-жігер жұмсайды және бүкіл қоғам оған үлкен қолдау көрсетеді. «Реформалар мен ашықтық» саясатын 45 жыл бойы берік жүргізу негізінде Қытай жүктелген миссияны толығымен орындады және социалистік мәдениет құрылысының жаңа толқынын қарсы ала отырып, мәдениеттің дамуы мен өркендеуін жүзеге асыра алды.

Әдебиеттер:

Джиа Хуэймин. Ашықтық пен реформа саясатындағы дәстүрлі қытай мәдениеті: 1980–2010. 2017.

Джиа Сюйдун. Жаһандану жағдайындағы Қытайдың мәдени саясаты және индустриясы. 2018. Получено с <https://doi.org/10.30884/vglob/2018.02.08>

Грачиков Е. Китай в мировой политике. 2013. Получено с <https://www.geopolitika.ru/article/kitay-v-mirovoy-politike?>

Турушева Н.В. Қытай Халық Республикасы ҚКП-ның мәдениет саласын реформалау жөніндегі ұстанымы (XX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басы)", 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-kpk-knr-po-reformirovaniyu-kulturnoy-sfery-konets-hh-nachalo-hhi-v?ysclid=lqdjy0ueh851387558>.

Париева Т. Қытайдың 30 жылдық реформа және ашықтық саясаты. 2008 ж. <https://pandia.ru/text/80/501/93033.php?ysclid=lqdk2c8gya275327298>

Финогентов А.Д. Ашықтық саясаты мен реформалардың Қытайдағы қазіргі жағдайға әсері. 2023. <https://apni.ru/article/5909-vliyanie-politiki-otkritosti-i-reform-na-sovr>

Цай Ву. Қытайдың 30 жылдық реформалар мен ашықтықтағы мәдени дамуы. Пекин, 2008.

Чао Си. Қытай кәсіпорындарының трансформациясы: реформалар процесінде идеология, тиімділік және инструментализм. 2023. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt2jbjds.13>

Тавровский Ю. Қытайдың «реформалар мен ашықтық» және «ұлттың жандануы» саясаты. 2018.

Lester Ross. China Joins the World, 'China and environmental protection Oksenberg. P. 17-18.

Zhou Ruijin Xi Jinping Should Expand Deng Xiaoping's Reforms A Party Insider's Prescription for Change. Пекин. P. 22–43.

References:

- Cai Wu (2008) Kytaidyn 30 zhyldyk reformalar men ashkytkytagi madeni damuy. Beijing.
- Ciao Xi (2023) Kytai kasiporyndaryn transformations: reformalar process ideology, tiimdilik zhane instrumentalism. ANU baspasoz. Received from <https://www.jstor.org/stable/j.ctt2jbjds.13>
- Finogentov A.D. (2023). Ashkytyk sayasaty men Kytaidagi reformalardyn kazirgi jagdaiga aseri. Received from <https://apni.ru/article/5909-vliyanie-politiki-otkritosti-i-reform-na-sov>
- Grachikov E. (2013). China in world politics. Received from [https://www.geopolitika.ru/article/kitay-v-mirovoy-politike ?](https://www.geopolitika.ru/article/kitay-v-mirovoy-politike?)
- Jia Huiming (2017) Ashkytyk pen reform sayasatyndagi dasturli kytai madenieti: 1980–2010.
- Jia Xudong (2018) Zhahandanu zhagdayindagi Kytaidyn madeni sayasaty zhane industriyasy. <https://doi.org/10.30884/vglob/2018.02.08>
- Turusheva N.V. (2018) Kytai Halyk Republikasy KKP-nyn madeniyet salasyn reformalau zhonindegi ustanymy (XX gasyrdyn ayagi-XXI gasyrdyn basy). <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-kpk-knr-po-reformirovaniyu-kulturnoy-sfery-konets-hh-nachalo-hhi-v?ysclid=lqdjy0ueh851387558>
- Parieva T. (2018) Kytaidyn 30 zhyldyk reform zhane ashkytyk sayasaty. <https://pandia.ru/text/80/501/93033.php?ysclid=lqdk2c8gya275327298>
- Tavrovsky Yu. (2018) Kytaidyn «reformalar men ashkytyk» zhane «ulttyn zhandanuy» sayasaty.
- Lester Ross (2012). China Joins the World, 'China and environmental protection Oksenberg, P. 17–18.
- Zhou Ruijin (2013) Xi Jinping Should Expand Deng Xiaoping's Reforms A Party Insider's Prescription for Change. Пекин. P. 22–43.

¹Искакова З.У. ²Дауен Д.Б.

^{1,2}Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

*E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КИТАЕ НА КУЛЬТУРУ ПОСЛЕ ПОЛИТИКИ «ОТКРЫТОСТИ И РЕФОРМ»

Аннотация. В статье подробно анализируются и объясняются на примерах тенденции изменения развития и культуры китайской экономики после политики «открытости и реформ», влияние экономических реформ на культурные связи, изменения в направлениях и сферах культурного развития. Основная цель изучения темы состояла в том, чтобы рассмотреть влияние изменения экономики Китая и реализации экономических реформ на культурное развитие. Основной задачей изучения темы является определение трансформационных процессов в культурной сфере Китая и его связи с экономической системой после политики «открытости и реформ». Это связано с тем, что после этой политики «открытости и реформ» был осуществлен ряд изменений, таких как изъятие и освоение техники из всех соседних и западных стран, привлечение специалистов, которые смогут обучать ее технике, получение знаний от специалистов в области транспортной системы, рынка, культуры. В рамках этой политики Китай полностью вошел в мировое сообщество и, сформировав свой собственный путь развития, тесно связал его с развитием мира. Китай внес значительный вклад в развитие мирового рынка и ход мировой истории. Главная новизна исследования заключается в том, что в статье подробно рассматривается взаимосвязь культурных и экономических трансформационных процессов, в полной мере исследуются достижения и недостатки, связывая изменения китайской культуры с экономическими реформами, имеющими глубокую историю и сложный путь модернизации,

а также глобальный облик модернизации и глубокое изменение соответствующего мирового порядка, сложившегося в современную эпоху.

Ключевые слова: экономические реформы, культурные институты, культурные тенденции, социализм с китайской спецификой, инновации.

¹Iskakova Z.U. ²Dauen D.B.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

THE IMPACT OF ECONOMIC CHANGES IN CHINA ON CULTURE AFTER THE POLICY OF «OPENNESS AND REFORM»

Abstract. The article analyzes in detail and explains by examples the trends in the development and culture of the Chinese economy after the policy of "openness and reform", the impact of economic reforms on cultural ties, changes in the directions and spheres of cultural development. The main purpose of studying the topic was to consider the impact of China's changing economy and the implementation of economic reforms on cultural development. The main task of studying the topic is to identify the transformational processes in the cultural sphere of China and its relationship with the economic system after the policy of "openness and reform". This is due to the fact that after this policy of "openness and reforms" a number of changes were implemented, such as the withdrawal and development of equipment from all neighboring and Western countries, the involvement of specialists who can teach its technology, obtaining knowledge from specialists in the field of transport system, market, culture. As part of this policy, China has fully entered the world community and, having formed its own path of development, has closely linked it with the development of the world. China has made a significant contribution to the development of the global market and the course of world history. The main novelty of the research lies in the fact that the article examines in detail the relationship between cultural and economic transformation processes, fully explores the achievements and shortcomings, linking the changes in Chinese culture with economic reforms that have a deep history and a complex path of modernization, as well as the global appearance of modernization and a profound change in the corresponding world order that has developed in the modern era.

Keywords: economic reforms, cultural institutions, cultural trends, socialism with Chinese characteristics, innovations.

Авторлар туралы ақпарат:

Дәуен Динара Бақыткерейқызы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіб доцент, PhD, Алматы, Қазақстан.

Искакова Зухра Узбекбайқызы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану мамандығының 2 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Дауен Динара Бақыткерейқызы, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, PhD, Алматы, Казахстан.

Искакова Зухра Узбекбайқызы, докторант 2 курса факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

About authors:

Dauen Dinara Bakytkerreykyzy, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, PhD, Almaty, Kazakhstan.

Iskakova Zuhra Uzbekbaykyzy, 2nd year PhD student at the Faculty of Oriental Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 87.01.09

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.124>*¹Moshkal M.A. ²Akhapov Y.A. ³Ogihara A. ^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan³Waseda University, Saitama, JapanE-mail: ¹madina.moshkal@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz, ³aogi@waseda.jp

JAPANESE EXPERIENCE IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE HISTORICAL EVOLUTION OF WASTE MANAGEMENT SYSTEM

Abstract. The need to enhance efficiency in waste management is one of the biggest issues affecting modernizing societies trying to develop economic growth. Globalization has prompted more countries to aim for increased economic development. However, pursuing advanced economic development comes with its own set of challenges. The unsustainable utilization of limited natural resources and the increasing waste issue are both sources of concern. Containers and packaging, food waste, home electric appliances, and construction materials comprise a portion of Japan's household waste. Consequently, the country needs to develop an effective waste management system. The goal of the research is to examine the historical experience of the development of a sustainable waste management system in Japan, with a focus on the integration of economic, social, and environmental factors within the context of sustainable development. The tasks of the study include the examination of the impact of legal and regulatory changes, the analysis of Japan's waste management evolution across various historical eras, and the evaluation of the efficacy of current waste management initiatives, such as the 3Rs (Reduce, Reuse, Recycle). The research employs a historical and regulatory analysis methodology, using both primary and secondary data to trace the development of waste management policies and practices. The comprehensive approach of the study, which classifies Japan's waste management evolution into eras and identifies the primary drivers of change in policy and technology, contributes to its novelty. The results show a significant shift from basic hygiene-focused waste management to a sophisticated system that seamlessly integrates into economic and production processes. The current emphasis is on proactive environmental management and resource recovery.

Keywords: Japan, sustainable development, waste management, history of development, reuse, reduce, recycle

Introduction

The concept of sustainable development has emerged from the integration of three key aspects: economic, social, and environmental (United Nations, 2015), all of which are intertwined, and even little deviations in one would have consequences in the others. Waste management is also a problem that affects all three factors.

The impact of human activities on the environment (social aspect), as well as economic progress and global population growth (economic aspect), has resulted in a substantial increase in waste (environmental aspect). Consequently, they pose a threat to human health and the environment, while also generating additional complications in terms of their placement, processing, and disposal. Waste management has become one of the most pressing issues in recent years in global practice. As a result, one of the goals of sustainable development is to solve global challenges by implementing policies that address the three aspects mentioned above.

According to the Glossary of Statistical Terms of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), waste management activities cover the following:

- (a) “collection, transportation, treatment and disposal of waste;

(b) control, inspection, and regulation of waste generation, collection, transportation, treatment, and disposal;

(b) prevention of waste generation through modification in the production, recycling, and recycling process” (<https://data-explorer.oecd.org/>, 2024).

Waste management is the process of recycling garbage that reduces its adverse effects on human health and the environment. The classification system is based on the origins of agricultural, municipal, industrial, and mining waste. Each of them is required to destroy their identities in a manner that is consistent with the applicable laws and regulations. Composting, anaerobic decomposition, plasma gasification, incineration, and waste disposal constitute various methods. Each nation demonstrates which garbage disposal method is most effective, depending on its economic and political beliefs, as well as its cultural and traditional characteristics. A multitude of factors affect the choice of waste management strategy.

The development and implementation of a sustainable waste management system is a time-consuming and difficult task. The visible accomplishments in this field came from industrialized countries, but even they had to go through numerous experiments, failures, and adjustments over several decades to create a sustainable waste management system. The implementation phase is an important component of this process since the system must reflect the results, and the situation with waste management evolves in response to the country's economic and social development.

Japan is one of the industrialized countries that has made significant progress toward developing a sustainable waste management system. The waste management systems used in Japan were chosen for a variety of reasons. Japan's geographical isolation as an island nation with a population of 125.71 million people (as of 2020) (Statistical Handbook of Japan, 2021: 7) will inevitably result in increased waste. It also raises the issue of waste management, including mitigation of the consequences. Japan has greatly improved its waste management by implementing various policies integrated with relevant systems within the country. However, Japan has had several issues along the way, from the beginning of its path to the current outcomes.

Thus, the purpose of this article is to study the experience of Japan in achieving sustainable waste management in the context of historical development.

Research Materials and Methods

The scientific community, as well as the socio-economic sphere, are both concerned with environmental issues, particularly waste management. The ecological imperative of waste management is essential for the implementation of the concept of sustainable development, which is characterized by the gradual adoption of an environmentally friendly production structure. Its description in relation to waste management presupposes the existence of technologies that facilitate their placement in specialized facilities, where they are neutralized, buried, and processed using contemporary methods.

The practical significance of the work is that it can be used as a valuable source for research on the environmental issues of developing countries, and it is feasible to develop a waste management technology that is both environmentally friendly and cost-effective.

The theoretical framework of the study originated from the fundamental and applied research of the Ministry of the Environment of Japan, as well as other secondary sources that examined the economic and environmental processes underlying waste management in Japan.

The study was divided into two primary sections: Evolution of Japan's Waste Management and Evolution of Japan's Regulations on Waste Management. Each section addresses a related topic within the five development periods of Japanese waste management.

Discussion

Different types of waste impacting an economy include household, business, and industrial waste. Waste generation is a natural result of humans living their everyday lives. It is reported that in Japan, one person produces a kilogram of waste daily, amounting to an estimated 365 kilograms annually (Yoshida, 2018: 2). Since 2000, Japan has made strides in managing its waste. However, data shows that as the economy advances, there is a significant increment in the waste produced. This phenomenon is because waste increases with increased production operations and imports (Yoshida, 2018: 4). As a result, the economic development of a country is associated with increased waste. In 2013, Japan's households and businesses generated an estimated 45 million tons of municipal solid waste, which is equivalent to 0.97 kg of water per capita on a daily basis (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). Nevertheless, this figure has declined from a high of 55 million tons of waste in 2000. As of 2000, the nation was capable of recycling an estimated 21% of its municipal solid waste, a significant increase from the 5.3% achieved in 1990. Approximately 10.7% were handled through landfills, while the remainder was incinerated (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 46).

Japan is Asia's biggest producer of packaging waste. The country's detailed waste management system leads to a better plastic management index. However, the management of plastics is still a significant problem. An average Japanese uses an estimated 450 plastic shopping bags annually. It is considered eleven times and seventeen times higher than Indonesia and the United Kingdom, respectively. They also buy an estimated 23.2 billion PET bottles per year, approximately 183 bottles per individual (Lee, 2022). Other wastes include home appliances, automobiles, small home appliances, and construction. The issue of food waste in Japan is considerable. In 2011, it was estimated that the nation produced 37.86 million tons of food waste. The agricultural production phase resulted in 3.81 million tons of waste, while the storage and distribution phase produced 3.95 million tons. The commercial food phase was responsible for 19.95 million tons, and the household phase added 10.14 million tons of waste. The commercial stage constituted the highest amount of waste at 53%. However, it has the highest waste recycling, with an estimated 80% of the waste being recycled (Liu, Hotta, Santo, 2016: 557). These figures show that Japan has a significant waste problem synonymous with all countries recording significant economic growth. The table below shows the amount of waste produced in the country in 2014.

Table 1 – Amount of Generated Waste

Type of Waste			Vol. (Million Tons)
Municipal Solid Waste	44	Household Waste	28.842
		Office Waste	13.11
		Others	2.622
Industrial Waste	393	Sludge	168.68
		Animal waste	81.28
		Construction waste	64.24
		Dust	17.48
		Metal and plastics	60.74

Evolution of Japan's Waste Management

Japan has come a long way in its management of waste. It is important to examine the evolution of Japan's technology in managing the waste it generates. The country underwent a gradual concerning how it handled its waste. These will be illustrated below:

Developments before the Meiji Restoration

The period was during the late nineteenth to the early twentieth century. During this period, Japan was starting to modernize, and waste generators conducted waste management operations (JESC, 2014: 32). Alternatively, there were private waste treatment organizations that sought to manage waste. The private companies would sort valuables from the waste for sale and discard the rest in public spaces. It is evident that during this time, the country lacked a formal waste management system (Mekonnen, Tokai, 2020: 88). The result was the establishment of unsanitary conditions leading to the spread of infections. The experiences resulted in an increased focus on public health, ensuring clean public spaces.

Time Public Health Development

After the war, between 1945 and the 1950s, there were factors that necessitated the need to address the problem of urban waste (JESC, 2014: 32). For instance, there was increased generation due to population growth and the absence of appropriate measures to address the waste. In addition, there was rapid economic growth resulting in increased waste generation. The need to improve public health was due to the deplorable state of the environment characterized by wastes in water bodies leading to public concerns such as flies and an increase in infectious diseases (JESC, 2014: 32). The collection of the generated wastes was not advanced, and their operations were manual using carts. These manual operations were insufficient to deal with the increasing waste in the urban centers. In addition, the transfer of the wastes from the carts to the automobiles was done on the streets, resulting in more public safety problems (JESC, 2014: 32). At the time, it was established that waste management operations were the responsibility of the municipalities, but the collaboration framework between residents and the government had not been established. By the end of the 1950s, there was an increased call for reforms since waste management had become overwhelming to the municipalities (JESC, 2014: 32).

Increased Economic Growth

Japan experiences significant economic growth at the conclusion of the 1950s and the onset of the 1970s (Yago, 2019). The time was characterized by increased generation of industrial waste and the onset of serious pollution issues. Despite innovations promoting economic growth, environmental protection measures were abandoned (UNEP, 2016). There were changes in the economy, such as consumer behavior. There was a paradigm shift to an economy characterized by mass production and consumption. The result was the generation of various types of waste. For instance, there was waste from home appliances and industrial wastes, including sludge and waste oil. The same era led to increased pollution from industrial wastewater and smoke, which adversely affected the environment and the inhabitants (UNEP, 2016). In addition, there was inappropriate wastewater treatment due to fewer spaces at landfills and other factors. As in the previous stage, the incineration of waste was difficult due to a large amount of wet debris and ash. Ultimately, there was increased environmental pollution leading to adverse effects on society and human health (Mitsuo, 2015: 234). An example of adverse health implications was the outbreak of Minamata disease that occurred in Japan in the 1950s (JESC, 2014: 32). People ate fish contaminated with large amounts of mercury compounds that were dumped into Minamata Bay by a chemical plant. Its main symptoms are neurological that include sensory disturbances, ataxia, concentric visual field constriction, auditory disturbances and other, including high level of death. This was a milestone in Japan's recognition of the importance of pollution prevention measures, leading to the development of new strategies to protect the environment.

Conclusion

Increased Economic Development to Bubble Economy

Japan, from the 1980s to the onset of the 1990s, was marked by increased economic growth. The result was expansive waste issues concerning the quality and quantity of waste. Alongside the increase in garbage volume, there was a diversification in waste types. The volume of large household appliances, packaging materials and other materials has increased and has proven difficult to handle. (JESC, 2014: 32). The proliferation of plastic bottles characterized the time. For example, the plastic bottles produced in 1993 were 123,798, and those in 2000 were 361,944 (JESC, 2014: 32). The increase in waste has some implications, such as it was impossible for solid waste to be landfilled without incineration. In addition, it was challenging to develop new landfills due to the inability to get agreements with residents. The residents were concerned about the possible adverse effects of landfills (Mansouri, Kacha, 2014: 7). Other issues concerning illegal dumping include dioxins from waste incineration facilities.

The Inception of the Sound Material-Cycle Society

The 1980s were marked by detailed waste management (JESC, 2014: 32). Despite the development, the country was still experiencing problems such as intensive waste generation leading shortage of landfills. Therefore, the government must develop solutions to address the problem of waste generation. The inception of the detailed material-cycle society occurred from the 1990s to the 2000s (JESC, 2014: 32). The government sought a paradigm shift from a one-way consumption economy to a recycling-based economy (METI, 2020: 33). Japan has implemented this strategy to become a zero-waste society (Frazier, 2015: 69). The government initiated the Reduce, Reuse, and Recycle (3R) program in 2005 (Ministry of the Environment, 2005: 16). The reduction component pertains to the minimization of waste and by-products in manufacturing processes, while the reuse component involves the repeated utilization of things within the production process (OECD, 2010). Finally, recycling involves the economy repurposing resources that cannot be reused as basic materials. The objective of the 3R initiative was to develop a sound material-cycle society, significantly minimizing waste being disposed to landfills (UNEP, 2016). 3R marked a dramatic in the country's stand on waste management. There are various strategies implemented for waste management and 3R in Japan. These include the 3R promotion month, the 3R promotion national convention, the Environmentally Friendly Shopping Campaign, the 3R Promotion Meister system, the R mark, the 3R mark, and the eco-town development (JESC, 2014: 32).

Many initiatives show Japan's emphasis on addressing the waste problem as one of the Island nations sharing the Pacific Ocean and have collaborated with others to enhance waste management and safeguard the environment. The country has been involved through the Pacific Islands Leaders Meeting (PALM), which started in 2000. Japan has collaborated with other Pacific Islands Forum (PIF) members since 1997; other meetings reflecting the shared interests of Japan and Pacific Island countries in tackling climate change and promoting sustainable development occurred in 2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018, 2021 and expected in November 2024. The first PALM underscored collaboration with PIF members concerning development and environment. Japan's focus on waste issues can be witnessed through PALM outcomes. In PALM1, Japan performed a project development study concerning regional waste problems. During PALM2, Japan developed the SPREP Training and Education Center and enhanced the Tafaigata disposal landfill in Samoa. It also created the Pacific Regional Solid Waste Management Master Plan. Japan was involved in PALM3 by sending experts to SPREP, promoting training programs, and enabling the creation of grassroots programs. Lastly, there is PALM4, in which the country adopted bilateral technical cooperation initiatives in Fiji and Vanuatu (JICA: 9). It was involved in developing region-wide initiatives in Samoa.

Evolution of Japan's *Regulations* on Waste Management

Japan's waste management has undergone significant evolution to what it is today. A good legal framework has enabled the development of its waste management strategies and techniques. It is important to examine Japan's historical evolution of its regulations concerning waste management.

Developments before the Meiji Restoration

The first legislation concerning waste management in Japan was the Waste Cleaning Act which came into action in 1900, and the target was night soil (JWNET, 2018: 45). Its objective was to promote public health and detail the guidelines for collecting and disposing of waste (JESC, 2014: 32). The Act explained that waste management was the role of municipalities. Therefore, the companies involved in waste disposal were answerable to government agencies. At the time, their incarnation infrastructure had not been well developed, and burning the waste was done out in the open. The Act was enacted at the beginning of rapid urbanization (JWNET, 2018: 45).

Time Public Health Development

Another regulation is the Public Cleaning Act of 1954, enacted during the era of increased waste generation due to increased economic development after the Second World War. The target of the government regulations transition from night soil to solid waste. The main objective of the Act was to enhance the speedy removal of waste from locations inhabited by people in their everyday life. As a result, it detailed the roles and responsibilities of the national governments in offering help to the municipalities (JWNET, 2018: 45). In addition, it outlined the role of the residents in collaborating with the municipalities to enable speedy waste collection and disposal. In 1963, the government implemented the Emergency Measures on Development of Living Environment Facilities aimed at improving the living environment and public health (JESC, 2014: 32). This facilitated the formulation of a Five-Year Plan for the Development of Living Environment Facilities by the authorities. This measure aimed to establish guidelines for the development of waste incineration infrastructure. The plan facilitated the automation of waste collection, leading the local government to collaborate with the private sector to enhance waste collection and transportation activities (JESC, 2014: 32). Although municipalities organized waste management, the period was characterized by an absence of a comprehensive system for effective industrial waste management.

Increased Economic Growth

At this time, Japan was dealing with the onset of increased pollution. The government must address the issue of industrial waste and therefore made reforms to the Public Cleaning Act in what they termed the pollution session. Another important regulation was the Waste Management and Public Cleansing Law of 1970 (JWNET, 2018: 45). The Act differentiated industrial waste from municipal waste and reiterated the role of municipalities in managing municipal waste. However, it added that the industrial waste generators were responsible for its management. In addition, it detailed safeguards for the living environment. One of the major functions of the Act was to control pollution (JESC, 2014: 32). The Act was then amended in 1976, illustrating criteria for waste disposal (JWNET, 2018: 45).

Increased Economic Development to Bubble Economy

The 1980s were characterized by substantial development in proper waste management practices (JESC, 2014: 32). Despite the progress, there was the persistence of some problems, such as continued growth in waste generation leading to the inadequacy of landfills.

The Inception of the Sound Material-Cycle Society

The Promotion of Effective Utilization of Resources Act, which was enacted in 1991, established standards for environmental consideration during the production process. Japan enacted the Basic Environment Act of 1993, which was the foundation of the country's environmental policies (Yolin, 2015: 142). It was instrumental in creating a sound material-cycle society (JESC,

2014: 32). The Act created a framework for an environmental policy with a transition from measures to prevent environmental pollution to addressing global environmental problems and promoting sustainability. A Basic Environment Plan 1994 offered environmental policy guidelines to be reformed every six years (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). In 2000, the Basic Act formulated a sound material-cycle society established on waste management law. It specified the procedures for waste disposal, which include heat recovery, required recovery, reuse, and recycling. The formulation of a solid material-cycle society was the focus of the Fundamental Plan 2013 (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). The new pillars of environmental policy were the subject of discussion, which included the promotion of 3R global collaboration, the reinforcement of secure recovery efforts, the recovery of useful metals, and the delay of reinforcing reduction and reuse efforts, in relation to recycling.

In addition, the fundamental plan for the Creating Sound Material-Cycle Society in Japan consisted of the following provisions:

- 1) regardless of the cost of consumption, action must be taken to prevent the conversion of products into waste;
- 2) considering the utility of created wastes in real-world applications and their utilization as secondary resources (recycling, reuse, energy production);
- 3) waste disposal must be neutralized consciously; it cannot be the goal of material turnover (Filimonova, 2011: 80-85).

The plan also establishes the responsibility of the waste producer. Including the state, local governments, business operators and citizens (JESC, 2012: 30).

The Law on Waste Management and Public Cleansing aims to regulate the activities of organizations that have entered into agreements with municipal authorities for waste management. It has strengthened the licensing requirements for waste management organizations and established rules for participatory waste management decisions.

In 2001, the Law promoting resource efficiency went into effect. Based on this statute, the two primary axes of Japan's national waste management policy have been identified in order to address environmental issues:

- 1) Reducing waste and byproducts;
- 2) Using renewable resources wisely; and
- 3) Using recycled materials (Filimonova, 2011: 80-85).

According to the Japanese Ministry of the Environment, governments and municipalities need to work to encourage "every citizen" to use waste efficiently and protect the environment. For this, it is important to develop economic instruments, as well as social infrastructure. At the same time, it is recognized that it is necessary to improve the information provision of the population to the nature of the waste management process and to influence the behavior of the population through the delivery of products made from recycled materials using visual information (Filimonova, 2011: 80-85). The 4th Fundamental Plan for Establishing a Sound Material-Cycle Society was introduced in 2018. It covers modernizing and enhancing the effectiveness of monitoring waste treatment processes using the IoT and AI, as well as building a waste management system that considers changes in the social structure. Furthermore, it is expected that local governments will promote collaboration with a diverse array of stakeholders, including universities, research and academic representatives, business operators, NPOs, NGOs, and citizens. These stakeholders will collaborate in a variety of capacities to establish a healthy material cycle society and contribute their ideas (Ministry of the Environment, 2018: 119).

The Waste Management and Public Cleansing Act, which was initially enacted in 1970 and underwent a revision in 2016, includes provisions for the regulation of waste operators, as well as provisions for adequate waste management and control of waste generation. In addition to that, the legislation establishes guidelines for the handling of waste. Additionally, the act sets standards for

waste management. refuse is classified as "industrial waste" and "solid waste" under this act. Furthermore, industrial waste is required to be processed, while domestic municipal bodies are obligated to process household waste (Kiryushina, Korotkikh, Kucherova, 2019: 60-62).

Producers and importers of personal computers are now required to participate in the recovery and recycling of waste by virtue of the 2013 revision of the Promotion of Effective Utilization of Resources 1991 (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). A Sound Material-Cycle Society in Japan is established under the legal framework of the Basic Environment Act, as illustrated in Figure 1.

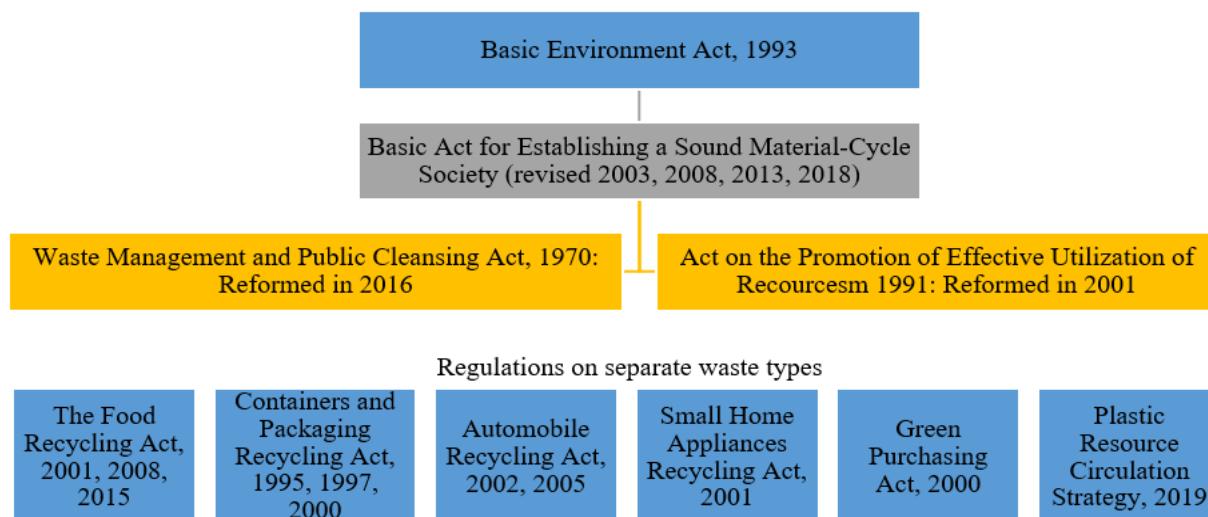

Figure 1 – Legal Framework for Creating Sound Material-Cycle Society in Japan (JESC, 2014: 32)

In addition, following regulations on a separate waste types are defined: The Food Recycling Act 2001 was reformed in 2008 and 2015 to reduce food waste generation and enhance recycling. The Containers and Packaging Recycling Act of 1995 was reformed in 1997 and 2000 to enhance the effective use of resources, such as bottles (including glass bottles and cans, PET bottles, paper and plastic containers and packages (Yamakawa., 2013: 28), (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). Additionally, the Automobile Recycling Act 2002, which was implemented in 2005, was designed to encourage the recycling of shredder residues, CFCs, and airbags. The Small Home Appliances Recycling Act of 2001 was implemented by the government in order to facilitate the recycling of reusable products, improve the recycling of metals, and designate products for sorted waste collection. It included such products as air-conditioners, televisions, refrigerators, washing machines and other (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). In addition, the Green Purchasing Act of 2000 mandated retail businesses to minimize plastic bags, and cafeterias were required to utilize reusable tableware. The government also enacted the Plastic Resource Circulation Strategy 2019 to reduce single-use plastics, ensure recyclable design by 2025, reduce the utilization of recycled materials, promote the effective use of plastics, and introduce biomass plastics (UTS Institute for Sustainable Futures, 2020: 45). These regulations illustrate the evolution of Japan's waste management policies.

Conclusion

Japan's waste management system has undergone a significant revolution over the years. The country's waste management system development can be categorized into three main eras according to the waste generation properties, the goal of waste management initiatives, legal system development, and the factors influencing regulation change. First, the era of public health enhancement was marked by the Waste Cleaning Act and concluded in 1970. There was an

increased generation of waste, and there was no guideline distinguishing the various types of waste. The government had promoted measures to reduce the volume of waste generation. Second, the living environment safeguarding era was marked by the Waste Management Act and concluded in 2000. There was the formulation of an independent waste management system and variation in the quality of waste. Lastly, the sound material-cycle society era was marked by increased resource management. The Basic Act was enacted, which formed the fundamental framework for the country's environmental policy. Waste management in Japan became more incorporated into the production systems and proactive. Therefore, the objective of waste management was centered on waste reduction, energy, and resource recovery. Since the implementation of the principles of social development, there has been a downward trend as a result of progress in the development of society. In the example of Japan, we can see that the joint efforts of society and the state can solve the most difficult problems.

References:

- Filimonova Y.I. (2011). Japan: experience in municipal waste management // Journal of Municipal solid waste. Vol. 6, no. 60. P. 80–85.
- Frazier J. (2015). Challenges Associated with Municipal Curbside Recycling in Matsudo City, Chiba, Japan. 69 p.
- JESC (Japan Environmental Sanitation Center) (2012). Solid Waste Management and Recycling Technology of Japan: Toward a Sustainable Society. 30 p.
- JESC (Japan Environmental Sanitation Center) (2014). History and Current State of Waste Management in Japan. – 32 p.
- JICA (Japan International Cooperation Agency) (n.d.). Japan's Cooperation on Solid Waste Management in the Pacific Region: Our Island, Our Waste, Our Future. 9 p.
- JWNET (Japan Waste Network). (2018). Waste Management in Japan ~Rules and Figures~. November. 45 p.
- Kiryushina, N.Y., Korotkikh, A.P., Kucherova, Y.O. (2019). Municipal solid waste management in Japan. Innovative approaches to solving modern problems of rational use of natural resources and environmental protection // Collection of reports of the International Scientific and Technical Conference. 60-62 pp. (in Russ.)
- Lee, C. (2022). Plastic Atlas Japan special edition: A closer look at Japan's plastic waste management // Heinrich Böll Stiftung Hong Kong: Asia global dialogue. [Electronic resource]. URL: <https://hk.boell.org/en/2022/05/30/plastic-atlas-japan-special-edition-closer-look-japans-plastic-waste-management> (accessed 10.08.2024).
- Liu, C., Hotta, Y., Santo, A., Hengesbaugh, M., Watabe, A., Totoki, Y., Allen, D., & Bengtsson, M. (2016). Food waste in Japan: Trends, current practices and key challenges // Journal of Cleaner Production. Vol. 133. P. 557–564. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.06.026> (accessed 22.07.2024).
- Mansouri, A., Kacha, L. (2017). Waste Management System in Japan. 4 p.
- Mekonnen, G. B., Tokai, A. (2020). A historical perspective of municipal solid waste management and recycling system in Japan: Learning for developing countries // Journal of Sustainable Development. Vol. 13, no. 3. P. 85–101. <https://doi.org/10.5539/jsd.v13n3p85> (accessed 08.06.2024).
- METI (Ministry of Economy, Trade and Industry). (2020). Circular Economy Vision 2020. May. 33 p.
- Ministry of the Environment. (2005). Japan's Experience in Promotion of the 3Rs for the Establishment of a Sound Material-Cycle Society. 16 p.
- Ministry of the Environment, Government of Japan. (2018). 4th Fundamental Plan for Establishing a Sound Material-Cycle Society. –119 p.

Mitsuo, I. (2015). Gomi to nihonjin. Eisei kinken risaikuru kara miru kindai-shi. Tokyo: Minerva. 338 p.

OECD. Glossary of Statistical terms. [Electronic resource]. URL: <https://data-explorer.oecd.org/> (accessed 28.09.2024).

OECD. (2010). Waste management and the 3Rs (reduce, reuse, and recycle) // OECD Environmental Performance Reviews: Japan 2010. – 147-168 pp. <https://doi.org/10.1787/9789264087873-7-en>. (accessed 28.09.2024).

Statistical Bureau, Ministry of Internal Affairs and Communications, Japan. (2021). Statistical handbook of Japan. 7 p.

UNEP. (2013). The Japanese industrial waste experience: Lessons for rapidly industrializing countries. 132 p.

United Nations. (2015). United Nations Summit on Sustainable Development, 25-27 September 2015, New York. [Electronic resource]. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2015> (accessed 28.09.2024).

UTS Institute for Sustainable Futures & Asia Pacific Waste Consultants. (2020). Environmentally responsible trade in waste plastics Report 3: Case Studies on Plastic Waste Management and Trade in Asia Pacific. Prepared for the Department of Agriculture, Water and the Environment. – 63 p.

Yago, K. (2019). Japanese aid and economic growth during the 1960s and early 1970s // Revue Française D'histoire Économique. Vol. 11-12, no. 1. 204-224 pp. <https://doi.org/10.3917/rfhe.011.0204> (accessed 08.10.2024).

Yamakawa, H. (2013). The packaging recycling act: the application of EPR to packaging policies in Japan. Case study prepared for the OECD. 28 p.

Yolin, C. (2015). EU-Japan Centre for Industrial Cooperation: Waste Management and Recycling in Japan Opportunities for European Companies (SMEs focus). September. 142 p.

Yoshida, M. (2018). Tackling the challenge of Waste // The Magazine of the Japan International Cooperation Agency. Vol. 10, no. 4. P. 2–4.

¹Мошқал М.А. ²Ахапов Е.А. ³Огихара А.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Waseda Университеті, Сайтама, Жапония

E-mail: ¹madina.moshkal@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz, ³aogi@waseda.jp

ЖАПОНИЯНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ТӘЖІРИБЕСІ: ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Қалдықтарды басқарудың тиімділігін арттыру қажеттілігі экономикалық даму жолындағы модернизацияланатын қоғамдарға әсер ететін маңызды мәселелердің бірі. Жаһандану көптеген елдерді экономикалық дамуды жеделдетуге ұмтылуға итермеледі. Дегенмен, экономиканың қарқынды дамуына ұмтылудың кемшілігі де бар. Шектеулі табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалану және қалдықтар мәселесінің күшеюі туралы алаңдаушылық осының бір себебі. Жапонияның тұрмыстық қалдықтарының бір бөлігі контейнерлер мен қаптамалардан, тұрмыстық электр құрылғыларынан, тамақ қалдықтарынан және құрылыс материалдарынан тұрады. Сондықтан елде қалдықтарды тиімді басқару жүйесі болуы шарт. Зерттеудің мақсаты – Жапонияда тұрақты даму контекстінде экономикалық, әлеуметтік және экологиялық факторларды біріктіруге назар аудара отырып, қалдықтарды басқарудың тұрақты жүйесін дамытудың тарихи тәжірибесін зерттеу. Зерттеудің міндеттері заңнамалық және нормативтік өзгерістердің әсерін талдауды, Жапониядағы қалдықтарды басқару

жүйесінің әртүрлі тарихи кезеңдерде қалай өзгергенін қарастыруды және қазіргі қалдықтарды басқару бастамаларының, соның ішінде 3R (қысқарту, қайта пайдалану, қайта өңдеу) тиімділігін бағалауды қамтиды. Зерттеуде қалдықтарды басқару саясаты мен тәжірибесінің дамуын бақылау үшін бастапқы және қосымша деректерді пайдалана отырып, тарихи және нормативтік талдау әдістемесі қолданылады. Зерттеудің кешенді тәсілі, қалдықтарды басқару эволюциясын кезеңдерге бөліп, саясат пен технологиядағы өзгерістердің негізгі қозғаушы күштерін анықтау арқылы ерекшеленеді. Нәтижелер негізгі гигиенаға бағытталған қалдықтарды басқарудан экономикалық және өндірістік процестерге кедергісіз біріктірілген күрделі жүйеге айтарлықтай ауысуды көрсетеді. Қазіргі уақытта басты назар белсенді экологиялық басқару мен ресурстарды қалпына келтіруге бағытталған.

Түйін сөздері: Жапония, тұрақты даму, қалдықтарды басқару, даму тарихы, қайта пайдалану, қысқарту, қайта өңдеу

¹Мошкал М.А. ²Ахапов Е.А. ³Огихара А.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

³ *Университет Васеда, Сайтама, Япония*

E-mail: ¹madina.moshkal@gmail.com, ²erlan.ahapov@kaznu.kz, ³aogi@waseda.jp

ЯПОНСКИЙ ОПЫТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ОТХОДАМИ

Аннотация. Необходимость повышения эффективности обращения с отходами является одной из самых серьезных проблем, затрагивающих модернизирующиеся общества на пути обеспечения экономического роста. Глобализация побудила все больше стран стремиться к ускорению экономического развития. Однако у стремления к опережающему экономическому развитию есть и обратная сторона. Существуют опасения по поводу нерационального использования ограниченных природных ресурсов и растущей проблемы отходов. Некоторые бытовые отходы Японии состоят из контейнеров и упаковок, бытовых электроприборов, пищевых отходов и строительных материалов. Следовательно, в стране необходимо иметь эффективную систему управления отходами. Целью исследования является изучение исторического опыта формирования устойчивой системы управления отходами в Японии с акцентом на интеграцию экономических, социальных и экологических факторов в контексте устойчивого развития. Задачи исследования включают анализ влияния правовых и нормативных изменений, изучение эволюции управления отходами в Японии на протяжении различных исторических периодов и оценку эффективности современных инициатив по управлению отходами, таких как 3R (сокращение, повторное использование, переработка). В исследовании применяется исторический и нормативный анализ с использованием как первичных, так и вторичных данных для отслеживания развития политики и практик в области управления отходами. Комплексный подход исследования, включающий классификацию эволюции управления отходами в Японии по этапам, и выявление основных факторов изменения политики и технологий, придает работе новизну. Результаты показывают значительный переход от управления отходами, ориентированного на гигиену, к сложной системе, которая гармонично интегрирована в экономические и производственные процессы. В настоящее время акцент делается на активное экологическое управление и восстановление ресурсов.

Ключевые слова: Япония, устойчивое развитие, управление отходами, история развития, повторное использование, сокращение, переработка.

Information about authors:

Moshkal Madina Askarbekkyzy, PhD student, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Akhapov Yerlan Abdievich, PhD., Senior Lecturer, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Ogihara Atsushi, PhD., Professor, Waseda University, Saitama, Japan.

Авторлар туралы мәлімет:

Мошқал Мәдина Асқарбекқызы, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Огихара Ацуси, PhD., профессор, Васеда Университеті, Сайтама, Жапония.

Сведения об авторах:

Мошқал Мадина Асқарбекқызы, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ахапов Ерлан Абдиевич, PhD., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Огихара Ацуси, PhD., профессор, Университет Васеда, Сайтама, Япония.

FTAXP 11.25.91

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.136](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.136)

¹Ашинова Ж.Е. *²Нурсейтова Л.Д. ³Акифуми Ш.
^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
³Цукуба Университеті, Цукуба, Жапония
E-mail: ¹Zhanar.yerbolatovna@gmail.com, ²nurseitova.laila3@gmail.com,
³shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp

ҚАЗІРГІ ЖАПОН СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Әлемде әрбір мемлекеттің сыртқы саясатының негізгі бағыттары оның тарихи жағдайына, ұлттық мүдделеріне байланысты дамиды. Жапонияның сыртқы саясатының негізгі мақсаты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Жапонияның жалпы ұлттық стратегияны нақты белгілейтін «Көгілдір кітабында» жыл сайын стратегиялық тұжырымдамалар мен ұсыныстар енгізіледі. Сәйкесінше, әрбір жапондық Премьер-Министр сыртқы саясатқа деген өзіндік көзқарасын, сыртқы саяси тұжырымдамаларын міндетті түрде ұсынады. Зерттеу мақаланың басты мақсаты – Жапония Премьер-Министрлерінің жүргізген саясатын, ұсынған тұжырымдамаларын қарастыру барысында 21 ғасырдағы Жапонияның сыртқы саясатын жан-жақты зерттеу болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – мақалада Жапония мемлекетінің сыртқы саясатта ұстанған негізгі бағыттарының тарихи құндылығы мен ұлттық құрылымы сарапталады. Зерттеу мақаланың ғылыми маңыздылығы Жапонияның соғыстан кейінгі пацифизмге негізделген «жұмсақ күш» пен «қатал күш» арасындағы қайшылықтарды жеңу міндеті сарапталады. Мақаланың практикалық маңыздылығы Жапонияның өзгермелі әлемге тез бейімделу, осы өзгерістерді қайта қарау және оларды ұлттық стратегияға енгізу мүмкіндігі қарастырылады. Аталмыш мақалада теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер нәтижесінде талдау, синтез, жалпылау, озық тәжірибені зерттеу, бақылау іспетті бірқатар зерттеу амалдары қарастырылды. Зерттеу барысында тақырыпқа байланысты көптеген әдебиеттер пайдаланылды. Демократиялық партиялық жүйенің билікке келуіне және екі партиялық жүйенің қалыптасу үдерісінің жеделдеуіне байланысты бюрократия мен саясаткерлер арасындағы қарым-қатынастың ескі әдістері айтарлықтай қайта құру процесінде. Қазіргі Жапониядағы сыртқы саяси процестің бірқатар ерекше сипаттамаларын ажыратуға болады.

Түйін сөздер: Жапония, сыртқы саясат, пацифизм, саяси диалог, стратегия, ұлттық қауіпсіздік.

Кіріспе

1950 жылдары Жапонияда «Йошида доктринасы» деп аталатын мемлекеттік саясат тұжырымдамасы сәтті түрде іске асты. Соғыстан кейінгі кезеңдегі Жапонияның ең танымал Премьер-Министрлерінің бірі Шигеру Йошида, 1949-1954 жылдары бірнеше кабинеттерді басқарды. Премьер-Министр экономикалық даму міндеттерін шешу үшін қауіпсіздік шартына қол қойғаннан кейін аяқталды. Тұжырымдама екі негізгі қағидатқа негізделген: ұлттық экономиканың басым дамуы және белсенді әскери құрылыстан саналы түрде бас тарту. Бұл Жапонияға сыртқы шабуылдан белгілі бір кепілдіктер берген АҚШ-пен әскери-саяси одақ жағдайында ол қорғаныс қажеттіліктеріне бағыттауға тура келетін маңызды ресурстарды босатып, оларды бейбіт даму міндеттерін шешуге жібере алатындығы туралы болды.

«Йошида доктринасы» Жапония әлемнің көптеген елдері сияқты әскери әлеуетке сүйену кезінде өзінің сыртқы саясатын құрмайды, керісінше бейбіт және демократиялық елдің бейнесін жасау арқылы өзінің халықаралық беделін қамтамасыз ете отырып, шетелде белсенді сыртқы экономикалық стратегия жүргізеді деп болжады. Бұл стратегияны жүзеге асыруға Жапон Конституциясының Бейбіт ережелері ықпал етті, бұл Жапонияға Америкамен одаққа әскери үлес қосудан бас тартуға мүмкіндік берді.

Конституциялық шектеулер Токиоға Вашингтонның қолдауымен Қарулы Күштерді қайта құру бағытын қабылдауға кедергі болмады. 1953 жылы резервтік полиция корпусының негізінде өзін-өзі қорғау күштері ұйымдастырылды. Бірақ, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Жапония саяси өмірін түбегейлі өзгертті. Әскери бағыттан гөрі, экономикалық өрлеуді мақсат тұтқан Жапония аз уақыттың ішінде технологиясы озық ірі мемлекетке айналады.

2009 жылдың қыркүйегінде Жапонияның саяси өмірінде маңызды оқиға орын алды. Ұзақ уақыт бойы басқарған Жапонияның либералды демократиялық партиясы сайлауда жеңіліп, Жапонияның демократиялық партиясына билік берді. Бұл оқиға Жапонияның болашақ даму бағытына қатысты көптеген пікірлер тудырды.

Премьер-министр қызметін 2009 жылғы 16 қыркүйекте бастаған Ю.Хатояма бір ай ішінде БҰҰ Экологиялық саммитіне, ядролық қарусыздану және таратпау жөніндегі Қауіпсіздік Кеңесінің отырысына, БҰҰ Бас Ассамблеясына, Питтсбургтегі «Жиырмалықтар» саммитіне қатысып, ХОК сессиясына Копенгагенге жоспардан тыс сапар жасады. Бір аптадан кейін ол Жапония, Корея және Қытайдың үшжақты келіссөздері үшін Корея Республикасы мен Қытайға барды. Содан кейін ол Таиландтағы АСЕАН көшбасшыларының кездесуіне қатысып, Корея мен Қытай басшыларымен тағы да кездесулер өткізді.

Ю. Хатоямның сапарлары мен сөйлеген сөздері жапондық сыртқы саясатты үлкен тәуелсіздік пен бастамашылық бағытта жүргізудің озық үлгісі болды. Бірақ оның алдында маңызды міндет АҚШ-пен қарым-қатынасындағы ұстанымын анықтау болды. Бұл тактикалық міндеттерге Окинавадағы әскери базалардың проблемалары және стратегиялық – қарым-қатынастың негізгі тенденциялары жатады. Ол сондай-ақ АҚШ-тың Ауғанстандағы терроризмге қарсы операцияларын жеңілдету туралы шешім қабылдауға мәжбүр болды. Сыртқы саясаттағы үлкен дербестік үшін елдің халықаралық акцияларға, соның ішінде әскери акцияларға көбірек қатысуы талап етілетіні анық. Жаңа сыртқы істер министрі Катеуя Окада жағдаймен танысу үшін шұғыл түрде Кабулға сапарлап, тіпті таза азаматтық көмек көрсету мақсатында өзін-өзі қорғау үшін армия контингенті қажет болатынын анықтады. Бірақ Жапонияның халқы да, әскери күштері де шетелдегі әскери операцияларға қатысуға дайын емес болды (Абдешов, 2009: 54-56).

Жаңа үкіметтің маңызды қадамдарының бірі Жапонияның АҚШ-қа 2010 жылдың қаңтарынан бастап Үнді мұхитындағы халықаралық эскадрильяны қолдауды тоқтататыны туралы хабарлау болды. Жапонияның Таяу Шығысқа деген қызығушылығы ұзақ уақыт бойы тек энергия ресурстарын жеткізу қажеттілігі болды, Жапония Үкіметі Таяу Шығыс елдерімен өзара іс-қимылдың басқа аспектілерін қарастырмады. Парсы шығанағы соғысы 1991 ж Жапонияның жаңа Таяу Шығыс саясатын қалыптастырудың бастапқы нүктесі болды, ол энергетикалық ресурстармен қамтамасыз етуді және экономикалық қатынастарды дамытуды ғана емес, сонымен бірге Жапонияның аймақтағы саяси рөлін арттыруды да көздеді (Ақын, 2023: 13-15).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталмыш мақалада теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер нәтижесінде талдау, синтез, жалпылау, озық тәжірибені зерттеу, бақылау іспетті бірқатар зерттеу амалдары қарастырылды. Зерттеу барысында тақырыпқа байланысты көптеген әдебиеттер пайдаланылды. Атап айтсақ, Абдешов, О. Ж. «Жапон саяси жүйесінің

қалыптасуы», Ақын, Б., Дадабаев, Т. «Жапонияның мемлекеттік қызметі жүйесін реформалау», Алпысбаев, Р. «Иран-Ирак соғысы және АҚШ-тың Таяу Шығыстағы сыртқы саясаты», Әділова Ж. Ж. «Индустриалды-инновациялық дамытудың стратегиялық механизмі», Абжаппарова, Б. Ж., А. А. Глеубаеваның «Политика Японии по отношению Северной Кореи», Имашева, А. М. «Жапонияның жаһандану әлеміндегі сыртқы мәдени саясаты» атты еңбектері пайдаланылды.

Талқылау

Дәстүрлі түрде пассивті болған Жапонияның Таяу Шығыс саясаты 1990-2000 жылдардың басында Таяу Шығыста жапондықтардың экономикалық және саяси қатысуын арттыру мақсатында айтарлықтай күшейе түсті. Жапонияның Сыртқы істер министрлігі Таяу Шығысты Шығыста Памирден батыста Атлант мұхитына, солтүстігінде Түркиядан оңтүстігінде Суданға дейін созылатын аймақ ретінде анықтайды, оған 21 мемлекет кіреді.

АҚШ-тың интеллектуалды және саяси элитасы 2000 жылдың басында айналымға енгізген «Үлкен Таяу Шығыс» терминімен байланысты -Жапонияның «жаңа Таяу Шығыс саясаты» 2001 жылдың басында тұжырымдалып, дамыды. Жапон авторлары Акифуми Икеда және Йошики Хатанака «жаңа Таяу Шығыс саясатын» қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Жапонияның дамып келе жатқан рөлінің мысалы ретінде сипаттайды, Жапонияның аймақтық саясатын жүзеге асырудың негізгі құралдарына – Таяу Шығыс мемлекеттеріне қаржылық және гуманитарлық көмек көрсетуге, Жапонияның аймақтық экономикалық жобаларға қатысуына назар аударады (Алпысбаев, 2010; 23).

Израильдік зерттеушілер Рахел Шаул Жапонияның Таяу Шығыс саясатының негізін дәстүрлі түрде қалыптастырған Жапония мен Таяу Шығыс мемлекеттерінің сәйкес келетін экономикалық мүдделерінің болуын атап көрсетеді. Американдық авторлардың еңбектерінде Дэниэл Вагнер және Джонатан Ринхольд сәл өзгеше көзқарас бар: олар «араб факторының» – араб мемлекеттерінің (әсіресе энергетикалық ресурстарды экспорттаушылардың) Жапонияның аймақтағы саясатын қалыптастыруға және жүзеге асыруға әсерінің басым екендігін атап көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Жаңа үкіметтің болашақ сыртқы саясатының үш негізгі бағытын толығырақ қарастырайық.

АҚШ-пен қарым-қатынас. Дәстүр бойынша, жапон-американдық одақ көптеген жылдар бойы либералды партия анықтаған Жапонияның сыртқы саясатының негізі болды. Және бұл мызғымас болып көрінді. Бірақ 2008 жылы Б. Обама әкімшілігі билікке келгеннен кейін жапондық БАҚ-та ЕО-ның жаңа әкімшісі кезінде Жапония мен АҚШ арасындағы одақтастық қатынастардың әлсіреуінен қорқатын саясаттанушылар мен журналистердің бірқатар баяндамалары пайда болды. Көбінесе бұл аландаушылықтар жаңа Америка әкімшілігі мен Қытай арасындағы серіктестікті нығайту перспективаларына, сондай-ақ АҚШ-тың Солтүстік Корея ұрлап әкеткен жапондықтармен проблемаларды тез арада шешуде Жапонияның мүдделеріне назар аударуының төмендеуіне байланысты болды.

«Нихон кейдзай» газеті АҚШ пен Қытай арасындағы тікелей қарым-қатынастың өрбуі аясында Жапонияның геосаяси ойындардың субъектісі ретінде өмір сүруі "ұмытылатынын" жазды. Токио қорының көрнекті американдық саясаттанушысы Цунэо Ватанабэ Б.Обама әкімшілігі кезінде Жапония Буш президенттігінің бірінші кезеңінде пайдаланған ерекше Серіктестік мәртебесін жоғалтуы мүмкін екенін атап өтті. Жапониядағы демократтардың жеңісінен кейін бұл мәселе Демократиялық партияның жетекшісі Ю.Хатоямның сыртқы аренада АҚШ-тан тәуелсіз саясат жүргізуге деген ұмтылысын ескере отырып, одан да өзекті болды. Күн тәртібіне АҚШ-пен жаңа қатынастарды қалыптастыру туралы мәселе шықты.

Бұл тұрғыда халықаралық қатынастар жөніндегі маман – Киото университетінің профессоры Тарумаса Наканисидің мынадай пікірін алға тартты: «Жапондықтар АҚШ бастаған бірполярлы әлем мызғымас болып қала беретініне тым сенімді болды. Халықаралық саяси ойындардың ойыншысы болып қалу үшін әр держава, соның ішінде Жапония, кем дегенде шағын, бірақ тәуелсіз полюске айналуы керек». Мақала авторының пікірінше, бұл әсіресе Шығыс Азияда маңызды, мұнда Қытайдың ықпалының күшеюіне байланысты күштер тепе-теңдігі тез өзгереді.

Т. Наканиси Жапонияның тәуелсіз сыртқы саясатын құру үшін қажетті үш тармақтан тұратын бағдарламаны ұсынады. Біріншісі-зымыранға қарсы қорғаныстың дербес жүйесін құру. Профессордың пікірінше, ол негізінен ұлттық болуы керек, дегенмен ол АҚШ-пен Одақ шеңберінен шықпауы керек. Ядролық қаруы бар мемлекеттермен қоршалған елдер үшін бұл дипломатиялық ықпалды күшейтудің жалғыз нақты шарасы. Екіншісі-ғарыштық бағдарламаларды орналастыру. Олар Жапонияның технологиялық бәсекеге қабілеттілігін арттырып қана қоймай, оның жаһандық экология мәселелеріне әсерін күшейтеді. Үшіншісі-Премьер-Министрдің жанынан Ұлттық барлау-талдау орталығын құру, сондай-ақ ұзақ мерзімді мемлекеттік стратегияны әзірлеу жөніндегі ведомство құру» (Абжаппарова, 2018: 90-98).

Жапонияның Таяу Шығыс саясатын сәтті жүзеге асыру үшін екі негізгі қиындықты жеңу керек болды. Бірінші мәселе-АҚШ-тың Жапонияның сыртқы саяси бағытын анықтауда негізгі шешімдер қабылдауға бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан әсері. Жапонияда американдық ықпал әлі де кең таралған және Таяу шығыстағы Жапон-американдық ынтымақтастықтың тереңдігі олардың мүдделерінің тығыз тоғысуына әкелді. Аймақтық саясатты анықтау саласында жеткілікті тәуелсіздікке ие болмай, Жапония Таяу Шығыста АҚШ мүдделерін іске асырудың «қаржы құралы» ретінде ғана әрекет етеді деген пікір кең таралған. Таяу Шығыс ресурстарының жеткізіліміне онша тәуелді емес Америка Құрама Штаттары радикалды саяси және экономикалық шешімдер қабылдауға, соның ішінде санкциялар мен Таяу Шығыс мемлекеттеріне әсер етудің басқа шараларын қолдануға мүмкіндік алды.

Үшінші әлем елдерінде, соның ішінде Таяу Шығыста АҚШ-тың теріс қабылдауының өсуі аясында Жапонияның аймақ мемлекеттерімен қарым-қатынасының нашарлау қаупі бар, бұл өз кезегінде энергия ресурстарын жеткізудің тұрақтылығына әсер етуі мүмкін. Бұл дилемманы жеңу Жапонияның "жаңа Таяу Шығыс саясатының" міндеттерінің бірі болып табылады, ол Жапон мемлекетінің осы өмірлік аймақтағы іс-әрекеттерінің тәуелсіздігін кеңейтуге бағытталған. Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатын жүзеге асырудың екінші мәселесі Израильмен және араб мемлекеттерімен қарым-қатынаста тепе-теңдікті сақтау қажеттілігімен байланысты. Израиль Жапонияның аймақтағы маңызды экономикалық және саяси серіктесі болып табылады. Мұнайдың тұрақты жеткізілуін қамтамасыз ете отырып, өңірлік саясат саласында дербес саяси шешімдер қабылдау Жапонияның «жаңа Таяу Шығыс саясатының» негізгі міндеттері болып табылады. Таяу Шығыста Жапония өзінің ұлттық мүдделерін жүзеге асыра отырып, Израильмен және араб елдерімен қарым-қатынасты бірдей дамыта отырып, өзін бейтарап мемлекет ретінде көрсетуге тырысады. Осылайша, Жапонияның мемлекеттегі ішкі саяси өзгерістермен бірге Таяу Шығыстан жеткізілетін энергия ресурстарына тәуелділігінің артуына байланысты болды (Alimbayev, 2019: 8-16).

Бұл саясат Таяу Шығыс елдері мен Жапония арасындағы диалогты жандандыруды, саяси диалогты дамытуды және экономикалық ынтымақтастықты кеңейтуді көздеді. Жапонияның Таяу Шығыс саясатының негізгі құралы экономикалық ынтымақтастық, инфрақұрылымды жаңғырту және тұрғын үй құрылысы, экология, сенім шараларын ұйымдастыру және мемлекеттік институттарды жанжалдан кейінгі қалпына келтіру жөніндегі түрлі бағдарламаларды қаржыландыру болып қала береді. Таяу Шығыс елдері

Жапонияны әлемдік державалармен бір қатарда қарастырмайды, оған саяси серіктес емес, донор рөлін береді.

Алайда Жапония бұл мәртебені өз мүдделерін алға жылжыту және аймақтағы қатысуын арттыру үшін өте шебер қолданатынын атап өткен жөн. Жапонияның Таяу Шығыс аймағында нақты саяси ықпалы болмауының басты себебі үкіметтің негізінен бір ғана қарым-қатынас факторына назар аударуы болып табылады: Жапонияның Таяу Шығыс саясаты дәстүрлі түрде елге тұрақты энергия жеткізілімін қамтамасыз ету қажеттілігіне негізделген. Жапония Таяу Шығыста тәуелсіз, теңдестірілген саяси бағытты дамыта алмағандықтан, Жапонияның «жаңа Таяу Шығыс саясаты» әлі толық жүзеге асырылмаған деген қорытынды жасауға болады (Balaubayeva, 2011: 80).

Жаһандық биполярлық қарама-қайшылық аяқталғаннан кейін әлемде болып жатқан процесс халықаралық қатынастардың көрінісін айтарлықтай өзгертті. Ескі қауіптердің нәтижелері және жаңаларының қалыптасуы, жаһандану мен аймақтандырудың таралуы, ақпараттық фонның шарттары сыртқы саяси стратегияларды өзгертуді талап етеді. 1990 жылдары Жапония принципіні қайта қараудың қажетті мақсатына тап болды. Бүгінде Жапонияда ұлы державаның барлық атрибуттары бар. Ол ЖІӨ (жылдық ішкі өнім) бойынша әлемде 3-ші орында (2016 жылы ол 4,939 триллион долларды құрады. БҰҰ мен ХВҚ-дағы (Халықаралық Валюталық Қор) ұлы донор бойынша АҚШ-тан кейінгі екінші, сондай-ақ дамуға ресми көмек көрсету нысандары бойынша көшбасшылардың бірі. Оның өзін-өзі қорғау күштері соңғы техникамен жабдықталған және бірнеше жыл бойы өзінің ядролық қаруын жасауға мүмкіндігі бар. Жапония әлемдегі ірі әскери держава болуды таңдамады. Керісінше, технологиясы алдыңғы қатарлы, экономикалық қуаты зор, білімі мен ғылымы дамыған мемлекет болуды мақсат тұтты.

Академияда Жапонияның сыртқы саясатына полярлық көзқарастарды ұстанатын екі топ құрылды. Бірінші топ Жапонияның реактивті немесе реакцияға түсетін мемлекет екендігінен туындайды, оның сыртқы саясаты үлкен стратегияның нәтижесі емес, халықаралық оқиғаларға жауап ретінде тұжырымдалған. Бұл көзқарастың ең танымал экспоненті-американдық профессор К. Калдер. К. Калдердің пікірінше, жапон саясатына инерция тән, ал оның негізгі қозғаушы күші сыртқы қысым (гайацу) болып табылады. Бұл инерцияның негізінде саяси мәдениеттің ерекшеліктері және терең тамыр жайған пацифизм жатыр. Бұл көзқарас қауіпсіздік саясатының ұлттық мүддеге негізделген және АҚШ пен пацифистік көзқарастағы жұртшылықтың сыртқы қысымы арасындағы байланысты білдіреді.

Ғалымдардың екінші тобы сыртқы саяси пассивтілік шешім қабылдай алмайтындығын білдірмейді, керісінше ұлттық мүддеге негізделген стратегиялық есептеудің нәтижесі деп санайды. Жапония басқаларға халықаралық істерде бастама көтеруге мүмкіндік береді, ал өзі өзінің экономикалық және техникалық күшін үнсіз нығайтады және дипломатиялық ықпалын арттырады. Дж. Линд мұны «жауапкершілікті ауыстыру» деп атайды (buck passing) (Имашева, 2012: 66). Мұндай стратегия қауіпсіздікке тікелей қауіп төндірмейтін және өзінің өмірлік мүдделерін қорғауды әлемдегі ең мықты мемлекетке сенетін орта буын державасы үшін өте қисынды. Осы көзқарас бойынша Жапониядағы ұлттық қуатты түсіну американдықтардан айтарлықтай ерекшеленеді, бұл тұжырымдаманың орталығына әскери күш емес, экономикалық және технологиялық әлеует қойылады.

Профессор Р. Самуэлс мұндай стратегияны «меркантилдік реализм» деп атаса, Дж. Най мен Р. Дрифт «кешенді қауіпсіздік», М.Грин «қорғаныс реализмі» деп атайды (Idrissova, 2014: 72). Егер жапондық сыртқы саяси мінез-құлықтың жоғарыда келтірілген түсіндірмелері оны реализм объективі арқылы қарастыруға негізделген болса, онда американдық профессор Т. Бергер оған «бейімделетін мемлекеттің» либералды моделін қолдануды ұсынады (Омарова, 2019: 35-39).

Бұл модельге сәйкес, Жапонияда өзгермелі әлемге тез бейімделу, осы өзгерістерді қайта қарау және оларды ұлттық стратегияға енгізу мүмкіндігі бар. Жапонияның сыртқы саясатының қозғаушы күші Ұлттық қуатты арттыру емес, көпжақты ынтымақтастықты жолға қоюға, халықаралық ұйымдарда өзінің қатысуын арттыруға, жаһандық мәселелерді шешуге қатысуға либералды ұмтылыстар болып табылады.

Сонымен қатар, жапондық сыртқы саясаттағы либералды тенденцияның Қытаймен мемлекетаралық қайшылықтардың күшеюі және аймақтағы реалистік тенденциялардың күшеюі сияқты шектеулері бар. Жапон құбылысын зерттеуге конструктивистік мектеп айтарлықтай үлес қосты, ол саяси ойыншылардың мінез-құлқын қалыптастыратын нормаларға баса назар аударады. Жапонияға қатысты ғалымдар оның сыртқы саяси бағытының ерекшеліктерін анықтайтын сыртқы және ішкі сипаттағы бірнеше нормаларды ажыратады (Mussataev, 2021: 77–89). Сыртқы нормаларға екіжақты қатынастардың басымдығы («екіжақты»), атап айтқанда соғыстан кейінгі сыртқы саяси бағыттағы АҚШ-пен Одақтың Орталық жағдайы жатады.

«Азиатизм» Азия елдерімен қарым-қатынасқа, олардың Жапониямен ортақ ерекшелігіне баса назар аударады және оның көрінісі Жапония Батыс пен шығыс арасындағы көпір ретінде ойнауға ұмтылатын дәстүрлі делдалдық рөл деп санауға болады. Жапонияның сыртқы саяси мінез-құлқында Жапонияның, Еуропаның және АҚШ-тың үш жақты өзара әрекеттесуіне немесе «трилатерализм» нормасына назар аударуға болады.

Ол Вашингтонның аймақтық және жаһандық мүдделерін теңестіруге және сонымен бірге көпжақты институттар шеңберінде одақтасты қолдауға қызмет етеді. Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін Жапонияның сыртқы саясатындағы дамуды интернационализм нормасы алды. Ол әлемдік қоғамдастықпен ынтымақтастықты кеңейтуге, халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, атап айтқанда, Жапонияның бітімгершілік операцияларға қатысуы және БҰҰ қызметін қаржыландыру есебінен үлесін арттыруға ұмтылысынан көрініс табады. Жалпы, халықаралық нормалардың Жапонияның сыртқы саясатына әсері оны аймақтық және жаһандық деңгейде жандандыруға бағытталған.

Ішкі нормалар айтарлықтай әсер етеді, олар көбінесе халықаралық нормаларға қайшы келеді, Жапонияның биполярдан кейінгі шындыққа сәйкес келетін жаңа рөлді орындауына жол бермейді. Біріншіден, бұл екінші дүниежүзілік соғыстың қайғылы тәжірибесі мен Хиросима және Нагасакиді атом бомбалауының нәтижесінде пайда болған пацифизм. Пацифизм Қарулы Күштерді мемлекеттік саясат құралы ретінде пайдалануды заңдастыруға күшті кедергі болып табылады. Жапон қоғамында қалыптасқан тағы бір норма бұл «дамуға бағдарлау». Оның мәні Жапонияның батысқа экономикалық жағынан да, саяси және мәдени ықпал тұрғысынан теңестіруге тырысуы, сондай-ақ дамушы мемлекеттер үшін рөлдік модель ретінде әрекет етуі.

Жапонияның сыртқы саяси басымдықтарының қалыптасуына және оның халықаралық қатынастар жүйесіндегі жағдайына әсер ететін маңызды элемент-өсудің жеделдетілген қарқыны кезеңінде анықтайтын және «Йошида Доктринасын» күшейтетін «экономизм» нормасы болып табылады. Американдық ғалым Э. Орос елдің сыртқы және қорғаныс саясатының эволюциясын анықтайтын «қауіпсіздік сәйкестігі» ұғымын бөліп көрсетеді. «Қауіпсіздік сәйкестігі» – бұл кең саяси қолдауға ие және саяси шешімдер қабылдау процесінде институттандырылған мемлекеттің қауіпсіздік саласындағы қолайлы мінез-құлқына қатысты ұжымдық түрде қолданылатын принциптердің жиынтығы. Соғыстан кейінгі Жапонияның қауіпсіздік сәйкестігі үш қағидаға сүйенеді: Қарулы Күштерге иелік етуден бас тарту, өзін-өзі қорғау жағдайларын қоспағанда, әскери күш қолданудан бас тарту, соғыстарға қатысудан бас тарту (Markabaeva, 2021: 20–26).

Қауіпсіздік ортасы өзгерген сайын әртүрлі нормалардың сыртқы саясатты қалыптастыруға әсер ету арақатынасы өзгереді. Сонымен, «сабын көпіршігі

экономикасының» күйреуі көптеген жапондық даму моделінің беделін түсірді, ал Қытайдың өсуі, оның ішінде Жапонияны ЖІӨ бойынша екінші орыннан ығыстыруы әлемдегі және Шығыс Азиядағы жапон көшбасшылығының мүмкіндіктеріне күмәндануға негіз береді. Жапония халқының өзін-өзі қорғау күштерінің шетелдік қызметіне деген көзқарасы біртіндеп өзгеруде, бірнеше онжылдықтар бұрын ойға келмейтін әскери күш қолдану мәселелері кеңінен талқылануда (Садықова, 2009: 21).

Соғыстан кейінгі кезеңдегі қауіпсіздік саясаты туралы дискурс төрт «лагерьдің» – пацифистік көзқарастағы солшыл күштердің, Жапонияның әскери держава емес, сауда саясатына назар аударуы керек деп санайтын қалыпты консерваторлардың бар екендігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Экономиканың көмегімен әлемдік мәселелерді шешуге қатысу, елдің біртіндеп қару-жарақ қажеттілігін жақтайтын оңшыл консерваторлар және сондай-ақ, Жапонияның әдеттегі және ядролық қарулануына және оның тәуелсіз сыртқы саясатын жүргізуге шақыратын ұлтшылдық бағыттағы оңшыл күштерді атап өткеніміз жөн. 2001 жылдан кейінгі кезең халықаралық қатынастардағы әскери күш факторының маңыздылығының артуымен сипатталады, бұл 1990-шы жылдардағы либералды тенденциялар екінші орынға шыға бастаған жапондық сыртқы саясаттың эволюциясында көрініс тапты. Оның басты сипаттамасы-АҚШ-пен одақтың едәуір нығаюы және ондағы Жапонияның рөлін арттыру. Дз. Коидзуми Ауғанстан мен Ирактағы операциялар кезінде АҚШ-қа сөзсіз қолдау көрсетті, сондай-ақ осы операцияларды қамтамасыз ету үшін өзін-өзі қорғау күштерін бағыттау арқылы бұрын-соңды болмаған қадамдарға барды. Сонымен қатар, Жапонияның Ауғанстан мен Ирактағы халықаралық коалицияларға қатысуы одақтас міндеттемелерге адалдықты көрсету үшін, бірақ өзін-өзі қорғау күштері үшін қауіп-қатерден аулақ болу үшін азайтылды. Жапондықтар 2005 жылы Ирактан кетіп, 2010 жылы Үнді Мұхитындағы миссиясын аяқтады, ал Жапония бұл операцияларды жүзеге асыруға қосқан негізгі үлесін қақтығыстан кейінгі қалпына келтіру жобаларына және «адам қауіпсіздігі» желісіне дейін азайтуға тырысты (Самархан, 2022: 28–38).

Ол үшін саяси процеске қатысуды, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жәрдемдесуді және гуманитарлық көмек көрсетуді көздейтін «бейбітшілікті шоғырландыру» тұжырымдамасы әзірленді, ал жанжалдан кейінгі қалпына келтіру 2003 жылы қайта қаралған ДРК Жарғысында маңызды жаңа бағытқа айналды. Коидзуми және оның ізбасарлары АҚШ-пен өзара әрекеттесу деңгейін арттыруға ұмтылды.

Мұның көрінісі Жапонияда американдық ПРО компоненттерін орналастыру, АҚШ-тың Қарулы Күштерін қайта орналастыру, Жапонияның қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі өсіп келе жатқан рөлі, әлемде және Азия-Тынық мұхиты аймағында бірлескен мүдделер салаларын тіркеген «жалпы стратегиялық мақсаттарды» қабылдау, сондай-ақ ұзақ мерзімді ынтымақтастықтың нақты бағыттары болды. 2009-2010 жылдары билікке келген оппозициялық Демократиялық партияның жетекшісі Ю. Хатоямның сыртқы саяси бағыты американдыққа қатысты ерекшелік болды. Ол Қытаймен жақындасу және Шығыс Азия қауымдастығын құру бағыты арқылы АҚШ-қа сөзсіз назар аударудан (Футомма әуе базасын қайта орналастыру мәселесін қайта қарау) кетуге тырысты. Ю. Хатоям Үкіметінің тез құлдырауы және оның ізбасарларының Вашингтонға үйреншікті бағытқа оралуы тек Альянсты орталыққа қоятын саясатқа өміршең баламаның жоқтығын растады. Оппозициялық Демократиялық партияның қауіпсіздік саясаты либерал-демократтардан ерекшеленбегені айқын болды. Қару-жарақ экспортына тыйым салуды жеңілдету, «динамикалық қорғаныс күштері» тұжырымдамасын қабылдау, Қытайды тежеуге бағытталған қадамдар демократиялық партияның кеш билігі кезінде жасалды.

2000 жылдардың аяғында Қытайдың экономикалық өрлеуі (2009 жылы ол Жапонияны ЖІӨ көлемі бойынша әлемдегі 2-ші орыннан алмастырды), оның әскери күшін арттыру, сондай-ақ іргелес теңіз кеңістігіндегі шабуыл стратегиясы Токиода Бейжіңнің іс-әрекетін

оның қауіпсіздігіне және қауіпсіздігіне қиындық ретінде қабылдау тенденциясының күшеюіне әкелді. Қытай мен Солтүстік Корея факторларының әсері ЛДП мен ДПЯ-ның қауіпсіздік саясатының ұқсастығын алдын-ала анықтады.

Жапонияның «қалыпқа келуіне» тұрақты қозғалыс үшін қолайлы жағдай туғызатын АҚШ-пен әскери рөл мен одақты нығайту қажеттілігі туралы консенсустың болуы туралы айтуға болады. Бес жылдан астам уақыт бойы билікте болған Премьер-Министр С. Абэнің сыртқы саяси бағыты, бұл жапондық стандарттар бойынша рекордтық уақыт, белгілі бір айқын сипаттамаларды көрсетеді. С. Абэнің билікке келуі және оның алғашқы бастамалары оны Жапонияның бағытын түбегейлі өзгерте алатын саясат ретінде айтуға мәжбүр етті. Кейбір ғалымдардың пікірінше, «Йошида Доктринасын» алмастыра алатын «Абэ доктринасы» туралы айтуға болады. Бұл доктринаның негізгі ерекшеліктері-өзінің қорғаныс мүмкіндіктерін арттыру және қорғаныс шектеулерін алып тастау, АҚШ-пен одақ шеңберінде үлкен интеграцияны нығайту және қол жеткізу, сондай-ақ Токио шығыс Азиядағы көшбасшылыққа қол жеткізу және Қытайды тежеу мақсаттарын көздейтін «құндылықтар дипломатиясын» жүзеге асыру (Панов, 2018: 78–91).

Әрине, С. Абэнің сыртқы саясаты айқын реализмді көрсетеді. Оның бастамалары ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігін нығайтуға, қорғаныс әлеуетін күшейтуге, сондай-ақ сыртқы саяси серіктестердің барынша көп санымен қарым-қатынасты дамытуға, жер шарының әртүрлі бұрыштарында қатысуды кеңейтуге, ұлттық мүдделерді қорғаудағы шабуыл стиліне бағытталған белсенді сыртқы саясатты жүргізуге бағытталған. 2012 жылы С. Абэ «Жапонияны қайтарып ал» ұранымен билікке оралды. Бұл елдің тізгінін DPI үкіметінің қолынан алып қана қоймай, «Жапонияны соғыстан кейінгі өткен кезеңнен халыққа қайтару», тарихты сол жақтан қабылдауды қайта қарау және «жеңілгендер кешенінен» құтылу дегенді білдірді.

Вашингтондағы стратегиялық зерттеулер орталығында сөйлеген сөзінде Премьер-министр Жапония Екінші деңгейдегі держава болмайтынын мәлімдеді, осылайша Жапония жақтастарының «орта держава» ретіндегі ұстанымына деген көзқарасты белгіледі, ол халықаралық істерде белгілі бір орынға қанағаттануы мүмкін және оның мәртебесін көтеруге ұмтылмайды. Жапония бірінші буын державасы ретінде АҚШ-пен тығыз қарым-қатынасқа, өзінің қорғаныс әлеуетін нығайтуға, сондай-ақ белсенді дипломатия жүргізуге сүйенеді. 2013 жылғы қаңтардағы парламенттік сөзінде премьер-министр бостандықтың, демократияның, адамның негізгі құқықтарының, заң үстемдігінің іргелі құндылықтарына негізделген стратегиялық дипломатияны дамыту міндетін белгіледі (Панов, 2018: 78–91).

Жапон саясаттанушысы Т. Иногучидің айтуынша, С. Абэнің саясатында Жапония үшін мүмкін болатын үш сыртқы саяси сценарийдің үйлесімін байқауға болады:

1) Қытайдың көтерілуіне жауап ретінде АҚШ-қа жақындаудан және дипломатиялық стратегиясын жүзеге асырудан тұратын классикалық реалистік курс;

2) абеномика арқылы елді жандандыруға және Шығыс Азиядағы позицияларын нығайтуға бағытталған трансформативті прагматикалық курс;

3) либералды АҚШ пен АТР елдерімен бірлесіп көпжақты институттар арқылы жаһандық либералдық нормалар мен ережелерді кеңейту бойынша жалпы күн тәртібін көздейтін халықаралық курс. Жапон-американдық қауіпсіздік одағын нығайту С. Абэнің басты сыртқы саяси міндеті болып қала береді. Вашингтон 2014 жылдың шілдесінде ұжымдық өзін-өзі қорғауға шектеулі құқықты қолдануға рұқсат беретін Конституцияның 9-бабының жаңа интерпретациясының қабылдануын қанағаттанушылықпен атап өтті. Жаңа интерпретацияны ескере отырып, 2015 жылдың сәуірінде Альянс әрекетінің географиялық шеңберін алып тастаған қорғаныс ынтымақтастығының нұсқаулықтары жаңартылды.

Жапония мен АҚШ-тың өзара іс-қимылын қамтитын жағдайлардың ауқымы кеңеюде, олардың қарулы күштерінің өзара интеграциялану деңгейі өсуде. Сонымен бірге С. Абэнің

өзі альянстың күшеюі Жапонияның АҚШ-қа бағынуын білдірмейтінін баса айтады. Керісінше, бұл теңдікті мойындау, өйткені одақ аймақтағы тежеу әлеуетін күшейтеді. Жапонияның Қытай тарапынан сынаққа жауап табуға деген ұмтылысы, бір жағынан, АҚШ-пен одақтастықты нығайтуға, әскери қатынасты құруға және қорғаныс саясатының кейбір аспектілерін қайта қарауға, екінші жағынан, Қытайға қарсы майдан құруға бағытталған дипломатиялық стратегияның жандануына әкеледі. С. Абэ кезінде Жапония Қытаймен аумақтық келіспеушіліктері бар елдермен жақындасуда, сонымен қатар Шығыс Қытай мен Оңтүстік Қытай теңіздеріндегі аумақтық дауларға аймақтық емес ойыншыларды тартады.

Жапонияның өзі біртіндеп Оңтүстік-Шығыс Азияның қауіпсіздік істеріне белсенді қатыса бастайды (мысалы, теңіз жаттығулары, жағалау елдерінің жағалау күзетіне көмек, Әскери ынтымақтастық туралы меморандумдар және т.б.). Қытайға қатысты қатаң риторикаға қарамастан, С. Абэ прагматизмге тән, бұл тек тежеу стратегиясын ғана емес, сонымен бірге Қытайды ынтымақтастыққа тарту стратегиясын жүзеге асыруды білдіреді. Бұл туралы 2017 жылдың екінші жартысында айтылған болуы мүмкін. Токио мен Пекиннің дипломатиялық риторика тұрғысынан да, аймақтың қауіпсіздік мәселелерін (ең алдымен, КХДР айналасындағы жағдайды) талқылау тұрғысынан жақындасуы, сондай-ақ, С.Абэнің «Бір белдеу – бір жол» бастамасына, атап айтқанда, Орталық Азия мен Африкадағы инфрақұрылымдық жобалар бойынша Қытаймен ынтымақтастыққа деген қызығушылығы жатады. Жапонияның халықаралық рөлін нығайту оның сыртқы және қорғаныс саясатының басымдықтарын нақтырақ анықтауды қамтиды.

2013 жылдың желтоқсанында алғаш рет Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы (ҰҚК) қабылданды, онда елдің ұлттық мүдделері кең көлемде айқындалды және оларды қамтамасыз ету жөніндегі саясаттың мақсаттары мен міндеттері қойылды. Стратегияның орталық тұжырымдамасы «белсенді пацифизм» болды. Күш қолданбауға негізделген «қырғи қабақ соғыстың» пассивті «пацифизмінен айырмашылығы», «белсенді» пацифизм оны халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау мақсатында пайдалануға мүмкіндік береді. 2013 жылғы қыркүйектегі БҰҰ трибунасынан С. Абэ: «мен Жапонияның белсенді пацифизм тұрғысынан БҰҰ шеңберіндегі Ұжымдық қауіпсіздік шараларына, соның ішінде бейбітшілікті сақтау операцияларына одан әрі қатысуына мүмкіндік беремін» деді (Панов, 2018:78-91).

2015 жылдың қыркүйегінде бітімгершілік операциялардағы өзін-өзі қорғау күштерінің өкілеттіктерін кеңейтетін, сондай-ақ БҰҰ қамқорлығымен жүргізілмеген халықаралық қақтығыстарды реттеу операцияларына қатысуға мүмкіндік беретін заңдар қабылданды, дегенмен бұл қатысу бірқатар шарттармен шектелген. Осылайша, Жапонияның әскери рөлін нығайту С. Абэ тежеу саясатының реалистік кілтінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық бейбітшілікті қолдауға қатысу үшін либералды бағыттың көрінісі болып табылады. Ол әскери емес ынтымақтастыққа, ұлттық мүдделерді қорғау үшін ғана емес, сонымен қатар Жапонияның ДРК жетекші донорларының бірі және кедейлікпен күрес, дамуға жәрдемдесу сияқты жаһандық мәселелерді шешуде көшбасшы ретіндегі халықаралық мәртебесін қамтамасыз ету үшін ДРК тетігін тиімді пайдалануға көп көңіл бөледі. ҰҚК-де Жапония халықаралық күн тәртібін қалыптастыруда көшбасшылық танытуға және болған оқиғалар мен оқиғаларға жауап берумен шектелмей, өзінің ұлттық мүдделерін белсенді түрде ілгерілетуге күшке ие болуы керек делінген.

Бұл ретте әлемдік қоғамдастықтағы жапондық позицияны түсіну мен қолдауды тереңдету мақсатында дипломатиялық шығармашылық пен келіссөздер Күшін кеңейту қажет. «Белсенді», «стратегиялық», «көшбасшылық» сияқты сөздер С. Абэнің сыртқы саяси лексиконының ажырамас бөлігі болды. Оның саясаты қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ғана емес, сонымен қатар Жапонияға әлемде үлкен салмақ беруге, жапон құндылықтарын таратуға, халықаралық өмірдің әртүрлі салаларында белсенділікті арттыруға бағытталған.

Осыған байланысты Жапонияның сыртқы саясатындағы қорғаныс әлеуетінің күшеюімен қатар «жұмсақ күш» барған сайын маңызды орын алды. Премьер-Министр С. Абэнің сыртқы саяси бағытын жүзеге асыруда мәдени және қоғамдық дипломатия маңызды рөл атқарды.

Бұған 2015 жылғы шешім дәлел болды. Яғни, мемлекеттік дипломатия қажеттіліктеріне бюджетті едәуір ұлғайту, сондай-ақ шетелдегі университеттер мен талдау орталықтарында жапонтану ғылымын қаржыландыруға үлкен қаржы бөлу. 2006 жылдың өзінде-ақ Премьер-министр «әлемге жаңа Жапонияның болашаққа деген көзқарасын, дәл біздің идеалдарымызды, біз қозғалуымыз керек бағытты, сондай-ақ «жапондық болмысымызды елестету маңызды» деп айтты (Самархан, 2022: 28–38). Сонымен қатар, мәдени дипломатия тарих мәселелері бойынша қытай мен Оңтүстік Кореямен шиеленіскен «сөз соғысы» жағдайында қорғаныс саясатының реформаларына қатысты алаңдаушылықты жою әдісі болып табылады.

Мәселен, Қытай өзінің әскери әлеуетін арттыру туралы үндемейді, бірақ жапон көшбасшыларының тарихқа деген көзқарасынан проблеманы көтереді, жапон милитаризмінің қайта жандануы мүмкін деген алаңдаушылық білдіреді. Жапонияның сыртқы саясатының құралы ретінде әскери күштің маңыздылығы артқан сайын, Жапония соғыстан кейінгі пацифизмге негізделген «жұмсақ күш» пен «қатал күш» арасындағы қайшылықтарды жеңу міндетіне тап болады.

Қорытынды

Бүгінгі таңда сыртқы саясатта, ең алдымен, Жапонияда аймақтық және жаһандық бәсекелестігімен байланысты реализм басым. Сыртқы саясаттағы Либерализм көбінесе Қытайдың халықаралық жүйеге бейбіт интеграциясының болашағына, сондай-ақ АҚШ-тың әлемдік істердегі рөліне байланысты болады.

Дегенмен, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде тұрақты мәртебеге ие болу контекстінде ғана емес, сонымен қатар әлемде өзінің құндылықтары мен мұраттарын тарату контекстінде халықаралық ықпалды арттыруға ұмтылу либерализмнің қазіргі сыртқы саяси бағыттың ажырамас бөлігі болып қалуына әкеледі. С. Абэ басшы болған уақыт ішінде билікте елді «қалыпқа келтіруге» және күшті Жапонияны құруға бағытталған бұрын-соңды болмаған бастамалар болды. Қорғаныс саясатына шектеулерді алып тастауға қолайлы объективті жағдайларға қарамастан, Жапонияның «қалыпқа келтіру» қозғалысы өте баяу дамып келеді. Пацифизм елдің сыртқы және қорғаныс саясатының негізі болып қала береді, бірақ оның мазмұны өзгеруде.

Ұзақ уақыт бойы қоғамдық лексикаға енген «белсенді пацифизм», бірақ тек С. Абэ кезінде ресми саясаттың бір бөлігіне айналды, керісінше, өзін-өзі қорғау күштерінің халықаралық белсенділігін ынталандыруға бағытталған. Өйткені бұл бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін күш қолдануды білдіреді. Қоғамның ұлттық қауіпсіздік саясатына деген көзқарасы да біртіндеп өзгеруде, бірнеше онжылдықтар бұрын талқылау мүмкін болмаған көптеген тақырыптар ашық пікірталас тақырыбына айналууда. Жалпы, қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан бері Жапония халықаралық қатынастарда белсенді ойыншы болды.

Жапонияда халықаралық саясаттың жекелеген аспектілері бойынша қоғамдық пікірді зерделеу бойынша жеткілікті қуатты инфрақұрылымдық зерттеу базасы бар. Аталмыш зерттеу базасы елдің саяси басшылығына жапондықтардың сыртқы саяси санасы туралы түсінік алуға және алынған ақпаратты өздерінің имиджмейкерлік мүдделерінде пайдалануға мүмкіндік береді. Әлеуметтік зерттеулер субъектілерінің қатарында Премьер-Министрдің Кеңесі мен сауалнамаларға тапсырыс берушілер ретінде әрекет ететін сыртқы істер министрлігі және олардың орындаушылары – телеграф агенттіктері, Джиджи цусин мен Кедо цусин, бірқатар ірі медиа-корпорациялар («Асахи», «Йомиури», «Майнити» және т.б.)

бар. Мысалы, цзидзи цусин агенттігінің ондаған жылдар бойы жүргізген сауалнамалары үш айда бір рет жүйелі түрде жүргізіліп, Жапонияның жекелеген сыртқы саяси проблемалары мен Жапонияның жекелеген елдермен қарым-қатынасы туралы жапондық қоғамдық пікірді жоғары дәлдікпен бағалауға мүмкіндік береді.

Ол ұлттық мүдделерді, оның ішінде аумақтық мәселелерді қорғауда үлкен табандылық танытуға дайын, өзінің жұмсақ күшін белсенді түрде жобалайды, жаһандық мәселелер бойынша маңызды бастамалар көтереді. Сыртқы саясатын тез өзгеретін халықаралық шындыққа бейімдей отырып, ол сонымен бірге соғыстан кейінгі дамуының сәттілігін қамтамасыз ететін модельден үзілді-кесілді бас тартуға ұмтылмайды.

Әдебиеттер:

Абдешов О.Ж. Жапон саяси жүйесінің қалыптасуы // *Journal of Oriental Studies*. 2009. 48 (3). 54–56-б.

Абжаппарова Б.Ж., Тлеубаева А.А. Политика Японии по отношению Северной Кореи // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2018. 124. 3. 90–98-б.

Ақын Б., Дадабаев Т. Жапонияның мемлекеттік қызметі жүйесін реформалау // *Қоғам және дәуір*. 2023. 79 (3). 13–15-б.

Алпысбаев Р. Иран-ирақ соғысы және АҚШ-тың Таяу шығыстағы сыртқы саясаты // *Journal of Oriental Studies*. 2010. 50 (1). 23-б.

Alimbayev A.A., Filyuk G.M., Kenesheva G.A. Өнеркәсіпті технологиялық жаңғыртудың шетелдік тәжірибесі // *Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU*. 2019. (2). 8–16-б.

Әділова Ж.Ж. Индустриалды-инновациялық дамытудың стратегиялық механизмі // *Journal of Economic Research & Business Administration*. 2010. Т. 80. №. 4. С. 23–27.

Balaubayeva B.M., Imasheva A. Жаһандану кезеңіндегі Жапонияның бұқаралық мәдениеттің жаңа орталығы болуға ұмтылысы // *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. 2011. 51 (1-2). 80-б.

Имашева А.М. Жапонияның жаһандану элементіндегі сыртқы мәдени саясаты // *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. 2012. 57 (1). 66-б.

Idrissova A.S. (2014). Жапониядағы мемлекеттік қызметтің ерекшеліктері. Особенности государственной службы Японии // *Journal of Oriental Studies*. 68 (2). 72-б.

Markabaeva G.T., Zhusupova A.M., Sultanbaeva G.S. Елдің имиджін қалыптастырудағы элеуметтік ақпараттың рөлі: салыстырмалы талдау (Қазақстан, Ресей және Жапония елдері мысалында) // *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series*. 2021. 135 (2). 20–26.

Мұсатаев С., Әшімбаев Н., Ораханқызы Ф. «Көк нүктелер желісі» жобасы «Белдеу мен жол» бастамасына жауап ретінде // *Journal of Oriental Studies*. 2021. 98 (3). 77–89.

Омарова М.А. Қытай-Иран байланыстары // *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. 2009. 41 (3). 35–39-б.

Панов А.Н., Нелидов В.В. Внешняя политика Японии в контексте военно-политической обстановки в Северо-Восточной Азии. Японские исследования. 2018. (4). С. 78–91.

Садықова Р.О. Қазіргі Жапонияның сыртқы саясатындағы Таяу Шығыс аймағы // *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. 2009. 41 (3). 21-б.

Самархан Д. Д., Ашинова Ж. Е. Жапонияның сыртқы саясатындағы Синдзо Абэ доктринасы // *Вестник «Социологические и политические науки»*. 2022. 78 (2). 28–38-б.

References:

- Abdeshov O.Zh. (2009). Japon saiasi jüiesiniñ qalyptasuy [Formation of the Japanese political system] // Journal of Oriental Studies. 48(3). (in Kaz.)
- Abzhapparova B.Zh, Tleubayeva A.A. (2018) Politics of Japan on the return of Northern Korea // Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Sciences. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology series. 124. 3. P. 90–98.
- Adilova Zh.Zh. (2010) İndustrialdy-innovasiyalıq damytudyñ strategialıq mehanizmi [Strategic mechanism of industrial and innovative development] // Journal of Economic Research & Business Administration. Vol. 80. №. 4. P. 23–27.
- Akyn B., Dadabaev T. (2023). Japoniyanıñ memlekettik qyzmeti jüiesin reformalau [Reform of the Japanese civil service system] // Society and the era. 79 (3).
- Alpysbayev R. (2010). İran-iraq soğysy jäne aqş-tyñ taiau şyğystağy syrtqy saiasaty [The Iran-Iraq war and US foreign policy in the Middle East] // Journal of Oriental Studies. 50 (1).
- Alimbayev A.A., Filyuk G.M., Kenesheva G. A. (2019). Foreign experience of technological modernization of industry // Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. (2). 8–16.
- Balaubayeva B. M., Imasheva, A. (2011). Jahandanu kezeñindegi Japoniyanıñ būqaralyq мәдениеттиñ jaña ortalyğy boluğa ümtilyсы [The Desire of Japan in the Period of Globalization to Become a New Center Of Mass Culture] // Vestnik Kaznu. Series of international relations and international law. 51. (1–2).
- Imasheva A.M. (2012). Foreign cultural policy of Japan in the world of globalization // Vestnik Kaznu. Series of international relations and international law. 57 (1).
- Idrissova A. S. (2014). Features of Public Service in Japan. Identity of the state service of Japan. Journal of Oriental Studies. 68 (2).
- Markabaeva G.T., Zhusupova A.M., Sultanbaeva G.S. (2021). The role of social information in the formation of the country's image: a comparative analysis (on the example of the countries of Kazakhstan, Russia and Japan) // Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. 135 (2). 20–26.
- Mussataev S., Ashimbay N., Orazakynkyzy F. (2021). The blue dots network project is in response to the Belt and Road Initiative. Journal of Oriental Studies. 98 (3). 77–89.
- Omarova M.A. (2009). China-Iran relations // Vestnik Kaznu. Series of international relations and international law. 41 (3).
- Panov A.N., Nelidov V.V. (2018). Foreign policy of Japan in the context of military-political relations in North-Eastern Asia // Jap issledovania. (4). 78–91.
- Sadykova R.O. (2009). The Middle East region in the foreign policy of modern Japan // Vestnik Kaznu. Series of international relations and international law. 41 (3).
- Samarkhan D.D., Ashinova Zh.E. (2022). The shinzo abe doctrine in japanese foreign policy // Vestnik. Sociological and political science. 78 (2). 28–38.

¹Ашинова Ж.Е. ²Нурсейтова Л.Д. ³Акифуми Ш.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

³ *Университет Цукуба, г. Цукуба, Япония*

E-mail: ¹Zhanar.yerbolatovna@gmail.com, ²nurseitova.laila3@gmail.com,

³shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ
ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СОВРЕМЕННОЙ ЯПОНИИ**

Аннотация. В мире основные направления внешней политики каждого государства развиваются в зависимости от его исторического положения, национальных интересов.

Основной целью внешней политики Японии является обеспечение национальной безопасности. В «Голубой книге» Японии четко обозначающей общенациональную стратегию, ежегодно вносятся стратегические концепции и рекомендации. Соответственно, каждый японский Премьер обязательно представляет свой взгляд на внешнюю политику, свои внешнеполитические концепции. Основная цель исследования – всестороннее изучение внешней политики Японии в 21 веке при рассмотрении предложенных концепций, политики, проводимой премьер-министрами Японии. Научная новизна исследования заключается в том, что в статье анализируется историческая ценность и национальная структура основных направлений внешней политики японского государства. Научное значение исследовательской статьи анализируется задача Японии преодолеть противоречия между «мягкой силой» и «жесткой силой», основанные на послевоенном пацифизме. Практическая значимость статьи заключается в возможности Японии быстро адаптироваться к меняющемуся миру, пересмотреть эти изменения и включить их в Национальную стратегию. В данной статье использованы теоретические и эмпирические методы. В результате этих методов был рассмотрен ряд исследовательских подходов, таких как анализ, синтез, обобщение, изучение передового опыта, наблюдение. В ходе исследования было использовано большое количество литературы, связанной с темой. В связи с приходом к власти Демократической партийной системы и ускорением процесса формирования двухпартийной системы старые методы взаимоотношений бюрократии и политиков находятся в процессе существенной перестройки. Можно выделить ряд специфических характеристик внешнеполитического процесса в современной Японии.

Ключевые слова: Япония, внешняя политика, пацифизм, политический диалог, стратегия, национальная безопасность.

¹Ashinova Zh.Ye. ²Nurseitova L.D. ³Akifumi Sh.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ University of Tsukuba, Tsukuba city, Japan

E-mail: ¹Zhanar.yerbolatovna@gmail.com, ²nurseitova.laila3@gmail.com,

³shioya.akifumi.kb@u.tsukuba.ac.jp

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE IMPLEMENTATION OF MODERN JAPANESE FOREIGN POLICY

Abstract. In the world, the main directions of each state's foreign policy develop depending on its historical position and national interests. The main goal of Japan's foreign policy is to ensure national security. The Blue Book of Japan, which clearly outlines the national strategy, introduces strategic concepts and recommendations annually. Accordingly, each Japanese Prime Minister necessarily presents his own view on foreign policy, his foreign policy concepts. The main purpose of the study is a comprehensive study of Japan's foreign policy in the 21st century when considering the proposed concepts and policies pursued by the Prime ministers of Japan. The scientific novelty of the research lies in the fact that the article analyzes the historical value and national structure of the main directions of the foreign policy of the Japanese state. The scientific significance of the research article analyzes Japan's task to overcome the contradictions between "soft power" and "hard power" based on post-war pacifism. The practical significance of the article lies in Japan's ability to quickly adapt to a changing world, review these changes and incorporate them into the National Strategy. Theoretical and empirical methods are used in this article. Because of these methods, a number of research approaches have been considered, such as analysis, synthesis, generalization, study of best practices, and observation. During the research, a large amount of literature related to the topic was used. Due to the coming to power of the Democratic Party system

and the acceleration of the formation of a two-party system, the old methods of relations between the bureaucracy and politicians are in the process of significant restructuring. A number of specific characteristics of the foreign policy process in modern Japan can be identified.

Keywords: Japan, foreign policy, pacifism, political dialogue, strategy, national security.

Авторлар туралы мәлімет:

Ашинова Жанар Ерболатовна, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нурсейтова Лайла Дюсенгалиевна, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Акифуми Шиоя, PhD, қауымдастырылған профессор, Цукуба университеті, Цукуба қаласы, Жапония.

Сведения об авторах:

Ашинова Жанар Ерболатовна, кандидат исторических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Нурсейтова Лайла Дюсенгалиевна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Акифуми Шиоя, PhD, ассоциированный профессор, Университет Цукуба, г. Цукуба, Япония.

Information about authors:

Ashinova Zhanar Yerbolatovna, Candidate of Historical Sciences, Senior lecturer, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurseitova Laila Duisengalievna, PhD student, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Akifumi Shioya, PhD, Associate Professor, University of Tsukuba, Tsukuba city, Japan.

МРНТИ 11.25.19

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.150](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.150)*¹Байдаров Е.У. ²Амирбекова С.К. ^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹erkin_u.68@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru,

ЭКОНОМИКА АРАБСКИХ СТРАН ДО И ПОСЛЕ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ»

Аннотация. Данная статья направлена на исследование, анализ и оценку характера экономического роста в арабских странах в период 1990-2023 гг., с целью определения аспектов экономической и социальной устойчивости. Учитывая, что начало 1990-х годов характеризовалось участием арабских стран в принятии решений Вашингтонского консенсуса 1989 года, основанного в целом на разработке государственной политики, основывающейся на рыночной экономике и развивающейся роли частного сектора в национальной экономике, а также в стимулировании экономического роста, такой анализ приобретает определенный интерес. Основная цель данной статьи – анализ и оценка количества, качества и стабильности экономического роста, а также тенденции динамики производительности труда, производства и промышленности в регионе Ближнего Востока и Северной Африки (БВСА), включая государства Персидского залива. Новизна исследования заключается в широком охвате анализа экономических показателей сравнительно с другими странами. Исследование также направлено на анализ влияния внутренних и внешних факторов на производительность труда. Задачи исследования включают анализ динамики производительности, выявление ключевых факторов, влияющих на снижение и повышение темпов роста. Практическое значение работы заключается в возможности использования результатов исследования для дальнейших исследований стратегий повышения эффективности экономического сектора в арабских странах. Принимая во внимание различия экономического сектора в странах БВСА исследование опиралось на аналитический подход, подкрепленный описательным и сравнительным методами. Основное внимание уделяется экономическим и статистическим данным по арабским странам и их сравнительный анализ за период 1990-2023 гг. Методика исследования основана на сборе и анализе статистических данных о ВВП, производительности труда и экономических показателях в арабских странах. Кроме использования методов сравнительного анализа, а также статистических инструментов для оценки изменений производительности за последние годы, основная цель исследования заключалась как в определении факторов, которые оказывают влияние на снижение темпов роста производительности, так и в поиске путей повышения эффективности промышленного сектора. Примененный в статье сравнительный метод позволил дать объективную оценку текущего состояния экономики арабских стран в мировом контексте. Основные результаты показывают, что темпы роста производительности в арабских странах значительно уступают другим регионам мира, особенно после «Арабской весны». Проведенный анализ выявил ключевые факторы, влияющие как на внутренние экономические трудности, так и на внешние воздействия.

Ключевые слова: Арабские страны, экономика, производство, промышленность, БВСА, анализ данных.

Введение

Все страны мира одинаково стремятся к достижению экономического роста, непрерывного развития и извлечению экономических выгод в долгосрочной перспективе. Однако рост населения и социальные проблемы могут стать угрозой для стабильности тех

или иных государств. К таким государствам, мы можем отнести большинство арабских стран, относящихся к классификации «развивающиеся страны», где необходимость достижения высокого и устойчивого экономического роста является более насущной проблемой, учитывая, что большинство из них страдают от серьезных социальных проблем – бедность, безработица, необразованность населения параллельно с проблемами слабой диверсификации экономики, дисбаланса государственной структуры и воздействия внешних факторов.

Важность данного исследования заключается в выявлении ключевых барьеров на пути к устойчивому развитию экономик государств Ближнего Востока и Северной Африки (Middle East and North Africa, далее БВСА). Исследование в основном охватывает регион арабских государств Персидского залива и Ближнего Востока, включая Бахрейн, Ирак, Иорданию, Кувейт, Ливан, Палестину, Оман, Катар, Саудовскую Аравию, Сирию, Объединенные Арабские Эмираты и Йемен. Исследование основано на основной гипотезе, которая заключается в том, что количественный и качественный экономический рост в арабских странах с их различными классификациями развития соответствует требованиям экономической, социальной и экологической устойчивости.

В исследовании были рассмотрены показатели экономического роста и количественных данных, оценки существующей реальности в арабских странах сложившейся за период 1990-2023 годов. Такой анализ позволяет определить наиболее важные проблемы в развитии экономик арабских стран. Это открывает путь для возможных мер, необходимых для экономического роста в арабских странах. Исследование было сфокусировано на следующих направлениях: во-первых, разбор предыдущих исследований и анализ, связанный с экономикой арабских стран в рамках «Целей устойчивого развития до 2030 года». Во-вторых, анализируется и оценивается экономический рост в арабских странах и темпы его развития за период 1990-2023 гг. сравнительно с другими развитыми и развивающимися странами и регионами. В третьих, оценивается адекватность структурных преобразований в арабских экономиках и степень, способных обеспечить их устойчивость. Четвертое направление оценивает источники экономического роста в арабских странах в свете показателей роста Общей факторной производительности (Total Factor Productivity (TFP)). В рамках же пятого направления, проведенное исследование сосредоточено на анализе качественного аспекта экономического роста в арабских странах посредством использования показателей, связанных с техническим уровнем экспорта и качеством человеческого капитала. И наконец, оцениваются процессы, связанные с изменениями производительности труда в арабских странах имеющих объективный характер в масштабе экономического роста, что в свою очередь приводит к структурным вызовам и проблемам.

Материалы и методы исследования

В процессе написания данной статьи нами были использованы публикации различных авторов как из стран БВСА, так и западных экспертов, которые рассматривали вопросы, связанные с динамикой развития экономики, производительности и сельского хозяйства в арабских странах. В ходе работы использовались данные, собранные из открытых источников, что дало возможность выявить главные тенденции и проблемы, касающиеся экономического роста в регионе.

Основным методом, примененным в исследовании, стал метод сравнительного анализа, позволяющий сопоставить данные о производительности арабских государств с аналогичными показателями других регионов. Важное внимание было уделено факторному анализу, который позволил выделить ключевые экономические, политические и социальные факторы, влияющие на снижение темпов роста производительности труда в арабских странах. Дополнительно использовался метод статистического анализа для оценки данных

об экономическом росте, производительности и выявления тенденций за период с 1990 по 2023 гг. Применение этих методов позволило получить комплексное представление о текущей экономической ситуации в арабских странах за последние более тридцати лет.

Обсуждение

Экономический рост арабских стран: показатели, развитие и сравнительные показатели

За период с 1990 по 2023 год арабские страны достигли относительно высоких темпов роста по сравнению со среднемировыми показателями наиболее развитых регионов мира, представленными странами – членами ОЭСР. За 1990-2023 гг. в арабских странах были достигнуты средние темпы роста – около 4,15 % в год, по сравнению со средними темпами роста – около 3,28 % в мире и около 2,13 % в странах ОЭСР. Регион Африки к югу от Сахары, который является одним из беднейших и наименее развитых регионов мира в соответствии со стандартом человеческого развития ИРЧП, также превысил эти показатели, достигнув роста примерно на 3,6 %. Более того, этот показатель, достигнутый в арабском мире, намного ниже показателя, необходимого, по оценкам ООН, для достижения устойчивого роста, способного решить проблемы устойчивого развития. Кроме того, относительное увеличение среднего экономического роста арабских стран может быть объяснено в рамках экономической теории и прикладной практики, согласно которым потенциал роста намного выше в менее развитых экономиках, как это имеет место в большинстве арабских стран и других развивающихся регионах, обладающих ресурсами, но использующих их неэффективно по сравнению с развитыми странами и имеющимся капиталом, что в соответствии с неоклассической теорией в экономике известно как концепция конвергенции (Barro and Martin, 1991). Другим наиболее важным наблюдением является высокая волатильность экономического роста в арабских странах за отчетный период по сравнению со среднемировыми показателями и аналогичными показателями в других регионах. Уровень волатильности экономического роста, оцененный по стандартному отклонению темпов роста, достигнутых за этот период в арабских странах, составил около 2,67 %, что в два раза превышает уровень волатильности среднемирового роста и примерно в два раза превышает уровень волатильности в странах ОЭСР, и даже превысил показатель, достигнутый в регионе Африки к югу от Сахары (2,06 %). Это свидетельствует о высокой волатильности и нестабильности арабского экономического роста. Отслеживание темпов экономического роста за период 1990-2023 годов показало явные различия как между арабскими и развитыми странами, так и со странами с формирующейся рыночной экономикой и развивающимися странами. Кроме того, не все арабские страны (за исключением Катара) смогли достичь среднего темпа роста за период 1990-2023 гг., превышающего пределы (7,0 %) и темпы, рекомендованные Организацией Объединенных Наций для оценки устойчивости положения развивающихся стран (Таблица 1).

Следует также отметить, что во всех арабских странах были колебания в экономике, превышающие средние показатели по миру и развитым странам (ОЭСР). Большинство из них (без учета Египта) достигли показателей волатильности, превышающих показатели, достигнутые в развивающихся странах и регионах с формирующейся рыночной экономикой, таких как Южная Африка и страны Африки к югу от Сахары. Это те факторы, которые угрожают устойчивости экономического роста в арабских странах, особенно в странах, которые сталкиваются с более высоким уровнем волатильности, а также с высоким уровнем структурных проблем развития в дополнение к низкому среднему темпу роста по сравнению со всеми арабскими странами, такими как Мавритания, Судан и Марокко. Чтобы исследовать экономический рост в арабских странах в период с 1990 по 2023 гг., этот период был разделен на 8 периодов в попытке понять темпы и закономерности экономического роста в

арабских странах, где для каждого периода был взят отрезок в 4 года, а в начале и конце по 5 лет (Таблица 1).

Таблица 1 – Средние темпы роста ВВП арабских стран и сопоставимых стран за период 1990–2023 гг.

Страны	1990-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	2007-2010	2011-2014	2015-2018	2019-2023
Катар	1,83 %	10,88 %	5,67 %	12,93 %	2,71 %	6,34 %	2,36%	4,2 %
Турция	3,54 %	6 %	0,77 %	7,54%	4,27 %	7,1 %	4,69 %	4,5 %
ОАЭ	4,71 %	5,14 %	4,76 %	7,93 %	-0,23 %	5,08 %	2,59 %	3,4 %
Бахрейн	3,93 %	3,04 %	4,58 %	6,42 %	4,14 %	3,79 %	2,95 %	2,5 %
Египет	2,54 %	5,74 %	4,09 %	5 %	6,02 %	2,59 %	4,42 %	3,8 %
Иордания	4,43 %	3,62 %	4,35 %	6,26 %	3,78 %	2,75 %	2,11 %	2,6 %
Судан	2,15 %	6,46 %	5,43 %	7,02 %	2,27 %	0,25 %	1,38 %	1,45 %
Тунис	5,07 %	4,92 %	3,77 %	4,8 %	4,5 %	1,94 %	1,66 %	0,4 %
Оман	4,76 %	4,06 %	2,49 %	1,57 %	5,19 %	4,41 %	2,64 %	1,3 %
Саудовская Аравия	6,04 %	1,69 %	-0,61%	6,62 %	4,83 %	5,26 %	1,78 %	-0,8 %
Кувейт	4,72 %	2,08 %	1,49 %	10,77	5,61 %	4,31 %	0,41 %	- 2,2 %
Алжир	-0,85 %	3,39 %	3,82 %	4,64 %	-0,37 %	3,15 %	2,55 %	4,1 %
США	2,38 %	3,77 %	2,85 %	3,2 %	5,03 %	2,0 %	2,35 %	2,5 %
ЮАР	0,06 %	2,58 %	3,2 %	4,49 %	15,19 %	2,43%	0,94 %	3,0 %
Ирак	-15,99 %	3,11 %	8,49 %	6,33 %	4,76 %	7,1 %	3,52 %	-2,9 %
Йемен	4,89 %	5,24 %	4,32 %	4,03 %	0,64 %	-1,68 %	-10,44 %	0,8 %
Япония	1,91 %	1,43 %	0,76 %	1,69 %	4,52 %	0,93 %	1,13 %	1,9 %
Сирия	8,51	3,13	2,11	3,89	0,42	-18,12%	-1,66	1,3 %

Источник: Всемирный банк / www.worldbank.org (2024)

Показатели доли производственного сектора в национальном ВВП региона был очень низким в Ливане (где он составил 3,1 % от национального ВВП в 2020 году по сравнению с 8,3 % в 2008 году), в Ираке (3 % в 2020 году и оставался неизменным в течение последних 20 лет) и в Кувейте (6 % в 2020 году, где он оставался стабильным за последние 20 лет).

Доля обрабатывающей промышленности в ВВП относительно низкая в Катаре и Омане (где доля этого сектора составляла 7 % в 2020 году), средняя в Саудовской Аравии (13 %, но она растет) и относительно высокая в Иордании (17 % ВВП в 2020 году, но ниже

зарегистрированной в 2008 году – 21,2 %). В Сирии этот показатель до начала «Арабской весны» в 2011 году составлял 15 % ВВП (на сегодня текущие данные отсутствуют – Е.Б., С.К.).

Что касается предпринимательства, то можно выявить барьеры на пути роста производительности, возникающие из-за массы проблем. Проблемы включали политическую нестабильность, отсутствие доступа к кредитам для инвестиций и финансирования оборотных средств, слабую систему налогообложения и отсутствие доступа к электричеству – последнее является одной из главных проблем в странах, не входящих в Страны Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ). Среди других факторов можно также отметить недостаточный размер рынка, поскольку экспорт региона эквивалентен лишь трети его потенциала. В докладе Всемирного экономического форума говорится об укреплении региональной интеграции путем устранения торговых барьеров и создания торговых зон, принадлежащих единому рынку, могло бы значительно увеличить экспортный потенциал региона (WEF, 2015).

Арабские страны также далеки от показателей, достигнутых в среднем за тот же период в развивающихся странах, таких как Сингапур, Малайзия, Корея и Турция, хотя было замечено, что наибольшее число арабских стран достигли средних показателей роста, превышающих среднемировые показатели и средние показатели стран – членов ОЭСР. Хотя, как показывает анализ, в список наиболее развитых арабских стран включают страны с высоким уровнем доходов от нефтяных ресурсов, как Катар, Саудовская Аравия, Кувейт, ОАЭ и другие страны, которые не так богаты нефтяными ресурсами, как Ливан и страны, относящиеся к категории стран со средним и низким уровнем дохода, такие как Египет, Тунис, Марокко и Мавритания. Анализ таких результатов требует рассмотрения всех факторов, влияющих на экономический рост арабских стран. Факторы могут быть связаны с национальными, региональными, международными, экономическими, социальными и политическими изменениями, где каждая из арабских стран сталкивается с тем или иным фактором за тот или иной период. Стоит отметить, что большинство арабских стран не достигли средних показателей сравнительно со странами с формирующейся рыночной экономикой и развивающихся стран, как, например, по сравнению с Китаем и Кореей, чьи средние доходы на душу населения ниже, чем у многих арабских стран. Это объясняется в силу разницы в размерах экономических показателей и вклада в экономику стран, особенно теми, которые достигли более высоких темпов роста. В то время когда размер экономики Китая составил в 2023 году около 15,86 % мировой экономики, размер арабской экономики в целом был ограничен лишь 3,24 % мировой экономики (Всемирный банк, 2024). Следует отметить, что анализ этого среднего показателя, достигнутого для арабского экономического роста за период 1990-2023 годов, характерен высоким уровнем волатильности, с которым столкнулось большинство арабских стран. Наиболее развитые арабские страны также были нестабильны, особенно Катар и Ливан; в то же время такие страны как, Египет и Иордания достигли самых низких показателей волатильности экономического роста на уровне других арабских стран (Таблица 2).

Таблица 2 – Средние показатели роста ВВП арабских стран и стран для сравнения

Страна	1990-1994	1995-1998	1999-2002	2003-2006	2007-2010	2011-2014
Страны Арабского мира	3,2 %	3,5 %	4,0 %	5,1 %	4,8 %	3,9 %
Сингапур	8,1 %	7,6 %	6,0 %	7,2 %	8,4 %	6,5 %
Малайзия	7,4 %	7,0 %	5,5 %	5,9 %	6,3 %	5,1 %

Южная Корея	7,8 %	6,9 %	4,8 %	5,4 %	6,1 %	4,7 %
Турция	5,2 %	4,7 %	4,3 %	6,0 %	4,5 %	4,0 %
Среднемировой уровень	3,1 %	3,2 %	3,6 %	4,0 %	3,7 %	3,3 %

Источник: *Всемирный банк / www.worldbank.org, (2024)*

Последствия «Арабской весны» (2010-2012), гражданские войны, восстания и конфликты в арабском мире, приток беженцев, террористические атаки, низкие цены на нефть и слабая экономика сохранила средние темпы роста в регионе на уровне около 3 % в 2016 году. В условиях глобального экономического спада регион Ближнего Востока и Северной Африки после «Арабской весны» пережил экономическую стагнацию. По оценкам Всемирного банка, в 2015 году региональный ВВП должен был стабилизироваться на уровне 2,8 %, однако оказалось ниже. Это можно объяснить затянувшимися конфликтами и политической нестабильностью в некоторых странах региона, снижением цен на нефть и медленными темпами реформ, что в итоге способствовало низким инвестициям и высокому уровню безработицы, а также дефициту государственных финансов региона в целом, впервые за четыре года. Темпы роста в регионе составят в среднем 4,2 % в 2015 году, что немного выше, чем в 2013 и 2014 годах после «Арабской весны». Темпы экономического роста могли бы достичь 5,2 %, если бы ослабла политическая напряженность, которая привела бы к привлечению инвестиций в Египет и Тунис, а добыча нефти в Ливии полностью возобновилась бы... Однако снижение цен на нефть и участвовавшие конфликты и гражданское противостояние сделали перспективы восстановления экономики призрачными.

Проследив историю экономики и развития развитых стран становится ясно, что успех и экономический прогресс этих стран были напрямую связаны с их способностью менять свои экономические и социальные структуры, а также успешное создание новых структур, более динамичных, идущих в ногу со временем и более чутко реагирующих на изменения глобальной конкуренции. Таким образом, высокий экономический рост отражается в трансформации экономической структуры, если самые новые или развитые экономические структуры стимулируют его рост во взаимовыгодных причинно-следственных отношениях. То есть, происходит трансформационный или преобразующий рост, основанный на структурных преобразованиях (Херрендорф, et. al., 2013). Экономический рост отражается в изменении механизмов производственной деятельности в рамках национальной экономики и связанной с ним модели распределения различных факторов производства не только между секторами экономики, но и на уровне видов деятельности, продуктов, регионов и рабочих мест. Это практика, которая была задокументирована в практике экономического роста в развитых странах в прошлом, и сейчас – в практике экономического роста в странах с формирующейся рыночной экономикой. Наиболее важные этапы этой трансформации или изменения экономических структур в соответствии с историческим ходом международного опыта развитых и развивающихся стран в преобразовании экономических структур из первичных секторов и видов деятельности, исходят из таких сфер, как добыча полезных ископаемых и сельское хозяйство и их дальнейший вклад в обрабатывающую промышленность (обработка или переработка сырья), затем переход из промышленной деятельности, связанной с природными ресурсами в трудоемкие и низкоквалифицированные к более ценным видам промышленной деятельности. Переход к увеличению доли сектора услуг и видов деятельности, особенно производительности в переход к деятельности в сфере услуг, сопровождается изменением качества человеческих ресурсов, институциональных и организационных возможностей, а также изменением и улучшением доступности вспомогательной инфраструктуры.

Анализ и современные прикладные исследования позволяют расширить мониторинг и оценки взаимосвязей между экономическим ростом и структурными изменениями, а также между структурными изменениями и различными экономическими переменными, такими как экономический рост, экспорт, производительность и занятость. Основное внимание здесь уделяется тем исследованиям, которые были направлены на оценку взаимосвязи между экономическим ростом, выраженным в среднем доходе на душу населения, и структурными изменениями. Эти исследования выявили силу и суть взаимосвязи между этими двумя переменными, хотя они различаются в своей оценке направления причинно-следственной связи. Отсюда и выводы о том, что достижение структурных изменений/трансформационных преобразований является причиной экономического роста (Sutton, 2001). В то время как другие исследования показали, что экономический рост является причиной структурных изменений и, что достижение этого роста является необходимым условием для достижения структурных изменений, обусловленных последствиями роста доходов и спроса (Amable, 2000). Однако другие исследования показали, что эта положительная взаимосвязь существует с более высоким коэффициентом корреляции, но она существует не между структурными изменениями и экономическим ростом, а между скоростью структурных изменений и экономическим ростом, поскольку быстрые темпы структурных изменений являются причиной роста развитых стран с высоким уровнем дохода, но в начале структурных изменений в развитых странах взаимосвязь между достижением структурных изменений, с одной стороны, и экономическим ростом – с другой, была более надежной (Lelio, 2020).

Возвращаясь к арабским странам следует отметить, что они встали на путь своего развития с середины прошлого века и достигли различных темпов роста, которые в целом были ниже темпов, необходимых для достижения устойчивого развития. Этот рост столкнулся с дополнительной проблемой, которая в значительной степени основана на тех же традиционных экономических и производственных структурах, существующих в арабских странах. Такой рост не оказал ощутимого влияния на трансформацию этих структур, за исключением 1950-х годов и ранних периодов независимости арабских стран в целом. Историческая реальность указывает на то, что арабские страны смогли завершить первые этапы структурных преобразований, связанных с упадком и переходом экономической деятельности, которая в большей степени связана и зависит от природных ресурсов (сельскохозяйственный сектор), к промышленной деятельности с низкой добавленной стоимостью, представленной в добывающей промышленности и традиционных отраслях с низким или среднетехнологичным уровнем развития. Стоит отметить, что арабские страны не смогли добиться структурных глобальных изменений в соответствии с историческим путем развитых и развивающихся стран, поскольку они не смогли более глубоко развить свои экономические и производственные структуры в направлении промышленной деятельности (товаров и услуг).

Таблица 1 показывает ряд результатов, наиболее важным из которых является то, что большинство арабских стран достигли высоких темпов роста в первые три периода с 1990 по 2006 гг, в то время как в последующие периоды наблюдалось общее снижение темпов роста. Самые высокие темпы спада наблюдались в тех арабских странах, которые неоднородны по своим условиям, ресурсам и характеру стоящих перед ними задач в области развития. Самые высокие темпы снижения были отмечены в Сирии, Йемене, Катаре, Судане и ОАЭ. Эти различия сохраняются реже в Тунисе, Иордании, Кувейте, Алжире и Бахрейне. Напротив, степень среднего прироста за эти два периода стабилизировался в Египте и в последнее время увеличился по сравнению с первым периодом в Саудовской Аравии, Омане и Ираке. Как уже отмечалось, это снижение и неравенство между темпами роста в арабских странах связано с факторами, которые варьируются в зависимости от обстоятельств каждой страны,

начиная от колебаний и снижения цен на нефть, последствий глобального финансового кризиса, внутренней или внешней напряженности и конфликтов вследствие «Арабской весны», институциональных уровней и эффективности государственного управления или сочетания всех этих факторов. Это видно по странам, имеющих нефтяные ресурсы (Катар, ОАЭ), а также странам, столкнувшимся с высоким уровнем нестабильности или беспорядков (Сирия, Йемен и Судан), где заметны снижение темпов роста в периоды после 2006 и 2011 годов по сравнению с предыдущими периодами. Из таблицы также можно увидеть, что арабские страны, которым удалось достичь более высоких темпов роста в последний период по сравнению с первым периодом, выделяются своими нефтяными ресурсами и экономическими условиями (Саудовская Аравия, Оман, Ирак). Случай с Ираком напрямую связан с низкими темпами роста в первые годы, особенно в период 1990-1994 годов (Таблица 3), после операции «Буря в пустыне» (англ. Operation Desert Storm) – вторжения сил многонациональной коалиции во главе с США на территорию Ирака.

Таблица 3 – Оценка реальности человеческого капитала в арабских странах и сопоставление стран по показателям глобального индекса человеческого капитала

Страна	Индекс человеческого капитала (2018)	Разрыв по сравнению с Сингапуром (%)
ОАЭ	0.67	24 %
Саудовская Аравия	0.58	35 %
Катар	0.62	29 %
Бахрейн	0.61	30 %
Оман	0.56	39 %
Кувейт	0.60	32 %
Иордания	0.55	40 %
Ливан	0.57	37 %
Ирак	0.41	58 %
Йемен	0.37	63 %

Процент разрыва в показателях по сравнению с наиболее развитой страной (Сингапур) – расчеты исследователей. Источник: Всемирный банк / www.worldbank.org, (2024)

Отражения роста в структурных преобразованиях, развитие структур были оценены за отдельные годы периода (1985-2018), поскольку в этот период в структурах экономики арабских стран не наблюдалось существенных изменений, а деятельность в сфере услуг, особенно не связанных с добывающей промышленностью по-прежнему составляла наибольшую долю. На этом пути отсутствовал явный рост доли обрабатывающих производств в ВВП, и их доля оставалась в диапазоне 9,5 % – 11,5 % в течение этого периода. Принимая во внимание, что такая структура возникла по причине слабого вклада арабской экономики главным образом в мировую экономику, где арабский экспорт составляет в среднем лишь около 3,0 % от общего объема мирового экспорта, а доля экспорта арабской промышленной продукции в общем объеме арабского экспорта в период 1990-2023 годов была ограничена примерно 9,42 % (таблица 3).

Таблица 4 – Динамика доли экспорта промышленных товаров в общей стоимости экспорта в ряде арабских стран по сравнению с отдельными годами за период 1990-2023 гг. (%)

Страны	1990	1991	1992	1993	2000	2023
Китай	71.58	75.72	78.73	80.61	88.22	93.37
Корея	93.52	92.83	92.83	93.14	90.75	87.79
Тунис	69.11	68.85	72.87	75.1	77.00	81.10
Турция	67.88	65.77	71.34	71.85	81.24	80.88
Иордания	50.79	45.67	49.75	50.94	60.54	74.91
Марокко	52.25	54.17	55.1	56.75	64.09	71.62
Малайзия	53.78	60.6	64.41	69.65	80.43	69.5
Египет	42.47	30.66	35.32	32.90	38.43	51.70
Бахрейн	44.09	38.72	31.66	34.89	9.85	20.27
Саудовская Аравия	7.07	6.42	9.12	5.70	7.08	16.33
Оман	5.16	8.67	11.60	14.74	8.87	15.74
ОАЭ	12.27	12.27	17.81	28.20	2.31	13.98
Катар	15.69	14.32	13.97	16.58	8.59	11.11
Алжир	2.64	2.18	3.03	3.47	2.31	4.27

Источник: Всемирный банк. www.worldbank.org, (2024)

С другой стороны, хотя ряд арабских стран, такие как Тунис, Иордания и Марокко смогли добиться роста доли экспорта, но большинство арабских стран не достигли соответствующих показателей, так как были далеки от среднемировых показателей, например, по сравнению с развивающимися странами, такими как Китай, Корея и Турция. По этим показателям, можно сделать вывод, что арабские страны не смогли выполнить запланированную модель этапов структурных преобразований и последующего устойчивого экономического роста, основанного на диверсификации и совершенствовании структур экономик в ближайшие годы. Этот анализ подчеркивает неэффективность и разобщенность структуры достижения экономического роста в арабских странах. Необходимы преобразования экономических структур по совершенствованию видов деятельности с более высокой добавленной стоимостью, характеризующихся быстрым ростом, способствующие повышению производительности и устойчивого экономического роста (таблица 3).

Оценка источников экономического роста в арабских странах: устойчивость роста в свете показателей общего роста производительности факторов производства (TFP)

Анализ и оценка источников экономического роста в арабских странах в свете экономической теории оценки функции роста на основе источников, которые способствовали ее производству, представленные рабочей силой и капиталом дополняют

общую производительность факторов производства TFP (total factor productivity)¹⁰ в соответствии с теорией Роберто Соло и применения методологии производственной функции Кобба-Дугласа (Hsieh. и Кне, 2000). Это в дополнение к тому факту, что пути экономического роста, особенно в долгосрочной перспективе для развитых стран и их аналогов с формирующимся рынком, в соответствии с современной классической моделью соотносят достижение роста и его устойчивость с ростом общей производительности факторов производства, который выражает рост реального выпуска (output), превышающий рост затрат (Hornstein and Krusell, 1996). Это отражает то, насколько эффективно страны используют вводимые ресурсы в производственный процесс, используя технологии или знания. Даже исторические и современные различия в сфере производительности являются реальным источником существующих различий между развитыми странами (Kohli, 2015). Эти различия связаны со структурой существующей деятельности в стране в дополнение к другим аспектам, влияющим на производственный процесс и стоимость бизнеса, в том числе помещения, услуги, человеческие и институциональные ресурсы и несомненно, на это также влияют темпы экономического роста. В попытке оценить источники арабского экономического роста, чтобы обеспечить степень его устойчивости в соответствии с критерием роста общей производительности факторов производства стоит основываться на данных о росте ВВП и его источниках (рабочая сила, капитал, общая производительность факторов производства). Согласно методологии оценки роста, рост трудозатрат, рост капиталовложений и рост общей производительности факторов производства происходит за счет изменений, рассчитанные на основе натурального логарифма этих переменных. Экономический рост в арабских странах в период с 1990 по 2023 год в основном зависил от горизонтального роста затрат рабочей силы и капитала, за исключением Туниса, который достиг наилучших показателей вертикального роста среди арабских стран. Представленный рост общей производительности факторов производства, даже превысил показатели, достигнутые в ряде сопоставимых стран.

Это также показывает, что темпы роста общей производительности факторов производства были отрицательными в большинстве арабских стран. В список арабских стран с наиболее отстающим ростом общей производительности факторов производства вошли страны с различными классификациями развития: Йемен, Саудовская Аравия, Сирия, Оман, Алжир, Бахрейн, Кувейт, Египет, Иордания, Судан и Катар. Остальные арабские страны, в той или иной степени не смогли достичь даже этих показателей. Такие показатели возникли в результате разных факторов: в нефтяных странах Персидского залива они связаны с интенсивностью прироста капитала, или с ростом рабочей силы, как в случае стран с большой численностью населения (Египет). Например, Тунис достиг самых высоких темпов роста общей производительности факторов производства и отличается от других арабских стран качеством производственных структур, демонстрируя самый высокий показатель обрабатывающей промышленности в производство и экспорта. Это подчеркивает взаимосвязь между развитием двух аспектов, связанных с корректировкой и развитием производственных структур, с одной стороны, и содействием экономическому росту и росту общей производительности факторов производства, с другой.

Рост производственного сектора и видов деятельности представляет собой один из наиболее важных источников экономического роста, ведущий к структурным изменениям на этапах развития, к которым относятся все арабские страны, где доля данного сектора в ВВП арабских стран в целом была ограничена от 9 до 11 % в 1990-2023 гг. Этой части исследования посвящена попытка проанализировать качество арабского экономического

¹⁰ По сути, TFP представляет собой единственное объективное мерило технического прогресса, по крайней мере, той его части, что применима к экономической деятельности.

роста с использованием показателей результатов производственной деятельности в арабских странах и степени их зависимости от показателя соотношения экспорта высокотехнологичных товаров к общему объему экспорта высокотехнологичного контента по всему миру (Таблица 5).

Таблица 5 – Объем экспорта в арабских странах

Страны	Среднегодовой рост производства	Среднегодовой прирост капитала	Среднегодовой рост занятости	Среднегодовой рост TFP
Алжир	2.65	1.74	2.04	1.13-
Египет	4.23	2.88	2.04	0.69-
Южная Африка	2.23	1.37	1.06	0.2-
Судан	4.07	2.31	2.13	0.37-
Тунис	3.82	1.57	1.32	0.93
Япония	1.12	1.66	0.17	0.72-
Малайзия	5.61	4.1	1.39	0.12
Сингапур	5.7	3.62	1.72	0.35
Южная Корея	4.92	3.44	0.37	1.11
Турция	4.52	3.1	1.58	0.16-
Бразилия	2.07	1.18	1.2	0.32-
Бахрейн	4.26	3.35	1.91	1-
Ирак	1.85	0.8-	0.86	1.79
Иордания	4.17	2.38	2.33	-0.54
Кувейт	3.39	3.46	0.88	-0.94
Оман	3.61	3.08	1.72	1.2-
Катар	7.68	6.27	1.55	-0.14
Саудовская Аравия	3.44	4.03	1.45	-2.04
Сирия	0.65	1.27	0.88	-1.5
ОАЭ	4.42	2.65	1.77	0
Йемен	1.67	2.57	1.93	-2.84
США	2.42	1.21	0.83	0.38

Источник: Всемирный банк. www.worldbank.org, (2024)

Данные показывают явное снижение стоимости доли экспорта во всех арабских странах в различных пропорциях, что практически связано с устойчивой и медленной трансформацией производственных структур и сохранением тех же структур традиционной промышленной деятельности. Это прежде всего: нефтеперерабатывающая промышленность, пищевая промышленность, текстильная промышленность, черная металлургия, удобрения, нефтехимия и другие виды промышленной деятельности, которые не обладают высокой добавленной стоимостью или техническим содержанием (WITS, 2024). Экспорт сырьевых товаров с передовыми технологиями были ограничены примерно 6,2 % от общего объема экспорта в арабских странах и достигли своего процентного соотношения в ряде арабских стран – Тунис, Марокко, Иордания и Египет, где производственная деятельность имеет

относительно высокое значение (7,39 %, 3,84 %, 1,8 % и 0,88 % соответственно). Также основная часть арабского экспорта сосредоточена на товарах из природных ресурсов (сырье и продукты с низким технологическим содержанием), в то время как доля высокотехнологичного экспорта в общем объеме экспорта в странах сравнения, особенно в странах с формирующейся рыночной экономикой, достигла примерно – 31,0 %, в Китае – около 36,3%, в Корее – 16,3%, а среднемировой показатель достиг примерно 17,9%.

Слабые показатели арабского экспорта, по международным данным показывают, что средний вклад экспорта высокотехнологичных товаров в арабские страны вместе взятые ограничен лишь 0,15 % от общего объема экспорта этих товаров во всем мире. Согласно данным за 2018 год, это эквивалентно примерно до \$3,44 млрд для всех арабских стран; по сравнению со среднемировым показателем за тот же год, составляющим около 17,9%, эквивалентно примерно \$2,250 триллиона за 2018 год. Наибольшая часть экспорта этих товаров во всем мире была сосредоточена в Китае (26 %), Германии (8,57 %), США (7,17 %), Сингапуре (6,93 %), Корее (6,20 %), Франции (6,14 %) и Японии (4,20 %). На развитие, формирующиеся и развивающиеся страны приходилось около 63,2 % мирового экспорта высокотехнологичной продукции, в то время как все арабские страны отставали от этой тенденции, даже не достигнув тех показателей, которых добились в развивающихся странах, как Мексика, Таиланд или Филиппины, на долю которых приходилось около 2,13 %, 1,43 %, 1,22 % соответственно. Следует отметить, что доходы в этих странах намного ниже, чем во многих арабских странах, и они также страдают от серьезных проблем в области развития, которые во многих случаях превышают те, с которыми сталкивается большинство арабских стран (Всемирный банк, 2023).

Можно руководствоваться результатами Глобального индекса по измерению экономической сложности или сложности производства (для экспорта), отслеживать и документировать характер и качество деятельности, которые способствовали экономическому росту в арабских странах, что является показателем, основанным на измерении степени развития структуры и качества национальных списков продукции для экспорта. По сути, этот показатель зависит от указателей RCA¹¹ с преимуществом экспортных списков стран. Экономика, способная обладать производственными структурами, производящие товары и изделия с высоким технологическим содержанием, такие как авиастроение, электроника, медицинские оборудования и т.д., обязательно является экономикой, обладающей обширными сетями предприятий и развитыми и взаимосвязанными рынками. Первичная экономика, в которых отсутствуют наработанные сети, знания, экономические и производственные структуры представляет собой самую большую силу в структуре ВВП.

Методология расчета Индекса основана на измерениях для стран с населением более 1,25 миллиона человек, с объемом торговли более \$1 млрд и для товаров с экспортом более

¹¹ Анализ первопричины (Root cause analysis, RCA) или Анализ первопричины отказа (RCFA - Root Cause Failure Analysis) или Анализ потерь – структурированный пошаговый метод для нахождения реальной причины проблемы и реагирования на нее, а не только на ее симптомы. RCA - процедура установления и анализа причины проблемы. Это процесс, который помогает заинтересованным сторонам понять причины проблемы в достаточной степени, чтобы достигнуть ее полного разрешения. Метод RCA используют для исследования потерь вследствие различных видов отказов, в то время как анализ потерь главным образом применяют для исследования финансовых или экономических потерь от внешних воздействующих факторов или катастроф. Метод RCA направлен на выявление первичных причин отказа без рассмотрения их внешних проявлений. Очевидно, что корректирующие действия не всегда эффективны и зачастую требуют их постоянного улучшения. Метод RCA обычно применяют для оценки основной составляющей потерь, однако его можно применять для анализа более общих потерь с целью выявления возможностей постоянного улучшения.

\$10 млн (Индекс экономической сложности, 2024). Прежде чем анализировать реальные показатели арабских стран по этим показателям, стоит отметить то, что было задокументировано многими прикладными исследованиями, связанными с мониторингом или оценкой прямой взаимосвязи и предполагаемых эффектов между переменной экономической сложностью и экономическим ростом, взаимосвязью, основанной на методологии расчета. Данный показатель основан на анализе отношений между странами и экспортируемой ими продукции, которые отражают ресурсы, заложенные в производственную структуру экономики. Именно эти знания лежат в основе теорий и моделей внутреннего роста (см.: Стойковски, Кочарев, 2017). Результаты разработки Индекса экономической сложности в экономиках арабских стран и некоторых сопоставимых стран за отдельные годы за период с 1970 по 2017 год показали множество результатов, на которых следует остановиться подробнее. Наиболее важным из них является неспособность большинства арабских стран взаимодействовать со странами-производителями и экспортерами. Что касается темпов развития, то в 2017 году некоторые арабские страны – Саудовская Аравия, Объединенные Арабские Эмираты, Катар, Кувейт и Оман смогли улучшить свои возможности в производстве и экспорте продукции, по сравнению с 1970 годом. С другой стороны, Индекс показал снижение качества производства и структуры экспорта в ряде арабских стран за сравниваемый период, особенно в Ливане, Иордании, Египте, Марокко, Сирии, Алжире и Судане. Это страны, большинство из которых не обладают изобилием ресурсов, как в случае с нефтяными странами, которые также сталкиваются с более высокими уровнем проблем в области развития. Это по сути означает, что эти и другие арабские страны должны быть более мотивированы в разработке разнообразных экономических структур и продуктов с большим техническим содержанием.

Сравнительные данные о показателях арабских стран показывают, что по результатам Индекса за 1970 год Ливан был страной с наилучшими показателями в арабском мире, даже превосходя такие развивающиеся страны, как Корея, Китай, Сингапур, Мексика и Турция. Значение этого показателя для Ливана составило 0,647574, по сравнению с такой страной, как Корея, достигшей 0,621873. Однако в последующие периоды и десятилетия наблюдались изменения в этих показателях и увеличение размера разрыва. Значение этого Индекса в 2017 году составило около 0,0803256 в Ливане, снизившись примерно на 87,6% от своего значения в 1970 году, по сравнению со значением этого индекса в Корее, достигшим 1,77613, превысив рост примерно на 185,6 % в 2017 году по сравнению с уровнем 1970 года. Более того, в то время, когда некоторые арабские страны, как, например, Саудовская Аравия, смогли добиться положительного развития по результатам этого показателя за измеряемый период, сравнительные показатели таких стран, как Китай, Мексика, Сингапур, Турция и Малайзия, свидетельствуют о недостаточном темпе развития и корректировки экономических систем, структуры роста арабских стран, основанные на критерии сложности экспорта (Таблица 6).

Таблица 6 – Динамика значения Индекса экономического развития арабских стран и сопоставимых стран по всему миру за отдельные годы за период 1970-2017 гг.

Страны	Значение показателя за год 1970	Страны	Значение показателя за год 1995	Страны	Значение показателя за год 2015	Страны	Значение показателя за год 2017
Германия	2.30919	Япония	3.25212	Япония	2.46895	Япония	2.30938
Япония	1.97001	Германия	2.7745	Германия	2.15953	Германия	2.07537

Ливан	0.64757	Сингапур	1.20507	Корея	2.07433	Сингапур	1.86534
Корея	0.62187	Корея	1.18708	Сингапур	1.67441	Корея	1.77613
Иордания	0.59790	Мексика	0.88822	Мексика	1.13173	Мексика	1.09955
Китай	0.56752	Малайзия	0.40735	Малайзия	1.0751	Малайзия	0.97137
Мексика	0.25689	Китай	0.38087	Китай	1.03541	КСА	0.74715
Сингапур	0.06331	КСА	0.26288	Турция	0.33331	Китай	0.69130
Катар	- 0.07853	Иордания	0.20654	КСА	0.30741	Катар	0.39620
Тунис	- 0.13467	Ливан	0.13736	Ливан	0.12467	Турция	0.17572
Египет	- 0.13649	Турция	0.06138	Тунис	0.06476	ОАЭ	0.12867
Марокко	- 0.31513	Тунис	- 0.28541	Катар	0.0213	Кувейт	0.11607
Сирия	- 0.20145	Оман	- 0.37933	ОАЭ	0.00823	Ливан	0.08032
Алжир	- 0.29892	Египет	- 0.40908	Кувейт	- 0.01891	Оман	-0.06090
Турция	- 0.54568	Кувейт	- 0.46788	Иордания	- 0.02088	Иордания	-0.14985
Малайзия	- 0.67880	Катар	- 0.55301	Египет	- 0.22871	Тунис	-0.28762
ОАЭ	- 0.73460	ОАЭ	0.27542-	Оман	- 0.31171	Египет	-0.31975
КСА	-0.87925	Марокко	- 0.71344	Сирия	- 0.59584	Сирия	-0.74496
Кувейт	-0.91652	Алжир	- 0.77736	Марокко	- 0.73313	Алжир	0.81167-
Оман	-1.1488	Сирия	- 0.87003	Алжир	- 1.0059	Марокко	0.89235-
Судан	-1.30781	Судан	- 0.99069	Судан	- 1.6188	Судан	1.45787-

Источник: Всемирный банк / www.worldbank.org, (2024)

Основываясь на том, что было задокументировано прикладными исследованиями и теориями внутреннего роста о ключевой роли человеческого капитала в экономическом росте, чтобы определить степень его способности стимулировать устойчивый экономический рост, следует оценить качество человеческого капитала в арабских странах. В соответствии с методологией Международного банка по измерению человеческого капитала (Human Capital Index), которая отслеживает качество человеческого капитала в мире и включает пять показателей, учитывающих как количественные, так и качественные аспекты образования и здравоохранения на международном уровне, Международный банк рассчитал сводный Индекс человеческого капитала в диапазоне от 0 до 1. Он основан на оценке человеческого капитала, который, как ожидается, получит человек, достигший 18-летнего возраста, с учетом рисков слабого здоровья и низкого уровня образования. Исходя из этого, развивающиеся страны, как, например, Сингапур занял первое место в мировом рейтинге (0,88 баллов), арабские страны со средним и низким уровнем дохода заняли последние места в этом рейтинге, за исключением стран ССАГПЗ. Сравнительный анализ Сингапура с другими арабскими странами по Коэффициенту разрыва в производство составил, например, с Иорданией 36,4 %, а с Мавританией почти в два раза больше – 60,2 %. Необходимо остановиться на значимости этих показателей развития. Так, Судан с показателем 0,38 балла означает, что Судан сможет в будущем извлечь выгоду только из 38 % от общей производительности, доступной его рабочей силе и потери 62,0 % производительности человеческих ресурсов. У стран ССАГПЗ показатели намного лучше, особенно у Бахрейна, который имеет 0,67 балла по этому показателю, но имеет большой

разрыв от показателей Сингапура в 23,9 %, даже несмотря на то, что обе страны относятся к странам с высоким уровнем дохода.

Таблица 7 – Оценка качества человеческого капитала в арабских странах и сопоставление стран по показателям Глобального индекса человеческого капитала – 2023.

Страны	Значения показателя	Коэффициент разрыва в производстве (%)
Сингапур	0.88	0
Бахрейн	0.67	23.9
ОАЭ	0.66	25
Оман	0.62	29.5
Катар	0.61	30.7
Саудовская Аравия	0.58	34.1
Кувейт	0.58	34.1
Иордания	0.56	36.4
Палестина	0.55	37.5
Ливан	0.54	38.6
Алжир	0.52	40.9
Тунис	0.51	42
Марокко	0.5	43.2
Египет	0.49	44.3
Коморы	0.41	53.4
Ирак	0.4	54.5
Судан	0.38	56.8
Йемен	0.37	58
Мавритания	0.35	60.2

Источник: «Human capital index» Всемирный банк / www.worldbank.org, (2024)

Анализ экономического роста с производственным потенциалом требует значительного роста числа рабочих мест, который в то же время способствует укреплению социальной стабильности населения. Анализ уровня безработицы периода 2000-2023 годов показывает высокую степень разобщенности между экономическим ростом и занятостью. Однако, в то же время арабские страны достигли определенных темпов роста, которые соответствуют среднемировым показателям, а показатели некоторых стран региона превышают их. Примечательно, что арабские страны как на региональном, так и на национальном уровнях за тот же период столкнулись с высоким уровнем безработицы или неполной занятости (Таблица № 7).

Безработица в арабских странах, за исключением Катара, Бахрейна, Кувейта, Объединенных Арабских Эмиратов и Омана, была выше среднемирового показателя и вдвое превысила средний показатель во многих арабских странах, приведя к тому, что безработица в арабских странах в целом в 2023 году составила около 10,34 %. Это почти вдвое превышает общемировой показатель, где средний показатель за тот же год составил около 5,4 % (Таблица № 2). Несмотря на относительное снижение уровня безработицы во всем мире, в том числе и в странах арабского мира в период 2000-2023 годов, арабские страны оставались в среднем в числе стран с самыми высокими показателями в мире на протяжении всех этих лет.

Сравнительные данные арабских стран показывают, что при нормальном экономическом темпе они не способны создать рабочие места, поскольку носят структурный характер. В тоже время сравнительные данные других регионов при более низких темпах экономического роста смогли достичь более низкого уровня безработицы, что означает существенную необходимость пересмотра оперативного потенциала арабского экономического роста на основании производственной деятельности, которая в свою очередь, в равной степени стимулирует экономический рост и занятость.

Опыт развитых и стран с рыночной экономикой показал, что рост экономики сосредоточен на четырех основных столпах: природные ресурсы, рабочая сила (учитывая образованность и профессионализм), капитал, новые технологии и факторы, влияющие на наращивание производственной продукции увеличивающей их объем. Как показывает мировой опыт, не существует единой формулы, сочетающей все факторы, ресурсы и возможности. Все страны различаются, поэтому каждая страна должна стремиться использовать ресурсы и возможности, которые в наибольшей степени обеспечили бы высокие показатели и стабильность экономического роста.

Заключение

В целом мы приходим к выводу, что экономический рост с различными классификациями развития в арабских странах не отвечает требованиям экономической и социальной стабильности. Ясно, что арабские страны сталкиваются с проблемами объективного характера в масштабе экономического роста, что в свою очередь приводит к структурным вызовам и проблемам, с которыми сталкиваются многие арабские страны: это прежде всего – бедность, безработица, высокая задолженность и дефицит торгового баланса, по сути являющийся основным сдерживающим фактором для экономического роста. Эти факторы представляют собой препятствие в развитии и разработке новых мер долгосрочного роста в регионе. Также существуют такие факторы как производительность, накопление производственного капитала, а также человеческий и институциональный капитал, коррелирующий или отражающий условия развития и структуры, ограничивающий рост, что, в свою очередь, требует доработки, основанной на точной диагностике каждого из них по отдельности.

Несмотря на то, что арабские страны достигли определенных темпов роста, превышающие среднемировые показатели, они все же в конечном итоге не совпадают с темпами, предложенными Организацией Объединенных Наций. Для достижения целей устойчивого развития арабским странам не хватает более масштабных темпов и процессов роста, сокращающий разрыв в развитии существующий конвергенции и с преобладающими экономическими и структурными моделями как в развитых, так и в развивающихся странах. Проще говоря, арабским странам не хватает нацеленности на достижения устойчивого экономического роста.

Литература:

Al-Hosany, N., & Makhlof, N. (2020). The role of renewable energy in reducing carbon emissions: Evidence from the UAE. *Energy Policy*, 141, 111-119.

Al-Maamary, H. M., Kazem, H. A., & Chaichan, M. T. (2017). Climate change: The impact of the oil industry on environmental pollution. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 79, 1300-1310.

Al-Saleh, Y. M., & Taleb, H. (2010). The integration of renewable energy in the Gulf Cooperation Council (GCC) countries: A qualitative approach. *Renewable Energy*, 35(8), 1584-1593.

El-Katiri, L., & Fattouh, B. (2015). A roadmap for renewable energy in the Middle East and North Africa. Oxford Institute for Energy Studies.

Farag, H. A., & Mahmoud, R. H. (2019). Renewable energy projects in North African countries: A focus on policy frameworks and implementation. *Energy Policy*, 134, 110939.

Gökçek, M., & Gökçek, G. (2016). An evaluation of renewable energy strategies for Middle Eastern and North African countries. *Energy*, 103, 51-64.

International Energy Agency (IEA) (2019). *The Future of Renewable Energy in the Middle East*. IEA Publications.

International Renewable Energy Agency (IRENA) (2020). *Renewable Energy in the Arab Region: Overview and Trends*. IRENA Publications.

Khondaker, A. N., & Bayar, A. A. (2016). Renewable energy technology diffusion in the Arab region: Barriers and policy recommendations. *Energy Strategy Reviews*, 10, 68-76.

Poudineh, R., & Fattouh, B. (2017). Energy transition in the Middle East: The impact on oil-exporting countries. *Oxford Energy Forum*, 108, 24-30.

Saif, O. (2016). Climate change and energy security in the Arab world: Challenges and opportunities. *Journal of Energy and Development*, 42(1), 45-59.

World Bank (2020). *CO2 emissions in the Middle East and North Africa: Impacts and challenges*. World Bank Reports.

Всемирный банк (2019). Показатели мирового развития. Публикации Всемирного банка.

Всемирный экономический форум (2015). Доклад о глобальной конкурентоспособности 2014-2015. ВЭФ.

Программа развития ООН (ПРООН) (2018). Доклад о человеческом развитии 2018. ПРООН.

References:

Al-Hosany, N., & Makhlof, N. (2020). The role of renewable energy in reducing carbon emissions: Evidence from the UAE. *Energy Policy*, 141, 111-119.

Al-Maamary, H. M., Kazem, H. A., & Chaichan, M. T. (2017). Climate change: The impact of the oil industry on environmental pollution. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 79, 1300-1310.

Al-Saleh, Y. M., & Taleb, H. (2010). The integration of renewable energy in the Gulf Cooperation Council (GCC) countries: A qualitative approach. *Renewable Energy*, 35(8), 1584-1593.

El-Katiri, L., & Fattouh, B. (2015). A roadmap for renewable energy in the Middle East and North Africa. Oxford Institute for Energy Studies.

Farag, H. A., & Mahmoud, R. H. (2019). Renewable energy projects in North African countries: A focus on policy frameworks and implementation. *Energy Policy*, 134, 110939.

Gökçek, M., & Gökçek, G. (2016). An evaluation of renewable energy strategies for Middle Eastern and North African countries. *Energy*, 103, 51-64.

International Energy Agency (IEA) (2019). The Future of Renewable Energy in the Middle East. IEA Publications.

International Renewable Energy Agency (IRENA). (2020). Renewable Energy in the Arab Region: Overview and Trends. IRENA Publications.

Khondaker, A. N., & Bayar, A. A. (2016). Renewable energy technology diffusion in the Arab region: Barriers and policy recommendations. *Energy Strategy Reviews*, 10, 68-76.

Poudineh, R., & Fattouh, B. (2017). Energy transition in the Middle East: The impact on oil-exporting countries. *Oxford Energy Forum*, 108, 24-30.

Saif, O. (2016). Climate change and energy security in the Arab world: Challenges and opportunities. *Journal of Energy and Development*, 42(1), 45-59.

United Nations Development Programme (UNDP). (2018). Human Development Report 2018. UNDP.

World Bank (2019). World Development Indicators. World Bank Publications.

World Bank (2020). CO2 emissions in the Middle East and North Africa: Impacts and challenges. World Bank Reports.

World Economic Forum (2015). The Global Competitiveness Report 2014-2015. WEF.

United Nations Development Program (UNDP) (2018). Human Development Report 2018. UNDP.

¹ Байдаров Е.Ұ. ²Әмірбекова С.К.

*^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹erkin_u.68@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru*

«АРАБ КӨКТЕМІНЕ» ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ ОДАН КЕЙІНГІ АРАБ ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала экономикалық және әлеуметтік тұрақтылық аспектілерін анықтау мақсатында 1990-2023 жылдар кезеңінде араб елдеріндегі экономикалық өсу сипатын зерттеуге, талдауға және бағалауға бағытталған. Токсаныншы жылдардың басында араб елдері 1989 жылғы Вашингтон консенсусының қатысқанын ескере отырып, жалпы нарықтық экономикаға негізделген мемлекеттік саясатты әзірлеуге және ұлттық экономикадағы жеке сектордың дамушы рөліне және экономикалық өсуді ынталандыруға негізделген айта кету керек. Бұл мақаланың мақсаты экономикалық өсудің санын, сапасы мен тұрақтылығын, сондай-ақ Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы (ТШСА), соның ішінде Парсы шығанағы мемлекеттеріндегі еңбек өнімділігі, өндіріс және өнеркәсіп динамикасының тенденцияларын талдауға және бағалауға бағытталған. Зерттеудің жаңалығы – араб елдерін басқа елдермен салыстырғанда экономикалық көрсеткіштерді талдауды кеңінен қамту болып табылады. Зерттеу сонымен қатар ішкі және сыртқы факторлардың еңбек өнімділігіне әсерін талдауға бағытталған. Зерттеу міндеттеріне өнімділік динамикасын талдау, өсу қарқынының төмендеуі мен өсуіне әсер ететін негізгі факторларды анықтау кіреді. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – араб елдеріндегі экономикалық сектордың тиімділігін арттыру стратегияларын әзірлеу үшін зерттеу нәтижелерін пайдалану мүмкіндігі. Араб елдеріндегі экономикалық сектордың айырмашылықтарын ескере отырып, зерттеу сипаттамалық және салыстырмалы әдістермен бекітілген аналитикалық тәсілге сүйенді. Зерттеу әдістемесі ЖІӨ, еңбек өнімділігі және араб елдеріндегі экономикалық көрсеткіштер туралы статистикалық деректерді жинауға және талдауға негізделген. Салыстырмалы талдау әдістері, сондай-ақ соңғы жылдардағы өнімділіктің өзгеруін бағалау үшін статистикалық деректер қолданылды. Зерттеудің негізгі мақсаты өнімділіктің өсу қарқынының төмендеуіне әсер ететін факторларды анықтау, сондай-ақ өнеркәсіптік сектордың тиімділігін арттыру жолдарын табу

болады. Мақалада қолданылған салыстырмалы әдіс әлемдік контексте араб елдері экономикасының ағымдағы жағдайына объективті баға беруге мүмкіндік берді. Негізгі нәтижелер араб елдеріндегі өнімділіктің өсу қарқыны әлемнің басқа аймақтарынан, әсіресе «Араб көктемнен» кейін айтарлықтай төмен екенін көрсетеді. Талдау бұған әсер ететін бірнеше негізгі факторларды, соның ішінде ішкі экономикалық қиындықтар мен сыртқы әсерлерді анықтауға бағытталған. Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығындағы жағдайды жақсарту үшін шаралар қабылдау ұсынылады, бұл жалпы экономикалық көрсеткіштерге оң әсер етуі мүмкін.

Түйін сөздер: Араб елдері, экономика, өндіріс, өнеркәсіп, ТШСА, деректерді талдау.

¹ **Baidarov Ye.U.** ² **Amirbekova S.K.**

^{1,2} *R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ¹ erkin_u.68@mail.ru, ² sagynysh.amirbekova@mail.ru*

THE ECONOMY OF ARAB COUNTRIES BEFORE AND AFTER THE «ARAB SPRING»

Abstract. This article aims to study, analyze and assess the nature of economic growth in the Arab countries in the period 1990-2023, in order to determine the aspects of economic and social sustainability. Considering that the early 1990s were characterized by the participation of the Arab countries in the decisions of the Washington Consensus of 1989, based on the development of public policy based on the market economy and the developing role of the private sector in the national economy, as well as in stimulating economic growth, such analysis is of particular interest. The main objective of this article is to analyze and assess the quantity, quality and stability of economic growth, as well as trends in the dynamics of labor productivity, production and industry in the Middle East and North Africa (MENA) region, including the Persian Gulf states. The novelty of the study lies in the wide coverage of the analysis of economic indicators compared to other countries. The study is also aimed at analyzing the impact of internal and external factors on labor productivity. The objectives of the study include analyzing the dynamics of productivity, identifying the key factors influencing the decline and increase in growth rates. The practical significance of the work lies in the possibility of using the research results for further research of strategies for improving the efficiency of the economic sector in the Arab countries. Taking into account the differences in the economic sector in the MENA countries, the study relied on an analytical approach supported by descriptive and comparative methods. The main attention is paid to economic and statistical data on the Arab countries and their comparative analysis for the period 1990-2023. The research methodology is based on the collection and analysis of statistical data on GDP, labor productivity and economic indicators in the Arab countries. In addition to using comparative analysis methods, as well as statistical tools for assessing productivity changes in recent years, the main objective of the study was both to identify the factors that influence the decline in productivity growth and to find ways to improve the efficiency of the industrial sector. The comparative method used in the article made it possible to give an objective assessment of the current state of the Arab economy in the global context. The main results show that the rate of productivity growth in the Arab countries is significantly lower than in other regions of the world, especially after the Arab Spring. The analysis revealed key factors influencing both internal economic difficulties and external influences.

Keywords: Arab countries, Economy, Production, Industry, MENA, Data Analysis.

Сведения об авторах:

Байдаров Еркін Уланович, кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Амирбекова Сағыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан,

Авторлар туралы мәлімет:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей Жаратылыстану Ғылымдары Академиясының (РЖҒА) профессоры, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Baydarov Yerkin Ulanovich, PhD in Philosophy, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences (RANS), R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

AmirbekovaSagynysh Kopenovna, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

IRSTI 02.31.01

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.170](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.170)

Kaihe Aisingioro

Ritsumeikan University, Kinugasa Research Institute, Kyoto, Japan

E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com

THE DEVELOPMENT AND CHANGES OF KAZAKH SOCIETY UNDER THE INFLUENCE OF NORTHEASTERN ASIA REGIMES

Abstract. Historically, some historians have lumped Northeastern Asian regimes into the modern political rhetoric of China, while downplaying the unique nationality and influence of Northeast Asian regimes established by non-Chinese-speaking ethnic regimes. For Kazakhstan, in addition to being influenced by various religions, cultures, languages, and social customs from the Persia and Arabic world, the influence of the Khitan, Jin (Jurchen regime), Mongols, and Qing (Jurchen regime) Empires cannot be ignored. Strictly speaking, the Chinese-speaking regimes in history have been unable to set foot in or influence Central Asia. In contrast, the regimes established by non-Chinese-speaking peoples in Northeast Asia have had more frequent contact with Central Asia. The political impact and socio-cultural changes produced by this contact are also evident. Although it is difficult to find reference examples in Chinese script literature, I will use multiple language documents and Multidisciplinary research methods to argue what was brought by regimes from outside the non-Chinese-speaking world in the process of the international formation of the Kazakh nation.

Keywords: Northeast Asia ethnic groups, Kazakhstan, Geopolitics, Ideology, International relations, Central Asia, China, North Asia Culture.

Introduction

Kazakhstan's history is a tapestry woven from diverse cultural, religious, and political threads. Among these, the influences from Northeast Asia non-Chinese-speaking ethnic groups, specifically the Khitan, Jurchen, Mongols, and the Qing Empire, hold significant yet often understated roles. Historically, many historians have generalized East Asian regimes under the umbrella of modern Chinese political rhetoric, overshadowing the unique national identities and influences of these regimes established by non-Chinese-speaking groups. This article aims to illuminate the distinct impacts these Northeast Asia ethnic groups and their regimes have had on the history of Kazakhstan.

Research Materials and Methods

Reference examples are hard to come by in the literature on Chinese writing. This article uses multilingual documents and interdisciplinary research methods to demonstrate that regimes outside the non-Chinese-speaking world played a role in the international formation of the Kazakh nation.

1. Impact of cultural exchange: It is important to consider how cultural and linguistic exchanges between different regions, including China and Central Asia, have influenced the formation of the identity of the Kazakh people.

2. The role of historical events: Historical events such as migrations, wars, and trade routes also played a significant role in the formation of the Kazakh nation and its written language.

3. Multilingualism as a factor in development: Multilingualism in Kazakhstan can be seen as an important factor contributing to the development of Kazakh culture and language, which highlights the need for an interdisciplinary approach in research.

4. Contemporary research: Contemporary research in anthropology, sociology, and linguistics can provide new perspectives on the interactions between different cultures and their impact on Kazakh identity.

Discussion

This study explores the profound political, cultural, and social impacts of the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing Empire on Kazakhstan, challenging the traditional narrative that predominantly highlights Chinese-speaking regimes. By delving into the diplomatic concepts, military strategies, and policies of these non-Chinese-speaking dynasties, uncover their significant roles in shaping the historical and modern landscape of Kazakhstan.

Chapter 1: Historical Context

Pre-Liao Era

Before the rise of the Liao Dynasty, Central Asia, including the region now known as Kazakhstan, was a melting pot of various cultures and political entities. The early interactions between Central Asia and Northeast Asia set the stage for the following significant influences. These early interactions were characterized by trade, migration, and occasional conflict, laying the groundwork for more structured diplomatic and military relations in later periods.

Liao Dynasty (916–1125)

The Liao Dynasty, established by the Khitan people, marked a significant period of East Asian influence on Central Asia. The Khitan were a nomadic people who, through adept military strategies and diplomatic maneuvers, established a robust and influential empire. Their expansion westward brought them into contact with Central Asian territories, including parts of modern-day Kazakhstan.

Diplomatic Relations and Military Strategies

The Liao Dynasty employed a mix of diplomatic and military strategies to exert influence over Central Asia. Their approach was characterized by alliances, tributary relationships, and military campaigns aimed at securing trade routes and asserting dominance. These interactions facilitated cultural exchanges and the introduction of new administrative practices in the regions they influenced.

From the development and spread of musical instruments, we can infer the influence of Kazakhstan on East Asia's reputation in ancient times. For example, SuoNa, PiPa, and ErHu are not original musical instruments in the Chinese-speaking world. They were brought into the Chinese-speaking world through the trade of the Turkish and Sogd people in the Eurasian steppes from the Wei, Jin, Southern, and Northern Dynasties to the Sui and Tang Dynasties and evolved. SuoNa was introduced to Proper China from Persia in the third century AD and during the Three Kingdoms period in Chinese history. The image of SuoNa playing appeared in Bezeklik caves during the Western Jin 西晋 Dynasty. It was popularized in North China during the Jin 晋 Dynasty and spread to the Yangtze River Basin during the Yuan Dynasty. It was not until the Ming Dynasty that it became one of the localized folk musical instruments.

The PiPa originated in the Sasanian Dynasty of Persia and was introduced to the Chinese-speaking areas during the Later Han Dynasty. During the Tang Empire established by the Xianbei elite, the pipa spread widely in the Chinese-speaking areas and became a representative musical instrument in the Chinese-speaking society. PiPa was introduced to Japan during the Tang Dynasty, a Tang PiPa designated as a national treasure among the Shosoin National Treasures in Japan.

There are many ruins of ancient Silk Road cities in southern Kazakhstan, however, I argue that the Kazakh steppe is a market garden for exchanges between ethnic groups in the north. Why Yelv Dashi fled west to Central Asia when the Liao Kingdom was destroyed also fully demonstrates that the Khitan people's understanding of Central Asia and their contacts with many tribes in the region have accumulated considerable geopolitical information.

Research Results

Chapter 2: Jin Dynasty (1115–1234)

Formation and Expansion

The Jin Dynasty was established by the Jurchen elite, another non-Chinese-speaking ethnic group from Northeast Asia. The Jurchen were skilled in both warfare and diplomacy. Their rise to power involved the overthrow of the Liao Dynasty and the subsequent establishment of their empire, which extended its influence into Central Asia.

The specific armor system and weapon may also be influenced by Western Asia culture. For example, heavy Cavalry and Cataphract.

Interaction with Central Asian States

The Jin Dynasty's interactions with Central Asia were multifaceted, involving both conflict and cooperation. They engaged in military campaigns to secure their borders and influence while also fostering trade and diplomatic relations with Central Asian states.

Political and Cultural Influence

Diplomatic Policies and Military Strategies

The Jin Dynasty's diplomatic policies towards Central Asia were characterized by a pragmatic approach that balanced military might with strategic alliances. They sought to control key trade routes and integrate Central Asian territories into their sphere of influence through both direct rule and tributary relationships.

Cultural Exchanges and Long-Term Effects

The Jin Dynasty's influence on Central Asia extended beyond politics and economics. They facilitated cultural exchanges that brought new ideas, technologies, and administrative practices to the region. These exchanges had long-term effects on the development of Central Asian societies, including those in Kazakhstan.

Chapter 3: The time of Chingis Khan, and the Infightinghis descendants (13th–14th Centuries)

The time of Chingis Khan and Central Asia

The Mongol Empire, founded by Genghis Khan, was one of the largest and most influential empires in history. Its impact on Central Asia, including Kazakhstan, was profound. The Mongols were not only formidable conquerors but also effective administrators who implemented policies that facilitated trade, cultural exchange, and political stability across their vast empire.

Specific Influence on the Political Landscape of Kazakhstan

The Mongol Empire's influence on Kazakhstan was significant. The Mongols integrated the region into their empire, establishing administrative divisions and implementing policies that shaped the political landscape. They also facilitated the spread of ideas, technologies, and cultural practices across Central Asia.

Socio-Cultural Changes

Introduction of New Administrative Systems.

The Mongol administrative systems were innovative and effective. They introduced new methods of governance, taxation, and law enforcement that were adopted and adapted by the regions under their control, including Kazakhstan.

Cultural Integration and Exchange

The Mongol Empire was known for its tolerance of different cultures and religions. This facilitated a rich exchange of ideas and practices among the diverse populations within the empire. In Kazakhstan, this cultural integration led to the blending of local traditions with those of the Mongols and other cultures within the empire.

Chapter 4: The Qing Dynasty (1644–1912)

Rise of the Qing Empire

The Qing Dynasty was established by the Jurchen (later Manchu) people, who, like their predecessors, played a significant role in the history of Central Asia. The early Qing emperors were particularly attentive to the affairs of Central Asia due to their conflicts with the Dzungar Khanate.

Early Qing Interest in Central Asia

The Qing Dynasty's interest in Central Asia was driven by both strategic and economic considerations. They sought to secure their western borders and control the lucrative trade routes that passed through the region.

Qing-Dzungar Conflict

Causes and Consequences of the Qing-Dzungar Wars.

The conflicts between the Qing Dynasty and the Dzungar Khanate were among the most significant events in Central Asian history. These wars were driven by competition for control over territory and resources. The eventual defeat of the Dzungars by the Qing had profound consequences for Central Asia, including Kazakhstan.

Impact on Kazakhstan's Political Landscape

The Qing victory over the Dzungars led to a reconfiguration of the political landscape in Central Asia. The Qing established control over large parts of the region, influencing the development of local political structures and relationships.

Cultural and Political Policies

Analysis of Qing Policies Towards Central Asia.

The Qing Dynasty implemented a range of policies aimed at integrating Central Asia into their empire. These policies included measures to promote trade, facilitate cultural exchange, and establish administrative control over newly acquired territories.

Socio-Cultural Impacts on Kazakhstan

The Qing influence on Kazakhstan was multifaceted. They introduced new cultural practices, administrative systems, and economic policies that had lasting effects on the region. These changes contributed to the development of Kazakhstan's unique cultural and political identity.

Chapter 5: Comparative Analysis of Han Chinese Regimes

Lack of Direct Influence

Reasons Why Han Chinese Dynasties Did Not Exert Direct Influence on Central Asia.

Unlike the non-Chinese-speaking regimes, Han Chinese dynasties such as the Han and Tang did not exert direct influence over Central Asia. This was due to a combination of geographic, political, and military factors that limited their ability to project power into the region.

Comparison of Diplomatic and Military Strategies

The diplomatic and military strategies of the Han Chinese dynasties differed significantly from those of the non-Chinese-speaking regimes. While the Han Chinese dynasties focused on consolidating their power within East Asia, the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing were more outward-looking, seeking to expand their influence into Central Asia.

Unique Contributions of Non-Chinese-Speaking Dynasties

Highlighting Unique Influences and Contributions to Kazakhstan's Development.

The non-Chinese-speaking dynasties brought unique contributions to the development of Kazakhstan. Their military strategies, diplomatic policies, and cultural exchanges played crucial roles in shaping the political and cultural landscape of the region. These contributions highlight the importance of recognizing the distinct influences of these regimes in Central Asian history.

Chapter 6: Formation of the Modern Kazakh State

Historical Background

Key Events Leading to the Formation of Modern Kazakhstan

The formation of modern Kazakhstan was influenced by a series of historical events, including the interactions with East Asian non-Chinese-speaking regimes. These events include the

Mongol conquests, the Qing-Dzungar wars, and the integration of Central Asia into the Russian Empire.

Influence of East Asian Regimes

The Role of Historical Interactions in Shaping Modern Kazakhstan

The historical interactions between Kazakhstan and the non-Chinese-speaking East Asian regimes played a significant role in shaping the modern Kazakh state. These interactions influenced the political structures, cultural practices, and social norms that characterize contemporary Kazakhstan.

World Garden Effect

Explanation of the Term and Its Relevance.

The "world garden effect" refers to the process by which diverse cultural, political, and economic influences contribute to the development of a region. In the context of Kazakhstan, this effect highlights the importance of recognizing the multiple external influences, including those from East Asia, that have shaped the nation's history.

Analysis of the Multi-Cultural Influences on Kazakhstan's Formation.

The formation of modern Kazakhstan was the result of a complex interplay of influences from various cultures and regions. The contributions of the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing are integral to this process, demonstrating the significance of their impact on the development of the Kazakh state.

Chapter 7: Cultural Awareness and Historical Significance

Cultural Exchanges

Detailed Look at Cultural Influences from the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing.

The cultural exchanges between Kazakhstan and the East Asian non-Chinese-speaking regimes were multifaceted. These exchanges included the introduction of new technologies, administrative practices, and cultural traditions that have left a lasting impact on the region.

Historical Documentation and Analysis

Discussion on the Scarcity of References in Chinese Literature

The scarcity of references to these interactions in Chinese literature presents a challenge for historians. This section will discuss the reasons for this scarcity and the importance of using multiple language documents to gain a comprehensive understanding of the historical influences on Kazakhstan.

Importance of Using Multiple Language Documents for Comprehensive Analysis.

To fully appreciate the impact of East Asian non-Chinese-speaking regimes on Kazakhstan, it is essential to use sources from multiple languages and cultural perspectives. This approach provides a more nuanced and complete picture of the historical interactions and their significance.

Conclusion

Summary of Findings

This study has explored the political and cultural impacts of the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing Empires on Kazakhstan. These non-Chinese-speaking regimes played significant roles in shaping the region's political, cultural, and social landscape, challenging the traditional narrative that predominantly highlights Chinese-speaking regimes.

Implications for Future Research

The findings of this study highlight the need for further research into the historical interactions between Central Asia and East Asian non-Chinese-speaking regimes. Future research could explore additional sources and perspectives to deepen our understanding of these complex international relationships.

Final Thoughts

Understanding the historical influences of the Khitan, Jurchen, Mongols, and Qing on Kazakhstan provides valuable insights into the development of the modern Kazakh state. Recognizing these contributions underscores the importance of a comprehensive approach to studying the history of Kazakhstan and Central Asia.

References:

Kaihe A. (2022) Doholon laihi and Monggoltai nakcu: Two humorous ghosts who love to haggle in Nišan Samani Bithe».

Kaihe A. (2022) Similarities in Tungus Manchu and Japan: A case study of Shaman and Shinto.

Kaihe A. (2021) A case study of a Beijing Manju Elite Lady's School and the US-Ch'ing Relation». Doctoral Dissertation.

Kaihe A. (2021) Composition of the Empire and the cultural anthropological nature of the Ch'ing's ruling class: A case study of the Manju Women.

Kaihe A. (2021) Manju Noble and Western Civilization: A Case Study of Prince Hoşoi Delengge Family». 2021

Kaihe A. (2021) The ghost and god worlds structure in the “nišan saman i bithe».

Кайхе Айсингиоро

Рицумейкан университети, Кинугаса ғылыми-зерттеу институты,

Киото, Жапония

E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯНЫҢ БИЛІГІНІҢ ӘСЕРІНЕН ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН ӨЗГЕРУІ

Аңдатпа. Тарих тұрғысынан қарағанда, бірқатар тарихшылар Шығыс Азия әулеттерін қазіргі Қытай саяси мәдениеті аясында қарастырып, қытайлық емес этникалық топтар құрған басқа Шығыс Азия әулеттерінің бірегей мәдениеттері мен ықпалына аса мән бермейтін. Ал Қазақстан туралы айтатын болсақ, иран және араб елдерінен келген әртүрлі діндердің, мәдениеттердің, тілдердің және әлеуметтік әдет-ғұрыптардың ықпалымен қатар, Кидан және Цзинь империяларының (Джурчэн әулеті) ықпалын да ескеруіміз керек. Юань және Цин империялары (моңғол және маньчжур әулеті). Шығыс Азияда қытай емес халықтар құрған әулеттер Орта Азиямен тығыз байланыста болды. Тиістісінше мұндай қарым-қатынастардың нәтижесінде орын алған саяси ықпал мен әлеуметтік-мәдени өзгерістердің де айқын көрініс тапқанын айту жөн. Мақалада әртүрлі құжаттар түрлері, сонымен қатар пәнаралық зерттеу әдістері қолданылады. Автор қазақ мәдениетінің халықаралық қалыптасу процесіне әртүрлі өркениеттер ықпал етті деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Шығыс Азияның этникалық топтары, Қазақстан, геосаясат, идеология, халықаралық қатынастар, Орталық Азия, Қытай, Шығыс Азия мәдениеті.

Кайхе Айсингиоро

Университет Рицумейкан, Научно-исследовательский институт Кинугаса,

Киото, Япония

E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА ПОД ВЛИЯНИЕМ ЦИВИЛИЗАЦИЙ ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Аннотация. Исторически ряд историков рассматривали восточноазиатские династии в рамках современной политической культуры Китая, принижая уникальные культуры и влияние других восточноазиатских династий, созданных некитайскими этническими группами. В случае с Казахстаном помимо влияния различных религий, культур, языков и социальных обычаев из иранского и арабского мира, невозможно игнорировать также влияние киданьской империи и империи Цзинь (чжурчжэньская династия), империй Юань и Цин (монгольская и маньчжурская династия). Династии, установленные некитайскими народами в Восточной Азии, имели тесные контакты с Центральной Азией. Соответственно, и политическое влияние и социально-культурные изменения, имевшие место в результате таких отношений, также очевидны. В статье использованы различного рода документы, а также и методы междисциплинарного исследования. Автор приходит к выводу, что различные цивилизации внесли свой вклад в процесс международного формирования казахской культуры.

Ключевые слова: этнические группы Восточной Азии, Казахстан, геополитика, идеология, международные отношения, Центральная Азия, Китай, культура Восточной Азии.

Сведения об авторе:

Кайхе Айсингиоро, главный научный сотрудник, Университет Рицумейкан, Научно-исследовательский институт Кинугаса, Киото, Япония.

Автор туралы мәлімет:

Кайхе Айсингиоро, бас ғылыми қызметкер, Рицумейкан университеті, Кинугаса ғылыми-зерттеу институты, Киото, Жапония.

Information about authors:

Dr. Kaihe Aisingioro, Chief Researcher, Ritsumeikan University, Kinugaa Research Institute, Kyoto, Japan.

MPHTI 11.25.07

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.177>

¹Биримкулова Г.У. *²Тубышева А.А. ³Абжаппарова Б.Ж.
^{1,2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹bgulnara77@mail.ru, ²aizat.tubysheva@mail.ru, ³hadisha_1960@mail.ru)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯСЫ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІШТЕСТІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қытай Халық Республикасының (әрі қарай – ҚХР) заманауи дипломатиясы дәстүрлі және заманауи әдістер мен қызметтерден құрылған. Тұрақты экономикалық, саяси және мәдени байланыстарды құруға бағытталған Орталық Азиядағы (әрі қарай – ОА) Қытай дипломатиясы аймақтың дамуына ғана емес, сонымен қатар ҚХР-дың өзінің стратегиялық мүдделерін қанағаттандыруға ықпал етеді. Орталық Азия аймағы, соның ішінде Қазақстанда бай энергетикалық ресурстарға және бірегей геосаяси жағдайларға ие, сонымен қатар Қытай Халық Республикасының сыртқы саяси стратегиясында маңызды орын алады. Орталық Азиядағы Қытай дипломатиясы ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестікке, өзара тиімді қарым-қатынастарды дамытуға және өзінің негізгі аймағындағы ықпалын күшейтуге бағытталған. Ұзақ мерзімді болашақтағы серіктестікте Қытай осындай аймақтық ынтымақтастықты нығайтуды жалғастыруда. Қытай мемлекетінің сыртқы саяси стратегиялары мен дипломатиялық қарым-қатынастары үнемі назарда болып, үлкен қызығушылық тудырады. Қытайдың Орталық Азия елдеріне қатысты дипломатиясы мен стратегиялық серіктестігінің ерекшеліктері егжей-тегжейлі зерделеуді және елдер арасындағы өзара іс-қимылды мұқият қарастыруды талап етеді. Бұл мақалада Орталық Азия аймағына қатысты ҚХР дипломатиясы мен стратегиялық серіктестігінің кейбір аспектілері қарастырылады. Қытайдың Орталық Азия өңірлерімен стратегиялық серіктестігі соңғы онжылдықтарда дамып келе жатқан қазіргі геосаяси жағдай мен экономикалық шындық осы ынтымақтастықтың әлі де жеткілікті зерттелмеген жаңа аспектілерін талап етеді. Мақаланың жаңалығы – зерттеу Қытайдың аймақтағы дипломатиялық бастамалары мен экономикалық жобаларындағы ағымдағы үрдістерді көрсетуінде. Мақала авторлары Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастарды өзгерткен «Бір белдеу, бір жол» бастамасының бірегей рөлін қарастырып, ықпал етудің нақты салаларын – инфрақұрылымдық жобаларды, энергетикалық келісімдер мен мәдени алмасуды атап көрсетті. Мақаланың әдістемесі жүйелік көзқарас пен эмпирикалық талдауды қамтиды. Мақаланың мақсаты – Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы дипломатия мен экономикалық ынтымақтастықтың негізгі сипаттамалары мен стратегиялық бағыттарын зерттеу, сондай-ақ қазіргі кезеңде осы өзара әрекеттестіктің сипатын анықтайтын негізгі факторларды анықтау. Қытайдың дипломатиялық, экономикалық және мәдени бастамалары арқылы аймақтағы позициясын қалай нығайтып жатқанын, сондай-ақ оның қызметі Орталық Азияның жалпы күш балансы мен дамуына қалай әсер ететінін талдау маңызды. Зерттеу барысында оқиғаны талдау әдістері, салыстырмалы талдау, сандық талдау және т.б. сауда айналымы, инвестициялар және басқа да экономикалық көрсеткіштер бойынша статистикалық мәліметтер жинақталып, талданған. Бұл Қытайдың аймақ елдеріне экономикалық әсерін бағалауға және негізгі тенденцияларды анықтауға мүмкіндік берді.

Алғыс: «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшемдердегі Қазақстан үшін геосаяси сын-тегеуріндер мен жаңа перспективалар» (№ BR 20281006) тақырыбындағы ҚР ҰӘЖ іргелі ғылыми зерттеу тақырыбы бойынша жазылған.

Түйін сөздер: Қытай Халық Республикасы, ынтымақтастық, Орталық Азия аймағы, Орталық Азия елдері, стратегиялық әріптестік, дипломатия, «Бір белдеу, бір жол», инвестиция.

Кіріспе

Дипломатия ұлттық мүдделерге қол жеткізу және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде қызмет етеді. Олар үшін бұл күштер тепе-теңдігіне қол жеткізуге және қауіптердің алдын алуға бағытталған кең стратегияның бөлігі. Жаһандану, техникалық жетілдірулер, саяси үдеріс ойыншыларының рөлін күшейту нәтижесінде дипломатия қазіргі заманның жаңа мүмкіндіктеріне, қиындықтарына бейімделуге мәжбүр болды. Қазіргі кезеңде, дипломатия арқылы сауда, адам құқықтары, терроризм және климаттың өзгеруі сияқты көптеген мәселер қозғалады (Nelson Obah Akprowghaha, 2024: 70).

Қытай дипломатиясы Қытай Халық Республикасы басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен өзара әрекеттесу үшін қолданатын әдістер мен стратегиялар. Ол елдің сыртқы саясатын, оның халықаралық қатынастар стратегияларын және өзінің ұлттық мүдделерін жаһандық деңгейде ілгерілету үшін жүзеге асыратын дипломатиялық қызметін қамтиды. Бірнеше сөзбен айтсақ, Қытай дипломатиясының көптеген негізгі белгілері мен мақсаттары бар, олардың ішінде «араласпау» саясаты, «Бір белдеу - бір жол» бастамасын жүзеге асыруы және аймақтық дипломатия. Қытай дәстүрлі түрде басқа елдердің ішкі істеріне араласпау саясатын ұстанады. Бұл дегеніміз, Орталық Азиямен дипломатиялық қарым-қатынаста Қытай аймақ елдерінің ішкі саяси процестеріне араласпауға тырысады. Ал, «Бір белдеу - бір жол» бастамасы (BRI) Қытайдың соңғы дипломатиялық күш-жігерінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Орталық Азия Қытай мен Еуропа арасындағы инфрақұрылым мен сауда жолдарын дамытуға бағытталған Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасының маңызды элементі болып табылады. Аймақтық дипломатия бойынша, Қытай Орталық Азия аймағында ынтымақтастық дипломатияның саясатын жүргізеді. Ол көршілерімен экономикалық байланыстарды терендетуге ұмтылғаны белгілі. Замануи Қытай дипломатиясы стратегиялық жоспарлауды, мәдени аспектілерге назар аударуды және басқа мемлекеттермен сындарлы қарым-қатынас жасау жолдарын іздеуді қамтиды.

Әлбетте, Қытай мемлекетінің дипломатиясы оның әлемдегі орнын нығайтуға әрі ұлттық мүдделерді ілгерілетуге бағытталған сыртқы саяси стратегиясын құрайтын тарихи дәстүрлердің, идеологиялық бағдарлардың және замануи геосаяси мақсаттардың үйлесімі негізіндегі бірнеше негізгі бағыттар мен қағидалармен сипатталады. Осындай дипломатиялық нығайтудың бір түрі мемлекеттер арасындағы стратегиялық әріптестікті дамыту болып табылады. Ынтымақтастықтың бұл түрі экономикалық, технологиялық инновациялар, мәдени және білім беру бастамаларымен алмасу, ғылым, инфрақұрылым, энергетика, ақпараттық технологиялар және т.б. салалардағы ынтымақтастықты қамтиды. Соңғы кезде қоғамдық пікірге әсер етуге және елдің шетелдегі бейнесін қалыптастыруға бағытталған қоғамдық дипломатия тұжырымдамасына аса назар аударылды. Бұл аспект өзара әрекеттесу мен серіктестіктің жаңа түрлерін қамтиды. Бүгін, көптеген елдер стратегиялық әріптестіктің маңыздылығын ескерте отырып оны орнатуға жоспарлайды. Дегенмен, елдер ынтымақтастығының тиімділігін зерттеу өзара тиімділіктері және сын-қатерлері тұрғысынан ерекше назар аударуды қажет етеді. Соңғы үш онжылдықта, әлемдегі көптеген мемлекеттері ынтымақтастығының кенеюі осы үрдістің өзектілігін, сондай-ақ ынтымақтастықтың пайдасы біртекті және бірдей еместігін көрсетеді (Feng Zhongping, Huang Jing, 2014: 8). «Жан-жақты стратегиялық» серіктестік соңғы жылдары маңыздылыққа ие болды.

Қытайдағы «стратегиялық серіктестік» ұғымының дамуы оның дипломатиялық саясаты мен халықаралық қатынастарының маңызды аспектісі болып табылады. Бұл

тұжырымдама мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың саяси және экономикалық аспектілерін қамтиды және Қытайға өз ықпалын кеңейтуге және халықаралық байланыстарды нығайтуға мүмкіндік береді. 1980 жылдардың басынан бастап, Дэн Сяопиннің басшылығымен реформалар мен ашықтық кезеңінде Қытай стратегиялық серіктестік тұжырымдамасын қамтитын халықаралық ынтымақтастықтың жаңа түрлерін белсенді түрде іздей бастады. Бұл экономикалық реформаларды ілгерілету, инвестициялар тарту және сыртқы экономикалық байланыстарды кеңейту үшін қажет болды. 1990 жылдары «стратегиялық серіктестік» ұғымы Қытай мен басқа елдер арасындағы терең және өзара тиімді қатынастарға сілтеме жасау үшін қолданыла бастады. Бұл ынтымақтастық әдеттегі экономикалық өзара әрекеттесуден асып түсетінін және ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарды қамтитынын білдірді. Соңғы үш онжылдықта Қытай дипломатиясы елдің сыртқы саясатының негізгі құралына және үкіметтермен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен екіжақты қатынастардың даму индикаторына айналды. Қазіргі таңда ҚХР билігі Қытайдың ОА елдерімен ынтымақтастығын күшейтуге ерекше назар аударады. Қытайтанушы К. Сыроежкиннің айтуынша, Орталық Азия аймағында ҚХР сыртқы саясатының негізгі сипаттамалық белгілерінің бірі – мемлекеттерге сараланған көзқарас (Сыроежкин, 2007:49). Бұл ҚХР әр елдің жеке әлеуетінің ерекшеліктерін ескеріп өзара тиімді қарым-қатынас орнатқанын білдіреді. Мақаланың мақсаты ҚХР-ның стратегиялық мүдделер жүйесіндегі ОА аймағының орнын және олардың дипломатиялық қатынастарын қарастыру болып табылады.

Стратегиялық серіктестік тек экономикалық немесе әскери ынтымақтастықтан гөрі кеңірек аспектілерді қамтитынын анық. Ол өзара мүдделерді, ұзақ мерзімді мақсаттарды қамтиды және белсенді өзара әрекеттесу мен бейімделуді қажет етеді. Мұндай серіктестіктер акторға халықаралық аренада өз мақсаттарына тиімдірек қол жеткізуге және өз ықпалын нығайтуға мүмкіндік береді. Қытай үшін стратегиялық серіктестік тек экономикалық ынтымақтастықты ғана емес, сонымен қатар саяси, әскери және мәдени өзара әрекеттесуді қамтитын көп қырлы құрал екенін атап көрсетеді. Бұл Қытайға халықаралық ұстанымдарын нығайтуға, ұзақ мерзімді мақсаттарға жетуге және жаһандық аренада тұрақты одақтар құруға мүмкіндік береді. Сондай ақ, Қытайдағы стратегиялық серіктестік тұжырымдамасы реформалар мен ашықтық саясатындағы халықаралық ынтымақтастықтың жалпы формаларынан дамып, ХХІ ғасырда Қытай дипломатиялық тәжірибесінің маңызды элементіне айналды. Ол саяси өзара іс-қимылды, экономикалық дамуды және мәдени алмасуды қоса алғанда, ынтымақтастықтың кең спектрін қамтиды және Қытайдың халықаралық аренадағы позициясын нығайтуда шешуші рөл атқарады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

«Орталық Азиядағы ҚХР стратегиялық серіктестігі мен дипломатиясының ерекшеліктері» тақырыбындағы мақаланың әдістемесі Қытай мен аймақ елдері арасындағы күрделі қатынастарды терең зерттеуге мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл мен эмпирикалық талдауды қамтиды. Зерттеу барысында әртүрлі талдау әдістері, соның ішінде мазмұндық, сәйкестік, салыстырмалы талдау және сандық әдістер қолданылды. Мазмұндық талдау Орталық Азиядағы Қытай дипломатиясына қатысты ресми құжаттардың, келісімдер мен мәлімдемелердің мәтіндерін зерттеуге мүмкіндік берді. Мазмұнды талдау Қытайдың Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасындағы негізгі тақырыптарды, стратегияларды және мақсаттарды анықтауға көмектесті. Ивенттік талдау маңызды оқиғаларды және олардың дипломатиялық қатынастарға әсерін зерттеуге ықпал етті. Салыстырмалы талдау Қытай дипломатиясының бірегей ерекшеліктерін анықтауға және оның әртүрлі геосаяси контексттерге қалай бейімделетінін түсінуге мүмкіндік берді. Сандық әдістерге Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда, инвестициялар және басқа экономикалық

көрсеткіштер туралы статистикалық деректерді жинау және талдау кіреді. Бұл деректер қытайдың аймақтағы экономикалық әсерін бағалау және екіжақты қатынастардың даму тенденцияларын анықтау үшін қолданылды.

Талқылау

ҚХР дипломатиясының негізгі мақсаты-стратегиялық серіктестік өзінің дамуы мен экономикасын ресурстармен қамтамасыз ету үшін ерекше рөлетқаратын барынша қолайлы халықаралық жағдайлар жасау. Бұл мәселені қарастыра отырып, қытайлық сөздігіне сәйкес, huòbàn 伙伴 (әріптестік) сөзі бір ұйымға қосылғандарға немесе бір қызметпен айналысатындарға қатысты екенін атап өткен жөн. 战略 Zhànlüè (стратегия) сөзі саясат және экономика саласында қолданылған кезде әдетте тұтас қамтылған, кешенді және шешуші салдары бар жоспарды, саясатты білдіреді (<http://www.cihai123.com/cidian/1056862.html>: 21.02.2024). Көптеген елдер «әріптестік» ұғымын өте маңызды дипломатиялық стратегия ретінде қарастырады. Қытай мемлекеті де оны үздіксіз күшейте және дамыта отырып, ұзақ мерзімді стратегия ретінде қарастырады (Лэй Шуан, 2020:1).

Қытайлық зерттеуші Чжао Хуашен ҚХР-ның Орталық Азиядағы негізгі бүкіл аймақтағы тұрақтылықты қолдау, аймақтық экономикалық дамуға жәрдемдесу, аймақтың энергетикалық ресурстарына қол жеткізу үшін жағдайлар жасау мақсаттарын анықтады (Чжао Хуашен, 2005:59). Осылайша, Қытайдың сыртқы саяси лексикасында әріптестік келесі жағдайларда стратегиялық болып жіктеледі: әріптес елдер ұзақ мерзімді екіжақты қатынастарға келіседі, әріптес елдер арасындағы екіжақты мәселелер ұзақ мерзімді міндеттемелер мәнмәтінінде бағаланады және кездейсоқ шиеленіс ұзақ мерзімді міндеттемелерді жоймайды (https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/12460/1/Fenomen_politiki_strategicheoskogo_partnerstva_KNR.pdf:21.02.2024).

ҚХР КСРО-ның ыдырауына байланысты Орталық Азияда орналасқан - Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан 1991 жылы өз тәуелсіздігін жариялап, тәжірибесі болмаса да, өздерінің егеменді сыртқы саясатын құруға мәжбүр болған кезде қолайлы сәтті тиімді пайдаланды. ҚХР 1992 жылдан бастап осы мемлекеттерді мойындау және олармен дипломатиялық қатынастар орнату туралы жариялады. К. Хафизова атап өткендей, ҚХР-ның сыртқы саясатының дәйектілігі және оның дипломатиялық өнерінің арқасында ҚХР жаңа геосаяси жағдайда өзінің артықшылықтарын жақсы пайдаланды (Басен, Хафизова, 2007: 120-129). Ал, Орталық Азия елдері сыртқы факторлардың әсерін, ескертіп біртіндеп сыртқы саясаттың негізін қалыптастырды. ОА аймағының географиялық орналасуы және бай ресурстық әлеуеттің болуы сияқты маңызды факторлар көп векторлы сыртқы саясатты таңдауды алдын-ала анықтады. ОА елдері үшін өздерін халықаралық қатынастардың толыққанды субъектілері ретінде көрсетуге, өздерінің егемендігін нығайтуға және ұлттық мемлекеттілікті дамыту үшін қолайлы сыртқы жағдайларды қарастырды. Дипломатиялық қатынастарды орнатудың басында ҚХР ОА елдері экономикаларының энергетикалық саласына қатысуын біртіндеп кеңейту арқылы бақылау саясатын жүргізуді жөн көрді. 2000 жылдардың басында Орталық Азияда қазіргі әлемдегі ең ірі елдер - Қытай, АҚШ және Ресей арасында ықпал ету үшін белсенді күрес басталды. Онда, осы аймақтың мемлекеттерімен бұрыннан келе жатқан тарихи байланыстарымен, Ұлы Жібек жолының дәстүрлерімен «ерекше» қарым-қатынас жасау құқығын ынталандыра алған Қытай маңызды орын алды. Сол кезден бастап Қытай стратегиялық серіктестікті дамытуға белсенді қатысты. Бұл серіктестіктер Қытайдың дипломатиялық құралдар жинағында оның өркендеуі үшін қолайлы жағдайларға кепілдік беретін көрнекті құрал болып шықты.

2001 жылы қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтау және қамтамасыз ету, жаңа ұтымды, әділ және демократиялық экономикалық және саяси халықаралық тәртіпті құру, сондай-ақ

мүше мемлекеттер арасында әріптестік қатынастар орнату саласындағы бірлескен күш-жігерді іске асыру үшін Қытай мен Орталық Азияның бірнеше елдері Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше болды. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының құрылуымен Қытай, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттерінің басшылары жыл сайын кездесе бастады. Сыртқы саяси ведомстволар басшылары деңгейінде байланыстар біртіндеп жандана бастады. 2003 жылы ШЫҰ-на қатысушы елдердің үкімет басшылары 20 жылға арналған көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық бағдарламасына қол қойды. Оның ұзақ мерзімді мақсаты ретінде еркін сауда аймағын құру жарияланды. Ұйымның негізгі қатысушылары — Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан — қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ортақ мүддеге ие екені белгілі. Қазіргі кезде, ШЫҰ шеңберінде экономика және сауда министрлерінің тұрақты кездесулерін өткізу тетігі жұмыс істейді. ШЫҰ арқылы ҚХР бірқатар энергетикалық, көліктік және транзиттік жобаларға бастамашылық етіп, ілгері жылжытуда. Осылайша, ШЫҰ ОА елдерінде ҚХР ықпалын нығайту алаңына айналды. Қытай ШЫҰ-ны өзінің «Бір белдеу, бір жол» (Belt and Road Initiative) бастамасын ілгерілету үшін платформа ретінде пайдаланады. Бұл бастама инфрақұрылымды дамытуға және Қытай мен Орталық Азия арасындағы көлік байланыстарын жақсартуға бағытталған. ШЫҰ арқылы Қытай аймақтағы жолдар, теміржолдар мен энергетикалық желілерді салу жобаларын қолдайды.

Назар аударсақ, 2005 жылы Қытай мен Қазақстан стратегиялық әріптестік қатынастарын орнатты; 2012 жылы Өзбекстанмен осындай қатынастар орнатылды. 2013 жылы тағы үш мемлекетпен: Қырғызстанмен, Тәжікстанмен және Түрікменстанмен қатынастар осындай деңгейге көтерілді. Екіжақты байланыстар тәуелсіздіктің алғашқы онжылдықтарындағы Орталық Азия елдері үшін сыртқы саяси ынтымақтастықтың тұрақты тетіктері болды. Сондай ақ, Қытайдың ОА елдерімен өзара іс-қимылды нығайту, олармен тұрақты, ұзақ мерзімді байланыстар, орнату Қытай дипломатиясының басымдықтарының бірі болғаны анық.

Содан кейін, Қытайдың Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасының жаңа кезеңі ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің 2013 жылғы қыркүйекте Қазақстанға сапарын атап өтті, оның барысында стратегиялық әріптестіктің екіжақты қатынастарын одан әрі дамыту және күшейту туралы бірлескен декларацияға қол қойылды. Осы сәттен бастап ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин «Бір белдеу, бір жол» бастамасын дамытты, оның шеңберінде негізі сауда мен экономикалық ынтымақтастықты қарқындату және нығайту үшін инфрақұрылым салу болып табылатын елдердің өзара іс-қимылының жаңа моделін қалыптастыруға арналған Азия, Африка және Еуропада теңіз және құрлық жолдарын құрды. Жаһандық бастаманы алға жылжыту бірқатар объективті факторларға байланысты болды. Ең алдымен, бұл 2008-2009 жж. әлемдік экономиканың дағдарыстан кейінгі кезеңге өту кезеңі болды. Бұл кезде ҚХР-нда елді жеткілікті жоғары өсу қарқынымен орнықты даму траекториясына шығаруы тиіс экономиканың жаңа моделіне көшу мақсаты қойылды (Жакыпова, Шаймергенов, Ошакбаев, 2020: 165). Қазіргі сәтте, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Орталық Азия елдеріне айтарлықтай әсер етеді, оларға экономикалық өсу мен даму үшін көптеген мүмкіндіктер береді, сонымен қатар қаржылық тәуекелдерге және геосаяси динамикаға байланысты сын-қатерлерді қоса алғанда, бірқатар сын-қатерлер тудырады.

Қазіргі кезде, Қытайдың ОА елдерімен сауда, энергетика, шетелдік инвестициялар, «Бір белдеу, бір жол» инновациялары саласындағы ынтымақтастығы әріптестік дипломатиясы мақсатты болып табылады және өзара тиімді келісімдер негізінде барлық елдермен бейтарап іс-қимыл моделін ұсынады. Қытай экономикасының кеңеюі аясында оның энергия ресурстарына өсіп келе жатқан сұранысын қанағаттандыра алатын жеткізушілер ретінде ОА мемлекеттерінің маңызы да артып келеді (Ван Юйфэй, 2022: 145-172). Мысалы, 2020 жылы Орталық Азия бойынша деректерді жинау және талдау жөніндегі сарапшылар

жалпы сомасы 136 миллион АҚШ долларынан асатын ең аз инвестициясы бар Орталық Азия елдерінде «Бір белдеу, бір жол» шеңберінде 260 астам жобаларды анықтады (<https://review.uz/post/orop-v-centralnoy-azii>: 22.02.2024). Осылайша, қазіргі уақытта Қытай Орталық Азия елдерінен энергия ресурстарын тұрақты және үлкен көлемде алады, ал Орталық Азия елдері инвестициялардың елеулі көлемін, озық технологияларды және Қытайдан мұнай мен газ экспортының тұрақты және орасан зор нарығын алады. Солай ақ, 2022 жылы Қытай мен ОА елдері арасындағы сауданың жалпы көлемі 70 миллиард долларға жетті. Сонымен қатар, Қытайдың сауда министрлігінің мәліметі бойынша, Қытайдың барлық Орталық Азия елдеріне тікелей инвестициялары 2023 жылы он бес миллиард доллардан асты. Осыған байланысты стратегиялық әріптестіктің маңызды салаларының бірі «Бір белдеу, бір жол» бастамасы шеңберінде инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру болып табылатынын атап өткен жөн. Ресми ақпарат бойынша, 2022 жылдың соңында Орталық Азия аймағында 7 мыңнан астам қытайлық компания жұмыс істеді (http://www.globalaffairs.ru/book/n_4246o: 21.02.2024). Ал, ҚХР мен ОА елдері арасындағы тауар айналымының біртіндеп өсуіне тікелей авиарейстердің ашылуы, көршілес мемлекеттердің бұрын болмаған көліктік өзара байланысын қамтамасыз еткен автокөлік жолдарын салуына ықпал етті. Қытай мен ОА елдерінің соңғы жылдардағы тауар айналымының динамикасы 1-кестеде көрсетілген.

Әрине, Қытай мен ОА елдері арасындағы стратегиялық әріптестік түрлі салалардағы қарқынды ынтымақтастықпен сипатталатыны анық. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы стратегиялық серіктестік екі жаққа да айтарлықтай пайда әкелсе де, оның белгілі бір тәуекелдері мен қиындықтары бар. ОА елдерінің осы ықтимал кемшіліктерді ескеруі және тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ете отырып, оларды азайту үшін жұмыс істеуі маңызды.

Кесте 1. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда айналымының динамикасы 2019-2023 жж. (миллиард АҚШ доллары)

Год	Общий товарооборот КНР и ЦА	Казахстан	Кыргызстан	Узбекистан	Туркменистан	Таджикистан
2019	50.0	24.0	10.0	8.0	7.0	1.5
2020	52.0	25.0	10.5	8.5	6.5	1.5
2021	60.0	30.0	12.0	9.5	7.5	1.5
2022	70.2	41.0	15.4	9.7	11.2	2.9
2023	89.4	54.2	19.8	14.0	10.6	3.9

Дереккөз: Орталық Азия елдерінің Ұлттық статистика бюросы

График соңғы жылдары Қытай мен Орталық Азия арасындағы тауар айналымының айтарлықтай өсуін көрсетеді, бұл аймақтың Қытай экономикасы мен «Бір белдеу, бір жол» бастамасындағы стратегиялық серіктестік үшін маңыздылығын көрсетеді. 2019 жылы жалпы тауар айналымы шамамен 50 млрд құрады, оның негізгі үлесі Қазақстаннан Республикасынан екенін байқауға болады. Ал 2020 жылы жаһандық экономикалық қиындықтарға қарамастан, 52 миллиард долларға дейінгі шағын өсім байқауға болады. Келесі жылы тауар айналымының 60 миллиард долларға дейін өсуі байқалады, бұл пандемиядан кейін қалпына келуді көрсетеді. 2022 жылы 70,2 млрд. дейін айтарлықтай өсім көрінеді, Қазақстан жетекші серіктес болып қала береді. Содан кейін 2023 жылы тауар

айналымы 89,4 млрд-қа жетті, бұл байланыстардың үздіксіз өсуі мен нығаюын айқын көрсетеді.

Ғылыми сарапшылардың пікірінше, Орталық Азия аймағы ҚХР-ға келетін энергия ресурстарының ағынын әртараптандыру тұрғысынан өте маңызды. Бұл үшін аймақтан әкелінетін ресурстар ғана емес, сонымен қатар оның аумағы арқылы Таяу Шығыс елдерінен мұнай, газ және т.б. тасымалдау мүмкіндігінің де маңыздылығы зор (Гончаренко, Манойло, 2023:189-200). Қытай ОА аймақ елдері үшін маңызды сауда серіктесі болып табылады. Бұл әсер сауда, инвестиция, инфрақұрылымдық даму және экономикалық ынтымақтастықты қоса алғанда, әртүрлі аспектілерді қамтиды. Қытайдың ОА елдерінің маңызды сауда серіктесі ретіндегі рөлі 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. Қытайдың 2022 жылы ОА елдерінің маңызды сауда әріптесі ретіндегі рөлі

Орталық Азия елдері	ҚХР-дан, тауарлар, импорты			ҚХР-ға тауарлар экспорты		
	ҚХР-ның сауда серіктесі ретіндегі рейтингі	Көлемі млрд. доллар	Импорттың жалпы көлеміндегі ҚХР үлесі, %	ҚХР-ның сауда серіктесі ретіндегі рейтингі	Көлемі млрд. доллар	Экспорттың жалпы көлеміндегі ҚХР үлесі, %
Қазақстан	1	16,355	32,7	2	14,819	17,6
Қырғызстан	1	15,421	44,3	6	0,082	2,8
Тәжікстан	3	2,217	16,1	4	0,382	8,9
Түрікменстан	3	0,868	11,2	3	10,3	16,3
Өзбекстан	2	7,500	24,5	2	2,276	7

Дереккөз: Орталық Азия елдерінің Ұлттық статистика бюросы

Сондай ақ, осы мәселені зертей отырып, ҚХР Азиялық экономикалық ынтымақтастықта барған сайын маңызды рөл атқарса да, бұл рөл үнемі оң бағалана бермейтінін атап өту қажет. Кейбір ғылыми зерттеулерде келешекте Қытай мемлекетінің аймақтағы басқа елдерді «ығыстырып», ықпалдастыққа нұқсан келтіру мүмкіндігі көрсетіледі. Орталық Азия елдері үшін Қытай мемлекетінің капиталы, сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы, суды пайдаланудағы, өнеркәсіптегі, машина жасаудағы, көліктегі және экономиканың басқа да салаларындағы жаңа технологиялар мен үздік шешімдер ерекше маңызға ие. Алайда, ҚХР-ның аймақтағы мүдделері, ең алдымен, Қытайдың батыс аймақтарының қарқынды дамуына және олардың көлік-логистикалық, сыртқы экономикалық орталыққа айналуына қатысты екеніне ұмытпауымыз тиіс. Орталық Азия Қытай тауарларын өткізудің ірі нарығы, табиғи ресурстар көзі, сондай-ақ транзиттік аумақ ретінде ҚХР үшін тиімді екені белгілі.

Зерттеу нәтижелері

30 жыл бойы ОА және ҚХР елдерінің үкіметтері ғылыми-техникалық, экономикалық, сауда және басқа да әріптестік туралы келісімдерге қол қойды. Халықаралық қатынастардың барлық салаларын қамтитын берік нормативтік және құқықтық платформа қалыптасты. Бүгінгі таңда, Қытай мемлекетінің Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының нәтижелері екіжақты сауданың қарқынды өсіп келе жатқанын көрсетеді. Осылайша, Қытай Орталық Азия мемлекеттерінің негізгі сауда серіктесі және инвесторы болды. Солай ақ, Қытайдың ОА аумағындағы Қазақстан мемлекеті 2023 жылы ҚХР-мен 30-дан астам үкіметаралық құжаттарға қол қойылды және 80-ге жуық коммерциялық келісімдер жасалды. Қытай мен Қырғызстан екіжақты қатынастардың барлық

кезеңінде 200-ден астам екіжақты құжатқа қол қойды. Қытай мен Өзбекстан 2023 жылы ынтымақтастық жөніндегі 41 құжатқа, 2022 жылы - 15 құжатқа, 50 ірі бірлескен инвестициялық жобаға қол қойды. Тәжікстан мен ҚХР-да 200-ден астам келісім-шарт, 65-ке жуық мемлекеттік инвестициялық жоба бар. 2023 жылы ОА елдерінде жұмыс істеп тұрған Қытай кәсіпорындарының саны: Қазақстанда – 2400 (олардың ішінде China National Petroleum Corporation, China Coal Technology & Engineering Group және т.б.), Қырғызстанда – 397, Өзбекстанда -1929, Тәжікстанда – 300, Түрікменстанда – 137 құраған. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қытай мен ОА арасындағы сауда негізінен Қазақстанмен саудаға шоғырланғаны белгілі. Сонымен қатар, елдер арасындағы ұзақ мерзімді берік қарым-қатынастарды дамытудағы мәдени- гуманитарлық ынтымақтастық саласына да назар аудару жөн. Гуманитарлық ынтымақтастықты жүзеге асырудың маңызды аспектісі Конфуций институттары болып табылады. Дәл қазіргі уақытта Қытай ОА елдерінде 13 Конфуций институтын ашты. Қазақстанда Алматыдағы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Ақтөбедегі Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты, Қарағанды қаласындағы Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті жанындағы 5 Конфуций институты жұмыс істейді. Қырғызстанда Конфуцийдің төрт институты жұмыс істейді. Олар елдің түрлі университеттерінде, соның ішінде Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университетінде (ҚҰУ), Бішкек гуманитарлық университетінде және Ош мемлекеттік университетінде орналасқан. Өзбекстан мен Тәжікстанда Конфуцийдің екі институты жұмыс істейді. Олар елдер арасындағы мәдени және білім беру байланыстарын нығайта отырып, қытай тілі мен мәдениетін ілгерілетуге ықпал етеді. Сондай-ақ, Қытайдағы ОА мемлекеттерінен келген шетелдік оқушылардың саны қарқынды өсуде. Өз кезегінде Орталық Азияда 5 мыңға дейін қытайлық студент оқиды. Халықаралық білім беру саласындағы есептер мен зерттеулерді қоса алғанда, әртүрлі дереккөздердің мәліметтері бойынша Қытайда оқитын Орталық Азия студенттерінің саны бірнеше ондаған мыңды құрайды. 2022 жылы Қытайдың білім министрлігінің мәліметтері бойынша Қытайдағы Орталық Азиядан келген студенттер саны 30-40 мыңға бағаланды. Қазақстанда шамамен 2000 қытай студенттері оқиды. Қазақстан Орталық Азиядағы Қытай студенттері үшін ең танымал бағыт болып табылады. «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асыру аясында, білім саласы арасындағы алмасуларды алдағы уақытта да қолдау үшін университет альянстары құрылды. Мысалы, Қытайдың Шэньси провинциясындағы Сиань қаласында Жібек жолы университеттерінің альянсы құрылды. Ал, Үрімші қаласында Қытай мен ОА елдерінің университеттік альянсы құрылды, Қытайдан 50-ден астам университет, ОА және Жібек жолы экономикалық белдеуінің бойында орналасқан жеті ел одаққа қосылды. Сонымен қатар, Қытай ОА аймағында 10-нан астам зерттеу орталықтарын құрды. Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық көп қырлы сипатқа ие және халықтар арасындағы байланыстар мен өзара түсіністікті нығайтуға ықпал ететін бірлескен бастамалардың кең спектрін қамтиды.

Қорытынды

ҚХР мен Орталық Азияның бес Республикасы арасында дипломатиялық қатынастар орнаған уақытта көптеген жетістіктерге қол жеткізілді және экономика, білім, ғылым және т.б. салалардағы ынтымақтастық бағдарламалары бастамаланды. Бүгін, Қытай Орталық Азияда шешуші рөл атқарады, аймақ мемлекеттерімен экономикалық, саяси, мәдени және стратегиялық өзара іс-қимылға белсенді қатысады. Оның ықпалы мен инвестициялары инфрақұрылымды дамытуға, сауда байланыстарын нығайтуға, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және аймақтық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді, бұл Орталық Азияны Қытайдың сыртқы саясатының маңызды құрамдас бөлігі етеді. Қытайдың Орталық Азия

аймағындағы стратегиялық серіктестігі ұзақ мерзімді келешекте үлкен маңызға ие. Орталық Азия елдерінің саяси және экономикалық жүйесіне ҚХР ықпалын күшейтетініне қарамастан «Бір белдеу, бір жол» бастамасы – әлемдік ЖІӨ-мі 50%-дан астам құрайтын 148 елді қамтитын тарихтағы ең ірі инфрақұрылымдық жоба. Мұндай ауқымды жобаға қатысу ОА елдері үшін экономикалық және саяси пайда әкеледі. Алайда, мұндай ынтымақтастық Орталық Азия елдері үшін елеусіз пайда әкелуі мүмкін. Осыған байланысты ОА аймағы тұрақтылыққа және өзінің даму жолдарын өз бетінше таңдауға, экономиканы қалпына келтіруге және өзінің әлемдік ауқымдағы тиімді жағдайының барлық артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік беретін шоғырландыруды сақтап, нығайтуы қажет. Осылайша, сыртқы факторлардың қолындағы құрал болмау үшін Орталық Азия аймағының елдері өзара және өздерінің жақын көршілерімен шынайы ынтымақтастыққа ұмтылуы, әлемдік экономика үшін өсіп келе жатқан рөлін түсінуі және қолда бар мүмкіндіктерді ұтымды пайдалана отырып, өндіріс пен өнеркәсіпті жаңғыртуы қажет. Өзара тиімді қарым-қатынастарды құру үшін осы бағыттағы сараптамалық қоғамдастықтың, бизнес-құрылымдардың, мемлекеттік аппараттың, университеттердің өзара іс-қимылының жаңа платформалары мен тетіктерін күшейту және құру талап етіледі. ОА елдеріндегі ҚХР дипломатиясы бірлескен даму мәселелерінің барлық кешенін шешу үшін қажетті шарт ретінде аймақта және әлемде тұрақтылықты сақтауға мүдделілікті, «Бір белдеу, бір жол» бастамасы шеңберінде көпвекторлы сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты, ШЫҰ кеңістігінде ұзақ мерзімді бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы шеңберіндегі өзара іс-қимыл, сондай-ақ Орталық Азия аймағын бейбітшілік, ашықтық, амандық және толық үйлесімділік аймағына айналдыру мақсатында ынтымақтастықты нығайтуды көздейтінін назарға алған жөн. Орталық Азиядағы Қытай дипломатиясы айтарлықтай экономикалық және стратегиялық пайда әкеледі, сонымен қатар бірқатар қауіптер мен тәуекелдерді тудырады. Бұл қауіптерге экономикалық тәуелділік, саяси ықпал, стратегиялық бәсекелестік, және әлеуметтік өзгерістер жатады. Орталық Азия елдері ықтимал тәуекелдерді азайту және аймақтағы тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін Қытаймен қарым-қатынастарын мұқият басқаруы керек. Қытай мен ОА елдері арасындағы стратегиялық серіктестіктің экономикалық және саяси даму үшін зор әлеуеті бар екені сөзсіз. Дегенмен, бұл серіктестік тиімді және тұрақты болуы үшін аталған қоңырауларды мұқият басқару қажет. Бұл экономикалық, саяси, әлеуметтік және экологиялық аспектілерге, сондай-ақ қауіпсіздік пен дипломатияға кешенді көзқарасты қажет етеді. Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы стратегиялық әріптестікті табысты дамыту үшін ынтымақтастықтың барлық аспектілерін кешенді және теңгерімді басқару қажет. Бұл өзара түсіністікті, үйлестіруді және өзгертін жағдайлар мен қиындықтарға бейімделуге дайын болуды талап етеді. Тиімді серіктестік барлық тараптар үшін айтарлықтай экономикалық және әлеуметтік пайда әкелуі мүмкін және аймақтағы тұрақтылық пен өркендеуге ықпал етеді.

Әдебиеттер:

Басен Ж.Т. Хафизова К.Ш. Экономические стратегии – Центральная Азия. Экономические стратегии – Центральная Азия. 2007. № 2. С. 120-129.

Ван Юйфэй. Практика публичной дипломатии КНР в ЦА: современное состояние, вызовы и перспективы развития // Вестн. Моск. ун-та. Серия 25: Международные отношения и мировая политика. 2022. № 4. С. 145–172.

Гончаренко А.Р., Манойло А.В. Стратегия Китая в ЦА на современном этапе // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2023. № 3 (76). С. 189–200.

Жакыпова Ф., Шаймергенов Т., Ошакбаев Д. Анализ экономической стратегии и внешней политики Китая в Казахстане. Нур-Султан: TALAP, 2020. 165 с.

Лэй Шуан. Концепция партнерства в современной китайской дипломатии //

Регионоведческие исследования. 2020. № 4. С.1.

Nelson Obah Akpowghaha. Fundamentals of Diplomacy and foreign policy. 1 st edition. Nigeria: AE-FUNAI Press Ltd., 2024. 70 p.

ОПОП в Центральной Азии: обзор китайских проектов 31 марта 2020 года. [Электронный ресурс] URL: <https://review.uz/post/opop-v-o-centralnoy-aziio> (дата обращения:22.02.2024).

Сыроежкин К.Л. Китай в Центральной Азии: от торговли к стратегическому партнерству // Центральная Азия и Кавказ. 2007. №3(51). С.49.

Ся Липин. Мирное возвышение Китая // Россия в глобальной политике. [Электронный ресурс]. URL: http://www.globalaffairs.ru/book/n_4246 (дата обращения:21.02.2024).

Fengo Zhongping, Huang Jing. China's strategic partnership diplomacy: engaging with a changing world // European strategic partnership observatory. 2014. P. 8.

词海字典 . [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cihai123.com/cidian/1056862.html> (дата обращения: 21.02.2024).

Чжао Хуашен. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества // Московский центр Карнеги. Рабочие материалы. 2005. № 5. С. 59.

References:

Basen Zh.T.,Hafizova K.Sh. (2007) Jekonomicheskie strategii – Central'naja Azija [Economic Strategies -Central Asia.]. №.2. P. 120-129. (ino Russ.)

Van Juffej (2022). Praktika publichnoj diplomatii KNR v CA: sovremennoe sostojanie, vyzovy i perspektivy razvitija. [The practice of PRC public diplomacy in Central Asia: current state, challenges and prospects for development] // Bulletin of Moscow State University. Series 25: International Relations and World Politics. №.4. P. 145–172. (ino Russ.)

Goncharenko A.R., Manojlo A.V. (2023) Strategija Kitaja v CA na sovremennom jetape. Kaspijskij region: politika, jekonomika, kul'tura [China's strategy in Central Asia at the present stage. Caspian region: politics, economy, culture]. No.3(76). P.189–200 (ino Russ.)

Zhakyrova F., Shajmergenov T., Oshakbaev D. (2020) Analiz jekonomicheskoj strategii i vneshnej politiki Kitaja v Kazahstane [Analysis of China's economic strategy and foreign policy in Kazakhstan]. Nur-Sultan: TALAP, 165 p.(ino Russ.)

Ljej Shuan (2020). Konceptcija partnerstva v sovremennoj kitajskoj diplomatii. Ojkumena [The concept of partnership in modern Chinese diplomacy. Oikumen] // Regional Studies. №. 4. P.1. (ino Russ.)

Nelson Obaho Akpowghaha (2024). Fundamentals of Diplomacy and foreign policy. 1 st edition. Nigeria: AE-FUNAI Press Ltd. 70 p.

ОПОП в Central'noj Azii: obzor kitajskih proektov 31 marta 2020 goda. [OBOW in Central Asia: Overview of Chinese projects March 31, 2020]. Available at: <https://review.uz/post/opop-v-centralnoy-azii> (in Russ).(accessed 21.02.2024).

Syroezhkin K.L. (2007) Kitaj v Central'noj Azii: ot trgovli k strategicheskomu partnerstvu. Central'naja AzijaI Kavkaz [China in Central Asia: from trade to strategic partnership. Central Asia and the Caucasus]. No. 3(51). P.49. (ino Russ.)

Sja Lipin Chzhungo hjepin czjujeci (Mirnoe vozvyshenie Kitaja) [Zhongguo heping jueqi (Peaceful Rise of China)] // Russia in Global Politics. Available at: http://www.globalaffairs.ru/book/n_4246. (in Russ.) (accessed 21.02.2024).

Fengo Zhongping, Huang Jing (2014). China's strategic partnership diplomacy: engaging with a changing world // European strategic partnership observatory. P. 8.

词海字典 [Cí hǎi zìdiǎn. Cihai dictionary]. Available at: <http://www.cihai123.com/cidian/1056862.html> (in Chin.). (accessed 21.02.2024).

Chzhao Huashen (2005) Kitaj, Central'naja Azijao i Shanhajskaia organizacija sotrudnichestva. [China, Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization] // Carnegie Moscow Center. Working Materials. № 5. P. 59. (ino Russ.)

¹**Birimkulova G.U.** ²**Tubysheva A.A.** ³**Abzhapparova B.Zh.**

^{1,2,3}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

E-mail: ¹bgulnara77@mail.ru, ²aizat.tubysheva@mail.ru, ³hadisha_1960@mail.ru)

FEATURES OF STRATEGIC PARTNERSHIP AND DIPLOMACY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN CENTRAL ASIA

Abstract. Modern diplomacy of the People's Republic of China (PRC) is built of traditional and modern methods and mechanisms. Chinese diplomacy in Central Asia, aimed at creating sustainable economic, political and cultural ties, contributes not only to the development of the region, but also to the strategic interests of the PRC itself. The Central Asian region has rich energy resources and unique geopolitical conditions, and occupies an important place in the foreign policy strategy of the People's Republic of China. China's diplomacy in Central Asia is aimed at long-term strategic partnership, developing mutually beneficial relations and strengthening its influence in its key region. In the long term, China continues to strengthen such regional co-operation. The Chinese state's foreign policy strategies and diplomatic relations are constantly in the centre of attention and arouse great interest. The peculiarities of China's diplomacy and strategic partnership towards the CA countries require detailed study and scrutiny of the interaction between the countries. This article examines some aspects of China's diplomacy and strategic partnership towards the Central Asian region. China's strategic partnership with the Central Asian regions has evolved over the past decades, the current geopolitical situation and economic realities dictate new aspects of this co-operation, which still remain insufficiently studied. The novelty of the article lies in the fact that the study will highlight current trends in China's diplomatic initiatives and economic projects in the region. The authors examine the unique role of the One Belt, One Road initiative, which has transformed ties between China and Central Asian states, highlighting specific areas of influence - infrastructure projects, energy agreements and cultural exchange. The methodology of the article includes a systematic approach and empirical analysis. The aim of the article is to explore the main characteristics and strategic directions of China's diplomacy and economic co-operation with Central Asian states, as well as to identify the key factors that determine the nature of this interaction at the present stage. It is important to analyse how China is strengthening its position in the region through diplomatic, economic and cultural initiatives, as well as how its activities affect the overall balance of power and development of Central Asia. In the course of the research, the methods of event-analysis, comparative analysis, quantitative analysis, etc. were used. Statistical data on trade turnover, investment and other economic indicators were collected and analysed. This made it possible to assess China's economic influence on the countries of the region and identify key trends.

Acknowledgement: The article is written on the topic of fundamental scientific research of the National Welfare Fund of the Republic of Kazakhstan on the topic: "Countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions" (No. BR 20281006).

Keywords: People's Republic of China, cooperation, Central Asian region, Central Asian countries, strategic partnership, diplomacy, "One Belt, One Road", investments.

¹Биримкулова Г.У. ²Тубышева А.А. ³Абжаппарова Б.Ж.

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: ¹bgulnara77@mail.ru, ²aizat.tubysheva@mail.ru, ³hadisha_1960@mail.ru)

ОСОБЕННОСТИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА И ДИПЛОМАТИИ КНР В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Современная дипломатия Китайской Народной Республики (КНР) построена из традиционных и современных методов и механизмов. Китайская дипломатия в Центральной Азии, направленная на создание устойчивых экономических, политических и культурных связей, способствует не только развитию региона, но и удовлетворению стратегических интересов самой КНР. Центральноазиатский регион обладает богатыми энергетическими ресурсами и уникальными геополитическими условиями, а также занимает важное место во внешнеполитической стратегии Китайской Народной Республики. Китайская дипломатия в Центральной Азии направлена на долгосрочное стратегическое партнерство, развитие взаимовыгодных отношений и укрепление своего влияния в ключевом для себя регионе. В долгосрочной перспективе Китай продолжает укреплять такое региональное сотрудничество. Внешнеполитические стратегии китайского государства, дипломатические отношения постоянно находятся в центре внимания и вызывают большой интерес. Особенности дипломатии и стратегического партнерства Китая по отношению к странам ЦА требуют детального изучения и тщательного рассмотрения взаимодействия между странами. В этой статье рассматриваются некоторые аспекты дипломатии и стратегического партнерства КНР по отношению к центральноазиатскому региону. Стратегическое партнерство Китая с регионами Центральной Азии развивалось на протяжении последних десятилетий, текущая геополитическая ситуация и экономические реалии диктуют новые аспекты этого сотрудничества, которые до сих пор остаются недостаточно изученными. Новизна статьи заключается в том, что исследование позволит осветить актуальные тренды в дипломатических инициативах и экономических проектах Китая в регионе. Авторы статьи рассмотрели уникальную роль инициативы «Один пояс - один путь», которая трансформировала связи между Китаем и государствами Центральной Азии, выделяя конкретные направления влияния — инфраструктурные проекты, энергетические соглашения и культурный обмен. Методология статьи включает системный подход и эмпирический анализ. Целью статьи является исследование основных характеристик и стратегических направлений дипломатии и экономического сотрудничества Китая с государствами Центральной Азии, а также выявление ключевых факторов, которые определяют характер этого взаимодействия на современном этапе. Важно проанализировать, каким образом Китай укрепляет свои позиции в регионе через дипломатические, экономические и культурные инициативы, а также как его деятельность влияет на общий баланс сил и развитие Центральной Азии. В ходе исследования были использованы методы инвент-анализа, сравнительного анализа, количественный анализ и др. Был проведен сбор и анализ статистических данных о товарообороте, инвестициях и других экономических показателях. Это позволило оценить экономическое влияние Китая на страны региона и выявить ключевые тренды.

Благодарность: Статья написана по теме фундаментального научного исследования ФНБ РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в исторических и современных измерениях» (№BR 20281006).

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, сотрудничество, Центральноазиатский регион, страны Центральной Азии, стратегическое партнерство, дипломатия, «Один пояс, один путь», инвестиции.

Авторлар туралы ақпарат:

Биримкулова Гульнар Усербаевна, Ph.D., доцент м. а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тубышева Айзат Амангельдиновна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Биримкулова Гульнар Усербаевна, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Тубышева Айзат Амангельдиновна, магистрант 2 курса, Евразийский национального университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Birimkulova Gulnar Userbaevna, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tubysheva Aizat Amangeldinovna, The 2nd year Master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abzhapparova Bibikhadisha Zhursinovna, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 19.31

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.190](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.190)*¹Tassilova A.A. ²Tasilova N.A. ³Zhappassov Zh.E. ^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*³*International Engineering Technological University, Kazakhstan, Almaty**E-mail: ¹taika9183@gmail.com, ²tasnaz@mail.ru, ³zhappasov-74@mail.ru.*

THE ROLE OF BIYS IN THE DIPLOMACY BETWEEN THE KAZAKH KHANATE AND EASTERN COUNTRIES

Abstract. Kazakh public speaking has deep historical roots, originating from ancient times, when the word was the main means of transmitting knowledge and cultural values. The great biys and akyns, possessing the mastery of speech, played a key role in public life, resolving disputes, affirming moral norms and inspiring people to great deeds. The traditions of Kazakh oratory are still preserved, being an integral part of the national culture. The purpose of this scientific research is to identify the main directions and ideas in which Kazakh biy most effectively contributed to the development of the country through diplomatic activities. Also, it is necessary to identify their diplomatic relations with Eastern countries. The study will focus on analyzing their contributions to the political, social and cultural spheres, as well as identifying key factors and strategies used by biy to strengthen international relations and internal stability. The practical significance of this study lies in several key aspects. First, it will help to better understand the historical methods of diplomacy and their impact on modern diplomatic practices in Kazakhstan, which can contribute to improving the country's current foreign policy strategy. Secondly, the research can serve as a basis for the development of educational programs and educational materials aimed at studying the cultural and historical heritage of the Kazakh people. Finally, the results of the study can be used to strengthen national identity and unity, emphasizing the role of biy in the formation of Kazakh statehood and social values. The qualitative method was used in the research work. The works of biy-eloquent speakers from the XV century to the first half of the XIX century were analyzed, their work was diplomatically studied. The study found that biy played a significant role in conducting foreign policy in the diplomacy of the Kazakh Khanate from the XV to the first half of the XIX century.

Acknowledgements: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972830).

Key words: diplomacy with Eastern country, biy, eloquence, policy, national identity.

Introduction

Kazakh people's diplomacy inherited the rich traditions of steppe diplomacy, originating from the letters of Atilla handed to ambassadors from Eastern Rome, imprinted in the Chinese chronicles of embassies between Chinese emperors and Usun Gunmo, then followed in the era of the Turk Khanate series of embassies between Turks and Iranians, Sogdians, Byzantines, further incorporating the arsenal of diplomacy Yeke Mongol of the Ulus, Ulug of the Ulus, the empire of Timur, officially elevated to the rank of the main provisions of the legal norms of the ambassadorial customs of the Kazakh khans proper (A.Orazbayeva, 2023). The medieval East and Asia have always been a benchmark where the professional skills of diplomats and ambassadors were highly appreciated, who sometimes solved the unsolvable with their gift. Diplomatic procedures and duties assigned to diplomats have been changing over the centuries. The first information about the foreign policy activities of the Kazakh khanates, discovered during the archaeological expeditions of the Institute of Oriental Studies, indicates that the roots of Kazakh diplomacy originate in ancient

times. In the XI century work "The Science of being Happy", authored by Yusuf Balasaguni, it is noted that an ambassador should be wise, sedate, devoted, honest, visionary, should master the art of eloquence and many languages. For an ambassador, it is desirable to know astronomy, mathematics, be distinguished by the ability to play backgammon, chess. Only by mastering sufficient professional qualities and arts, a person is able to achieve the goal. The ideal diplomat is someone who combines a variety of skills and qualities that are the result of training, skill and experience (Zhanganatova N., 2015).

Also an important feature and main characteristic of modern diplomatic oratory is a phenomenon closely related to language and speech; every word has meaning in it; information was transmitted not in an ordinary, ordinary way, but in order to influence the feelings, touch the heart of the interlocutor; prove the correctness of their ideas; capture their attention and attract their listeners to a conversation or to a discussion.

Oratorical speech finds its expression in the form of dialogue and aims to achieve mutual understanding between the speaker and the listener. Basically, various conflicts in society arose over land, livestock, and widows, and in the end the parties came to a common opinion (Ismailova, 2020).

Materials and methods of research

This research utilizes a multidisciplinary approach to examine the diplomatic relations of the Kazakh Khanate, particularly focusing on interactions with the Eastern countries, Mughal Empire and the role of the biys (traditional Kazakh leaders). By combining historical analysis, textual interpretation, and comparative studies, this methodology allows for a comprehensive understanding of the Kazakh Khanate's foreign relations.

Primary Sources Analysis: A detailed examination of original documents, including letters and seals, is at the core of this research. Documents from Indian and Russian archives were carefully analyzed to determine their historical authenticity and to verify the identities of key figures involved in diplomatic exchanges. Special attention was given to the letter discovered by G. A. Kambarbekova, attributed to the ruler of Kokand, Abdurahim Khan, and the Kazakh Khan Tauke. These primary sources were cross-referenced with other historical documents to ensure accuracy. *Textual Criticism:* The historical texts were critically analyzed to identify inconsistencies in dates, titles, and figures mentioned. Through careful comparison of these documents with known historical events and timelines, we challenged existing attributions and proposed alternative interpretations. For instance, the differences in the timelines of Tauke Khan's death and Abdurahim's rule were used to dispute Kambarbekova's claim about the letter's origin.

Comparative Historical Method: To further validate the findings, a comparative historical method was employed, focusing on the diplomatic practices of neighboring states such as the Khiva and Bukhara Khanates, as well as the Dzungarian Empire. This comparison helped to contextualize the diplomatic norms of the Kazakh Khanate and highlighted the unique role of the biys as intermediaries in foreign affairs. *Secondary Sources and Literature Review:* A comprehensive review of relevant literature was conducted, including works by historians such as Toigunur Kultabayev and Beisembiev, as well as earlier studies by Ch. Valikhanov. The secondary sources provided valuable context for understanding the geopolitical landscape of Central Asia during the late 16th to early 18th centuries and the role of biys in shaping the Khanate's foreign policy. *Chronological Approach:* A chronological analysis was employed to reconstruct the sequence of diplomatic events. This helped in reassessing the dates of the letters and other correspondences, leading to a more accurate historical timeline. The research particularly focused on dating the letters attributed to the Mughal rulers, including the letter from Jahandar Shah, and corrected earlier misinterpretations regarding the timing of these exchanges. *Oral Tradition and Historical Memory:* The research also draws upon oral histories and traditional accounts, particularly the role of oratory

in Kazakh diplomacy. The biys, known for their eloquent speech and negotiating skills, were examined not just as political advisors but as key diplomats. Oral traditions were analyzed alongside written records to present a fuller picture of the diplomatic mechanisms in the Kazakh Khanate.

Discussions

The diplomatic relations between the Kazakh Khanate and Eastern countries have been comprehensively examined by various scholars, highlighting the Khanate's strategic efforts to foster peace and strengthen alliances. This topic is well-documented in the works of K. Hafizova, M.H. Abuseitova, S. Tulebekov, and S. Pakhman.

Kazakh biy-orators resolved any issues with neighboring states diplomatically, without disputes. Scientists say there are two types of storytellers. The scientist N.Uali distinguishes two types of discourse from the standpoint of the peculiarities of the speakers' speech: friendly and unfriendly. He attributes conflicts, troubles, intimidation, fraud, deception, evasive response, etc. to an unfriendly strategy, and refers such positive phenomena as trust, interest, truthfulness, responsiveness to a friendly strategy (Uali N., 2007).

Russian scientist Vasily Bartold has clearly demonstrated the role of dance in Kazakh society. Biy is the second person after the khan, to whose opinion the ruler listened. At the same time, he is an administrative person, a judge, a military commander and a representative of the steppe aristocracy. Even at the court of Genghis Khan, 11 biy advisers were in service (V.V. Bartold, 1966). They acted as a link between the institution of the state and the tribes, the people and the political authorities. They resolved legal disputes, united Kazakh clans in the fight against enemies (K.Useinova, 2012).

Modern researcher M.H. Abuseitova notes that "contacts between the rulers of various states intensified the practice of sending messengers, messengers with correspondence, reflecting the concern of the Kazakh rulers about the aggressive aspirations of opponents. The envoys of the khans, who were called "ilchi", were the confidants of the khans, to whom they entrusted important messages or orders (written and oral) as governors, dependent rulers, and rulers of independent states with whom the Kazakh Khanate maintained friendly relations" (Abuseitova, 2005).

The envoys of the embassy missions of the Kazakh khans were representatives of the upper classes of sultans and batyrs, who had eloquence and command of the Chagatai language, the embassy missions had ideas about the host country through spiritual representatives (Kortabeva G.K., Avaliev A.A., 2022).

Satow said, there are many definitions of diplomacy, stating that most of them involve representing a person on behalf of the state. In his famous study of diplomatic experience, he defined diplomacy as the ability to think and show foresight in the implementation of official relations between the governments of independent states (R. Trager, 2018).

The position of "foresight and leadership" in the oratory of the Kazakh biys were similar to the only political and social axiom of the entire nomadic world in relations with its surrounding social environment. The same thing violated political stability and stability in the Kazakh steppe or political and social stability. It is this compulsion that teaches humanity to act based on its own experience, as well as to evaluate what it has experienced. He is always ready for some kind of political cause, practicing vigilance and perseverance (Ismailova F., 2020). In the process of diving into the Edge and mystery of the world, humanity acted with both a shaft and a wrist, arguments and explanations. According to K. Omarkhanov, no matter how you feel about nomads...public thought, shaken by thousands of years of experience, foresight, capable of deeply anticipating the course of life ...common sense defines (K. Omarkhanov, 2008).

During the period of the Kazakh Khanate, introducing the heirs to the throne to diplomacy, he experienced various qualities of oratory. Constant correspondence with the administration of

neighboring countries, with other eastern rulers – Barys- contributed to the continuation of the treaty. Thanks to this, they were aware of each other's inner and outer state, their desire for each other. Such correspondence became so widespread that both sides often sent correspondent couriers under such an excuse to investigate. Khan-sultans often preferred to transfer such matters to their sons. Because it was a kind of school of diplomacy for them. In addition, they studied the laws of their country on the punishment and punishment of the criminal. The princes get acquainted with the mentality, culture, political, administrative and economic structure of the neighboring country. It was cruel for young sultans to have an "amanat" in another country. Therefore, they learned the language and writing from another country. The heirs gained experience in international relations, some, as already noted, specialized in individual countries (K. Hafizova, 2022a).

According to Amangelda Alipbayev, during the reign of Zhangir's son Tauke Khan (1680-1718), the unity of the Kazakh Khanate was significantly strengthened. Tole-biy, Aiteke-biy and Kazybek-biy played a huge role in the issues of streamlining the management of Kazakh zhuzes at that time. Kazybek-biy participated in solving interstate issues between Russia, Bukhara and Khiva, advocated peace and friendship, and brought the countries closer together. Therefore, according to the historian, he can rightfully be called one of the first Kazakh diplomats who performed the embassy service flawlessly (Kazahstanskaja pravda, 2021).

Since the 30s of the XVIII century, the foreign policy of the Kazakh Khanate was directed by khans Abulkhair, Abulmambet and Tole biy. By the 40s, the control of the Khan family clans covered almost the entire territory of the Kazakh settlement. The rulers maintained constant communication with each other on important foreign policy matters, and tried to smooth out the contradictions arising between their own interests as much as possible. But they could not always overcome them – due to various ethno social, economic and political priorities. The nomadic tribes in the central and eastern parts of Kazakhstan, subject to the khans and sultans of the Younger and Middle Zhuzes, were located in the immediate vicinity of Russia. Some rulers of the clans of the Great Zhuz, as Abulmambet repeatedly claimed, were dependent on the Dzungarian Khanate or under threat of losing their dependence. The policy of the Khans was subordinated to the search for strong allies and patrons in the foreign arena. Foreign policy issues were resolved at khan's councils, which all significant rulers tried to gather – from khans to elders and famous batyrs of clans, – notes Clara Hafizova (K.Hafizova, 2022b).

Famous professor S. Tolybekov expressed the following opinion about the ability to negotiate with Aiteke biy: "Aiteke biy considered it advisable, while preserving the independence and unity of the country, to maintain political and economic relations of the Kazakh Khanate with the Russian government and peoples. Russian Embassy in Turkestan in 1694, we believe that in the message of Tauke Khan to the embassy to the Russian Tsar, in the reception of the Khan in Turkestan of the Russian embassy of the same year, it is directly related to Aiteka biy. After all, the Younger Juz ulus, under the auspices of Aiteke bi, bordered on the Russian state. Tauke Khan, remembering this feature, could not help but consult with Aiteke biy. At that time, Aiteke was a 37-year-old recognized person. This "Russian policy", which was perfected by the dance of the Younger zhuz, was firmly adhered to by Tauke Khan. His secret: in the fight against the threat of the Dzungars from the eastern side, in the historical need to have healthy relations with the Russian country in the West" (Islam.kz , 2015).

However, we cannot say that biys were involved only in politics through diplomacy. Their role in society was different. According by Pakhmakhan S., biys were not uniform in political and social status due to their diverse roles in Kazakh society. Some acted as clan leaders, performing administrative and political functions and leading the people's militia (military role), while others dealt with judicial matters (judicial role) and contributed to the development and adoption of oral codes of the Steppe (legislative role). Additionally, some biys frequently served as ambassadors (diplomatic role) and were guardians of the people's spiritual heritage (spiritual and aesthetic roles).

Sometimes, all these functions were concentrated in one individual, which significantly impacted the financial situation of the biys. Thus, certain biys, as a social institution, accumulated all forms of authority. In this context, terms such as 'ancestral leader,' 'ancestor,' 'lawyer,' 'ambassador,' and 'orator' can be used as synonyms for 'biy' (Pakhman S.V., 1879).

Also, Raev A.S. and Tokmurzayeva A.Zh. note that in the political and cultural tradition of the XVII-XVIII centuries concerning biys, the continuity of traditions that were able to predict the future continued (Raev A.S., Tokmurzayeva A.Zh., 2019).

Research results

Biy-orators have often actively intervened in resolving political differences between the two countries through diplomacy. The basic hypothesis is as follows. This is due to the fact that scientists have divided Kazakh diplomacy into two stages. The interval between the beginning of the XV and the end of the first quarter of the nineteenth century for the first period. The formation of the Kazakh Khanate after 1465 and (Atygaev, 2015) the appearance of the Dzungarian nomadic Empire in 1635 (Zlatkin, 1964) are conditional. During this period, the Khans pursued a relatively independent foreign policy. And international forces did not interfere in Khan's election. And the second period covers the time from the 20s of the XIX century to the end of the century.

The first stage of Kazakh diplomacy coincides with the life of Tole biy, Kazbek biy and Aiteke biy. Each biy interfered in communication with each neighboring state.

Their diplomatic speeches give us an idea of those times, for example, according to the speakers of the biys, one can judge the problems of that time: the struggle for land, internal and external conflicts that tore apart the peoples.

The name Tole biy is also associated with the maintenance of equal Kazakh-Uzbek relations. Khan Zholbars ruled in Tashkent. A. I. Levshin adds to this fact: "That a strong Kyrgyz elder named Tole biy shared power with him and that he collected an annual tax from the city. Then Zholbars was killed, but Tole biy continued to rule and collect income for a few more times without him. His power was terminated by some Kuchek Bek, a tributary, and maybe the governor of Galdan Tsyren." It happened in 1749. I must say that for twelve years Tole biy was the senior biy in Tashkent.

During the period of the Kazakh Khanate, one of the most common diplomatic acts were peace treaties, which were preceded by preliminary negotiations to agree on the text of documents. Based on the analysis of sources, Professor M. H. Abussitova identifies the following three types of agreements: The first type assumes the achievement of peace, provided that the khan with the entire army stands on the side of his partner. Partial military support is also possible... The second type of contracts provides for the payment of tribute. A special type of peace treaty is mentioned, which is supported by a marriage alliance, and payments are provided only in the future.

The category of tribute included not only royal gifts, but also gifts to high-ranking border officials, ransom, and various types of payments based on agreements between both sides. Tribute, as a rule, always paid off – "the institution of tribute gifts acted as a two-stage process in which one step predetermined the second" (Khafizova M., 1995). In 1755-1757, the Kazakh Sultan Ablay supported the Oirat prince Amursana. The Qing command repeatedly sent its people to him in order to destroy the alliance with the "rebel and robber." Ablay entered into negotiations with the Qing command only after Amursana fled to Siberia. In response to the gifts that were sent by couriers, Kazakh prisoners and other envoys of the Qing army, in the summer of 1957, the Sultan sent four horses with the ambassadors for the first time as a return gift to the commanders. The tribute, which included nine items, had a symbolic meaning. It was an ancient custom of offering goods of the younger to the elder, of the lower to the higher. The gifts of the "nine" symbolized devotion, obedience, and gratitude. These could be gifts of white cattle, quite rare for camels and horses. The white color of the suit was of a sacred nature, emphasizing the sanctity of the obligations assumed.

Of this kind Offerings were quite common in the courts of Asian rulers. Usually, in response to gifts with "nines" at Timur's court, recognition of ownership rights followed. During the arrival of the Kazakh ambassadors to China in 1759, the emperor generously gifted them and Khan Abulmambet. The ambassadors were given silver bars, while Urus Sultan was given 200 lians (1 liang weighed about 3 grams), and Dos Batyr and Aktamberdi batyr each received 100 lians, i.e. half as much. Thus, Dosai-batyr was the second most important person in the embassy, and Aktamberdi was the third (Khafizova M., 2000).

The third type of contract is associated with certain concessions of territory or the right to collect taxes (Abuseitova, M., 2020). As for the practice of exchanging gifts, inherent in the ambassadorial customs of many countries, the Kazakhs presented pedigreed horses as a gift most often: "We received two horses sent from you and gladly accepted them. On the contrary, we are also a sign of our friendship for you... We are sending you five arshins for a caftan of karmazin cloth and a black fox for a hat," Orenburg Governor—General Neptyuev writes to Ablay (Suleimenov, Basin, 1981). There are many such examples. Special attention should be paid to the study of the institution of amanatstvo (hostage-taking), which was widely practiced between the Kazakh rulers and neighboring states, including Russia. Since ancient times, facts have been known about the exchange of amanats between Kangli, Xiongnu, Turks with the Han, Tang, later Ming, Qing dynasties of China. Through this institution, not only strategic, trade and economic issues were resolved, but also "the hostages performed to some extent the functions of the consulate: they provided information, introduced their ruler to the situation in the country and at court, took care of visiting compatriots, met and escorted them, fought for their interests" (Hafizova 1995: 182).

Kazybek biy went to Galdan-Tseren in 1743 to free Abylai, who was captured. It was a meeting that put an end to the Kazakh-Kalmyk feud and marked the beginning of peaceful relations between the two countries.

You are a Kalmyk, and we are Kazakhs,
You are iron, and we are coal,
Which melts iron.
We have come to,
To face to face
To talk like a man,
To solve the problems that divide us.
There is no need to take it out on captive children and women!
We want to know what your position is.
So we came to an alien camp.
If you don't want to negotiate,
We will solve issues on the battlefield!
And we are ready to fight like lions to the end!
You are a boar, I am a lion-arystan,
You are a tulpar steed, I am a sunkar mountain falcon!
And we won't let you down.
You came with kindness – respond with kindness!
If you don't want peace, you'll get war!"

– such words can be said by a person who is wise with life experience, who harmonizes determination with honor, and intelligence with cunning. Galdan Tseren leaves Abilfaiz, and releases Abylai. After that, Abilfaiz had to stay with his family and acquired cattle among the Kalmyks as a guarantor of peace between the two peoples. And Abylai returned to his homeland with all the honors.

In addition, Kazbek biy established contacts with the Khiva and Bukhara khanates. The role and place of the Kazakh biys judge in the "ancient form" were reflected in brief, expressive and at the same time capacious formulas- expressions: "A worthy biy has a good peace in his community", "A brave warrior will not let enemies trample his land, and biy will not allow conflicts to spread among the people".

Aiteke biy helped unite the three Zhuzes against the Dzungarian invasion, and establish a certain balance in relations with the Oirats and Russians. At the Khan's councils, he repeatedly said that it was necessary to rally the strength of the three Zhuzes, choose from the young Sardar warriors a leader who understood a lot about modern military art, in search of a strong ally, not to go to anyone's citizenship.

The Kazakh Khanate also had contacts with Arabs and Turks, although they were more cultural and religious in nature than direct diplomatic or political. These ties had an important impact on the development of the religious and cultural identity of the Kazakh society. The history of Kazakhs and Arabs begins not with political alliances, but with cultural and religious ties. The influence of Arab culture on Kazakhs spread through Islam and language. The Arabs brought Islam to Central Asia back in the VII-VIII centuries, and although the Kazakh Khanate did not have direct diplomatic relations with the Arab Caliphate, Islam became the basis of cultural and spiritual interaction. The adoption of Islam by Kazakh tribes occurred later, but as Islam spread among Kazakhs, the connection with the Arab world became more spiritual and cultural. Kazakhs drew their knowledge from Arabic scientific and religious literature. Over time, Kazakh writing adopted the Arabic written tradition, and the spiritual leaders of the Kazakh Khanate went to study in Arab Islamic centers such as Bukhara and Samarkand, which were influenced by Arab teachings. Thus, the Arabs had a profound influence on the intellectual and religious life of the Kazakhs, although official diplomatic relations with Arab states did not develop.

Relations with the Turks, especially with the Ottoman Empire, were more diplomatic. The Ottomans, being one of the most powerful Islamic empires of their time, played an important role in the Islamic world. The Kazakh khans, realizing the power of the Ottoman Empire and its influence, sought to establish relations with it. One of the key goals of these ties was to strengthen the status of the Kazakh Khanate in the Islamic world. Kazakh rulers sent envoys to the Ottoman Empire, seeking support and recognition from the caliphs who ruled in Istanbul. The Ottomans, in turn, viewed the Kazakhs as important allies in the fight against the Dzungars and other eastern threats. Moreover, trade between Central Asia and the Ottoman Empire passed through the caravan routes connecting the East with the West. Turkish merchants, traders and artisans brought goods and technologies, and in return gained access to the resources and markets of the Kazakh Khanate. Thus, the history of the Kazakh Khanate's diplomacy with the Arabs and Turks was woven into the broader context of Islamic civilization, where culture, religion and trade became the basis for building mutually beneficial relations.

According to researchers' studies, the Kazakh Khanate established diplomatic relations with the Safavid Empire, the Mughal Empire, and the Indian state. This is frequently mentioned in the works of N. Atygaev (Atygaev N., 2015).

There is information about the diplomatic relations of the Kazakh Khanate with the Safavid (Qizilbash) state, which existed from 1501 to 1722 in the territory of Iran and the South Caucasus. According to Russian archival documents, in 1594, Kul-Mukhammed, the envoy of Taukeel Khan to the Moscow state, received news about the arrival of envoys from Shah Abbas I of the Safavid Empire in Moscow. The Kazakh envoy made active efforts to establish contact with the Safavid envoys. Kul-Mukhammed explained his goal quite clearly: 'We need to ally with the Qizilbash and stand together with them against the Bukharians.' He managed to meet with the envoys of Shah Abbas I. The meeting was also beneficial for the Safavid envoys. After signing a very difficult peace treaty with the Ottoman Empire in 1590, Shah Abbas I was seeking allies for the upcoming

war. As a result, together with Kul-Mukhammed and the Russian envoys, a representative of the Shah, Dervish-Magmet, traveled to the Kazakh steppe. Kul-Mukhammed also sent his trusted man to the Safavid Shah.

The results of these negotiations were recorded in historical documents, but it is unknown how they concluded. It is known that Dervish-Muhammed (Dervish-Magmet, Dervish-Mamet) met with Taukeel Khan. The Safavid envoy had planned to return to his homeland through the territory of the Kazakh Khanate, but he did not receive permission from the Kazakh Khan. In the end, he was forced to return to Moscow.

In this regard, it is important to note a significant fact, in our opinion. The military campaigns of the rulers of the Kazakh Khanate and the Safavid state against the Shaybanids coincided in time.

There is data on the diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Safavid state in the second half of the 17th century. Manuscripts containing texts of several letters from the Safavid shahs to the Kazakh ruler Tauke Khan (referred to as Tavakkul in the texts), the son of Zhanigir Khan, have been discovered in the manuscript collections of Iranian libraries. A letter from Shah Abbas II to Tauke Khan, dated 1072 AH (1661-62 AD), was identified by the orientalist K. Kari. He translated it into Kazakh and published it in the journal “Zhuldyz” (K.Kari, 2006). Several more such letters exist. According to the prominent Iranian researcher Iraj Afshar, these letters are dated 1101 AH (1689-90 AD), 1104 AH (1692-93 AD), and 1105 AH (1693-94 AD). In addition to Tauke Khan, the names of Tursun Khan and Fulad Sultan (Bolat Sultan) are mentioned in the letters, who, according to Russian sources, were the sons of Tauke Khan. The Iranologist G. A. Kambarbekova, Ph.D. in Philology, draws attention to the account of Muhammad Tahir Kazvini, who wrote in his work 'Abbas-nama' about the arrival of a Kazakh envoy from the Turkestan vilayet to Shah Abbas II in Isfahan. The envoy was received with due respect and sent back to his homeland with honorable gifts. According to the researcher, these were the envoys of Kazakh Khan Zhanigir and his son Tauke (Kambarbekova G., 2012). These materials indicate the existence of long-term contacts (from the 1660s to the 1690s) between Tauke Khan and such Safavid rulers as Shah Abbas II (1641-1666), Sefi II Suleiman (1666-1694), and possibly Sultan Husayn (1694-1722).

In written sources, there is information regarding the exchange of embassies between the Kazakh Khanate and the Mughal state, which existed in Eastern Turkestan during the 16th and 17th centuries. For instance, in the work *Tarikh Shah-Mahmud Churasi*, it is reported that Iunus-Khodja, the ambassador of the Kazakh Khanate ruler Janqir (Jahangir), arrived at the court of the Mughal khan Abdallah. Accompanying Iunus-Khodja was Sultan Tauke, the son of the Kazakh khan. According to this source, the Kazakh Khanate sent a reciprocal Mughal embassy led by Kochkar-Bek. Another Kazakh embassy to the Mughal state was headed by Apak-Sultan, another son of Janqir-Khan (Shah-Mahmud ibn Mirza Fazil Churasi, 1976). Apparently, the goal of these embassies was to establish a Kazakh-Mughal alliance directed against the Uzbeks and the Kalmyks.

In recent years, historical materials have been discovered, suggesting the existence of diplomatic contacts between the Kazakh Khanate and the Mughal Empire in India. Not long ago, G. A. Kambarbekova found an intriguing letter in one of the Indian libraries, which she believes was sent around 1717-1718 by the ruler of Kokand, Abdurahim Khan, to the Kazakh Khan Tauke. However, in our opinion, this attribution of the sender and recipient of the letter is inaccurate. Firstly, Tauke and Abdurahim ruled at different times. According to Toigunur Kultabayev, Tauke Khan had already passed away by September 1715, whereas Abdurahim only began ruling in Kokand in 1722.

Secondly, the rulers of Kokand, who originated from the Uzbek Ming tribe, did not bear the title 'khan' until the end of the 18th century, as this title was reserved only for Chinggisids. The first Kokand khan was Narbuta Bi's (Narbuta Bek's) son, Alim Bi (Alim Bek), who ruled from 1798 to 1809. To legitimize this, a special legend was invented (Beisembiev T., 1987)

Thirdly, in some sources, Tauke Khan, the son of Shigai, who ruled the Kazakh Khanate in the late 16th century, is referred to as 'Tauke,' while Tauke Zhanigiruly, who ruled at the end of the 17th and early 18th centuries, is called Taukel Khan. For example, in the work 'Tarikh Shah Mahmoud Churas,' Taukel Khan Shigaiuly is referred to as Tauke. A document from a Russian archive has preserved a seal impression of Tauke Zhanigiruly, in which his full name is given as Taukel-Mukhammed-Batyr Khan ("Tavakkul Mamet Baatyr Khan") (History of Kazakhstan in Russian Sources 2005 (1), p. 401). Additionally, in a letter from Safavid Shah Abbas II written in 1072 AH (1661-62), Tauke Khan is referred to as 'Tavakkul Khan, son of Axaxaurup Khan' (Kari K., 2006). It is likely that both were called Taukel (from the Arabic Tavakkul), and it is no coincidence that the Kazakh scholar Ch. Ch. Valikhanov referred to Oraz-Mukhammed Sultan, a nephew of Taukel, as a "nephew of the Kyrgyz and Kalmyk Khan Tauke."

In the late 16th century, Abdurahim Khan, the son of Bayram Khan Turkman, was known in India. He held a high position under the ruler of the Mughal Empire, Akbar the Great, and in 1583, for suppressing a rebellion in Gujarat, he was granted the title of 'khan' (Ajdogdyev 2000). Therefore, we assume that this letter was sent in the late 16th century to Taukel Khan by this Abdurahim Khan. This could clarify why the letter was found in an Indian library collection.

According to G. A. Kambarbekova, she also discovered another letter in India addressed to Tauke Khan in 1715-1716. The researcher suggests that this is a response from the Mughal ruler Jahandar to a letter from Tauke Khan (Kambarbekova, 2015). In this case, the dating of the letter by the researcher is inaccurate. It is known that the son of Bahadur Shah I, Sultan Mu'izz ad-Din Muhammad Mirza, crowned as Jahandar, was proclaimed ruler of the Mughal Empire in February 1712. By February 1713, he had already been killed (Jahandar Shah, n.d.). Therefore, the letter should be dated to 1712-1713. The likely purpose of the diplomatic contacts between the Kazakh Khanate and the Mughal Empire was to coordinate actions against their common enemy – the Uzbek rulers of Central Asia.

Conclusion

This research has examined the diplomatic interactions of the Kazakh Khanate with Eastern powers, specifically focusing on its relationships with the Mughal Empire in India, the Safavid Empire in Iran, and various Turkish states. A significant theme highlighted is the influential role of biys in shaping foreign policy. Through an in-depth analysis of primary sources, such as letters and seal impressions, this study challenges previous historical interpretations, particularly those regarding the attribution of a letter from Abdurahim Khan to Tauke Khan. By rigorously cross-referencing historical timelines and textual evidence, it becomes evident that these diplomatic exchanges occurred under different contexts than previously assumed. Th

e findings indicate that the diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Mughal Empire likely occurred earlier than previously thought. The reattribution of letters to Taukel Khan in the late 16th century, rather than to Tauke Khan in the early 18th century, sheds new light on the interactions between these two influential empires. Furthermore, the pivotal role of biys in shaping the Khanate's foreign relations is underscored by their active involvement in diplomatic negotiations. As trusted advisors to the khans, biys played a central role not only in resolving internal disputes but also in forging alliances and negotiating peace with neighboring states, including the Mughal Empire, the Safavid Empire in Iran, and the Ottoman Empire in Turkey.

This research highlights that Kazakh diplomacy was intricately linked to oratory and mediation, with biys serving as essential representatives of the Khanate in interactions with Eastern powers. Their ability to articulate political positions, negotiate advantageous terms, and maintain diplomatic ties was fundamental in establishing the Khanate's position within the complex geopolitical landscape of Central Asia and beyond. A comparative analysis of diplomatic practices

with neighboring states further emphasizes the uniqueness of the Kazakh Khanate's diplomatic model, which relied heavily on the authority and rhetorical skills of the biys.

In conclusion, this study revises prior assumptions about Kazakh-Mughal relations and emphasizes the critical role of biys in the diplomatic history of the Kazakh Khanate. Their contributions to both internal governance and international relations were key to ensuring the stability and continuity of the Khanate during a turbulent period. This research not only lays a foundation for future investigations into the diplomatic history of the Kazakh steppe but also deepens our understanding of the role of traditional leaders in the foreign policy of nomadic states, particularly in their interactions with Eastern powers such as India, Iran, and Turkey.

References:

Abuseitova M.Kh. (2005) The history of Kazakhstan in Arabic sources // Extracts from the writings of the XII–XVI centuries. Vol 3. Almaty: Dyke Press, 13 p.

Abuseitova M. Kh. (2020) Kazakhskoe khanstvo [Kazakh Khanate]. Almaty: Shygys pen Batys Publ. (in Rus.)

Atygaev N. (2015) Kazahskoe hanstvo v potoke istorii [The Kazakh Khanate in the flow of history]. Essays. Almaty: Eltanym. 384 p. (in Kaz)

Atygaev N. (2015) The Kazakh Khanate in the system of international relations of Eurasia // World of Great Altay. Vol 3. P. 5–8.

Beisembiev T.K. (1987) «Tarih-i Shahruhi» kak istoricheskij istochnik ["Tarikh-i Shahrukhi" as a historical source] . Almaty: Nauka. 200 p. (in Rus.)

Ismailova F.K. (2020) The discourse of Kazakh diplomacy // «Advances in Science and Technology» XXVI International Scientific and Practical Conference. P. 126–128. (in Rus)

A word from Aiteke biy // [Electronic resource] URL:<https://alma.islam.kz/kk/post/aiteke-biden-qalgan-soz-1719/#gsc.tab=0> (date of application 1.08.2024).

The foreign policy of the Steppe // [Electronic resource] URL: <https://kazpravda.kz/n/vneshnyaya-politika-stepi/> (date of application 23.07.2024).

Kambarbekova G.A. (2012) Sefevidter tusyndagy diplomatiyalyk khat almasular [Diplomatic correspondence under the Safavids] // Yudin readings: "History and present of Kazakhstan and the countries of the East. Almaty. P. 5–13. (in Kaz).

Khafizova K. (1995) Kitajskaja diplomatija v Central'noj Azii [Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX centuries]. Almaty: Science Publishing. 288 p.

Khafizova K. (2020) Steppe rulers of the XVIII-XIX centuries and their diplomacy // Monography. Astana. KSI under the president of the Republic of Kazakhstan, 39–40 p.

Khafizova K. (2000) The Embassy of Urus Sultan in China // Otan. Vol 4.38 p.

Korableva G.K., Valiev A.A. (2022) The history of Kazakh diplomacy: correspondence of the Kazakh Khanate with the Russian Empire // Otan tarihy. № 1 (97). P. 50–60.

Kari K. (2006) Letter of the Shah of Iran to Tauke Khan // Zhuldyz. Vol 3. P. 180–182.

Omarkhanov K. (2008) Court of judges in traditional law. Book 2. Almaty. 320 p.

Orazbayeva A. (2023) On the Traditions of Steppe Diplomacy (Based on the Example of the History of Kazakhstan). Kunstkamera. 3 (21). P. 23–32. (In Rus.).

Raev A.S., Tobmurzayeva A.Zh. (2019) Paradigm of political foresight of Kazakh biy-orators // Journal of Oriental Studies. 2019. № 1 (88). P. 103–115.

Shakh-Makhmud ibn Mirza Fazil Churas (1976). Khronika. Kriticheskij tekst, perevod, kommentarij, issledovanie i ukazateli O.F. Akimushkina [The chronicle. Critical text, translation, commentary, research and indexes by O.F. Akimushkin]. Moskva. 362 p. (in Rus)

Suleimenov B. S., Basin V. Ia. (1981) Kazakhstan v sostave Rossii v 17 – nachale 20 veka [Kazakhstan as Part of Russia in the 17th – Beginning of 20th Century]. Alma-Ata: Nauka Publ.1981. (In Rus.)

Trager Robert (2018). Diplomacy: fundamentals of communication and international order // Almaty: public fund National Translation Bureau. 265 p.

Uali N. (2007) Theoretical foundations of Kazakh speech culture. 317 p.

Useinova K.R. (2012) The role and place of the Biy Institute in the traditional Kazakh society. P. 34–37.

Zhanganatova N. (2015) Diplomacy of the Kazakh Khanate // Humanities and modernity. Almaty. P. 41–46.

Zlatkin I.Ya. (1983) Istorija Dzhungarskogo hanstva 2-e izd (1635–1755) [The History of the Dzungarian Khanate 2nd ed (1635–1755)]. Moskva. 333 p. (in Rus.)

¹Тасилова А.А. ²Тасилова Н.А. ³Жаппасов Ж.Е.

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
³ *Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан*
E-mail: ¹taika9183@gmail.com, ²tasnaz@mail.ru, ³zhappasov-74@mail.ru.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ МЕН ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯДАҒЫ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Шешендік өнер қазақтар үшін ежелгі дәуірден бастау алған терең тарихи тамыры бар, білім мен мәдени құндылықтарды берудің негізгі құралы болған. Ұлы билер мен ақындар сөйлеу шеберлігімен қоғамдық өмірде шешуші рөл атқарды, дауларды шешті, моральдық нормаларды бекітті және халықты ұлы істерге шабыттандырды. Қазақ шешендік өнері дәстүрлері ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі бола отырып, бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Аталған ғылыми зерттеудің мақсаты – қазақ би-шешендері дипломатиялық қызмет арқылы елдің дамуына барынша тиімді ықпал еткен негізгі бағыттар мен идеяларды айқындау. Сондай-ақ олардың Шығыс елдерімен жүргізген дипломатиялық байланыстарын анықтау. Зерттеу жұмысы олардың саяси саладағы үлестерін талдауға, сондай-ақ би-шешендердің халықаралық қатынастар мен ішкі тұрақтылықты нығайту үшін пайдаланған негізгі факторлары мен стратегияларын анықтауға бағытталған. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы бірнеше негізгі аспектілерде жатыр. Біріншіден, бұл дипломатияның тарихи әдістерін және олардың Қазақстандағы қазіргі дипломатиялық практикаларға әсерін жақсы түсінуге көмектеседі. Ол елдің қазіргі таңдағы сыртқы саяси стратегиясын жақсартуға ықпал етуі мүмкін. Екіншіден, зерттеу қазақ халқының мәдени және тарихи мұрасын зерделеуге бағытталған білім беру бағдарламалары мен оқу материалдарын әзірлеу үшін негіз бола алады. Үшіншіден, зерттеу нәтижелері би-шешендердің қазақ мемлекеттілігі мен қоғамдық құндылықтарын қалыптастырудағы рөлін баса көрсете отырып, ұлттық бірегейлік пен бірлікті нығайту үшін пайдаланылуы мүмкін. Зерттеу жұмысында сапалық әдіс қолданылды. XV ғасырдан XIX ғасырдың I жартысына дейінгі би-шешендердің жұмыстары талданып, олардың шығармашылығы дипломатиялық тұрғыдан зерттелді. Зерттеу барысында би-шешендердің XV ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысы аралығында Қазақ хандығының дипломатиясында сыртқы саясатты жүргізуде маңызды рөл атқарғаны анықталды.

Алғыс: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруымен шығарылды. (Грант № AP14972830)

Түйін сөздер: Шығыс елдерімен дипломатия, би-шешендер, шешендік өнер, саясат, ұлттық бірегейлік.

¹Тасилова А.А. ²Тасилова Н.А. ³Жаппасов Ж.Е.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
³Халықаралық инженерлік-технологиялық университет, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹taika9183@gmail.com, ²tasnaz@mail.ru, ³zhappasov-74@mail.ru.

РОЛЬ БИЕВ В ДИПЛОМАТИИ МЕЖДУ КАЗАХСКИМ ХАНСТВОМ И ВОСТОЧНЫМИ СТРАНАМИ

Аннотация. Ораторское искусство казахов имеет глубокие исторические корни, берущие начало из древних времен, когда слово было основным средством передачи знаний и культурных ценностей. Великие бии и акыны, обладая мастерством речи, играли ключевую роль в общественной жизни, разрешая споры, утверждая моральные нормы и вдохновляя народ на великие дела. Традиции казахского ораторства до сих пор сохраняются, являясь неотъемлемой частью национальной культуры. Целью данного научного исследования является определение основных направлений и идей, в которых казахские би-ораторы наиболее эффективно способствовали развитию страны посредством дипломатической деятельности. Также необходимо определить их дипломатические связи с Восточными странами. Исследование будет сосредоточено на анализе их вкладов в политическую, социальную и культурную сферы, а также на выявлении ключевых факторов и стратегий, использованных би-ораторами для укрепления международных отношений и внутренней стабильности. Практическая значимость данного исследования заключается в нескольких ключевых аспектах. Во-первых, оно поможет лучше понять исторические методы дипломатии и их влияние на современные дипломатические практики в Казахстане, что может способствовать улучшению текущей внешнеполитической стратегии страны. Во-вторых, исследование может служить основой для разработки образовательных программ и учебных материалов, направленных на изучение культурного и исторического наследия казахского народа. Наконец, результаты исследования могут быть использованы для укрепления национальной идентичности и единства, подчеркивая роль би-ораторов в формировании казахской государственности и общественных ценностей. В исследовательской работе использовался качественный метод. Были проанализированы работы би-ораторов с XV века до I половины XIX века, дипломатически изучены их творчество. В ходе исследования было установлено, что би-ораторы играли значительную роль в проведении внешней политики в дипломатии Казахского ханства с XV по I половину XIX века.

Благодарность: Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP14972830).

Ключевые слова: дипломатия с восточными странами, би, красноречие, политика, национальная идентичность.

Information about authors:

Tassilova Aigerim Aitbayevna, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tasilova Naziya Aitbayevna, Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhappasov Zharylkasyn Erkinuly, Candidate of Historical Sciences, Associate professor, International Engineering Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Тасилова Айгерім Айтюайқызы, PhD, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тасилова Назия Айтбаевна, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жаппасов Жарылқасын Еркінұлы, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Тасилова Айгерим Айтбаевна, PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тасилова Назия Айтбаевна, к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жаппасов Жарылқасын Еркинулы, к.и.н., ассоциированный профессор, Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан.

FTAXP 16.31.41

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.203>*¹Ғабитханұлы Қ. ²Мәсімханұлы Д. ³Дарбай Н.Х. ¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан^{2,3} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, ҚазақстанE-mail: ¹ kayrat.g@mail.ru, ² masimkhan-63@mail.ru, ³ darbay.nazerke@gmail.com

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІМЕН ХАТҚА ТҮСКЕН ТҮРКІЛІК ТОПОНИМДЕР: АУДАРУ, РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ, СТАНДАРТТАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Топонимдерді тарихи тұрғыдан қарастырғанда бүгінгі түркі халықтардың арғы бастау қайнары болып саналатын ежелгі сақтар мен ғұндардың, көне түркі ру-тайпаларының өмір сүрген кең байтақ территориясы түгел қамтылуы тиіс. Бұл территория бүгінде Еуразия аумағының біраз аумағын, көптеген мемелекет шекарасын алып жатыр. Яғни Орталық Азия мен Моңғолия, Ресейдің оңтүстіккі мен Сібір жері, Қытайдың Шыңжаң өңірі түгел қамтылады. Аталған өңірлерде сақталған түркілік топонимдер соның дәлелі. Орталық Азия, Шығыс Түркістан өңіріне тән ономастика, оның ішінде топонимдер мәселесі соңғы бірнеше ғасырлар бойы ғалымдардың назарын өзіне жіті аударып келеді. Түркі халықтарына байланысты тарихнамалар мен жазба деректер, хаттар мен карталардың негізінен Византия, Армян, Араб-парсы, Грекия, Қытай т.б. елдерінде сақталып келгені белгілі. Соның ішінде қытай жазба деректерінің маңызды зор екені көп айтылады. Қытай тарихнамаларындағы түркілік топономика бүгінге дейін әр тілге әр түрлі аударылып, реконструкцияланған, ғылыми әдебиеттер мен оқулықта бірізділік сақталмаған. Зерттеудің мақсаты тарихи салғастырмалы, салыстырмалы және этимологиялық әдістер арқылы қытай тарихнамаларындағы түркі топономикасын жүйелеу, жер-су атауларына семантикалық тұрғыдан талдау жүргізіп, реконструкциялау. Қарастырылып отырған сала отандық тіл ғылымында жаңа, әрі өте өзекті тақырыптардың бірі, сондықтан бұл – мақаланың жаңалығы болып табылады. Зерттеудің нәтижесі ретінде қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркі халықтарына тән топономикалық атаулардың ерекшеліктері, оларды түркі тілдеріне әсіресе қазақ тіліндегі реконструкцияланған түп нұсқасы мен қытай иероглифтерінде жазылған нұсқасы да қатар берілді, тілдік тұрғыда талдаулар жасалды. Сонымен бірге оларды ғылыми айналысқа түсіру, стандарттау мәселелері талқыланды.

Алғыс: Мақала BR24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Түйін сөздер: қытай тарихнамалары, Орталық Азия, түркі, топономика, реконструкция, аудару, стандарттау.

Кіріспе

Белгілі бір топонимиялық жүйесі – сол аумақты мекендеген халықтардың заттық және рухани мәдениетінің ғасырлар бойы жинақталып, сақталып қалған көрінісі. Топонимдердің тарихы ұзақ. Яғни, салыстырмалы тұрақтылыққа ие және ежелгі тілдік бірліктерді сақтай алады. Өткен замандардың реликтілік мұралары ретінде тарихи топонимдер аумақтың табиғат жағдайларын, ондағы этностар мен елдердің тарихындағы маңызды оқиғаларды «бойында» сақтап, қаз қалпында бүгінгі күнге жеткізіп отырады. Сондықтан топонимдерді тарихи бағытта зерттеуге топонимист ғалымдар ерекше назар аударып келеді. Топонимдерді жан-жақтылы зерттеу мен оларды дұрыс жазылуының ғылыми-теориялық және қолданбалы

маңызы зор. Топонимдер семантикалық және этимологиялық жағынан зерттеліп, сол жердің тарихи сырын ашуға көмектесумен бірге, саяси және этнографиялық шекараларын анықтаға да көмектеседі. Сонымен бірге жер-су атауларларын семантикалық тұрғыдан зерттеу топонимнің немесе терминнің мағынасын тілдік тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді. Лингвистикалық зерттеулердің неге көбінесе тарихи және этнографиялық талдаулармен қатар жүргізілетіндігін осымен түсіндіруге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстан аумағы географиялық орнының ерекшеліктеріне орай, тарихи кезеңдерде Сібір – Орал, Қиыр Шығыс – Орталық Азия, Орталық Азия, Солтүстік Кавказ және Оңтүстік Орыс жазығы, Моңғолия, Қытайдың Шыңжаң өлкесі аймағында болып жатқан саяси, әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста болды.

Зерттеуде салғастырмалы-тарихи, этимологиялық, типологиялық талдау т.б. әдістері қолданылды. Географиялық атаулардың номинациясына себеп болған тарихи оқиғалар, атаулардың мағыналық жүктемесі және осыған сәйкес алынатын географиялық ақпаратты ескерудің маңызы зор. Белгілі бір халыққа тән топономикалық атауларды зерттеуде әдетте сол халықтың тілі мен тарихына көңіл бөлуден тыс оның географиялық қоныстануы мен тарихтағы көші-қон жағдайына, өзге халықтармен мәдени, сауда-саттық т.б. байланыстарына, діни наным-сенімдеріне, өз тілінен тыс өзге де қолданған тілдері мен жазуларына, тілдің фонетикалық өзгерістері т.б. мәселелерге де жан-жақтылы көңіл бөлінгені жөн (Ғабитханұлы, 2019: 502).

Талқылау

Орталық Азия топонимдерінің қазіргі құрамын және олардың өзге тілдер мен ескі жазу нұсқаларында кездесетін түрлерін анықтау үшін, тарихи мәліметтерге сүйеніп, қазақ тайпаларының ертедегі дәуірінен бастап қазіргі ұлт болып қалыптасуына дейінгі топонимдерімен байланыстыра зерттеудің айрықша маңызы бар. Орталық Азия өңірінде әр-дәуірлерде қандай ру-тайпалар өмір сүрген, олар қандай тілде сөйлеген, қандай дін ұстанған, көршілерімен қандай қарым-қатынаста болған т.б бәрі жан-жақтылы қаратырылуы қажет. Тілдік және тарихи деректер, археологиялық қазбалар ежелгі ғұндар мен сақтардың қазіргі түрік тілдес халықтармен, оның ішінде қазақтармен мәдени ғана емес терең туыстық қатынас ұқсастықтар бар екенін дәлелдеді. Топонимдерді тарихи тұрғыдан қарастырғанда сақтар мен ғұндардың, көне түркі ру-тайпаларының өмір сүрген барлық аумақ қамтылуы тиіс. Орталық Азия мен Моңғолия, Ресейдің оңтүстіккі мен Сібір жері, Қытайдың Шыңжаң өңірі бәрі қамтылады. Аталған өңірлерде сақталған түркілік топонимдер соның дәлелі.

Түрлі тарихи жағдайларға байланысты бұл өңірлерде өзге тілде қойылған топонимдерде пайда болғаны шындық. Басым бөлігі ең ежелгі түркілік болуына қарамастан онда араб, моңғол, маньчжур, қытай, орыс тілдерінде қойылған топонимдер кездесіп жатады. Зерделеп қарағанда топонимдерде кездесетін тілдік қабаттардың ішінде орыс және қытай тілдері негізіндегі топономикалық қабат, «ең үстінгі қабат» екені белгілі болып отыр.

Зерттеу нәтижелері

Түркілік топонимдер көрші халықтар тілінің (қытай немесе орыс, араб т.б) дыбыстау жүйесі, қолданып отырған жазуына қарай сол тілдерде өзінше таңбаланып келгені белгілі. Олардың бірі дыбыстық жазу қолданғанымен кейде түпнұсқаға сәйкес дыбыстары жоқ, кейбірі буындық-мағыналық жазу қолданады, яғни түпнұсқадағыдай бере алмайды, сөйтіп өз тілінің мүмкіндігіне қарай траскрипциялайды, қысқартып тастайды, аударып алады, немесе бұрынғы атын өзгертіп, мүлде басқа ат қояды. Төменде түркілік топонимдердің қытай тілінде берілгендігі туралы арнайы тоқталамыз.

Түркілік топонимдердің қытай тілінде берілу жолдары:

Түркілік топонимдердің хатқа түскен ең ежелгі нұсқалары қытай тарихнамаларында кездеседі. Алды біздің ерамызға дейінгі дәуірлерде өмір сүрген ежелгі ғұндар, үйсіндер т.б ру-тайпалардың қонысы жайлы деректер, онан кейінгі 7-8 ғасырлардағы көне түркілерлердің территориясы жайлы мол мағлұматтар зерттеушілер назарын аударып келеді. Қытай ғалымдары мен мен бірге бұл салада Жапон ғалымдары көптеген зерттеулер жасады. Қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркілік сөздерді реконструкциялау бүгінге дейін толық шешімін таппай келе жатқан күрделі тақырыптардың бірі. Қытайдың «24 тарихындағы» Орталық Азия мен түркілерге қатысты жылнама-шежірелер бірнеше ғасыр бойы әлем түркологтарының назарын өзіне аударып келеді. Сол деректер негізінде тарихтың көптеген ақтаңдақ беттері толықтырылды да. Бірақ десе де бізге белгісіз анықталмай жатқан тұстары да жетерлік. Атап айтқанда, Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атауларды қалай оқу, реконструкциялау мәселесі әлі шешімін таппай келеді.

Қытай жылнамаларының Орталық Азияға қатысты жерлері ең алғаш Бичуриннің орысша аудармасымен (1851) және француз ғалымы Э. Шаванның французша аудармасымен (1880-1970) жарық көріп, Европа елдеріне таныс болды. Әрі бұл аудармалар осы уақытқа дейін күллі зерттеушілердің өз тұжырымдарын басқаларға дәлелдейтін басты уәжі болып келеді. Әрине, соған байланысты ондағы ономастикалық атауларда сол күйінде қабылдануда. Өкініштісі, Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың біразының қалай оқылатындығы бүгінде белгілі болса да тарихшыларымыз ғылымның лингвистикалық жағын ескерместен тарихына ғана мән беруде. Ономастикалық атауларды қолдану белгілі бір жүйеге түспеген. Мәселен, ғылыми әдебиеттерде Ғұндардың алғашқы тәңірқұттарының бірінің аты 冒顿 (қазіргі оқылуы — maodun) оны Бодун, Мөде, Моде, Маудун, Мете, Модо, Модэ, Мао-дунь т.б. деп; 头曼 (қазіргі оқылуы — touman) атын Түмен, Тумын, Туман, Тоумэн т.б. деп; Үйсін елінің басшысы 昆莫 (қазіргі оқылуы — Kunmo) Күнби, Күнмо, Күнми, Күнбек, Гүнмо т.б. түрінде жазылуда (Ғабитханұлы, 2019: 503). Оның басты себебі иероглифтерді оқудағы фонетикалық өзгерістер мен оның күрделілігі болса ені бір жағынан осы мәселеге ғылыми тұрғыдан шынайы наз аударылмағандығынан деуге болады. Түркілік топонимдері хатқа түскен ең алғашқы тарихнамалар Қытай иероглифтерімен жазылғанын және олардың қамтитын аумағы мен санының молдығын ескерген жөн.

Қытай иероглифтері ерте ғасыр, орта ғасыр, таяу заман, қазіргі заман болып неше мың жылдық қолданыс барысында фонетикалық жақтан үлкен өзгерістерге ұшыраған. Көбінің жазылуы ұқсағанымен әр дәуірдегі оқылуында да үлкен айырмашылық бар. Оның үстіне қытай тілінің диалектілік парқы да орасан зор. Сонымен бірге қытай жазуы буындық — мағыналық жазу. Яғни бір иероглиф бір буын болып есептеледі. Қазіргі қытай тілінде буын басында сүзілмелі ұяң дауыссыз “ғ” мен қатаң дауысты “қ” жоқ, ал көне қытай тілінде буын басында бұл дыбыстар болған. Сол сияқты буын соңында “g, k, d, t, p, m” дыбыстары қазіргі тілде болмағанымен, көне тілде буын соңында болған; көне қытай тілінде “г” дыбысы болмаған, оның орнына көбінде “п” кейде “л” дыбыстары қолданылған; қазіргі қосарлы әріппен таңбаланып жүрген тіл үсті қысаң дыбыстары “zh, ch, sh” болмаған. Олардың орнына “z, t, d” дыбыстары қолданылған; қазіргі “j, q, x” дыбыстары “h, k, g” түрінде дыбысталған т.б. (Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер, 1998: 18-22). Бұл айтылғандар мәселенің бір ғана жағы болса, екінші жағынан ежелгі түркілік этностардың тілінің фонетикалық ерекшеліктері бізге белгісіз, нақтылы емес. Оны қойып, бізге белгілі деген 7-8-ғасырлардағы көне түркі ескерткіштерінің тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы фонетикалық өзгерістердің өзі қаншама. Сондай-ақ 7-8-ғасырларда жазылған Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің дыбыстық ерекшеліктері барлық түркілік этностарға ортақ норма болмаса керек. Кең байтақ түркі даласында диалектілік ерекшеліктер болғаны сөзсіз. Бұған және де осыларға әсер ететін өзгеде факторларды (дін, жазу, транскрипция т.б.) қосыңыз.

Демек, мұның өзі қытай иероглифтерімен транскрипцияланған ежелгі ономастикалық атауларды келсін-келмесін қазіргі тұлғасындағы оқылуы бойынша алуға келмейтіндігін көрсетеді. Яғни бұдан шығатын қорытынды: қытай жылнамаларындағы ономастикалық атауларды аударып қолдануда оларды жылнамадағы дерек көзі бойынша әр дәуір бойынша сұрыптап, аталған сол дәуірдегі қытай тілінің фонетикалық заңдылығына сай оқып, транскрипция жасау, сонымен бірге оларды соған сәйкес түркі тілдерінің де ежелгі, орта ғасыр және бүгінгі дыбыстық және мағыналық ерекшеліктерімен салыстыра зерттеу, реконструкциялау қажеттілігін көрсетеді. Әрине оны және алтай тілі ұясындағы өзге тілдермен (монғол, манчжур) салыстыру, санскрит, араб-парсы, грек т.б. тілдердегі өзге де көне жазба деректерімен толықтыра түсу қажет.

Қытай жылнамаларындағы түркілік топонимдерді зерттеу барысында қытайлар түркілік топонимдердің бәрін бірдей дыбысталуы бойынша алмағанын яғни оның кейбірін мағынасы бойынша аударып алғанын, кейбірін жартылай мағыналық жартылай дыбыстық аудармамен бергенін байқаймыз.

Түпнұсқадағы дыбысталуы бойынша транскрипцияланған атаулар

Бүгінде өзге тілдерден қытай тіліне транскрипциялау жұмысы қытайдың ортақ тілінің (普通话) дыбыстау заңдылығы негінде жасалған пиньинь схемасына сүйенеді. «Географиялық атауларды аудару анықтамалығын» басшылыққа алады. Ертеректе мұндай стандарт болмаған. Аңыздарға қарағанда, қытай тілі сөздіктерінде қолданылатын 反切 fanqie (иероглифтердің дыбысталуын көрсететін әдістердің бір түрі), әдетте бір буынды бір иероглиф арқылы таңбаласа, кейде екі иероглиф арқылы бір буынды таңбалаған, яғни ежелгі санскрит тілінде жазылған будда номдарын қытай тіліне аудару барысында дыбыстық кірме сөздер осы әдіспен транскрипцияланылғаны анықталған. Әрине, кей жағдайда, мұның түркілік топонимдерді хатқа түсіруде де қолданылғаны анық (Ғабитханұлы, 2019: 503). Ертеректе бүгінгідей стандарт, норма болмағаны себепті кейбір географиялық атаулар түпнұсқада біреу болғанымен қытай тілінде бірнеше үлгіде ұқсамайтын иероглифтермен транскрипцияланып хатқа түскен. Мысалы: Бесбалық дегенді 八失巴里/ bashibali, 别失巴里/ bieshibali; Баласағұн дегенді 巴拉沙滚/ balashagun, 别刺撒浑/ bielashun; Талас яғни Тараз, қаласының аты Ханнамада (Ханнама авторы Бангу, б.э. 7-8 жылы жазылып болған) 都赖/ dou lai, түрінде хатқа түссе Таң дәуірінде (618-907 жылдар) 坦罗斯/ tanluosi, 塔拉寺/ talasi, 塔刺思/ talaisi үлгісінде хатқа жазылған (Ғабитханұлы, 2019: 503).

Кесте-1. Түпнұсқасы бойынша транскрипсияланған атаулары

Түпнұсқа	Қытайша	Қытайша қазіргі оқытуы мен транскрипциясы
Алтай	阿勒泰	A le tai
Ақсу	阿克苏	A ke su
Қарамай	克拉玛依	Ke la ma yi
Тұмсық	图木舒克	Tu mu shu ke
Буыршын	布尔津	Bu er jin
Ұланбай	乌拉泊	Wu la bai
Қызылтау	克孜勒塔格	Ke zi li ta ge
Баркөл	巴里坤	Ba li kun
Қарасу	喀拉苏	Ha la su
Қызылсу	克孜勒苏	Ke zi le su
Қызқорған	克孜库尔干	Ke zi ku er gan

Алмалы	阿力麻里	A li ma li
Ойтау	奥依塔克	O yi ta ge
Көкдала	科克塔拉	Ke ke ta la
Қаракөл	喀拉库尔	Ka la ku er
Күміс	库米什	Ku mi shi
Сайрам	赛里木	Sai la mu
Қорғас	霍尔果斯	Huo er guo si
Қанас	喀纳斯	Ha na si
Тарбағатай	塔尔巴哈台	Ta er ba ha tai
Ала(тау)	阿拉(山)	A la (shan)
Еділ (өзені)	阿得(水)	A dei (shu)i
Талас	怛逻斯	Da luo si
Құлан (тау)	贺兰(山)	He lan (shan)
Сұяб(қаласы)	碎叶(城)	Sui ye (cheng)

Түркі және маньчжур тілдерінде хатқа түскен атаулар:

1944-1911 жылдар аралығында қытай елін Маньчжурлар биледі, мемлекеттің аты Чин деп аталды. Бұл кезеңде маньчжур тілі мемлекеттік тіл ретінде қытай тілімен қатар қолданылды. Мемлекеттік құжаттар, шетелдермен болған дипломатиялық хаттар, тарихнамалар, карталар маньчжур тілінде жазылды. Керек болған жағдайда қытай тіліндегі аудармасы қосымша беріліп отырды.

Маньчжурлар билеген тұста да Қытай деректерінде (西域 яғни «Батыс өңір» деп аталатын аймақ – бүгінгі Қытайдың Шыңжаң өлкесімен (Шығыс Түркістан) қоса, Орталық Азияның біраз бөлігін қамтитын жерлер туралы көптеген тарихи очерктер мен сөздіктер жазған. Мәселен, 1763 жылы дайын болған маньчжур, қытай (хан), моңғол, тибет, ұйғыр және моңғол (тотын моңғол жазуымен) тілдерімен салғастырған «钦定西域同文志»(Батыс өңір баяны), 18 ғасырдың орта шенінде жазылған «雍正十排皇輿全图» (Юнчжэннің он қатарлы картасы) және «乾隆内府輿图» (Цянлунның ішкі аймақтар картасы) атты еңбектердің маңызы зор. Бұл еңбектерде орталықазия мен Қазақ дасасына қатысты топонимдер де берілген. Топонимдер мен гидронимдер түпнұсқа бойынша маньчжур, қытай жазуларымен транскрипцияланса анықтамалары маньчжур тілінде берілген. Мысалы: bira 必拉(өзен), hoton 和屯(қала), alin 阿林(тау), omo 鄂漠(теңіз), gashan 噶珊(ауыл), sekiyen 色钦(су көзі), dabakhan 达巴汉(асу) және басқалар. Яғни, топонимдік атаулардың соңына өзен, қала, тау, теңіз, ауыл, асу анықтамалалы маньчжурша қоса берген, қытай тіліне де сол бойынша транскрипцияланған. Мысалы, 额尔齐斯必拉 /yeerjisi bi la / Ертіс өзені, 巴哈纳斯必拉/ bahanasi bila / Бақанас өзені, 巴尔喀锡淖尔/ Balkassi-noor (Балқаш/Balkash) т.б.

Кесте-2. Түркі және маньчжур тілдерінде қытай иероглифтерімен хатқа түскен топонимдер

Түпнұсқа	Қытайша тіліндегі транскрипция	Маньчжурша
Бақанас өзені	巴哈纳斯必拉	Bahanasi bila
Балқаш көлі	巴尔喀锡淖尔	Balkassi-noor
Амақарағай	阿满哈尔海	Amanqaraghay

Ереймен тауы	锡德特额壘谟阿林	Ereimen alin
Қорғалжын көл	胡尔哈尔金淖尔	Khourkhaldsin noor
Нұра өзені	努拉必拉	Nura bi la
Қатынқарағай қарауылы	和通哈尔海喀论	Khotongkarkhai-Kharaoul
Қалба жотасы	哈尔巴达巴汉	Khalba dabakhan
Тарбағатай тауы	塔尔巴哈台阿林	Tarbagatay
Бақты тауы	巴克图阿林	Baktou alin
Алакөл	阿拉克图胡尔淖尔	Alaq-Tughul nor
Еміл өзені	额密尔必拉	Emil bi la
Арғанаты	阿尔噶灵图 Argalingtou	Argalingtou
Аякөз	阿古斯	Agous
Лепсі өзені	勒布什必拉	Lebchi bila
Көксу	库库乌苏	Koukou-oussou
Шарын өзені	察林必拉	Tsaring bi la
Шонжы қарауылы	椿集喀伦	Tchoundsi Kharaoul
Мыңбұлақ	明布拉克	Mingboulak
Кеген қарауылы	格根喀伦	Geghen
Хан Тәңірі	汉腾格尔阿林	Khantengher
Ертіс өзені	额尔齐斯必拉	yeerjisi bila

Шығыс Түркістандағы кейбір елдімекен атауларының қытайша атауы бұрын түпнұсқа бойынша аталып келсе кейін басқаша өзгертілген. Бұрынғы аты 可可托海 keketuohai (Көктоғай) болса өзгерген атауы 富蕴 fu weng; Бұрынғы аты 唔里贾 wulijia (Құлжа), қазіргі атауы 伊宁 yi ning; Бұрын 玛拉勒巴什 malalibashi (Маралбасы), қазір 巴楚 ba chu; бұрын 喀拉沙尔 kalashaer (Қарашахар), қазір 焉耆; бұрын 喀格里克 hagelike (Қарғалық), қазір 叶城 Бұрын 塔尔巴哈台城 Taerbagatai cheng (Шәуешек, Тарбағатай қаласы, қазір 塔城 ta cheng т.б. (新疆新发现, 2021).

Кесте-3. Аты өзгерген немесе қысқартылған елді мекен, аудан-қала атаулары

Түпнұсқа	Қытайша(бұрын)	Қытайша (қазір)
Құлжа	唔里贾 wu li jia	伊宁 yi ning
Тоқсу	托克苏 tuo ke su	新和 xin he
Көктоғай	可可托海 ke ke tuo hai	富蕴 fu weng
Маралбасы	玛拉勒巴什 ma la li ba shi	巴楚 ba chu
Бүгір	布吉尔 bu ji er	轮台 lun tai
Майтау	玛依套、玛依塔克 ma yi ta ge	独山子 du shan zi
Қарашахар	喀拉沙尔 ka la sha er	焉耆 yanqi
Қобықсауыр	和布克赛尔	和丰 he feng
Шақылық	恰克里克 qia ke li ke	若羌 ruo qiang
Қағылық, Қарғалық	喀格里克 ha ge li ke	叶城 ye cheng
Бұралала	博尔塔拉 bo er ta la	博乐 bo le
Құмыл	昆莫、哈密里	哈密 ha mi

Қашқар	喀什噶尔 Ha shi ge er	喀什 Ha shi
Шәуешек	塔尔巴哈台城 Ta er ba ga tai	塔城 ta cheng

Мағыналық аударма арқылы хатқа түскен атаулар.

Қытайлар болсын, көшпенділер болсын қажеттіліктен бір-бірінің тілдерін үйренгені анық. Қытай деректерінде олардың бәрінің өз ордаларында тілмаш яғни аудармашы (тілмаш лауазымы болған) ұстайтындығы жазылған. Деректерде Қытай жихангерлері мен елшілері көшпенділер жеріне келгенде қастарына сол елдің тілін жетік меңгерген тілмаштар ертіп жүрген. Тіпті қытай елшісі Жан Чиян ғұндарға келген бір сапарында онда қолға түсіп, ғұн әйеліне үйленіп он жылдай тұрып қалған. Сондықтан да қытайлар өз көршілерінің тілін жақсы білген деп айта аламыз. Жылнамалардағы көптеген түркілік ономастикалық атаулардың өз мағынасында баламасымен аударылып хатқа түскені де соның дәлелі болса керек. Мәселен қытай жылнамаларында ежелгі Үйсін елінің астанасы 赤谷 (қазіргі оқылуы chі gu) деп хатқа түскен (оның қазіргі орны туралы бірнеше пікір бар, яғни Текес өзенінің бойында; Ыстықкөлдiң маңында т.б.). Бұл атауды зерттеушілер Қызыл қорған, Қызыл камал деп аударып қолданып жүр. Яғни мұндағы 赤 chі біздің тілімізде қызыл дегенді 谷 қорған, камал деген мәнді білдіреді. Біздіңше, бұл расында да мағыналық аудармамен жасалған ономастикалық атау. Сол сияқты деректерде Үйсін астанасына жақын жердегі елді мекен 千泉 (қазіргі оқылуы qian quan) мағынасы Мыңбұлақ, яғни қытай тілінде 千 qian мың дегенді білдірсе 泉 quan бұлақ деген мәнді білдіреді. Қытай деректерінде ежелгі түркілердің өсіп-өнген жері: 金山 (қазіргі оқылуы jin shan) екендігі айтылады. Яғни бұл кәдімгі Алтай тауы деген сөз. Мұндағы 金 jin алтын мәнін білдірсе 山 shan кәдімгі тау деген сөз. Сол сияқты бізге таныс 天山(Tian shan) Тянь-шань тауы. Бұл да түркінің тәңірі сөзін 天 деп, тау сөзін 山 мағынасы бойынша аударып алған. Қазіргілердің қытайша Тянь-шань деп атағаны болмаса, түркілер ежелден Тәңіртауы деп атап келген. Қытайлардың өзі Тянь-шань атауын бертінге дейін өз дыбысталуы бойынша тәңрі дегенді 撑犁 chengli ежелгі оқылуы tengli яғни тәңірі деп дыбысталуы бойынша жазып келген. Кейбір жазбаларында 腾乞里塔 tengqilita еделгі оқылуы tenggelitau яғни Тәңіртау. Қытай деректері бойынша Тянь-шань атауын ғұндар б.з.д 3 ғасырда да Тәңіртау деп аталған (Ғабитханұлы, 2019: 503).

Кесте-4. Мағынасы аударылып жазылған топонимдер

Түпнұсқа	Қытайша	Аудармасы туралы
Тәңіртау	天山 tian shan	天 — Тәңір, 山 — тау
Жетісу	七河 qi he	七 — жеті, 河 — су
Алтай тауы	金山 jin shan	金 — алтын, 山 — тау
Мыңбұлақ	千泉 qian quan	千 — мың, 泉 — бұлақ
Қызылқысаң	赤谷 chi gu	赤 — қызы, 谷 — қысаң
Қызыл тума	赤泉 chi quan	赤 — қызы, 泉 — тума, бұлақ
Қылысу	赤水 chi shui	赤 — қызы, 水 — су
Ақтау	白山 bai shan	白 — ақ, 山 — тау
Қатынсу	女水 nu shui	女 — қатын, 水 — су
Көктау	青山 qing shan	青 — көк, 山 — тау
Қаратау	黑山 hei shan	黑 — қара, 山 — тау

Көлденеңсу	橫水 heng shui	橫— көлденең, 水— су
Темір қақпа	铁门 tie men	铁— темір, 门— қақпа
Қарақұм қаласы	黑沙城 hei sha cheng	黑— қара, 沙— құм
Қосөгіз,	双河 shuang he	双— қос, 河— су, өгіз
Ақсу қаласы	白水城	白— ақ, 水— су, 城— қала

Географиялық атауларды стандарттау мәселесі

Елімізде Ономастикалық атауларды қытай тілінен орыс тіліне транслитерациялауда бүгінгі күнге дейін XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейде өмір сүрген, сондағы синологияның негізін салушыларының бірі Архимандрит Палладий жасаған – «Палладий транскрипциясы» (Система транскрипции Палладия) (дұрысы транслитерациясы) қолданылады. Қазақ, орыс тілдері екі жүйеге жататын, дыбыстық жүйесі мүлде сәйкес келмейтін тілдер боғандықтан, орыс тіліне бейімдеп жасалған аудармалар мен транслитерация қазақ тіліне лайық келмейтіндігі түсінікті. Үш тілдің дыбыстық жүйесі мен ондағы дыбыстардың функционалды ерекшелігін салғастырып көргенімізде, оған көзіміз нақты жетті. Ономастикалық атауларды Қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай таңбалау мәселесі алда жасалатын жұмыстарда ескерлу керек маңызды түйіндердің бірі.

Географиялық атаулардың қолдануын жеңілдету, барлығына түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін Бүкіләлемдік қауымдастықта географиялық атаулардың бірыңғай жазу емлесін қабылдау қажеттілігін ұғынды. Сол себепті, Біріккен Ұлттар Ұйымының «Географиялық атауларды стандарттау» жөніндегі 1967 жылы Женевада ашылған бірінші кезекті конференциясында латын әліпбиін географиялық атауларды таңбалап жазудың халықаралық стандарты ретінде қабылдау үшін әлем елдерін шақырып, қаулы шығарды. Оның басты себебін әлем елдерінің көпшілігі латын алфавитін қолданатындығымен түсіндірді. Латын әліпбиін қолданбайтын елдер болса, өз еліндегі географиялық атаулардың латын әліпбиімен жазылған, стандартталған нұсқасын жасауы, сонымен бірге ол жасаған нұсқаның әлемдік қауымдастықта келісілген, мойындалған болуын талап етті. Бұл, әрине, бір ғана географиялық комитеттің талабы. Ғылым-техника, пошта-телеграф, сауда-өнеркәсіп т.б қаншама саланың өз стандарты бар. Бұл жерде басы ашық бірнәрсе, қай стандарт болмасын, бәрі айналып келіп осы жұмыстарды хатқа түсіретін жазу, таңба стандартына келіп тірелетіндігі.

Әлемде неше мың тіл бар, жазуы да әртүрлі, яғни түрлі графикалар мен таңбалар қолданылады. Олардың кейбіреулері дыбыстық жазу қолданса, кейбірі идеографиялық таңбалар пайдаланады, яғни ортақ жазу үлгісі болмағандықтан, географиялық атауларды оқу мен түсінуде қиындық тудырады. Бүгінгі әлемдегі кең қолданыста жүрген жазуларды бес түрге айруға болады: Бірінші, латын жазуы (ағылшын, француз, неміс, испан және т.б.); Екінші, араб жазуы (Араб елдері, Ауғаныстан, Парсы елдері және т.б.); Үшінші, кирилл жазуы (Орыс, Украина, Қазақ, Югославия және Болгар т.б.); Төртінші, ұлттық жазу (Грек, Бирма, Тибет т.б.); Бесінші, иероглиф таңба (Қытай, Жапон т.б.). Яғни, Географиялық атауларды әркім өз жазуымен таңбалап келеді. Географиялық атауларды жазудың алуан түрлі болуы, тиісті стандарттың болмауы әлемдік қауымдастықтың өзара ақпарат алмасуға үлкен кедергілер келтіруде. Атап айтқанда, халықаралық пошта-телеграф байланысында, транспорт, экономика, мәдени алмасулар, күнделікті жаңалықтар мен репортаждар жасауда, ғылыми академиялық алмасуларда, статистика т.б көптеген салаларда қиындықтар туғызып отыр (Ахметұлы, 2006: 128). Сондықтан да әлем елдері өздерінің қолданып отырған ұлттық жазуынан тыс, халықаралық байланыстарда, бәріне бірдей ортақ, түсінікті латын графикасын пайдалануға бет бұрып отыр. Себебі латын әліпбиі араб цифрлары сияқты халықаралық

таңбаға, мәтіндік символға айналған. Қажетті ақпараттардың бәрі ортақ латын әріптерімен таңбаланған.

Латын графикалы қазақ әліпбинің ең соңғы нұсқасына әлі нүкте қойылмады. Президент қол қойғаннан кейін қазіргі жағдай өзгереді, соған негізделіп, жаңа ұлттық стандарт жасалып, Қазақстандық атау-терминдер біздің елдің ұсынысымен халықаралық стандартқа айналуы мүмкін. ISO-ға еліміз 1994 жылы мүше болып кірген және сол арқылы ISO жұмысын қолдау туралы міндеттеме алған (Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1994 жылғы 19 сәуірдегі №26-22/4748 Қаулысы) (Халықаралық стандарттау жөніндегі ұйым (ISO), 2024). Сондықтан әліпбидің соңғы нұсқасын бекітуден бұрын мына мәселелер толық шешілуі керек деп ойлаймыз.

Біріншіден, ISO-ға мүше мемлекет ретінде Қазақстан қандай жазу стандартын қалай енгізу керектігі туралы ойлануы керек. Бұл жерде жазу мен таңбалау барысында ұлттық ерекшелікке баса мән беру керек пе, әлде халықаралық стандартқа басымдық беру керек пе деген мәселе туындауы да мүмкін. ISO стандарты жазу практикасында компьютер пернетақтасындағы 26 әріптен тұратын латын таңбасын негіз етіп алғандықтан, латын графикалы қазақ жазуының соңғы үлгідегі кейбір таңбаларымыздың халқаралық стандарт талаптарына сәйкес емес тұстары бар екені баршаға аян. Міне, осыдан барып болашақта халықаралық стандарт бір бөлек, ұлттық стандарт бір бөлек болатын жағдай туындауы әбден мүмкін. Халықаралық қауымдастыққа етене араласқан сайын бұл мәселе ұлғая түседі. Сондықтан осы бастан латын графикалы жазумен жазылған ұлттық стандартты ISO ұйымының стандартына бейімдеу, үйлестіру жағына да мән беруміз қажет. Себебі бүгінгідей ақпарат (информация) заманында әлемдік қауымдастықтан оқшауланып, бөлектене алмайтынымыз.

Екіншіден, әлемдік қауымдастыққа бірі болумен бірге, халықаралық стандарт ұйымына мүше ел ретінде Қазақстан өзінің тиісті халықаралық міндеттемелерін толық орындауға міндетті. Қазірдің өзінде әлемдік қауымдастықта қолданылып отырған тілдік жағдаят пен жазу таңбалары бәрімізге белгілі. Халықаралық қауымдастық заңды тұлғалардың Қазақстандық атауларын (жеке есімдер, географиялық атаулар, ұйымдардың атаулары, өнім атаулары, кітап атаулары) пайдалануға, сондай-ақ олардың құжаттарын цифырландыруға және іздеуге мүдделі. Біздің еліміз де дәл солай мүдделі әрі мұқтаж. Біз халықаралық қауымдастыққа латын графикалы қазақ жазуының жеткілікті ресурстарын қалай беруді ғана емес, оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру жағында ұмытпауымыз қажет. Тиісті бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу және қолдау, веб-сайттарын құру, кодтау, цифырландыру үшін ISO ұйымын «ISO – латын графикалы қазақ жазуымен» қамтамасыз етуіміз қажет. Бұл әлемдік қауымдастыққа енудің алғышарты болып, қажетті ақпарат беру, жазу ресурстарымен қамтамасыз ету, қажетті құжаттарды талапқа сай енгізу бәрін қамтиды. Ол үшін біздің қабылдаған таңбаларымыз мүмкіндігінше ISO стандарты саналатын компьютер пернетақтасындағы латынның 26 таңбасына жақын болуы қажет. Осы арқылы ғана Қазақстан әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі бола алады және латын графикалы ұлттық жазуымыздың болашағы зор, қолданыс көкжиегі кең болмақ. Әрине, халықаралық стандарт екен деп, келсін-келмесін латын таңбарын түгелдей көшіріп алуға болмас, дегенмен бір таңба болса да стандартқа жақын болғаны дұрыс. Яғни, қазақ тілінің морфологиялық, морфосинтактикалық және фонологиялық нормаларына сәйкес келумен бірге халықаралық стандарттарда жақын болғаны жөн. Болашақта латын графикалы қазақ жазуына көшкен тұста бұл мәселе түбегейлі шешімін табады деп сенеміз.

Қорытынды

Географиялық атаулар кез келген тілдің сөздік қорында маңызды рөл атқарады. Себебі, географиялық атаулар жай ғана тілдік бірлік, құбыстар емес, онда мемлекетаралық,

ұлтаралық қарым-қатынастың дамуында өте маңызды рөл атқаратын экстралингвистикалық факторлар (идеологиялық, тарихи, мәдени, географиялық, дүниетанымдық, әлеуметтік, тілдік қатынас) сақталған. Түркі тілдері мен қытай тілі генетикалық жағынан бірі қытай-тибет тіл семьясына, енді бірі алтай тіл семьясына тән, құрылымы да ұқсамайды. Оның үстіне бірі мағыналық-буындық жазуды қолданса, енді бірі дыбыстық жазуды қолданады. Қытай тілінің фонетикасы өзгеріске түскен, иероглифтердің бұрынғы оқылуы мен қазіргі дыбысталуында елеулі айырмашылықтар бар. Мұның бәрі түпнұсқасы түркілік топонимдерді реконструкциялауда қиындықтар тудырады. Оның үстіне бүгінгі дағдыға айналған, қытай тіліндегі ономастикалық атауларды жазуда қолданып отырған орыс тілінің дыбысталу заңдылығы яғни «Палладий транскрипциясы» қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сәйкес келмейді. Түпнұсқаға адал болу қағидаты барлық елге ортақ норма. Қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркі халықтарына тән географиялық атаулардың өзіндік ерекшеліктері бар, оларды тілдік және тарихи, этнологиялық, археологиялық т.б. деректерге сүйене отырып түркі тілдеріне реконструкциялау, стандарттау мәселелері жан-жақтылы, терең қарастырылғаны дұрыс.

Әдебиеттер:

Ахметұлы, 2006 – Ахметұлы Ш. Ұлы түрік қағанаты (қытай деректері мен түсініктер). – ҚХР Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 2006. 600 б.

Ғабитханұлы, 2019 – Ғабитханұлы Қ. Қытай жылнамаларындағы түркілік сөздерді аудару, реконструкциялау, біріздендіру мәселелері // Қазақстан тарихы. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(17), 2019. DOI: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/501/503>

Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер, 1998 – Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1998. 1-том. – 18-22 бб.

Система транскрипции Палладия // [Электрондық ресурс] URL: <https://cidian.ru/palladius> (қаралған күні: 08.11.2024)

Халықаралық стандарттау жөніндегі ұйым (ISO) // [Электрондық ресурс] URL: <https://ksm.kz/kz/international-cooperation/khaly-araly-standarttau-zh-nindegi-yum-iso/> (қаралған күні: 08.11.2024)

新疆新发现, 2021 - 新疆共有 30 个县市区或地级行政区地名曾更改过, 多数年轻人不知道 (Шыңжаңдағы жаңа ашылулар, 2021 – Шыңжаңның префектура деңгейіндегі 30 округінде, қалалық аудандарында немесе әкімшілік аудандарында барлық жер атаулары өзгертілді және жастардың көпшілігі бұл туралы білмейді) // [Электрондық ресурс] URL: <https://news.qq.com/rain/a/20211223A06M5Y00> (қаралған күні: 08.11.2024)

References:

Akhmetuly Sh. (2006) Uly turik kaganaty (kytay derekteri men tusinikter). – KHR Yrimzhi: Shynzhan zhastar-orender baspasy, 2006. – 600 b. (in Chin.)

Gabitkhanuly K. (2019) Kytay zhylnamalaryndagy turkilik sozderdi audaru, rekonstruksiyalau, birizdendiru maseleleri // Kazakstan tarikhy. Elektronny nauchny zhurnal «edu.e-history.kz» №1(17), 2019. DOI: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/501/503> (in Kazakh)

Kytay tarikhnalalaryndagy kazakka katysty derekter (2019). Beyzhin: Ulttar baspasy, 1998. 1-tom. 18-22 bb. (in Chin.)

Sistema transkripsii Palladiya // [Elektronnyk resurs] URL: <https://cidian.ru/palladius> (karalghan kuni: 08.11.2024) (in Rus.)

Khalykaralyk standarttau zhonindegi uyym (ISO) // [Elektronдық resurs] URL: <https://ksm.kz/kz/international-cooperation/khaly-araly-standarttau-zh-nindegi-uyym-iso/> (karalghan kuni: 08.11.2024) (in Kaz.)

新疆新发现, 2021 - 新疆共有 30 个县市区或地级行政区地名曾更改过, 多数年轻人不知道 (Shynzhandagy zhana ashylular, 2021 – Shynzhannyn prefektura dengeyindegі 30 okruginde, kalalyk audandarynda nemese akimshilik audandarynda barlyk zher ataulary ozgertildi zhane zhastardyn kopshiligi bul turaly bilmeydi) // [Elektronдық resurs] URL: <https://news.qq.com/rain/a/20211223A06M5Y00> (karalghan kuni: 08.11.2024) (in Chin.)

¹Габитханулы К. ²Масимханулы Д. ³Дарбай Н.Х.

¹Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

^{2,3}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kayrat.g@mail.ru, ²masimkhan-63@mail.ru, ³darbay.nazerke@gmail.com

ТЮРКСКИЕ ТОПОНИМЫ, НАПИСАННЫЕ КИТАЙСКИМИ ИЕРОГЛИФАМИ: ПЕРЕВОД, РЕКОНСТРУКЦИЯ, ПРОБЛЕМА СТАНДАРТИЗАЦИИ

Аннотация. С исторической точки зрения топонимы должны охватывать всю обширную территорию, на которой жили древние саки и гунны, древнетюркские племена, которые сегодня являются прародителями тюркских народов. Эта территория сегодня занимает часть территории Евразии, многие государственные границы. Это Центральная Азия и Монголия, Южная и Сибирская земли России, Синьцзянский регион Китая. Об этом свидетельствуют тюркские топонимы, сохранившиеся в указанных регионах. Проблема ономастики, в том числе топонимов, характерная для региона Центральной Азии, Восточного Туркестана, на протяжении последних нескольких столетий привлекала внимание ученых. Известно, что историографии и письменные источники, письма и карты, связанные с тюркскими народами, сохранились в основном в византийских, армянских, арабо-персидских, греческих, китайских и др. странах. В том числе много говорят о том, что китайские письменные данные имеют большое значение. Тюркская топонимика в китайских историографиях до сих пор поразному переводилась и реконструировалась на каждый язык, не сохранилась последовательность в научной литературе и учебнике. Целью исследования является систематизация тюркской топонимики в китайской историографии с помощью историко-сопоставительных, сравнительных и этимологических методов, семантический анализ и реконструкция географических названий. Рассматриваемая область является одной из новых и очень актуальных тем в отечественной языковой науке, поэтому это и является новизной данной статьи. В результате исследования были рассмотрены особенности топонимических названий, характерных для тюркских народов, написанных китайскими иероглифами в китайских историографиях, а также проведен языковой анализ топонимов на тюркских языках, особенно на казахском, с указанием реконструированного коренного варианта и варианта, написанного китайскими иероглифами. Также обсуждались вопросы их введения в научный оборот, стандартизации.

Благодарность: статья написана в рамках выполнения научного проекта BR24993043 «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока – одна из основ современной тюркской интеграции: историко- этимологическое, лингвистическое видение».

Ключевые слова: китайские историографии, Центральная Азия, тюрки, топонимика, реконструкция, перевод, стандартизация.

¹Gabitkhanuly K., ²Massimkhanuly D., ³Darbay N.K.

¹A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kayrat.g@mail.ru, ²masimkhan-63@mail.ru, ³darbay.nazerke@gmail.com

TURKIC TOPONYMS WRITTEN IN CHINESE CHARACTERS: TRANSLATION, RECONSTRUCTION, THE PROBLEM OF STANDARDIZATION

Annotation. From a historical point of view, toponyms should cover the entire vast territory inhabited by the ancient Saks and Huns, ancient Turkic tribes, who today are the progenitors of the Turkic peoples. This territory today occupies part of the territory of Eurasia, many state borders. These are Central Asia and Mongolia, the Southern and Siberian lands of Russia, and the Xinjiang region of China. This is evidenced by the Turkic toponyms preserved in these regions. The problem of onomastics, including toponyms, characteristic of the Central Asian region, East Turkestan, has attracted the attention of scientists over the past few centuries. It is known that historiographies and written sources, letters and maps related to the Turkic peoples have been preserved mainly in Byzantine, Armenian, Arab-Persian, Greek, Chinese and other countries. In particular, there is a lot of talk that Chinese written data is of great importance. Turkic toponymics in Chinese historiographies has so far been translated and reconstructed into each language in different ways, and the sequence in scientific literature and textbooks has not been preserved. The aim of the study is to systematize Turkic toponymy in Chinese historiography using historical-comparative, comparative and etymological methods, semantic analysis and reconstruction of geographical names. The field under consideration is one of the new and very relevant topics in domestic language science, therefore this is the novelty of this article. As a result of the study, the features of toponomic names characteristic of the Turkic peoples written in Chinese hieroglyphs in Chinese historiographies were considered, as well as a linguistic analysis of toponyms in Turkic languages, especially in Kazakh, indicating the reconstructed indigenous variant and the variant written in Chinese hieroglyphs. The issues of their introduction into scientific circulation and standardization were also discussed.

Acknowledgement: The article was written within the framework of the scientific project BR24993043 “Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – A Foundation for Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspective”.

Keywords: Chinese historiographies, Central Asia, Turks, toponymics, reconstruction, translation, standardization.

Авторлар туралы мәлімет:

Ғабитханұлы Қайрат, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, жетекші ғылыми қызметкер, филол.ғ.к., профессор, Алматы, Қазақстан.

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филол.ғ.д., профессор, Алматы, Қазақстан.

Дарбай Назерке Хамитқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Қайрат Габитханұлы, ведущий научный сотрудник, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, к.филол.н., профессор, Алматы, Казахстан.

Масимханұлы Дүкен, генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, д.филол.н., профессор, Алматы, Казахстан.

Дарбай Назерке Хамитқызы, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kairat Gabitkhanuly, a leading researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Candidate of Philological Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan.

Masimkhanuly Duken, Director General of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, professor, Almaty, Kazakhstan.

Darbay Nazerke Khamitkyzy, Junior Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Master of Humanities, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP 17.71.07

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.216>

¹Туякбаев Г.А. ²Ботабаева Ж.Т. ³Башенова Ә.М.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²janat_kz_83@mail.ru, ³alinur81@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЖЕЛІЛЕС ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ 40 САНЫ ЖӘНЕ ҚЫЗ МҰНАРАСЫ

Аңдатпа. Түркі халықтарының топонимикалық аңыздарын жинақтап, түркілік дүниетаным тұрғысынан зерттеу – көптеген ортақ тарихи-танымдық, дәстүрлік-эстетикалық құндылықтарды анықтап-білуге жол ашары сөзсіз. Жер-су атаулары мен оған қатысты аңыздар, ең алдымен, белгілі бір тарихи кезеңнен, ортадан, дәстүр-салттан хабар беріп жатса, екіншіден, халықтың қоршаған ортаны танып-бағалаудағы ұлттық-көркемдік ойлау дәрежесі, ұшқыр фантазиясымен байланысты. Түркі халықтарының топонимикалық аңыздарында ортақ сюжет, тақырыптық-идеялық ортақ аңсар, наным-сенім, көркемдік деталь бірліктері көрініс береді. Аңыздардағы жиі қолданылатын көркем детальдер сырының бәрі бірдей көпшілікке белгілі емес. Мәселен, Қорқыт ата аңыздарына қатысты жиі қолданылатын 40 санының сыры неде? Бірсыпыра топонимикалық аңыздарға ортақ «Қыз мұнарасы» желісінің нені білдіреді? Мақалада осы және өзге мәселелерге көңіл аударылып, жер-су аңыздарындағы түркі халықтарының ой-таным, наным-сенім бірлігі зерделенеді. Орта Азия түркі халықтарының топонимикалық аңыздары ХІХ ғасырдан бастап шығыстанушы ғалымдар тарапынан жиналып, зерттеле бастағанмен, көбіне жанрлық, тақырыптық, стильдік, тарихи-танымдық сипаттарына көңіл аударылған болатын. Қазіргі түркі халықтарының тұтастануы күн тәртібінде тұрған уақытта тақырып өзектілігімен, практикалық мәнінің құндылығымен ерекшеленеді. Бұл бағыттағы зерттеу жұмыстары түбі бір түркі халықтарының тарихи-генетикалық, мәдени-рухани байланысын, ой-таным жүйесінің туыстығын ғылыми тануға мүмкіндік береді. Мақалада бауырлас түркі халықтарының топонимикалық аңыздарын зерттеуде тарихи-танымдық, тарихи-салыстырмалық әдістер қолданылды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шетелдердегі (Ресей, Қытай, Монғолия) қазақ топонимикалық аңыздары: типологиясы, генетикасы және поэтикалық ерекшелігі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі АР19678046).

Түйін сөздер: Қазіргі түркілік дүниетаным, топонимикалық аңыздар, ортақ сюжет, деталь бірліктері, топонимдер, фольклор, топонимикалық атаулар.

Кіріспе

Аңыз-әңгімелерде жер-су атауларына қатысты туындылардың орны ерекше. Жер тарихы – халық жадында сақталып, ғасырдан ғасырға жалғасқан ел шежіресі. Топонимдік аңыздардың шешімін тапса, тарихтың тереңінен сыр шертер жұмбақ-қазынасы мол. Төрт түліктің қамымен кең даланы еркін жайлаған ата-бабаларымыз қай жерге қашан және қандай жағдайда қоныстанды, сол орында қандай тарихи оқиғалар болды, айтулы ел тұлғалары қандай өсиет-ісімен дараланды, өмір-тіршілігі мен саяси-әлеуметтік жағдайы қандай болды тәрізді сан салалы сұрақтардың жауап іздері осы фольклорлық мұралардан табылады. Әсіресе ақынжанды, тілге жүйрік, ойы ұшқыр қазақ халқының жер-суға қойған атауларының сыры терең. Одан халықтың тарихи жады, жаратылысты танудағы эстетикалық таным байлығы, ғасырдан ғасырға жалғасқан ұлттық болмыс-бітімі танылады. Сондықтан жер-су

атаулары, оған қатысты аңыз-әңгімелерде халықтың арман-тілегі, еркін рухы, мінез-құлқы мен асқақ сезімі, өмірге ынтызар күш-қуаты мен азаттық жолындағы күресі бейнеленіп жатады. Топонимдік аңыздардың тарихи-танымдық мәні мен тағылымын зерттеу фольклортану және тіл біліміндегі өзекті мәселе саналады.

Қазіргі уақытта топонимдік аңыздарды жалаң алмай, түбі бір түркі халықтарының ой-танымындағы өзара байланыс пен тұтастықты тануда тарихи-түбірлестік, тарихи-типологиялық тұрғыдан зерттеу, салыстыра қарастыру маңызды. Өзекті мәселеге қатысты жекелеген ғалымдардың мақалалары жарияланды. Түркі халықтарының алуан түрлі фольклорлық туындылары жинақталып, көптомдық кітаптар болып басылып шығуда. Мұның өзі топонимдік аңыздарды салыстыра зерттеуге қолайлы мүмкіндік жасайды. 2002 жылы Түркияда шыққан 9 томдық «Türk Dünyası Edebiyat Tarihi» атты ұжымдық зерттеу түркі халықтары әдебиеттануы мен фольклортануын жаңа белеске көтерген еңбек болды (Sadık, 2002). Кітаптың 2-ші томы түркі халықтарының ауыз әдебиеті, аңыздар, аңыз-әңгімелердің қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеулерге арналған. Қазіргі уақытта түркі руханиятының ішкі құрылымына, ішкі дүниесіне түркілік дүниетаныммен тереңдеп кіру түркология ғылымындағы маңызды қадам деп білеміз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

XXI ғасырда фольклортану ғылымында жаңаша ізденістер мен зерттеулер жүргізіле бастады. Академик С.Қасқабасовтың 2009 жылы жарыққа шыққан «Ойөріс» атты кітабында «Қазақ фольклорының тарихы» – өз концепциясы бар, ешбір саяси-идеологиялық ұстанымға ұрынбай, сөз өнерінің ұзақ мерзім бойы өзгеру, жаңару жолдарын барынша объективті түрде талдаған, ғылыми жағынан нанымды әрі құнды еңбек деп айтуға болады» (Қасқабасов, 2009: 3) деді. Мұны қазіргі фольклортану ғылымына берілген баға деп қабылдауға болады. Қазіргі уақыттағы фольклортану ғылымындағы басты жаңалық – түркі халықтары фольклорлық туындыларын тұтас, өзара байланыста қарастыру тенденциясының қолға алынуында.

Түркияда шыққан 9 томдық «Türk Dünyası Edebiyat Tarihi» атты ұжымдық зерттеу еңбек – осының көрінісі (Sadık, 2002). Кітаптың 2-ші томында әлемдегі жиырмадан астам түркі халықтарының аңыздары туралы белгілі фольклортанушы ғалымдардың зерттеулері берілген. Онда аңыз-әңгімелер әдеби, тілдік ерекшеліктері сараланып, маңызды ғылыми тұжырымдар ұсынылған.

Отандық фольклортанушылар Ш.Ыбыраев, С.Бахадырова және Б.Рахымовтың құрастыруымен жарық көрген «Түркі халықтарының фольклоры» еңбегінде отызға жуық түркі халықтарының фольклорлық мұралары қамтылған. Жинақтың мақсаты да түркі халықтарының рухани жақындығын, туыстық бірлігін аңдату болған. Бұл жөнінде белгілі ғалым Ш.Ыбыраев: «Туысқан халықтардың фольклорына арналған еңбекті шығарудағы басты мақсат: тұтастай белгілі бір аймақта емес, бірі шалғай, енді бірі жақын жатқан түркі халықтарының тілімен қатар, олардың рухани қазыналарының ұқсас, сарындас келуінің сырын аңғарту болған», – дейді (Ыбыраев, Бахадырова 2009: 111).

Профессор Б.Рахымов «Түркологияға жаңа бағыт пен соны серпіліс керек» атты мақаласында бұл ойды жаңа бағытпен өрістете түседі: «Түркітану ілімінің негізі ерте қаланса да туысқан халықтардың бір-бірімен жақындығы, рухани құндылықтарының ортақтастығы жайлы сөз арасындағы айтылған пікірлер болмаса салыстырмалы түсініктер кең көлемде жүзеге асырылмады. Әрбір түркі халықтары бұл тұрғыдан ойлану керектігі бүгінгі уақыт талабы, ғасырлар тоғысының үкімі мен үзілген үзілген тарихтың алға бастар үкілі үміті екендігі анық. Олай болмаса жаһандану кезеңінің жемсауына оп-оңай тұтыласың. Фольклортану ғылымында типологиялық, поэтикалық зерттеудің арнасын келер уақытта түркі әлеміне бұрып, тұтастай талдауларды қалыпты контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдеріне жүгінсек ғылымда ілгерілеушілік болары айтпасак та түсінікті», –

дейді (Рахымов, 2024). Ғалым түркология саласындағы маңызды мәселені көтеріп отыр. Түркология жекелеген түркі халықтарының мұраларын жекелік тұрғыдан зерттеумен шектелмей, олардың ішкі бірлігіне, ортақ құндылықтарына аса мән беру қажеттігін ортаға салады. Бүгінгі уақыт өте қатал. Жаһандану шағын халықтарға үлкен қауіп туғызуда. Саны аз халықтың жұтылып кету қаупі орасан. Ал жұтылмаудың бірден-бір жолы – туыс халықтардың рухани, мәдени тұрғыдан тұтастануы. Түбі бір тарихи жадты нығайту, тілдік туыстықты арттыру, атадан қалған ортақ дәстүр-салтты жоғалтып алмау берік қорған болмақ. Түркология ғылымының алдында, оның ішінде мақала объектісі топонимикалық аңыздарды зерттеуде осы мәселені ескеру маңызды.

Г.Ж.Таймова түркі халықтарының ауыз әдебиетіндегі ұлттық құндылықтардың трансформациялануы туралы өзекті мәселелерді қозғайды. Ол түркі тілдес елдердің шығу тарихын, әлеуметтік-генетикалық және психологиялық-моральді ортақ қырларын зерттеу – Орта Азия жерінің көпжылдық тарихын қайта жаңғыртумен тең екендігін алға тартып: «Бүгінгі таңда түркі әлемінің мәдениетін, саяси-әлеуметтік, этностық, әдеби жан дүниесін зерттеп қарастыру өте маңызды. Түркі фольклорын дүниежүзілік жарияланымға алып келу – қазіргі заманның басты міндеті. Түркі ұлттарының бірлігін қайта көрсету – қазіргі ауыз әдебиетіндегі басты проблемалардың бірі», - дейді (Таймова, Бегманова 2022: 180). Бір мақала көлемінде аталған мәселелердің толық ашылуы мүмкін емес болғанмен, іргелі зерттеулердің алғышарты екені сөзсіз.

Түркілік тұтастықты жаңғырту мәселесінен тіл білімі саласы да шет қалмайды. «Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы» атты мақала авторы қазіргі түркілерге ортақ түп мәдениет негіздерін кешенді ғылыми зерттеуге ұмтылыс жасаған (Мамаділ, 2019: 118-123).

Қазіргі фольклортану, әдебиеттану, лингвистика ғылымдарындағы түркілік ортақ мәдениетті сөз еткен зерттеулерге жасалған шолудан мәселенің өзектілігі, маңыздылығы танылады. Бұл бағыттағы жұмыстардың бастамасы бар. Зерттелуге тиіс тақырыптар да ауқымды. Мұндағы басты ғылыми принцип – мәселеге тұтас түркілік көзқараспен келу. Мәселенің осылай қойылуы алдағы іргелі зерттеулерге жол ашады деген сенімдеміз.

Талқылау

Түркілерге ортақ түп мәдениеттің негізі фольклор мұраларында жатыр. «Бір кезде патша өкіметінің, одан бергі жерде тоталитарлық жүйенің зұлым саясаты салдарынан өзара байланысы жойылып, бөлшектеніп, бір-бірінен жат болып кеткен туысқан халықтардың қайта табысуына, ежелгі жақындықтарын еске түсіруіне фольклор өз тарапынан септігін тигізе алатыны кәміл», – деген ғалым пікірі қазіргі түркі халықтары ғылымының алдында тұрған өзекті міндетті айқындайтындай (Бердібай, 2005: 56). Сондықтан фольклортануда түркі халықтарына ортақ мұраларды қазіргі көзқараспен қарастыру арқылы біз түркілік біртұтастықты негіздей аламыз. XX ғасырдың басында бұл мәселенің негізі қаланған болатын. «Өткен ғасырдың бастапқы жылдары түркі халықтарының ауыз әдебиетін жинау арқылы біршама жетістіктерге ие болды. Әртүрлі ұлттар әдеби материалдарының нұсқаларын зерттеу, қағаз бетіне түсіру арқылы сапасы бар еңбектер орындалды. Қазақ және әлем саяхатшылары мен ғалымдары аңыздар мен әпсаналарды түркі ұлттарының шығу тарихы, тіршілігі мен ғұрып фольклорының көрінісі ретінде мойындап, оларға қатты қызығушылық таныта бастады» (Таймова, Бегманова 2022: 180).

Фольклор – көне замандар тереңінен нәр алып, өзінің озық үлгілерінде халықтың көркемдік-эстетикалық, философиялық, моральдық-этикалық дүниетанымын шырқау биіктерге көтерген синкретті сөз өнері. Ол ғасырлар бойы еліміздің мәдениеті мен рухани келбетін өркендетудің негізгі формасы болып келді (Классикалық зерттеулер, 2012: 33). Фольклорға берілген осы ғылыми анықтама біз сөз етіп отырған аңыз табиғатын да толықтай

ашады. Аңыз өмірде, ұлт тарихында болған оқиғалар мен тарихи тұлғалар, сонымен бірге жер-су, мекен атауларының тарихы туралы айтылатын фольклорлық шығармалардың прозалық түрі. Топонимдік аңыздар – халқымыздың көркемдік-рухани қазынасы – ауыз әдебиетінің ең маңызды үлгісі. Онда сан ғасырлық бастан кешкен оқиғаларының жаңғырығы, тарихи дәуірлерде қалыптасқан халқымыздың көзқарасы мен өмірлік ұстанымы, дүниетанымы, наным-сенімі айқын бедерленген. Біздің мақаламызға ғылыми арқау болып отырған түркілік дүниетанымның көрінісін де топонимдік аңыздардан таба аламыз. Өкінішке орай, бірді-екілі ғылыми мақалаларда жанама айтылып кеткені болмаса, топонимдік аңыздардағы түркілік дүниетаным мәселесі арнайы зерттеудің нысанына айнала қоймаған. «Түркі халықтарына ортақ саналатын ежелгі эпикалық дәуір және оның аңыз, әпсана, ертегілердегі көрінісі туралы арнаулы зерттеулер жоққа тән. Бұл ретте біз жекелеген мақалаларды ғана атай аламыз» (Бердібай, 2005: 8). Әрине, бұл бағытта ғылым тоқтап қалды, ешқандай зерттеулер болмады деп айта алмаймыз. Біз жоғарыда түркі халықтарының фольклорлық мұраларының, соның ішінде аңыз-әңгімелердің жиналуы мен зерттелуі туралы айттық. Осы тақырыпқа арналған біршама ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып, олардағы негізгі тұжырымдарға тоқталып өттік. Дегенмен, қазақ фольклортанушысы, академик Р.Бердібайдың пікірі орынды айтылған деп ойлаймыз. Өйткені туысқан халықтардың фольклорлық мұраларындағы үндестік, ұқсастық мәселесі туралы көбінесе ғалымдар эпостық шығармаларды негізге алып келді. Олардағы басты кейіпкерлер, сюжет, мотив тағы басқа мәселелер туысқан халықтардың өмір тіршілігі, шаруашылығы, өзара байланысы, территория тұтастығы аясында, яғни тарихи-генетикалық тұрғыдан қарастырылды. Ал аңыз-әңгімелердегі, соның ішінде топонимдік аңыздардағы үндестік, ұқсастық туралы ғалымдар пікірі «Аңыз дегеніміз – бір мекеннің, жергілікті жердің, я болмаса бір елдің, тайпаның, рудың ауызекі шежіресі (устная хроника), бір аймақта болған оқиғаның әңгімесі. Сондықтан аңыздардың сюжеті көп жағдайда ұлттық қана болады, бір елдің аңызы екінші елге ауыспайды, тіпті аңыздың көпшілігі аймақтық (локальный) қана болады.

...Аңыздар бір халықтан екінші халыққа ауыспайды дегенде ескеретін нәрсе – бір аймақта отырған екі халықтың аңызы бір-біріне ауысуы мүмкін, бірақ ол кең жайылмайды. Сонымен қатар көрші тұрмайтын әр жақтағы екі-үш елдің де аңыздары ұқсас болуы ықтимал. Алайда, мұндағы ұқсастықты тарихи-типологиялық деп білу керек, өйткені тұрмыс-тіршілігі, жүрген ортасы, наным-сенімдері ұқсас елдерде бір типтес сюжеттер пайда бола беретіні белгілі», - деген пайымдаудың төңірегінде болды (Қасқабасов, 2009: 170-171).

Әрине, ғылымда бір мәселеге деген біржақты көзқарастың немесе пікір алуандығының болуы заңды. Дегенмен ауыз әдебиеті мұраларын тек сөз өнерінің үлгісі ретінде қарау көп жағдайда тек әдеби ерекшеліктерін айқындауға ғана мүмкіндік береді. Шын мәнінде, фольклорды халықтың этнографиясымен, дүниетанымымен, яғни ұлттық философиясымен бірге, тұтас қарастырғанда ғана оның бойындағы барлық қасиетті аша аламыз. Соның ішінде туыстас халықтардағы түбірлестік, сарындастық мәселесінде ұлттық дүниетаным алға шығуы тиіс деп ойлаймыз. Өйткені «Қазақ халқының рухани болмысына тарихи тұрғыдан көз жіберер болсақ, сонау ықылым заманнан бастап, күні бүгінге дейінгі аралықта біртұтас көзқарастың ұлт менталитетінің негізінде жатқанын байқаймыз. Оның іздері фольклорда, ұлттық философиялық дейгендегі ойлау жүйелерінде, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерде, поэзиясы мен өнерінде, діни сенімдері мен салт-дәстүрлерінде көптеп кездеседі» (Қазақ халқының философиялық мұрасы, 2006: 482). Ендеше, топонимдік аңыздар тек аймақтық сипатқа ие деген пікір де ойлануды қажет етеді. Мәселен, «Қырық қызға» байланысты жер атауы және оған байланысты туған аңыздар қазақ, қарақалпақ, түрік, қырғыз халықтары арасында кездесуі біздің топонимдік аңыздар аймақтық сипатқа ие деген пікірге қосыла алмайтынымызды дәлелдейтіндей. Сонымен бірге бұл ұқсастықтың сыры тек тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық, тарихи-мәдени тұрғыдан болмаса керек. Наным-сенім,

дүниетаным ұлттық ойлауға, ұлттық санаға әсер етпей қоймайды. Ал ұлттық ойлау мен ұлттық сананың ең бірінші көрінетін жері – өнер, соның ішінде сөз өнері. Біз сөз етіп отырған «Қырық қыз» туралы жер атаулары мен аңыздар да осыны көрсетеді.

Қорқыт ата туралы аңыздардың ішінде басқа түркі халықтарында көп кездесе қоймайтын аңыздың бірі - «Қорқыт пен қырық қыз» аңызы: «Қайда барса да алдынан «Қорқыттың көрі» шыға берген Қорқыт ата жерде тұру қорқынышты болған соң, су үстінде тұрып көрейін деп, кілемін Сырдарияның бетіне төсейді. Кілемнің үстінде отырып мұңлы күйлер тартады. Сарнап шыққан Қорқыт қобызының даусын естігенде өзен бойында отырған елдер үйінде шыдап отыра алмайды. Олар тобымен өзеннің екі жағалауына жиналып, Қорқыттың күйін емірене тындайды. Қобыздың дауысы кешкіқұрым Сырдариядан алыс жатқан Арқадағы елдерге де жетеді. Қобыз дауысымен елегізген Арқаның қырық қызы Қорқыттың күйін тындауға құмартып үйлерінен жүгіре шығады. Басында қобыздың даусы жақыннан шыққан сияқты еді, бірақ қыздар күндіз-түні жүріп жете алмады. Бетпақтың шөліне кездеседі. Жол-жөнекей ел таба алмай, 39 қыз өкпесі өшіп өледі. Тек қырқыншы қыз аяғынан айрылып, Сыр жағасына жетіп, Қорқытты көріп өледі» (Тұяқбаев, 2018: 25). Қызылорда облысы Қармақшы ауданы аумағындағы Қорқыт ата қорымында Қорқыт мазарына жақын жатқан «Ақсақ қыз бейіті» осы қырқыншы қыздың мүрдесі. Жалпы Қорқыт ата аңыздарында қырық санының өте жиі қолдануы туралы: «Деде Қорқыт хикаяларында қырық саны 98 рет қосымшасыз, бір рет қосымша ретінде қолданылған», – деген (Sakaoglu, 1998: 45-50) ғалым сөзін еске алатын болсақ, жырдан тыс Қорқыт ата туралы аңыздарда да түркі халықтары үшін киелі болып саналатын «қырық» санының кездесуі тегін болмаса керек-ті.

Қазақстанның Түркістан облысы аймағында «Қырық қызға» байланысты бірнеше аңыз желілері кездеседі. Қазығұрт өңіріндегі аңызда: «Бұрынғы жаугершілік заманда жау шапқыншылары Қарабау суына шомылып, алаңсыз серуендеп келе жатқан 40 қызды көріп, соңдарынан қуса керек. Сонда қыздар Құдайға: «Елімді, жерімді жауға таптатқанша, мына жауды да, бізді де тасқа айналдыр!», – деп жалбарынған екен. Қыздардың тілегі қабыл болып, жау әскері де, қыздар да тасқа айналады», – дейді (Қырыққыз тас мүсіні туралы аңыздар, 2024).

Қырық қыз туралы екінші аңыз Өгем – Тәңіртаудың ірі сілемдерінің біріне қатысты: «Осы өңірде бір байдың қызы бойжетіп, бесікте жатқанда атастырылып қойған жігітіне ұзатылатын күн де келіп жетеді. Күйеу жігіттің келер шағында ауыл қыздары алдынан шығады. Кенет елге жау шабады. Қалың ел аяқ астынан дүрлігіп, қолына қару ұстауға жарайтын ер-азаматтың барлығы атқа қонып жатады. Бірақ тұтқиылдан тап берген жау олардың басын біріктірмей, тоз-тоз етіп, қанға бөктіріп, қынадай қырып салады. Сол кезде күйеу жігітті күтіп аламыз деп шыққан қыздар шың басында жылап, еңіреп тұрып: «О, Жаратқан ием, жеріміз отқа оранды, еліміз күлге айналды. Енді бізді жау қорлығынан құтқарып, тасқа айналдырып жібере гөр», – деп зарлап, құдайға жалбарынған екен. Қыздардың тілегі қабыл болып 40 қыз тасқа айналып кетеді.

Бір өңірде болғанымен екі тау сілемінде орналасқан «Қырық қыз» атауымен аталатын жерге байланысты екі аңыз желісі бір-біріне жақын. Ал тағы бір аңыз Ұлытау өңіріндегі «Қырық қыздың моласы» деп аталатын жер атауына байланысты. «Жоңғар-қазақ соғысы кезінде бір ауылдың еркектері түгел соғысқа аттанады. Ауылда тек қыз-келіншектер, шал-кемпір, бала-шаға қалып қойыпты. Сол бейқам жатқан ауылдың үстіне жау әскері шығып, еркегі жоқ ауылды қантөгіссіз басып алыпты. «Әй дейтін әже жоқ, қой дейтін қожа жоқ» жау әскері ойларына келгенін істейді. Бүкіл ауылдан ең жас, ең сұлу қыздардан таңдап 40 қызды қатын қылуға айдап кетпекші болады. Сол 40 қыздың ішінен ең батылы шығып қыздарға: «Біздің аға бауырларымыз, әкелеріміз жан алып жан беріп соғысып жатыр, біз болсақ жауға қатын болып барайын деп жатырмыз, бүйтіп қорлықта өмір сүргенше өлгеніміз артық», –

депті. Сөйтіп 40 қыз бір ауыздан өлу туралы шешім қабылдайды. Жау әскерінің қолбасшысына барып: «Туған жерімізбен қоштасайық, ауыл маңындағы көлге бір шомылып келуге рұқсат етіңіз» деп сұраныпты. Сөйтіп 40 қыз қол ұстасып көлге кетіп, батып өледі. Қыздардың бұл қылығын көрген жоңғардың төбе шашы тік тұрады. Сонда жоңғарлардың айтқаны: «Мына қазақ намысшыл халық екен. Ар-намысын таптатпас үшін қыздары өздерін өлтірді. Егер осы ауылдың еркектері келсе бізбен не болады?» – деп қорқып жоңғар әскері ауылды босатып кетіп қалыпты», – дейді.

Бірінші Қорқыт күйінің әуеніне елітіп шыққан 40 қыз туралы аңызда өнерге деген сүйіспеншілік пен әйел затына тән төзімділік, жігер көрінсе, соңғы үш аңызда да намыс, туған жерге деген махаббат, оны қадірлеу мен құрметтей білу сияқты адами қасиеттер дәріптеледі.

Ал Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Іңкәрдария ауылынан 20-25 шақырым жердегі «Қырық қыздың» қорғанын ел аузындағы аңыз Алпамыс батырдың сүйген жары Гүлбаршын есімімен байланыстырады.

Қырық қыз туралы аңыз көрші қырғыз фольклорында да кездеседі. «Қырық қыз» туралы аңыздың бірі «Мұзарт тауы» деп аталады. Мұзарт қырғыз еліндегі тау аты, мұзды тау дегенді білдіреді. Ол Нарын облысының Жұмғал ауданы мен Қошқарата тауының ортасында тұр.

«Өткен заманда қырық қыз Қошқарата жаққа тойға бармақшы болып, Жұмғал жақтан шығады. Олар ауылдан шыққанда аспан ашық, тауда шөкімдей де бұлт болмайды. Қыздар тойға барамыз деп, сәнденіп, жеңіл-желпі киініп шығады. Бұлар ауылдан қозыкөш ұзап шыққан соң биік таулардың басына көтеріледі. Сол кезде қарсы беттен ақтүтек боран соғып, айналаны сұрғылт тұман басады. Сол сәтте қырық қыз бастарын түйістіріп, біріне-бірі ықтап, қорғана бастайды. Бірақ, иесіз тауда оларды кім аясын, таудың іші ұлыған үрейлі үнге толып кетеді. Сол жерде Мұзарт тауының басында қырық қыздың 39-ы мұзға айналып, тек түйе жүн, жыртық шапан киген кедейдің қызы ғана аман қалыпты».

«Қырық қыз» аңызына байланысты фольклортануда көп болмағанымен зерттеулер бар. Солардың бірі «Great silk road legends and myths: «Forty legendary girl» атты мақалада: «1938 жылы Хорезм аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде Бируни қаласынан (Өзбекстан) солтүстікке қарай 27 км жерде Қырқ қыз қаласының ежелгі қонысы (б.з.б. I-VI ғғ.) табылды. Ғалымдар бұл ежелгі Хорезмнің солтүстік-шығыс бөлігінің шекарасын қорғау үшін бекіністер тізбегіне енген қорғаныс бекінісі дейді. Бекіністің аты өте қызықты. «Қырық қыз қаласы» сөзбе-сөз аударғанда «Қырық қыз қорғаны» дегенді білдіреді. Бүкіл Орталық Азияда осы жұмбақ «қырық қызға» байланысты көптеген аңыздар мен мифтер бар: Термез аймағында (Өзбекстан) аттас бекініс бар.), Мерва (Түркіменстан), ұқсас жерлер Әзірбайжанда, Солтүстік Ауғанстанда және Солтүстік Иранда да кездеседі», – дейді (Beskempirova, 2019: 99). Ендеше, «Қырық қыз» атына байланысты топонимдік аңыздар біз жоғарыда мысалға келтірген аңыздардан да басқа халықтарда бар екендігіне көз жеткіземіз.

«Қырғыз» ұлты атауының этимологиясына байланысты зерттеушілер пікірі де ойланарлық. «Қырғыз ел аңызы «Қырық қыз» мақаласының авторы: «Қытайда қырғыз ұлтының пайда болуы және қырғыз атауының шығуы туралы көптеген аңыздар бар. Солардың бірі «Қырық қыз» аңызы. Сондай-ақ Қытайда жазылған «Юань Шы» (Юань кезеңінің тарихы) кітабының «Шибей дилижи» (Оңтүстік-Батыс аймақтар туралы мәліметтер) бөлімінде де осы тақырыпқа қатысты мәліметтер бар. Біз зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүргенде мен алғаш аңызды естідім. Қырғыз халқының қырық қыздан шыққаны», – дейді (Ху Чженхуа, 2024).

Ал профессор, доктор. Мерал Демирюрек «Жазба мәдениетіндегі қырық қыз туралы мифтің екі мысалына бағалау» мақаласында: «Шындығында, осы зерттеуде сөз болатын қырық қыз туралы аңыз да осы мысалдардың бірі. Қазіргі қырғыз деп аталатын түрік

тайпаларының бірінің шығу тегі мен «Қырқ қыз» атауының шығу тегін түсіндіретін маңызды аңыз болып табылатын Қырқ қыз аңызын 20-ғасырдың басында екі жазушы жазған. Бұл зерттеудің мақсаты 1918 жылы Өмер Сейфеттин мен 1927 жылы Ахмет Зухури жазған «Қырық қыз» аңызының мәтіндерін бір-бірімен салыстыра отырып зерттеу. Сонымен қатар Ахмет Зухуридің (Кеңесші) осы уақытқа дейін белгісіз болған интерпретациясын және Өмер Сейфеттин еңбегінің Қырым журналында алғаш жарияланғанын айта отырып, ұлттық мәдениет пен әдебиетке үлес қосу» (Demiryürek, 2017: 47) деп, «Қырғыз» атауына байланысты түрік халқы фольклорында кездесетін екі аңыз желісін талдай отырып, олардың жазба әдебиетіне негіз болғандығын дәлелдейді.

Біз келтірген мысалдар мен зерттеушілер пікірі «Қырық қыз» атауына байланысты топонимдік аңыздың бірнеше түркі халықтарының ауыз әдебиетінде кездесетіндігін көрсетіп отыр. Ендігі мәселе, осы аңыздардың түбірлестігі мен ұқсастығының себебі неде деген сұраққа байланысты пікір өрбіту.

Академик Р.Бердібай: «Ауыз әдебиеті шығармаларының түбірлестігі мен туыстығын кез келген үстірт ұқсастық белгілемейді, сәйкестіктер заңдылығын ашу үшін күрделі де салдарлы принциптер қажет болады. Сондай себептер мен сипаттарды ескере келіп, фольклортану ғылымы типологиялық жақындықтың үш түрін екшеп көрсетеді. Олар: тарихи-генетикалық, тарихи-мәдени және тарихи-типологиялық үндестіктер мен сарындастықтар», – дейді (Әбілқасымова, 2007: 142). Әрине, бұл үш тип фольклортану методологиясында өз нәтижесін берді. Әсіресе, эпостық шығармалардағы сарындастық мәселесін ашуда ғалымдар осы методологияға көбірек жүгініп келді. Дегенмен жоғарыда айтып кеткеніміздей, аңыздардағы сарындастық сырын ашуда ұлттық дүниетаным мәселесін негізге ала отырып қарастырудың да маңыздылығын ескеруіміз керек. Өйткені: «Қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуы мен дамуының өзіндік тарихы бар, ол жалпытүріктік тұтастық қойнауында өзінің қызметін атқарады; қазақтың дүниетанымы оның дәстүрлі және қазіргі формаларының бірлігі» (Тәуелсіз Қазақстан философиясы, 2006: 235). Ендеше, біз сөз етіп отырған мәселеде бірінші кезекте түркі халықтары үшін киелі саналатын «40» санының сырына үңілуіміз керек сияқты. Өйткені «Қырық» саны түркі халықтарында ежелгі дәуірден келе жатқан ескерткіштер мен қолжазбаларда, әдебиет мұраларында кездеседі. Мәселен, «Қорқыт» жырындағы «Тоқақожаұғлы ер Домрул» тарауында қырық жігіт кездесе, қырғыздың атақты «Манасында» батыр қырық жолдасымен жүреді. Бірақ қырық санының этимологиясы, қандай қасиетке ие екендігі, ерекшелігі туралы жазба деректерде кездесе бермейді. Осыған қарап түркі халықтарында қырық саны наным-сенімге байланысты екендігін болжауға болады. Өмірден өткен адамды жерлеп болған соң қырық қадам шығып құран оқу, қырық күннен соң еске түсіріп қырық беру, нәрестені қырық қасық суға шомылдыру, қырықтан шығару т.б. әдет-ғұрып, салттардың ар жағында сенім жатқаны белгілі.

Академик Әлкей Марғұлан «қырық» саны күштіліктің, беріктіктің белгісі. «Қырық рулы ел», «қырық нөкер», «қырық дос», «қырық шора», «қырық уәзір» деген ұғымдар осыны білдіреді дейді. Ал Мифолог С.Қондыбай: «Қырық – көп жағдайда кез келген өлшемнің (уақыттың, кеңістіктің, әрекеттің т.б.) ең шеткі, ең соңғы межесі, шебі, шекарасы. Қырықтан шығару және қырық беру. Осы екі ғұрыптық түсініктің идеясы ортақ. Бұл жерде біз екі дүниенің арасын ажыратып тұрған әлдебір шекараны көріп отырмыз. Адам баласы туғанда осы шекарадан бері қарай өтеді; ол өзінің о дүниелік киімін («ит көйлегін») шешеді (яғни о дүниенің күзетшісі болған итке береді, «ит жанын» қалдырады, ит кейпінен адам кейпіне ауысады), оның орнына бұл дүниенің киімін (адам көйлегін) киеді. Өлгенде осы процесс кері бағытта жүреді: өлген адам бұл дүниелік киімін шешіп, оның орнына о дүниелік (кебін, ол да «ит көйлек») киімін киіп, әлгі шекарадан кері қарай өтеді»,–дейді (Қондыбай, 2008: 132-136). Біз келтірген мысалдардағы 40 қыз өмірінің трагедиямен аяқталуы 40 саны туралы

С.Қондыбай пікірімен байланысатындай көрінеді. Өмір мен өлімнің, жақсылық пен жамандықтың, мейірім мен қатыгездіктің шекарасын ұғындыру үшін осы санды таңдап алғандай.

Зерттеу нәтижелері

Наным мен сенім, дүниетаным – философиялық категория. Кез келген ұлттың дүниетанымы оның өнері мен мәдениетінен, тілінен, ділінен көрініс табады. Осы ретте фольклордың ғасырлар тезінен өткен ұжымдық еңбек екенін ескерер болсақ, ауыз әдебиетінің барлық жанрларында, соның ішінде аңыз-әңгімелерде ұлттық дүниетанымның жатуы заңды. Ендеше, «Қырық қызға» байланысты топонимдік аңыздардың арасындағы сабақтастық, түбірлестік, ұқсастық түркілік танымда жатыр деуімізге толық негіз бар.

Көптеген түркі халықтарында кездесетін тағы бір топонимдік аңыз желісі «Қыз мұнарасына» байланысты өрбиді. Босфор бұғазындағы (Стамбул) «Қыз күлесі (мұнарасы)» туралы аңыз желісі былай дейді: «Бір балгер патшаның ай десе аузы, күн десе көзі бар сүйікті қызы он сегіз жасқа толғанда о дүниелік болады деген сәуегейлік жасайды. Оны естіген патша қызын ажалдан алып қалу үшін бұғаздағы ескі мұнараны жаңартып, өзінің ең сенімді деген адамдарымен бірге қызын сол жерге апарды.

Жан-жақтан күзет қойылып, күндіз-түні бақылауға алынады. Жыл сайын патша осында келіп, қызының туған күнін сән-салтанатпен атап өтеді. Өкініштісі, патша қызы он сегіз жасқа толған күні жағалаудан әкелген жеміс-жидектердің арасынан шыққан жылан қызды шағып өлтіреді». Содан бері «Қыз мұнарасы» аталып кеткен.

Қырғызстанның Тоқмақ қаласы маңындағы «Қыз (Бурана) мұнарасының» да аңызы түрік аңызынан алыс емес. Тіптен еш айырмашылық жоқ десе де болады. Мұнда жыланның орнында қарақұрт шағып өлтіретін хан қызы туралы айтылады: «Қызды болған хан осы қуанышына қызының болашағын білу үшін мемлекеттегі барлық балгер әйелдер мен дана адамдарды шақырған. Бір қария ханға қызының он алтыншы туған күнінде қарақұрттың кесірінен мерт болатынын баяндапты. Хан қызын қорғау үшін үлкен мұнара тұрғызуға бұйрық береді. Ханның қызметшілері тағамдарды мұқият тексеріп, себеттерге салып, қызына баспалдақтың көмегімен жеткізген. Арада біраз жылдар өткен. Қызының он алтыншы туған күніне хан себетке салынған жемістер әкеледі. Хан себетке жасырынған қарақұртты байқамаған. Ақырында қарақұрт жеміске қолын созған ханның қызын шағып өлтіреді».

Осыған ұқсас аңыздар басқа да түркі халықтарында кездеседі. Тіптен Қазақстанда бірнеше «Қыз мұнарасы» туралы аңыздар бар. Әзірбайжандағы «Қыз мұнарасы» (Баку), Қазақстандағы «Бегім ана» (Арал), «Айша бибі» (Тараз), «Ақбикеш мұнарасы» (Созак), «Бітім» мұнарасы (Жалағаш), «Қыз моласы» (Мүлкілан әулие, Сырдария) сияқты мұнаралар туралы аңыз желілеріндегі ортақ мотивтер, ұқсастықтар біздің ұлттық ойлауымыз бен дүниетанымымыздағы, тарихи негізіміздегі тамырластықтың сипатындай.

Әрине, бір мақала көлемінде түркі халықтарының топонимдік аңыздарындағы түбірлестік, туыстық, ұқсастық мәселесін толық қамту мүмкін емес. Мұндай ортақ аңыз желілері түрік, қазақ, әзербайжан, қырғыз, өзбек халықтарында көп кездеседі. Әлемнің бірнеше елінде кездесетін Нұх Пайғамбар кемесінің тоқтаған жеріне байланысты да аңыз да түркі халықтарына жат емес. Тіпті Нұх пайғамбар кемесінің бірде Арарат, бірде Қазығұрт, бірде Жуди тауына тоқтаған деген аңыз желілері тек тау атауымен ғана ерекшеленеді.

Біз талдаған топонимдік аңыздар түркі халықтары дүниетанымының яғни, наным-сенімінің, дінге, от пен суға, сандарға т.б. өздері киелі деп санаған табиғат құпияларына деген көзқарастарының сөз өнеріндегі көрінісі. Бұл шын мәнінде, түркі халықтарының түп тамырының, ұлттық ойлау мен ұлттық санасының бір екендігінің дәлелі. Ендеше, фольклор мұраларындағы, соның ішінде аңыз-әңгімелердегі сарындастық, ұқсастық мәселесін

қарастыруда ең бірінші ұлттық ойлауға әсер ететін негізгі фактор ретінде ұлттық дүниетаным алға шығуы керек деп ойлаймыз.

Қорытынды

Топонимикалық аңыздар – халықпен бірге жасасып келе жатқан сыры терең, астары мол халық мұрасы. Жер-су аттары ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпаққа жазып кеткен аманат хатымен тең. Отаршыл алып империялар не себепті жер-су аттарын өзгертуге, ұмыттыруға күш салды? Олар халықтың жадын бұлыңғырлауға, шаюға тырысты. Жер-су атауларын өзгертіп, күштеп басқаша жат ұғымды жапсырмалау – ұрпақтар алмасуларында жер-су иесі кім еді деген сұрақта адасушылыққа әкеліп соғуы әбден мүмкін болатын. Сондықтан жер-су атауларының, оған қатысты топонимикалық аңыз-әңгімелердің сақталуының, жаңғыртылуының, ғылыми зерделенуінің стратегиялық маңызы зор. Жер-су атаулары және соған қатысты айтылатын аңыз-әңгімелер сондай-ақ түбі бір түркі халықтарын жақындастыратын маңызды факторлардың бірінен саналады. Түркі тілдеріндегі көптеген атаулардың ортақтығы, тіл заңдылықтарының жақындығы негізі бір туыстықтың айқын белгісі болса, фольклорлық мұра, оның ішінде топонимдік аңыздар – халықтың ғасырлар бойғы арман-мұратының, дүниетанымының, салт-дәстүрі мен наным-сенімінің, тарихының жиынтық бейнесі. Фольклорлық мұралардың өзге жанрлық түрлері іспетті топонимдік аңыздарда түркі халықтарына ортақ сарындастық байқалады. «Қырық қыз», «Қыз мұнарасына» қатысты жер атаулары мен аңыздар біздің талдауымызда анықталғандай, қазақ, қарақалпақ, түрік, қырғыз халықтары арасында кездеседі. Мұндай ұқсастық кездейсоқтық па? Осы тәрізді топонимдік бірліктерді салыстыра зерттесе, басқа да көптеген мысалдар кездесуі ықтимал. Бұл ұқсастық, біздіңше, кездейсоқтық емес, түпкі сыры түркі халықтарының ұлттық ойлау, таным бірлігінің көрінісі деп білеміз. Топонимдік аңыздардағы 40 санының жиі қолданылуы да түркілік дүниетанымның әлі жұмбағы толық шешімін таппаған құпиясы сияқты аңғарылады. Сондықтан да жер-су аттарына қатысты аңыздарды түркілік ортақ дүниетаным тұрғысынан зерттеуді маңызды және перспективалы деп білеміз. Ол үшін түркі халықтарының топонимдік аңыздары жинақталып, ортақ бірліктері және оның мән-мағынасы ашылуы керек. Ал түркілік топонимдер бірлігі түркі жұртының алыс тарихтан бергі мекен етіп келе жатқан жер-суының тұтастығының тарихын баяндайды.

Әдебиеттер:

- Әбілқасымова К., Тамаев А. Қазақ фольклористикасы. Алматы: Білім, 2007. 240 б.
- Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Кәусар бұлақ. Екінші том. Алматы: Қазығұрт, 2005. 472 б.
- Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. Бірінші том. Алматы: Қазығұрт, 2005. 464 б.
- Классикалық зерттеулер. Көптомдық. Т.3. Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. 400 б.
- Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 том. Астана: Аударма. Бурбаев Т. Қазіргі қазақ менталитетінің ерекшеліктері. 2006. 543 б.
- Қасқабасов С.А. Қазақ әдебиетінің тарихы. 2009.
- Қасқабасов С.А. Ойөріс. Алматы: Жібек Жолы, 2009. 303 б.
- Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 9-том. Арғы қазақ мифологиясы. 1-кітап. Алматы: Арыс, 2008. 528 б.
- Қырыққыз тас мүсіні туралы аңыздар // [Электронды ресурс] URL: https://el.kz/news/puteshestviepage/kirikkiz_tas_musini_turali_anizdar/ (Қаралған күні: 20.08.2024).
- Мамаділ Қ.А. Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы // Евразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2019. №2. Б. 118-123.

Рахымов Б. Түркологияға жаңа бағыт пен соны серпіліс керек // [Электронды ресурс] URL: <https://qa.bilim-all.kz/33/> (Қаралған күні: 20.08.2024).

Таймова Г.Ж., Бегманова Б.С. Түркі фольклорындағы құндылықтардың трансформациялануы // Керуен ғылыми журналы. 2022. №1 (74). Б. 180.

Тәуелсіз Қазақстан философиясы. 20-том. Астана: Аударма, 2006. 544 б.

Тұяқбаев Ғ.Ә. Қорқыт ата туралы аңыздар мен әңгімелер. Астана: Фолиант, 2018. 208 б.

Ху Чженхуа. Қырғыз ел аңызы «Қырық қыз» // [Электронды ресурс] URL: <https://docplayer.biz.tr/2652948-Kirgiz-milletine-ait-kirkkiz-efsanesi.html> (Қаралған күні: 20.08.2024).

Ыбыраев Ш. Бахадырова С. Түркі халықтарының фольклоры. Астана: Полиграфия, 2009. 432 б.

Beskempirova A.U. Great silk road legends and myths: «Forty legendary girl» // Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. 2019. Vol. 6. Number 382. P. 99-102.

Demiryürek M. Kirk kiz efsanesinin yazili kültürdeki iki örneği üzerine bir değerlendirme // Millî Folklor. 2017. № 29 (116), Sf. 47.

Sadık T. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002. 2 cilt.

Sakaoglu S. Dede Korkut Kitabı İncelemeler - Derlemeler – Aktarmalar. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1998. 544 sf.

References:

Abilkasymova K., Tamaev A. (2007) Kazak fol'kloristikasy [Kazakh folkloristics]. Almaty: Bilim. 240 p. (in Kaz)

Berdibay R. (2005) Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. Epos – el kazynasy. Birinshi tom [Collection of works in five volumes. Epic is a treasure of the country. The first volume]. Almaty: Kazygurt. 464 p. (in Kaz)

Berdibay R. (2005) Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. Kausar bulak. Ekinshi tom [Collection of works in five volumes. Kausar Bulak. The second volume]. Almaty: Kazygurt. 472 p. (in Kaz)

Beskempirova A.U. (2019) Great silk road legends and myths: «Forty legendary girl» // Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6. No 382. P. 99. (in Eng)

Demiryurek M. (2017) Kirk kiz efsanesinin yazili kulturdeki iki ornegi uzerine bir degerlendirme [An Evaluation on the Two Samples of the Literacy of Forty Girls' Legend] // Millî Folklor. No 29 (116), P. 47. (in Tur)

Hu Zhenghua. Kyrgyz el anyzy «Kyryk kyz» [Kyrgyz country legend "Forty Girls"] // [Electronic resource] URL: <https://docplayer.biz.tr/2652948-Kirgiz-milletine-ait-kirkkiz-efsanesi.html> (accessed: 20.08.2024) (in Kaz)

Kaskabasov S.A. (2009) Kazak adebiyetinin tarihy [History of Kazakh literature]. (in Kaz)

Kaskabasov S.A. (2009) Oioris [Thought field]. Almaty: Zhibek Zholy. 303 p. (in Kaz)

Kazak halkynyn filosofiyalyk murasy. 20 tom (2006) [Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 20]. Burbaev T. Kazirgi kazak mentalitetinin erekshelikteri. Astana: Audarma. 482 p. (in Kaz)

Klassikalyk zertteuler. Koptomdyk. T.3 (2012) [Classical research. Multithreaded. V.3]. Almaty: Adebiety alemi. 400 p. (in Kaz)

Kondybay S. (2008) Tolyk shygarmalar zhinagy. 9-tom. Argy kazak mifologiyasy. 1-kitap [Full collection of works. Volume 9. Ancient Kazakh mythology. Book 1]. Almaty: Arys. 528 p. (in Kaz)

Kyrykkyz tas musini turaly anyzdar [Legends about the stone statue of forty girls] // [Electronic resource] URL: https://el.kz/news/puteshestviepage/kirikkiz_tas_musini_turali_anizdar/ (accessed: 20.08.2024) (in Kaz)

Mamadil K.A. (2019) Turkilik integraciya dady til maselesi turaly [On the problem of language in Turkic integration] // Evraziya gumanitarlyk institutynyn habarshysy. No 2. P. 118-123. (in Kaz)

Rahymov B. Turkologiyaga zhana bagyt pen sony serpilis kerek [Turkology needs a new direction and a breakthrough] // [Electronic resource] URL: <https://qa.bilim-all.kz/33/> (accessed: 20.08.2024) (in Kaz)

Sadik T. (2002) Turk Dunyasi Edebiyat Tarihi [Literary History of the Turkish World]. Ankara: Ataturk Kultur Merkezi Yayinlari. 2 cilt. (in Tur)

Sakaoglu S. (1998) Dede Korkut Kitabi İncelemeler - Derlemeler – Aktarmalar [Dede Korkut Book Reviews - Compilations - Transfers]. Konya: Selçuk Universitesi Yayinlari. 544 p. (in Tur)

Taimova G.Z., Begmanova B.S. (2022) Turki fol'kloryndagy kundulyktardyn transformaciyanuy [Transformation of National Values in Turkic Folklore] // Keruen scientific journal. No 1 (74). P. 180. (in Kaz)

Tauelsiz Kazakstan filosofiyasy. 20-tom (2006) [Philosophy of independent Kazakhstan. Volume 20]. Astana: Audarma. 235 p. (in Kaz)

Tuyakbaev G.A. (2018) Korkyt Ata turaly anyzdar men angimeler [Legends and stories about Korkyt Ata]. Astana: Foliant. 208 p. (in Kaz)

Ybyraev Sh., Bahadyrova S. (2009) Turki halyktarynyn fol'klory [Folklore of Turkic peoples]. Astana: Poligrafiya. 432 p. (in Kaz)

¹Туйакбаев Г.А. ²Ботабаева Ж.Т. ³Башенова А.М.

^{1,2,3}Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²janat_kz_83@mail.ru, ³aliner81@mail.ru

ЧИСЛО 40 И ДЕВИЧЬЯ БАШНЯ В ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНДАХ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Аннотация. Обобщение топонимических легенд тюркских народов и их исследование с позиций тюркского мировоззрения, несомненно, даст возможность выявить многие общие историко-познавательные, традиционно-эстетические ценности. Топонимы и связанные с ними легенды, во-первых, передают информацию об определенном историческом периоде, об обычаях и традициях, во-вторых, они показывают уровень национально-художественного мышления народа в познании окружающей среды, т.е. связаны с его безудержной фантазией. Многие топонимические легенды тюркских народов объединяют общий сюжет, общие тематические и идейные чаяния, верования, художественные детали. Но не все художественные детали, часто используемые в легендах, понятны всем. Например, в чем смысл числа 40, которое часто встречается в легендах о Коркыт Ата? Что означает образ-символ «Девичья башня», общий для ряда легенд? В статье уделяется внимание этим и другим вопросам, рассматривается единство мыслей, убеждений тюркских народов, которые нашли отражение в топонимических легендах. Ученые-востоковеды начиная с XIX века занимались сбором и изучением топонимических легенд тюркских народов Центральной Азии, но основное внимание уделяли их жанровым, тематическим, стилевым, историко-познавательным характеристикам. Сегодня, когда вопрос целостности современных тюркских народов – один из важных вопросов, стоящих на повестке дня, тема является актуальной и имеет ценное практическое значение. Исследования в этом направлении позволяют научно обосновать единство системы мышления, историко-генетическую,

культурно-духовную связь тюркских народов. В статье при изучении топонимических легенд братских тюркских народов использованы историко-познавательный, историко-сравнительный методы исследования.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Казахские топонимические легенды за рубежом (Россия, Китай, Монголия): типология, генетика и поэтические особенности» (регистрационный номер AP19678046).

Ключевые слова: современное тюркское мировоззрение, топонимические легенды, общий сюжет, единицы деталей, топонимы, фольклор, топонимические легенды.

¹Tuyakbayev G.A. ²Botabayeva Zh.T. ³Bashenova A.M.

^{1,2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²janat_kz_83@mail.ru, ³alinur81@mail.ru

THE NUMBER 40 AND THE GIRL'S TOWER IN TOPONYMIC LEGENDS OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract. Collecting the toponymic legends of the Turkic peoples and studying them from the perspective of the Turkic worldview will undoubtedly open the way to identifying and knowing many common historical-cognitive, traditional-aesthetic values. First, the names of places and waters and legends related to them inform about a certain historical period, environment, and traditions. Second, they are related to the degree of national artistic thinking of the people in recognizing and evaluating the environment and their vivid imagination. The toponymic legends of the Turkic peoples reflect a standard plot, common thematic and ideological aspirations, beliefs, and artistic details. Many of the artistic details frequently employed in legends remain shrouded in mystery, adding an element of intrigue for the public. For example, what is the secret of the number 40, which is often used in connection with the legends of Korkyt ata? What is the standard interpretation of the “Girl's tower” concept in various toponymic legends? This article is dedicated to exploring these and other intriguing aspects, and it aims to foster a sense of connection by examining the shared unity of thought and belief in the land and water legends of the Turkic peoples. Although orientalists collected and studied the toponymic legends of the Turkic peoples of Central Asia from the 19th century, attention was mostly paid to their genre, thematic, stylistic, and historical-cognitive characteristics. Integration of the modern Turkic peoples is on the agenda, and this topic is distinguished by its relevance and practical value. Research in this direction allows scientific recognition of the historical-genetic, cultural-spiritual connection and kinship of the thought systems of the Turkic peoples. The article uses historical-cognitive and historical-comparative methods to study toponymic legends of fraternal Turkic peoples.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Kazakh toponymic legends abroad (Russia, China, Mongolia): typology, genetics and poetic features» (Registration number AP19678046).

Keywords: Modern Turkish worldview, toponymic legends, familiar plot, detailed units, toponyms, folklore, toponymic names.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы, филол.ғ.к., профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Ботабаева Жанат Тұңғышбайқызы, филология ғылымдарының магистрі, Қорқыттану ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Башенова Әлия Молдабекқызы, филология ғылымдарының магистрі, Қорқыттану ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Туякбаев Габит Анешович, к.филол.н., профессор, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Ботабаева Жанат Тұңғышбайқызы, м.филол.н., Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Башенова Алия Молдабекқызы, м.филол.н., Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Information about authors:

Tuyakbayev Gabyt Aneshuly, professor, candidate of phil. sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Botabayeva Zhanat Tungyshbaykyzy, Master of Philological Sciences, researcher Scientific center «Korkyt studies», Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Bashenova Aliya Moldabekovna, Master of Philological Sciences, researcher Scientific center «Korkyt studies», Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

IRSTI811.512.1-04

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.229](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.229)

¹Abdrakhmanova K.H. *²Konkabayeva N.N. ³Vedi Aşkaroğlu
^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
³Giresun University, Giresun, Türkiye
e-mail: ¹abdrakhmanovakulsun@gmail.com, ²nkonkabayeva@gmail.com,
³vaskaroglu@gmail.com

THE NAMES OF JEWELRY IN THE MEDIEVAL MANUSCRIPT “AT-TUKHFA”

Abstract. The authors used the original manuscript of «at-Tuhfa az-zakiyya fil lugatit turkiyya» preserved in Turkey. The main goal of the article is to describe the language units given in the "at-Tuhfa" manuscript, task is to make a comparative analysis of the names of jewelry items that express national uniqueness, and to provide research results. The article examines the lexical part of the manuscript "At-Tuhfa" written in the countries of Egypt and Syria during the rule of the Mamluks in the Middle Ages, around the 15th-16th centuries. There are translations of the At-Tuhfa manuscript into French, Turkish, Uzbek, and Russian languages, and each translation has its own characteristics and advantages. The article focuses on the works of foreign researchers. Since independence, we have been revising and modernizing our cultural heritage. One of them is our jewelry and products, which have been handed down since our ancestors. The novelty is that linguistic units in the manuscript are divided into 41 lexical groups, including jewelry. A synchronic-diachronic analysis is made with Turkic languages. The results of the article we have tried to determine the development change of jewelry names since ancient times on the basis of manuscripts. In addition, the study of the names of jewelry preserved since ancient times from medieval manuscripts, consideration of sound changes and semantic changes are the features that will make the article scientifically unique and valuable.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ethnocultural and linguistic paradigm in the language of medieval monuments» (Registration number AP19175804).

Keywords: manuscript, Kipchak, jewelry, Middle Ages, lexica, synchronic, diachronic.

Introduction

During the medieval period, the Kipchak language, also known as the Old Kypchak or Cuman language, was spoken by the Kipchak Turkic tribes. While Kipchak manuscripts written in the Arabic script are not as well-documented compared to other Turkic languages, there are some historical records and manuscripts that exist. Here are a few examples:

1. “Codex Cumanicus”: “The Codex Cumanicus” is a medieval manuscript written in the 13th century, primarily in the Kipchak language using the Arabic script. It is a linguistic and ethnographic work containing a collection of texts and phrases in multiple languages spoken in the region, including Kipchak.

2. “Divan-i Lugat-it-Turk”: Although not exclusively focused on Kipchak, “Divan-i Lugat-it-Turk” is an extensive 11th-century Turkic dictionary compiled by Mahmud al-Kashgari. It includes vocabulary and phrases from various Turkic languages, including Kipchak, written in the Arabic script.

3. Other fragments and historical records: There might be other fragments and historical records that contain Kipchak language written in the Arabic script. These can be found in various collections, archives, or libraries that specialize in medieval manuscripts and Turkic languages.

It's important to note that the availability and accessibility of these manuscripts may vary, and some of them might require scholarly access or expertise. Consulting specialized academic resources or reaching out to experts in Turkic studies can provide more detailed information and sources regarding Kipchak manuscripts in the Arabic script. Among those manuscripts we will research the manuscript “At-Tukhfa az-zakiyya fil lugatit turkiyya” which is considered the most important manuscript after the “Al-Kitab”.

Research Materials and Methods

The main purpose of the research is to make a comparative historical interpretation of the lexical units of the manuscript, and for this reason, among the lexical units we have chosen the names of jewelry.

According to the results of the study, we have found out that the language of the manuscript of the dictionary “At-Tuhfa” is the old Kipchak language and it belongs to the group of languages, in which there are elements of the Oghuz and Karluk languages; in science, it is defined as a common language for all Kipchak-Mamluk monuments of Egypt and Syria.

The basic principles and methods specified and widely employed by almost all the researchers in modern Turkology were used in the process of defining and attaining the aim and objectives of the study. When writing the article, we made use of source studies, paleographic, component and semantic methods of analysis, historical-comparative method and methods of description, sorting and translation.

Discussion

The “At-Tukhfa” manuscript has been known in the scientific community since 1922. Although the first translation was made by H. Kuhn into French, the Turkish translation of Besim Atalay in 1945 is popular. There are scientists who subsequently considered and studied this manuscript. For example, on May 25-27, 2016, Tatarstan scientist A. R. Rakhimova held the III International Symposium on Turkic World Research, where she published an article entitled "XIV. yy. Kıpçak Türkçesine Ait “Kitab-et-tuhfet üz-zekiye” Eserinin Sözcüklüğü ve İnsan Nitelendirme Kelimeleri" (vocabulary describing the qualities of a person in the work titled "Kitab-Et-Tuhfet üz-zekiye" written in the Kipchak language in the XIVth century). In the article, the author analyzed lexemes related to human behavior and collected 130 units (Рахимова, А.Р., 2016).

In addition, in her Ph.D. thesis titled "Historical-linguistic analysis of the Turko-Tatar written monument of the XIVth century Jamal ad-Dina at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk va-l-kifchak", the Tatarstan scientist G. Sh. Gainutdinova included the manuscript "at-Tukhfa" in the list of manuscripts of Arab scientists written in Egypt adds (Гайнутдинова, Г.Ш., 2005).

Turkish scientists mainly considered the bibliography of the works of scientists who wrote before them. For example, Ahmet Turan Sinan wrote a list of works of scientists who studied the manuscript in the Kipchak language. This work, called "bibliography of Kipchak Turkish", contains manuscripts that were handled and studied in general until 2010. The list also includes the manuscript "at-Tukhfa". There are three different versions discussed above: Turkish, French, and Russian translations (Ahmet Turan Sinan, 2000).

Turkish scientist Musa Salan, in his article "Et-tuhfe ve onun Müellifi" (At-tuhfa and its author), gave information about the manuscript "at-Tuhfa" based on the work of T. Halashi-Kun and focused on the assumptions existing in science on the question of who may be the author of the manuscript. In his work, he also mentioned the work "Kitab al-Idrak Li-Lisan atrak". At the end of the article, there is an excerpt from several copies of the manuscript (Salan, M., 2012).

In addition, Can Özgür's article "Kıpçak sahasına ait sözlük ve kaynaklarda at ve atçılıkla ilgili terminoloji" (terminology related to horse and horse-raising given in dictionaries and resources in the Kipchak language) analyzes the lexical units related to horse from medieval

manuscripts. Among the medieval manuscripts, “at-Tukhfa” is also mentioned as an important source (Can Özgür, 2009).

A. Zayonchkovsky also referred to the manuscript in his article "Some notes on the Arab-Kipchak dictionaries from the period of Mamluk rule" (Кононов, А. Н., 1978:52). The scientist, who called the manuscript one of the philological works from the period of Mamluk rule, expressed his opinion about the time and place of writing the monument "at-Tukhfa". Although he was not sure in his allegations, as a proof of his opinion, he cited the words in Syrian dialect contained in the manuscript as an example.

In his work "Turkish Forms in Arabic Structures", the Dutch scholar Robert Ermers closely examined and described manuscripts from the XIVth century and made a scientific analysis of about 10 medieval monuments. Among the manuscripts from the Mamluk period, the manuscript "at-Tukhfa", based on a photocopy by the scientist H. Kun, "provides valuable information about the place of preservation of the monument and the history of its exploration. On the basis of the most important sources, he has made a comparative analysis of the grammar of the Arabic language. Phonetic and grammatical features are analyzed. He gave examples of these analyses from medieval works (Ermers, R., 1999)

American scholar Maria Mina Lazarescu-Zobian (Lăzărescu-Zobian Maria Mina) in her dissertation titled "Kipchak-Turkish loan words in Romanian" analysed monuments in the Kipchak language represented in different writing patterns, paying special attention to monuments written in Arabic script during the Mamluk period, including the manuscript "at-Tuhfa". The monuments "Al-Kauanin" and "at-Tukhfa" have the same phonetic aspects, and they are said to correspond with the Eastern Kipchak Turkic manuscripts (Lăzărescu-Zobian Maria Mina, 1982).

Research Results

The manuscript "at-Tukhfatur Zakiya Phil lugatit turkiya", according to the scientists E. I. Fazylov and M. T. Ziyayeva, has a lexical fund of 3600 words, which is divided into 36 semantic groups. When dividing into lexical groups, T. Arynov made a reduction in 26 groups, the result of which is 10 groups. Some groups were combined, instead of being considered separately. For example, T. Arynov collected the names of vegetables and cereals, domestic and predatory animals in one group. To this day, among the scientists who have considered and analyzed the manuscript, only these above-mentioned scientists have divided and analyzed the lexical section of the manuscript into separate groups. For our part, we also divided the handwriting units into several lexical groups, namely (التركيبية اللفظية في الزكية اللفظية):

- 1) names of body parts: انف - burn-nose; اذن - qūlaq – ear, etc.
- 2) color names: ابيض - aq –white; اسود - qara-black, etc.
- 3) plant names: اس مورط - murt – myrtle, myrta (an evergreen shrub or tree with white-gray flowers);
- 4) celestial body names: انتكررر - yitkir –a group of seven Pirate stars; جسم-ا كونطاش - küneş,kün – the sun, etc.
- 5) kinship names: اب - ata – father; ام - ana – mother, etc.
- 6) human names: أالأيوغا - 'āla büyā – Ala Boga human name;
- 7) names that indicate a person's disability: الروش صطاعر - sāñrū –deaf; الرس - ت تل - tilsiz, kalakü, kalaki - dumb, unquestionable, etc.
- 8) names depending on the color of the horse: الابي و الاشهب-بووزب - boz - a gray horse; اعرر - tāmīr boz, Qir āt - a horse with a black color, a gray tint, etc.
- 9) horse harnesses: ي يووررلوق ت ت الكلتتي - juvurluq, takaltı - horse cover; ابزيم-ط طورا - toya – toga.
- 10) bird names: انيسه - itlāqaz - sauş; تطالصصعالن - sauysayan – sauşır and so on.

37) household names:- تُوَيْمًا وَدُوَيْمًا - *tujma, dukma* etc. - button; شَانَاقْ - زېديه - *shanaq* - pottery, etc.

38) names of ethnographic / gender positions: جَاتوونُ - سيده - *χatun* - Hanım; سلطان - جانا - *qan* - Hanım, etc.

39) ethnographisms: تُونككلووكْ - جباك - *t-nlūk* - hole for the light, disappointment; پابنن - *kabin* - thick cattle, etc.

40) names of water vehicles: الامطا - مركب - *Kama* - ship; معدانققك ك تججنتت - معديه - *janiq/ kačat* - ferry, raft, etc.

41) tool names: ساكناوا الككطاوا - مبرد - مبرد - *'ākāu, 'ikāu* - *yegu*; باكووش - مطرقة - *čāküş*-hammer, etc.

One of the sacred and complex dimension of our national craft, which continues as a legacy from generation to generation, is jewelry art, and although it has gone through many stages in time, it still strictly preserves the original features of artistic images. Jewelry is the art of making jewelry, and a jeweler is a master, a blacksmith, who makes jewelry and embroiders decorative products through them. In addition to the fact that as an art, jewelry has a special historical place in our national culture, on the one hand it reflects the degree of material culture of our people, and on the other it is a solid symbol of spiritual, philosophical, aesthetic views.

Jewelry art is of great importance in educating the younger generation in the national spirit, mastering folk art, traditions and customs. Applied art in our national culture is developing in harmony with the history, national identity and worldview of our people. That is why we have chosen to compare the names of jewelry.

Names and comparative data are related to crafts in Turkic languages, and the theoretical conclusions are based on the ancient written monuments of Orkhon-Yenisei, according to M., the medieval founder of the comparative lexicon. Kashkari, like V. V. Radlov, S. E. Malov, L. Z. Borovkov, A. Kaidar, K. Musaev and others in the same way, dealt with the studies on Altai linguistics. From the collective research led by Cincius, E.V., we find it in the etymological dictionary of Sevortian (Шойбеков, P.H., 2010).

There are a number of works and dictionaries devoted to the study of craft vocabulary in Turkic languages. S. Ibrahimov (Uzbek), S. Myradova (Turkish), M. Asamutdinova (Uzbek), I. M. Otarov (Karashay-Balkar), G. Ataev (Turkish), R. K. Rakhimova (Tatar), M. Z. Kuşoğlu (Turkish) and others should be mentioned here.

In Kazakh linguistics, Sh. Sarybaev, Zh. Doskaraev, G. Musabaev, A. Kaidar, R. Syzdyk, E. Zhanpeyisov, Zh. Mankeeva, N. Valiev, R. N. Shoibekov, M. Sh. Umirbekova, S. Kasimanov, A. B. Almayut A. Kuraluly, Z. T. Sikynbaev, T. M. have produced works in the field, just like those by Amireeva.

In the "At-Tuhfa" manuscript, jewelry names were also found:

حلقة الاذن - سِرْغَا - *sizya* - *syrqa* (earring);

خاتم - يُوْرُوْكْ - *yuzuk* - *zhuzyk* (ring);

سيوار - بِلَازُوْكْ - *bilezik* - *bilezik* (bracelet);

خزر - بُونَشُوْقْ، بُونَشُوْقْ - *bonšaq/ bončüq* - *monshaq* (bead);

حلقة الاذن - اَصِرْغَا - *isirqa* - *ysyrqa* (earring).

Scientist R.N. Shoibekov says that the word "earring" in Turkic languages started with a vowel and had the names *asyrga, isyr, isyr, isar, zyrr*. As evidence, in V. V. Radlov's work "Opyt slovarya türkskikh narechij" *asyrga, "asyrga"* can be cited from the poem "Khusrau wa Shirin". He cites Vambery's work as an example of words critical to *isir, esir* (Шойбеков, P.H., 2010:118-119). For our part, we give an example from the monument "At-Tuhfa" of the variants of the word earring that begin with a vowel: *işirqā*.

In modern Turkic languages:

kaz. – сырға; *hak.* – ызырға; *tat.* – алка; *turk.* – ысырға; *ozb.* – сирға, зирак; *kyrq.* – сырға; *k.kalp.* – сырға, әребек; *uiq.* – пәйнәзә; *tuva.* – сырға; *poq.* – сырға; *bashq.* – һырға, алка; *alt.* – сырға; *qum.* – сырғалар; *azirb.* – сырға; *tur.* – күпе; *chuv.* – алка.

In the monument "At-Tuhfa" there are two different versions of the word earring, *sizya* and *isirqa*. Versions beginning with a vowel are preserved in Khakassic and Turkmen languages. And in Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Karakalpak, Tuva, Nogai, Altai, Kumyk and Azerbaijani languages the vowel at the beginning of the word is deleted and reduced. This, in turn, means that the word earring was originally written with a vowel. Moreover, it has been established that the word *işirqā* is a Turkmen word. This means that the Turkmen language did not change the old word for *isrqa*, but retained it.

In "DTS": *juezuek ring, ring* (Древнетюркский словарь, 1969:288). In the work "Kitab Majmug Tarjumani Turki wa Aghami wa Mughali" it is given as *küpe yük* in the manuscript "Kitab Majmug Tarjumani Turki wa Aghami wa Mughali" (Курьшжанов, А.К., 1970:23).

Yuzuk is the old Turkish word for the modern ring. V. V. Radlov points out that in the languages of Altai, Teleuit and Shor, it is pronounced as *yustuk, chustuk*. M. Habichev connects the meaning of the name of the ring with the word "brass".

Kazakh researcher E. Zhanpeyisov believes that the word ring comes from the word *chus*, which is preserved in the Tuva and Khakas languages and means "joint", that is "finger joint" in the ancient Turkic language. E. Zhanpeyisov's opinion seems to offer a satisfactory explanation. So, the root of the word ring is hundred; its meaning is "joint". And *-ik* is a suffix that creates a noun from a noun. Its full form is *dik, duk* (Шойбеков, Р.Н., 2010:115-116).

In modern Turkic languages:

kaz. – жүзік; *hak.* – нурба, еемек, егбек, ыстал; *tat.* – йөзек, кашлы йөзек; *turk.* – йүзүк; *ozb.* – узук; *kyrq.* – жүзүк; *k.kalp.* – жүзүк, халқа, сақыйна; *uiq.* – үзүк; *tuv.* – билзек, чүстүк; *poq.* – юзик; *bashq.* – йөзөк; *altai.* – жүстүк; *qum.* – юзюк; *azirb.* – үзүк; *tur.* – йүзүк; *chuv.* – куслә сөрә.

In the monument "At-Tuhfa", it is given as *yuzuk*. It fully corresponds to the Turkic and Turkmen languages belonging to the Oghuz branch. In Kashkari's work it is called ring. This name, in turn, comes from the Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak languages, i.e., the languages of the Kypchak-Nogai and Kyrgyz Kipchak groups.

Bracelets were usually worn on the same hand or on both hands, sometimes on one hand at a time. There are also types of bracelets consisting of whole and composite pieces. The kind of bracelets that can be opened and closed and are made of two or three parts are called hinged bracelets or cover bracelets. In the past, the mother-in-law used to give a newly married young bride a silver double bracelet, which is considered a "sign of purity" in Kazakh culture, with the superstition that she should not start a new life, but should faithfully and quickly begin housework (Бикенов, А., 2010). DTS: *Biläzük билезік* (Atabay Batiş, 2008:99).

In the manuscript "Kitab Majmugh Tarjumani Turki wa Agjami wa Mughali" the word "bilezük" is given (Курьшжанов, А.К., 1970:23).

In modern Turkic languages:

kaz. – билезік; *hak.* – пилектөс; *tat.* – беләзек; *turk.* – билезик; *ozb.* – билагузук; *kyrg.* – билерик; *k.kalp.* – билезик; *uiq.* – биләк үзүк; *tuv.* – билектәш; *poq.* – билезик; *bashq.* – беләзек; *alt.* – билектүүш; *qum.* – билезик; *azirb.* – биләрзик; *tur.* – билезик; *chuv.* – сулă.

In the medieval manuscript "At-Tuhfa" the name of the bracelet is given as "bilezik". In the work of Kashkari it is called *bilazuk*. In the modern Turkic languages the general name of the bracelet has been preserved. Only in the Khakas language the sounds "b ~ p" have a suitable process and are called *pilectös*. In Tuva and Altai languages, we see the change of the second word - ring, as *teesh, tyysh*. And in the Chuvash language, it is rendered as *sulă*, and it can be seen that it has completely changed into another word.

A pearl is a decorative object pierced with beautiful gems of one or different colors, threaded on a silk thread and worn around the neck, pinned to a scarf, turban or other headgear, or hung and decorated (Қалиев Б., 1988).

In modern Turkic languages:

kaz. – моншақ; *hak.* – мончық; *tat.* – муенса; *tukt.* – монжук; *ozb.* – мунчоқ, маржон; *kyrg.* – мончок; *k.kalp.* – моншақ; *uiq.* – мончақ; *tuv.* – шуру, чинчи; *poq.* – мойшақ; *bashq.* – муйынсақ; *alt.* – јунји; *kit.* – минчакъ; *azirb.* – мунчуг; *tur.* – бонжук; *chuv.* – шәрса.

In the “At-Tuhfa” manuscript, the bead is given as *bonšaq/ bončüq*. Here the same word name is shown in two different ways. This, in turn, shows that even in the Middle Ages, the same word was pronounced with two different phonetic changes, and there were no common language norms. In addition to Turkish, other modern Turkic languages correspond to the sound "b ~ m". The second medieval version is preserved only in Turkish, which belongs to the Oghuz-Seljuk group. *Bûnzhuq* is pronounced in modern Turkic languages with the sound "sh" in the Kazakh, Karakalpak, Nogai languages of the Kypchak-Nogai group, while it is pronounced in the version of *bûnzhuq*, i.e. with the sound "zh" in Turkmen, Uzbek, Altai, and Turkish languages of the Oghuz and Karluk groups.

Conclusion

In the “At-Tuhfa” manuscript, there are four jewelry names and a second synonym for earring. The manuscript language is completely consistent with its versions in modern Turkic languages. Based on the jewelry names, we came to the conclusion that language of the script is the Oghuz-Kipchak language.

The names of the jewelry are clearly visible from the monuments that have been used since ancient times. Therefore, instead of looking for existing beautiful values from outside, looking for them in our own precious heritage, revitalizing and restoring each jewelry heritage of Kazakhstan, raising it to the level of national cultural studies, researching and revealing its meaning will remain very important both for science and for real social life experience.

References:

- Atabay B. M. Kashkari dictionary – the source of the ancestral language // International Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu. Rize, 2008. S. 351–357 (in Kaz.).
- Bikenov A. Kazakh material culture. Astana: Foliant, 2010. 192 p (in Kaz.).
- Kaliyev B. Plant names in the Kazakh language. Almaty: Science, 1988. 159 p (in Kaz.).
- Rakhimova A.R. XIV century Vocabulary and Characterizing Words of "Kitab-et-tuhfet uz-zekiye" in Kipchak Türkçe. // III International Symposium on Researches of the Turkic World. Baku, 2016. P. 71–74 (in Tur).
- Shoibekov R.N. Craft lexicon of the Kazakh language: Ph.D. diss...: 10.02.02. - Almaty: name of A. Baitursynuly. Institute of Linguistics, 2006. 310 p (in Kaz.).
- Gainutdinova G.Sh. Historical-linguistic analysis of the Turko-Tatar written monument of the XIV century Jamal ad-Dina at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk va-l-kifchak": diss...k.phil.n. 10.02.02. Kazan, 2005. 168 p (in Rus.).
- Old Turkic dictionary. Leningrad, 1969. 676 p (in Rus.).
- Kononov, A.N. Izyskanny dar Turkskomu yaziku (Grammatical treatise of the XIV century in Arabic language). Tashkent: Fan, 1978. 452 p (in Rus.).
- Kuryshzhanov A.K. Research on the vocabulary of the ancient Kipchak written monument of the 13th century. "Turkish-Arabic Dictionary". Alma-Ata, 1970. 233 p (in Rus.).
- Erners R. Arabic grammars of Turkic. Leiden, 1999. 229 p.
- Lăzărescu-Zobian Maria Mina. Kipchak Turkic loanwords in Romanian: PhD diss. USA: Columbia University 1982. 438 p.

Ahmet Turan Sinan. Kipchak Turkish bibliography // Journal of the Faculty of Theology of Fırat University. Elazığ, 2000. № 5. P. 421-435 (in Tur.).

Can Özgür. Terminology related to at and atçılık in the dictionary and sources of Kipchak. // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 2009. Vol. 4/4 Summer. P. 891-905 (in Tur.).

Salan M. Et-tuhfe ve onun Müellifi // Language Research. 2012. № 11. P. 185-195 (in Tur7).

"التحفة الزكية في اللغة تركيك" at-Tuhfatuz zakiyatı fil lugatit turkiyatı. İstanbul, #3092. 182 p (in Arab.).

¹Абдрахманова К.Х. ²Конкабаева Н.Н. ³Веди Ашкарроғлу

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Гиресун университеті, Түркия, Гиресун

e-mail: ¹abdrakhmanovakulsun@gmail.com, ²nkonkabayeva@gmail.com,

³vaskaroglu@gmail.com

«АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАР АТАУЛАРЫ

Аңдатпа. Автор ғылымда белгілі Түркияда сақталған «ат-Тухфа аз-закиййа фил луғатит туркиййа» қолжазбасының түпнұсқасын қолданған болатын. Мақалада негізінен қойылатын мақсат «ат-Тухфа аз-закиййа фил луғатит туркиййа» қолжазбасында берілген тіл бірліктерін сипаттай отырып, міндеті ретінде ұлттық ерекшелікті білдіретін зергерлік бұйым атауларына салыстырмалы талдау жасап, зерттеу нәтижесін береді. Мақалада Мәмлүктер билігі кезінде ортағасырда шамамен 15-16 ғасырларда Мысыр мен Сирия елдерінде жазылған «ат-Тухфа аз-закиййа фил луғатит туркиййа» қолжазбасының лексикалық бөлігі қарастырылады. «Ат-Тухфа аз-закиййа фил луғатит туркиййа» қолжазбасының француз, түрік, өзбек, орыс тілдеріне аудармалары бар, әр аударманың өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Мақалада шетелдің зерттеушілердің еңбектеріне тоқталып кетеді. Тәуелсіздік алғаннан бері мәдени мұрамызды қайта қарастырып, жаңғыртудамыз. Соның бірі ата-бабамыздан бері келе жатқан зергерлік өнеріміз, бұйымдарымызды айтуға болады. Қолжазбаның жаңалығы тілдік бірліктер 41 лексикалық топқа бөлініп, соның ішінде зергерлік бұйымдарды бөліп жеке қарастырылады. Түркі тілдерімен синхрондық-диахрондық талдау жасалынады. Нәтижесі ретінде зергерлік атаулардың ерте заманнан бері қолжазбалардың негізінде даму өзгерісін анықтауға тырысты. Сонымен қатар, ерте кезден бері сақталған зергерлік бұйымдар атауын ортағасырлық қолжазбалардан зерделеу, дыбыстық өзгерістер тұрғысынан, мағыналық өзгерістер тұрғысынан қарастыру мақаланың ерекшелігін, құндылығын бермек.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ортағасыр ескерткіштер тіліндегі этномәдени және лингвистикалық парадигма» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP19175804).

Түйін сөздер: қолжазба, қыпшақ, зергерлік бұйым, ортағасыр, лексика, синхрондық, диахрондық.

¹Абдрахманова К.Х. ²Конкабаева Н.Н. ³Веди Ашкарроғлу

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Алматы, Казахстан

³ Университет Гиресун, Турция, Гиресун

e-mail: ¹abdrakhmanovakulsun@gmail.com, ²nkonkabayeva@gmail.com,
³vaskaroglu@gmail.com

НАЗВАНИЯ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ В РУКОПИСИ «АТ-ТУХФА»

Аннотация. Автор использовал сохранившуюся в Турции оригинальную рукопись «ат-Тухфа аз-закыйя фил лугатит туркийя». Основная цель статьи – описать языковые единицы, приведенные в рукописи «ат-Тухфа», задача была провести сравнительный анализ названий ювелирных изделий, выражающих национальную самобытность, и представить результаты исследования. В статье исследуется лексическая часть рукописи «Ат-Тухфа», написанной в странах Египта и Сирии в период правления мамлюков в Средние века, примерно в XV-XVI веках. Существуют переводы рукописи Ат-Тухфа на французский, турецкий, узбекский и русский языки, и каждый перевод имеет свои особенности и преимущества. В статье основное внимание уделяется работам зарубежных исследователей. С момента обретения независимости мы пересматриваем и модернизируем наше культурное наследие. Одним из них являются наши украшения и изделия, которые передавались по наследству от наших предков. Новизна статьи лингвистические единицы в рукописи разделены на 41 лексическую группу, в том числе и ювелирные. Проведен синхронно-диахронический анализ тюркских языков. Результаты статьи что была попытка определить развитие смены названий украшений с древнейших времен на основе рукописей. Кроме того, изучение сохранившихся с древних времен из средневековых рукописей названий украшений, рассмотрение звуковых изменений и смысловых изменений придаст статье ее уникальность и ценность.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнокультурная и лингвистическая парадигма в языке средневековых памятников» (регистрационный номер AP19175804).

Ключевые слова: рукопись, средневековье, Кыпчак, лексика, ювелирные изделия, синхронный, диахронный.

Information about authors:

Kulsyn Halykkyzy Abdrakhmanova, associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Nazym Nurbolatovna Konkabayeva, Ph.D., Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Vedi Aşkaroglu, Professor of the English Language and Literature at the Giresun University, Giresun, Türkiye.

Авторлар туралы мәлімет:

Күлсін Халыққызы Абдрахманова, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, доцент, Алматы, Қазақстан.

Назым Нұрболатқызы Конкабаева, PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, аға оқытушы, Алматы, Қазақстан.

Веди Ашқароғлу, профессор, Гиресун университеті, Гиресун, Түркия.

Информация об авторах:

Кульсын Халыккызы Абдрахманова, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Назым Нурболатовна Конкабаева, PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
Веди Ашкаротлу, профессор, Университета Гиресун, Гиресун, Турция.

IRSTI 16.21.49.

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.239](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.239)

¹Akhmetbekova A.K. ²Montanay E.A.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹aaxbota@gmail.com, ²elmiramontanayeva@gmail.com

MEANING TRANSFORMATION OF KAZAKH AND TURKISH IDIOMS WITH CLOTHES COMPONENTS

Abstract. Idioms are linguistic expressions with figurative or metaphorical meanings that differ from the lexical meanings of individual words. They are an important part of the cultural and linguistic heritage that reflects each nation's mentality, customs, and traditions. Idioms can be based on various aspects of life, one of which is clothing. The aim of this research is to analyze the similarities and differences in clothing-related idioms in Kazakh and Turkish languages, as inheritors of ancient Turkic culture. The scientific relevance of the study lies in identifying the cultural and linguistic commonalities of these two nations and illustrating the distinctive aspects of their development. The novelty of this work is that, for the first time, it presents a comprehensive comparative study of the historical and linguistic transformations of clothing terms and idioms in both languages. The primary directions of the study focus on examining the lexical and semantic differences in clothing concepts and idioms. This article holds practical value for Turkology, linguistics, and cultural studies. The research methodology is based on comparative-historical and semantic analysis. During the research, the influence of cultural factors on the origin and development of clothing terms and idioms was examined. The results indicate that, due to geographic, climatic, and historical-political factors, clothing idioms in the Turkish language have acquired new meanings, while in Kazakh many ancient idioms have retained their original meanings. The conclusion demonstrates that changes in clothing concepts influence the evolution of their figurative meanings.

Keywords: idiom, phraseologism, clothing, national clothing, transformation, Kazakh language, Turkish language, tradition.

Introduction

Idioms related to clothes of each nation and people can be considered as the first stable phrases. Clothing is the first condition for living in harmony with the environment. A person first identifies himself with others based on his clothes. In addition to providing information on how people adapt to the environment, clothing is an artifact that shows how they perceive the environment, their place in that environment, and their relationship with the environment. And idioms are a special type of people's thinking system. We know that idioms are the realities of image thinking and are symbolic markings of historical or everyday situations on the basis of words. Turkish scientist Ahmet Turan Sinan defines an idiom as a set of attractive expressive words that spark from the mind of a person in the form of a stereotype (2015: 231). U. Lippman says that a stereotype is a pattern of receiving, filtering, and interpreting information related to world recognition in a certain historical society based on previous experience (2023: 91). Therefore, we can see that the nature of idiom has the ability to receive information, to freeze the connection of words with a code, to convey and store the meaning only by interpretation. Since the interpretation of the idiom is connected with allusion, gesture, historical memory, the code necessary for interpretation can be correctly solved only by those who know the language well. Therefore, the level of complete knowledge of the language can be determined by the use and perception of idioms. Idioms are a characteristic element of a language that reflects the worldview of the culture to which it belongs. (Semiz K& Utebekov 2024:353) As a linguistic phenomenon, idioms belong to

each specific nation. According to the statement, “In Kazakh phraseology, as in other languages, the history and culture, as well as the mentality of the people, are reflected” (Zhakypov, Karibay 2023: 128), the nature of idioms, which are a type of phraseology, is quite complex. Through the use of idioms, a person attempts to express their attitude more deeply: “Phraseological units are always oriented towards the subject, meaning they arise not so much to describe the world as to interpret it, evaluate it, and express a subjective attitude towards it” (Bogatikova 2015: 116). V. N. Telia notes that the phraseological composition of a language is “a mirror in which a linguistic-cultural community identifies its self-consciousness; it is precisely phraseologisms that impose a particular worldview on language speakers and a specific perception of situations (1990:32).”

Therefore, idioms containing names of clothes can be considered as a source of information for the formation of national identity in a world where cultural and linguistic images of the world are intertwined. Since the idioms with the names of clothes in their component are among the first, by studying them, there is an opportunity to determine the foundation of the worldview of the ethnos. If we compare the Kazakh and Turkish idioms containing the names of clothes, the common idioms of both peoples allow us to recognize the general Turkish mentality and we can see the ways of formation of basic images. Differences in Kazakh and Turkish idioms allow us to determine the influence of environmental and historical development features on the mentality of the nation. On the basis of the comparison, we can recognize the development of the linguistic image of the world, the transformation of concepts of two people, which originated from the Turkish culture: Kazakh idioms, which have somewhat preserved their way of life in their environment, and Turkish idioms, which were forced to change their way of life in accordance with the environment, clearly show the reasons for the occurrence of differences, the process will definitely give.

Therefore, the purpose of the article is to compare Kazakh and Turkish idioms, while identifying differences and similarities, to consider the changes in the names of clothes, their meaning, the reasons and results of the change of cultural vocabulary.

Thus, the aim of this article is to identify the differences and similarities in Kazakh and Turkish idioms, examining what changes have occurred concerning clothing terms, their meanings and content, and the causes and effects of substitutions in cultural vocabulary.

This topic is relevant as it explores transformations in thought systems by determining how external factors, such as globalization and lifestyle changes, influence a nation's linguistic and cultural worldview. Due to the importance of the topic, a number of studies have been conducted in this area: Sh.K. Kurmanbayeva's (1999) dissertation, “A Comparative Analysis of Verb Phraseology in Turkish and Kazakh”, examines verb phraseology related to customs and religious beliefs in Turkish and Kazakh; K. Kenzhalin, in his doctoral dissertation “A Comparative Study of Idioms in Kazakh and Turkish”, compares idioms' variability, paradigmatic connections, and relations to parts of speech. The “Turkish-Kazakh Phraseological Dictionary” published in 1999 by authors A.S. Amanzholov and Sh.K. Kurmanbayeva is the product of significant work.

Researcher A.B. Rysbayev's study, “Verb Phraseology in Kazakh and Turkish with an Adjective as the Supporting Component”, A.K. Kolpenova's works, “Phraseology Describing Behavior in Kazakh and Turkish: Functional-Parametric Analysis”, “National-Cultural Connotations in Kazakh and Turkish Phraseology”, “Ethnocultural Data in Kazakh and Turkish Phraseology: Motivational Content”, “Cultural Data in Kazakh and Turkish Phraseology”, and “The Secret of Numbers in Kazakh and Turkish Phraseology: Semantic Transformation” (by Kolpenova A.K. and Omirbayev E.Zh.) are related to this topic. Fatma Ozkan and Gulim Shadiyeva's research on “Somatic Idioms” analyzes the metaphorical characteristics of somatic terms in idioms. Additionally, Marlen Adilov's 2021 monograph “Antiquated (Inactive) Elements in Kazakh Proverbs and Idioms”, published in Ankara, compares ancient words in idioms from a historical perspective. A. Raeva has compared phraseology based on zoonym components.

As we can see, comparative studies of Kazakh and Turkish phraseology have focused on predicate and qualitative aspects, ethnocultural connotations, and primarily on identifying connotations that define their scope of use. However, examining idiom components within cultural vocabulary and investigating how these components impact the meaning and content of idioms as a linguistic phenomenon has not yet been sufficiently addressed. This study aims to focus on clothing terms within idioms, examining the pragmatics of cultural vocabulary related to clothing in Kazakh and Turkish idioms, and identifying commonalities and differences.

Research Materials and Methods

For the purpose of this study, 77 Kazakh and 68 Turkish idioms containing names of clothing items were selected as material. These idioms were primarily drawn from I. Kenesbayev's and G. Smagulova's phraseological dictionaries in Kazakh, as well as from the "Dictionary of Proverbs and Idioms" (TDK) by the Turkish Language Association in Turkish. The study utilized comparative-historical analysis, interpretative analysis, distributive analysis, and componential analysis methods.

Discussion

It is undeniable that clothes in idioms carry a national character. In Kazakh idioms, the variety of clothing items is limited, typically including words like *ton* (fur coat), *shapan* (traditional robe), *koylek* (dress), *taqiya* (skullcap), and *borik* (fur hat). In Turkish, idioms often feature words like *fes* (*fez*), *gomlek* (shirt), *aba* (cloak), *kavuk* (turban), and *chorap* (socks).

The existence of similarities in Kazakh and Turkish idioms is natural. In the table below, we can see some common idioms:

Table-1. Idioms in Kazakh and Turkish

Kazakh	Turkish
Bir koylek buryn tozdyrgan – older people – (Smagulova 2010: 93) – more life experience	Bir gömlek fazla eskimiş olmak – to have worn out one more shirt; to be older or more experienced than someone (TDK)

Table-2. Additionally, variations in expression can be observed

Borkin aspanga laktiru – to throw one's hat to the sky	Fesini havaya atmak – to throw one's fez into the air (TDK)
--	---

In this idiom, which expresses joy, we see that only the act itself is preserved in the Turkish language compared to the Kazakh example. Due to geographical and cultural factors, the *borik* (hat) has fallen out of use in Turkish, and has been replaced by the *fez*, their national headwear, while the sky has been replaced by *awa* (the Arabic word for “air”). However, despite the lexical changes, the social function of *borik* and *fes* means that the meaning of the idiom remains consistent between the two languages. Considering the primary features of idioms as “semantic unity, fixed phrasing, and stability in usage” we see transformation in the phrasing, particularly at the component level. In Kazakh, the idiom's term *borik* cannot be replaced with other words (e.g., *taqiya* or *kalpak*). The *borik* holds a significant concept for Kazakhs: it brings to mind a mature and respected man with a strong sense of responsibility. Metonymically, the *borik* embodies meanings such as “man,” “adult,” and “a highly respected person.” For Turks, the *fez* is also close in concept to the *borik*. A.V. Pavlova states that “change is an inherent property of language” (2013:167). Thus, it is natural for words to undergo shifts in meaning and usage over time. The Turkish idiom dictionary includes both *fes* and *borik* as variants, though *borik* in Turkish has lost its conceptual significance and is

now more of an artifact. Thus, the replacement of *borik* with *fes* in Turkish idioms reflects the Turkish worldview. Since this replacement retains the equivalent concept (*borik=fes*), we can say that the meaning of the idiom remains intact. According to Pavlova's notion of language as dynamic rather than static, we see here that replacing cultural vocabulary with equivalent terms that have similar meanings preserves the idiom's meaning.

Now, let's examine the Kazakh idiom *At-tonyn ala qashty* – which means to escape in haste out of fear or in disagreement (Kenesbaev 1977: 61) and its equivalent in Turkish, *Ceketini alıp çıkmak* – “to take one's jacket and leave” in order to completely sever ties. Similar to the previous idiom, here we find a difference in clothing terms, with only the act itself – taking clothing and leaving the house – remaining the same. In place of *at-ton*, the Turkish language uses *ceket* (jacket), which reflects changes in lifestyle across the two cultures. The primary meaning of *At-tonyn ala qashty* involves someone leaving in haste due to disagreement. Over time, this phrase shifted from describing a literal act to embodying a person's attitude toward a particular situation, becoming figurative. In the Kazakh idiom, we see the idea of mere disagreement with a situation, whereas in the Turkish phrase, there is a desire to cut ties completely, often due to offense or resentment. This action characterizes a definitive or categorical attitude. Therefore, due to the change in clothing terms, the meanings of the two idioms diverge. Why, then, is there a difference in meaning between this idiom and *borikti aspanğa laқтыru*, discussed above, despite similar transformations?

Scientist G. Smagulova illustrates the formation of idioms with the following scheme: “The process of forming phraseologisms takes place in a cognitive model as follows: denotate (phenomenon, event, fact, etc.) → meaning → image → signification (a set of main features and characteristics) → phrase → phraseologism” (2020:36). If we consider this scheme, the terms “*borik*” and “*fes*” align in terms of content. Although the denotate differs, the idiom's meaning remains unchanged due to content similarity, resulting in the exchange of cultural lexicon without affecting the idiom's sense.

The terms “*at-ton*” and “*jeket*” demonstrate a semantic distinction in their use as expressions related to clothing. Here, “*ton*” is applied in the sense of general clothing rather than outerwear. The idiom component “*at*” (horse) suggests the image of a traveler from afar, a person somewhat unfamiliar or distantly related to the household, family, or community. For a Kazakh setting out on a journey, belongings typically include only their mount (“*at*”) and their clothing. Thus, the term “*at-ton*” encapsulates not only the person's external form but their entire essence. In the idiomatic context, this phrase emphasizes that a person, with all their being, disagrees with a decision, event, or phenomenon.

In contrast, “*jeket*” represents a specific type of “*ton*” (general clothing). Therefore, the expression “*at-jeketin ala qashu*” (to take one's horse and jacket and flee) does not convey the concept of a unified essence. Among Turks, “*jeket*” was traditionally an item worn at home, suggesting that its owner is not an outsider but a family member. Omitting the verb “*ala qashu*” (to flee) in the Kazakh variant shifts “*jeketin ala qashu*” towards the act of “stealing” or “taking by force.” Replacing the verb “to flee” with “to leave” in the context of “*jeket*” aligns more closely in meaning, signifying, however, a family member's act of severing ties with their kin rather than merely expressing disagreement.

Visually, there is a degree of similarity between Kazakh and Turkish idioms; however, interpretation diverges. This reflects a cultural and semiotic shift in clothing terminology, contributing to distinct interpretative meanings. In forming idioms, the signifier and the signified might be reversed to address the specifics of each cultural context.

The idiom “*at-tonyn ala qashu*” (taking one's horse and coat and fleeing) can be compared to the Turkish idiom “*hırkayı başına çekmek*” (literally: pulling a robe over one's head to avoid involvement or distance oneself from others). The “*hirka*” (robe) in Turkish idioms, associated with Sufis and ascetics, symbolizes withdrawal from worldly affairs, leading to the image of distancing

oneself and avoiding involvement. In this idiom, the “hirka,” as an item of clothing, influences the interpretative meaning associated with religious and cultural contexts.

In Turkish idioms related to clothing, we often observe an abundance of Arabic and Persian clothing terms. In idioms related to clothing, commonalities between Kazakh and Turkish languages diminish, revealing notable differences. For example, it is challenging to find direct equivalents in Kazakh for certain Turkish idioms:

- abayı yakmak – "to burn the aba"; meaning "to fall deeply in love" or "to be passionately in love with someone."

- külah takmak – "to place a cap"; meaning "to deceive someone and take their money through trickery."

- külahıma anlatmak – "to tell it to my cap"; meaning "i don't believe you, you can't deceive me anymore."

- külahları değiştirmek – "to exchange caps"; meaning "to threaten or engage in a dispute with someone, indicating a shift in circumstances."

These idioms reflect cultural nuances and differing idiomatic expressions that are not directly translatable, highlighting linguistic and cultural distinctions between Turkish and Kazakh.

From the examples above, we can see that clothing terms in Turkish idioms, like "aba" and "külah," along with their associated images and usage, do not resemble Kazakh idioms. It is clear that these idioms emerged during the period when the Turkish people were forming a distinct national identity. Political conditions (such as being part of the Arab Caliphate and later a center of Islam under the Ottoman Empire), geographical factors, and cultural interactions with neighboring peoples led to the Turkish nation’s distancing from the common Turkic worldview and adapting to their surroundings, resulting in the development of a unique culture.

The shared elements are primarily found in idioms related to “etek” (hem) and “yaka” (collar), which are meronyms of clothing. The word “etek” is defined in Mahmud al-Kashgari's dictionary as the lower part of a garment. (2017 :103) “Etek” (skirt) and “yaka” (collar) represent the lower and upper parts of clothing in a polar relationship. Additionally, “etek” and “yaka” have shifted into metonymic use in reference to men’s and women’s clothing, respectively. In idioms, “etek” is a metonym representing women, while “yaka” is a metonym representing men.

There is a considerable number of idioms in both Kazakh and Turkish languages that use the word “etek.” :

Table-3. Idioms in Kazakh and Turkish

Kazakh	Turkish
Etegin basty – feeling overwhelmed, not knowing what to do (Kenbesbayev 1977: 170)	Etekleri tutuşmak – being very anxious or worried (TDK)
Etegenen ayrılmadı – did not let go, kept close to someone (Kenbesbayev 1977: 170)	Eteğinden ayrılmamak – not leaving, staying very close (TDK)
Etegene sajde kıldy (namaz okhdy) – an innocent person (Kenbesbayev 1977: 170)	Eteğine namaz kılınmak – a pure and honest person (TDK)

Etegi ashylgdy – exposed, made a fool of (Kenbesbayev 1977: 170)

Etegene sürinip jaty – overwhelmed with tasks, very busy (Kenbesbayev 1977: 170)

Etegen kördi – became close, built a close relationship (Kenbesbayev 1977: 170)

The actions forming the basis for these idioms clearly indicate the association of “etek” with women’s clothing. Additionally, the Turkish idiom Etek takmak (giymek) – referring to a man

losing honor, virtue, or respectability – reveals the connection of “etek” with femininity. Despite “etek” being a female attribute, idioms containing “etek” are also applied to men.

In Kazakh:

- Etek jaydy – spread widely, asked persistently (Kenbesbayev 1977: 171)
- Etek-jenin jıidy – 1. recovered from a shock, 2. organized his affairs, became more settled (Kenbesbayev 1977: 171)

- Jalp etek – a fawning, sycophantic person (Kenbesbayev 1977: 178)

In Turkish:

- Eteğindeki taşı dökmek – to reveal everything, share all secrets (TDK)
- Eteklerini toplamak – to be organized, clean, or honorable (TDK)
- Eteğini başına atmak – to say something offensive or hurtful to someone (TDK)
- Eteğini çekmek – to withdraw, stay away from controversial matters (TDK)
- Eteğiyle mum söndürmek – to act awkwardly or do inappropriate things (TDK)
- Etek silkmek – to refuse, to dissociate (TDK)
- Etekleri uzamak – to correct mistakes or cover up faults (TDK)
- Etekleri zil çalmak – to be extremely happy (TDK)
- Etekleri toplamak – to be tidy, clean, or maintain honor (TDK)

Even though any garment can have a hem, idioms containing the word "etek" (hem) in Kazakh tend to be associated more with women's actions. However, due to the strong expressiveness of emotional relationships in these idioms, the metonymic meaning of "etek" has faded, and in usage, its gendered aspect has been neutralized. Nonetheless, in Kazakh idioms involving "etek," female actions and emotional states remain quite evident. In contrast, Turkish idioms involving "etek" often reflect more masculine characteristics. For example, idioms like "Etek silkmek" (to shrug one's skirt: to refuse, stay away), "Eteğine düşmek" (Fall into your skirt), and "Eteğini tutmak" (Hold up your skirt: to ask for help) clearly illustrate male actions. This suggests that in Turkish culture, "etek" lost its feminine associations and took on a more masculine connotation. This shift can be attributed, first, to Turkish men adopting longer garments with hems due to the sedentary lifestyle, and second, to the influence of neighboring cultures, particularly Arab and Persian clothing styles. As a result, "etek" in Turkish moved away from being a metonym for femininity and returned to being a meronym of clothing. In contrast, Kazakhs, due to their lifestyle, viewed long garments as impractical for men, as illustrated by the saying, "A long robe will tangle at your feet, a long tongue will tangle at your neck," and therefore "etek" was accepted solely as a feminine attribute.

If the "etek" idioms in Kazakh and Turkish apply equally to both women and men, the idioms involving "yaka" (collar) are observed to pertain exclusively to men.

In both Kazakh and Turkish traditions, the collar as a component of clothing holds special significance. The collar serves as an element signifying one's social standing, age, gender, and social status. In its decorative function, it also acts as a social and symbolic marker, sometimes even defining the garment's value. For example, in Kazakh culture, the term "collared clothing" refers to expensive outerwear and is reserved for respected, older individuals. Additionally, in Kazakh traditional clothing, the shape, embellishment, and material of the collar are important markers of the wearer's identity. Wealthy individuals' outerwear collars were often made from valuable furs.

The Kazakh proverb "Agasy bardyn jagásy bar" (One with an elder brother has a collar) reflects the conceptual meaning of "yaka" (collar). While "boryk" (hat) identifies a personal identity, "yaka" signifies the clan or kinship network supporting the individual. Hence, the idiom "Jagasy jailauga ketti" (His collar has gone to the summer pasture) implies a well-off, worry-free life, symbolizing freedom and contentment. In everyday usage, this idiom retains this meaning: "My brother-in-law's collar has truly gone to the summer pasture," indicating contentment and prosperity. However, it is noted that "Jağasy jailyğa ketti" is increasingly used to mean "has become

careless," with the idiom's originally positive sense shifting to a negative one. This shift can be linked to societal morals: the component "ketti" (has gone) implies a departure from a cultural norm, leading to an interpretation of "living carefreely without regard for others." Kazakh culture, being collectivist, maintains that one must live in consideration of the community, regardless of one's wealth. Thus, within Kazakh worldview, the idiom "Jaǵasy jailauga ketti" has evolved to imply "excessive indulgence," turning the original meaning into its opposite. From this perspective, the image of "scattered collar" arises, representing abundance polarizing into a state of exhaustion and weariness, reflecting the moral norms of Kazakh culture. However, it can be seen that the meaning of the idiom *Jagasy jaylauga ketti* "Collar went to graze" meaning "he sat as he was" (Kenesbaev 1977: 173) began to dominate the usage. The reason for the change of this idiom from a positive to a negative meaning is related to the moral position of the people: the addition of the component "gone" means exceeding a certain cultural norm, going beyond the limit, and allows the interpretation of "living freely, freely, at one's will without considering anyone" As the Kazakh culture is collective, no matter how good your situation is, as a member of society, you should live with the people.

In the context of the Kazakh worldview, the idiom "jagasy jaylauga ketti (literally "the collar has gone to the summer pasture") has evolved to symbolize an excessive sense of relaxation, shifting from its original meaning. This shift has given rise to the image of "alka salka bolu" which contrasts with the state of an opulent life by embodying exhaustion and weariness. This transformation can be considered a result of the moral norms of Kazakh society. In the case of the Turkish people, the concepts of "kışlak" (winter quarters) and "yaylak" (summer pasture) have fallen out of use due to climatic differences, leading to the displacement of idioms such as "jagasy jaylauga ketti." In Turkish, the idiom "İki yakası bir araya gelememek" (literally "the two collars cannot come together"), meaning "to be unable to get out of a difficult situation," preserves the concept of "collar" as a metaphor for a prosperous life. However, through the antonymous verb "not coming together," it implies the inability to return to a carefree existence.

The term "jaga" (collar), which conveys images of a "supportive, protective kin" or "a prosperous life," is also reflected in the description of human physiological actions: expressions such as "jagadan alu" (to grab by the collar) and "jaga ustau" (to clutch the collar) denote various human reactions to different situations. We observe that many idioms depicting such actions are common to both the Kazakh and Turkish languages.

Table -4. Idioms in Kazakh and Turkish

Kazakh	Turkish
"Jagasin ustadi" (held his collar) means being astonished or utterly amazed, as well as deeply disheartened or despairing (Kenesbayev 1977: 173).	The Turkish expression <i>yaka ısırma</i> (to bite the collar) indicates surprise and implies saying "God protect us." In Kazakh, <i>jaga tisteu</i> (to bite the collar) similarly means being amazed and uttering "God save us." (TDK)
"Jagadan aldy" or "jagasina kol saldy" (grabbed by the collar or laid hands on the collar) means to strangle or seize suddenly, grabbing by the throat (Kenesbayev 1977: 173).	The Turkish expression <i>iki eli yakasında olmak</i> (having both hands on one's collar) refers to asking for justice on Judgment Day. <i>Yakasına asılmak</i> (to cling to the collar) means to demand an account. In Kazakh, <i>jagasina jabisu</i> (to cling to the collar) similarly signifies demanding justice or compensation. (TDK)

In the idioms shown in the table, while actions related to "yaka" (collar) are similar, we observe differences in interpretations. For example, in the Kazakh idiom "jagasyn ustady" (held his collar), the actor is identified as male. However, in the Turkish idiom "jagasyn tisteu" (to bite one's collar), the action is more feminine. The idiom "jagaga qol salu" (to put a hand to the collar) in Kazakh conveys an image of intimidation or threat to one's kin, whereas the Turkish idiom "iki kol jagasinda bolu" (to have two hands on one's collar) portrays the opposite: an image where the victim invokes God's intervention in seeking justice. It appears that Turkish idioms have increasingly incorporated references to God in human relationships. This deviation from the initial pan-Turkic interpretation may have been influenced by the Ottoman Empire, in which Turks became a stronghold of Islam.

Certain idioms involving "yaka" are found only in Turkish:

- "Yakasını bırakmamak" – to not let go of the collar: to cling on, unable to escape.
- "Yakasını kaptırmak" – to let someone seize one's collar: to be under the influence of something or someone.

However, if we analyze the components of these idioms, we see that the change in action-defining verbs has led to gradation of the original image, giving rise to new interpretations and thus altering the idiom's meaning:

In the Kazakh idiom "jagadan aldı, jagasyna qol saldy" (to grab or put a hand on the collar), the verbs "алды" (grabbed) and "kol saldy" (put a hand on) are replaced in Turkish with "bırakmamak" (to not let go), enhancing the act and resulting in the meaning of "unable to escape." The verb "kaptırmak" (to let seize) marks a gradation in the act and allows a new image to emerge, resulting in the creation of a new idiom: "Yakasını kaptırmak" – to be under someone's influence. Since "yaka" acts as a concept in these idioms, changing the verbs that define the actions has led to the creation of new images and interpretations, establishing a stable meaning consistent with the Turkic worldview.

The idiom "Yakadan geçirmek – evlatlık edinme" (to pass through the collar: to adopt a child) exists only in Turkish and not in Kazakh. However, in Kazakh adoption rituals, certain actions take place, such as: the wife of the adoptive father places the large wife's garment along the right side of the yurt, and the child enters through the collar and exits through the hem. <https://dalanews.kz/kz/article/qazaqtin-bayirgi-dasturi-bala-asirap-alu.html> ». This suggests that the idiom originated from ancient Turkic traditions. Adoption rituals include various acts, such as passing the child through the yurt slit, having the child hold a horse's thigh bone, entering the elder wife's garment at the collar and exiting through the hem, and crawling between the legs of the village elders. While the ritual of holding a horse's thigh bone is more widespread among Kazakhs, Turks appear to have retained the "passing through the collar" custom. Therefore, in Kazakh, there is no idiom equivalent to "to pass through the collar," while in Turkish, the essence of one traditional ritual has been preserved in idiomatic form.

Conclusion

In the context of the ancient Turkic cultural heritage, there are many commonalities between the Kazakh and Turkish peoples. Among these, the similarities in idioms related to clothing indicate that both nations share a common origin. However, as the national identities of the two peoples have strengthened, differences have emerged in accordance with the laws of cultural development. The primary reasons for these differences stem from the surrounding environment, specifically geographical and climatic conditions, as well as the political development history of the Turkic peoples.

First, due to climate, the Turkish people have abandoned traditional clothing in favor of attire that suits their environment. As a result, ancient concepts associated with clothing have lost their relevance and have been replaced by new concepts. This process shows two trajectories: 1)

maintaining the meaning of the idiom by substituting the original concept with a new one (e.g., bori - fes); 2) during the substitution of clothing names, the overall meaning of the idiom changes, leading to the emergence of new meaningful idioms in Turkish (e.g., ton - jeket). Additionally, the transition from a nomadic lifestyle to a sedentary one has resulted in significant changes in the daily life of the Turkish people. The outcomes of these changes are evident in the different interpretations of the clothing meronyms "etek" (shirt) and "jaga" (collar) in Kazakh and Turkish languages.

Second, differences in the interpretations of some idioms between the Kazakh and Turkish peoples have emerged due to historical and political circumstances. Even pan-Turkic idioms have begun to be interpreted within the framework of the worldview influenced by Islam in the Turkish language.

Third, many clothing models adopted by the Turkish people under the influence of neighboring cultures have also formed new idioms. The emergence and formation of these new idioms reflect the unique characteristics of Turkish national identity. Such idioms do not exist in Kazakh.

Fourth, pan-Turkic idioms have primarily been preserved more in the Kazakh language. The meronyms "etek" and "jaga," which signify sexual and social characteristics of clothing, are used in accordance with their function in the Kazakh language, whereas in Turkish idioms, they have undergone transformation, leading to the loss of sexual connotations associated with "etek" and "jaga."

In both Kazakh and Turkish idioms, names of clothing are used as concepts and have become components that create images in the worldviews of both peoples. Therefore, when the conceptual meanings change, the content of the images also undergoes transformation.

References:

- Aksoy Ömer Asım (1963). Atasözleri, Deyimler, Türk dili araştırmaları yıllığı s.131-166
- A. V. Pavlova (2013) Svedeniya o kul'ture i «jetnicheskom mentalitete» po dannym jazyka/ Ot lingvistiki k mifu: Lingvisticheskaja kul'turologija v poiskah «jetnicheskoj mental'nosti»: Sbornik statej / sost.: A.V. Pavlova. – SPb. : Antologija, – 352 s.
- A.K. Kolpenova (2022) Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау № 4(141)/ L.N. Gumilev атындағы ЕНУ Хабаршысы. Filologiya seriyasy 67-78bb
- Kenesbaev I. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі /– Алматы: Fylym, 1977. – 712 b.
- Bogatikova L.I. (2015). Lingvokulturny aspekt frazeologicheskikh edinit. Vesnik Mazyrskaga dzyarzhaynaga pedagagichnaga yñiversiteta imya I. P. Shamyakina, (2 (46)), 115-118.
- Mahmud Kashkari Turik sozdigi. 1-tom/Audargan A. Yegeubay. – Алматы: Arda+7, 2017. – 592 bet.
- Sinan Ahmet Turan (2015). Türkçenin Deyim Varlığı, İstanbul: Kesit Yayınları
- Semiz Kenan - Utebekov Senbek. Dîvân-ı hikmet'te duygu bildiren deyimler ve çağdaş türk lehçelerine yansımaları // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 327-354. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1396624>.
- Smağulova G.N.(2010) Sözdik- mağinalas frazeologizmdер. Eltanım baspası. Almatı Süreli Yayınlar Veri Tabanı – Türk Dil Kurumu (tdk.gov.tr)
- Smagulova G. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Eltanym baspasy», 2020. – 256 bet.
- Teliya V.N.(1990.) Semantika idiom v funktsionalno-parametricheskom otobrazhenii. Frazeografiya v Mashinnom fonde russkogo yazyka / V.N. Teliya. Moskva: Nauka. S. 32-48.
- Türk Dil Kurumu. (2019) Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler // Türk Dil Kurumu. Ankara: TDK, 494 s.
- Uolter Lippman (2023). Obshhestvennoe mnenie. M: Izdatel'stvo ASE, 448 s./91-109 bb

Zhakupov Z.A., Karibay K.S. (2023) Phraseological units of religious origin. Tiltanym. (2). P. 127–136. <https://dalanews.kz/kz/article/qazaqtin-bayirgi-dasturi-bala-asirap-alu.html> accessed 08.07.2024

¹Ахметбекова А.К. ²Монтанай Э.Э.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aaxbota@gmail.com, ²elmiramontanayeva@gmail.com

КИІМ КОМПОНЕНТТЕРІ БАР ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ИДИОМАЛАРЫНЫҢ МӘНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Идиомалар – жеке сөздердің лексикалық мағынасынан ерекше немесе астарлы мағынаға ие тілдік өрнектер. Олар әр халықтың ділінің, әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің ерекшеліктерін жеткізетін мәдени-тілдік қазынаның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Идиомалар өмірдің әртүрлі аспектілеріне негізделуі мүмкін және олардың бірі - киім. Бұл ғылыми зерттеудің мақсаты – көне түркілік мәдениет мұрагерлері тұрғысындағы қазақ және түрік халықтарының киімге қатысты идиомдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдау және ғылыми зерттеудің мәні екі халықтың мәдени-тілдік ортақ тұстарын ашып, олардың дамуының ерекшеліктерін көрсету болып табылады. Зерттеудің жаңалығы ретінде екі халықтың киім атаулары мен идиомдарының тарихи және тілдік трансформациясын алғаш рет кешенді салыстырмалы зерттеу арқылы ашуында. Негізгі бағыттары киім концептілері мен идиомдардың лексикалық және семантикалық айырмашылықтарын қарастыруға бағытталған. Мақала практикалық тұрғыда түркітану, лингвистика және мәдениеттану салалары үшін құнды болып табылады. Жұмыстың зерттеу әдіснамасы салыстырмалы-тарихи және семантикалық талдау әдістеріне сүйенген. Зерттеу барысында киім атаулары мен идиомдардың пайда болу және дамуының мәдениетке әсері талданды. Нәтижесінде, географиялық-климаттық және тарихи-саяси факторлардың әсерінен түрік тіліндегі киім идиомдары жаңа мағынаға ие болғаны, ал қазақ тілінде көптеген көне идиомдардың өз мәнін сақтап қалғаны анықталады. Қорытынды бойынша, киім концептілерінің өзгеруі олардың образдық мәндерінің де өзгерісіне әсер ететіні көрсетіледі.

Түйін сөздер: идиома, фразеологизм, киім, ұлттық киім, трансформация, қазақ тілі, түрік тілі, дәстүр.

¹Ахметбекова А.К. ²Монтанай Э.Э.

^{1,2}КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aaxbota@gmail.com, ²elmiramontanayeva@gmail.com

СМЫСЛОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ИДИОМ С КОМПОНЕНТАМИ ОДЕЖДЫ

Аннотация. Идиомы – это языковые выражения, имеющие особое или переносное значение, отличающееся от лексического значения отдельных слов. Они являются важной частью культурно-языкового наследия, отражающего менталитет, обычаи и традиции каждого народа. Идиомы могут основываться на различных аспектах жизни, и одним из таких аспектов является одежда. Цель данного научного исследования — проанализировать сходства и различия идиом, связанных с одеждой, в казахском и турецком языках, как наследников древнетюркской культуры. Научная значимость исследования заключается в выявлении культурно-языковых общих черт двух народов и демонстрации особенностей их развития. Новизна работы заключается в том, что впервые проводится комплексное

сравнительное исследование исторической и языковой трансформации названий одежды и идиом двух народов. Основные направления исследования сосредоточены на рассмотрении лексических и семантических различий концептов, связанных с одеждой, и идиом. Статья имеет практическую ценность для тюркологии, лингвистики и культурологии. Методология исследования опирается на сравнительно-исторический и семантический анализ. В ходе исследования изучено влияние культурного аспекта на происхождение и развитие названий одежды и идиом. В результате было установлено, что в турецком языке, под влиянием географических, климатических и историко-политических факторов, идиомы, связанные с одеждой, приобрели новое значение, в то время как в казахском языке многие древние идиомы сохранили своё изначальное значение. В заключении показано, что изменение концептов одежды влияет на изменения их образного значения.

Ключевые слова: идиома, фразеологизм, одежда, национальная одежда, казахский язык, турецкий язык, традиция.

Information for authors:

Akhmetbekova Akbota Karibayevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Montanay Elmira Azimbayevna, PhD student, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Ахметбекова Акбота Карибаевна, к.филол.н., доцент, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Монтанай Элмира Азимбаевна, PhD докторант, старший преподаватель, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметбекова Ақбота Қарибаевна, филол.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

Монтанай Элмира Азимбаевна, PhD докторант, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.

FTAMP 03.81.37

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.250>

*¹Жиренов А.А. ²Ошан Ж.

¹ «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru

«ТАУАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ» КІТАБЫНЫҢ «ШАҒАТАЙ ХАН» БӨЛІМІНДЕГІ КЕЙ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа. Шағатай ұлысын зерттеу жұмыстары соңғы жылдары елімізде қарқын алып келеді. Осы орайда тарихи еңбектерге деректанулық зерттеу жүргізуде тарихи мәселелерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеумен ұштастыра отырып қарастыру тәжірибеде бар зерттеу әдістерінің бірі болып саналады. Мақалаға арқау болған «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» трактаты Орта Азияны мекендеген көптеген түркі халықтары ортақ қолданған шығыс түркі тілі немесе ортағасырлық әдеби түркі тілі деп аталатын шағатай тілінде жазылған. Орта ғасырлардағы парсы-түркі тілінде жазылған тарихи шығармаларды анықтау мен оларды деректанулық тұрғыдан зерттеп, бұрынғы ғылыми жетістіктердің мазмұнын байытып, қатысты мәселелерге тұжырым жасау, тақырыпты едәуір тың мәліметтермен кеңейтуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Аталмыш «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабының Шағатай хан бөліміндегі кей тарихи тұлғаларға байланысты мәліметтерге орта ғасырларда парсы, түркі және басқа тілдерде жазылған тарихи шығармаларда сақталған деректемелерге деректанулық зерделеу жасау. Нәтижелер. Мақалада мәтінтанулық, деректанулық, герменевтикалық, салыстырмалы зерттеулерді қолдану нәтижесінде тарихи тұлғалардың тұлғалық болмысын айқындап ашып беру мәселесі басты назарға алынды. Қорытынды. Тарихи жазба мұраларға этимологиялық зерттеулер жасауда парсы тілінде жазылған әдеби нұсқаларға түркі тілінің ықпалы, шағатай-түркі тіліндегі нұсқаларда парсы және басқа тілдерден енген элементтерді назарға алып, дереккөзде сақталған тарихи мәселелерді басқа қырынан талқылау тың жетістіктерге жетуге жол ашады.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Қайду және Моғолстан ұлыстарының этносаяси тарихы» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR18574101).

Түйін сөздер: Шағатай, деректану, қаған, жазба жәдігер, Шағатай ұлысы, қараша.

Кіріспе

XIII ғасырда Орталық Азия даласында бой көтерген Шағатай ұлысы тек Орта Азия түркілерінің ғана емес, сонымен бірге Шығыс Еуропа, Орал, Еділ, Кавказ, батыс Қытай мен Солтүстік Үндістанды мекендеген халықтардың тарихында да елеулі өзгерістерге жол ашты. Шағатай мемлекеті XIII ғасырдың ортасында Шағатай ұлысының негізінде қалыптасып, саяси орталығы – Іле алқабындағы Алмалық қаласына (қазіргі Құлжа қаласының маңы) орналасты. Шағатай хан тұлғасы байсалды, қатал, тәртіпті сүйетін өжет мінезділікпен сипатталатын тұлға екенін әрі Үгедей қаған тірі кезінде Шағатайдың бүкіл ұлыста соншалықты билікке ие болғанын түркі-шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінде: «Ұлық Қаған Үгедей әр істе маңызды шешімдерді оның (Шағатайдың) кеңесінсіз және мақұлдауынсыз қабылдамаған» – деп келтірген сөздерден аңғаруға болады (Tavāīkh-i, 1502/03: f.86v). Шағатай бауыры Ұлық Қаған Үгедейден кейін арасы небарі жеті ай уақыт

өткен соң дүниеден өтеді. Шағатай ұлысын билеген хандардың (бастапқы кезеңі) ішінде Күйік қаған билік құрған тұста (1246–1251ж.) Орталық Азиядағы Шағатай әулетінің құзыр билігі артып, Шағатай ұлысының жер көлемі ұлғайа түседі. Ал, 1251 жылы Жошы әулетімен одақтас Төленің ұлы Мөңке қаған тағына отырғаннан соң орталық Азиядағы Шағатай билігі Мөңке қаған басқарған биліктің қысымына ұшырай бастайды. Шағатай, Үгедей әулетінен шыққан хан және хан-оғландары Ұлы қағанға астыртын қарсылық танытқандары үшін жазаланып, кейбірі бас сауғалап басқа елдерге өтіп кетіп жатты. Зерттеу жұмысы осы кезеңді парсы, түркі-шағатай тілдеріндегі дереккөздермен қарастыра отырып баға беру болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны ретінде «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегі қарастырылды. Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегі анонимдік «Му'изз ал-Ансаб» («Muizz al-ansab fi šarat al-ansb») еңбектерінің жекелеген деректемелерін аударып отырып өзара салыстырмалы, салғастырмалы түрде қарастырылады. Зерттеу жұмысы тікелей «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінің түпнұсқасына қатысты болғандықтан мақала қолжазба тарихын зерттеу, қолжазбатану және герменевтика әдіс-тәсілдеріне жүгінеді. «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасы әрбір кезеңде зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырған маңызды қолжазбалар санатына жатады. Отандық зерттеушілер арасында Ж.М. Сабитовтың «Таварих-и гузида-йи нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов» атты мақаласы және Ж.М. Сабитов, Р.Ю. Реваның «Сравнение сведений «Муизз ал-Ансаб» и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» о ханах улуса Джучи с данными нумизматики» қатарлы ғылыми мақаласы жарық көрді. М. Қожа мен А.К. Бегалиеваның «Мавзолей Толена в Огузтау – малоизвестный памятник Туркестанской области» атты мақаласында қолжазбада кездесетін археологиялық және этнологиялық ескерткіштер туралы тоқталып өтеді. Кеңестер Одағы кезеңінде жарық көрген «Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» атты қолжазба жинағында және 1965 жылы Мәскеуде жарық көрген Б.А. Ахмедовтың «Государство кочевых узбеков» шығармасында бұл еңбекке кеңінен тоқталған. Сонымен қатар, В.В. Трепавловтың «История Ногайской орды» кітабы, И.А. Мустахимовтың «Джучи и Джучиды в «Таварих-и гузида – Нусрат-наме» мақаласы, Л.Ф. Байбулатованың «Отражение роли ислама в «Таварих-и гузида – нусрат-наме» т.б. мақалалар бар. Түрік ғалымдары Алтыер Семиха «Semerkand Saray'undan tarihe bir bakış: Mes'ud bin usman kuhistân'nin tarih-i Ebu'l Naуr Han'ındaki minyatürler», Зайцев Илья және Серкан Аджардың «Orta Çağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair» және басқа мақалалар мен ғылыми еңбектен де кездестіруге болады.

Талқылау

Аталмыш анонимдік «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазба еңбегіне байланысты Кеңестер Одағы кезеңінде «Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» атауымен жинақ ретінде жарық көрген еңбекте «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» туралы төмендегідей сипаттама жасаған: «Шығарма мәтінінде автордың аты-жөні көрсетілмеген, еңбектің бізге белгілі екі нұсқасында да автордың аты жазылатын жерге бос орын қалдырып толтырылмай ақ тастап кеткен. Шығарманың авторы кім екендігі туралы бірнеше болжамдар айтылды. П. Лерх оны Джалал ад-Дин Румидің ұлы Сұлтан Уалад жазған деп есептеді. Алайда, ол XIV ғасырдың басында қайтыс болған және сыни мәтіннің баспагері дұрыс атап өткендей «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» 1504 жылға дейін орын алған оқиғаларды ғана баяндаған, сондықтан ол еңбек авторы бола алмайды» делінеді (Материалы, 1969:10). Ал енді Р.Г. Мукминова болса шығарма

туралы жоғарыда келтірілген үзіндіге негізделе отырып «шығармада аталған Мұхаммед Темір Шейбани ханның ұлы» деп пайымдаған.

Сөйтіп, *тарихи* f фактілер мен дерпектер оның Шейбани ханның «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасына тікелей қатысты болғанын және шығарма авторы сипатталған оқиғаларға қатысқан, оған жақын адам екенін көрсетеді. Р.Г. Мукминованың кеңесін пайдаланған А. А. Семенов «бұл еңбектің авторы Шейбани ханның өзі» деп нақтылай түскен. Ол тағы «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» авторын анықтау ғана емес, шығарманың атауын түсіндіру де даулы мәселе саналады. Атаудың кәдімгі аудармасы «Жеңіс кітабының таңдамалы хикаялары» немесе «Жеңіс кітабынан таңдамалы жылнамалары» сияқты деп жазған.

А.М. Акрамов шығарманың парсыша атауында тақырыптың екі бөліктен тұратын [Тауарих-и гузида], [нусрат-наме] екі бөлігінің арасында изофеттік байланыс жоқ, яғни «*تواریخ گزیده نصرت نامه*» («Тауарих-и гузида – нусрат-наме») деп есептей отырып, «Таңдамалы әңгімелер – Жеңіс кітабы» деген тағы бір пікір ұсынады.

Шығарма хижра бойынша 908 жылы жумада әл-әууәл айында басталды, ол жылдың алғашқы күні 1502 жылдың 2 қарашасына сәйкес келеді. Тауарихте сипатталған соңғы оқиғалар хижраның 909 жылы Зу-л-қа'да айында, яғни 1504 жылдың сәуір-мамыр айларында болған. Еңбекті жазу жұмысы 1504–1510 жылдар аралығында аяқталған болуы ықтимал, бұлай деудің себебі 1510 жылы Мұхаммед Шайбани хан қайтыс болған уақытқа сай келеді. Дейтұрғанмен, шығарманы 1504 жылы жазып тамамдаған деп есептеуге тура келеді. Еңбектің екі нұсқасы бар, олардың бірі КСРО ҒА АХИ ЛБ¹²-та сақталған, екіншісі Британ музейінде сақталған. Одан әрі қарай: «Бізге дейін жеткен екі қолжазба да ақаулы сипатта, беттері үзілген қолжазбадан көшірілген көрінеді. Екі нұсқа да бөлек тараулар жоқ. Жалпы алғанда, Лондон нұсқасы Ленинград нұсқасына (Санкт-петербург нұсқасы) қарағанда толықтау. «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» екі негізгі нұсқасынан басқа, шежіренің бірнеше қысқартылған нұсқалары бүгінгі күнге дейін сақталған, оларда Мұхаммед Шайбани хан қайтыс болған күнге дейінгі оқиғаларды баяндайтын қысқаша толықтырулар бар және әртүрлі тұлғаларға заңсыз жатқызылған» деген пікірлерді кездестіруге болады (Материалы, 1969: 9–14). Біз, міне осыларды ескере отырып еңбектің екінші нұсқасын (Rieu, 1888: 276–280), яғни Британия музейінде сақталған нұсқасынан пайдаландық.

Құжаттық деректер қатарына сол ел билеушілерінің жарлықтары, грамоталары, үкіметтік және ведомстволық бағынышты мекемелердің құжаттары, жеке актілер, лауазымды адамдар мен көрнекті саяси және діни қайраткерлердің хат-хабарлары жатса, ал, баяндау деректері қатарына жылнамалар, тарихи шежірелер, естеліктер, мемуарлар, тарихи-әдеби анықтамалықтар мен этикалық-дидактикалық мазмұндағы трактаттар жатады (Ахмедов, 1985:4). «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» деген атпен белгілі еңбек Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының Шейбани ханға дейінгі суреттейтін түркі-шағатай тіліндегі құнды жазба ескерткіші. Аталмыш еңбектің авторы белгісіз, бірақ оның түпнұсқа мәтіні хижра бойынша 908 жылы (1502-1503 ж.) жазылған болуы мүмкін. Алдымызда аталмыш қолжазбаның хижра жыл санағымен 970 жылы (1563 ж.) жазылған нұсқасымен зерттеу жұмысы жүзеге асырылады.

Бізге белгілі келесі бір еңбек парсы дари тілінде жазылған «Му'изз ал-Ансабфи шаджаратис салатин мағол» атты жәдігер бар. Ол да өте құнды саналады, дегенмен оның авторы да белгісіз.

Үшінші дереккөз Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайнидің (1226–1283 жж.) «Тарих-и жахангуша» еңбегі. Деректануда құжаттық және баяндау деректері басты маңызға ие. Сондай-ақ, аталмыш бағыт бойынша қазақстандық ғалымдардың ішінде Жошы Ұлысы

¹² Яғни, сол кездегі Ленинград бөлімі. Қазіргі Санкт-Петербург.

ғылыми зерттеу институтының директоры, тарихшы Проф. Ж.М. Сабитовтың «Таварих-и гузида-йи нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов» атты мақаласын атап өтуге болады. Мақалада міне осындай қолда бар деректер арқылы жан-жақты зерттеу қарастырылады.

Біз Шағатай ұлысын билеген хандарды зерттеу жұмысымызды Ұлық Қаған Үгедей мен бауыры Шағатай ханның қайтыс болуынан бастау алатын көріністен өрбітеміз. Осы мақсатта біз екі басқышты қарастырамыз. Бірінші кезекте Шағатай ханның қайтыс болу кезеңін анықтау үшін «Тауарихи гузиде-и нусрат наме», «Му‘изз ал-Ансаб» және «Тарих-и жахангуша» дереккөздеріндегі қатысты деректемелер ұсынылады. Онан соң Шағатай ұлысының құрылу кезеңіндегі басты тарихи тұлғаларға жоғарыда аталған дереккөздер аясында салыстырмалы талдау жүргізіледі.

Баршаға мәлім болғандай Үгедей қағаннан кейін араға алты ай, бір деректерде жеті ай салып Шағатай ханның да бұл өмірлік дәм-тұзы таусылып, о дүниелік болып кеткені туралы айтылған. Бұл жағдайды нақтылау үшін парсы, түркі шағатай тіліндегі деректер аясында оның ішінде «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» және «Му‘изз ал-Ансаб фи шаджаратис салатин мағол» еңбектерінде өзара айырмашылығы бар мәліметтері бойынша қарастырап болсақ, еңбек мәтінен:

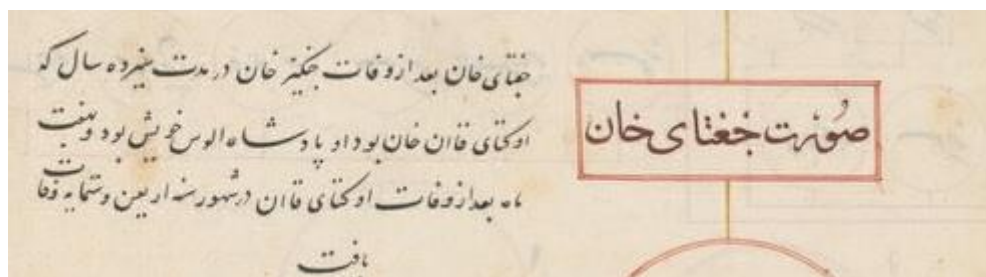
«قالان نيك وفاتيدین التي آى بورون تاريخ التي يوز سكيذ دا وفات بولدى و اليه يرجع المآب» деген мәліметті кездестіресіз (Tavāriḡh-i, 1502/03: f.86v).

Онда «Қаанның уафотидин алти ай бурун тарихі алти йуз сакизда уафот булди. уа илайһи йаржибул мааб» деп жазылған. Бұл тіркесті:

«Қаған қайтыс болғаннан алты ай бұрын 608 жылы (хашиесінде: 638) опат болды» – деп аударуға болады. Автор кітап жиегінде 638 деп көрсетіп өткен. Автордың мұндағы «Қаған» деп отырғаны Шағатай қаған болуға тиіс. Осы орайда бұл тіркесті «Шағатай қаған қайтыс болғаннан алты ай уақыт бұрын Үгедей қаған өмірден озды» деп түсінуге болады. Егер автор бұл жерде «Қаған» деп Үгедейді меңзеген болса, контекстегі сөздер «Үгедей қағанның қайтыс болудан алты ай уақыт бұрын Шағатай қаған өмірден озды» болып шығады. Сонымен, «Тауарих-и гузида» бізге Үгедей қаған өмірден озған уақытын 638 жыл деп көрсетіп тұр деп түсінуге болады.

Ал, «Му‘изз ал-Ансаб» атты еңбектің 29 бетінде:

«Шағатай хан баьд аз уафот Жангизхан дар муддат сиздах сол ке Уктай қаан хан буд у Подшоһ улус хиш буд уа һафт моһ баьд аз уафат Уктай қаан дар шуһур санаһ арбаьин уа ситтмә йе уафот йофт» деген дерек бар.

Сурет 1. «Muizz al-ansab f šarat al-ansab (Muiz al-ansab)», 29 бет

Аудармасы: Шыңғысхан қайтыс болып, оның орнына Үгедей хан болып тұрған кезде Шағатай хан он үш жыл (бойы) өз ұлысының патшасы болды және Үгедей хан қайтыс болған соң жеті айдан кейін, 640 жылы қаза тапты («Muizz al-ansab f šarat al-ansab», 1501–1600: 29 p.).

Біз осы екі деректі салыстырсақ, бірінде хижра бойынша 638 жылы делінсе, екіншісінде хижра бойынша 640 жылды көрсетіп отыр. Шын мәнінде екі деректемеде көрсетілген уақыттың айырмашылығы кем дегенде бір жарым жылдан екі жылға дейін ұлғая түседі.

Бұл туралы Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайнидің «Тарих-и жахангуша» еңбегіндегі мәліметі былайша жазылған:

«Боқи умр бар ин жумлат буд та нагоһ дар панжум жумада алахиро сана тисъ уа саласин уа ситтмә йе һадем леззат аз камин бирун тохт..» (تا باقى عمر بر ين جملت بود تا ناگاه در پنجم) (جمادى الآخرة سنة تسع و ثلثين و ستمائة هادام لذات از كمين بيرون تاخت و مغافصة تير اجل از شست قضا پنداخت (Juwayni, 1 part, 1912: 158 p.).

Бұл тіркесті қазақша аударатын болсақ:

«Оның қалған өмірі мынадай болды. Ол (Үгедей) 639 жылы жумада ал ахира айының бесі күні кенеттен өлім аузына ілікті».

Сонымен, біз үш дереккөз аясында үш түрлі мағлұматқа ие болып отырмыз. Бұл көрсеткіштер Григорян жыл санағы бойынша бірі 1241, екіншісі оның келесі жылы, яғни 1242 жылға тура келеді. Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни көрсеткен деректегі «639 жылы жумада ал ахира айының бесі» деген көрсеткіш Григорян жыл санағы бойынша 1241 жылдың 17 желтоқсанын көрсетеді. Біз Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни көрсеткен уақыттың келесі тарихшы Рашид ад-Диннің еңбегінде көрсетілген күнді (Рашид ад Дин, 1968:43) дұрыстай алатынын назарға ала отырып Шағатай ханның қайтыс болған уақытын «Му'изз ал-Ансаб» еңбегінде айтылып өткен уақытын 1242 жылдың 11 шілдесі деп қарастыруды жөн санаймыз.

Ағайынды қос Қаған ұлыстарының бір ұлыс астына енуін тарихта Үгедейдің ұлы Қаған тағына отырып Қарақорымға қоныс аударуымен байланыстырады (БНМАУ-ын түүх, 1966: 335). Осыған байланысты бұл оқиғаның басталуы 1230 жыл деп қарастырылады. Осыдан бастап Үгедей ұлысы жеке дара сөз болмайтынын да көре аламыз.

Шағатай ұлысының құрылу кезеңіндегі антропонимика мәселесін біз парсы, түркі шағатай тіліндегі аталмыш деректер аясында баға беруге тырысамыз. Дегенмен, тәжірибе жүзінде «Му'изз ал-Ансабты» оқу факсимильдік шағын өлшем тұрғысынан қиындық туғызғанымен, геометриялық фигуралар мен сызықтар арқылы оқу ондағы атаулардың оқылуын тексеруге мүмкіндік береді. Сол сияқты түркі шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегі де жазу үлгісі жағынан араб және парсы әріптерінің асты үсті таңбалану жүйесіндегі жіберілген қателіктері атаулардың оқылуын біршама қиындатады десек болады.

Сонымен, түркі-шағатай тіліндегі «Нусрат наме» еңбегінде «Шағатай ханның патшалығы және қайтыс болуы» бөліміне былай деп жазылған:

«Шағатай ханның Бодшоһлиғи вә охәр уофоти ниң зикри Уруғләри һәр бири йәнә биридин суң бодшоһ булғани бу жақға еткур уа Қоан бирлә Шағатай хан улқандин суң Қара һулаку Шағатай ниң улуғ уғли Муатукан ниң бари уғланларидин улуғ ирди. Жингизхан замонида Бомианда уқ тикип улди акарджә уали альһад ирди Куйук¹³ хан Шағатай ханның ужунжи уғлы Ийсу Мункани ул жиһатдин Ким Қаан бирлә йағилық қила туруп ирди Шағатай улусиға Бодшоһ булсун диб ибарди Мунка Қаан хан булди ирса Қараһулакуға йарлиғ булди ким Ийсу Мунка ни улдуруб узи Улусға бодшоһ булғай Қараһулаку анка итмай йулда уафот булди Хотуны Уржытаһ хатун ким Уйрат қаумидин ирди Буранжи Курган ниң қизи ирди Ийсу Мункани йарлығ йусуни бирлә ултурди тақи узи абушқаси урниға Бодшоһ булди тақи Мунка Қаан улди ирса Қубылай Қаан» (Tavāriḡh-i, 1502/03: f.86v)

Аудармасы:

¹³ Куйук есімін Г әрпімен Гуйук деп берсек. Моңғол тілінде Гүй-х сөзі шапшаң, тез жүгіру мағыналарында қолданыс тапқан. Араб парсы деректері Гаф әрпі қолданысын Каф әрпімен ауыстырып келтіретіндіктерін атап өткен жөн.

«Руларының әр қайсысы бірінен соң бірі патша болғаны бұл жаққа жетті. Қаған мен Шағатай хан өлген соң Шағатайдың үлкен ұлы Шыңғыс хан заманында Бамианда оқ тиіп өлген Мутуканның барлық ұлдарының үлкені Қарахулагу орынбасар болды, сол себепті Қағанмен (арада) жаулық бар еді. Күйік хан Шағатайдың үшінші ұлы Есу Мөнкені Шағатай ұлысына патша болсын деп жіберген еді. (Нәтижеде) Мөнке қаған хан болды. Соған қарамастан Қарахулагуға Есу Мөнкені өлтіріп өзі (сол) ұлысқа патша болсын деген жарлық болды (яғни, Мөнке Қаған хан Есу Мөнкені өлтіруге жарлық берді). Қарахулагу оған жетпей жолда опат болды. Әйелі (есімі) Уржатаһ хатун ойрат Буранжы Курканның қызы болатын. (Ол, Уржатаһ) Есумөнкені (Мөнке қаған) жарлығы йусунимен өлтірді. Тағы өзі абушқасы (қария) орнына патша болды».

Бұл бойынша болғанда «Нусрат наме» еңбегі ұлысқа кім билік жүргізіп отырғанын, нақты уақытты көрсетпеуі жоғарыдағы парақтағы Ұлық қаған Үгедей мен бауыры Шағатай ханның қайтыс болуынан басталған сәтпен түсіндірілсе керек. Мұнда даудың басы Шағатай ханның қайтыс болуымен қатысты көрсетіледі. Осы орайда біз мәтінде кездесетін Муатукан, Күйік, Қара Хулағу, Ийсу Мөнке, Уржитаһ, Мөнке қаған қатарлы тұлғалар есімін төмендегі кестеде көрсетуге болады.

Тарихи тұлғалар есімінің түрлі еңбектегі жазылуы
"Spelling of the names of historical figures in various works."

«Нусрот наме» Nusrot name	«Му‘изз ал-Ансаб» Muizz al-ansab	«Тарих-и жахангуша» Tārīkh-i Jahāngushā
Муатукан Muatukan	Митукан Mitukan	Матукан Matukan
Ийсу Мунка Iisu Munka	Ийсу Мунка Iisu Munka	Ийсу Iisu
Қара хулаку Qara Hulaku	Қара хулау Qara Hulau	Қара Qara
Уржитаһ, Урхиа Urzhitakh, Urhia	Уркунә Urqunә
Налиғу, Алғу Naligu, Algu	Алғу Algu	

«Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабының «Шағатай хан патшалығы және қайтыс болуы» бөлімін «Му‘изз ал-Ансаб фи шаджаратис салатин мағол» және Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни парсы тіліндегі «Тарих-и жахангуша» атты еңбегінің бірінші томында кездесетін «Ису Мунке» деген есімге талдау жасар болсақ, мұндағы «Йсу» сөзінің этимологиясын тарихтағы Бозанжардың анасы Алан-Қуаны моңғолдар Хазіреті Иса (с.ғ) тұлғасына телу ықтималдығы бар деген ойдың басымдыққа ие екенін аңғарамыз (Рашид ад Дин, 1968: 114 б.). Сол сияқты Уркунә (Уркунә, Ургунә) түрінде Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни еңбегінде кездескен есім бар. Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни «Тарих-и жахангуша» атты бұл еңбектің жазылған уақыты «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінен ертерек жазылған. Яғни, ол алғашқы дереккөз ретінде қарастырылады.

«Нусрат намеге» жазылған «Уржитаһ» деген адам есімін Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни еңбегіндегі нұсқаға негізделсек «Уркунә» деп көрсетуге болар еді. Еңбектерде кездескен «Мункә» атауына келер болсақ, шағатай жазба тілінің емлесі бойынша «У» (و) әрпі «О» әрпіне жақын оқылатынын ескеруге тура келеді. Мұндағы «Монкә» біздің сөзімізбен айтқанда «Мәңгі» сөзімен мәндес болып келеді. Қазақтың кісі есімдері қорында Мөнке деген адам аты жиі кездеседі (Мысалы: Мөнке би). Осыған сәйкес мұндай есім

отандық тарих ғылымында «Мөңке» түрінде дұрыс жазылып келеді. Осыған сәйкес «Есу Мөңке», «Мөңке қаған» деген атаулар жарияланымдарда бірізділік сақтағаны дұрыс.

Мәтіндегі «Митукан» деп жазылған есімді Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайни өз еңбегінде «Матукан» деп көрсеткен. Бізше болғанда есім тіліміздің табиғатына жақын.

Күйік есіміне келер болсақ осы есімнің моңғол тіліндегі үлгісі саналатын «Гүй-х» сөзін ғалымдар «шапшан», «тез жүгіру» мағынасында болған деп санаған (Базылхан Б. 1984:150). Отандық тарих ғылымында бұл есім «Күйік» түрінде орныққан. «Күйік» сөзінің де тарихи тамыры тереңде деп санаймыз.

Айтулы еңбектің келесі мазмұнында төмендегдей мәтін сақталған:

*«Абишқа ни Муатукан ниң учунжи уғли Буриниң Улуғ уғли
ирди ибарди Урхиа хатун ни алғай Қара Гулаку урнида Шағатай улуси
ниң хақими булғай ул махалда Қубилай Қаан бирла Арық Бука
ниң арасида Йағи лиқ ирди Арық Бука жәрики йулда Абишқа ни
тутуб аниң қашиға барди лар тағи устай га буйурди ани
ултурди тақи Шағатай ханниң алтинжи уғли Байдар уғли Алғу Арық
Бука қашиға бариб ирди йарлиғ бирди ким Шағатай улуси га бад
шаһ булғай уа ул ирларни Қубилай Қаан бирла аниң уруги
ниң жарикидин сақлағай уа ул ирларниң мал уа тауарин жарик
маслахати ужун буткариб ибаркай ким фароғат бирла жарикин йарағлаб
Қубилай қаан ниң устика йурикай Алғу килиб қарар табиб ба
шаһлиқ га ултурди тақи нижә махал дин суң Урхиа хатун Арық
Бука қашиға бариб алғудин куб шикоят қилди нижа уақт анда
ирди андин суң Арық бука илжислар ибарди ким ул хадиниң тауари
дин ун дин ики айриб жәрик ужун куб мал алиб келкай
лар ул барған илжи ларниң атлари Иркакун Буритай
Шади ирди алар бариб Алғуға йарлиғ иткуруб улойат лар
идин тауар мал тауаниға турур ирдилар тақи хасил булғанни нукарларидин ибари лар
уа узлари каноре ирларда ирмақ бунка зур ирди ул илжи» (Tavātkh-i, 1502/03: f.87r).*

Мәтіннің аудармасы:

Шағатай ұлысының хәкімі болсын деп және Урхия хатунды (әйелдікке) алсын деп, Қарахулағудың орнына Мутуканның үшінші ұлы Бөрінің үлкен ұлы Абишқаны жіберді. Құбылай қаған мен Арық бұғаның арасында дұшпандық бар еді. Арық-бұға әскері жолда Абишқаны ұстап алып оны тұтқындауға бұйырды. Кейін оны өлтірді. Шағатай ханның алтыншы ұлы Байдар ұлы Алғу Арық-бұғаның қасына барған уақытта оны Шағатай ұлысына патша болады және ол жерлерді Құбылай хан мен оның әскерінен қорғайды әрі ол жерлердегі малдары мен жасырып қойған қазына мүлкін әскер мүддесі үшін таратып жібереді кейін уақыт тауып әскерін жарақатан Қубилай қағанға қарай қарсы беттейді деп жарлық шығарды.

Алғу келіп шешім тауып патшалыққа отырады. Бірнеше уақыттан соң Урхия хатун Арық-бұғаның қасына барып Алғудың үстінен көп арызданады. Ол (бұрын) біраз уақыт оның жанында болған еді. Одан соң мал мүліктің оннан екі (бөлігін) әскері үшін көптеп алып келсін деп Арық-бұғаға елшілер жібереді. Барған елшілердің аттары: Еркекүн, Бөрітай, Шади дегендер еді. Олар барып уәләяттардан (аймақтар) келген мал мүлік заттардың бар екенін білдіріп Алғуға жарлық жеткізді. Қосымша пайда болған (дүниелерін) нөкерлері арқылы жіберіп, өздері маңындағы жерлерде бөлектеніп көңілдерінше (аялдады)».

Еңбектің келесі парағы былайша жалғасады:

Илчиларниң нукари ул кеноре ирдин ирмақ алиб Ариқ бука табугина барурда
Алғу диди ким мунда турубкур илчилар келсунлар тамом мол ни алиб андин барингиз
диди тақи нича мударат дин сунк илчилар қалған мални буткариб килди лар ирса ул ибаркан
нукарларини сақлаб ибармай турур суради лар ким
Бу жаққа нә учун бармадинк диканда Алғу моний булуб қуймади диб
турур жун(чун) илчилар бу сузни ишткач Алғуға бариб диди лар ким биз Ариқ
буканиң йарлиғ йусуни бирла Ариғ Букадин келиб мол алиб нукарлар
имиздин ибардук ким поре мални илитиб барғай имди бизниң
нукаримизни нә жиһатдин ибармадингиз диди чун Алғу ул молдин томъ қилиб ирди
Алғу аларниң сузика ажигланиб илчини тутуб сақлади
тақи биклари бирла кенкашти ким маслахат нечук курарсиз диди ирса бик
лардин диди лар ким бу кинкаш илчи ни тутмасдин бурун керак ирди
диди лар имди мундағ уақиь булди Ариқ бука бирла иағи булдуқ
имди андин йуз урмак диди тақи Қубилай қаан га куч бермак керак
диб кинкаш дин сунг илчини ултуруб ул мал уа йарағни узи
алди тақи жарики(чарик) йарағлиқ булди Урхия хатун тақи Ариқ букадин
келкаж Алғу ани алди тақи Шағатай улуси га бодшоһ булди Ариқ бука бу хабарни
ишткач чарик тартиб қилиб мауареннаһр устика барди ики наубат
урушуб Ариқ бука бузулди учунжи урушта Алғудин Ариқ бука қачиб... (Tavārīkh-i,
1502/03: f.87v)

Аудармасы:

Ол елишлердің нөкері сол маңдағы жерден бөлек (жер) алып Арық-бұғаға қызметке барарда Алғу оған: мұнда қарап тұр, елишлер келсін. Барлық малды алып сол жақтан барыңдар деді. Біраз уақыттан соң елишлер қалған малды толықтырып келді. Сөйтсе, ол жіберген нөкерлерін тоқтатып жібермей тұрған. Сонда мына жаққа не үшін бармадыңдар деп (олардан) сұрады. Олар: Алғу тоқтатты деп айтты. Сонан соң бұл сөзді елишлер естіп Алғуға барып айтты: біз Арық-бұғаның жарлығы бойынша келіп Арық-бұғадан мал алып нөкерлеріміз арқылы жібердік. Бір бөлік малды ала барсын (деп). Енді біздің нөкерімізді не себепті жібермедіңіз дегенде: Алғу ол малдан дәмелі еді – деп айтты. Алғу олардың сөзіне ашуланып елишіні ұстап (өздерінде) қалдырды және бектерімен кеңесті. (Алғу): Мәслихат жасауды қалай қарайсыздар деді. Бектер: бұл кеңесу елишіні ұстап алудан бұрын қажет еді. Енді, міне мұндай жағдай болды. Арық-бұғамен дұшпан болдық. Енді одан бет бұру (керек) болады – деп айтты. Олар кеңесіп болған соң Құбылай қағанға қолдау көрсету керек деп елишіні өлтіріп, сол мал жарақты өзіне алды. Әрі әскері де қару-жарақты болып қалды. Арық-бұғадан келер (жолда) Урқия хатунды Алғу (әйелдікке) алды. Шағатай ұлысына (Алғу) патша болды. Арық-бұға бұл хабарды естіп әскер жинап Мәуереннахрге барды. Екі мәрте шайқас жүргізгенде Арық-бұға тойтарысқа ұшырады. Үшінші ұрыста Арық-бұға Алғудан жеңіліп қапты.

Еңбектің келесі бетінде тағы мынадай мәліметтер кездеседі:

«(Арық бұға) Самарқанд пен Бұхара жаққа аттанып Алғу нөкерлерінің көп мал және тауарларын тартып алып оның елін талқандады. Арада бір жылдан соң Алғу опат болды. Оның барлық бектері мен әскерлері Урхия хатунның үкімінде өтті. Ол өз ұлы Қарахулагудан туған немересі Мубарак шахты патшалыққа отырғызды. Ол елді қанап, парақорлық өршиді. Мубарак шахтың ұлы мұсылман еді. Ол имандылық танытып қиянатқа жол бермей жүрген еді. Арық-бұға ол жерде әлсіздік танытып қағанның жанына оралады. Ол қаған қызметіне жарауды солай көрді. Муатуканнің екінші ұлы Исун Туадан туған Барақты (Мөңке) Қаған көп уақыттан бері өзіне жақын тұтушы еді. Оны (Барақты) Шағатай ұлысына Мубарак шахпен ұлысты бірге басқарсын деп жіберді. Ол барған бойда

Мубарак шахтың күшіті екенін көріп үкім мен жарлықты көрсетпей шыдап жүрді. Нәтижеде, ол билікті өзі алды. Бұл хикая туралы жоғарыда айтылды. Кейін Барақ тақта отырды. Ол құрылтай ұйымдастырып Қайдуга кісі жіберіп айтты: «Біздің әскеріміз өте көп. Бұл уалаяттарды ала алмаспын. Мына суды кешіп өтіп Хурасанды алмақпын. Қайду ол жақта маған қажет болады, жәрдем берсе екен» деді. Қайдудың Абақа ханмен арада дұшпандығы бар еді. Ол бұл сәлемді сөзді қабыл алды. Қыпшақ (өзінің) ұлы Куйік ханның ұлы Сартақунды қалың әскер қосып Барақтың көмегіне барсын деп бұйырады. Барақ әскерімен суды кешіп Мару¹⁴ жақтың шекарасына жетіп келді. Кейін келе Абақаның інісі Топсынмен шайқасуға бекінді. Сажакту есімді кісінің бегі Қыпшақтың Барақпен бірге келе жатқанын, олардың қасына қашып барғанын хабарлады» (Tavārikh-i, 1502/03: f.88r).

Еңбектің келесі бетінде мынадай оқиғалар баяндалған:

«Мен Қыпшаққа қарыздармын, мен патшамның қасына келдім», – деді. Кейін Қыпшаққа жақсы жылқылар берді. Қыпшақ оған бірнеше жақсы аттарды алып барып Бараққа тарту ет деп бұйырды. Сажакту солай жасады. Ертеңіне таң ата бере Барақ әскері Жалайыртай Қыпшақтың қасына барды. Ол оған: «Барақ мұнша әскермен келіп жатыр. Саған қылыш сермемекші. Не де болса, Сажакту өз қарыздар адамына, байланып тұр. Осыныша уақытта не үшін сенің қасыңа келмеді. Бүгін Барақтың елінен шығып сендерге келді. Бараққа лайық аттарды өзің алдың. Ал, сен өзіңе лайық көргенді оған бердің», - деді. Оның бұл сөздеріне Қыпшақ: «Сен туысқандардың арасына іріткі салып жатырсың», - деді. Жалайыртай оған: «Мен Барақтың құлымын, сенің де құлыңмын. Маған ауыр сөздер айтып тұрсын», - деді. Бұл сөзге Қыпшақ: «Сен қараша басыңмен Шыңғыс хан ұрпағымен сөз таластырмақсың ба? Сен ит маған осылайша ырылдап тұрмақсың ба?», - деді. Жалайыртай оған: «Мен ит болсам да Барақтың итімін. Маған кеудеңді көтер ме!» - деді. Бұл сөздерді естіген Қыпшақ ашу шақыра сөз бастады: «Сен маған сөз қайтарып тұрсың, мен сенің беліңді шабамын. Барақ ағам маған сен үшін не айтар дейсің. Жалайыртай! Өз қанжарыңды қолыңа ал, мен сенің қарныңды жарамын», - деді. Сонымен ол екеуі жанжалдасып Барақтың алдына барды. Олар Барақтың қасында отырып пікір таласты. Бірақ, Барақ бұған ештеме демеді. Қыпшақ оның Жалайыртайды жақтап отырғанын түсінді. (Қыпшақ) бұл қорлыққа төзе алмай Барақтың ордасынан шығып кетті. Ол өз әскерін, өзінің ордасын Марудің жоғары жағына апарып орналастырды. Одан соң бұрылып дарияны кешіп өтті. Барақтың бұдан хабардар болғаны, Йасар мен Шабатты жібергені, оның Қайдудың қасына барып қайта оралмағаны, Барақтың әскері тарқап кеткені туралы жоғарыда дастанда айтылды» (Tavārikh-i, 1502/03: f.88v).

Еңбек мәтінінде одан ары мынадай оқиғаларды баяндайды:

«Одан соң Барақтың үлкен ұлы Бектемур мен Алғудың балалары Хупай Қинан (Чупан Қапан) жауласып қашып Қаған қызметіне барды. Угедейдің немересі Шабат пен бір бөлік бектер барып Қағанға қосылды. Одан соң, Хулағудың ұлы Мубаракшах Абақа ханға барып мерейі үстем болып биіктеді. Текудар әскері Ғазнада еді. Оны солардың сардары етіп тағайындады. Барақтың өлімінен кейін Шағатай ұлысын Барақтың немере ағасы Сарбанның ұлы Никпайға берді. Ол үш жыл патшалық қылды. Одан соң патшалықты Шағатай ханның жетіншісі ұлы Қадақтың ұлы Бұқа-теймурге берді. Бірнеше уақыт патшалық қылып жүргенде ол да «да'ус саълаб» деген дертке шалдықты. Шашы мен сақалы жидіп түсіп, осы аурудан өлді. Одан соң Қайду патшалықты Барақтың ұлы Дуаға алып берді. Оның жарақаты асқынып науқасқа шалдықты. Оның жарақаты туралы жоғарыда толықтай тоқталып кеттік» (Tavārikh-i, 1502/03: f.89r).

Біз «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабының Шағатай хан бөліміндегі кей тарихи тұлғаларға қатысты мәліметтер берілген мәтіндердің жекелеген парақтарын бастапқы

¹⁴ Қазіргі Түркіменстан еліндегі Мерв

қадамда аударып ұсынып отырмыз. Онда сөз болған тарихи тұлғалар моңғол дәуіріндегі деректерде, соның ішінде Парсы деректері саналатын Фазлаллах Рашид ад-Диннің әйгілі шығармасы «Жами'ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») тарихи еңбегінде, Ала ад-дин Ата Мәлік Жуайнидің «Тарих-и жахангуша» («Әлемді бағындырушының тарихы») қатарлы әйгілі тарихи шығармаларда, қытай авторы Су Ляннің «Юанши» («Юань династиясының ресми әулеттік тарихы») және «Моңғолдың құпия шежіресі» сияқты кітаптарда кездеседі. Сол еңбектерде кездесетін кей тұлғалардың есімі әртүрлі тілде жазылғандықтан, тілдік себептерге байланысты әуелгі нұсқасы ашып көрсетілмей қалып келеді. Біз «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабындағы қатысты мәліметтер, міне сондай ақтаңдақтардың орнын толтыра алады. Бізше болғанда еңбектегі түпнұсқалық дереккөздерді ескере отырып адам аттарын ғылыми айналымға енгізуде тарихи еңбектердегі түрлі нұсқаларды басшылыққа алуды маңызды деп санаймыз.

Зерттеу нәтижелері

Түркі шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасының Британдық нұсқасындағы «Шағатай ханның патшалығы және қайтыс болуы» бөлімін қарастыру жұмысы төмендегідей нәтижелерге қол жеткізді: «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» атты бұл шығарманың Ұлық қаған Үгедей мен бауыры Шағатайдың билік басынан кеткеннен кейінгі кезеңдегі көптеген уақиғаларды баяндауға арналған «Шағатай ханның патшалығы және қайтыс болуы» атты бөлімі алдыңғы ғасырларда жазылған «Жами'ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы»), «Тарих-и жахангуша» («Әлемді бағындырушының тарихы»), «Тарихы Уассоф» («Уассофтың жазған тарихы») секілді парсы тілінде жарық көрген еңбектерге сүйене отырып толықтырылғаны нақтылана түседі; Шағатай ұлысының географиялық орналасу шеңберінің әлде де терең зерттеулерге мұқтаж екенін көрсететін кейбір тарихи факторларды алға тартады; аталмыш шығарманы Қазақстанның мемлекеттілігі тарихының дереккөзі ретінде қарастырудың маңыздылығын аша түседі, сондай-ақ шығарманың құнды мағлұматтар беруге әлеуетті дереккөз екендігіне ғылыми қауымның назарын аударады; «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасының көркем әдеби шығарма санатына жатпайтын тарихи туынды екенін контекстегі қатысты мазмұндармен дәлелдейді.

Қорытынды

Шағатай ұлысы тарихына қатысты жазба деректердің араб, парсы, түркі-шағатай, қытай, көне ұйғыр тілдерінде жазылғаны белгілі. Осылардың ішінде парсы, түркі тілдерінде жазылған тарихи еңбектердің алатын орны ерекше. Мақалада мәтінтанулық, деректанулық зерттеулерді қолдану нәтижесінде жекелеген тарихи тұлғалар өмірбаянының хронологиялық тұстарын айқындап ашып беруге болады. Түркі шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» нұсқасының «Шағатай ханның патшалығы және қайтыс болуы» бөлімінің үзінділерін аудару арқылы тарихи еңбектерді түп нұсқасынан мемелкеттік тілге аударып жариялаудың Отандық тарих ғылымында маңызы өте жоғары. Шағатай ұлысының құрылу кезеңіндегі бастапқы кезеңі зерттеу нысанамыз ретінде қарастырылып, аталмыш шығармадағы кейіпкерлердің есімдеріне тілдік-этимологиялық тұрғыдан ашудың мүмкіндіктері бар. Шағатай ұлысы тарихын сипаттайтын жазба деректерін қазақ тіліне аударып, ғылыми айналымға түсірудің маңыздылығы жылдан жылға артып келеді. Қорытып айтқанда алдағы уақытта осындай ортағасырлық қызықты әрі құнды тарихнамалық шығармаларды терең әрі жан-жақты зерттеп-зерделеудің маңызы зор болып табылады.

Әдебиеттер:

Ахмедов Б.А., 1985. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент: Фан. 262 с.

Базылхан Б., 1984. Монгол-казах толь. Өлгий. 885 б.

Базылхан Б., 1999. Қазақ және монғол тілдерінің салыстырмалы - тарихи грамматикасы. Алматы. 165 б.

БНМАУ–ын түүх. Гурван боть. Тэргүүн боть. 1966. Улаан-Баатар. 335 б.

Маемерова А. Значение и происхождение имени «Сайкал» в тюркских языках. // *Turkic Studies Journal*. С. 5 (1) 119–130. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 650 с.

Рашид ад-Дин. 1968. Джамии ат-таварих. Том 2. Москва: «Наука».

Х.К. Баранов. 1985. Арабско-русский словарь. Москва., изд. «Русский язык». 944 с.

Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Москва, 1960. 668 с.

Шейх Сулайман Афанди Узбаки эл-Бухари. Фарханг чағатаий фариси. Тебриз, 1973. 397 б.

Juwayni Ala'u 'D-Din Ata Malik-i. 1912. Ta'rikh-i-jahan-gusha. 531 p. [Электронный ресурс]. URL: <https://ia801508.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.322637/2015.322637.Tarikh-i-jahan-gusha-Of.pdf>

Muizz al-ansb f šarat al-ansb (Муиз аль-ансаб). (1501-1600). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits.Persan 67. 183 p. [Электронный ресурс] – URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>

Charles Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London, 1888. 276-280 p. [Электронный ресурс]. URL: <https://archive.org/details/catalogueofturki00brituoft>

Tavārikh-i Guzīdah-yi Nuşrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 p. link: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1

References:

Akhmedov B.A. (1985). Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pis'mennyye pamyatniki) [Historical and geographical literature of Central Asia XVI-XVIII centuries. (Written Monuments)]. Tashkent: Fan. 262 s.

Bazylkhan B. (1984). Mongol-kazakh toil [Mongolian-Kazakh dictionary]. Ölgii. 885 p.

Bazylkhan B. (1999). Qazaq jäne mongol tilderiniñ salıstırmalı - tarixi grammatikası [Comparative-historical grammar of the Kazakh and Mongolian languages]. Almaty. 165 p.

BNMAU-yn tüükh (1966). Gurvan boti. Tergüün boti. [History of the People's Republic of China. Three volumes. The first volume]. Ulaan-Baatar. 335 p.

Mayemerova, A. (2023). Znachenije i priznaniye imeni «Saykal» v tyurkskikh yazykakh. *Zhurnal tyurkologii*, 5 (1), 119–130. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-119-130>

Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV – XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy) [Materials on the history of Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (excerpts from Persian and Turkic works)]. 1969. Alma-Ata: "Nauka" publishing house. 650 s.

Miller B.V. (1960). Persidsko-russkiy slovar' [Persian-Russian dictionary]. Moscow. 668 s.

Rashid al-Din. 1968. Dzhami at-tavarikh. Tom 2. [Jami al-tawarikh. Volume 2]. Moscow: Nauka.

Sheikh Sulaiman Afandi Uzbaki al-Bukhari (1973). Farkhang Chagatai Farisi. Tabriz. 397 p.

Electronic source: Juwayni Ala'u 'D-Din Ata Malik-I (1912). Ta'rikh-i-jahan-gusha. 531 p. [Electronic resource] - URL: <https://ia801508.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.322637/2015.322637.Tarikh-i-jahan-gusha-Of.pdf>

Muizz al-ansb f šarat al-ansb (Muiz al-ansab). (1501-1600). Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits.Persan 67. 183 p. [Electronic resource]. URL: <https://gallica.bnf.fr>.

Charles Rieu (1888). Catalog of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London, pp. 276-280. [Electronic resource]. URL: <https://archive.org/details/catalogueofurki00brituoft>

Tavārikh-i Guzīdah-yi Nuşrat-nāmah (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 r. link: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1

¹Жиренов А.А. ²Ошан Ж.

¹ РГП на ПХВ «Ғылым ордасы», Алматы, Қазақстан

² Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru

СВЕДЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЯХ В РАЗДЕЛЕ «ЧАГАТАЙ ХАН» КНИГИ «ТАУАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ»

Аннотация. В последние годы исследование Чагатайского улуса активно развивается в стране. Одним из используемых методов является анализ исторических проблем в сочетании с лингвистическими исследованиями в рамках источниковедения исторических трудов. Трактат «Тауарихи гузиде-и нусрат наме», написанный на чагатайском языке, известном также как восточно-тюркский или средневековый литературный тюркский язык, стал важным объектом изучения. Он был распространен среди различных тюркских народов, населявших Среднюю Азию. Рассмотрение исторических произведений Средневековья, написанных на персидско-тюркском языке, и их источниковедческое исследование обогатят содержание предшествующих научных достижений и позволят сделать выводы по актуальным вопросам, расширяя тему значительными деталями. Цель и задачи исследования. Проведение источниковедческого анализа данных, касающихся определенных исторических личностей, упоминаемых в разделе Чагатай хана книги «Тауарихи гузиде-и нусрат наме», которые сохранились в исторических произведениях, написанных в Средние века на персидском, тюркском и других языках. Результаты. В статье, благодаря использованию текстологических, источниковедческих, герменевтических и сравнительных исследований, основное внимание уделяется проблеме выяснения личности исторических деятелей. Заключение. Исследования, проведенные над источниками, предоставляют возможность в определенной степени выявить влияние персидских источников на тюркские и другие источники, выделить общие элементы и рассмотреть научную проблему с другой точки зрения, открывая новые перспективы для более обширных результатов.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Этнополитическая история Улусов Чагатай, Хайду и Могулистана по данным арабских, монгольских, персидских, китайских и тюркских источников» (Регистрационный номер: BR18574101).

Ключевые слова: Чагатай, источниковедение, каган, письменные памятники, чагатайский улус, караша.

¹Zhirenov A.A. ²Oshan Zh.

¹RSE «Ғылым ордасы», Almaty, Kazakhstan

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹seikhuni.kz@mail.ru, ²zhan918@mail.ru

**INFORMATION ABOUT SOME HISTORICAL FIGURES
IN THE «CHAGATAI KHAN» SECTION OF THE BOOK «TAUARIH-I
GUZIDA-Y NUSROT NAME»**

Abstract. In recent years, the study of the Chagatai ulus has been actively developing in the country. One of the methods used is the analysis of historical problems in combination with linguistic research within the framework of the source study of historical works. The treatise "Tauarihi guzide-i Nusrat name", written in the Chagatai language, also known as the Eastern Turkic or medieval literary Turkic language, has become an important object of study. It was spread among various Turkic peoples inhabiting Central Asia. A review of historical works of the Middle Ages written in Persian-Turkic and their source study will enrich the content of previous scientific achievements and allow us to draw conclusions on topical issues, expanding the topic with significant details. The purpose and tasks of the research. "Conducting a source analysis of data concerning specific historical figures mentioned in the Chagatai Khan section of the book 'Tauarikh guzide-i Nusratname,' preserved in historical works written in the Middle Ages in Persian, Turkic, and other languages." Results. "The article addresses the challenge of uncovering the personalities of historical figures through the application of textual, source, hermeneutic, and comparative studies." Conclusion. In conclusion, it can be seen the scientific significance of the article will be increased by making a conclusion about the influence of the Turkish language in the Persian versions and vice versa, the Turkish language in the Persian versions through the linguistic and cultural studies conducted on the written heritage.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework the program-targeted funding of the the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Ethnopolitical history of the Uluses of Chagatai, Kaidu and Moghulistan according to Arabic, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources" (Registration number: BR18574101).

Keywords: Chagatai, source studies, kaan, written monument, Chagatai ulus, qarasha.

Авторлар туралы мәлімет:

Жиренов Аскар Асанович, Әл-Фараби атындағы ҚАЗҰУ докторанты, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Ошан Жанымхан, т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Жиренов Аскар Асанович, докторант КАЗНУ им. Аль-Фараби, главный научный сотрудник Центральной научной библиотеки РГП на ПХВ «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан.

Ошан Жанымхан, к.и.н., ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Authors Information:

Askar Asanovich Zhirenov, Doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Chief Researcher of the Central Scientific Library Republican State Enterprise on the right of economic management "Ғылым ордасы", Almaty, Kazakhstan.

Oshan Zhanymkhan, Candidate of Historical Sciences (History), Senior Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 03.20.00

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.264](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.264)

*¹Маргулан А.С. ²Жумабаева А.А.

¹ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, Алматы, Казахстан

² Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

E-mail: ¹aida.1@mail.ru, ²zhaygerm@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ПО ДАННЫМ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ»

Аннотация. В статье проводится перевод и анализ фрагмента рукописи №3222 «Таварихи гузидаи нусрат-наме», хранящейся в фондах Британского музея в Великобритании. Рукопись содержит ценные данные о происхождении, жизни и деятельности таких ключевых исторических личностей как Огуз-хан и Чингисхан. Одновременно с этим источник включает сведения по истории формирования тюркских и монгольских племен, из которых в последующем сложилась монгольская нация. Цель и задачи заключаются в проведении перевода и комплексного анализа, ранее не опубликованной части изучаемой лондонской копии, анализа и сопоставления с данными исторического памятника «Джами ат-таварих». Методами исследования является переводческий и источниковедческий анализы рукописи «Таварихи гузидаи нусрат-наме» неизвестного автора и сравнительный анализ с манускриптом «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина. Летопись имеет безусловное значение, благодаря ей представилась возможность узнать происхождение Огуз-хана от Ноя, а племена, которые поддержали его веру во Всевышнего были уйгуры, карлуки, кипчаки, калачи. Поскольку Огуз-хан жил задолго до Чингисхана, он не смог повлиять на ход событий в Золотой Орде. Активными акторами в истории Всемонгольского государства были монгольские племена меркиты, тайджиуты, салджиут, баяут и другие. В процессе изучения истории Золотой Орды по данным летописи стало возможным понять значение Огуз-хана и Чингисхана в процессе формирования нирун-монголов (истинно монгольских племен) и дарлекин-монголов (тюркских племен). Что стало ключевым моментом в формировании современной монгольской и казахской идентичности.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования молодых ученых Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики «Лингво-исторический анализ «Таварих-и гузида-йи нусрат-на ме» (регистрационный номер: АР 19574484).

Ключевые слова: Огуз-хан, Чингисхан, Золотая орда, военачальники, восточные манускрипты, медиевистика, жизнеописание, победы.

Введение

Манускрипт «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Избранные истории из книги побед») написан на чагатайском языке, описывает истории из жизни Шейбани-хана. По предположениям ученых, труд был закончен в 1505 году. Шейбани-хан был ярким представителем династии чингизидов и являлся значительной исторической фигурой на пространстве Великой степи. Начало книги о нем посвящено историям о предводителе монгольского войска Чингисхане и прародителе тюркских племен Огуз-хане. Монгольские и тюркские племена имели достаточно старую историю взаимоотношений, которая в частности описывается в этой рукописи. Как пишет Акрамов А.М., рукопись «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» условно разделена на три части. Первая часть посвящена истории Чингисхана, начиная от пророка Ноя. Далее описываются древние племена, населявшие

регион Центральной Азии в древности. Дается полная генеалогия Чингисхана и его потомков (Акрамов, 1967: 22)

Именно перевод первой части рукописи будет представлен в данной статье. В ходе проведения исследования исторического памятника «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», а именно перевода с чагатайского языка отдельных его частей, исследователи пришли к выводу, что, помимо «Сокровенного сказания», изучаемая рукопись имеет некоторые соответствия с памятником «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина. Но также в рукописях имеются и отличия. Как известно, предыстория создания «Джами ат-таварих» такова, что Газан-хан приказал визирю Рашид ад-Дину написать историю монголов под названием «Тарих-и Газани» (Бартольд, 1971: 495). В свою очередь, «Тарих-и Газани» по созвучию близка к «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», хотя, в целом, рукописи отличаются по своему содержанию.

С целью определения ключевых отличий рукописи был проведен перевод и сравнительный анализ этих двух источников. В данной статье основной текст предоставляется по версии лондонской копии «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», дополнения из «Джами ат-таварих» приводятся в квадратных скобках. Фразы, отсутствующие в «Джами ат-таварих», но присутствующие в «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» отмечены курсивом и отражены в заключении. Рукопись «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» является более поздней по сравнению с «Джами ат-таварих», хотя начало практически идентично, одни события авторы объясняют по-разному.

Исторический памятник «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» датируется XVI веком. Считается, что источник был закончен к 1505 году. Летопись посвящена хану Мухаммаду Шейбани, содержит предысторию правления хана государства кочевых узбеков Абулхаира.

Материалы и методы исследования

Материалами исследования являются фрагменты рукописей «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» и «Джами ат-таварих». Как известно, существует несколько копий «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме». Одна из них под номером №3222 находится в Британском музее, и представляет собой основу для написания данной статьи. Вторая рукопись хранится в редком фонде Института восточных рукописей РАН в г. Санкт-Петербурге за номером № В-745. Однако в ней не хватает листов по истории Чингисхана. Третья рукопись данного источника под номером № 4347 находится в Институте Востоковедения им. Абу Райхана Бируни Академии наук РУ. Второстепенные копии представленного источника — это рукописи Института Восточных рукописей РАН №В-1892, С-139, 2-281, манускрипты Института Востоковедения им. Абу Райхана Бируни Академии наук РУ №7412/V, № 185/VI, 606/II-III. (Акрамов, 1965)

Что касается второй рукописи рассматриваемой в статье – «Джами ат-таварих», она написана на персидском языке визирем Рашид ад-Дином, датируется XIV веком. Дополнения и отличия, указанные в ней, будут приводиться в этой статье. Также, как и Нусрат-наме памятник имеет несколько копий. Так, одна копия хранится в Национальной библиотеке Узбекистана им. Алишера Навои из Собрания Джурабека, вторая Стамбульская рукопись № X–XI 1317, третья из фондов Российской Национальной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина № V, 3, I, четвертая рукопись из Британского музея № 7628, пятый манускрипт Тегеранского музея №25 V 1596, шестая парижская копия E. Blochet, седьмой экземпляр Института Востоковедения РАН № D 66, восьмая часть. (Рашид ад-Дин, 1960: 5) В настоящей статье используется перевод наиболее древнейшей ташкентской рукописи из Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои.

Методами исследования являются переводческий анализ текста, включающий три этапа: анализ, процесс перевода, редактирование. Большинство исследователей оставляют

процесс перевода за пределами глубокого теоретического осмысления. Однако по мнению Брандеса М.П. безусловным условием осуществления переводческого анализа является проведение качественного перевода не на интуитивном, а на сознательном уровне. (Брандес, 2001) Следующим анализом является сравнительный анализ. А именно часто используемый в востоковедении сравнительно-исторический анализ. То есть сопоставлению будут подвергнуты данные разнородных объектов, но одинаковые по своей типу и генезису. (Ойнус, 1984) Последний метод, позволяющий высвободить суть исторических данных, является источниковедческий анализ, проведение критического чтения текста, выявление наиболее верных данных и, в процессе анализа, отбрасывание сведений, не относящихся к его сути. (Русина)

Обсуждение

Первыми обратили внимание на источник историки нового времени. В XIX веке Березиным И.Н. были изданы хроники из жизни Шейбани-хана (Березин, 1849). Лерх П. В своем труде «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» предположил, что автором «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» является Султан Валад. Хотя другие историки подвергают это предположение сомнению (Лерх, 1870: 11). Касательно лондонской копии манускрипта Ч.Рье были опубликованы некоторые малозначительные сообщения, в Каталоге тюркских манускриптов Британского музея (Ch. Rieu, 1888). В начале XX века Бартольд В.В. в своей работе делает предположение, что «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» частично заимствовано из «Сокровенного сказания» (Бартольд, 1904).

В 1965 году в Узбекистане Акрамовым А.М. была подготовлена и защищена диссертационная работа, целью которой был перевод и анализ «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» (Акрамов, 1965). Через два года автор опубликовал свой труд в качестве монографии, которая остается актуальной до сих пор (Акрамов, 1967). Группа ученых Казахстана, в частности Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А. и Юдин В.П., в советское время осуществили перевод Санкт-Петербургской части рукописи. Ими была переведена вторая часть произведения, касающаяся сведений от Махмуд-Бахадур султана до генеалогии Шейбани хана, но сведений по истории и происхождению Огуз-хана и Чингисхана не были включены в книгу (МИКХ, 1969).

В середине XX века манускрипт «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» снова приобретает популярность. Сведения по истории Великого монгольского государства в своих работах начинают использовать такие ученые как Семенов А.А. (Семенов, 1954), Петров К.И. (Петров, 1961), Ахмедов Б.А. (Ахмедов, 1965), Мукминов Р.Г. (Мукминов, 1966), Азимджанова А.И. (Азимджанова, 1957), Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратова С.М. (Дмитриева, Мугинов, Муратов, 1965).

После длительного перерыва, «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» приобретает свою популярность в начале XXI века. Султанов Т.И. приводит истории из жизни ханов Казахского ханства, в том числе Касым-хана сына Жанибека, основателя средневекового казахского государства. В своей работе он ссылается на перевод Ибрагимова С.К., Мингулова Н.Н., Пищулиной К.А. и Юдина В.П. (Султанов, 2006: 166). Ранний период Ногайской Орды изучается в работе Трепавлова В.В., который также ссылается на Материалы по истории Казахского ханства (Трепавлов, 2016: 20). История из жизни шибанидов по данным этого источника широко изучалась в работе Мустакимова И.А. (Мустакимов, 2010:21-32). Исследование генеалогий казахских ханов по источнику «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» было подготовлено Сабитовым Ж.М. (Сабитов, 2009: 108-116) Другое произведение, касающееся сравнительного анализа источника со списком «Муиз ал-Ансаб» было написано ученым совместно с Ревой Р.Ю. (Сабитов, Рева, 2016: 102-114). Еще одной работой современных историков является изучение роли ислама в труде

«Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», подготовленной Бейбулатовой Л.Ф. (Бейбулатова, 2022: 600-611).

Результаты исследования

[76-9а] Глава первая. Повествование об Огуз хане. Потомками Огуз-хана были двадцать четыре тюркских рода, и от некоторых двоюродных братьев произошли такие рода как уйгуры, кипчаки, карлуки и калачи. Они были союзниками Аргун-хана.

История этих правителей складывается в следующем порядке. В мусульманских историях упоминается, что пророк Ной, отправил своего сына Йафета на Восток. Монголы и тюрки говорят, что турки называют Йафета Абулджа-ханом, и они не знают наверняка, является ли Абулджа-хан сыном или младшим братом пророка Ноя. Но они сходятся во мнении, что он был из рода пророка Ноя. Все монголы и тюрки, живущие в степи, происходят из его рода.

Говорят, что Абулджа-хан жил в степи. Его пастбища находились в Ортаке и Казтаке, среди больших и высоких гор. Там был город Имандж. [Зимнее] пастбище находилась в пределах Бурсун, Какиян, Каракорум, города Талас и Кары-Сайрам. Сайрам – довольно большой город, время пути от начала города и до конца составляет один день пути. Он имеет сорок ворот и принадлежит Кайду, относится к улусам Кунджи. У Абулджа-хана был сын по имени Дип-Якуй, что означает властитель трона. [Дип означает должность, а слово Якуй означает человека, властвующего над племенами. Этот сын превзошел своего отца как могуществом, так и доказательствами царственного достоинства.] У него было четыре сына по имени Кара-хан, Ор-хан, Коз-хан и Гур-хан. Они были неверными. (В Джаами ат-таварих – Народ был неверный). Кара-хан сменил своего отца на троне. У него был сын, который после рождения не брал материнскую грудь три дня и ночи. Из-за этого его мать плакала и причитала. Каждую ночь во сне она видела, как ее сын говорит: «Если ты не согласишься верить в истинного бога и согласишься в него, я буду пить твоё молоко».

Поскольку люди этой женщины (Кара-хан) были неверными, она из страха тайно верила, что, если она им расскажет, что верит в бога, то они убьют ее сына. Искренне поверив в бога, ребенок начал брать грудь у матери. В возрасте одного года стал очень красивым с явными знаками ума и наставления. Когда его отец увидел это, он сказал: «В нашем племени не родилось ни одного ребенка более прекрасного, чем этот, и этот ребенок будет более благородным человеком, чем кто-либо другой». Когда ему исполнился год, ему хотели дать имя. В этом состоянии ребенок заговорил и сказал: «Назовите меня Огуз». Присутствовавшие были поражены таким состоянием и дали ему имя Огуз, сказав, что это было истинное повеление.

Когда этот ребенок подрос, его отец сосватал в жены Огузу очень красивую дочь своего родного брата Коз-хана. Огуз по секрету сказал девочке: «Если ты согласишься в бога, я буду любить тебя и буду рядом с тобой». Девушка отказалась и сказала: «Давай я скажу отцу, чтобы он тебя убил». Из-за этого Огуз не оказал расположения этой девушке.

События, произошедшие в августе. Когда отец Огуза понял, что Огуз не любит эту девушку, он посватал за Огуза еще одну дочь другого брата [Гур-хана]. Огуз рассказал ей то же самое. Эта девушка также не приняла просьбу Огуза. Когда его отец понял, что Огуз и эту девушку не любит, он взял за Огуза еще одну дочь другого брата [Ор-хана]. Тем временем Огуз отправился на охоту. На обратном пути он увидел у кромки воды эту девушку. Девушка стирала белье со своими служанками. Огуз подошел к девушке и сказал: «Они обручили тебя со мной. Я взял двух девушек до тебя. Я сказал им верить в бога, стать верующими, но они не поверили. Они не верили. Теперь, если ты согласишься в единство бога, я возьму тебя в жены и полюблю тебя». Девушка ответила: «Я не знаю твоего бога, но я не слушаюсь».

твоего слова». Он сказал: «Все, что ты прикажешь, я сделаю». Огуз ответил: «Ты должна уверовать в бога», и девушка ответила «Я согласна с твоими словами».

Огуз взял девушку и всегда оставался с ней, любил ее. [К другим не ходил]. Огуз стал человеком, познавшим бога и преданным ему. [Так как он уверовал в истинного бога, он не желал общаться с отцом и дядями, так как считал их неверными]. Он начал упоминать имя Бога по-арабски, говоря «Аллах», и никто не понял значения того, что он сказал. [Сородичи полагали, что он говорил это слово ради красивого звучания, забавы и это стало привычкой.] *Люди говорили, что благодаря Огузу они были счастливы и довольны великим миром.*

Однажды, когда Кара-хан устроил пир для своих снох и собрал их, недоумевая, почему он любит третью жену больше, хотя первые две жены были красивее ее. Жены, недовольные Огузам, воспользовались случаем и сказали: «Огуз верит в другую религию. Эта девушка перешла в религию Огуза, а мы нет, поэтому Огуз отвернулся от нас».

В это время Огуз был на охоте. Когда Кара-хан узнал об этом, он собрал своих братьев и племянников и сказал: «Когда мой сын был молод, он был с нами. Теперь он отклонился от правильного пути, отказался от нашей религии и принял другую. Мы не можем позволить ему жить». Все были возмущены поступком Огуза и согласились убить его.

Когда жена Огуза узнала об этой ситуации, она рассказала о случившемся одной из своих служанок и послала ее сообщить об этом Огузу. Когда Огуз получил известие, он принял меры предосторожности и собрал всех своих солдат и друзей. Они встретились лицом к лицу там, где ходили на охоту. Кара-хан был ранен и убит. После этой битвы в течение *семидесяти двух лет* [семидесяти пяти лет] он сражался против противостоявших ему племен и в конце концов вышел победителем. Он захватил территории до Таласа, Сайрама до Бухары. Все приняли правление Огуза. Некоторые из его братьев и стран не подчинились Огузу и ушли на восток. Так приняли, что все монголы происходят из их рода. Все они были неверными. [В эту эпоху они были неверными, но в последующем [после прихода потомков Чингисхана] стали исповедовать единобожие.]

При его правлении они стали верными, а императором стал Огуз. Он установил золотой шатер и устроил пир для своих воинов. Он дал название уйгур народу, который подчинился ему и стал союзником. Перевод данного слова означает те, кто следует друг за другом. Все уйгуры происходят из рода Огуза. Он дал название канглам и другой группе. кипчак, калач и агачери также из этой общины. Именно эти люди подчинились Огузу. О них будет объяснено описание ниже.

[10a] *Агачери*. Сначала их называли уйгурами, но каждый из них имел свое имя, и каждая группа выделилась в племя. Упоминаются двадцать четыре ветви потомков огузов. Каждая ветвь имеет свое название. [Все туркмены произошли от этих двадцати четырех племен.] Слова «туркмен» раньше не существовало. Всех, кто жил в степях, называли просто тюрками, и каждое племя имело свое прозвище. Когда Огуз-хан покинул свою страну и пришел в Мавераннахр и Иран, лица этих племен из-за климата напоминали таджиков этого региона. Однако, поскольку они не были совсем таджиками, таджики называли их туркменами. [Туркман означает тюркоподобный] По этой причине прозвище туркмен осталось за огузами и под этим именем они были известны. Половина из этих двадцати четырех ветвей образует правое крыло, а половина — левое. Каждая ветвь непосредственно знает свое происхождение. Пояснение этому такого: у Огуз-хана было шесть сыновей. [Имена их следуют так: Кун, Ай, Юлдуз, Кок, Так, Денгиз.]

Огуз-хан полностью завоевал Иран, Туран, Египет, Сирию, [Малую Азию, франкские земли и другие.] После того как они подчинились ему, он прибыл на свою родину, известную как Ортак и Кортак. Он устраивал пиры и празднества, зарезал девятьсот кобыл и девять тысяч овец. Он собрал всех своих сыновей и воинов и обласкал их. Шесть сыновей Огуза объединились и мечом завоевывали земли огузов.

Однажды, когда они пошли на охоту со своими отцом, они нашли золотой лук и три золотые стрелы и принесли их Огузу. Тогда они спросили отца, как их разделить, Огуз отдал лук трем старшим сыновьям, а стрелы трем младшим. Потомков от старшего сына назвали Бозук, которые разделили и разделили лук. [Бозук означает ломать на части] [Огуз-хан передал] им командование правым крылом армии. Он также передал командование левым флангом трем своим младшим сыновьям. Таким образом, каждый знал, на чьей стороне он будет. [Огуз-хан] поручил, что после него трон должен находиться в руках потомков Бозок. [После смерти Огуз-хана старший сын Кун, носящийся к правому крылу бузок] занял трон и правил семьдесят лет. [А если не будет жив Кун, то престол перейдет второму сыну Айю] очень умный визирь по имени [Эранги-Кент Иркыл-Ходжа.] Он сказал хану: «Твой отец Огуз-хан был великим правителем. Он завоевал многие страны. Верил в бога, благодаря чему у каждого родилось по четыре сына. Теперь было бы очень уместно дать каждому из сыновей тамгу. *Чтобы у каждого сына была своя земля, племя, казна, невесты.* И тамги будут определены. При этом ни один из них не будет враждебно относиться друг к другу», - сказал он.

«Кун хану понравились его слова, и он занялся этим заданием. Затем по тому определению, которое было намечено ранее - бузок, старших трёх сыновей, командующими правым крылом, и учук младший из трёх сыновей - командиром левого крыла. Всем потомкам были определены тамги животных, чтобы они служили их благословением. [Существует также следующий обычай племени. То животное, которое является тамгой племени – они на него не нападают, ему не сопротивляются и мясо его не едят. До наших дней это правило остается в силе и каждое из племен знает свой онгон]... [...]

Их истории и повествования об этих потомках будут приведены отдельно в дополнении и здесь не место об их описании.

Все эти племена были единобожниками. Это был указ бога, чтобы они приняли религию Пророка и укрепили веру в святого Мухаммеда. Среди потомков Огуз-хана было много правителей. Они всегда были могущественными и сильными правителями, и всегда появлялся достойный правитель из этой династии. Долгое время правление находилось в руках Салора. [После него были другие не менее достойный правители, о которых указано в истории Огуза. И так их власть и правление достигло Иранской земли. В ее областях имеется много прославленных и почтенных государей, эмиров, происходящих из рода Огуза. Однако не каждому известно, что он принадлежит к потомкам Огуза.

Туркмены примерно знают из какой ветви династии Огуза происходят их правители.] Династия Сельджуков и их предки были великими и могущественными правителями. Они правили четыреста лет в Иране и Туране. Под их властью находились все страны вплоть до Египта [и границ Китая]. Они были потомками по линии кынык. Их истории также будут рассказаны отдельно.

«Такое племя как уйгуры были из числа тюркских народов, они обитали вблизи границ обитания монголов. Уйгуры происходили от двоюродного брата Огуза. Об их истории также имеется повествование в отдельной главе ...»

[11а-11б] Глава вторая. Описание тюркских племен, которые сейчас называются монголами. Но в древние времена каждое племя носило свое особое прозвище и имя. Каждое имело начальника и эмира. От каждого из них произошли родовые ветки и племена, таких народов как джалаиры, ойраты, татары и другие, об этом будет сказано в этой главе.

Их земли и расселения были в определенных местах. Их языки и внешние характеристики и облик был похож на монголов. Потому что монгольское племя принадлежало к тюркским племенам. *Со временем они стали государством, и все объединились под этим названием.*

[116-12a] *Истории о племени джалаир. Сентябрь. В некоторых историях их ветви приписываются к монголам. Описание о них будет здесь.* Это племя было очень многочисленным в древние времена, и во времена Чингисхана у каждого племени был вождь и предводитель. Некоторые из их лидеров до сих пор существуют в Иране и Туране. [Часть их остановок была в местности Онон.] Говорят, что в прошлом китайские войска убивали их так жестоко, что выжили лишь немногие. В это время они убили жену Дутума Менена по имени Мунулун.

Эта история будет рассказана в отдельном разделе. Другие племена джалаиров их спросили: «Почему они поступили так плохо?» Некоторые были найдены и убиты. Некоторые стали рабами второго сына Дутум Менена - Кайду-хана. [Эти пленники и рабы] переходили по наследству и перешли к Чингис хану. Каждый из них стал эмиром и уважаемым человеком.

«...племя Джалаир состоит из десяти больших ветвей: джат, тукараун, кунгсаут, кумсаут, уят, нилкан, куркин, туленгут, тури и шанкут. Во времена Чингис хана величайшим лидером Джалаиров был Мукали гайон из ветви джат. Он возглавил левое крыло армии Чингис хана. Его потомков также называли Гойон, что означает великий хан.

В это время Чингис хан оставил его в местности Караун-Джидун. Хити дали ему это прозвище. Его сына звали Богол гойон. Он сменил пост своего отца во времена Угедая-хана. [Он был заместителем своего отца]. Чингисхан дал ему это прозвище. Хантун найона, который был старшим полководцем Хубилай хана, вместе со своим сыном Нумуганом он отправил в поход против Хайду. Так как царевич ослушался его передал Хайду. Через некоторое время его отпустили. Подробности будут объяснены.

В этом государстве [то есть в Иране] был из племени [джалаиров] Джаукур. Во времена Чингис хана были два брата Джочи-Тармале и Джочи-Чауркан. Отношения у Чингис хана с братьями ухудшились, это привело к войнам с тайджиутами. У Джочи-Тармале было пять сыновей: Кутукту, Кутукдур, Кундагай, Илга и Эрлен.

[Один из детей Кутукту – Олкун был эмиром над тысячью войнов.] *Некоторые из сыновей второго сына Кутукдура были в союзе с Чагатай-ханом.* [Одного из этих детей звали Булаудур.] Борак отправил Булаудура к Абака-хану, чтобы тот попросил у него красивых лошадей. Когда Абака-хан услышал об этом, он приказал схватить этого человека и привести к нему. Абака-хан сказал: «Ты приходил уже сюда с хитростью и совершил обман», на что Булаудур ответил: «Я ничего не знаю о том, почему меня сюда послали». В конце концов его бросили в тебризскую тюрьму, и он остался там. У него был сын по имени Дилхи.

Илгай найон был великим полководцем, пришедшим с Хулагу-ханом. У него было десять сыновей. [Первый сын Туган, он остался в Монголии и сюда не прибыл.] У него было два сына Кунджи и Урум.

Второй сын Шинтур найон. У Шинтун найона было: Джинту, Джиле, Джитау, Ханду, Такнэ и Укуна.

Третий сын был по имени Туган-Баджу-Макарбахам. У него было два сына Кутан и Кунджук. Сыном Кунджука был Абу-Бакр.

Четвертый сын был Тянкадай, [а его сын Иткун-Бакин-Кшубахен.]

Пятый сын Туку, а [его сын Хусейн.]

Шестой сын Акдаш был одиннадцати лет и погиб в бою с Берке.

Седьмой сын Джалаиртай, его сын Кара-Бука, был в свите Гайхату.

Когда Чингисхан выделил солдат своим сыновьям, он назначил военачальника по имени Эмюге из племени Джалаир и послал армию к Чагатаю. У Исавура, который был командующим армией Барака, также был сын по имени Исавур Йеке.

[146-16а] *Истории о татарском племени.* Во времена Кабул-хана, который был вождем монгольских племен и из его рода в основном происходит племя кият. Другие ветви нирун-монголов были его двоюродными братьями. Все племена монголов были с ним в дружбе и имели единство целей. А в напастях и бедствиях они становились его защитниками.

В это время занемог [некто] по имени Саин-тегин, брат Кара-Лику из племени кунгират, которая была женой Кабул-хана. Для лечения Саин-тегин прислали шамана из племени татар Чаркил-Нудуя. Шаман пришел совершил обряд, но женщина умерла. Шаман вернулся домой, но его убили. Это вызвало раздор среди татар, приведшее к многочисленным войнам и кровопролитию. Несмотря на то, что прошло много лет, вплоть до времен Чингис хана, между ними все еще продолжалась эта размолвка. Наконец, после того как Чингисхан одержал победу и укрепил свою власть, он приказал убить всех, кто вступил в союз с этими племенами. [Старшие и младшие братья Саин-тегин отправились и убили этого шамана Чаркил-Нудуя. Вследствие этого между татарами и монголами началась война...».]

В начале создания империи Чингисхана каждое из монгольских и немонгольских племен брали из татарского племени жен. Чингисхан тоже взял из этого племени девушек. Есулюн и Есугет были из татарского племени. Старший брат Чингис хана- Джочи-Касар взял из этого племени взял из этого племени невесту. По этой причине некоторые татары прятали и защищали своих детей. Чингис хан приказал своему брату Джочи-Касару собрать тысячу татар и убить их. Однако Джочи-Касар из жалости убил только пятьсот человек, и в память о своих татарских женах, спрятал остальные пятьсот человек. Когда Чингис хан узнал об этом, он признал Джочи-Касара виновным. Он имел еще два-три греха, о которых будет рассказано позже.

После гнева Чингис хана, татарское племя частично уничтожили, часть спрятали по углам и отправлены в армии. Дети были пристроены по домам, беременные женщины родили татарское потомство, которое воспитали монголы. Многие из этих детей стали эмирами. Эмиры из этого племени были почти в каждой провинции.

Одним из тех, кто вырос в окружении Чингис хана и его жен является Кутуку-Найон. История следующая, когда Чингис хан уничтожил [татарское] племя, у него не было сына. Он хотел, чтобы у Борте Кучин родился ребенок. Чингисхан подобрал ребенка, которого увидел на обочине дороги, и отдал его Борте Кучину. Она усыновила его и вырастила. Когда он вырос, его звали Шики-Кутуку. Он называл Чингисхана отцом. [А Борте матерью.] После смерти Борте Кучин он положил руку на ее могилу и горько плакал. Угедей каган также называл его старшим братом. *Шики-Кутуку, проживший восемьдесят два года, решал дела самым правильным образом. Он сделал все, чтобы люди не лгали от страха.* В Монголии с тех пор и до сих пор не было такого человека, который бы правильно решал дела. От него были переданы некоторые пронизательные методы рассмотрения дел, и эти правила записаны в этой книге. Он известен как образец честности и верности в речи.

Например, когда ему было пятнадцать лет, армия Чингисхана столкнулась с большими трудностями из-за сильного снегопада. Был военачальник по имени Кучукур-нойон из племени йсутов. Внезапно он увидел козу [оленя] на дороге, засыпанной снегом. Кутуку сказал Кучукуру «Давайте будем преследовать их, им не сбежать в снегу». Кутуку последовал за ними. Когда армия расположилась на ночь, Чингис хан искал Кутуку, но не смог его найти. Кучукур сказал: «Он погнался за этими дикими животными». Чингисхан расстроенный пошел спать. Здесь было правильно злиться. Когда прибыл Кутуку, Чингис хан спросил: «Что ты сделал?» Он ответил: «Я преследовал оленя. Из двадцати, только трое или четверо убежали, остальных я поймал». Чингис хан недоумевал, как такая странная вещь произошла с этим маленьким мальчиком, и послал Кучукур найона со множеством воинов за

убитыми животными. Они пошли и привели их. Поэтому Кутукуй стал уважаемым человеком в сердце хана.

Однажды, когда Кутуку было всего двенадцать лет, Чингис хан уехал на коне без своего войска. Подошла группа конокрадов из племени тайджиут. Младшему сыну Чингисхана [Тулую] было всего пять лет. Когда он играл возле палатки, воры хотели поймать его и увезти на лошади. Мать мальчика [Его старший брат] ворвалась и схватила вора за руку. Кутуку тоже ворвался, схватил вора за другую руку и не отпускал. Когда они собирались бежать, собака [принадлежащая Бараку], охранявшая стадо, напали на вора и забрали ребенка из рук вора. В этот момент прибыл Чингис хан, поймал воров и убил их. Смелые и добрые дела Кутуку вызвали восхищение Чингис хана.

Позже в татарском племени были еще два мальчика по имени Кули и Кара Менгету Ухэ. У татарских женщин было много палаток. Они относились к ним с добротой. Женщины попросили их и забрали у хана. Двое из них принадлежат роду двух его татарских жен Есулюн и Есукат хатун. Чингисхан уважал Кула и сделал его эмиром. Позже он стал великим и уважаемым полководцем в армии Толуй-хана...».

[146-16a] *Истории о племени меркитов. Октябрь.* [В эпоху Чингисхана вождем меркитов был Токта-беки]. Чингис хан взял тринадцатилетнюю дочь Токта-беки [по имени Туруйкачин] для Хубилай хана. Она была красивее всех остальных, но поскольку у нее не было ребенка, он считал ее бесполезной.

В какой-то момент Онг-хан совершил набег на страну Токта-беки. Он захватил его жен. [Из числе жен Токта-беки он взял двух по имени Кутукай и Кылык. Также он захватил брата Токта – Куду и его сына Джилауна, который родился от дочери Онг-хана и приходился ему внуком]

Второй брат Токта был Орхан. У Орхана были дети: Тукуз, Куса, Куду, Джилаун и Джибук, Култукан-Мерген. [Они были дети Токта] Из этих шести сыновей Онг хан убил Тукуза. Куза убил Чингис хан, напав на его войско. Джилауна и Джибука также убил Чингис хан. Куду был убит во время битвы с Чингисханом, [когда направился к кипчакам].

[Меркиты] много раз сражались с Чингис ханом, об этом будет изложено в дальнейшем. Племя меркитов - это проблемное сообщество. После многих сражений Чингисхан приказал, чтобы ни один пленник из их племени не оставался в живых. Солдаты убили всех, кого они захватили. Очень немногие люди выжили.

Женщины, взятые из этого племени, были: Огул-Каймиш хатун, которая была женой Гуяк-хана. Она родила от него двух сыновей: Хаджу и Наку.

Кулан-хатун была женой Чингис хана. У нее был сын по имени Кулкан. Токта Беки объединился с найманским ханом Таян ханом и вел крупные сражения с Чингис ханом. Таян хан умер, а Токта Беки сбежал с одним из своих сыновей и где-то спрятался. Когда армия Чингис хана выступила против него, он был убит. Его брат Куду и сыновья [Джилу и Маджар] не смогли забрать его тело, но отрезали ему голову и увезли ее. Достигнув уйгурской границы, они послали к Йидикуту посланника по имени Букан, но Йидикут убил это посланника и передал послание Чингис хану, сказав: «Я убил их посланника, и между нами возникла вражда». В то время племя джурьятов вступило в союз с Чингисханом, но они снова стали врагами. Старейшина племени джурьят Тагай-Далу был убит меркитом по имени Кудун Орчан во время бегства. Они забрали все, что могли разграбить, и оставили их в руинах. После этого у джурьятов не осталось ни силы, ни власти.

[186-19a] *История о племени баяут. Ноябрь.* Племя имеет множество ветвей, но самыми известными являются только две. Одна из них джадай баяут, другая кахерин-баяут. Джадай является рекой в Монголии. Тех, кто проживает в этой местности так и называют баяут, а тех, кто проживает в степи называют кехерин. [...]

В юности Чингисхан в то пору, когда у него началась война с племенем тайджиут, племя баяут было с ним в союзе. [Из тридцати куреней войска Чингисхана, один курень составляли они, он приказал этому племени именоваться утеку] Они обладали правом брать невесту и рода Чингисхана. В то время был полководец [левого крыла] по имени Бука гургон нойон. *Он стал командующим тумена.* [Он добился, чтобы невесту отдали ему]. Борагуль нойон был из племени *кахерин-баяут* [баяут джадай] и его братья тоже из этого племени.

Был другой эмир, умный и понимающий эмир по имени Унгуз. [...когда Борагуль нойон стал эмиром-темником, на его место отведывателем пищи и стольником встал Унгуз...]

Во времена Чингисхана жил один умный и понимающий человек по имени Соркан [он был названным отцом Чингисхана]. Он был очень умным и смыслёным, в спорных ситуациях находил нужные слова и поучал, он принадлежал к унгу-бугулов. В то время, когда Чингисхан не был еще государем. Каждое из еще непокоренных племен имело государя. Соркан сказал: «Те, кто претендует на трон государственной власти – Улак Удур из племени татар, другой Сече Беки из племени кият, третий Джамука сечен из племени джиджират. Но в конце концов Тимучин станет императором, так как он является самым опытным и способным для этого человеком». Случилось так, как он сказал.

У Соркана был сын по имени Кукуджу. У Кукуджу был сын по имени Нокай Яргучи. А его сыновья Туг-Тимур, Алгу, Есен-Бука. Другими сыновьями Кукуджу были Джучи и Мустафа, при правлении каана они были судьями. [...] Хубилай хан имел супругу Баяучин родом из этого племени. От нее был сын по имени Туган. Ширкей сын Менгу кагана, по матери Баяучин были из этого племени.

[196-20a] *История о племени салджиут.* [...] В Иране к этому племени принадлежат Шейх Суюнчи и его брат Балту Суинчи.

Когда Чингисхан потерял отца, во времена, когда был маленьким. Эти два человека служили его отцу Есугей Бахадуру. Через какое-то время они объединились с монголами дарлекинами и подчинились Чингисхану. Чингисхан посоветовался с Джамукой сеченом и отправил своих гонцов к катаганам и салджиутам. Обычай был таков, что эти гонцы говорили загадками. Среди них был один человек [имя пропущено], который сказал: «Кунгират, татар и дарлекин монголы, которые не имели с нами родственных отношений - теперь они хотят присоединиться к нам и стать друзьями». Они не согласились, бросили в лицо гонца еду из кишок и крови овцы, под названием «сухте». *Они подвергли пыткам гонцов.* [Гонцов отправили с презрением обратно]. По этой причине начался еще больший раздор между ними. Они много раз воевали. В конце Чингисхан стал победителем и убил большое количество людей. Несмотря на их большое количество, немногим удалось выжить. Ранее они были братьями, но после стали рабами. Некоторые из них стали подчиняться другим племенам. Родства с Чингисханом не осталось и следа. Так как Чингисхан приказал не жениться на них и не давать им своих дочерей, с целью того, чтобы не было между ними братства.

[20a-21a] *История о племени тайджиут. Племя тайджиут было многочисленным.* [Племя тайджиут произошло от Датум-Менена, то есть его второго сына.]

Однако в золотом свитке [Алтан-дафтара] указано, что они произошли от Чараке Лингума, сына хана Кайду. *Лингум означает великий полководец.* [...]

[...] [Корень происхождения был таков. У хана Кайду было три сына. От старшего сына Байсункура произошел род Чингисхана, от второго сына Чараке-Лингума произошли тайджиуты. Третьего сына звали Джаучин, от него произошли племена артакан и сиджиут.]

После того, как Байсункур умер, Чараке-Лингум занял его место. У него было два сына Ганду-чине и Улугчин-чине. [Их мать также была матерью Тумбине-хана] От той жены также был сын Суркакдуку-чине, который был его заместителем. Сын который встал на его место был Хамбакай каган. [...]

В то время все родственники жили в согласии. Татарское племя подчинилось императору Китая. Они поймали Хамбакай хана и отправили к Алтан хану, умертвили и посадили на лошадь. [Пригвоздили к деревянному ослу] Один из сыновей Кабул хана, Кутула каган отправился в поход с целью отомстить китайской стороне и убил большинство из них в боях. *После этого тайджиутское племя приобрело авторитет в глазах Есугей бахадура.* [Тайджиуты были в союзе и стали друзьями Есугей бахадура] Однако во времена Чингисхана возникла вражда с тайджиутами, но сыновья [Чараке-Лингума] Ганду-чине и Улугчин-чине встали на сторону Чингисхана. Сопrotивление Чингисхану оказали потомки Хамбакай хана и Кадана-Тайши. Суть была таковой: Туда сын Кадана-Тайши, у него был сын Джочи хан, но не тот Джочи хан, который был сыном Кутлукана и был в союзе с Чингисханом. Отец Сулдус найона родом из племени сулдус [и Джэбе] Их истории будут рассказаны в соответствующих местах. Они бежали и искали убежища у Чингисхана. [...]

Адал Хан происходит из рода Хамбакай каана. *Они были врагами во времена Есугей Бахадира, но стали друзьями во времена Чингисхана.* [Есугей бахадур не вел с ним распрей] У Адал хана был сын по имени Таргудай Кирилтук. Значение Кирилтука – завистливый и скупой. В конце концов между ними возник разлад с Есугей Бахадиром, и позже также они стали враждовать с Чингисханом. Таргудай Кирилтук приходился двоюродным братом старейшины Туда.

Они были союзниками. Хукучу Ангу также является сыном его двоюродного брата. Их родословные и истории есть в разделе Кайду хана, если посмотрите, то поймете. Некоторые племена, в том числе племена урут, мангут и джурьюты, были союзниками тайджиутов. Их лидерам был Урдур-Бурдут. [Предводителями части племени джурьют] Улуг Бахадир, Тагай Далу, Магу, Ядака. Джамука иногда был союзником, а иногда нарушал свое слово. Племена ингирас, нуякин, куралас, баарин, катагин и салджиут были им подвластны, но потом отошли.

Джуле и Каджиан беки были их командирами. Джакамбу был союзником тайджиутов [брат Онг-хана]. Онг хан стал союзником Чингис хана, так они стали врагами Чингисхана.

Заключение

Лондонский список «Таварихи гузидайи нусрат-наме» считается наиболее древним и полным по содержанию по сравнению с его другими копиями, он был взят как основа этой статьи. К сожалению весь перевод источника невозможно уместить в одну статью, поэтому были предоставлены отдельные его фрагменты, касающиеся историй из жизни Огуз-хана и Чингизхана. Были переведены первая и вторая глава источника и частично представлены в данной статье в сравнении с другой более ранней рукописью «Джами ат-таварих». В первой главе описывается сведения об Огуз-хане и тюркских племенах. Во второй главе дается информация о монгольских племенах, которые находились в составе войска Чингисхана.

Почитание великого полководца Чингисхана было настолько высоким, что часть тюркских племен сами провозгласили себя монголами (дарлекин-монголы). Некоторые из тюркских племен имели своего хана, и до конца не причисляли себя к монголам. Основу войска Чингисхана составляли монгольские рода, произошедшие от Алан-Гоа (нирун-монголы). Однако монгольская земля была богата и другими, не родственными с Чингисханом монгольскими племенами.

Благодаря проведенному исследованию удалось дополнить некоторые исторические данные отличающиеся в «Джами ат-таварих». Либо сведения, прочтенные с древнего чагатайского языка, но не донесенные правильным образом до читателя. В заключении были выявлены следующие отличия, которые указываются в «Таварихи гузидайи нусрат-наме»:

1. Племена уйгуры, кипчаки, карлуки и калачи *были союзниками Аргун-хана*

2. Сыновья Абулджа-хана по имени Кара-хан, Ор-хан, Коз-хан и Гур-хан были неверными, в то время как в «Джами ат-таварих» говорится, что народ был неверным.

3. После женитьбы на богобоязненной девушке Огуз-хана, люди говорили, что благодаря Огузу они были счастливы и довольны великим миром.

4. Кара-хан был ранен и убит. После этой битвы в течение семидесяти двух лет. В «Джами ат-таварих» - семидесяти пяти лет.

5. Потомки Огуз-хана обладали своей землей, племенами, казной, невестами.

6. Джалаиры в некоторых историях об их ветви приписываются к монголам.

7. Мукали гайон из ветви джат возглавил левое крыло армии Чингис хана.

8. Богол гойон сменил пост своего отца во времена Угедея-хана. В «Джами ат-таварих» Богол гойон был заместителем своего отца.

9. Некоторые из сыновей второго сына Кутукдура были в союзе с Чагатай-ханом. В «Джами ат-таварих» один из детей Кутукту – Олкун был эмиром над тысячью войнов. Одного из этих детей звали Булаудур.

10. В параграфе о джалаирах имеется добавление: Когда Чингисхан выделил солдат своим сыновьям, он назначил военачальника по имени Эмюге из племени Джалаир и послал армию к Чагатаю. У Исавура, который был командующим армией Барака, также был сын по имени Исавур Йеке.

11. Шику-Кутуку, проживший восемьдесят два года, решал дела самым правильным образом. Он сделал все, чтобы люди не лгали от страха

12. Бука гургон нойон из племени баяут стал командующим тумена.

В целом тюркоязычные рукописи «Джами ат-таварих» и «Таварихи гузидаи нусрат-наме» по ранней истории Огуз-хана и Чингисхана являются идентичными по общему сюжету, но существуют некоторые отличия.

Литература:

Акрамов А.М. Таварих-и гузида - Нусрат-наме: сочинение анонимного автора XVI в. Диссертация на соискание учен. степени кандидата филол. наук. Ташкент: Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН УзССР. 190 с.

Акрамов А.М. «Таварихи гузида – нусрат-наме». Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений. Ташкент:Фан. 1967. 644 с.

Байбулатова Л.Ф. Отражение роли ислама в «Таварих-и гузида-нусрат-наме» // Золотоордынское обозрение. Т. 10. No. 3. С. 601-611

Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. Т. XV, вып. II-III. СПб.: ЗВО ИРАО, 1904. 280 с.

Бартольд В.В. Сочинения: Работы по исторической географии и истории Ирана. Газан Махмуд. Москва: Наука, 1971. С. 495.

Березин И.Н. Шейбаниада. История монголо-тюрков. Т. 1. Казань: Библиотека восточных историков, 1849. 340 с.

Брандес М.П., Провоторов В.И. Предпереводческий анализ текста. М.: НВИ-Тезаурус, 2001. 224 с.

Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб., 1870, стр. 11.

Ибрагимов С., Мингулов Н.Н., Пищулина К., Юдин В. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 655 с.

Мустакимов И.А. Владения Шибана и Шибанидов в XIII-XV вв. по данным некоторых арабграфических источников // Средневековые тюрко-татарские государства. 2010. No. 2. С. 21-32

Ойнус М.Э. Сравнительный метод в общественных науках: Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук. Ленинград: ЛГУ им. А. А. Жданова, 1984. 209 с.

Петров К. И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII вв. Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1961. 166 с.

Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1963. 149 с.

Рашид-ад-Дин Ф. Джамии ат-таварих. Сборник летописей. Т. 1. Книга 1. М.; Л.: Издательство АН СССР. 1952. 197 с.

Рашид-ад-Дин Ф. Джамии ат-таварих. Сборник летописей. Т. 2. М.; Л.: Издательство АН СССР. 1960. 213 с.

Русина Ю. А. Методология источниковедения Екатеринбург: Из-во Урал. ун-та, 2015. С. 193.

Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

Рычков П.И. История Оренбургская. Оренбург: Тип. -лит. Евфимовского-Мировицкого, 1896. 95 с.

Сабитов Ж.М. Таварих-и гузида-йи нусрат-нама как источник по генеалогии джучидов// Золотоордынская цивилизация. No 2. Казань, 2009. С.108-116.

Сабитов Ж. М., Рева Р. Ю. Сравнение сведений «Муизз ал-Ансаб» и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» о ханах улуса Джучи с данными нумизматики // Золотоордынское обозрение. 2016. No. 1. Казань. С. 102-114.

Семенов А. А. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр. Т. 12, вып. 1. Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. С. 111–50.

Поднятые на белой кошме. Ханы казахской степей. Астана: Астана Даму-21, 2006. 256 с.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / Отв. ред. М. А. Усманов. Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. 764 с.

References:

Akramov A.M. (1967) Tavarikh-i guzida - Nusrat-name: cochineniye anonimnogo avtora XVI v. [Tavarikh-i guzida - Nusrat-name: work of an anonymous author of the 16th century] Dissertatsiya na soiskaniye uchen. stepeni kandidata filol. nauk. Tashkent: In-t vostokovedeniya im. Abu Raykhana Biruni AN UzSSR. 190 p. (in Rus.)

Akramov A.M. (1967) «Tavarikhi guzida – nusrat-name». Issledovaniye, kritichesky tekst, annotirovannoye oglavleniye i tablitsa svodnykh oglavleny. [Tavarikh-i guzida - Nusrat-name. Research, critical text, annotated table of contents and table of summary tables of contents.] Tashkent:Fan. 644 p. (in Rus.)

Baybulatova L.F. (2022) Otrajenieroli islama v «Tavarih-i guzida-nusrat-name»[Reflection of the role of Islam in «Tavarih-i guzida-nusrat-nam»] //Zolotoordynskoe obozrenie. T. 10. No. 3. P. 601-611. (in Rus.)

Bartold V.V.(1904) Otchet o komandirovke v Turkestan. [Report on a business trip to Turkestan] T. XV, vyp. II-III. SPb.: ZVO IRAO, 280 p. (in Rus.)

Bartold V.V. (1971) Sochineniya: Raboty po istoricheskoy geografii i istorii Irana. [Works on historical geography and history of Iran] Gazan Makhmud. Moskva: Nauka, P. 495. (in Rus.)

Berezin I.N. (1849) Sheybaniada. Istoriya mongolo-tyurkov. [History of the Mongol-Turks] T. 1. Kazan: Biblioteka vostochnykh istorikov,. 340 p. (in Rus.)

Brandes M.P., Provotorov V.I. (2001) Predperevodchesky analiz teksta. [Pre-translation analysis of the text] М.: NVI-Tezaurus, 224 p. (in Rus.)

Lerch P. (1870) Arkheologicheskaya poyezdka v Turkestansky kray v 1867 godu. [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867] SPb., P. 11. (in Rus.)

Ibragimov S., Mingulov N.N., Pischulina K., YUdin V. (1969) Materialyi po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy). [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries: (Extracts from

Mustakimov I.A. Vladeniya (2010) SHibana i SHibanidov v XIII-XV vv. po danyim nekotorykh arabografichnykh istochnikov [Possessions of Shiban and Shibanids in the XIII-XV centuries. according to some Arabographic sources] // Srednevekoviye tyurko-tatarskie gosudarstva. No. 2. P. 21-32. (in Rus.)

Oynus M.E. (1984) Sravnitelny metod v obshchestvennykh naukakh. [Comparative method in social sciences] Dissertatsiya na soiskaniye uchyonoy stepeni kandidata filosofskikh nauk. Leningrad: LGU im. A. A. Zhdanova, 209 p. (in Rus.)

Petrov K. I. (1961) Ocherki feodalnykh otnosheny u kirgizov v XV-XVIII vv. [Essays on feudal relations among the Kyrgyz in the 15th-18th centuries] Frunze: Izd-vo AN Kirgizskoy SSR, 166 p.

Petrov K. I. (1963) Ocherk proiskhozhdeniya kirgizskogo naroda. [Essay on the development of the Kyrgyz people.] Frunze: Izd-vo AN Kirgizskoy SSR, 149 p.

Rashid-ad-Din F. Dzhami at-tavarikh. Sbornik letopisey. (1952) [Jami at-tavarikh. Collection of chronicles.] T. 1. Kniga 1. M.; L.: Izdatelstvo AN SSSR. 197 p. (in Rus.)

Rashid-ad-Din F. (1960) Dzhami at-tavarikh. Sbornik letopisey. [Jami at-tavarikh. Collection of chronicles.] T. 2. M.; L.: Izdatelstvo AN SSSR. 213 p. (in Rus.)

Rieu Ch. (1888) Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 358 p. (in Eng.)

Rusina Yu. A. (2015) Metodologiya istochnikovedeniya. [Methodology of source study] Yekaterinburg: Iz-vo Ural. un-ta, P. 193. (in Rus.)

Rychkov P.I. (1896) Istoriya Orenburgskaya. [History of Orenburg] Orenburg: Tip.-lit. Yevfimovskogo-Mirovitskogo, 95 p. (in Rus.)

Sabitov J.M. (2009) Tavarikh-i guzida-yi nusrat-nama kak istochnik po genealogii djuchidov [Tavarikh-i guzida-yi nusrat-nama as a source on the genealogy of the Jochids] // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Nr2. Kazan, P.108-116. (in Rus.)

Sabitov J. M., Reva R. YU. (2016) Sravnenie svedeniya «Muizz al-Ansab» i «Tavarikh-i guzida-yi nusrat-name» o hanah ulusa Djuchi s danyimi numizmatiki [Comparison of the information of «Muizz Al-Ansab» and «Tavarikh guzida-yi nusrat-name» about the khans of Jochi ulus with numismatics data] // Zolotoordynskoe obozrenie. Nr1. P. 102-114. (in Rus.)

Semenov A. A. (1954) Pervye Sheybanidy i borba za Maverannakhr. [Sheibanids and the struggle for Transoxiana] T. 12, vyp. 1. Izd-vo AN Tadzh. SSR, P. 111–50. (in Rus.)

Sultanov T.I. (2006) Podnyatyie na beloy koshme: potomki Chingis-hana. [Raised on a white cat: descendants of Genghis Khan] Almaty: Dayk-press, 273 p. (in Rus.)

Trepavlov V.V. (2016) Istoriya Nogayskoy Ordyi [The history of the Nogai Horde]. Kazan: Kazanskaya nedvijimost, 764 p. (in Rus.)

*¹Марғұлан А.С. ²Жұмабаева А.А.

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан

²Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹aida.1@mail.ru, ²zhaygerm@gmail.com

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫНАН «ТАВАРИХИ ҒУЗИДАЙИ
НУСРАТ-НАМЕ» БОЙЫНША

Аңдатпа. Мақалада Ұлыбританиядағы Британ мұражайының қорларында сақталған №3222 «Таварихи Гузидайи Нусрат-Наме» қолжазбасының үзіндісінің аудармасы мен талдауы берілген. Қолжазбада Оғыз хан, Шыңғыс хан сияқты басты тарихи тұлғалардың шығу тегі, өмірі мен қызметі туралы құнды деректер бар. Сонымен бірге дереккөзге кейіннен моңғол ұлты шыққан түркі және моңғол тайпаларының қалыптасу тарихы туралы мәліметтер енгізілген. Зерттелген Лондон көшірмесінің бұрын жарияланбаған бөлігін аудару және жан-жақты талдау, «Джами ат-таварих» тарихи ескерткішінің деректерімен талдау және салыстыру. Зерттеу әдістері белгісіз автордың «Таварихи Гузидайи Нусрат-наме» қолжазбасын аудару және дереккөздік талдау және Рашид ад-Диннің «Жами ат-таварих» қолжазбасымен салыстырмалы талдау болып табылады. Шежіренің абсолютті маңызы бар, соның арқасында Оғыз ханның Нұхтан шыққанын анықтауға мүмкіндік туды, ал оның Алла Тағалаға деген сенімін қолдаған тайпалар ұйғырлар, қарлұқтар, қыпшақтар, қалачтар болды. Оғыз хан Шыңғыс ханнан көп бұрын өмір сүргендіктен, ол Алтын Ордадағы оқиғалардың барысына әсер ете алмады. Бүкіл Моңғол мемлекетінің тарихындағы белсенді субъектілер моңғол тайпалары меркіттердің, тайжиуттардың, салжиуттардың, баяуттардың және т.б. Алтын Орда тарихын шежірелер бойынша зерттеу барысында Нирун моңғолдары (нағыз моңғол тайпалары) мен дарлекин моңғолдарының (түркі тайпалары) қалыптасу процесіндегі Оғыз хан мен Шыңғыс ханның маңызын түсінуге мүмкіндік туды. Қазіргі моңғол және қазақ болмысының қалыптасуының шешуші сәті не болды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің «Таварих-и гузида-и нусрат-наме тілдік-тарихи талдауы» жас ғалымдар гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі: АР 19574484).

Түйін сөздер: Оғыз хан, Шыңғыс хан, Алтын Орда, әскербасылары, шығыс қолжазбалары, ортағасырлық зерттеулер, өмірбаяны, жеңістері

¹Margulan A.S. ²Zhumabayeva A.A.

¹Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

²Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹aida.1@mail.ru, ²zhaygerm@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE BASED ON THE DATA OF «TAVARIHI GUZIDAYI NUSRAT-NAME»

Abstract. The article provides translation and analysis of the fragment of manuscript No. 3222 "Tavarikhi guzidayi nusrat-name", stored in the collections of the British Museum in Great Britain. The manuscript contains valuable data on the origin, life and work of such key historical figures as Oghuz Khan and Genghis Khan. At the same time, the source includes information on the history of the formation of the Turkic and Mongol tribes, which subsequently formed the Mongolian nation. The goal and objectives are to translate and comprehensively analyze the previously unpublished part of the studied London copy, analysis and comparison with the data of the historical monument "Jami at-tavarikh". The methods of the study are translation and source analysis of the manuscript "Tavarikhi guzidayi nusrat-name" by an unknown author and a comparative analysis with the manuscript "Jami at-tavarikh" by Rashid ad-Din. The chronicle has an absolute value, thanks to it, it became possible to learn the origin of Oguz Khan from Noah, and the tribes that supported his faith in the Almighty were the Uighurs, Karluks, Kipchaks, Kalachi. Since Oguz Khan lived long before Genghis Khan, he could not influence the course of events in the Golden Horde. Active actors in the history of the All-Mongolian state were the Mongol tribes of Merkits, Taijiuts, Saljiut, Bayaut and

others. In the process of studying the history of the Golden Horde according to the chronicle, it became possible to understand the significance of Oguz Khan and Genghis Khan in the process of forming the Nirun Mongols (truly Mongol tribes) and Darlekin Mongols (Turkic tribes). Which became a key moment in the formation of modern Mongolian and Kazakh identity.

Acknowledgements: The article was prepared as part of the implementation of the project of grant financing of young scientists of the Committee of science of the Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan «Linguistic-historical analysis of «Tavarih-i guzida-yi Nusrat-name» (registration number: AR 19574484).

Keywords: Oguz Khan, Genghis Khan, Golden Horde, military leaders, eastern manuscripts, medieval studies, biography, victories

Сведения об авторах:

Марғұлан Аида Серікқызы, PhD докторант, научный сотрудник, Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Жумабаева Айгерм Амырбековна, PhD, ведущий научный сотрудник, Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Марғұлан Аида Серікқызы, PhD-докторант, ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Жумабаева Айгерм Амырбековна, PhD, ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Margulan Aida Serikkyzy, PhD-doctoral student, researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Zhumabayeva Aigerim Amyrbekovna, PhD, Leading researcher, Scientific Institute for the Study of Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 13.51.11

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.280](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.280)

*¹Abdukamalova E.S. ²Gizzatov S.M. ³Musirmankul P.B.
^{1,2,3} National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
E-mail: ¹Abdukamalovae@mail.ru, ²sayalbek@mail.ru, ³pmusilmankul@bk.ru

THE IMPORTANCE OF STUDYING WRITTEN SOURCES IN ARABIC AND PERSIAN FROM THE COLLECTIONS OF KAZAKHSTAN'S MUSEUMS

Abstract. The article examines written sources in Arabic and Persian, dating from the 16th to the 19th centuries, which are stored in the collections of the country's largest museums. It also explores their historical significance and place in Kazakh culture, as well as methods of studying and promoting them. The aim of the work is to determine the importance of including these sources in scientific circulation, with a description of the types of written sources in Arabic and Persian from the museum collections of Kazakhstan. Historical, systematic, bibliographic, analytical, and summarizing research methods have been used. The novelty of the research lies in the need for a comprehensive study, exploration, and promotion of written sources in Arabic and Persian, as well as valuable manuscripts stored in the collections of Kazakhstan's museums from various perspectives, which provide insight into the historical, spiritual, and cultural life of the Kazakh people and highlight the importance of introducing them into scientific circulation. To achieve the goal, several tasks were set, including a review of written sources in Arabic and Persian from the collections of several museums in Kazakhstan, clarification of methods for their comprehensive analysis, as well as identifying ways to systematize, study, and promote valuable written monuments from museum collections. As a result of the research, the significance of textological, paleographical, and codicological study of written sources in Arabic and Persian was highlighted, along with the necessity of creating a unified electronic database of written sources, which could serve as a guarantee for systematic work.

Acknowledgments: This article was prepared as part of the implementation of the scientific project funded by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on the topic: «Life in Motion: The Cultural Code of Kazakh Steppe Civilization» (individual registration number: BR22082508).

Keywords: museum, collection, written sources, cultural values, manuscripts, paleographic analysis, textological studies, codicology.

Introduction

Written sources are considered one of the spiritual, political, cultural, and historical resources of the Kazakh people. Many of these have been preserved in Arabic and Persian to this day. The written sources in Arabic and Persian collected in Kazakhstan's museums are not only valuable for the history and culture of the region but also reflect the complex processes of interaction between various civilizations and ethnic groups across the Eurasian space.

The texts of written sources in Arabic and Persian from the collections of Kazakhstan's museums have been preserved in various scripts, most notably in Arabic script. These written sources include historical chronicles, religious books, poetic works, and various documents from different eras, which provide insights into the cultural life and social structure of specific regions.

Within the framework of the "Cultural Heritage" state program, aimed at studying, preserving, reviving, and effectively utilizing the country's historical and cultural heritage, efforts were made to collect and organize materials related to Kazakh history from domestic and foreign archives. In this direction, copies of manuscript heritage written in Chagatai, Persian, Chinese, Arabic, Mongolian,

Turkic, Russian, and other languages were brought in. Thousands of archival documents related to the history of the country were acquired. Within the framework of the program, archivists and scholars expanded the national archive collection with documentary sources and copies of manuscripts reflecting the history of the Kazakh people, obtained from state archives, scientific institutions, museums, and libraries in the USA, the UK, Turkey, France, Hungary, the People's Republic of China, Russia, Armenia, and Uzbekistan. More than 35,000 historical documents were identified in the rare manuscripts sections of foreign archives, libraries, and research institutions, with copies of many of them obtained. The majority of these documents have been collected in the Central State Archive in Almaty. In this way, the gathering of valuable artifacts related to Central Asia and the Kazakh nation from both near and far abroad has clearly provided a great opportunity to gain a deeper understanding of our history (Erezhepov, 2019).

Some of these valuable artifacts are preserved in the collections of Kazakhstan's museums. A significant portion of them are written records in Arabic and Persian.

The museum collections are replenished through inherited collections from public or private libraries, as well as through donation campaigns. Due to difficulties in understanding the content of such written records or limited access, they remain under-researched. Therefore, the study and promotion of written records in museum collections that reflect the historical, cultural, and spiritual development of the country during certain historical periods are currently of great relevance.

Research Methods and Materials

The article employs historical and systematic methods to illustrate the emergence and development of written sources in Arabic and Persian in the collections of Kazakhstan's museums.

During the research, bibliographic methods were extensively used in creating a scientific description of written sources in Arabic and Persian, along with general scientific methods such as analytical and synthesis methods.

The principle of objectivity utilized in the article allowed for revealing the significance and importance of the collections of written sources in museums.

In analyzing the texts of written sources and preparing them for scientific publication, domestic scholars such as Z. Akhmetov, B. Kenzhebaev, Sh. Sarybaev, M. Myrzakhametov, G. Musabaev, K. Omiraliyev, A. Kuryszhonov, R. Syzdykova, B. Sagyndykuly, and others have contributed. Meanwhile, fundamental information about the methods of working with the texts of written sources can be found in the works of Russian researchers such as S.A. Reiser, D.S. Likachev, M.O. Chudakova, I.Yu. Krachkovskiy, B.V. Tomashevskiy, and V.S. Nechaeva. Additionally, Uzbek scholars A. Orynbaev, R.P. Dzhililova, and L.M. Epifanova can be mentioned for their contributions to translating written sources into the Russian language.

Issues related to museum studies, the formation of the museum system, the experiences and problems of museum development, and written sources in museums have been thoroughly examined in the works of Kazakhstani museum experts such as A.E. Kainazarova, A.G. Ibraeva, S. Tayman, B.K. Sanakulyova, M.Z. Musakhanova, G.Sh. Faizullina, S.A. Asanova, and others.

The significance of K. Atabaev's work "Derektanu" ("Source Studies") is substantial in conducting source-critical analysis of written documents. The issues of working with manuscripts in Kazakhstan's museums, creating a common electronic database of written sources, and their research are discussed in the publications of A. Bekishev, while the religious manuscripts and rare books in the collections of the National Museum of the Republic of Kazakhstan are presented in the article by Zh. Beltenov. Analyses of Turkic-language manuscripts written in Arabic script from the East Kazakhstan Regional Architectural-Ethnographic and Natural-Landscape Museum-Reserve can be found in the works of K.M. Tokumbaev.

Discussion

Eastern scholars have studied the written heritage that originated in the territory of ancient Kazakhstan and have left significant works. One of these is a ten-volume publication titled “Qazaq qolzhazbalarynyn gylymi sipattamasy” (“Scientific Description of Kazakh Manuscripts”), which was published between 1975 and 1989. The collection provides a scientific description of Kazakh manuscripts preserved in the Central Scientific Library and the Institute of Literature and Art. The vast majority of the works included in the “Scientific Description of Kazakh Manuscripts” are drawn from the historical life of the Kazakh people, while some encompass the works of Eastern nations.

One of the key priorities of the concept of the “Madeni mura” (“Cultural Heritage”) strategic national project for the years 2009-2011 is the promotion of national historical and cultural heritage at the international level (“Madeni mura” strategy project 2011). In this regard, the current task of museums is not only to preserve and collect artifacts, including written heritage, but also to develop their research and promotion efforts.

The Book Collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan preserves more than 70 written sources in Arabic and Persian. Some of these were recorded during the Middle Ages, specifically between the 16th and 19th centuries.

Let us take a look at some of the written artifacts in Arabic (Fig.1,2):

Fig.1. Quran

*Date: Year 1061 according to the Hijri calendar, corresponding to the year 1651 in the Gregorian calendar.
Technique: manuscript. 10 x 16.1 cm. ҚРҰМ НҚ 44855*

Fig.2. Quran. "An-Nikaya Mukhtasar Al-Wiqaya"

*Date: The manuscript's codicological and paleographical details (paper, script, decoration) correspond to the 19th-century Central Asian manuscript tradition.
Technique: manuscript. 15.5 x 26.5 cm. ҚРҰМ НҚ 44856*

In 2021, a historian, ethnic Kazakh Ualimukhamet Khoja, who is engaged in collecting rare manuscripts and ancient books in Iran, by the will of his father Abdzhan Akhun, brought to Kazakhstan an ancient manuscript of Khoja Ahmed Yassawi's poems, a manuscript of the Quran

(600-700 years ago) (Fig.3), historical and Jalair, historical Rashidi books with the support of the patron Botbay Oralbek. The books were handed over to Aitjan Ydyrisuly Aydashev, an employee of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, based on the power of attorney from Ualimukhamet Khoja. A.I. Aidashev presented them to the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kitap qory, 2023).

Fig.3. Quran

*In Arabic, complete version. In the style of Turkestan or Bukhara manuscripts.
Date: Written approximately 600-700 years ago. ҚҰҰМ НҚ 42527*

The written heritage in Arabic and Persian mentioned above includes only one or two examples of Quran manuscripts from the Middle Ages and the 19th century. In addition to these, the museum collection also contains undated works written in Arabic script. One of them is a small-sized manuscript of the Quran. It is written in the thuluth style of Arabic script. The manuscript consists of 295 pages. Width: 11.3 cm, Length: 9 cm. Materials: paper, leather (Fig. 4).

Fig.4. Quran

Manuscript 145. ҚҰҰМ НҚ 32486

One of the valuable artifacts in the collection of Persian manuscripts at the National Museum of the Republic of Kazakhstan is "Divan-i Khoja Hafiz Shirazi" by the famous Persian poet Shams ad-Din Muhammad Hafiz Shirazi (1325-1389). This collection includes the poet's ghazals, with rubaiyat provided at the end. The year of transcription is unknown (Fig.5).

The next manuscript artifact is "Divan-i Bidil" (The Divan of Bidil), which contains the ghazals and rubaiyat of the Persian poet Mirza Abd al-Qadir Bidil (1644-1720). It was copied in the city of Bukhara. The manuscript consists of 286 pages (Fig.6).

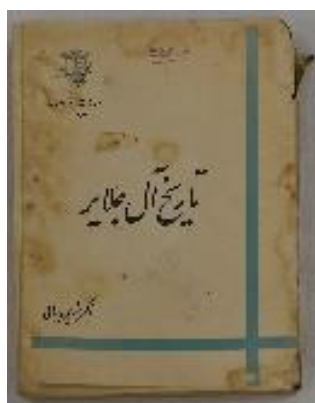

Fig.5. Ходжа Хафиз Ширази
Manuscript 63. ҚРҰМ НҚ 32488

Fig.6. Divan-i
Bidil
Manuscript 168. ҚРҰМ НҚ
32489

Another work written in Persian is “Jalayir History”. Compiled by: Shirin Bayani. On pages 6-7 of the book, there is a genealogical tree of the Jalayir dynasty presented in diagram form, along with a map of the regions under Jalayir rule. Date: Tehran, 1966.

Book. “Jalayir History” (“Tarikh al-Jalayir”)
ҚРҰМ НҚ 4252

The scientists have long emphasized the need not only to collect and preserve the Arabic and Persian written artifacts in museum collections but also to actively engage in their research and promotion. Furthermore, the training of specialized professionals in this field is critical. Without concrete steps in the field of source studies, which is a fundamental branch of historical science, and without the preparation of qualified experts, the rich written heritage accumulated in these collections cannot be fully explored.

The founder of the science of source studies in Kazakhstan, historian K. Atabaev, pointed out that being able to read texts correctly is one of the most complex problems in working with written sources. He noted that many written heritage pieces in archives, museums, and libraries, which have been written in Arabic script, remain unread and have not entered scientific circulation, emphasizing that special training is necessary for reading them. He stated: “One of the major paleographic problems relates to written sources in the Kazakh language that are written in Arabic script. For almost a thousand years, until 1929, Arabic script was used in the territory of Kazakhstan, which has forced many researchers to rely on the texts translated into Russian by various interpreters in their scientific works. It is hard to believe that such texts have been accurately translated and convey the exact meaning of the sources” (Atabaev, 2007: 80).

It is well known that preserving the written sources that have become a precious heritage of our people for future generations is achieved through original and translated materials. In this regard, it is essential to conduct comprehensive research and study of the Arabic and Persian written sources at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, translate them into Kazakh, and introduce them into scientific circulation. In essence, the preparation of qualified specialists for the study of written sources, as well as the research and promotion of historical and cultural heritage, are specific tasks set at the state level. However, it is evident that the research and promotion activities in this field among museums in Kazakhstan have been progressing slowly to this day.

The written sources in Arabic and Persian languages from the collections of the National Museum must source-based analysis to determine the degree of authenticity of the information contained in these texts and their scientific and cognitive significance. Then, in order to identify the critically examined original text of the written heritage and prepare it for publication, it is necessary to conduct *textological*, or philological, analyses, providing commentary on the text of the written sources and thoroughly revealing their inner meaning. *Hermeneutic* analyses should be conducted to determine the interrelationship of the texts with other written monuments (Atabaev, 2007: 17). Furthermore, *paleographic* analyses should be performed to determine the place and time of creation of the written monuments, including the study of changes in graphic symbols, the decoration process of manuscript pages, the correct spelling conventions, and the ink and pigment used for writing. *Codicological* analyses should also be conducted to describe the physical dimensions of the manuscripts, such as their length, width, thickness, preservation condition, and internal aspects: the preservation or damage of the pages, the text's volume, the number of lines, and information such as the author of the written heritage, the place and year of its creation, the copyist, and the reasons for its writing (Shajmanov, 2015).

Museum specialist T. Kartaeva, while emphasizing that written artifacts in museum collections are the objects of museum source studies, wrote: "The foundation of museum source studies consists of museum objects and groups of scientific materials, which serve as tools for conveying information to society. Sources describe social realities and the interrelationships between subjects. The development of methods for conducting museum source analysis and identifying historical facts contributes to the advancement of historical science by highlighting the importance of historical source studies. A source is considered a historical value that describes events in human life and depicts historical facts and objective information. When organizing individual and group subjects, it possesses two dual properties: the objectivity and subjectivity of the source. As a result, museum collections function as repositories that present historical data to society. A museum object can never be considered fully researched. The advancement of science, the improvement of research methods, and the proliferation of new technologies create opportunities for uncovering previously unknown information in the study of museum sources" (Kartaeva, 2018).

In this regard, it can be said that working with and studying the written sources in Arabic and Persian languages collected in museum collections requires the training or involvement of source-study historians, philologists, translators, and textologists.

In this regard, it is important to note that the Rare Books Museum of the "Gylym Ordasy" RSE is contributing to the retranslation and republication of manuscripts preserved in Arabic and Persian, as well as the works of Eastern poets and writers, and other rare publications. These materials, which remain largely unexplored, are rich in new information about the daily life, ethnography, traditions, religion, customs, language, literature, folklore, history, genealogy, cultural heritage, and arts of the peoples who inhabited Kazakhstan, Central Asia, and the Eurasian region (<https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12810>).

Written sources are widely analyzed from textual, paleographic, and codicological perspectives in the field of science. For instance, the prominent scholar Q. Mukhamedkhanov stated

that the textual study of written sources is not merely about identifying errors and discrepancies within a particular text; rather, it serves as a tool for scientific understanding that offers significant insights into the history of artistic styles. Moreover, text analysis is not just about locating changes but also about interpreting those changes, mistakes, and deviations (Mukhamedkhanov, 2010: 7).

The specialist in textual studies, S.A. Reiser, discussed the textual work with written sources: “The textologist's task is to restore the viable text whenever possible. The correction of a flawed text or some part of it without necessary documents is known as conjecture. However, the first rule that a textologist should adhere to is to avoid being overly fond of conjecture. This is because, during the process of correcting errors based on conjecture, it is quite possible for the textologist to make mistakes. Conjecture should only be applied when the text is clearly flawed, and the researcher’s conjecture holds considerable reliability” (Reiser, 1978: 42).

“It is true that errors occur during the publication of written sources. When preparing scientific or academic publications, it is essential to refer to manuscripts, which are the original sources of the text. Textual analysis requires the researcher not only to have years of experience but also to possess exceptional abilities to read manuscript texts. The responsibility involved is significant as well”, - states the well-known textologist M.O. Chudakova.

Another type of manuscript analysis is codicological analysis. Today’s task of codicology is to collect manuscripts of historical and cultural heritage and find methods of processing, new data, create their catalog and comprehensively study their history. The field of codicology intersects with several sciences: history, philology, data science, bibliography, literary studies, textology, paleography, archeography, etc.

Codicology is closely related to the field of paleography, since the 1940s it has been become a separate branch of history and philology. The above-mentioned fields of science are closely connected and complement each other. Codicology provide an opportunity to fully analyze manuscripts (Paleography, codicology..., 2013).

The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan is one of the largest museums in Kazakhstan, where valuable samples of ancient and medieval manuscripts, rare books, and various documents are preserved.

In collection of rare religious books and manuscripts of the museum the oldest manuscript is the Qur’an written in 1643 (1054 Hijra). The collection also contains more than 30 Qur’ans, many religious books and manuscripts published in the cities of Kazan, St. Petersburg, Omyb, Orynbor, Tashkent and Samarkand between 1770 and 1925. Among the religious books there are ones published in Turkish, Indian and Egyptian printing houses.

The collection contains manuscripts and books by people who left their mark on Kazakh history and culture. There are manuscripts related to the great poet Abai Kunanbai-uly written in Kazakh language with Arabic letters (the so-called *töte jazıw* “short script”). A rare manuscript written by the poet in 1899 „A few words about the origin of the Kazakh roots” can be considered as one of our unique relics. The value of the archive also was increased by the manuscripts from his son Turagul in 1925-1927 and one by Murseit Bikeuly about the poet Abai’s works (<https://csmrk.kz/index.php/kz/mnu-collections-kz>).

Researcher J. Beltenov in his article “Muslim manuscripts and rare books in the collections of the Republic of Kazakhstan” analyzes the linguistic features of the rare books in the collections of the Central State Museum. Their writing style, ornaments, the main texts and their additional notes and corrections. Firstly, he states that more work is need to analyze the manuscript. Secondly, he determines the Arabic calligraphy (husnikhat) of the manuscript. Additional signs of vowels at the top and bottom of the letters are very similar to each other. He states that the possibility misreading creates questions using translations (Beltenov, 2020).

Most of the manuscripts in the archives of the East Kazakhstan regional architectural-ethnographic and natural-landscape museum-reserve consist of a collection of religious and literary

texts. Among such texts are collections of surahs of the Qur'an, collections of materials on Islam, collections of hadiths, literary works like "Jüsip and Zuleikha", "Dakhri" and the saga "Qissa Saif Mulk" (1894).

Unique monuments of Arabic writings in the Turkic language, widely spread in the territory of East Kazakhstan, are described in K.M. Tokumbaiev's study. He provides a lot of information about the unique manuscripts written in Chagatai Turkic with Arabic script in the museum archive. Considering the linguistic features of works written in Chagatai, he emphasized that these manuscripts were understandable to all Turkic peoples of that region.

Kazakh Turkologist T.K. Beysembiev expressed the following opinion: "In the 16th - 19th centuries, the Central Asian Chagatai Turkic language was the common literary language of the Kazakh, Uzbek and Uigur peoples. Therefore, the works written in that language by the Central Asian khanates were understandable to educated and literate Kazakhs. The Central Asian Chagatai Turkic language played the role of regional language and flourished during the spread of Islam on the territory of Kazakhstan. At the initial stage of its development, the Central Asian Turkic language used two types of writing: Uighur and Arabic. In the 15th century, the Arabic language was given considerable priority" (Beysembiyev, 2004: 58-60).

K.M. Tokumbaiev makes a paleographical analysis of the book „Mukhtasar Ilmi-hal” as follows: „With simple articulation scheme of Arabic letters any student can clearly understand how labial, alveolar and dental consonants are formed. Here the ways and place of sound formation are well shown. The diagram is drawn in two-color ink and brief explanations are provided. The copyist was a literate person, spoke one of the Turkic languages and used the Central Asian Turkic literary language. Few corrections in the manuscript proves that the work was done carefully and meticulously” (Tokumbaiev, 2021).

East Kazakhstan Regional Ethnographic Museum submitted a list of 104 books and documents to the Kazakh National Committee of UNESCO's "Memory of the World" program: Muslim manuscripts written in Arabic script before 1922; Printed versions of the Qur'an between the second half of the XIX century and 1940; Religious publications written in Arabic script before 1940; Other publications with Arabic graphics at the beginning of the 20th century; Documents written in Latin and Arabic script before 1940 (Musakhanova, 2017).

As mentioned above, if the list of all manuscripts held in the collections of Kazakhstan's museums, as well as cultural and scientific centers, archives, and libraries, were included in a unified electronic database, a systematized collection of manuscripts would be created. This issue was proposed about ten years ago by "Gylym Ordasy" (the Science Center).

A few years ago, the creation of a republican electronic manuscript archive "Gylym Ordasy" was proposed. If the technical work on creating a common republican electronic archive of manuscripts is carried out by "Gylym Ordasy", and if institutes, cultural, scientific centers, archives, museums, and libraries in the Republic of Kazakhstan enter all the manuscripts in their archives into that electronic archive, a common systemized archive of manuscripts will be created.

If a public electronic archive of manuscripts will be open and publicly available it will be possible for individuals to offer their manuscripts to the archive. This database includes not only registration, but also search engines with automatic word lemmatization. Search mechanisms will be able to include paleographical, archeographical, codicological, and linguistic features in addition to the parameters used when creating a catalog for modern books. The archive consists of two main parts: one according to the format of book publishers (RUSMARC, Authorities), the other is adapted to manuscripts (Arabic and Latin symbols and seals), and a structured line that can give its features and characteristics. Input, search, and editing to give the characteristic information of manuscripts is done by FOXPRO program of DOS and adapted to WINDOWS environment.

In this way, the multifunctional information and search apparatus of the public archive of manuscripts will be available for obtaining and supplementing references according to the requests of readers, employees, and researchers (Bekishev, 2013).

This issue continues to be relevant today, as highlighted in the publications of scholars and state officials. In this context, scientist and correspondent member of the National Academy of Sciences A. Nukhuly raised the importance of scientifically researching, preserving, and systematizing handwritten manuscripts as a national spiritual value, as well as the need for government-level support. He noted the difficulties in accessing manuscripts abroad, both materially and in terms of conducting scientific research, emphasizing that our manuscripts stored in foreign archives have yet to be fully cataloged. In the article titled “Valuable Manuscripts in Need of Care” (Qundy qolzhazbalar qamqorlyqq zaru”), the author discusses the urgent measures that need to be taken to address the accumulated issues regarding manuscripts and rare books in our country. Among the proposed actions are the creation of a state registry of manuscript heritage stored in several organizations and institutions under the Ministry of Culture and Sports, the establishment of a unique electronic database, and the development of a common system. It emphasizes the need to transition to a fully digital system, publish catalogs, and conduct typological research to put these resources on a scientific path. The article also highlights the importance of training specialists who can freely read inscriptions in Old Turkic, Chagatai, and Arabic scripts (Qadim, Zhadit, Tote) and can study them from a codicological perspective (Nukhuly, 2023).

One of the primary responsibilities of museums is to promote and disseminate the written artifacts after conducting comprehensive research on them. The methods of promoting museum artifacts include displaying them in exhibitions, publishing various catalogs and scientific works as books, and conducting lectures and seminars. For instance, in recent years, several museums in Kazakhstan have hosted exhibitions showcasing written heritage in Arabic and Persian from the medieval period and beyond.

In 2022, the National Museum of the Republic of Kazakhstan hosted an exhibition titled “Written Heritage of the Great Steppe” (“Uly dala tarihyyn zhazba muralary”). This exhibition widely promoted rare manuscripts related to the unique culture of the Kazakh people, showcasing their social roles in various cultural and historical contexts, as well as the history of domestic written culture that has developed since ancient times. The exhibition featured unique written artifacts from the “Manuscripts and Rare Books” Center, including the Quran written in the 7th century, as well as works by Khoja Ahmed Yasawi, Ibn Muhammad Samarqandi, Mahmud, Ibn Khalifa, and other unique artifacts.

In 2022, an exhibition titled “Religious Manuscripts and Publications (Based on the Materials of State Central Museum of Kazakhstan)” (“Dini mazmundy qolzhazbalar men basylymdar (QR MOM materialdary negizinde)”) was organized in a special area of the State Central Museum. Among the artifacts featured prominently in the exhibition were religious books from the museum’s collection, Quran commentaries, Kazakh-language manuscripts written in ancient and Arabic scripts, as well as dictionaries.

On June 14, 2024, the State Central Museum organized a similar exhibition titled “Islamic Spirituality” (“Islam rukhaniyaty”), showcasing rare manuscripts and unique publications in Arabic, Persian, and Chagatai languages related to Islamic culture.

On September 18, 2024, a traveling exhibition titled “Khoja Akhmet Yasawi and the Historical Turkestan” was held at the Kostanay Regional Museum of Local Lore, organized by the “Azyret Sultan” National Historical and Cultural Reserve. The exhibition featured valuable archaeological artifacts discovered in the city of Turkestan, along with selected works by Q.A. Yasawi, such as “Divan-i Hikmet”, “Mirat al-Qulub”, “Paqirnama”, and other precious manuscripts.

During the visit of the President of Kazakhstan to France on November 29-30, 2022, the idea of organizing a National Exhibition of Kazakhstan at the Louvre Museum was proposed. The

historical significance of presenting our country's rich cultural heritage at this exhibition, which will take place in Europe's largest museum, attracting nearly 10 million visitors from all over the world each year, is immense.

In 2026, museum institutions in our country are contributing to the organization of the exhibition "Life in motion: the cultural code of the Kazakh steppe civilization", which will be displayed in the halls of the Louvre Museum. This exhibition will showcase valuable manuscripts and rare publications that form the cultural code of the steppe civilization, dating from the Middle Ages to the first half of the 19th century, and is expected to introduce and promote these treasures to the global audience.

Research Results

According to the research, the majority of the Arabic and Persian written materials preserved in Kazakhstan's major museums consist of religious manuscripts and publications, works of poets and thinkers from the Middle Ages and the 16th to the first half of the 19th century, as well as manuscripts and books of individuals who left their mark on Kazakh history and culture.

To determine the value of the Arabic and Persian written materials, though limited in number, written in Arabic script and preserved at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to conduct comprehensive research from textological, paleographical, codicological, archeographical, and philological perspectives, identifying the structural, content, and linguistic features of each document. In this regard, the need for the training of specialized experts is undeniable.

In addition, if all the written heritage stored in the collections of museums across our country, including Arabic and Persian written materials, were consolidated in a unified electronic database, any document would become accessible, making it more efficient to work with these sources.

Conclusion

Many of our cultural values and unique manuscripts are stored in the museums of our country. The study of manuscripts is one of the most important and urgent tasks of Kazakh science. Every manuscript can be a valuable source of information about the history, culture, language, literature, social, public and political life of a nation. However, limited access to written sources and manuscripts stored in museum collections in the country and the lack of specialists training students are the reasons for the decline of research in this field. Moreover, the manuscripts with different content and inscriptions in the collections of Kazakhstan museums have not been completely entered into scientific circulation.

Various manuscripts preserved in the museum collections inform about the spiritual, cultural, socio-economic, religious, philosophical, social and political life of the country from various historical periods. Therefore, it is important to study these unique manuscripts that reflect our deep-rooted history.

At the same time, publishing various catalogs and research works on our written heritage in Arabic and Persian, and presenting them at international exhibitions, clearly demonstrates the contribution of our nation to global civilization.

Researching and promoting written sources opens opportunities for young scholars to work with original sources, while also allowing for the upbringing of a well-educated, patriotic generation with a strong spirit.

Analyzing the written sources in Arabic and Persian from museum collections through such research directions as textology, paleography, codicology, terminology, and archeography, as well as sorting, systematizing, and publishing them in a complete scientific manner, imposes significant responsibilities on museum professionals, particularly research staff.

References:

- Atabaev K. (2007). Derektanu [Source studies]. Almaty: «Kazakh tarihy, 2007. 272 p. (in Kaz.)
- Beisembiev T.K. (2004). Sredneaziatskii (chagataiskii) tyurki I ego rol v kulturnoi istorii Evrazii: Vzgl'yad istorika [The Central Asian (Chagatai) Turks and their role in the cultural history of Eurasia: A Historian's View] // Ruh-Miras: Kazakhstanskii kulturologicheskii almanah. 2004. № 2 (2). С.58-60. (in Rus.)
- Bekishev A.S. Issledovaniya redkih knig i rukopisei v Kazakhstane: osnovnye napravleniya I tendentsii [Research of rare books and manuscripts in Kazakhstan: main directions and trends] // [E-source]. URL: <https://e-history.kz/ru/historical-education/show/12879> (Accessed: 20.09.2024). (in Rus.)
- Beltenov Zh. Musilmanskie rukopisi i redkie knigi iz fondov CGM RK [Muslim manuscripts and rare books from the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan] // [E-source]. URL: <https://ulagat.com/2020/07/15/мусульманские-рукописи-и-редкие-книг/> (Accessed: 22.09.2024) (in Rus.)
- Chudakova M.O. Rukopis i kniga: Rasskaz ob arhiovedenii, tekstologii, hranilishah rukopisei pisatelei [Manuscript and Book: A Tale of Archival Science, Textology, and Writers' Manuscript Repositories]. Moskva: Prosveshenie, 1986. 176 p. (in Rus.)
- Erezhepov N. Kolzhazba – gasyrlar ruhaniyaty [The manuscript is the spirituality of the ages] // [E-source]. URL: <https://aikyn.kz/10022/14005-qolgazba> (Accessed: 15.09.2024)
- «Gylym ordasy» RMK Sirek kezdesetin kitaptar murazhaiy Koryndagy kolzhazbalar men sirek kitaptar: zerttelu zhane audarylu maselesi [Manuscripts and rare books from the fund of the Museum of Rare books of the RSE "Gylym Ordasy": the problem of study and translation]. [E-source]. URL: <https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12810> (Accessed: 28.09.2024). (in Kaz.)
- Kartaeva T. (2018). Muzej isi zhane eskertkishtanu terminder sozdigi [Dictionary of terms of museum business and monument science]. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 162 p.
- Kitap qory (2023). Zholkorsetkish. KR Ul'ttyk muzeiy. Kurast.: Amanova Zh.S. Astana, 2023 (in Kaz.)
- «Madeni mura» strategiyalyk ulttyk zhobasynyn 2009-2011 zhyldarga arналган tuzhyrymdamasy turaly (2008). Kazakhstan Respublikasy Ukimetinin 2008 zhylygy 6 karashadagy / 1016 Kaulysy [On the Concept of the strategic national project «Cultural Heritage» for 2009-2011. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 6, 2008 N. 1016] (in Kaz.)
- Muhamedhanov K. (2010) Abai shygarmalarynyn tekstologiyasy zhayynda [About the textology of Abai's works]. Almaty, 2010. P. 7 (in Kaz.)
- Musahanova M. Muzei Respubliki Kazakhstan kak tsenry izucheniya rukopisnogo i pechatnogo naslediya [Museums of the Republic of Kazakhstan as centers for the study of handwritten and printed heritage]. INFOLIB №4, 2017 // [E-source]. URL: <https://einfolib.uz/post/muzei-respubliki-kazahstan-kak-sentry-izucheniya-rukopisnogo-i-pechatnogo-naslediya> (Accessed: 13.09.2024) (in Rus.)
- Nuhuly A. (2023) Kundy kolzhazbalar kamkorlykka zaru [Valuable manuscripts need care] // Egemen Kazakhstan. 09 mausym, 2023 (in Kaz.)
- Paleografiya, kodikologiya, diplomatika: Sovremennyyi opyt issledovaniya grecheskih, latinskih i slavyanskih rukopisei i dokumentov [Paleography, codicology, diplomacy: Modern experience in the study of Greek, Latin and Slavic manuscripts and documents]: Materiialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Institut vseobshei istorii RAN. Moskva, 2013. 397 p. (in Rus.)
- Reiser S.A. Osnovy tekstologii [Base of textology]. Leningrad: Prosveshenie, 1978. 176 p. (in Rus.)

Shaimanov A. Kodikologiya – zhazba muralardy zertteitin gylym [Codicology – the science that studies written heritage]. KR UGA Habarlary. Kogamdyk zhane gumanitaryk gylymdar seriyasy. № 5, 2015. 227-230 pp. (in Kaz.)

Sirek kitaptar men kolzhazbalar kollekciiyasy [Collection of rare books and manuscripts]. [E-source]. URL: <https://csmrk.kz/index.php/kz/mnu-collections-kz> (Accessed: 01.10.2024). (in Kaz.)

Tokumbayev K.M. K voprosu o tyurkoyazychnyh arabograficheskikh rukopisyah v fondah muzeya-zapovednika [On the issue of Turkic-language Arabic manuscripts in the collections of the Museum-Reserve] // Makarevskie chteniya: materialy XVII mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, 23-24 sentyabry 2022 / otv. red. V.G. Babin. Gorno-Altaysk: BITS GAGU, 2022. – P.281-284. (in Rus.)

¹Абдукамалова Э.С. ²Гиззатов С.М. ³Мұсырманқұл П.Б.

^{1,2,3}Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы
E-mail: ¹Abdukamalovae@mail.ru, ²sayalbek@mail.ru, ³ptusilmankul@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙЛЕРІ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада еліміздегі ірі музейлерінің қорларындағы сақтаулы жатқан ортағасырлық және ХҮІ-ХІХ ғасырлар аралығында жазылған араб, парсы тілдеріндегі жазба деректер, олардың тарихи маңызы мен қазақ мәдениетінде алар орны, зерттелу және насихатталу жолдары қарастырылды. Жұмыстың мақсаты – Қазақстан музейлеріндегі араб, парсы тілдеріндегі жазба дерек түрлерін сипаттай отырып, оларды ғылыми айналымға түсірудің маңыздылығын айқындау. Зерттеудің тарихи, жүйелік, библиографиялық, талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің жаңалығы – Қазақстан музейлеріндегі қазақ халқының тарихи, рухани, мәдени өмірінен мол мағлұмат беретін араб, парсы тілдеріндегі жазба деректерді түрлі аспектіде жан-жақты зерттеп, зерделеп, насихаттау қажеттілігі және оларды ғылыми айналымға түсірудің маңызын айқындау. Алға қойған мақсатқа жету үшін Қазақстандағы бірнеше музейлер қорындағы сақтаулы араб, парсы тілдеріндегі жазба деректерге шолу жасау, оларды кешенді түрде талдау әдістерін нақтылау, сондай-ақ музей қорларында жатқан құнды жазба жәдігерлерді жүйелеу, зерттеу, насихаттау жолдарын айқындау міндеттері қойылды.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстан музейлеріндегі араб, парсы тілдеріндегі жазба деректердің текстологиялық, палеографиялық, кодикологиялық тұрғыдан зерттеудің, сондай-ақ жүйелі жұмыс жасау кепілі бола алатын жазба деректердің ортақ электрондық қорын жасау қажеттілігінің маңызы сөз етілді.

Алғыс: Мақала ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Дөңгеленген дүние: қазақ дала өркениетінің мәдени коды» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR22082508).

Түйін сөздер: музей, қор, жазба деректер, мәдени құндылықтар, қолжазбалар, палеографиялық талдау, текстологиялық зерттеулер, кодикология

¹Абдукамалова Э.С. ²Гиззатов С.М. ³Мұсырманқұл П.Б.

^{1,2,3}Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
E-mail: ¹Abdukamalovae@mail.ru, ²sayalbek@mail.ru, ³ptusilmankul@bk.ru

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ НА АРАБСКОМ, ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ ИЗ ФОНДОВ МУЗЕЕВ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассмотрены письменные источники на арабском, персидском языках, датируемые периодом между XVI - XIX веками, хранящиеся в фондах крупнейших музеев страны, также их историческое значение и место в казахской культуре, пути изучения и пропаганды. Цель работы – определить важность их включения в научный оборот с описанием видов письменных источников на арабском, персидском языках из фондов музеев Казахстана. Используются исторические, системные, библиографические, аналитические и обобщающие методы исследования. Новизна исследования заключается в необходимости всестороннего исследования, изучения и популяризации письменных источников на арабском, персидском языках и ценных рукописей, хранящихся в фондах музеев Казахстана в различных аспектах, дающих представление об исторической, духовной, культурной жизни казахского народа и определении значения их введения в научный оборот. Для достижения поставленной цели были поставлены задачи по обзору письменных источников на арабском, персидском языках из фондов нескольких музеев Казахстана, уточнению методов их комплексного анализа, а также определению путей систематизации, изучения, пропаганды ценных письменных памятников из фондов музеев.

В результате исследования было озвучено значение текстологического, палеографического, кодикологического изучения письменных источников на арабском, персидском языках, а также необходимости создания общего электронного фонда письменных источников, который может стать гарантом систематической работы.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта программно-целевого финансирования Министерства культуры и информации РК на тему: «Жизнь в движении: культурный код казахской степной цивилизации» (индивидуальный регистрационный номер: BR22082508).

Ключевые слова: музей, фонд, письменные источники, культурные ценности, рукописи, палеографический анализ, текстологические исследования, кодикология

Сведения об авторах:

Абдукамалова Эльмира Серикбаевна, к.филол.н., доцент, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Гиззатов Саялбек Махамбетович, к.и.н., ученый секретарь, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Мусырманкул Пердехан Бекмагамбетович, магистр наук, начальник Научно-исследовательского института культурного наследия, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдукамалова Эльмира Серікбайқызы, филол.ғ.к., доцент, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Гиззатов Саялбек Махамбетұлы, т.ғ.к., ғылыми хатшы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Мұсырманқұл Пердехан Бекмағамбетұлы, ғылым магистрі, Мәдени мұраны ғылыми зерттеу институтының басшысы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Abdukamalova Elmira Serikbaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, scientific adviser, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Gizzatov Sayalbek Mahambetovich, Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Mussyrmankul Perdekhan Bekmagambetuly, Master of Science, Head of the Scientific Research Institute of Cultural Heritage, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

МРНТИ 03.09.03

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.294>***¹Каримова Р.У.** **²Масимова Х.В.** **Каримов Н.И.** ^{1,2,3}*Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Казахстан, Алматы*
E-mail: ¹risalat.karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³nodar.karimov@gmail.com

СУФИЗМ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА (XVI – XVIII ВВ.)

Аннотация. Ислам, представляющий собой сложившуюся систему и «живую традицию», обладает реальной возможностью организовать, подчинить своей цели огромные людские ресурсы и предложить свою стратегию развития. Современная политическая обстановка в центральноазиатском регионе свидетельствует о том, что новой серьезной силой здесь стал политический суфизм. Идейное преобразование ислама диктует насущную потребность пересмотра приобретенного исторического опыта. Политический суфизм особенно ярко проявил себя в истории одного из субрегионов Центральной Азии – Восточном Туркестане, где более века суфийские ходжи находились на вершине политической власти и управляли страной. Цель настоящего исследования заключается в том, чтобы на примере Восточного Туркестана показать возможности суфизма и его влияние на жизнедеятельность государств Центральной Азии. История Восточного Туркестана рассмотрена в исследовании по-новому, в контексте ее взаимосвязанности с политическим суфизмом. Общеметодологической основой разработки темы стали принципы историзма, диалектического и системного подходов в рассмотрении исторических процессов. Взятый на вооружение метод исследования истории на основе преимущественно местных малоизученных источников представляет собой инновационный подход в достижении поставленной цели. Сравнительно-сопоставительный анализ сведений местных источников с китайской хроникой, а также данными научных исследований по теме дают дополнительную возможность для достижения поставленной цели. Проведенное исследование показало многоаспектность сущности суфизма, его реализацию в политической сфере, оказавшей заметное влияние на исторические процессы в Центральной Азии.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН АР19678538 «Политический суфизм в Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии», финансируемого КН МНВО РК.

Ключевые слова: Центральная Азия, Восточный Туркестан, суфизм, политическая история, ходжи, государственная власть/

Введение

Восточный Туркестан (современный СУАР КНР) представляет собой регион Центральной Азии, территориально охватывающий Джунгарскую впадину на севере и Таримскую – на юге. Восточный Туркестан находится в самом центре Азии, на севере и западе он граничит с Казахстаном и среднеазиатскими республиками, на юго-западе – с Афганистаном и Индией, на северо-востоке – с Монголией.

В Восточном Туркестане ислам первоначально распространился в западной части региона. Первым ханом, принявшим в середине X в. ислам, был караханид Сатук Богра-хан, нареченный мусульманским именем Абд ал-Керим. Придя к власти, Сатук Богра-хан, как и его потомки, стал ревностно распространять новую религию во всем государстве и за его пределами. На востоке региона ислам закрепился в XIV в., после того как могул Хызр Ходжа-хан захватил главную твердыню буддизма в Восточном Туркестане – Уйгурское

турфанское государство. После укоренения ислама, Турфан стал второй столицей Могульского государства (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 81). В Восточном Туркестане суфизм закреплялся параллельно с распространением ортодоксальных форм суннизма. Суфийские наставники были тесно связаны со своей паствой, они контролировали не только духовную, но и повседневную жизнь своих мюридов (Чвырь, 2003: 55).

Центральная Азия стала местом формирования основных суфийских орденов, здесь проповедовали известнейшие основоположники суфизма. Наиболее значимыми центральноазиатскими суфийскими орденами стали Накшбандийа-Ходжаган, Ясавийа, Кубравийа и Чишти или Шаттари (Девин ДеВиз, 2018: 1) и др. Позднее в Центральной Азии возникли условия, в которых развернулось противоборство между ними. В Восточном Туркестане имели распространение разные суфийские братства, но наибольшее влияние среди них получил орден Накшбандийа, его соперничающие партии белогорцев и черногогорцев. Исследователи отмечают, что суфизм в XV – XVIII вв. получил наибольшую популярность среди мусульманского простонародья. Он даже как бы оттеснил ортодоксальный суннизм и вышел на первые позиции (Чвырь, 2003: 55).

Политический суфизм особенно ярко проявил себя в истории Восточного Туркестана, где более века суфийские ходжи находились на вершине политической власти и управляли страной.

Современная политическая обстановка в центральноазиатском регионе говорит о том, что суфизм заявил о себе как о новой серьезной политической силе, стал важным фактором внешнеполитической и внутривнутриполитической обстановки государств Центральной Азии. Идейное преобразование ислама диктует насущную потребность пересмотра приобретенного исторического опыта, господствующей демократии, государственного устройства в контексте религиозных ценностей. Ислам, являясь сложившейся системой и «живой традицией», обладает реальной возможностью организовать, подчинить своей цели огромные людские ресурсы и предоставить иную стратегию развития. Территориальная близость Центральной Азии к Афганистану, угроза экспансии ИГИЛ и Талибана, делает регион досягаемым и недостаточно защищенным для религиозного экстремизма.

Материалы и методы исследования

Исследование многопланового, мозаичного спектра концепций аскетическо-мистического направления в исламе, объединяющего множество течений, школ, ветвей в контексте политического суфизма, его значимость и злободневность определили выбор теоретико-методологических подходов.

Общеметодологической основой разработки темы стали принципы историзма, диалектического и системного подходов в рассмотрении исторических процессов. Взятый на вооружение метод исследования истории на основе преимущественно местных малоизученных источников представляет собой инновационный подход в достижении поставленной цели. Сравнительно-сопоставительный анализ сведений местных источников с китайской хроникой, а также данными научных исследований по теме дают дополнительную возможность для осуществления намеченной задачи. Тема исследования, обусловившая постановку цели и задач, определила необходимость использования системного подхода. Нами был использован научный подход, рассматривающий суфизм в его многообразной сущности, в том числе и политической деятельности.

Научным фундаментом в работе послужили исторические сочинения, отразившие жизнь Могульского государства в обозначенный период, а также труды ученых, занимавшихся разработкой сходных нашему исследованию проблем. Новейшим инновационным методологическим подходом, использованным в анализе историко-культурного развития Казахстана и Восточного Туркестана, стал для нас принцип

максимального обращения к местным малоизученным источникам. Местные сочинения позволяют увидеть глубинную сущность событий и исторических процессов, понять их истинное значение.

В мусульманской историографии Средней Азии, Казахстана и Восточного Туркестана особое место занимает сочинение «Тарих-и Рашиди» (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996), написанное в XVI в. на персидском языке Мирза Мухаммад Хайдаром. Этот исторический труд получил широкую известность на мусульманском Востоке. «Тарих-и Рашиди» является главным и ценнейшим источником по истории Могулистана и Могулии в XIV – середине XVI вв. Из этого сочинения нами использованы сведения, охватившие историю региона в середине XVI в., т.е. только начальный период рассматриваемой хронологии. Тем не менее, сведения источника оказались важными для нашей реконструкции.

Мухаммад Хайдар для написания истории использует многочисленные сочинения на персидском, тюркском и арабском языках. Важным источником для него послужили также устные исторические и другие рассказы, предания и легенды, которые бытовали у могулов. Основу повествования «Тарих-и Рашиди» составляет история восточной части государства Чагатаидов – Могульского ханства; внутренние события, в которых активное участие принимали эмиры из рода дуглатов. Благодаря своему высокому положению при дворе могульского хана и родственными отношениями с Тимуридами, Мирза Хайдар был хорошо осведомлен обо всех описанных в «истории» государственных делах. Его сведения являются очень важными и отличаются высокой аутентичностью.

Основным источником в нашей работе стала историческая «Хроника» Шах-Махмуда ибн мирзы Фазила Чураса составленная между в 1672–1676 годами (Махмуд Чурас, 1976). Ее автор, представитель влиятельного могульского рода чурас, был не только свидетелем, но и активным участником политических событий в Восточном Туркестане XVII века. Созданная им «Хроника» – это обстоятельный труд по истории Яркендского ханства второй половины XVI – 70-х гг. XVII веков. «Хроника» является важным первоисточником по международным связям и внутривосточной обстановке в Восточном Туркестане (Махмуд Чурас, 1976: 14).

В работе над «Хроникой» Шах-Махмуд Чурас использовал обширный круг сочинений по истории Центральной Азии. Произведение Шах-Махмуда является жизнеописанием правящей династии Могульского ханства. «Хроника» по сути является продолжением «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара. Хроника имеет и другое название – «Тарих-и мирза Шах-Махмуд Чурас» или «Тарих-и Шах-Махмуд Чурас». Поскольку сочинение не было названо автором, оно известно под условным обозначением «Хроника». Шах-Махмуд Чурас, являясь типичным представителем военно-кочевой знати Могульского государства, конечно же, отразил в своем сочинении взгляды и интересы своего сословия. Он был сторонником утвердившейся ханской власти и делал все для ее укрепления.

Среди письменных источников по истории Могульского государства исследуемого нами периода важное значение для нас имеют сочинения «Тарих-и аминийа» и его переработанная версия – «Тарих-и хамиди» Мулла Муса ибн Мулла ‘Иса-ходжа Сайрами, написанные в начале XX в. на чагатайском языке (Таарих-и Эмэни, 1905). Они посвящены истории Кашгарии, главным образом 60-70 гг. XVIII в., отражают историю ханской династии, а также появления и вхождения в государственную жизнь суфийских ходжей.

«Ислам-нама» или «Книга Ислама» Муллы Мухаммада ‘Абд ал-‘Алима ибн Ахуна Арзу Мухаммада (Мулла Абд ал-Алим, 1989), созданная в 1180/1767 г., содержит сведения о двух уйгурских шейхах в Могульском государстве и их противостоянии в XVIII в. против джунгаров.

Обсуждение

Наше исследование хронологически совпало с могульским периодом в истории Восточного Туркестана, который на сегодняшний день остается наименее изученным. На краткой характеристике наиболее важных для нас трудов мы остановимся.

Большое значение для реконструкции истории могулов, Могулистана, Могульского государства имеют труды В.П. Юдина. Персидские и тюркские источники, послужившие основой его исследований, позволили автору рассматривать этническую, политическую и культурную историю субрегиона и, насколько позволяли материалы исторических сочинений, воссоздать объективную картину его развития. Статьи В.П. Юдина, посвященные анализу малоизученных источников «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи (Юдин, 1992), «Зийа ал-кулуб» Мухаммада Аваза (Юдин, 1966) и др., отличают глубокое понимание содержания текста рукописей, отразившихся в них сложных исторических процессов, протекавших на территории Центральной Азии.

Обстоятельный научный анализ отличает труды О.Ф. Акимушкина (Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана) // Восточный Туркестан и Средняя Азия) (Акимушкин, 1984), его критический текст, комментарии и исследование к сведениям основного источника исследуемого нами периода – «Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника» (Махмуд Чурас, 1976). С каждым сведением источника автор кропотливо работал, критически рассматривал и давал свой основательно аргументированный научный комментарий. В этих обширных комментариях воссоздается история Центральной Азии.

Монография О.В. Зотова «Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. (межгосударственные отношения)» (Зотов, 1991) посвящена проблемам отношений между императорским Китаем и государствами Восточного Туркестана в рамках указанной хронологии. Реконструируя историю субрегиона в контексте темы, автор показал подлинную роль суфийских ходжей в смутный для страны период. Их интриги, соперничество с ханами правящей династии, борьба между кланами суфийского ордена настолько усложнили положение, что в итоге привели страну к катастрофе.

Л.А. Чвырь посвятила исследованию т.н. народного ислама у уйгуров статью «Ислам у уйгуров Восточного Туркестана (XIX–XX вв.)» (Чвырь, 2003). В ней автор рассматривает во взаимосвязи несколько важных вопросов истории и этнографии уйгуров, относящихся к области мировоззрения, религиозных верований уйгуров через призму народных традиций. Л.А. Чвырь отметила, что мусульманская культура развивалась в регионе преимущественно суфийском варианте и параллельно шел процесс слияния «суфизма с местным ортодоксальным суннизмом» (Чвырь, 2003: 53).

Результаты исследования

Влияние суфизма на политическую историю Восточного Туркестана начинает проявляться с конца XVI века, периода, который вошел в историю региона как могульский. Могульский период длился до XVIII в., т. е. вплоть до завоевания Восточного Туркестана маньчжурским Китаем. Что же представлял собой регион в политическом аспекте в это время. В начале XVI в. чагатайские ханы, вытесненные из Могулистана и Средней Азии, основали на территории Восточного Туркестана новое государство. В источниках это государство получило название Могулия или Могульское государство. В состав Могульского государства вошли Кашгария, а также, исходя из сведений восточнотуркестанских сочинений, и самостоятельное государство Чагатаидов в Турфане и Чальше (Карашар). Сюда же входил и Комул. Куча и Бай получили статус особой административной единицы в рамках государства, поскольку в некоторые периоды они отлагались от центра и становились независимым владением (Акимушкин, 1984: 156-158;

Юдин, 2001: 253). Столицей Могульского государства стал г. Яркенд. По названию столицы государство получило название Яркендского ханства. Таким образом, Могульское государство распространяло свою власть почти на всю территорию Восточного Туркестана.

Суфизм, как отмечалось выше, стал заметным явлением в политической жизни Восточного Туркестана с конца XVI в., времени, когда по приглашению Абд ал-Карим-хана в Могульское государство где-то между 1582-1591 гг. прибыл Ходжа Исхак, возглавлявший черногорскую партию братства Накшбандийа-Ходжаган [согласно сведениям Мулла Муса Сайрами, Ходжа Исхак прибыл в Яркенд при Мухаммад-хане, – (Таарих-и Эмэние, 1905: 18)]. Ходжа Исхак сразу же попытался принять участие во внутривосточной жизнедеятельности Могульского государства. По-видимому, по этой причине отношения между ханом и ходжой не сложились. Ходжа Исхак основал в Аксу ханаках (обитель суфиев. – Р.К.), которая продолжала функционировать и в начале XVIII века. Но в целом, деятельность ходжи носила не столько религиозный, сколько политический характер. Например, с его именем связывают восстание Курайш-султана против центральной власти. Это была первая и неудачная попытка ходжей внедриться в государственную политику Восточного Туркестана. Спустя три года после прибытия ходжа Исхак был вынужден по приказу Абд ал-Карим-хана покинуть пределы государства (Махмуд Чурас, 1976: 162, 275). Однажды вступив на землю Восточного Туркестана, ходжи не упускали его из виду, лелея далеко идущие планы на его использование в своих политических устремлениях. Внутривосточная обстановка в Могульском государстве со временем предоставила им прекрасные возможности для освоения региона.

Как видно из сообщений хронистов, в Могульском государстве постоянно происходили столкновения в среде правящих кланов. Причиной тому иногда служили случайные происшествия, но чаще всего это была борьба за власть, влияние, владения. В 1591/92 г. (возможно, в конце 1590/91 г.) умер Абд ал-Карим-хан. После его смерти на престол, не без интриг, был возведен Мухаммад-хан, пятый сын Рашид-хана и родной брат Абд ал-Карим-хана. Мухаммад-хан, по-видимому, еще как-то мог сдерживать сепаратистские выступления отдельных членов клана и держать их в повиновении, тогда как его старший сын и преемник Шуджа ад-Дин Ахмад-хан не сумел противостоять центробежным силам (Махмуд Чурас, 1976: 290-291). В 1614/15 г. в Аксу и Уче начался мятеж против ханской власти, организованный зятем хана, Искандар-султаном. Причину мятежа анонимный автор «Истории Кашгарии» видел в дурном влиянии эмиров, окружавших султана, а Махмуд б. Вали – в сговоре Искандар-султана с владельцем Карашара и Турфана Абд ар-Рахим-ханом (Махмуд Чурас, 1976: 189–192, 295–296). Еще один мятеж, прервавший правление Шуджа ад-Дин Ахмад-хана, произошел в 1618/19 году. Хан и многие эмиры были перебиты мятежниками.

Таким образом, при Шуджа ад-Дин Ахмад-хане центральная власть в Могульском государстве заметно ослабевает. Как видно из сообщений источников, при Шуджа ад-Дин Ахмад-хане Могульское государство было озабочено попытками сохранить контроль над восточной частью государства. При его преемнике Абд ал-Латиф-хане приоритет в государственной политике перешел к оборонительным действиям против экспансии Абд ар-Рахим-хана, который, обретя союзника в лице своего зятя – казахского Ишим-хана, настолько усилился, что Бай, например, практически все время находился в его руках. Эта борьба стоила центральной власти больших усилий.

В такое непростое для страны время на политической арене Восточного Туркестана вновь появляются ходжи и активно включаются в борьбу за политическое господство. Ходжа Шади (Мухаммад-Йахйа), согласно Бахр ал-асрар, сыграл роль посредника в мирных переговорах между Абд ал-Латиф-ханом и Абд ар-Рахим-ханом. При его посредничестве был заключен непрочный мир (Махмуд Чурас, 1976: 203-204, 304). После смерти Абд ал-

Латиф-хана влиятельные эмиры возвели на престол Султан-Ахмад-хана, сына Тимур-хана, бывшего в это время правителем Аксу. В стране вновь развернулась усобица, на этот раз между сыновьями Тимур-хана. В ходе единоборства на престоле оказался другой сын Тимур-хана, Султан-Махмуд-хан. Эти события произошли в 1632/33 г. согласно «Истории Кашгарии», по Махмуду б. Вали, они имели место несколько ранее, в 1630/31 г. (Махмуд Чурас, 1976: 205-208, 304-305).

Борьбу братьев контролировали ходжи. Султан-Махмуд-хан был свергнут с престола в 1635/36 году, после чего скоропостижно скончался. Причину устранения и кончины хана сведения «Анис ат-талибин» объясняют тем, что Султан-Махмуд-хан пытался вести независимую от ходжей государственную политику. Ходжа Шади назвал его действия несовместимыми с благородным шариатом и объявил, что «Великие от веры устранили из [сего] мира Клыч-хана (Султан-Махмуд-хана) и посадили вместо него Фулад-хана (Султан-Ахмад-хана)» (Махмуд Чурас, 1976: 31, лл. 99б – 100а). Так на яркендском престоле вновь воцарился Султан-Ахмад-хан, характеризующийся источниками слабым, неблагоразумным человеком, к которому подданные питали отвращение. Более того, именитые эмиры и бахадурь Кашгара, Яркенда, Хотана в конце концов отложились от Султан-Ахмад-хана, которому пришлось отказаться от государства и бежать в Бухару. В одном из предпринятых сражений против андижанцев Султан-Ахмад хан был убит (Махмуд Чурас, 1976: 39-40, 209-211). Такой конец постиг Султан-Ахмад-хана по вполне понятным причинам. Поддержанный вначале и возведенный на престол Ходжой Шади, он, как и его предшественник Султан-Мухаммад-хан, вступил в конфликт с черногорскими ходжами, за что и поплатился потерей государства и своей жизнью. Как видно, ходжи к этому времени обрели реальную власть и могли по своему усмотрению решать судьбы правителей и государства.

После Султан-Ахмад-хана на престол Могульского государства взошел в 1638/39 г. Абдаллах-хан (Махмуд Чурас, 1976: 307, лл. 90б, 89б; Таарих-и Эмэние, 1905: 18). Он подчинил все государство своей власти, осуществив, таким образом, цель своего отца Абд ар-Рахим-хана. С этого времени в Могульском государстве утвердилось правление турфанской ветви Могульской династии. Абдаллах-хан проводил активную внутреннюю и внешнюю политику. Его правление нельзя назвать спокойным. Страну будоражили мятежи удельных правителей и набеги джунгар. Тем не менее, Абдаллах-хану удавалось совершать военные походы на соседние государства. Например, он совершил несколько походов в Ферганскую долину. В одном из них был осажден Андижан. Осада города завершилась его взятием и разграблением (Махмуд Чурас, 1976: 216-221).

По мере ослабления Могульского государства, страну стали беспокоить внешние враги. В XVII в. частые набеги на восточнотуркестанские земли совершали джунгары. Могульские ханы первое время удачно отражали эти вторжения. Но со временем обстановка поменялась не в пользу могулов, тем более, что государство лихорадили междоусобицы. В одном из походов против джунгар между Абдаллах-ханом и его сыном, наместником Кашгара Йулбарс-ханом возник конфликт, вынудивший ханов разойтись и разными путями возвращаться в свои владения (Махмуд Чурас, 1976: 231-233). В этой ссоре вновь заметно участие ходжей. Йулбарс-хан опирался в политической борьбе на «белогорцев», центром влияния которых был Кашгар. Абдаллах-хан был приверженцем «черногорцев». Другой сын Абдаллах-хана – наместник Аксу и Уча Нур ад-Дин-хан в этом единоборстве выбрал сторону отца. Он послал в Яркенд своего даруга Нур-Амана к Ходже Мухаммад-Абдаллаху и пригласил его посетить Аксу. Ходжа с уважением отнесся к приглашению и выехал по назначению. Йулбарс-хан, позавидовав отношению к брату отца, приказал схватить и казнить Нур-Амана (Китайские документы, 1994: 259; Махмуд Чурас, 1976: 317).

Йулбарс-хан правил Кашгарским уделом фактически самостоятельно. Он обладал неуравновешенным, мнительным характером и потому совершал много необдуманных

действий в государственных делах. По малейшему подозрению Йулбарс-хан отстранял эмиров и назначал на их место других. Такая политика не могла не вызвать недовольства его подданных, поэтому в уделе Йулбарс-хана было неспокойно. Абдаллах-хан в последние годы своего правления фактически владел только Яркендом. Подозрительный и жестокий, с крутым и решительным нравом, он довел своих подданных до бедственного положения. Хотан и Керия в это время были владениями сына Йулбарс-хана – Убайдаллах-султана, Барджук (Барчук?) и Сарикол принадлежали самому Йулбарс-хану, Аксу и Уч – Нур ад-Дин-хану. Йулбарс-хан задумав отстранить отца от власти, разослал эмирам Яркенда письма с призывом к мятежу. Некоторые эмиры, боясь мнительности хана, не решились сообщить об этом неблагоприятном поступке его сына. Когда Абдаллах-хан узнал о происходящем, он казнил тех эмиров, которые не доложили ему о письмах сына.

Абдаллах-хан и поддержавший отца Нур ад-Дин-хан двинулись объединенными войсками на Кашгар. Йулбарс-хан, отправил навстречу им войско Кашгара, а сам ночью тайно бежал из города. Абдаллах-хан жестоко расправился с вельможами, заподозренными в причастности к готовившемуся мятежу, после чего пожаловал Кашгар Нур ад-Дин-хану (Махмуд Чурас, 1976: 234-236).

Нур ад-Дин-хан не задерживаясь в новоприобретенном владении, удалился в свою резиденцию в Куче. С особой жестокостью он покарал мятежников в своих вилайатах: перебил кашгарских эмиров вместе с родственниками и слугами, а с муллы Мухаммад-Латифа Бухари повелел живьем содрать кожу. Сам хан во время этой репрессивной кампании предавался пьянству. Карательными мерами и произволом он довел народ до ужасающего состояния. В 1667 г. Нур ад-Дин-хан убедил отца совершить новое вторжение в Андижан. Они выступили объединенными войсками в военный поход, но в местности Сариг-Йази Нур ад-Дин-хан внезапно заболел и умер. Абдаллах-хан, потеряв сына и союзника вынужден был вернуться в Яркенд и распустить войско. Тем временем Йулбарс-хан внезапно напал на Кашгар, но не смог захватить крепость и удалился ни с чем. Несмотря на это Абдаллах-хан в страхе покинул свои владения и бежал в Кашмир. Эти события произошли в 1668 году. В Кашмире он был достойно принят ханом Аурангзебом. В 1675 г. Абдаллах-хан умер в Кашмире (Махмуд Чурас, 1976: 237-240, 319-320; История Казахстана, 2006: л. 976).

После бегства Абдаллах-хана в стране вновь разгорелась усобица между Йулбарс-ханом и Исмаил-ханом, братом Абдаллах-хана и ставленником черногорских ходжей. В этой борьбе победу одержал Йулбарс-хан. На этом противоборство не закончилось, оно проходило в дальнейшем с переменным успехом. Во владении Исмаил-хана оставались Аксу, Уч, Бай и Куча. Йулбарс-хан выдвинулся во главе огромного объединенного войска на Аксу и Уч. Однако в произошедшем сражении Йулбарс-хан потерпел сокрушительное поражение, только незначительная часть войска вернулась назад. Тогда на помощь был призван джунгарский Сенгэ-хан и победа вновь досталась Йулбарс-хану. Безвольный, трусливый и подозрительный Йулбарс-хан, не смотря на одержанную победу, стал сомневаться в своем союзнике и решил уйти на службу к отцу. Он передал государство Сенгэ, но не покинул пределов страны, а продолжил, как полноправный правитель, притеснять и карать своих подданных. В конце 1669 г. был совершен дворцовый переворот, в результате которого деспот был низложен и убит (Махмуд Чурас, 1976: 242-244). Эти события также произошли не без влияния ходжей. Йулбарс-хан был ставленником и родственником главы белогорцев Ходжи Аппака. Такая расстановка сил не устраивала черногорских ходжей, которые, используя создавшуюся ситуацию, в сговоре с джунгарами и осуществили дворцовый переворот.

После смут, заговоров, переворотов, жестоких сражений и осады столицы в апреле 1670 г. на престол был возведен в соответствии с древними традициями Исмаил-хан.

Исмаил-хан оказался дальновидным политиком, он стремился к укреплению государства: простил своих бывшим недругов, сделал новые важные назначения. Хан попытался примирить белогорских и черногорских ходжей. С этой целью он отправил главу белогорцев и основного своего врага Ходжу Аппака в изгнание. Исмаил-хан также стремился ослабить позиции военно-кочевой знати, назначая на стратегически важные посты, «безродных» и «малых». Этими мерами ему удалось достичь некоторой стабильности в государстве (Махмуд Чурас, 1976: 244-250, 323).

Исмаил-хан правил, как сообщается в «Истории Кашгарии» и «Тарих-и аминийа», 12 лет. Ему не давали спокойно управлять страной усобицы между могульскими претендентами на власть и джунгары, стремившиеся контролировать регион. В 1681 г. джунгары совместно с владельцами Турфана и Карашара организовали поход на Яркенд и Кашгар. Им удалось не только победить в сражении, но и низложить Исмаил-хана. Первоначально на могульский престол был возведен Аппак Ходжа, который дипломатично уступил бразды правления на короткое время законным наследникам Абд ар-Рашид-хану и Мухаммад Эмину (Махмуд Чурас, 1976: 186, 323).

Мухаммад Садик Кашгари считал устранение Исмаил-хана следствием изгнания из страны Ходжи Аппака, который, уехав в Тибет, сумел добиться поддержки далай-ламы. Т.н. «Брахманы» обратились с письмом к джунгарскому хану Галдан-Бошокту и просили его вступить за погрязшие права ходжи в Яркенде и Кашгаре. И Галдан-Бошокту вторгся в Могульское государство. Жители Яркенда, судя по сообщениям источника, сдали город якобы на том условии, что во главе государства будет поставлен кто-либо из ходжей. Так страной стал управлять Ходжа Аппак, а джунгары вернулись в свои пределы, уведя с собой плененного Исмаил-хана. О.Ф. Акимушкин критично воспринял это сообщение Мухаммад Садика Кашгари, обоснованно оценив его как необъективное, поскольку хронист сам тяготел к белогорской партии (Махмуд Чурас, 1976: 27-30, 323-324; Таарих-и Эмэние, 1905: 20). Неопровержимым здесь представляется низложение Исмаил-хана как результат деятельности ходжей.

Ходжи не оставляли планов завладеть могульским престолом, они устраивали бесконечные смуты, используя при этом свои связи с джунгарами. Вскоре Абд ар-Рашид-хан был захвачен джунгарами и препровожден в свою ставку в Или, а Мухаммад Эмин был убит. После выведения из противоборства подлинных наследников Ходжа Аппак снова занял престол.

В Восточном Туркестане в конце XVII в. вновь сложилось двоевластие: в Кашгаре правил внук Ходжи Аппака Ахмад Ходжа, а в Яркенде – Мухаммад Мумин, сын Баба-хана, поддерживаемый черногорскими ходжами (Зотов, 1991: 76). С этого времени и вплоть до цинского завоевания субрегиона Восточным Туркестаном правили ходжи (белогорцы, затем черногорцы), находившиеся под сюзеренитетом Джунгарского ханства, оформившегося в начале XVIII века. Между кланами белогорских и черногорских ходжей постоянно шло противоборство. Джунгарские ханы сами оказались вовлеченными в борьбу и размежевались в зависимости от приверженности тому или иному клану. Более того, джунгары вели военные действия между собой, защищая интересы разных группировок ходжей.

Засилье джунгар для народа Восточного Туркестана было особенно болезненным вследствие принадлежности к разным религиям. Став мусульманами население региона постоянно находилось в состоянии газавата по отношению к своим соседям-иноверцам, поэтому подчинение джунгарам было для них тяжелым испытанием. Помимо этого Джунгарское ханство раздирали внутренние противоречия и военные действия с цинским Китаем и они осложняли без того тяжелую участь местного населения. Изнурительные обложения привели народ в бедственное состояние. Так, например, осенью 1730 г. Галдан

Цэрэн направил людей в Яркенд, Кашгар и Хотан, чтобы отобрать там 30 тысяч коней. Такие поборы вызывали возмущение уйгуров (Китайские документы, 1994: 64).

Положение Восточного Туркестана ухудшилось с началом военных действий Цинской империи против джунгар. В 1697 г. умер Галдан-Бошокту-хан. Новый правитель ойратов Цэван-Рабдан в 1713 г. увез внука Аппак-ходжи, Ахмад-ходжу вместе с двумя его сыновьями – Бурхан ад-Дином и Хан-Ходжой в Илийский край (Мулла Абд ал-Алим, 1989: 247), усилив тем самым зависимость Кашгарии. Правителем Яркенда был назначен один из сыновей Галдана. Но сложность управления страной, усиление борьбы против джунгарского господства заставили джунгарского хана пойти на соглашение с ходжами. В 1720 г. ойраты возвратили черногорского Данияла ходжу в Кашгарию и восстановили его правление в качестве вассала Джунгарского ханства. Сыновья Данияла ходжи получили уделы по всей стране. В заложниках у ойратов остались Ходжа Джихан, старший сын Данияла ходжи и белогорские ходжи. Ходжа Джихан после смерти отца получил от правителя Джунгарии Галдан-Цэрэна яркендский удел на правах вассальной зависимости (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 76-85).

Молла Муса Сайрами перечисляет правителей из черногорских ходжей после Данияла ходжи в следующей последовательности: Убайдулла ходжа, Якуп ходжа, Юсуп ходжа и Хамуш ходжа. Якуп ходжа правил в Яркенде, Юсуп ходжа – в Кашгаре, Хамуш ходжа – в Аксу (Мулла Муса, 1988: 20). Убайдулла ходжа был правителем Комула. Остальные ходжи были сыновьями Убайдуллы ходжи и, по-видимому, владели перечисленными уделами.

Используя противоречия, захлестнувшие Джунгарское ханство в середине 50-х гг. XVIII в., владетель Яркендского ханства Йусуф-ходжа провозгласил свою независимость. Он попросил поддержки у среднеазиатских Кокандского и Хивинского ханств. Но джунгарам к этому времени стало не до Восточного Туркестана.

Заключение

Анализ использованных нами материалов позволяет сделать определенные выводы. Могульское государство ослабили внутренние противоречия: междоусобицы влиятельных могульских эмиров, сепаратистские интересы которых ввергли страну в политическую раздробленность, привели к экономическому упадку и, в конце концов, к утрате суверенитета. Могулы правили Восточным Туркестаном до начала XVIII века. Однако в последние века они уже не обладали реальной силой и властью. Правители вполне осознавали свою слабость и беспомощность, реальную угрозу, исходящую от военно-феодалных кланов. Ханы пытались противопоставить им разные силы и, в частности, авторитетных суфийских лидеров – ходжей. Но они просчитались, поскольку именно ходжи лишили Могулов политической власти и устранили династию с политической арены Восточного Туркестана (Зотов, 1991: 105).

Литература:

Акимушкин О.Ф. Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М.: Главная редакция восточной литературы Издательства «Наука», 1984. С. 156–164.

Девин ДеВиз и Джо-Энн Гросс. (2018). Переосмысление истории суфийских общин в Центральной Азии: преемственность и адаптация в источниках и социальных рамках. *Sufism in Central Asia: new Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries / Description: Leiden; Boston: Brill, | Series: Handbook of Oriental Studies. Section 8, Uralic and Central Asian studies; volume 25.*

Зотов О. В. Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. (межгосударственные отношения). М.: Наука, 1991. 169 с.

История Казахстана, 2006 - История Казахстана в арабских источниках // Сб.: в 3 т. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Т. 3. 272 с.

Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV – XIX вв. Алматы: Гылым, 1994. 272 с.

Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О. Ф. Акимовской. М.: Наука, 1976. 407 с.

Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент: Фан, 1996. 727 с.

Мулла Абд ал-Алим. «Ислам-намэ» / предисловие, перевод и комментарий В. П. Юдина // Международные отношения в Центральной Азии. XVII – XVIII вв. Документы и материалы: в 2 кн. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. Кн. 2. С. 247–254.

Мулла Муса ибн Мулла Иса Ходжа Сайрами. Тарих-и хамиди. Подготовил к изданию Анвар Байтур. Пекин, 1988. 732 с.

Таарих-и Эмэние. История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца: издание Н.Н. Пантусова. Казань, 1905.

Чвырь Л.А. Ислам у уйгуров Восточного Туркестана (XIX–XX вв.) // Вестник РГНФ, 2003, № 3. С. 50-59.

Юдин В.П. «Зийа ал-кулуб» Мухаммада Аваза о казахах XVI века // Вестник АН КазССР. 1966. № 5 (253). С. 71-76.

Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / факсимиле, перевод, транскрипция, технологические примечания, исследование В. П. Юдина; подготовила к изданию Ю. Г. Баранова; комментарии и указатели М. Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.

Юдин В. П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 384 с.

References:

Akimushkin O.F. (1984) Khronologiya pravitelej vostochnoj chasti Chagatajskogo ulusa (liniya Tugluk-Timur-khana) // Vostochnyj Turkestan i Srednyaya Aziya. M.: Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury Izdatelstva «Nauka». P. 156–164. (in Rus.)

Devin DEViz i Dzhо-Enn Gross (2018) Pereosmyslenie istorii sufijskikh obshchin v Tsentralnoj Azii: preemstvennost i adaptatsiya v istochnikakh i sotsialnykh ramkakh. Sufism in Central Asia: new Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries / Description: Leiden; Boston: Brill, | Series: Handbook of Oriental Studies. Section 8, Uralic and Central Asian studies; volume 25. (in Rus.)

Zotov O. V. (1991) Kitaj i Vostochnyj Turkestan v XV–XVIII vv. (mezhdosudarstvennyye otnosheniya). M.: Nauka. 169 p. (in Rus.)

Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh (2006) // Sb.: v 3 t. Almaty: Dajk-Press. T. 3. 272 s. (in Rus.)

Kitajskie dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkeстана, Srednej Azii i Kazakhstana XIV – XIX vv. Almaty: Gylym, 1994. – 272 s. (in Rus.)

Shakh-Makhmud ibn mirza Fazil Churas (1976). Khronika. Kriticheskij tekst, perevod, komentarii, issledovanie i ukazateli O. F. Akimushkina. M.: Nauka, 1976. 407 p. (in Rus.)

Mirza Mukhammad Khajdar (1996). Tarikh-i Rashidi. Tashkent: Fan. 727 p. (in chagaray)

Mulla Abd al-Alim (1989). «Islam-namE» / predislovie, perevod i kommentarij V. P. Yudina // Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentralnoj Azii. XVII – XVIII vv. Dokumenty i materialy: v 2 kn. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury. Kn. 2. P. 247-254. (in Rus.)

Mulla Musa ibn Mulla Isa Khodzha Sajrami (1988). Tarikh-i khamidi. Podgotovil k izdaniyu Anvar Bajtur. Pekin, 1988. 732 p. (in Chagatay)

Taarikh-i Emenie (1905). Istoriya vladetelej Kashgarii, sochinenie Mully Musy, ben Mulla Ajsa, sajramtsa: izdanie N.N. Pantusova. Kazan. (in Chagatay)

Chvyr L.A. (2003) Islam u ujugurov Vostochnogo Turkestana (XIX–XX vv.) // Vestnik RGNF, 2003. № 3. P. 50-59.(in Rus.)

Yudin V.P. (1966) «Zija al-kuluB» Mukhammada Avaza o kazakhakh XVI veka // Vestnik AN KazSSR. № 5 (253). P. 71-76.(in Rus.)

Yudin V.P. (1992) Utemish-khadzhi. Chingiz-name / faksimile, perevod, transkriptsiya, tekhnologicheskie primechaniya, issledovanie V. P. Yudina; podgotovila k izdaniyu YU. G. Baranova; kommentarii i ukazateli M. KH. Abuseitovoj. Alma-Ata: Gylym. 296 p.(in Rus.)

¹Каримова Р.У. ²Масимова Х.В. ³Каримов Н.И.

^{1,2,3}Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹risalat.karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³nodar.karimov@gmail.com

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ (XVI – XVIII ҒҒ.)

Аңдатпа. Қалыптасқан жүйе және «тірі дәстүр» болып табылатын исламның орасан зор адами ресурстарды ұйымдастыруға, өз мақсаттарына бағындыруға және дамудың басқа стратегиясын ұсынуға нақты мүмкіндігі бар. Орталық Азия аймағындағы қазіргі саяси жағдай саяси сопылықтың өзін жаңа салмақты күш ретінде жайыланғанын көрсетеді. Исламның идеологиялық өзгеруі алынған тарихи тәжірибені қайта қараудың шұғыл қажеттілігін талап етеді. Саяси сопылық, әсіресе, бір ғасырдан астам сопы қожалар саяси биліктің шыңында болып, ел билегені Шығыс Түркістан тарихында ерекше айқын көрінді. Осы зерттеудің мақсаты Шығыс Түркістан мысалында сопылықтың Орталық Азия мемлекеттерінің тарихына әсерін көрсету болып табылады. Шығыс Түркістан тарихы зерттеуде жаңа жолмен, оның саяси сопылықпен байланысы тұрғысынан қарастырылды. Тақырыпты әзірлеудің жалпы әдістемелік негізі тарихшылық принциптері, тарихи процестерді қарастырудың диалектикалық және жүйелік тәсілдері болды. Негізінен жергілікті аз зерттелген дереккөздер негізінде тарихты зерттеудің қабылданған әдісі алға қойылған мақсатқа жетудегі жаңашыл тәсілі болып табылады. Жергілікті дереккөздердің мәліметтерін қытай жылнамаларымен, сондай-ақ тақырып бойынша ғылыми зерттеулердің мәліметтерімен салыстырмалы талдау жоспарланған тапсырмаға қол жеткізуге қосымша мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеу Орталық Азиядағы тарихи процестерге айтарлықтай әсер еткен сопылық мәнінің, оның саяси салада жүзеге асырылуының жан-жақтылығын көрсетті.

Алғыс: Мақала AP19678538 «Орталық Азиядағы саяси сопылық (Қазақстан және Шығыс Түркістан): тарихи тамырлар мен қазіргі замандағы шындықтар» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Шығыс Түркістан, сопылық, саяси тарих, қожа, мемлекеттік билік

¹Karimova R.U. ²Massimova Kh.V. ³Karimov N.I.

^{1,2,3}R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ¹risalat.karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³nodar.karimov@gmail.com;

SUFISM IN THE POLITICAL HISTORY OF EASTERN TURKESTAN (16TH – 18TH CENTURIES)

Abstract. Islam, as an established system and a 'living tradition', has a genuine opportunity to organise and direct substantial human resources towards its goals, offering an alternative development strategy. The current political landscape in Central Asia suggests that political Sufism has emerged as a significant new force. The ideological evolution of Islam necessitates a timely reassessment of its accumulated historical experience. Political Sufism has asserted itself with particular force in the history of East Turkestan, where Sufi khojas held the highest political power and governed the region for over a century. The aim of this study is to demonstrate the influence of Sufism on the history of Central Asian states, using East Turkestan as a case study. The history of East Turkestan is re-examined from a fresh perspective, highlighting its relationship with political Sufism. The methodological framework for this research is based on the principles of historicism, along with dialectical and systemic approaches to studying historical processes. The use of a research method that relies predominantly on local, lesser-known sources represents an innovative approach to achieving the research objectives. Comparative analysis of information from local sources, Chinese chronicles, and existing scholarly studies provides an additional means to fulfil the research aims. The study reveals the multifaceted nature of Sufism and its manifestation within the political domain, which had a significant impact on historical developments in Central Asia.

Acknowledgement: The reported study article is part of project AP19678538 «Political Sufism in Central Asia (Kazakhstan and East Turkestan): historical roots and modern realities».

Key words: Central Asia, East Turkestan, Sufism, political history, Khojas, state power

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, т.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Масимова Халминьям Валет кизи, филол.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Каримов Нодар Исмаилович, т.ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, д.и.н., профессор, главный научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Масимова Халминьям Валет кизи, к.филол.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Каримов Нодар Исмаилович, к.и.н., старший научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna, Doctor of Historical Sciences, professor, chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Masimova Halminyam Valet kizi, PhD, senior researcher, R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan.

Karimov Nodar Ismailovich, PhD, senior researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP13.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.306>

*¹Шоинжанова М. ²Батырхан Б.Ш.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹madina-mikka@mail.ru, ²hafizbolat@mail.ru

ҮНДІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚАҺАРМАН КЕЙІПКЕРІНІҢ БОЛМЫСЫ

Аңдатпа. Мақаламызға арқау болған тақырып үнді халқының ұлы тұлғасы философ, жазушы, ақын Рабиндранат Тагордың «Гәуірмаһан» романындағы Гора есімді кейіпкер мен қазақ халқының белгілі жазушысы, журналист, аудармашы, қоғамдық қайраткері Шерхан Мұртазаның «Қызыл Жебе» романындағы Тұрар Рысқұловтың қаһармандығы туралы баяндалады. Бұл екі жазушының өмір сүру кезеңінде алпыс жылдай уақытты қамтыса да олардың романындағы арқау болған тақырып қоғамдағы түбегейлі өзгерістер еді. Яғни, отарлау саясаты кезіндегі роман қаһарманының қызметі мен рухани ізденісі және өзін-өзі тану мен табуымен үйлесетін. Үндістандағы ағылшын империалистерінің отарлау саясаты мен қазақ жеріндегі Ресейдің отарлау саясаты талай шығармаларға арқау болып, бұл елдерде мол әдеби мұраны құрайды. Солардың ең маңыздыларының бірі және бірегейі – үнді әдебиетінде «Гәуірмаһан» романы, қазақ әдебиетінде «Қызыл Жебе» романы. Әрбір ұлттың әдеби мұраларындағы қаһармандық кейіпкер сол қоғамның дағдарыс кезеңінде халықтың қамы үшін басын тәуекелге тіккен, өзінің жеке мүддесін емес көпшіліктің мүддесін мақсат еткен тұлғаны сомдайды. Қоғамдағы қиын кезеңдер тұлғаларды қалыптастырады және тұлға өзі үшін емес көпшілік үшін қызмет етеді. Бұл мақалада Тагордың «Гәуірмаһан» және Шерханның «Қызыл Жебе» романдарындағы кейіпкерлер Гора мен Тұрардың болмысы, халықтың жай-күйі туралы ой-толғанысы және сол жолдағы қаһармандық еңбегі баяндалады. Мақаланың мақсаты қазақ және үнді әдебиетіндегі роман кейіпкерлер-қаһармандарының еңбегінің қоғамға әсерін, ұлт рухының оянуына ықпал ететін қызметтерін сабыстырмалы түрде сипаттау. Мақалада салыстырмалы талдау, саралау, сыни әдістері сияқты ғылыми зерттеу әдістері қолданылады. Екі романның салыстырмалы талдау нәтижесінде екі тарихи кезеңде өмір сүрген екі халықтың романдарындағы кейіпкерлерінің ұқсас болмысы сипатталады. Бұл екі кейіпкер-қаһарманның жаңа бағытқа деген тәуекелі қоғамның ұлттық рухының оянуына қызмет еткені туралы салыстырмалы түрде ұқсастығы баяндалады.

Түйін сөздер: Рабиндранат Тагор, Шерхан Мұртаза, «Гәуірмаһан», «Қызыл Жебе», идеология, бостандық, ұлт, ұлттық бірегейлік.

Кіріспе

Кез келген ұлттың әдеби мұраларындағы қаһармандық кейіпкер сол қоғамның ең қиын кезеңіндегі көшбасшылық рольді сомдаған, халықтың қамы үшін соңынан көпшілікті ерте білген тұлғаны сомдайды. Қоғамдағы қиын кезеңдер тұлғаларды қалыптастырады және тұлға өзі үшін емес көпшілік үшін туылады және сол мақсатта қызмет етеді. Мақаламыздағы баяндалатын романдағы кейіпкерлер Гора мен Тұрардың болмысы, бұл қаһармандардың халыққа деген қызметі баяндалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада зерттеу жұмысының материалдық негізі ретінде Рабиндранат Тагордың және Шерхан Мұртазаның еңбектері, атап айтқанда Тагордың «Гәуірмаһан» романы және

Шерханның «Қызыл Жебе» романы, осы еңбектерге қатысты ғылыми-публицистикалық мақалалар қолданылды. Сонымен қатар, аталған тақырыпқа байланысты бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде жарияланған қазақ, орыс, түрік тілдеріндегі мақалалар мен деректер пайдаланылды.

Зерттеудің әдіснамасы әдеби шығармадағы үнді және қазақ қоғамындағы тарихи тұлғаларға қатысты оқиғаларға негізделгендіктен екі ел халқының жалпы хал-ахуалын, материалдық және рухани тоқыраудан шығар жол ізденісін, роман қаһармандарының халықтың болашағына қатысты алаңдауын және осы жол үшін тәуекелге баруларын, халыққа деген қызметін қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдісіне негіздеген. Сонымен қатар, зерттеуде тарихи талдау, саралау, сыни әдістері де қолданылды. Мақалада қазақ және үнді әдебиетінің шығармаларындағы қаһармандардың болмысына, қызметіне салыстырмалы талдау жүргізіледі. Бұл талдау қоғамдарда орын алған маңызды оқиғалардың және құбылыстарды сол қоғамда тұлғаны қалыптастыратын фактор ретінде қарастырады. Саралау әдісі бойынша қоғамда орын алған құбылыстың себептерін, бұл құбылысты халық мүддесіне шешуге бағыттаған іс-әрекеттерін және бұл қызметтердің нәтижесі сараланып баяндалады. Сыни әдіс бойынша да, екі түрлі географиялық территорияда, екі түрлі қоғамда, екі түрлі халықтың тағдырындағы ұқсас құбылыстың ортақ белгілері және бұл құбылыс, яғни оқиға процесіндегі әрекеттері, бағыттары сыни көзқараста баяндалады.

Талқылау

Рабиндранат Тагор және еңбектері. Рабиндранат Тагор – үнді ақыны, философ, жазушы, драматург, музыкант, суретші, сонымен қатар білім беру реформаторы ретінде тек үнді халқының ғана емес адамзат өркениетіндегі маңызды әдеби тұлғалардың бірі. 1861 жылы 7 мамырда Калькуттада дүниеге келген Тагор бала жастайынан әдебиетке қызығып, сегіз жасында өлең жаза бастады. Калькуттадағы Шығыс семинариясында, мұғалімдер даярлайтын мектеп пен Бенгал академиясында Бенгал тарихы мен мәдениетін зерттеді. Тагор 1878 жылы Англияға заңгер мамандығына оқуға бастап, бірақ бір жарым жылдан кейін туған жеріне оралып, өзін толығымен әдеби қызметке арнаған Тагор 1901 жылы өз қаражатына мектеп ашады. Алғашқыда 5 бала оқитын мектепте кейінгі келе үнді халқының зиялылары өз балаларын осы университетке оқытуға тырысатын ең мықты университеттің біріне айналады (Рабиндранат Тагор, 1964:6). Тагор есімі бенгал тіліндегі «Такур» сөзінің ағылшынша түрі, ол «асыл адам, мырза» дегенді білдіреді. Тагор ауқатты және интеллектуалды отбасында дүниеге келген. Өнер мен әдебиетке деген сүйіспеншілігімен танымал болған оның атасы Дварканат Тагор «Ханзада» деген атпен белгілі ауқатты жер иесі болса, Тагордың әкесі Дебендранат Тагор көрнекті тұлға және діни реформатор болған. Тагордың өсіп-жетілуіне отбасы мен білімінен бөлек, өмір сүрген кезеңнің мәдениеті де ықпал етті (Рабиндранат Тагор, 1964: 5–6). Еңбектері ағылшын империалисттерге қарсы мәтіндерімен белгілі Тагор, 1915 жылы ағылшын үкіметінің сыйлаған «баронет» атағынан бас тартады. Ол 1913 жылы «Гитанжали» («Бағбан») атты поэзиялық кітабы үшін әдебиет бойынша Нобель сыйлығын алды. Гитанжали мен Нобель сыйлығы Тагорға «әлемдік ақын» дегенді білдіретін Висва Каби атағын берді және осы еңбегі тұлғаны әлемдік сахнаға танытты. Тагор Шығыс пен Батыстың ойлауын «адам болу санасы» ретінде синтездейтін «қайта туылған» адам ұғымымен толықтырады (Filiz Bayoğlu Kına:400). Рабиндранат Тагордың «Халықтың жаны» поэмасы Үндістанның мемлекеттік әнұранына айналды. Тагорға Калькутта университетінің әдебиет саласының докторы деген құрметті дәрежесіне, сонымен қатар Оксфорд университетінің құрметті докторы атағына ие болды. Рабиндранат Тагор ұзақ аурудан кейін 1941 жылы Калькуттада қайтыс болды (<https://www.nlb.by/>, 2017).

Тагор көркем шығармалардан бөлек, бірқатар сыни, публицистикалық-философиялық мақалалар мен музыкалық шығармалардың авторы ретінде бенгал әдеби тілінің дамуына

қосқан үлесі орасан зор. Тагордың елуге жуық өлең жинағы, он екі роман-повест, жүзден астам әңгіме, отыз пьеса, екі жүздей сыни мақаласы сынды мол мұрасымен белгілі (Рабиндранат Тагор, 1964:6). Тагор поэзия, романдар, әңгімелер, Үндістан тарихы туралы кітаптар, оқулықтар мен білім туралы мақалалар жазды. Тагордың негізгі прозалық шығармалары: «Құм түйіршіктері», «Аппак» романдары, «Тау» философиялық романы, «Құрбандық», «Қараңғы тыныштық патшасы», «Пошта бөлімшесі» және «Ашық ағын», «Төрт тарау» повесі, «Үй мен әлем», «Төрт бөлім» романы, «Соңғы октава», «Жапырақтар», «Кеш шамы» шығармалары жарық көрді. 1920 жылдары Тагор Еуропаға, Қытайға, Жапонияға және Латын Америкасына бірқатар сапарлар жасады және 1930 жылы ол Кеңес Одағына зияратынан кейін «Ресей туралы хаттар» еңбегі жарияланды (<https://www.nlb.by/>, 2017).

«Гәуірмаһан» романында он тоғызыншы ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдарындағы бенгал зиялыларының империалист ағылшындарға қарсы күресі сипатталған. Бұл кезеңде ағылшындардың жалдамалы әскерлері болған – сипайлардың көтерілісін күшпен басып жаншыған кезеңі еді. Бұл кезең Үндістан тарихында феодализмнен капитализмге өту кезеңімен тұспа-тұс келетін қоғамда жаңа құрылымның таптық құрамы енді ғана қалыптаса бастаған еді. Елдегі жағдай үшін басқыншыларға қарсы күресті үнді зиялылары мойына алған болды. Бұл кезеңде бенгал зиялылары «Брахмо Самадж» және «Неохиндуизм» бағытындағы екі діни идеологиялық ағымға бөлінді (Рабиндранат Тагор, 1964: 6). «Брахмо Самадж», яғни Брахмо қоғамы, 1828 жылы касталық жікшілдікке, пұтқа табынушыларға қарсы, жесір әйелдерді өртейтін Шаһраман заңына қарсы күресетін, сондай-ақ, әйел бостандығын дәріптейтін және Европалық мәдениетті қолдайтын прогресшіл бағыттағы ұйым ретінде бенгал ағартушысы Рам Маһан Рай тарапынан құрылды. Рабиндранат Тагордың әкесі Дебондронат Тагор және атасы Дварконат Тагор да осы қоғамның көрнекті өкілдері болған. Рабиндранат Тагордың өзі де біраз жыл осы қоғамның хатшысы қызметін атқарған. Он тоғызыншы ғасырдың алтпысыншы-жетпісінші жылдарында қоғам өкілдері арасында алауыздық туындап: «Әди Самаджды» және «Үнді Брахмо Самадж» болып екі жікке бөлінеді. Дебондронат Тагор бастаған «Әди Самаджды» ұйымы ежелгі үнді халқының діни-философиялық ілімдерін дәріптеген, европалық құндылықтардың барлығына табынуға қарсы болған көзқарасты қолдайды. Ұстанымы ұлттық дәстүрді кертатпа деген көзқарасты дәріптеген «Үнді Брахмо Самадж» қоғамының басшысы кейіннен Кешоб Чондро Сен индуизмнен бас тартып христиан дінін қабылдайды (Рабиндранат Тагор, 1964: 6–7). «Неохиндуизм» бағыты ұлттық құндылықты жақтайтын және шет елдік мәдениетке қарсы болуды, өз ұлтын сүюді дәріптейтін идеологиялық ұстанымда болды. Бұл ағымның артықшылығы үнді халқының рухын оятуы болса, кемшілік тұстары индуизмнің ескі кертатпа дәстүрлерін қорғауы еді (Рабиндранат Тагор, 1964: 7).

Тагордың шығармашылығына Баульс, Упанишад, Вайснавизм, Сопылық, Мирабай жырлары, Туласидалар, Чандидас, Кабирдің мистикалық әндері де әсер етті. Әдеби-рухани ортада өскен Тагор өзінің ішкі жандануын мынадай өрнектермен суреттейді:

«Бұл дүниенің мейрамына мені де шақырды олар,

Осылайша өмірім қасиеттенді.

Көзім көре бастады, құлағым ести бастады» (Filiz Bayoğlu Kına, 2020: 398).

Шығармаларының көпшілігі лирикалық мазмұнда жазған Тагор прозалық шығармаларында да адамның жан дүниесіне қатысты ойлары сипатталады. Тагордың еңбектеріндегі адамдар және іс-әрекеттеріндегі сезімдері мен сағыныштары тербеліспен көрсетіледі. Тагордың өлеңдерінде табиғат, адам, Құдай, өлім, жалғыздық, еркіндік, сағыныш және махаббат сияқты тақырыптар қамтылған.

Тагор, табиғат тақырыбындағы өлеңдерінде жыл мезгілдерін, түнді, күнді, жаңбыр мен топырақты, адамның қуанышы мен қайғысын қосады. Үнділердің түсінігі бойынша шындық жалғыз болғанымен, ол үш кезеңге бөлінеді. Біріншісі – дүниедегі заттардың жай ғана бар екендігін қабылдау және оны бар болмысымызбен көру. Екіншісі – барлық нәрселермен қарым-қатынасымызды білім арқылы тамақтау. Үшіншісі – сүйіспеншілік арқылы бізді барлық нәрселермен байланыстыратын қуаныш күйін сезіну. Қорыта айтқанда, егер біз әлемді заңдармен реттелетін заттардың жиынтығы ретінде емес, рухани бірлік ретінде қарастырсақ және осыдан ләззат алсақ, онда дүние туралы түсінігіміз толық болады. Тагордың пікірінше, бұл дүниенің мақсаты, бір жағынан, онда өмір сүру, оны тану, ал екінші жағынан, сүйіспеншілігіміздің күшін кеңейту арқылы адамдар мен әлем арасында үйлесімділік орнату (Filiz Bayoğlu Kına, 2020: 399).

Тагор еңбектеріндегі ең маңызды ерекшелік – табиғат пен адамды бір-бірінен ажырамас тұтастықта бейнелейді. Тагор үшін табиғат пен махаббат шығармашылық қуаныштың көрінісі болды. Тагор шығармаларында мәңгілік және шексіз қуанышты табиғаттан, махаббат пен өмірден іздеді. Тагор, өмірдің қалыңы пен күреске толы екенін және адам болмысының кемел емес екенін білді. Бірақ, қиыншылық пен талпыныс адамдарға өмір сүруге күш береді деген көзқараста болды. Тагордың ойынша, адамдар – Тәңірдің ең көркем жаратылысы және олар Құдайдың шеберлігінің ең жоғарғы көрінісі деп сипаттап адамға ерекше мәртебе береді. Тагор, адамның өмір жолы күрделі екенін және адамның жоғары психикалық және рухани кемелденуге жетуі үшін рухани қажеттіліктерді толықтыру керектігін айтады. Тагор еңбектерінде маңызды кейіпкер «адам» және адамның ішкі жан дүниесіндегі үрей мен қобалжулар, адамның махаббатқа мұқтаждығы, болмысындағы жұмсақтық пен жанашырлыққа назар аударады (Filiz Bayoğlu Kına, 2020: 399).

Тагордың ойынша, өмірдің мақсаты – бүкіл адамзатты сүю және әлемде де, қоғамда да сүйіспеншілікті құру арқылы бейбітшілікті орнату. Меричтің айтуынша, «*Тагор үшін ұлттар болған жоқ, халықтар болды*» (Meriç Cemil, 2012: 243–247). Тагор осы мақсатта университет құру арқылы әртүрлі мәдениеттердің интеграциясын қамтамасыз етуге тырысты (Filiz Bayoğlu Kına, 2020:4 00).

Тагордың еңбектері адам табиғатына үңіле білуімен және қарапайым адамдық сезімдерді сипаттауымен құнды. Бұл тақырыпта Уильям Батлер Йейтс былай деп жазады: «*Екінші дүниежүзілік соғыс Тагорға қатты әсер етті, дегенмен бұл жағдай оның адамдарға деген сенімін толығымен жоғалтқан жоқ. Сонда да адамзатқа деген сенімнен айырылып ауыр күнә алғам келмейді, адамдарда жер бетіндегі проблемаларды шешу жолдары әлі жоқ. Оны таппай жүрміз, өмірдің мәнін аша алмай жүрміз– деді ол өркеніет қирандыларына қарап.*» (Dutta Krishna, Robinson Andrew, 1996: 367).

Шерхан Мұртаза және еңбектері. Шерхан Мұртаза – Қазақстан Республикасының және Кеңес Одағының белгілі жазушысы, журналист, аудармашы, қоғамдық және саяси қайраткер. Шерхан Мұртаза Жамбыл облысының Жуалы ауданындағы Талапты ауылында қарапайым колхозшының отбасында 1932 жылы 27 қыркүйекте дүниеге есігін ашқан. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде білім алған Шерхан ұлттық рухты дәріптеген жазушы. Шерханның бес жасында әкесін халық жауы деген жаламен тұтқындап, Сібірге айдаған. Кішкентайынан тағдыр тауқыметін көп көрген Шерхан 7-сыныптан кейін Жамбыл мектеп-интернатына оқуға түсіп, мектеп бітірген соң 1950 жылы Мәскеуге полиграфиялық институтына түседі. Студенттік жылдарында аз шәкіртақымен күн көрген Мұртаза аудармашы ретінде өз қабілетін сынайды. Шерханның аудармасында Лагиннің “Хоттабыч қартын» және башқұрт классигі Мұстай Кәрімнің еңбектерін, Венгрияның халық ертегілерін, Ганс Христиан Андерсен мен Шыңғыс Айтматовтың туындылары қазақ тілінде жарық көрді. Сондай-ақ студенттік жылдарында Шерхан бокс, бильярд және тапанша ату түрінен жарыстарға қатысқан (<https://stan.kz/baspasozdin/>, 2018).

1955 жылы «Саяси және көркем әдебиет» мамандығы бойынша дипломымен Шерхан елге оралып, «Жазушы» баспасына жұмысқа орналасады. Кейінірек «Лениншіл Жас» газетіне әдеби қызметкер ретінде, көп ұзамай Қарағанды мен Ақмола облыстарында тілші болып, кейін Алматыға «Лениншіл Жас» газетінің бас редакторының орынбасары қызметін, Қостанай облысында «Социалистік Қазақстан» газетінің тілшісі қызметін, 1963 жылы «Лениншіл Жас» газетінің бас редакторы қызметін атқарады. Шерхан Мұртаза, «Лениншіл жас» газетінен кейін «Жалын», «Жұлдыз» әдеби журналдарында, «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» газеттерінде жұмыс істеді. Шерхан Мұртаза өзі редакцияларда қызмет еткен кезеңдерде Қазақ әдебиетінің жандануына тек шығармаларымен ғана емес, әдеби салаға дарынды ақын-жазушыларды да қызметке тарту арқылы да әдебиет саласының өкілдерінің таланты ашып, дамуына үлесін қосты. Оралхан Бөкей, Фариза Оңғарсынова, Әбіш Кекілбаев секілді қазақтың дарындылары да газетке Шерағанның қолдауымен келген. 1994 жылы Жоғарғы Кеңестің 13-ші шақырылымының депутаты болып сайланған Шерхан әділеттілігі үшін «Шераға» деген атымен де белгілі болды. Шерхан Мұртазаның: «Ай мен Айша», «Ноқтаға басы сыймаған», «Табылған теңіз», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Белгісіз солдаттың баласы», «Мылтықсыз майдан», «41-жылғы келіншек», «Ахметжанның анты» повестері мен «Интернат наны» атты әңгімелер жинақтары, «Қара маржан» романы, «Қызыл жебе», «Сталинге хат», «Бесеудің хаты», «Бесінші бұрыш» атты пьесалары бар. Қазақтың Шерағасы 2018 жылы 9 қазан күні 86 жасында көз жұмды (<https://stan.kz/baspasozdin/>, 2018).

Шерағаның өмір сүрген дәуірдегі әдеби шығармалар кеңестік кезеңді дәріптеу мазмұнында болатын. Шерханның шығармашылығының ерекшелігі сол өз дәуірінің оқиғасын қаламға алса да ұлттық рухты арқау ететіндігінде еді. Шерханның шығармаларында негізгі үш тақырып: туған жер табиғаты, ата-баба рухы және кейіпкерінің басынан өтіп жатқан оқиғалар тізбегі секілді тақырыптыр қамтылады. Әдебиеттанушылар Шерхан шығармалармен баяндамайды жазумен сурет салады деген баға берген. Шығармаларында кейіпкердің жай-күйін табиғат көріністерімен сипаттап баяндау көптеп кездеседі. Жазушы адам мен ғарыштың үйлесімде екендігін жеткізеді. Коммунист жазушы еңбектерінде туған жердің байлығы және оны дамыту ата-баба аманаты деген мазмұнда баяндалады. Шерағанның ұстанымындағы саяси жүйенің қаулысынан гөрі Тәңір күдіретті деген түсінікпен жеткізген жазушының шығармаларындағы коммунист және комсомол өкілдері болатын кейіпкерлерінің болмысын ұлттық рухтық сипатта бейнеленеді. Қазақ халқының дүниетанымын сипаттауда Шерхан қазақ қоғамының құрылымының ең негізгі құндылығы – отбасы екендігін және ер-азамат рухының биік болуын дәріптейді. Шерханның шығармаларында ата-баба аруағының және символиканың көп болу сыры, қазақ дүниетанымы қалыптасуының тереңдігін білдіреді (Елен Әлімжан, 2019).

«Қызыл жебе» романы Шерхан Мұртазаның шығармаларының ішінде ең маңыздысы. Шерхан Мұртаза 1960 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде Байжарасов тарапынан жазылған Тұрар Рысқұлов туралы мақаланы оқығаннан кейін қазақтың жастай кеткен тұлғасы туралы көркем шығарма жазуға бел буады. Бұл тағдырлы мақаланың жарияланғаны үшін газет редакторы Қасым Шәріпов қызметінен алынады. Шерханның «Қызыл Жебе» романының бас кейіпкері – тұтастай Түркістанның, кейін РСФСР-дың басшыларының бірі, Коминтерн белсендісі Тұрар Рұсқұлов жайында болатын. Шерхан Мұртаза – «халық жаулары» жөнінде кеңес әдебиетінде алғашқылардың бірі ретінде роман жазған жазушы болып есептеледі және жазушының қайсарлығы да осында болды. Романда Түркістан Совнаркомы бастығының шаруалар көтерілісін басудағы әрекеті, Түркістан тағдырын ойлап Лениннің қабылдауында болуы, аштықтан зардап шеккен Қазақстанға көмек сұрап Сталинге кіруі, коммунист Тұрар және алашордашылармен ара-қатынасы секілді оқиғалар тізбегі баяндалған. Қазақ әдебиетінде Кремльдік өмір жазылған тұңғыш қазақ туындысы Шерханның «Қызыл Жебесі» болды. Романда XX ғасырдың басынан 1937 жылға дейін

созылған аласапыраны қамтылған: Тұрардың отбасы, мен әулеті, Талғар мен Түлкібастағы, Меркі өңіріндегі қазақ ауылдары мен орыстар арасындағы қақтығыс, Ферғанадағы басмашылары секілді оқиғалар тізбегі қамтылды. Шерхан Мұртаза «Қызыл жебе» романы арқылы сол дәуірдегі қазақ қоғамының жай-жаспарын сипаттады. Шерхан Мұртазаның өнердегі жеберлігіне, әдебиеттанушы, сыншы Сайлаубек Жұмабеков оның романдарына – эпопея деген атау берді (Елен Әлімжан, 2019).

Шерхан Мұртазаның «Қызыл Жебе» романының негізгі ерекшелігі коммунист бір қайраткер туралы коммунист бір жазушының коммунистік қоғамда өмір сүргеніне қарамастан шығармасын ұлт рухтық мазмұнда жазылуында. Романда Тұрардың қиын кезеңінде үнемі алдыңнан шығып отыратын ата-бабаның аруақтары, рухтандырып отыратындығы ұлт тақырыбының бәрінен маңызды екенін білдіреді. Романды, патшалық отаршылдыққа қарсы қозғалыстың қаһарманы болған Рысқұлдың әкесінің айтқан өсиеті Тұрардың құлағында жаңғырып тұратындығы біры. Романда Қызыл жебе – армандарға жетелейтін символ іспеттес роман кейіпкеріне бағыт іспеттес болады. Тұрар танымында биік таулардан бұлтпен араласып кетіп бара жатқан аруаққа айналған Рысқұл өзінің биігіне баласын да шақырғандай сезім береді. Қазақ әдебиетінде Құдайға құлшылық жасау және аруақты разы ету ұлттық рухтың бір паршасы болатын. Әкелі балалы Рысқұл мен Тұрардың тағдыры ұқсас болды. Рысқұл «Қызыл Жебенің» бағын ашамын деп соңында тұлпардың өлімімен аяқталады. Тұрардың трагедиясы болса, өзі орнатуға атсалысқан өкіметтің өзін «халықтың жауы» ату жазасына кесілуінде көрініс тапты. Тұрардың трагедиясы оның ұлтжандылығы болды және сол осы ұлтын сүйген рухы үшін өзі қызмет еткен саяси жүйеге қарсы шықты.

«Гәуірмаһан» романы және Гора болмысы. «Гәуірмаһан» – Рабиндранат Тагордың 1880 жылдары Калькуттадағы Британ билігі кезеңіндегі жазылған романы. Мазмұны саясат пен дін туралы философиялық пікірталастарға бай бұл еңбек Тагордың он екі романының ішіндегі ең көлемдісі болды.

Рабиндранат Тагордың «Гәуірмаһан» романына арқау болған Гора, яғни ақ адам»Неохиндуизм» бағытын жақтаушылар ретінде «Брахмо Самадж» қоғамының өкілі Пореш бабумен тіл табысуға тырысады. Бұл романда Тагордың оқырманға жеткізкісі келгені жікшілдіктің мақсатқа жеткізбейтіндігі, ұйымдасып бірлескен жағдайда ғана жетістік болатынын дәріптейді (Рабиндранат Тагор, 1964: 7).

19 ғасырдың соңғы ширегінде үнді халқының интелегенция өкілдерінің арасында өзара идеологиялық жікке бөліну құбылысы бұқара халықтың тұтастай бірігуіне кедергі болса, сәйкесінше ағылшын билігі үшін тиімді болды. «Гәуірмаһан» романындағы басты кейіпкер Гораның өзі ұстанған идеологияның жанкүйері болып, оны дәріптеп қызмет етеді. Бірақ күткен нәтиже, қоғамдағы алауыздық және халықтың бытыраңқылығы проблемаларын шешуде өзінің ұстанған идеологиясы қауқарсыз екенін сезінген болатын. Баста халықты, ұлттық рухты сақтауда және құтқаруда, олардың рухын оятуда діннің ролі зор деп білген Гора елдегі жағдайдың ағымын сезініп, өзінің ішкі түйсігіне сеніміне қарсы қарсы келе бастайды. Гораның бұл ойын Тагор төмендегідей баяндайды:

«Гора бірте-бірте барып браһман діншіл болмауға тиісті дегенге келді. Діншілдік – түгелдей қара халықтың ісі. Құлшылық етуші мен Тәңірінің арасын жалғастыратын көпір – даналық көпірі. Бірақ бұл көпір оларды біріктіріп қана қоймайды, араларындағы айырым-межені де анықтап тұрады. Құлшылық етуші мен Тәңірінің арасында таза танып, білудің шыңырау құзы жатпаса, дүниенің бәрі бұзылып кеткен болар еді ғой. Сол себепті браһман құлшылық жасап, рахат көрмекші емес. Браһман қара халықтың Тәңірге сенімімен ұстатпақ, сол үшін дүние қызығынан баз кешіп, танып, білудің биігіне көтерілмек. Дүниеуи тірлікте тыныштық жоқ браһманға, сондай-ақ намаз оқып, тәңірге құлшылық етудің қуанышы мәлім болмасқа керек оған. Дүниеуи іс-қарекетте браһманның басты міндеті –

тілектен тыйылып, заң-шариятты мұлт жібермеу де, ал діни іс-қаракетте – біліп, танудың шыңына көтерілу болып табылмақ» (Рабиндранат Тагор, 1964: 431).

Романда, уақыт өте келе Гора өзін-өзі іздеу, халықтың қамы үшін қандай идеология дұрыс екендігін түсіну үшін өзін және басқа идеологияларды тануға тырысады. Бұл идеологиялардың бұрысы мен дұрысын саралай келе соңында өз идеологиясынан да бас тарады. Мұндағы сенім, идеология және ұстанымың не түр болса болсын, халық және мемлекет қамы үшін мақсат тек біреу ғана болу керек, ол – нағыз үнді халқы болу ұстанымы болатын:

«Гора бойында жаңа пайда болған сезімінің ыстық толқыны Порешті де баурап әкетті. Шал орындығынан тұрды: отыра беруге шамасы қалмады.

– Сіз мені түсінесіз бе? – деп жалғады сөзін жігіт. – Өмір бақи болсам деп арман етіп, бола алмап едім, соған бүгін қолым жетті. Міне енді ғана үнді болдым. Мен үшін индуизм мен мұсылман дінінің, христиан дінінің арасында қайшылық жоқ енді. Осы күннен бастап Үндінің бар касталары – менің кастам, бар халықтың ризығы – менің ризығым. Мен Бенгалияның түкперлерін араладым, қыстақтарда ең төменгі кастаға жататындардың үйлерінде болдым. Қалада өтетеін жиындарда ғана сөйлейді екен деп ойламаңыз, әсте олай емес, сонда да Үнді халқының қатарына барып, иықтасып тұрған бір кезім болған емес, әмәнда аса алмайтын, көрінбес бір кедергі тұрғандай еді. Көңілім құлазыған құр қуыс бірдеме болатын. Қайтсе де соны елемеуге тырысушы едім, әрқилы әшекейлермен әлеміштеп жасырмақ болатынмын. Үндіні тірлігімен де артық көремін, сол себепті бүкіл ел бейнесі болып табылатынды гайбаттайтындай болмашы бірдемені сезсем-ақ азаптанушы едім сондайлық. Міне, енді қуыршақ көрініс жасаймын деп арам тер болмаймыз, Пореш бабу, арқам кеңіп жүре бергендей.

Адамды қалай азат етудің сиқырын білесіз. Сол себепті ешқандай қоғамға жатпайсыз да. Өіңізге шәкірт етіп алыңызшы мені, Пореш бабу. Индуист пен мұсылманға да, христиан мен браһмаисқа да – бәріне ортақ, гибадатхана есігін қай халыққа болсан, қай адамға болсын жаппайтын тәңірінің, индуистің ғана емес, бүкіл Үнді тәңірінің дұғасын үйретіңізші!» (Рабиндранат Тагор, 1964: 451–452).

Осылайша Тагор ел ішіндегі идеологиялық алауыздықтың шешімін «Гәуірмаһан» романында баяндайды.

«Қызыл Жебе» романы және Тұрар Рысқұлов болмысы. Шерхан Мұртазаның романында болса қазақтың Кеңестер Одағы құрылуы кезеңіндегі қаһарманның болмысы жан-жақты сипатталады. Өз еңбектерінің ішінде «Қызыл жебе» романын жоғары қойған Шераға бұл романды қазақтың тұңғыш қайраткері Тұрар Рысқұловтың өмірі мен шығармашылығына арналған.

Романда жиырмамыншы жылдың май айының ортасында Кремльде өткен Ленин мен Тұрардың кездесуі болады. Рысқұловтың Ленинмен кездесу алдындағы ішкі сезімі, қобалжуы баяндалады:

«Рысқұловтың жиырма бес жас өмірінде қанша кеш батып, қанша таң атты – ешкім есептеген емес. Талай таң атқан сияқты, бірақ бүгінгі таңның жөні бөлек. Бүгінгі таңда ол тым ерте, Мәскеудің аспаны енді-енді бозара бастағанда-ақ тұрды да, жақсылап моншаға түсіп, өте мұқият жуынды. Пәруана діндарлар Меккедегі қасиетті Қағбаға кірерде осылай тазаланатын шығар... Рысқұловтың қағбасы – Лениннің кабинеті. Оның табалдырығын адал аттау керек. Ол табалдырықтан аттардажан-жүрек тазалығы да қажет. Жүрегің, ниетің, ойың кіршіксіз болсын» (Шерхан Мұртаза, 1991: 236).

«Рысқұлов сонда осы қазір ғана өзін Ұлы Табалдырықтан аттап, Ұлы Дүниеге енгенін сезді. Бұған дейін өмірінің бәрі – ұзын жол, бұралаңы да, өрі де, ылдиы да, соқпағы да көп шұбалаң жол оны Ұлы Табалдырыққа жеткізген екен. Ұлы Табалдырықтан аттау үшін адамға дәт керек, үлкен әрі таза рух керек. Дәтің болмаса, рухың жер бауырлап жатса, ой-

санаңда қиқым-сиқым, шөп-шалам, ұсақ-түйек болса, Ұлы табалдырықтан аттауға адымың жетпес еді.

Ұлы Табалдырықты аттағандағы мақсаты – Рысқұлов өзіне қызмет сұрап келген жоқ, пәтер тілемейді, жалақамды көбейт демейді, атақ-дәреже тілемейді. Ол халық үшін, халықтың тағдырын шешу үшін, Түркістан елін шын бақытқа жеткізу үшін Ақыл-ой алыбының алдында тұр» (Шерхан Мұртаза, 1991: 240–241).

Романда Ленин мен Рысқұловтың арасында өрбіген диалог, Лениннің Тұрардың жағымды және жағымсыз тараптарыңыздан хабарым бар деуі және Тұрардың саяси жүйеге адал қызмет еткеніне қарамастан сол кездің өзінде «қара тізімге» ілінгендігі белгісін берген еді:

«А-а, Тұрар Рысқұлович, ... Ойламаңыз, мен сізді білмейді деп. Сіз туралы бәрін де білемін. Түрккомиссиядағы жолдастар сіз туралы айтты да жазды да. Жақсы жағыңыз да, не деуге болады, жағымсыздау жағыңыз да бізге мәлім. Ал бірақ дәл осындай жап-жас, дәл осындай жігерлі жігіт деп ойламап едім. Сіз атқарып жатқан аса ірі қызметіңізге, әрекеттеріңізге қарап, сізді тым кексе, егде деп ойлауға болар еді. Сөз болсаңыз жап-жас екенсіз, - деп балаша таңданды Ленин».

Тұрара Рысқұловтың Ленинге елдің жалпы мүшкіл халін, халқының мұңын мұңдап, жоғын жоқтап халықтың қажеттілігін баяндап көмектесуін сұрайды:

«Өзіңізге белгілі, Владимир Ильич, патша отыршылдығы кезінде, бүкіл Түркістанда, әсіресе оның Қазақстан бөлігінде шарулар шұрайлы жерден айрылды. Миллиндаған десятина нәрлі жерді кулактар иемденді. Жетісу, Әулиеата, Шымкент уездерінде, Сырдария бойына бұл саясат өте-мөте қытымыр келді. ...Әне сол кулактар сол жерді әлі де бауырына басып отыр. Бірінші көмек – сол жерлерді кулактардан алып, шын иесіне қайтару. Екінші көмек – жергілікті шаруа ол жерді өз күшімен игере алмас. Ендеше шаруаны күш-көлікпен қамтамасыз ету керек» (Шерхан Мұртаза, 1991: 243).

«Біздің Түркістанда университет жоқ, Владимир Ильич, Ал мектеп деген, әсіресе, ұлттар тіліндегі мектеп бұлт басқан қараңғы түнде әлдеқалай анда-санда әрең жылтырап бір көрініп қалатын жұлдыздар сияқты тым-тым сирек. Патша губернаторлары Түркістан мен Қазақстанда мектеп салудан гөрі түрме салуға құштар болды. Енді керісінше болғаны жөн шығар» (Шерхан Мұртаза, 1991: 244).

Ленин мен Тұрардың диалогы ары қарай өрбіп, тақырып Түркістан Республикасының болашақ жобасының қаралатынына да тоқталады:

«Университет болады, жолдас Рысқұлов, жолдас Ходжаев. Әлгі сіз айтқан бұлттар ашылып, самсаған жұлдыздар сияқты жүздеген мектептер ашылады. ... Түрмелер азаяды. Ал Сіздің Түркістан Республикасының болашақ сипаты туралы жобаңыз жақын күндерде Саяси Бюро мәжілісінде қаралады, - дейді, Владимир Ильич (Шерхан Мұртаза, 1991: 244).

Романның соңында өзі қызмет еткен саяси жүйеден көңілі қалған, керісінше халқына аяусыз қастандық жасаған бұл жүйенің халыққа жарқын болашақ сыйлайтынына үміті үзілген Тұрардың ойлары өрбиді. Қазақ халқының екі ірі тұлғасы, бірі саяси қайраткер екіншісі жазушы Тұрар мен Мұхтардың диалогы халықтың тағдыры болатын:

«Сен аман бол, Мұхтар. Бұл нәубет өтер-кетер. Бірақ тарихқа жазылмай қала ма деп қорқамын. Халықтың тағдырынан гөрі, қу қарынның қамын көп ойлайтын күнкөрістің құрбандары тарихты бұрмалайды-ау деп қорқамын. Өмір жетсе, осының бәрін, жазушы болмасам да, тарихшы ретінде жазар едім, кім білсін. ... Бірақ сен жаза бер, жаза бер. Заман үнемі осылай болмас. Сталин айтады: социализм аяғынан нық тұрған кезде централизмнен нағыз демократияның өзіне көшеміз дейді. Сондықтан ұдайы қыспақ бола бермес. Сен жаз, Мұхтар. Сондықтан, Мұхтар, бір тумақ бар, бір өлмек бар. Тіршілікте зұлымдықпен арпалысып қал. Мен енді соған басымды тіккен адаммын. Арты не болары – бір Тәңірге аян» (Шерхан Мұртаза, 1991:254).

Осылайша Тұрар ел тағдыры үшін басын бәйегеге тігіп, өзі сенген, үміттенген идеологиядан, яғни алғашқы ұстанымынан бас тартып халықтың қамы үшін ақиқатқа қызмет етеді.

Зерттеу нәтижелері

Мақалада екі тарихи кезеңде өмір сүрген екі халықтың – Үнді халқының жазушысы Тагор мен қазақтың жазушысы Шерханның романдарындағы кейіпкерлерінің ұқсас болмысы сипатталады. Бұл екі кейіпкер-қаһарман өздері сенген идеологиясына бастапқыда адал қызмет етуі, уақыт өте келе сенген және қызмет еткен идеологияларының жалпы халыққа бірдей қызмет ете алмауы, халықтың үмітін ақтамауы және күткен нәтижелерді бермеуінен кейіпкер-қаһармандардың ішкі күйзелісі, қызмет еткен жолының адасу екендігін сезінуі, басқа шығар жол мен үміт іздеуі, нәтижесінде өзі сенген идеологиядан бас тартып, тұтастай халыққа қызмет ететін жаңа бір жолды іздеу талпынысы баяндалады. Бұл екі кейіпкер-қаһарманның жаңа бағытқа деген тәуекелі қоғамның ұлттық рухының оянуына қызмет еткені туралы салыстырмалы түрде ұқсастығы баяндалады.

Қорытынды

Тагор өзінің еңбектерімен әлемдік өркениет санасына жазылған тұлға болды. Рабиндранат Тагор ХІХ ғасырдағы үнділік рухтың шынайы көрінісі. Ол нәсілдік бәсекелестік пен діни алауыздық орнаған кезеңде әлемде бейбітшілік пен сұлулықты жақтайтын еңбектерімен белгілі. Тагордың шығармаларынан адамның шынайы болмысын көреміз. Бұл жайында Тевет былай дейді: *«Тагор біздің жанымыздың айнасы туралы айтпайды, оны сипаттамайды, оған қарауды бұйырмайды; Ол бізге сол айнаны береді және оған қарауды бізге қалдырады. «Бұл айнаға қараған кезде біз өзімізді көреміз және өз мағынамызды түсінеміз»* (Tevet Fethi, 1950: 403). Тагор шығармаларында, әсіресе оның өлеңдерінде табиғат, адам және Құдай бір-бірімен тығыз байланысты. Тагор қатыгездік орнаған әлемде ақырында шындық пен сұлулық жеңетініне шын жүректен сенді. Оның ойынша, адамзат адамдарға деген сүйіспеншілікті сезінбейінше, олар туралы ешқашан дұрыс көзқараста бола алмайды деген ұстанымда болды. Тагор ежелгі өркениеттердің жойылуының себебін жүректің қаталдығы мен адамның қадірін түсінбеуінен болды деп есептейді. Ал мемлекет халықты өз билігінің құралы ретінде қарастырып, әлсіз халықты құлдыққа мәжбүрлеу арқылы қысым көрсетсе, бұл адамның еркіндігіне соққы беру дегенді білдіреді. Тагордың ойынша, адам бақыттылығын қамтамасыз ететін махаббат пен әділдік деп есептейді.

Қазақтың қайсар мінезді жазушысы Шерхан Мұртаза шығармалары өзіне дейін және өзі өмір сүрген кезеңдердегі саяси жүйенің үстемдік еткен идеологиясын сынаудан тайсалмады. Шығармаларына арқау болған тақырыптар елдің, халықтың жан айқайы болатын және саяси жүйе екпінімен басып-жаншылған ұлттық рухты оятуды көздейтін (Шерхан Мұртаза, <https://abai.kz/post>).

Үнді халқының жазушысы Тагор мен қазақтың жазушысы Шерханның романдарын салыстырмалы тақырып ретіндегі алуымыздың басты себебі: роман кейіпкерлерінің бастапқы сенген идеологиясына адал қызмет етуі, кейінірек бұл идеологиялары жалпы халқына бірдей қызмет ете алмауы, күткен нәтижелерден үмітінің азаюы, Гора мен Тұрардың ішкі күйзелісі, сенген идеологиясының адасу екендігін сезінуі, басқа шығар жол мен үміт іздеуі, нәтижесінде бір саяси идеологияға емес тұтастай халыққа қызмет етуге бекінуі секілді оқиғалар тізбегі баяндалады. Бұл екі романның кейіпкерлерінің әрекеті және шешімі саналы азаматтардың, қоғамның ұлттық рухының оянуына қызмет етті деп айта аламыз.

Әдебиеттер:

Баспасөздің баһадүрі Шерхан Мұртазаның өмірбаяны // URL: <https://stan.kz/baspasozdin-ba%D2%BBad%D2%AFri-sherkhan-murtaza/> (Қаралған күні 20.08.2024).

Елен Әлімжан. Халық жазушысы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның өмірден озғанына – 1 жыл, Егеменді Қазақстан Газеті, – 3 қазан, – 2019 // URL: <https://egemen.kz/article/210156-khalyq-dgazushysy-qogham-qayratkeri-sherkhan-murtazanyh-omirden-ozghanyna-%E2%80%93-1> (Қаралған күні 30.08.2024.)

Рабиндранат Тагор. Гәуірмаһан. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1964.

Рабиндранат Тагор. 7 мая – 150 лет со дня рождения индийского писателя, поэта и общественного деятеля Рабиндраната Тагора (1861–1941) // URL: <https://www.nlb.by/content/uslugi/sotsiokulturnye-uslugi/vystavki/knizhnye-vystavki-2007-2017-/vystavki-2011-goda/pisateli-yubilyary-2011/rabindranat-tagor/> (Қаралған күні 10.08.2024.)

Шерхан Мұртаза. Қызыл Жебе. Жұлдыз Көпір. Қыл Көпір. Алматы: Жазушы Баспасы, 1991.

Шерхан Мұртаза: Тірілер Ойлансын, Камал!, 2012 // URL: <https://abai.kz/post/14574> (Қараған күні 30.08.2024.)

Dutta Krishna, Robinson Andrew. Rabindranath Tagore The Myriad- Minded Man. Great Britain: Bloomsbury Publishing, 1996.

Filiz Bayoğlu Kına. Şairin Sesi: Rabindranath Tagore. Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. TAED-67. 2020. S. 395–404 // URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/956970> (Қараған күні 15.08.2024.)

Meriç Cemil. Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Tevet Fethi. Tagore Külliyyatı I Hayatı ve Eserleri. İstanbul: İkbâl Kitabevi, 2. Baskı, 1950.

References:

Baspasozdin bahaduri Sherkhan Murtazanyñ Omirbayany (2024) // URL: <https://stan.kz/baspasozdin-ba%D2%BBad%D2%AFri-sherkhan-murtaza/>, (20.08.2024). (in Kaz).

Elen Alimzhan. Khalyk zhazushysy, qogam kairatkeri Sherkhan Murtazanyñ Omirden ozanyña – 1 zhył (2024) // Egemendi Kazakhstan Gazeti, – 3 Kazan. URL: <https://egemen.kz/article/210156-khalyq-dgazushysy-qogham-qayratkeri-sherkhan-murtazanyh-omirden-ozghanyna-%E2%80%93-1>, (08/30/2024.). (in Kaz).

Rabindranath Tagore (1964) Gauirmahan. Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasi (in Kaz).

Rabindranath Tagore (2024) May 7 – 150 years since the birth of the Indian writer, poet and public figure Rabindranath Tagore (1861–1941). URL: <https://www.nlb.by/content/uslugi/sotsiokulturnye-uslugi/vystavki/knizhnye-vystavki-2007-2017-/vystavki-2011-goda/pisateli-yubilyary-2011/rabindranat-tagor/> (10.08.2024.) (in Rus).

Sherkhan Murtaza (1991). Kyzyl Zhebe. Zhuldyz Kopir. Kyl Kopir. Almaty: Jazushy Baspasy7 (in Kaz).

Sherkhan Murtaza (2024) Tiler Oilansyn, Kamal! URL: <https://abai.kz/post/14574> (08/30/2024.). (in Kaz).

Dutta Krishna, Robinson Andrew (1996). Rabindranath Tagore The Myriad- Minded Man. Great Britain: Bloomsbury Publishing.

Filiz Bayoğlu Kına (2020). Şairin Sesi: Rabindranath Tagore. Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. TAED-67. P. 395-404 // URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/956970> [in Tur.].

Meriç Cemil (2012). Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları [in Tur.].

Tevet Fethi (1950). Tagore Külliyyatı I Hayatı ve Eserleri. İstanbul: İkbal Kitabevi, – 2 [in Tur.].

¹Шоинжанова М. ²Батырхан Б.Ш.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹madina-mikka@mail.ru, ²hafizbolat@mail.ru

ЛИЧНОСТЬ ХАРАКТЕРА НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ В ИНДИЙСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Тема нашей статьи - о героизме Горы в романе «Гора» философа, писателя, поэта Рабиндраната Тагора и героизме Турара Рыскулова в романе «Красная стрела» Шерхана Муртазы, известного писателя, журналиста, переводчика, общественного деятеля казахского народа. Хотя продолжительность жизни этих двух писателей насчитывает около шестидесяти лет, основной темой их романа стали радикальные изменения в обществе. То есть труд и духовные искания героя романа в период колониальной политики сочетаются с самопознанием и открытиями. Колониальная политика английских империалистов в Индии и российская колониальная политика на казахской земле базируются на многих произведениях и образуют богатое литературное наследие в этих странах. Одними из важнейших и уникальных из них являются роман «Гора» в индийской литературе и роман «Красная стрела» в казахской литературе. Героический персонаж в литературном наследии каждого народа представляет собой человека, рискнувшего своей головой ради народа в кризисный период этого общества, стремившегося к интересам большинства, а не к своим личным интересам. Трудные времена в обществе формируют людей, и люди служат обществу, а не себе. В данной статье описывается характер героев Гора и Турар в романах Тагора «Гора» и «Красная стрела» Шерхана, их мысли о положении народа и их героический труд на этом пути. Цель статьи - сравнить влияние творчества романых героев-героев казахской и индийской литературы на общество, их деятельность, способствующую пробуждению национального духа. В статье использованы такие методы научного исследования, как сравнительный анализ, дифференциация, критические методы. В результате сравнительного анализа двух романов описывается схожесть характеров персонажей романов двух народов, живших в два исторических периода. Относительное сходство этих двух персонажей-героев говорит о том, что риск нового направления послужил пробуждению национального духа общества.

Ключевые слова: Рабиндранат Тагор, Шерхан Муртаза, «Гора», «Красная Стрела», идеология, свобода, нация, национальная идентичность.

¹Shoinzhanova M. ²Batyrkhan B.Sh.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹madina-mikka@mail.ru, ²hafizbolat@mail.ru

PERSONALITY OF THE CHARACTER OF THE NATIONAL HERO IN INDIAN AND KAZAKH LITERATURE

Abstract. The topic of our article is about the heroism of Mountain in the novel «Mountain» by the philosopher, writer, poet Rabindranath Tagore and the heroism of Turar Ryskulov in the novel «Red Arrow» by Sherkhan Murtaza, a famous writer, journalist, translator, public figure of

the Kazakh people. Although the life expectancy of these two writers is about sixty years, the main theme of their novel was radical changes in society. That is, the work and spiritual quest of the hero of the novel during the period of colonial policy are combined with self-knowledge and discoveries. The colonial policy of the English imperialists in India and the Russian colonial policy on Kazakh soil are based on many works and form a rich literary heritage in these countries. Some of the most important and unique of them are the novel «Mountain» in Indian literature and the novel «Red Arrow» in Kazakh literature. A heroic character in the literary heritage of each nation is a person who risked his life for the sake of the people during a crisis period of this society, striving for the interests of the majority, and not for his own personal interests. Hard times in society shape people, and people serve society, and not themselves. This article describes the character of the heroes of Mountain and Turar in Tagore's novels «Mountain» and «Red Arrow» by Sherkhan, their thoughts on the situation of the people and their heroic work along this path. The purpose of the article is to compare the influence of the work of the novel heroes of Kazakh and Indian literature on society, their activities that contribute to the awakening of the national spirit. The article uses such methods of scientific research as comparative analysis, differentiation, critical methods. As a result of the comparative analysis of the two novels, the similarity of the characters of the novels of two peoples who lived in two historical periods is described. The relative similarity of these two characters-heroes suggests that the risk of a new direction served to awaken the national spirit of society.

Keywords: Rabindranath Tagore, Sherkhan Murtaza, «Mountain», «Red Arrow», ideology, freedom, nation, national identity.

Автор туралы мәлімет:

Шоинжанова Мадина, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Шоинжанова Мадина, докторант КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Madina Shoinzhanova, PhD student of KazNU named al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Bolatbek Batyrhan, PhD, Leading researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 16.01.09

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.318](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.318)

*¹Сабыр М.Б. ²Раманова А.А. ³Мағауова А.

^{1,2}Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

³Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Орал, Қазақстан

e-mail: ¹sabir_uralsk@mail.ru, ²ramanova2008@mail.ru, ³magauova.aigul@mail.ru

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ДӘУІРІ ЖАЗБА МҰРАЛАР ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ЛЕКСИКАНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Зерттеу еңбекте орта түркі дәуірінде Жошы хан іргесін қалаған ұлы империяның тұсында жарыққа шыққан жазба жәдігерліктер, оның ішінде Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сейф Сарайдың «Гүлстан бит-турки» поэмалары, Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», «Ортаазиялық тәпсір» және Махмуд бин Али әл-Бұлғари әл-Кердерінің «Нахдж әл-Фарадис» атты әдеби көркем шығармаларының мәтініндегі діни лексика рухани-мәдени құбылыс ретінде терең талданған

Зерттеу барысында көзделген негізгі мақсат Алтын Орда -Жошы ұлысы мемлекеттігінің рухани-мәдени қалыптасуына және осы ұлы шаңырақтан дараланып шыққан, ұлт болып жетілген, толысқан қазақ жұртының асыл арнасы мәдени үдерістаерді жазба жәдігерліктерге сүйене отырып, тың тұжырымдар жасау. Ол үшін мәтіндерде ұшырасатын діни-танымдық лексемалар жан-жақты қарастырылды.

Араб-парсы кірме сөздерінің негізінде қалыптасқан діни лексика сол замандағы орта түркі жазба әдеби тілінің қалыптасуына және сол тілде сөйлеген халықтың мұсылманшылық жолының анықталуына әсер еткені этномәдени тұрғыда сипатталды. Діни тілдік бірліктер бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөлініп, зерделенді.

Зерттеу барысында діни лексиканың белгілі бір қабаты осы түркілік тілдің негізінде қалыптасқаны анықталды, тілдік деректермен айшықталып, көрсетілді. Тарихи-салыстырмалы әдістер қолданыла отырып, *йаратқан, уған, изи, йалаваиш* т.б. бірнеше сөздер талқыға түсті. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорынан орын алған діни-танымдық тілдік бірліктер белсенді қолданыста екені анық. Сонымен қатар олардың қазақ жұртының имани, инсандық қалыптасуының этномәдени тірегі, арнасы болғандығы ғылыми тұжырымдалды.

Алғыс: Мақала 2023-2025 жылдарға арналған «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылған (AP19679282).

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, жазба ескерткіштер, діни лексика, этномәдениет, қыпшақтар, араб-парсы тілі.

Кіріспе

Соңғы уақытта елімізде Жошы ұлысының 800 жылдығы кең көлемде аталып, өтуде. Дегенмен тарихи даталарды даңқ пен дақпырт етіп тойлаудан гөрі ой ойлау маңызды. Мемлекеттігіміздің терең тамырларын, ұлттығымыздың ұлы арналарын тарих тозаңынан, саясат салқынынан аршып, ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыратын белсенді, өзекті ғылыми зерттеулердің рухани өмірімізге қосар үлесі мол.

Қазақстан Республикасының президенті Қ.К.Тоқаев еліміздің батыс өңіріндегі күре

тамыры, байырғы Жайық жағасында оздырылған III Ұлттық құрылтайда өзекті мәселелерге тоқтала келе «Біз болашаққа сеніммен қадам басу үшін төл тарихымыздың ауқымы кең екенін толық сезініп, мәдени мұрамызды сақтап, оны дәріптеуіміз қажет. Қазақстан – Ұлы даладағы көшпенділер өркениетінің тікелей мұрагері. Жер жүзіне Алтын Орда деген атпен танылған әйгілі Жошы Ұлысы Орталық Еуразияның байтақ даласындағы ең қуатты мемлекет ретінде мойындалған. Осы ортағасырлық державаның геосаяси мұрасы бірқатар Еуразия мемлекетінің, соның ішінде Қазақ хандығының құрылуына негіз болды» деп сөз саптады (Тоқаев, 2024: 2).

Жошы ұлысының титулды жұрты түркі-қыпшақтардың инсандық келбетіне, рухани мәдениетіне және осы отаудан өрбіген қазақ этносына бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығартып елдікке бастаған рухани-мәдени процестерді орта ғасырлық әдеби поэзиялық, прозалық мұралардың тілдік деректеріне арқа тіреп, ғылыми тұжырымдарға келу табысты болмақ.

Бұрынғы ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан Жошы ұлысы моңғолдар негізін қалаған феодалдық мемлекет деген қасаң пікірлерден арылып, тар ауқымнан атап өту қажет екендігі заманның өзі тудырып отырған көкейкесті шындық. Тарих қойнауындағы Ұлық Ұлыс – Жошы ұлысы немесе ұлы орыстық және кейінгі Советтік ғылымда Алтын Орда болып аталған ұлы империя өз заманында рухани-мәдени әлеуеті мықты жетілген, қалыптасқан, мемлекеттік жүйесі орныққан, алыс-жақын елдермен саяси байланысы реттелген, шекарасы бекіген дамыған ел еді. XIII-XV жүзжылдықтарда керуен жолдары қалыптасқан, саудасаттық, экономикалық қатынастары жолға қойылған, ғылымы мен әдебиеті дамыған, қала мәдениеті өркендеген ел рухани сенімі ислам діні болған түркі-қыпшақтардың негізгі отаны болды.

Жазба мұрағаттардың білігірі, көрнекті түркітанушы Эмир Наджип Жошы Ұлысы территориясында көптеген ірі қалаларда ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысатын астраном, математика, альхимик ғалымдар, әдеби көркем поэзиялық, прозалық шығармалар тудырған жазушылар, шабытты шайырлар, елді иманға ұйытқан дін өкілдері шоғырланғандығы туралы мәліметтерді араб -парсы жиһанкездері, тарихшылары келтіріп кеткендігін айтады (Наджип, 1975: 29).

Қазіргі заманда тарих және тіл, әдебиет ғылымында ғылыми айналыста талқыланып жатқан Жошы Ұлысы – Алтын Орданың материалдық және рухани мәдениеті, жазба мұралары өскен өркениеттің, толысқан, тұрақтаған дүниетанымның этномәдени келбеті.

Алаш десе аттанып, қазақ десе мақтанатын қазақы әлемімізден, үлкенді сыйлап, кішіні құрметтейтін, сөзі мен ісі егіз өрбейтін ұлттық кодымыздан қол үзіп қалмауымыз үшін рухани бай дүниетанымымыздың өткен тарихын және бүгінгі болашағын сабақтастыра қарастыру қажеттілігі туындап отырғаны сөзсіз.

Сол дүниетанымның тілдік дерегі Ноғайлының ауыр жұрты Жошы Ұлысының дәргііне бағынған аумақта қағаз бетіне түскен жазба мұрағаттар.

Күллі Еуразия кеңістігінде қанатын кеңге жайған түркі әлемінің ұлт пен ұлыстарына, оның ішінде жарау атты, сабау қамшылы көне қыпшақтардың заңды жалғасы қазақ жұртының дүниетанымна, рухани мәдениетіне мол әсерін тигізген әдеби көркем және діни-танымдық мұралар. Атап айтсақ, Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы, Сейф Сарайдың «Гүлстан бит-турки» шығармасы, Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», «Ортаазиялық тәпсір» және Махмуд бин Алидің «Нахдж әл-Фарадис» атты шығармасы (Бұдан әрі ХШ, Г, Мн, Таф. I, НФ).

Бұл шығармалардың дені қараханидтік жазба дәстүрдің ықпалында болғанымен бірісі қыпшақ тілінің негізінде, бірісі оғыз тілінің негізінде аралас тілдік сипатта жазылған еді. Профессор Б.Сағындықұлы аталған жазба жәдігерліктердің лексикалық сипатын (Сағындықов, 1977: 87)], Ә.Керімов сөз тудырғыш жұрнақтарын (Керімұлы, 1999: 75), А.Ибатов грамматикалық құрылымын (Ибатов, 1983: 121), М.Сабыр қазақ тілімен лексика-семантикалық сабақтастығын зерттеген болатын (Сабыр, 2021: 242). Дегенмен бұл жазбаларды адам-тіл-мәдениет үштігі негізінде лингво-этномәдени танымдық бағытта зерделеу жаңа заман талабы.

Аталмыш жазба жәдігерліктер тілінен байырғы қыпшақ тектес ұлт пен ұлыстардың рухани-мәдени өмірі, дүниетаным дағды-дәстүрлері айқын сезіледі. Олардың негізгі сөздік қорында қарахандық дәуірдің жазба дәстүрінің ізімен қатар оғыз-қыпшақ лексемалары орын алған, одан басқа араб-парсы кірме сөздері ұшырасады. Осы қатарда діни-танымдық лексемалардың белсенді қолданысы байқалады.

Ислам дінін қабылдау үдерісіндегі Жошы Ұлысы саяси-әлеуметтік жағдаяты мен рухани мәдениетінің қалыптасу көрсеткіші. Қазақ жұрты әлмисақтан мұсылман екенін ескерген абзал.

Діни білім мен біліктің көрсеткіші боп тұрған лексемалар ескі қыпшақ пен бүгінгі қазақ жұртының дүниетаным сабақтастығының айнасы, түркітанымдық және теологиялық ізденістердің дерек көзі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Жошы Ұлысы дәуірінде жазылған Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Сейф Сарайидың «Гүлстан бит-түрки» поэмалары және «Ортазиялық тәпсір», «Нахдж әл-фарадис» атты діни бағыттағы еңбектер тіліндегі ислами білім мен біліктің көрсеткіші болып тұрған лексемаларды елестетіп, ғылыми саралау.

Діни лексеманың бойында тұнып тұрған этномәдени мәндер мен танымдық белгілерді зерделеу барысында олардың араб немесе парсылық түп-төркіне назар аударылып, тіл тарихын зерттеуде ежелден қалыптасқан, сыннан өткен сыралғы тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Жұмыс барысында ретіне қарай типологиялық салыстыру, баяндау әдіс-тәсілдеріне сүйеніліп, талдаулар жүргізілді.

Талқылау

Еуразияның апайтөс даласында сән мен салтанат құрған, Жошы хан негізін қалап, Бату хан іргесін бекіткен алып империяның негізгі жұрты қыпшақтар болғаны анық. Осы кезеңдегі жазба мұрағаттар тіліндегі діни біліктілікті білдіретін лексемаларды зерделеу байырғы қыпшақтардың дүниетанымынан мол ақпарат береді.

Байырғы қыпшақ қоғамында тамыр алып, ал бүгінгі қазақ қоғамында белсенді сипат ала бастаған діни лексемаларды қазақ рухани-мәдениетімен аастастыра қарастыру лингвотеологиялық зерттеулерді жаңа деңгейге шығарып отыр (Мансұров, 2023: 38). Орта ғасырларда, Жошы Ұлысы кезеңінде әдеби ортада белгілі болған көркем әдеби шығармалармен қатар діни-танымдық мұралар зерттеу нысаны болса нәтижелі болмақ

Мәселен, «Ортаазиялық тәпсір» өте құнды мұрағат, қасиетті Құран кітаптың түркі тіліне жолма-жол аудармасы, сонымен қатар жалпы халықта түсінікті мәліметтер беріліп отырады.

Белгілі зерттеуші В.В. Бартольд осы мұраның мәтінін саралай отырып, XI ғасырда дүниеге келген «Құтадғу білік» сияқты танымал еңбекпен бір заманда жазылған десе (Бартольд, 1927: 14), А.К. Боровков шығарма мәтінінде ұшырасатын түркі-моңғол заманының лексикалық бірліктеріне және грамматикалық құрылымына қарап, XII-XIII жүзжылдықтар шамасында қолданысқа шыққан деп тұжырымдайды (Боровков, 1963: 78).

Жошы ұлысы дәуіріндегі діни-танымдық жәдігерліктің ең шұрайлысы Махмуд бин Али әл-Бұлғари әл-Кердерінің «Нахдж әл-Фарадисі». Шығарма төрт тараудан тұрады. Пайғамбарымыздың (с.а.у.) және оның сахабаларының өмірі, қызметі баяндалып, халифтер, алғашқы имамдар, пайғамбардың әулеті суреттеледі, ислам дінінің негізгі шариғаттарын түсіндіріледі. Жәдігерлік Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) хадисімен басталады. Жәдігерлікте бастан аяқ имандылық, адамгершілік, адалдық, кішіпейілділік уағыздалады. Әмір Нәжіп «Нахдж әл-Фарадис» орта ғасырлық түркі-қыпшақ тіліне тәржімаланған, поэтикалық туынды. Қара сөзбен жазылған шығарма болғандықтан XIV ғасырдағы түркі тілдерінің лексика-грамматикалық деңгейін толық бере алады деп жориды (Наджиб, 1976: 211). Дегенмен аталмыш жәдігерліктің иесі ғылыми әдебиеттерде Махмуд бин Али немесе Махмуд әл-Бұлғари деп түрлі беріліп жүр.

1934 жылы Қазаннан табылған жәдігерліктің көшірмесінде мынадай ақпарат жазылған: *Сафар айының сәгизинчи күн йылқы йылы эрди, Йети йуз әллик тоқузда Сарай шахрунда эрди. Бу китабны жам қылғучы ал-Алим ар-Раббин Ва-л-Амил ас-Самадани ал-Устад ал-Мутлак Ва- л- Амил ал –Муваххад Махмуд бин Али шаих Ас-Сарайи манишаан ва-л- Булғари мувалладан Ва-л-Курдари ақдан.* Аудармасы: Бұл жылқы жылының сафар айының сегізінші жұлдызы. 759 жылы Сарай шаһарында болатын

Бұл шығарманы дүниеге келтірген, Аллаға мойын ұсынған, Алланың құлы, соның пәрменімен күн көруші, қадірлі ұстаз, бір жаратушыны ғана танушы Махмуд Бин Али, шығу тегі Сарай шейхі, Бұлғарда туылған, Курдарыға қатысты.

Курдары жазушының рулық тегін білдіреді. Осы Курдары қазақ ұлтының кіші жүз, жеті руының құрамына кіретін Кердері руының атауы болуы әбден мүмкін. Осындай тұжырымды Әмір Нәжіп те білдірген. Кердері тайпасы қазақ жұртының ежелгі руларының бірі, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы болып, қалалық жерлерді мекендеген. Кердеріден ақын жыраулар, ғалымдар, әулиелер көп шыққан.

Жошы Ұлысы Берке хан тұсында (1257-1266 ж.) ислам дінін ресми қабылдаған болатын. Елдік рухани өмірінде мұсылманшылықтың мәдени ықпалы зор болды. Орта ғасырлардағы ғалымдар мен шайырлар түркі тілімен қоса ғылым-білім және поэзия тілі болған араб-парсы тілдерін жақсы игеріп, өз туындыларында, аудармаларында ұйқас үшін де, тәптіштеп түсіндіру үшін де сол тілдің лексемаларын әдейі қолдануды үрдіс еткен. Мұсылманшылық Ұлыстың бар қиырына тараған сайын түркі-қыпшақтар өмірінде, тұрмысында араб, парсы кірме сөздерін пайдалану көбейді және жалпыхалық оларға мейлінше үйренді (Көпрүлү, 2017: 145-146). Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштердің тілі қыпшақ-оғыз аралас тілді сипатта болып, Жібек жолы бойындағы мәдени, діни қарым-қатынастардың ықпалымен араб-парсы элементтерін бойына сіңірген әдеби тіл салтанат құрды. Осы әдеби тілдік дәстүр кейінгі қазақ әдеби тілінің қалыптасуына игі әсерін тигізді.

Жошы ұлысы тұсындағы көркем әдеби шығармалармен қатар Махмуд әл-Бұлғари әл-Кердерінің «Нахдж әл-Фарадис» жәдігерлігі тектес діни-дидактикалық шығармаларда діни лексема жиі қолданылады. «Нахдж әл-Фарадистің» әр бөлімінде араб тілінде тұтас хадистер орын алған және оның аудармасын беріліп отырады. Келесі кезекте аңыз, әңгімелер арқылы түсіндірмесін береді.

Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі діни лексиканы бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастыруға болады. Мысалы, **Алла атына айтылған марапат эпитеттер:**

Хақ [Г, XIII, НФ] – анық, шындық. Тақы жумласыдын хаққа сығынды – олар хаққа құлшылық етті (НФ,4869); *Тағала* [Г,Мн,ХШ,НФ] – жаратушы; *Хақ Тағала* [НФ] – анық, күдіретті. Хақ тағаладын хитаб кәлди – хақ тағаладан бұйрық келді (НФ,30а3) *хақ тәбарәкә уа тағала* – нақ шындық, аса жоғары; *Халиқ* [Г,Мн,ХШ] – жаратушы. Халайиқ севгәнин халиқ севәр хәм – халық сүйгенді жаратушы да сүйер (Мн,301611); *Халлақ* [ХШ] – жаратушы. Хич әксүксиз йаратмыш аны халлақ – оны еш кемшіліксіз жаратқан оны жартушы (ХШ,762); *Рабб//рәбб* [НФ] - құдай, жаратушы, әмірші. Мен айдым: мәним рағбатым тақы мухаббатым раббумга турур – мен айттым: менің ниетім мен махаббатым жаратушыға бағытталған (НФ,33а13); *раббел аламин* – әлемді бағындырушы (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 18); *Раббул ғыйзза* – күдіретті жаратқан (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 264); *Раббул-ғазиз* – ұлы Жаратушы (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 65); *Илаһ* – Алла (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 23); *Әкрамул әкрамин* – жомарттардың жомарты [5, 18]; *әрхамур рахимин* – мейірімділердің ішінде мейірімді (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 366); *Алах ағлам* – бәрін білуші (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 203]. Аталмыш бірліктер негізінен әл-фусқа, араб әдеби тілінен алынған, Қасиеті кітап Құрандағы сөз қолданыстарға өте ұқсас, дәлме-дәл. Бір топ сөз қолданыстары қазіргі қазақ тілінің тұла бойына ерте замандардан сіңісіп, дүниетанымды, рухани наным-сенімді айғақтайтын көркем мазмұнды оралымдардың өрістеуіне тірек болған: Айтар болсақ, *Алла тағала, Хақ тағала, Алла қолдасын, Алла көтерсін* т.б. «Адамнан сұрасаң екі көзің шығады, Аладан сұрасаң екі бүйірің шығады», «Аллаға ұнаймын десең азаның болсын, жұртқа жағамын десең қазаның болсын» деген мақал-мәтелдердің өзі қазақ жұртының діни таным-түсінігінің белгісі.

Сонымен қатар парсы тілінен тамыр алған *Ходай Тағала* – Жаратушы Құдай, *паруардигар* – бағып-қағушы, тамақтандырушы, дүниеге келтіруші (Алланың эпитеті) сөздері бар: Әй пәруәрдиғарымыз, бизләр өз нафсумузга зулм қылдуқ – О пәруәрдігерім (асыраушы) біз өзімізге өзіміз жамандық келтірдік (НФ,142а2).

Тылсым күш иесі, дүниені тудырушыға байланысты түркі-қыпшақ лексемалары да көптеп ұшырасады: *Таңры//тәңри//теңри* (Г,ХШ,Мн,НФ) – құдай, тәңірі. Таңры тағала бергән ниғматларын көп шүкрлар қылдым – Берген жақсылықтарың үшін Тәңрі тағалаға көп рақмет айттым (Г,90а4). Орта түркі дәуірінде түркі-қыпшақ сөзі *Тәңірі* де Алла атымен жарыса, бірдей дәрежеде пайдаланылғанын аңғарамыз. Жоғарыдағы мысалда *Тәңрі тағала* тіркесі де айрықша оралым. Байырғы қазақ жұртшылығында Алла сөзінен гөрі *Құдай, Тәңір* лексемалары актив пайдаланылғанын күнделікті тұрмыс-тіршілікті, ұлттық дүниетанымды білдіретін фразеологизмдерден, перемиологиялық бірліктерден көреміз: Құдайсыз қурайда сынбайды, Құдайдан қорықпағаннан қорық, Ұра берсең құдай да өледі т.б. Құдайберген, Тәңірберген, Тәңірбек тектес кісі есімдері де бұл тұжырымды нақтылап тұр.

Жаратушы бір Алланы дәріптеген және оның ұлылығына бас иіп қызмет ету, құлшылық ету мәніндегі лексемалар де жазба жәдігерліктерде молынан ұшырасады: Алланың ұлықтығын білдіретін *арш* сөзінің мәні ерекше. Мәселен, Хәтерем теләмеш аршқа (араб.т.: *аршун* – «Алланың тағы, исламдық көзқарас бойынша көлем бірнеше жыл ғаламнан үлкен») таваф қылып ирдем – менің жаным Алланың тағын айналып өткісі келеді [НФ, 3с 48].

Алланы мадақтау, аспандату, асқақтату мағынасында *такбир* [Г,ХШ, НФ] сөзі бірнеше ескерткіште кездеседі: Келибән оқымышың йоқ такбир – келдің, бірақ алланы мадақтамадың (Г,135а2). Бұдан басқа да лексемалар жиі пайдаланылғаны байқалады: *Таухид* [Г] – бір Алланы мойындау немесе Алладан басқа құдайлық жоқ деп қайталау. Дағы хидмат-у таат вә таухид вә тауаккул уә таслим уә тахаммул... – қызмет ету және мойын ұсыну, өзін өзі құрбан ету, бір Алланы мойындау ... (Г,79612); *Тауба //тәубә* [Г,ХШ,НФ] – тәубаға келу, кешірім сұрау. Адам пайғамбар алайхи-с-сәламнун таубасы қабул болды – Адам пайғамбардың тәубасы қабыл болды (НФ, 19616); *Тасбих-у тахлил* [Г,ХШ,НФ] – Жаратушыға мадақ айту.

Не ким тил бирлә ибадат қылыну хамду-л сана мәңизлик тасбих-у тахлил мәңизлик жумласы таңрықа турур – бар адам оған бас ұрады, сыйынады және дәріптейді... (НФ, 3а10); *Ташаххуд* [НФ] – мұсылманшылықты дәріптеу, дұрыс жол деп тану, исламға мадақ білдіру, Алладан басқа құдайдың жоқтығын, Мухаммед оның елшісі екенін мойындау. Намаз ичинде ташаххуда мәнім атымны айғайлар андын соң сәнің атыңны айғайлар – намаз оқу үстінде ташаххуда менің атымды айтар, сосын сенің атыңды айтар (НФ, 3264); *Тахлил//тәхлил* [Г,НФ] – Жаратушыны көтеру, мадақтау (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 64).

Зерттеу нәтижелері

Періштелер аттары көп кездеседі. Періште сөзі екі түрлі вариантта кездеседі. Бірінші кезекте араб тілінен енген *Малак//мәләк* [Г,ХШ,НФ] варианты жиі ұшырасады: Бу тобрақ тәнни тәң қылды малакка – топырақтан жаралғанды періштеге сәйкес етті (ХШ,564). Келесіде парсы тілінен тамыр алған *Фаришта//фәриштә* лексемасы көптеген жазба ескерткіштерде [Г,Мн, НФ,ХШ] қолданылады: Фаришта көрсә болғай сизгә майил – егер періште көрсе, сізге ғашық болып қалар еді (Мн,30161). Қазақ әдеби тілінде *мәләк* нұсқасынан гөрі парсы тілінен енген *періште* сөзі актив қолданыста екенін ескерген жөн. Ал *Мәлік, Мәлика* секілді адам аттары да шығу тегі араб тілі екені белгілі.

Ескерткіште бірнеше періштелер аталады: Соның бірі періштелердің ең беделдісі, Құран кәрімде бірнеше рет аты аталатын, Мұхаммед пайғамбардың досы *Жабрайл* болатын: Андын соң бир қач айғам кәчти хич Жабрайл кәлмәди.. – сонан соң бірнеше күндер өтті Жабрайл келмеді (НФ,6а2). Құран кәрімде ата аталатын, хадистерде кездесетін ардақты періштелердің аттары да «Нахдж әл-Фарадисте» кездеседі. Олар Микаил (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 60) мен Исафил (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 89). Адам ата жұптанып, Хауа ананы алғанда, Исафил мен Микаил некесін қиған періште деген тарихи мәлімет қазақ қоғамына Қашаған сияқты жыраулардың термесі арқылы жетті.

Осы шығармада Алланың әмірімен уақыты жеткен адамның жанын алатын Өзірейіл періште де бірнеше рет аталады (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 90). Оның *Малкул мавт* деген эпитеті де бар. Араб тілінен аударсақ өлім періштесі деген мағына береді. Мысалы, сағын ол күнни ким тутуб нетәр, малак-ул мавт халқыны елгә – сол күнді есіңе сақта, қашан өлім періштесі сенің жағаңнан алады (Г,19612). Хадистерде кездесетін періштелердің де аттары бар: *Мәнкір уа Нәкір* – өлгендерді сұраққа алатын *Мүңкір-Нәнкір* періштелер. *Зөбаниләр* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 156) – тозақта күнаһарларды азаптайтын періштелер.

Пайғамбарлар аттары да мол. Жазба жәдігерліктерде пайғамбар сөзінің мән-мағынасын дәл беру мақсатында парсы тілінен тамыр алған *пайғамбар*, араб әдеби тілінен кірген *нәби* лексемалары қатарынан, бәсекелесе қолданылады:

Пайғамбар//пәйғамбәр [НФ, Г,ХШ]. Пайғамбар, алланың елшісі. Мәгәр пайғамбарлар билгәй анчақ – тек Алланың елшілері ғана біледі (ХШ,108614); *Наби//нәби* [Г,ХШ] – пайғамбар. Ол табиб бир йыл наби қатында болды – сол дәрігер пайғамбардың қасында бір жыл болды» (Г,8263). Қазақ әдеби тілінде көбіне парсы тілінен енген *пайғамбар* сөзі тұрақтаған және белсенді қолданыста. Ал *нәби* сөзі көбіне адам аттарының құрамында ұшырасады: Нәби, Нәбидолла т.б.

Жәдігерліктер тілінде бірнеше пайғамбар есімдері кездеседі: *Адам, Нух, Йәқуб, Шөгәйб, Муса, Дауд, Ыса (иса), Сөләймән, Жүсіп, Аййуб*. Мысалы, Йәқуб пайғамбар Йусуфны өзгә оғланларыдын зийада сәвәр әрди – Жүсіпті өзгә ұлдарынан гөрі Жақып пайғамбар аса ұнатушы болатын (НФ,17762); Иса алайхи-с-сәлам айтты барғыл бу савданы башыңдан кетәргил йокса зийан қылурсән... – Иса (с.а.у.) атты бұл пәлені басыңнан жоғалт, ұмыт әйтпесе өзің зиян шегерсің... (Г,94612); Хақ тағала Мусаға хабар берүр тақы сени калимум теб аламда жалва қылмадым му бергенимгә нишә шүкүр қылмазсән теди – Жаратқан Мұсаға түсіндіріп айтты: сені менің досым деп дүние ғаламға паш еттім ғой, осы

еткен жақсығылыма неліктен сабыр етпейсің (НФ,28616); Аййуб пайғамбар аләйхи-с-сәлам Йакуб пайғамбар оғлы Аббасның набирасыдын болған оғул әрди – Аййуб пайғамбар (с.а.у.) Жақып пайғамбардың ұлы Аббастың немересінен туған (НФ, 165а9).

«Нахдж әл-Фарадисте» *Адам* (Ибатов, 1983: 60), *Нұх* (Ибатов, 1983: 48), *Ибрагим* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 49) пайғамбарларының есімдері біршама көп ұшырасады. *Ибрахимнің* мынадай эпитеттері де бар: *Халилұллаһ* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 216) – Алланың досы, *Халилурраһман* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 373) – Мейрімдінің досы. Ибрахим басқа пайғамбарларға қарағанда ерекше құрметпен аталады. Ол жөнінде «Кәма салләйта ғалә Ибрагим» деген сөз тіркестері бар. Өйткені ол үмбеттердің Мұхаммед саллау алейху уа ассаламды игі тілекпен жақсы көріп, жадында сақтауын Жаратушыдан жалбарынып дұға еткен.

Пайғамбарлар аттары қазақ қоғамында ерекше орын алады. Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің көпшілігіне пайғамбар аттары негіз болған. *Халиолла, Мұсабек, Жақыпбек* т.б. Рабғұзидың «Қиссас-ул әнбия» жәдігерлігі арқасында XVIII–XIX ғасырларда қазақ жұртшылығының арасында пайғамбарлар туралы, олардың ұлағатты өмірі, жасаған мұғжизалары жөнінде қызықты оқиғаларды баяндаған қисса-дастандар көп тарады. Қазақ халқының діни таным-түсінігінің, білігінің толығыуына жақсы әсер етті. «Қазығұрттың басында кеме қалған, Ол әулие болмаса, неге қалған?» деп басталатын жырлар қазақ даласының сакралды жерлерінен хабар береді.

Ал *расул* (елші) сөзі тек Мұхаммед пайғамбарға қаратып қолданылады: *расул/рәсул* [Г,ХШ,НФ] – елші, пайғамбар. Тақы мени хақ тағаланың расулы теб ынаның – мен хақ тағаланың елшісімен, наныңыз (НФ,962). Мұхаммед пайғамбар есімі мәтінде *Расуллаһи* (Алланың елшісі)деп те қолданылады және пайғамбар атының алдында *Салләллаһу ғаләйһи уә сәлләм* мақтау эпитеті келтіріліп тұрады: Расул аләйхи-с-сәламның төрт йары өгдүсі – Алла елшісінің төрт жолдасына сансыз мадақ, салауат болсын (ХШ,5619). Алланың елшісінің тарапына қаратып айтылатын эпитеттің бірі *Мұстафа* (таңдаулы) лексемасы да кездеседі: Качан кем Мостафаның мөбәрәк қадәме йиргә инде әрсә Хакдин фәрман килди – Мұстафаның (таңдаулы-)мүбәрәк аяғы жерге тигенде Хактың бұйрығы түсті [НФ,3с309]. Байырғы түркі-қыпшақтар да, бүгінгі қазақтар да Мұхаммед үмбеті болғанына мың шүкірлік етеді.

Ескерткіште адам аттары да жиі кездеседі. Олар негізінен Мұхаммед пайғамбардың серіктері: *Умар, Али, Фатима, Айша, Мәрван, Абусуфиян* т.б. Мысалы, Али айды: захид ол ким әрсә турур ким дүниадын йүз чәв тақы ахиратқа йүз урсә – Али айтты: бұ дүниеден теріс айналып, о дүниеге бет бұрса сопы сол (НФ,75а6); Пайғамбар аләйхи-с-сәлам Айша евингә кирди – Пайғамбар (с.а.у.) Айшаның үйіне кірді (НФ,17а17). Пайғамбар аләйхи-с-сәлам Абусуфиянқа назар қылды – Пайғамбар (с.а.у.) Абусуфиянға қарады (НФ, 2566). Абусуфиян Меккелік ірі саудагер. Мұхаммед пайғамбардың діни ұстанымдарына қарсы шығып, көп кедергілер келтірген. Кейін ислам діні кең тарала бастағаннан кейін, мойынсұнып, Мұхаммед пайғамбармен достасқан. Мұхаммед пайғамбардың серіктері мен жақын адамдарының атының алдында *радый Аллаһу ганһу* (оларға Алла риза) эпитеті қолданылады.

Жәдігерлік тілінде адам есімдеріне *аб* (әке), *умм* (ана), *ибн* (ұлы), *бинт* (қызы) қосымшалары қосылып та айтылады: *Абу Бакір* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 96) – Бәкірдің әкесі. Мысалы, Абубәкр айды: әгәр сән бу бахаға бермәсмән тесә әрдің тақы зийада қылғай әрдим – Абубәкір айтты: егер сен осы бағаға бермесең, мен тағы да қосайын (НФ,49612). Бұдан басқа да көптеген есімдер кездеседі: *Абу Талиб* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 320) – Талибтің әкесі, *Уммеғәлсум* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 118) – Гулсімнің анасы, *Ибн Ғимран* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 123) – Ғимранның ұлы, *Фатима бинт Мұхаммед* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 126) – Фатима Мұхаммед қызы. «Нахдж әл-Фарадис» ескерткішінде Алла елшісінің асыл жары Айшаны дәріптеп, мадақтап айтатын *Уммұль-муьминин* (Мәхмүд әл-

Болгари, 2002: 211) тіркесі ұшырасады. Мағынасы: ислам дінін мойындап, танып, сәждеге бас игендердің, күллі мүміндердің анасы.

Жазба ескерткіштерде адамға қатысты басқа да сөздер ұшырасады. Мәселен, «қыз» мәнін беретін арабтың *бинт* сөзімен жарыспалы түрде түркі-қыпшақтардың *қыз* сөзі де кездеседі: Бір әркәк тақы биір қыз айал тоғурур әрди – асыл жар бір қыз және бір ұлды дүниеге әкелді (НФ,16964).

Жошы Ұлысы дәуірінде хатқа түскен мұрағаттар тілінде діни мғынаны бойына сақтаған лексемалар өте мол. Солардың бір тобы мұсылман күнтізбесіне қатысты уақыт атаулары. Әсіресе ай аттары ерекше қолданыста: *сафар* - мұсылман күнтізбесі бойынша екінші ай (ХШ,117аб); *раби ал-аввал* - мұсылман күнтізбесі бойынша үшінші ай. Пайғамбар раби ал-аввал айының он ичинч күн дүшәнбә күн тоғды – Пайғамбар раби ал-аввал айының он екінші күнін де дүйсені күні (екінші күн) туды [НФ,3а10]; *Зу-л-хиджа* [НФ] – мұсылман күнтізбесінің он екінші айы. Зу-л-хиджа айының он сәксинч күн жума күн әрди – зулхиджа айы еді, жұма, он сегізінші күн (НФ,69а8); *Рамазан* [Г,НФ] – Мұсылман күнтізбесінің тоғызыншы айы. Рамазан айының йигирминч күн әрди – рамазан айының жиырмасыншы күні еді (НФ,78а4). *Жумға* сөзі «Гүлстан бит-түрки» мен «Нахдж әл-Фарадис» ескерткіштерінде көп кездеседі: Амар жұмға намазы қылу билмәди – Амар жұма намазын оқи алмады [НФ,54а8].

Орта түркі дәуірі жәдігеріктерінде киелі шығармалардың атаулары да ұшырасады: *Тәурат* (Тора), *Инжил* (Библия), *Зәбур* (Псалмы, Псалтырь), *Әл-Коран* (Құран). Діни-дидактикалық жазбаларда Құранның ауыспалы мағынадағы атаулары эпитет ретінде берілетіні байқалды: *Кәламулл -Алла сөзі*, *Әл-Мосхаф* – Бағалы орама қағаз, *Кәләм-л-мәжид* – Асыл сөз, *Әл-Фурқан* – Жақсы мен жаманның айырмасы. Құранға қатысты сөздер: *айат*-аят, *сүрә*-сүре, *назил*, *назил булмақ* – жіберілген, түскен. Исламда құранды *жазылған* деп айту білімсіздіктің белгісі, оның орнына Құран *Алладан жіберілген, түскен* деп әдіптеп, мақтап айтқан жөн.

Құран-кәрімді қарағаттап оқу әрекетін сипаттаған бірліктер жиі кездеседі. Жазбалар тілінде парсыдан тамыр алған *намаз* сөзімен қатар араб тілінің *ассалят* сөзі де ұшырасады: Тақы беш намазны қылулар – сонымен қатар бес рет намаз оқиды (НФ,153б15). Қазіргі қазақ тілінде *ассалят* сөзінен гөрі *намаз* сөзі жиі айтылады, шет жұрттың сөзі екені ұмытылып, сіңіп кеткен.

Дұға, *дұға қылды* (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 146) лексемалары жиі қолданылып, синонимдік қатар түзеді: *Дуға* [Г,Мн,ХШ, НФ] араб тілінен енген сөз. Хақ тағала дұғаңызны мустажаб қылды – Алла тағала біздің дұғамызды қабыл етті (НФ,37а13).

Сәждеге ас иген, мұсылманшылық әрекетті білдіретін басты лексемалардың бірегейі араб тілінен енген *азан* – намазға шақыру (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 42), *гұсыл* – толық жуыну (Мәхмүд әл-Болгари, 2002: 44) бірліктері жиі қолданыста: Пайғамбар аләйхи-с-сәлам Айша евингә кирди тақы ғусл қылды – Пайғамбар, оған Алланы мақтауы болсын, Айшаның отауына енді және тазаланды (НФ,17а17).

Сейф Сарайидың «Гүлстан бит-түрки» шығармасында араб тілінен тамыр алған тазалану мәніндегі *тәһарәт* лексемасы ұшырасады: Бір күн ол азиз Димашқ жамии ичиндә калласа биркасында тахарат қылу еди – бір күні ол Дамаск мешітінде жолаушылар су ішетін құдыққа жуынды (Г,7б15). Бағзы бір жазбаларда парсы тілінен кірген *абдәст*, *абдәст қылу* бірліктері қолданылады: Пайғамбар ол сув бирлә абдаст қылды – Пайғамбар осы сумен тазаланды (НФ,23а2).

Орта ғасырлық ескерткіштерде «жайнамаз» мәнін беру үшін *сажадатун* және *мусалла* бірліктер ұшырасады. Дегенмен араб тілінде *мусалла* сөзі «намаз оқитын орын, бөлме» деген мағына береді. Мысалы, *Сәжжәдә* (араб т.: *сажадатун* – «жайнамаз», «намаз оқитын кілемше») кәмишеп, әлгингә гаса алып, Барсыйсаның саумагәсынға килде – Қолына

жайнамазын алып, аса таяғын ұстап, Барсисаның бөлмесіне келді [НФ, 36с310]; Чықты, мосалла (араб.т.: мусалла – намаз оқитын орын) жәйде, тәкый ике рәкәғат намаз уқыды – Шықты, жайнамазын төседі және екі рақәғат намаз оқыды [НФ,3с185]. Қазақ тілінде жайнамаз діни тілдік бірлігі екі сөздің бірігуінен қалыптасқан.

Қажылыққа қатысты терминдер де мол. Олар *хаж* (қажылық), *хаджджат-ул-вида* (қоштасу қажылығы). Мысалы, *Хаж* [НФ]. араб. Қажылық (құлшылық үшін Меккеге бару). Андын соң пайғамбар аләйхи -с- сәлем Маккаға ғазым қылды хаж қылмақ үчүн бу хажга хажжат-ул-вида тейнүр аның үчүн ким пайғамбар алайхи-с-сәламнуң соң хаж қылғаны бу әрди – Одан кейін пайғамбар (с.а.у.) Меккеге қажылыққа барды, бұл қажылық хадждат-ул-вида (қоштасу қажылығы) деп тарихта атауы қалды, өйткені бұл сапар Алла елшісінің соңғы қажылығы еді (НФ,4262). Араб тілінде *хаджи* (ер тегі), *хаджия* (әйел тегі) (Баранов, 2003: 156) – қажылық міндетін атқарған жан.

Қажылық әрекетін атқарудың әр қыры «Нахдж әл-Фарадисте» тамаша және түсінікті айтылған: *Уқуф* сөзі Арафат тауына шығу мәнін береді. Ол қажылықтың басты ритуалы. Көпше түрде жасалған бұл сөздің түбірі *уақф* екі мағына береді. Біріншісі, қайырымдылық мақсатқа арналған зат. Екіншісі, шығу, тұру, аялдау (Баранов, 2003: 907). Махмуд әл-Булғари, әл-Кердерінің еңбегінде екінші мағынасы қолданылған: Арафа күн жумла хажиләр Арафа тағына уқуф қылмышында пайғамбар аләйхи-с-сәлам минбарға мунды – Күллі тәу етушілер, қажылыққа үміткерлер Арафа тауына көтерілгенде Алла елшісі мінберге шықты» (НФ, 43а5).

Бұдан басқа, «жүру, айналып өту» мәнін білдіретін, көпше түр тұлғасында қолданылған *тауаф* лексемасы ұшырасады: Хамиша хатирим тиләмиштә аршқа тауаф қылур әрдим – жан дүнием қалаған уақытта тақты айналып жүрдім (НФ,19617). Яғни Қағбаның жеті рет айналып өту мағынасын беру үшін қолданылады.

Жазба ескерткіштерде «құрбандық шалу» мағынасындағы *қурбан* [Г,Мн,ХШ,НФ] сөзімен қатар *қурбан байрам*, *қурбан ет*, *қурбан қыл* тіркестері көптеп ұшырасады: Мән муны қурбан байрамында Басра шахрында көрдүм – «Мән оны құрбан айт тұсында Басра шаһарында көрдім (Г,42а5). «Нахдж әл-фарадисте» *йамуннәхер* (құрбандық шалу күні) лексемасы да қолданылады.

Алланың жолында қажылық етуге барғанда күллі мүміндердің оранатын ақ жамылғысының атауы «Нахдж әл-Фарадисте» араб тілінен енген *ихрам* және парсы тілінен енген *изар* тұлғалары жарыса қолданылады: Тақы тонларыны чықарды ихрам кәзди – үстіндегі лыпаларын шешіп, Алла жолындағылардың жамылғысына оранды(НФ,1968); Бу арада изары чишелде – оның осы мезетте үстіндегі изары сырғыш түсті (НФ,114а6). Сонымен мұсылманшылық киімнің бір үлгісі хижаб сөзі де қолданылады: Ибрахим пайғамбардын хижабларны (араб.т.: хижабун, жабынды, жапқыш, шілтер, қабырға) кетәрди – Ол Ибрахим пайғамбардың жамылғышын шешті [НФ,110а14].

Орта ғасырлық жазба ескерткіштерде, әсіресе діни-танымдық бағыттағы «Ортаазиялық тәпсір» мен «Нахдж әл-фарадисте» араб тілінен тамыр тартқан, мұсылманшылық білім мен білікті, рухани-мәдениетті білдіретін лауазым атаулары кездеседі. Мысалы, *муаззин* – азан шақырушы. Бу муаззин қачан ким азан оқымақ үчүн мунараға минәр болса бақар әрди – Бұл азаншы таңғы намазға шақыру үшін мұнараға шыққан уақытында байқар (НФ,183а8). *Мухтасиб* – «бақылаушы» мәнінде қолданылады: шайх айды: мән мухтасиб турурмән – шейх айтты: мән бақылаушымын (НФ,154610). *Хатиб* «құтпа оқушы, уағызшы» мәнін береді: Бир қарих үнли хатиб бар еди – әуезі құлаққа жағымсыз құтпа оқушы болатын (Таф I,110а11). Бұдан басқа *имам*, *уағыз* (уағыз айтушы), *әнсар* (көмекші, яғни Мұхаммедтің Мәдиналық серіктері) және *әмирул-мәэминин* (барлық дінге сенушілердің көсемі) тілдік бірліктері көптеп кездеседі.

Түркілік діни лексика. Орта түркі дәуірі, Алтын орда тұсындағы әдеби көркем, діни-танымдық шығармалар мәтініндегі діни лексика араб-парсы мәдениетінің ықпалымен орнықты деп біржақты пікір білдіруге болмайтынын да ескеру қажет. Түркітанушы ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, XIII ғасырларда Еуразия кеңістігінде біртұтас орта түркі жазба тілі бой түзеген болатын. Осы орта түркі тілінің өз ішінде қыпшақтық және оғыздық сипаттағы диалектілік қанаттары болды. Дешті Қыпшақтың ұшан қиыр даласының әр қиырында дүниеге келген жазба мұралардың бірінде қыпшақ бірліктерінің салмағы басым болса, енді бірінде оғыздық сөз саптаулар басымырақ болды. Алтын орданың билік басындағы әулеттер сарайда орта түркілік тілдің қыпшақтық сипаты басым вариантын ресми қолданған. Жошы ұлысы – Алтын орда империясы түркі-монғол тектес ру-тайпаларға ортақ отан болғанымен, қыпшақ тайпалары титулды, мемлекет құраушы ұлт күйірінде болғандықтан, осы кезеңде көне қыпшақ тілі белсенді өмір сүрді деп тұжырымдауға негіз бар. Сайып келгенде жазба мұралардағы діни танымдық лексемалардың бір тобы жалыптүркілік сөз саптаулардың ықпалымен қалыптасты. Сонымен қатар сол тілдік бірліктер қазіргі қазақ тілінің негізгі сөздік қорындағы мұсылманшылық біліктің, имандылықтың, рухани-мәдени құндылықтардың жаршысы болып тұр.

Мысалы, *Йаратқан* – Жаратушы, құдай. Үкүш йыллар йаратқан бақи тутсун – Жаратқан ұзақ өмір берсін (Мн,295а5); *Йаратғучы* – жаратушы. Йаратғучы ол бу инс-у жанны – ол бұл тіршілік пен жанды жаратушы (XIII,70611). Ежелгі көне түркі тілінен қолданылып келе жатқан жоқтан бар жасау, жарату мағынасындағы *йара-*, *йарат-* етістіктерінен жасалған осы лексема қазіргі қазақ тілінде де «Жаратушы, Бір құдай» деген мәнінде ұшырасады. Қазіргі ұйғыр тілінде *йаратқучи*, өзбек тілінде *яратувчи* формалары кездеседі. Сонымен қатар қазіргі заманғы тірі түркі тілдерінде ұшыраспайтын «тылсым құдірет иесі, тудырушы, жасаушы» мәніндегі байырғы лексема *уған* сөзі қолданылады: Шах уғандын тиләди бир оғул – патша жасағанан ұл сұрады (XIII,8а5). Көне түркі тілінде жиі қолданылатын «барлық нәрсені істей алу» мағынасындағы *ұ-/у-* етістігі осы сөздің түп-төркіні болуы ықтимал (Древнетюркский словарь, 1969: 36).

«Елші, хабаршы» мағынасындағы *йалавач* тұлғасы сол уақыттарда жазба мұраларда кеңінен қолданылған: Мухаммад ким йалавач әрди хақдын – Мұхаммед құдайдың елшісі болатын (XIII4а6). М.Қашқари сөздігінде «пайғамбар» мағынасы да бар (Қашқари, 1960: 97). Бүгінгі түрік тілінде *yalavaç* сөзі «жаушы, хабаршы, қуғыншы, пайғамбар, елші» мағынасында қолданылады. Дегенмен бұл тілдік бірліктің шығу төркіні туралы әрқилы пікір айтылғанмен, ғылымда нақты тұжырым берілген жоқ. М.Рясянен *йалаваш* тұлғасының негізі *йала-* етістігі деп жорығанмен *-ваш* қосымшасы туралы еш нәрсе айтпады. Дж.Клосон *-ваш* жұрнағының тегі парсылық деген ой білдірді. Г.Дерфер бұл сөздің құрылымына қарап шығу тегі түркілікке дейінгі титул деп жобалады (Севортян, 1974: 89). Біздің ойымызша, бұл тұлға екі сөздің бірігуінен жасалған. Бірінші компоненті «сұрау, өтіну» мағынасындағы *йала-* етістігі. Сөз басындағы *й-*дың қай тілдерде өзгертіні белгілі. Мәселен, тува тілінде *чала-*, монғол тілінде *узала-* «өтіну, шақыру» мағынасында қолданылады. Ал *баиш* есім сөз. Ежелгі түркі тілінде тоғыз түрлі мағынасы бар: бас (адамның басы), бастық, басшы, елбасы, жауапкершілік т.б. Яғни *йалаваш* – «бас өтінуші» (Сабыр, 2021: 293).

Сонымен қатар бүгінгі қазақ тіліндегі лексемалармен мән-мағынасы толық сай келетін көптеген діни танымдық тілдік бірліктерді кездестіреміз. Атап айтсақ, *бут*// *бүт* [НФ, XIII] – пұт, *ышанч* [XIII] – наным-сенім, *йүкүн-* [XIII, Таф I]. – жүгін-, бағын-, *қут* [XIII]. – бакыт, ұлылық, құт, несібе, тәңірдің сыйы, *йазуқ* [Г,НФ,ХIII] – күнә, *йазуқлуг* [НФ,ХIII] – кінәлілер, *изи* [НФ,ХIII] – қожайын, құдай, *елчи* [НФ,ХIII] – елші, хабаршы, *қуллық* [Г,НФ,ХIII] – құлдық, қызмет қылу, *сығын-* [Г,ХIII,НФ] – сыйыну, бағыну, *бағышла-* [Г,Мн,НФ,ХIII] – сыйлау, кешіру, бағыттау, арнау, *қол-* [НФ,ХIII] – сұрау, өтіну, жалбарыну, *табун* – [НФ,ХIII] – табыну, сыйыну, мойын ұсыну, шану, *йарлықа-//йарлықа* [Г,НФ,ХIII] –

күнәларын кешіру, жарылқау, аяу, аз- [Г,ХШ,НФ] – адасу, тура жолдан таю, діннен безу, қателесу.

Аталған тілдік бірліктердің кез-келгенін этномәдени және діни-танымдық жолмен, мұсылманшылық көзқараспен зерделеуге мүмкіндік мол.

Мәселен, орта ғасырлық жазба ескерткіштерде *изи* сөзі «ие, қожайын, құдай» мағынасында қолданылады: *Изи* атын тута ант ичти Ширин – Құдай атымен Шырын ант ішті (ХШ,35613). Осы лексеманы байырғы түркі жазбаларында *иду//ие//иге* формалары да бар. Жыраулар шығармашылығында кездесетін «Егемен болмай ел болмас...» тіркесіндегі егемен сөзінің түбірі де осы *ие//еге*. Осындай діни тілдік бірліктерді тарихи-салыстырмалы тұрғыдан талдаған сайын олардың ұлттың рухани тарихы мен этномәдениетіне қатысты айшықты тұстары айқындала береді.

Қорытынды

Дешті Қыпшақ даласындағы Ұлық ұлыс Жошы ұлысы, Ноғайлының ауыр жұрты деп аталғанмен Патшалық Ресейдің түркітану ғылымында, Кеңестік тарихнамада Алтын орда деген атпен ғылыми айналымға түсіп, келелі пікірлер айтылған. Сол замандарда қаншама зерттеулер жүргізіліп, қат-қабат монографиялық еңбектер жазылғанмен қазақ жұрты бұл ұлы империядан, оның тарихи даму үдерістерінен тыс қалды, тыс қарастырылды. Бүгінгі Жаңа Қазақстан жағдайында ежелгі түркі-қыпшақтардың негізгі отаны болған Жошы Ұлысы бүгінгі заманғы қазақ мемлекеттігінің түп бастауы ғана емес, рухани, этномәдени құндылықтарының асыл арнасы деп тұжырымдауға болады. Сайып келгенде, осы ұлы мемлекеттің дәуірлеп тұрған кезеңіндегі айналымға түскен жазба жәдігерліктердің лексикалық қорындағы діни танымдық бірліктерді зерделеу де көкейкесті мәселе. Кейінгі қазақ әдеби тілінің қалыптасуына игі ықпал еткен жазба мұралар орта түркілік көне қыпшақ тілінде жазылып, өз мәтіндерінде қазақ ұлтына тән рухани-мәдени ақпараттарды бойына сақтаған. Солардың басты бір тобы – діни лексикалық бірліктер. Діни лексикалық бірліктердің басым тобының түп-төркіні араб-парсы тілінен тамыр алғандығы белгілі және мәдени-рухани сабақтастықтың көрінісі.

Жошы негізін қалаған Ұлық ұлыс Берке хан тұсында ислам дінін ресми қабылдап, Мысыр Мамлук мемлекетімен саяси қарым-қатынас орнатылып, ислам мәдениеті арқылы ғылым-білімнің тірегі араб тілі, поэзияның жауһар кестесі парсы тілі түркі-қыпшақ мәдениетіне дендеп ене бастады. Араб-парсы тіліндегі әдеби, діни шығармалар, хадистер, пайғамбар туралы хикаялар ел ішіне көптеп тарады. Шығыс мәдениетімен, ғылым-білімімен сусындған орта ғасырлық түркі шайырларының жазбаларында араб-парсы элементтерін қолдануы заңды құбылыс. Бұл кірме сөздер орта түркілік жазба тілдің қалыптасуына және сол тілде сөйлеген халықтың мұсылманшылық көзқарасының нықталуына оң ықпал еткенін жоққа шығара алмаймыз. Бірер дерек келтірсек, жазба мұрағаттарда араб тілінен алынған «садақа беру, құрбандық шалу» мәніндегі *тасаддуқ* лексемасы ұшырасады: Жумласыны кәлгәнләркә ата қылды тасаддуқ – ол қолындағы бар мүлкін келгендерге садақа ретінде таратты (НФ,100612). Осы сөз қазіргі қазақ тілінде *тасаттық* формасында қолданылады. *Тасаттық* – көктен жаңбыр тілеп, құдайға сыйынатын діни рәсім. Әлі күнге дейін құрғақшылық жылдары ел болып атқарылып келе жатқан игі шара. Көктен жаңбыр тілеу әрекетінде тәңіршілдік дүниетаным іздері бар. Осы әрекеттің өзі байырғы қыпшақ және бүгінгі қазақ дүниетанымында діни таным мен тәңіршілдік астасып, симбиоздық сипат алған халықтық дағды-дәстүрге айналғанын көрсетеді. Далалық өркениет, халықтық таным түсініктер, шариғаттың қатаң қағидаларының ығында қалып қоймағанын байқаймыз.

С.Өтебеков осындай мәселелерді зерделеген еңбектерде негізінен араб-парсы тілдерінен енген діни сөздерге көңіл бөлініп, діни терминдердің түркілік қабаты ескерусіз қалатынын ескертеді (Өтебеков, 2021: 39). Жошы ұлысы дәуіріндегі жазба мұралар тіліндегі

діни лексиканың мол тобы осы түркілік қабат. Мәселен, *изи* – ие, еге, *йаратқан* – жаратқан, *бағышла* – сыйыну, *йүкүн* – жүгін т.б. сөздер сол дәуірде өмір сүрген байырғы қыпшақтар мен бүгінгі қазақ ұлтының сабақтасып, үзілмей жалғасқан біртұтас рухани және этномәдени дүниетанымынан толық хабар береді.

Әдебиеттер:

Тоқаев Қ.К. Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. 2024. 15 наурыз.

Наджиб Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык. Алматы: Наука, 1975. Ч. 1. 208 с.

Сағындықов Б. XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің салыстырмалы лексикасы. АҚД. Алматы, 1977. 129 б.

Керімұлы Ә. Түркі әдебиеті ескерткіштеріндегі сөз жасайтын жұрнақтар. Алматы, 1999. 109 б.

Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. Алматы: Ғылым, 1983. 145 б.

Сабыр М.Б. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. Алматы: «Libeg» баспасы, 2021. 464 б.

Мансұров Н.Б. Ясауи хикметтеріндегі араб, парсы кірме сөздерінің орын алуы // Ясауи университетінің хабаршысы. 2023. №3 (129). Б. 38-52. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.03>

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927. 256 с.

Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского тевсира XII-XIII вв. М., 1963. 365 с.

Наджиб Э. Об авторе и дате создания памятника XIV века «Нахдж-ул Фарадис» // TURCOLOGIA (к 70-ию акад. А.Н.Кононова). Ленинград: Наука, 1976. 364 с.

Көпрулу Ф. Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар. Түркістан: Тұран, 2017. 176 б.

Мәхмүд әл-Болғари. Нахжел-фарадис. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 384 б.

Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. В 2 томах. 1 том. М.: Живой язык, 2003. 456 с.

Древнетюркский словарь. Ленинград: «Наука», 1969. 677 с.

Қошқари Махмуд. Девони луғот ит-түрк (Таржимон ва нашрга тайерловчи С.М.Муталибов). Т. I-III. Тошкент, 1960-1963.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Кн. I-IV. Москва: Наука, 1974-1989.

Өтебеков С. «Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. 2021. №3 (121). Б. 39-56.

References:

Toqayev Q.K. «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys». Memleket bacshysy Qasym-Jomart Toqayevtyн Ultyq quryltaidyң ushinshı otiryсында soilegen sozı [«Honest person» - Honest work - Honest income». Speech of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the third session of the National Assembly] // Egemen Qazaqstan. 2024. 15 nauryz (in Kaz.)

Nadzhip Je.N. (1975) Tjurkojazychnyj pamjatnik XIV veka “Gulistan” Sejfa Sarai i ego jazyk. Almaty: Nauka, Ch. 1. 208 s. (in Rus.)

Sagyndyqov B. (1977) XIV gasyrdagy turki jazba eskertkishterinin salystyrmaly leksikasy. AKD. Almaty, 129 p. (in Kaz.)

Kerimuly A. (1999) Turki adebieti eskertkishterindegi soz jasaityn jurnaqtar. Almaty, 109 p. (in Kaz.)

Ibatov A. (1983) Sozdin morfologialyq qurylymy. Almaty: Gylym, 145 b. (in Kaz.)

Sabyr M.B. (2021) Kone qypshaq tili men qazaq tilinin fono-morfo-semantikalyq sabaqtastygy. Almaty: «Liber» baspasy, 464 p. (in Kaz.)

Mansurov N.B. Iasau hikmetterindegi arab, parsy kirme sozderininoryn aluy [The appearance of Arabic and Persian words in the “Hikmets” of Yasawi] // Iasau universitetinin habarshysy. 2023. №3 (129). P. 38-52. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.03> (in Kaz.)

Bartol'd V.V. (1927) Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana. L., 256 p. (in Rus.)

Borovkov A.K. (1963) Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. M., 365 p. (in Rus.)

Nadzhip Je. Ob avtore i date sozdaniya pamjatnika HIV veka «Nahdzh-ul Faradis» // TURCOLOGIA (k 70-iju akad. A.N.Kononova). Leningrad: Nauka, 1976. 364 s. (in Rus.)

Koprulu F. (2017) Turki adebietinde algashqy sopy-aqyндar. Turkistan: Turan, 176 p. (in Kaz.)

Məhməd əl-Bolgari. (2002) Nahzhel-faradis. Kazan: Tatar. kit. nəshr. 384 p. (in Rus.)

Baranov H.K. (2003) Arabsko-russkij slovar'. V 2 tomah. 1 tom. M.: Zhivoj jazyk, 456 s. (in Rus.)

Drevnetjurkskij slovar' (1969) Leningrad: «Nauka», 677 s. (in Rus.)

Қошқари Mahmud. Devoni luғot it-tyrk (Tarzhimon va nashrga tajerlovchi S.M.Mutalibov). T. I-III. Toshkent, 1960-1963 (in Rus.)

Sevortjan Je.V. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. Kn. I-IV. – Moskva: Nauka, 1974-1989. (in Rus.)

Otebekov S. «Diuan hikmettegi» dini terminderdin turkilik qabaty (Kokshetau nusqasynyn negizinde) // Iassau universitetinin habarshysy. 2021. №3 (121). P. 39-56. (in Kaz.)

¹Сабыр М.Б. ²Раманова А.А. ³Магауова А.

^{1,2}Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан

³Западно-Казахстанский аграрно-технический университет,
Уральск, Казахстан

e-mail: ¹sabir_uralask@mail.ru, ²ramanova2008@mail.ru, ³magauova.aigul@mail.ru

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕКСИКИ В ЯЗЫКЕ ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ ЭПОХИ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация. В статье рассматриваются духовно-культурные аспекты религиозной лексики в письменных памятниках эпохи Улуса Джучи, а именно в поэмах Кутба «Хусрау и Ширин», Сейфа Сараи «Гюлистан бит-турки», Хорезми «Мухаббат-наме», «Среднеазиатский тафсир» и в прозаическом произведении Махмуда бин Али аль-Булгари аль-Кердери «Нахдж аль-Фараидис». Основная цель исследования – изучение духовно-культурных процессов, повлиявших на историю и культуру Улуса Джучи и на последующее становление казахского этноса как нации, на основе средневековых письменных памятников. С этой целью религиозные лексические единицы были выделены из текстов и проанализированы. Религиозная лексика, основанная на арабско-персидских заимствованиях, описана в этнокультурном контексте как влияющая на формирование письменного литературного языка среднетюркской эпохи и укрепление мусульманских традиций среди народов, говоривших на этом языке. Религиозные языковые единицы были разделены на несколько лексико-семантических групп и исследованы.

В ходе исследования было установлено, что определенный пласт религиозной лексики сформировался на основе этого тюркского языка, что подтверждено языковыми данными.

Применяя историко-сравнительные методы, были проанализированы такие слова, как «йаратқан», «уган», «изи», «йалаваш» и другие. Полностью установлено, что религиозные языковые единицы, выражающие духовно-культурные устои и сохраняющиеся на протяжении веков, являются этнокультурным отражением нации, также видимые в современном казахском языке.

Благодарность: Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

Ключевые слова: Улус Джучи, письменные памятники, религиозная лексика, этнокультура, кипчаки, арабско-персидский язык.

¹Sabyr M.B. ²Ramanova A.A. ³Magauova A.A.

^{1,2}West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan

³West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan,
Uralsk, Kazakhstan

e-mail: ¹sabir_uralsk@mail.ru, ²ramanova2008@mail.ru, ³magauova.aigul@mail.ru

THE SPIRITUAL AND CULTURAL NATURE OF RELIGIOUS VOCABULARY IN THE LANGUAGE OF THE WRITTEN HERITAGE OF THE ERA OF ULUS JOCHI

Abstract. The article examines the spiritual and cultural aspects of religious vocabulary in the written monuments of the Ulus of Jochi era, specifically in the poems of Qutb «Khusraw and Shirin», Sayf Sarai «Gulistan bit-turki», Khwarazmi «Muhabbat-nameh», «Central Asian Tafsir», and the prose work of Mahmud bin Ali al-Bulgari al-Kerderi «Nahj al-Faradis». The main objective of the research is to study the spiritual and cultural processes that influenced the history and culture of the Ulus of Jochi and the subsequent formation of the Kazakh ethnos as a nation, based on medieval written monuments. For this purpose, religious lexical units were extracted from the texts and analyzed. The religious vocabulary, based on Arabic-Persian borrowings, is described in an ethnocultural context as influencing the formation of the written literary language of the Middle Turkic era and the consolidation of Muslim traditions among the peoples who spoke this language. The religious lexical units were divided into several lexical-semantic groups and studied.

The study established that a certain layer of religious vocabulary was formed on the basis of this Turkic language, confirmed by linguistic data. Using historical-comparative methods, words such as «yaratqan», «ugan», «izi», «yalavash», and others were analyzed. It was fully established that the religious lexical units, which express spiritual and cultural values and have been preserved throughout history, are an ethnocultural reflection of the nation, also visible in the modern Kazakh language.

Acknowledgment: The article was written within framework of Science Committee project MSHE RK «The language of written monuments of the Middle Ages is the world of spiritual and cultural values» (AP19679282).

Keywords: Ulus of Jochi, written monuments, religious vocabulary, ethnoculture, Kipchaks, Arabic-Persian language.

Сведения об авторах:

Сабыр Мурат Бокенбайұлы, д.филол.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан.

Раманова Айгул Абибуллаевна, к.филол.н., ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан.

Мағауова Айгуль Тиллеккалиевна, преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы, филол.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Раманова Айгул Абибуллаевна, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Мағауова Айгуль Тиллеккалиевна, оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан.

Information about authors:

Sabyr Murat Bokenbayuly, Doctor of Philology, Professor, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Kazakhstan.

Ramanova Aigul Abibullaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the West Kazakhstan Innovative and Technological University (Uralsk, republic of Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan).

Magauova Aigul Tillekkalievna, lecturer, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian and technical university, Uralsk, Kazakhstan.

МРНТИ 16.31.02; 16.41.39

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.333](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.333)

¹Мамедова Ф.З. ^{*2}Мустафаева А.А. ³Дулаева Э.З.
^{1,2,3}Қазақстан Республикасының Ұлттық Ақпарат және Қоғамдық Қатынастар Министрлігінің
¹E-mail: mamedovafatima1980@gmail.com, ²rummana@mail.ru,
³elnara1981dulayeva@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ЭТИКЕТНЫХ ФОРМУЛ ПРИВЕТСТВИЯ И ПРОЩАНИЯ В АРАБСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Характеристики речевого этикета в каждом национальном языке обусловлены целым рядом факторов: исторических, культурных, социальных, когнитивных, религиозных, а этикетные формулы сохраняют приверженность шаблонным языковым образцам, переходящим из поколения в поколение, поэтому их изучение на современном этапе развития лингвистики в генеалогическом аспекте и является новизной данного исследования. Основная цель исследования – выявление ключевых лингвокультурных и базовых концептов с помощью концептуального моделирования, формирование представления о лингвокультурологической обусловленности употребления формул приветствия и прощания в арабском и турецком языках. Для ее реализации использовались методы лингвокультурологического анализа лингвистических фактов, а также элементы концептуального, коммуникативного, сравнительно-сопоставительного и семантического анализа. Задачей исследования является выявить общие представления об основных лингвокультурологических особенностях речевого этикета на примере формул приветствия и прощания в двух языках, проанализировать фразовые единства и их коммуникативную природу, выделить особенности употребления и функционирования в речи в зависимости от формального или неформального стиля общения, контекста и ситуации. Свойства базовых концептов и функционально-семантических полей изучались на основе когнитивной и лингвистической природы шаблонных этикетных формул. Отбор специфических для национального языка моделей происходил с помощью изучения лексико-семантических и стилистических характеристик, при этом учитывались следующие параметры: эмотивная и экспрессивная лексика, положительная семантика, уровень образности и метафоричности (использование концептуальных метафор). Результаты, изложенные в статье, материал позволил авторам сделать вывод, что исследование речевого этикета турецкого и арабского языков может использоваться для построения ассоциативных связей между разными концептуальными структурами, так же для анализа коммуникативных процессов и их национальной обусловленности, для моделирования лингвокультурологических синтаксических шаблонов с целью дальнейшего усовершенствования и обогащения речевого потока.

Ключевые слова: концептуальная структура, функционально-семантическое поле, темпоральность, религиозность, гостеприимство, арабский, турецкий.

Введение

Необходимость изучения концептуальной структуры лингвокультурологической национальной природы языка, в том числе в ее речевом проявлении, является основой формирования культурно и исторически развитой нации со своим уникальным менталитетом. Именно поэтому изучение речевого этикета может использоваться в качестве ресурса для выявления новых языковых характеристик, явлений и фактов, способствующих

актуализации процесса познания национальных особенностей народов, возобновлению их культурной памяти. Такие процессы дают сильный толчок для культурной трансформации и обновления лингвистических средств, поэтому исследование когнитивных механизмов языка, выделение лингвокультурных концептов и репрезентация их взаимосвязей в виде концептуальной структуры вписывается в актуальные лингвистические направления.

Исследование речевого этикета является основой для формирования представления о степени образности, экспрессивности, метафоричности как лингвокультурологических инструментов проявления национального менталитета, а изучение современного этапа развития языков с сохранением лингвокультурной составляющей является приоритетной задачей когнитивной и коммуникативной лингвистики, поскольку они постоянно обновляются и трансформируются в плане лексических, синтаксических и стилистических средств. Рассматривая концептуальный подход, используемый для отбора лексико-семантических единиц речи, И. Григорьева описывает особенности функционирования концептуального пространства, а также структуру концепта, формируя представление о связях между ядром и периферией, определяя их смысловую и оценочную составляющую. Основными понятиями в работе являются концепт, концептосфера, лингвокультурный концепт (Grigorieva, 2021). Целью данного исследования стало изучение основных лингвоконцептов, объединенных в функционально-семантических пределах, формирование лексико-семантических и ассоциативных связей между ними, их когнитивная репрезентация в формате концептуальной структуры, выделение лингвокультурологических характеристик речевого этикета. Предмет исследования – формулы приветствия и прощания в турецком и арабском языках, взятые из лексикографических источников и рассматриваемые в концептуальном, лингвокультурологическом, метафорическом и коммуникативном плане.

Материалы и методы исследования

Методологической основой данного исследования стал лингвокультурологический анализ лексических единиц, используемых в этикетных формулах турецкого и арабского языков. Осуществление лингвокультурологического анализа сопровождалось элементами других методик, поскольку реализация цели данного исследования предусматривала необходимость привлечения лексико-семантического, коммуникативного, концептуального, сравнительно-сопоставительного анализа. На основе лексического состава приветствий и прощаний, их стилистической маркировки, экспрессивной окраски, эмотивной выразительности и сферы употребления определялась концептуальная структура этикетных формул, выделялись основные функционально-семантические поля и их характерные особенности. Концептуальный анализ применялся при определении базовых и сопутствующих концептов в разных функционально-семантических полях (религиозного и темпорального концептов, концепта окончания разговора и гостеприимства).

Национально-языковая обусловленность словообразовательной базы, морфологических средств и конструкций, стилистических особенностей приветствий и прощаний исследовалась с помощью применения методики лексико-семантического анализа. С помощью нее осуществлялась классификация лексем в отношении их семантической и лингвокультурной обусловленности, описывались семантические отношения между концептами, представляющими разные функционально-семантические поля, формировалось представление о базовых семантических структурах в турецком и арабском языках на примере этикетных формул. Сравнительно-сопоставительный анализ использовался при выделении ключевых лингвокультурологических особенностей речевого этикета турецкого и арабского языков: как общих, так и различных. При изучении этикетных формул приветствия и прощания акцентировалось внимание на лексико-семантических отличиях, степени образности и метафоричности, дуальности форм, использовании расширенных и

усеченных номинацией, уровне экспрессивной и эмоциональной окраски. Поскольку этикетные формулы приветствия и прощания непосредственно связаны с коммуникативными процессами, применение той или иной формы рассматривалось в контексте ситуации общения (формального, неформального). С этой целью применялся коммуникативный анализ лексических и стилистических средств в плане социальной обусловленности их употребления. Теоретической базой стали работы современных ученых (казахских, турецких, английских, украинских), рассматривающих лингвокультурологические явления с точки зрения исторической, культурной, религиозной, языковой обусловленности, в том числе речевой этикет как национальное явление. При исследовании использовались лексикографические словари: турецко-английский (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985) и арабско-английский (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Обсуждение

Концепция лингвокультуры зародилась на немецкоязычных территориях Европы в конце XVIII века и предусматривала изучение языка в тесной связи с национальной культурой. В дальнейшем данная идея была развита лингвистическими антропологами, а также нашла свое применение в сфере социокультурной лингвистики. Сегодня используется термин «лингвокультура/языковая культура», активно разрабатываются новые научные направления для определения исторической, психологической, социальной обусловленности лингвистических фактов (Risager, 2020).

Изучаются познавательный процесс при изучении языка (Yao, 2020), принципы концептуального моделирования (создания связей между понятиями, определяющими смысловую структуру определенной отрасли знаний) (Peng, 2020; Lobner, 2021), когнитивные структуры событий и явлений (Ji, 2020). При исследовании лингвокультурологических особенностей речевого этикета турецкого и арабского языка на основе приветствий и прощаний была создана концептуальная структура с функционально-семантическими полями темпоральности, религиозности, гостеприимства, начала и окончания разговора. Исследование А. Б. Месика ориентировано на изучение речевых технологий и создания эффективных диалоговых систем, поскольку спрос на ведение активной коммуникации с пользователями только возрастает. На современном этапе развития речи все еще существуют определенные проблемы с созданием информативных и системных высказываний, написанных естественным и понятным языком. Среди типов взаимодействия для улучшения коммуникации важными являются этикетные формулы, используемые для приветствия или прощания (Mesik, 2020). Л. Баэhren рассматривает формулы прощания с применением эволюционного подхода, сравнивая их с формулами приветствия, построенными по аналогии, а также указывает на существующие пробелы в их изучении. Автор подчеркивает, что этикетные формулы заслуживают пристального лингвистического внимания, поскольку с помощью их развития в речевом потоке происходила социальная эволюция (Baehren, 2018). Изучение турецких и арабских приветствий и прощаний показало, что данные фразы не всегда остаются устойчивыми выражениями, а меняются в зависимости от ситуации и контекста общения (формального или неформального), а также заимствуются из других языков, поэтому можно говорить об их инвариантности. Лингвист С. Ал-Савуэда проводит сравнительное исследование, в котором сопоставляются формулы приветствия и прощания, используемые в электронных переписках. Предметом изучения стали 100 арабских и 100 английских писем. На основе данных был сделан вывод о том, что в арабских переписках для инициализации общения чаще всего использовалось только приветственное слово. Но наблюдался также высокий показатель писем, в которых приветствие не применялось, а изложение начиналось сразу с тела письма (18%), что свидетельствует об отсутствии знаний о формальном общении.

Электронная коммуникация заканчивалась на слове «спасибо» (29 %) без какой-либо формулы прощания.

В английском языке встречалось три варианта формул для открытия коммуникации: «приветствие и имя», «только приветственное слово» и «приветствие и заголовок», а в качестве формул прощания коммуниканты чаще всего использовали один из двух вариантов: «прощание, имя и фамилия» и «только прощание». Изученные этикетные формулы прощания в арабском и английском продемонстрировали максимальное соответствие, а вот формулы приветствия имели значительные отличия (Al-Sayyeda, 2020). Сопоставление турецкого и арабского языков в лингвокультурологическом плане показало, что они имеют много общих черт: вежливое отношение к гостю, уважение к собеседнику, приверженность религиозным традициям.

Арабский язык представлен тремя вариантами (классический арабский, современный стандартный арабский и диалектный арабский). А. Х. Аливы отмечает, что каждая из арабоязычных стран имеет свои особенности написания и произношения, что влияет и на менталитет, и на особенности осуществления коммуникации. На основе различий выделяется девять категорий, являющихся диалектами: египетский, арабский, иракский, левантский, магрибский, йеменский, сомалийский, суданский и мавританский. Отождествление разновидностей арабского языка происходит на нескольких уровнях: первый – соотнесение с классическим или современным арабским, второй – определение наиболее близкой диалектной категории, третий – определение особенностей языка внутри страны, четвертый – формирование представления о городских диалектах (Aliwy, 2020). Лингвист К. Лукас акцентирует внимание на современных знаниях об арабских диалектах (аравийская, месопотамская, сиро-палестинская, египетская и магрибская группы), а также взаимодействии между ними, основная цель работы автора – показать научные представления об арабских языках на основе достижений арабистов, историков, которые занимались изучением языковых контактов (Lucas, 2020). Наличие множества диалектов повлияло и на вариативность этикетных формул в арабском языке, что можно увидеть на примерах формул приветствия и прощания.

Лексико-семантическая специфика этикетных формул в турецком языке основана на культивировании личности, нацелена на положительную семантическую оценку мира. На первый план в турецкой лингвокультуре выступает воспитание эноморальных ценностей. Поскольку модели коммуникативного поведения отражают эволюцию этноса, его стремление к духовному и культурному развитию, они также влияют на формирование языковой личности. Речевой этикет постоянно совершенствуется с помощью обновления лексического пласта, придания шаблонным выражениям новых экспрессивных или эмоциональных оттенков, что отражает культурные потребности на современном этапе развития языка (Petrova-Ozel, 2020). Исследование Б. Эбрахими сосредоточено на пословицах эмоционального и аффективного характера в турецком и персидском языках, что обуславливает разную степень метафорической концептуализации мира, невзирая на макрокультурное сходство, микрокультура показывает значительные отличия между языками в лингвокогнитивном плане (Ebrahimi, 2018). Невзирая на лингвокультурологические сходства, арабский язык отличается более высокой степенью образности, широкими ассоциативными рядами, а турецкий язык более сдержан и лаконичен в плане привлечения метафорических средств.

Неформальный стиль общения характерен при коммуникации в семейном кругу или с близкими друзьями. Его ключевой чертой в турецком языке является употребление эллиптических конструкций и использование местоимения второго лица единственного числа. Цель формального стиля – информирование адресата с учетом индивидуальных особенностей (возраста, пола, социального статуса). Показателями формального стиля в

турецком языке считаются временные маркеры, местоимения множественного числа и пассивные синтаксические конструкции.

Консультативный стиль применяется в полужоформальных ситуациях, когда коммуникация происходит между незнакомыми людьми, например, в рабочих условиях. Газетный стиль характеризуется тем, что адресат может задать автору перекрестный вопрос только после прочтения статьи, то есть коммуникация возможна только через некоторое время. Основными чертами научного стиля являются простота и объективность, абстрактность и эмоциональная нейтральность, использование технических терминов, цифр и символов, высокая плотность информации (Utku, 2020). О. Утку указывает, что определенные формулы приветствия в турецком языке («Kanka», «Kanki», «Güzelim») используются только при неформальном общении с друзьями. При взаимодействии с незнакомыми сверстниками наблюдается некая дистанция, что отражается и в языковых средствах: «Pardon», «Kusura bakmayın ama», «Acaba». Использование лексем «Kanka», «Tatlim», «Aga» в качестве этикетных формул демонстрирует влияние возраста на формирование речевого арсенала (Utku, 2020). Анализ приветствий и прощаний в турецком и арабском языках показал существование специальных этикетных формул для формального и неформального общения, что свидетельствует о влиянии контекста и ситуации общения на выбор языковых средств.

Таким образом, современные исследования сосредоточены на проблематике изучения этикетных формул, их социальной и культурной обусловленности, влиянии диалектных групп на формирование языковой инвариантности, акцентируют внимание на национальных особенностях лингвистической культуры. Следует отметить, что сфера исследования языковых форм для проявления вежливости достаточно изучена, но еще остается множество аспектов, не затронутых в плане анализа лингвистических фактов.

Результаты исследования

Определение лингвокультурологических особенностей турецкого и арабского языков основано на когнитивной репрезентации национальных характеристик речевого этикета на примере выделения базовых концептов, формирующих вокруг себя функционально-семантические поля с четко или нечетко выраженными семантическими, синтаксическими и стилистическими характеристиками. С помощью лингвокультурем выстраиваются ассоциативные связи между разными номинациями, то есть они отождествляются с понятиями и концептами.

В арабском языке часто встречаются формальные этикетные формулы, используемые без темпорального ограничения в любое время на протяжении дня: «Ahlan Wa Sahlan» («أهلاً وسهلاً» – «Добро пожаловать»), имеющие темпоральную ограниченность: «Şabāḥ ul-ḥayr» («صباح الخير» – «Доброе утро!»), «Masā' ul-ḥayr» («مساء الخير» – «Добрый день/вечер!»), маркирующие завершение разговора: «'Ilā al-liqā'» («إلى اللقاء» – «До скорой встречи!») (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Такое же разграничение существует и в неформальных формулах: используются на протяжении дня: «Merhaba» («مرحبا» – «Привет!»), связаны со временем: «Sabah al-khair» («صباح الخير» – «Доброе утро!»), окончанием разговора: «Ma'a al-salama, neshofek ala khair» («تشوفكم على خير، مع السلمهف» – «Пока! Увидимся снова!») (Oxford Arabic dictionary, 2014; Nassan, 2014).

Приветствия в турецком языке могут быть формальными: «Selam!» («Привет!») и неформальными: «Merhaba!» («Привет!»). Распространенными являются нейтральные приветствия без темпорального ограничения: «Merhaba!» («Привет!»), а также темпорально ограниченные: «İyi günler!» («Доброе утро!» или «Добрый день!»), «İyi akşamlar!» («Добрый

вечер!)), «Günaudin» («Доброе утро!», «İyi günler» («Добрый день!», «Хорошего дня!») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985).

Формулы прощания в турецком языке тесно связаны с темпоральными маркерами: «Görüşürüz!» («До свидания!»), «İyi uykular!» («Спокойной ночи!»), но встречаются также и те, которые употребляются в любое время суток: «Hoşçakal!», «Güle güle!» («Пока!»). Вместе с ними используются пожелания: «Haydi güle güle. İyi günler!» («Хорошо, пока! Хорошего дня!»). Семантическими маркерами также становятся лексемы «встреча», «путь», «добро»: «Güle güle» («Счастливой дороги!»), «Görüşürüz» («Увидимся!»), «Yarın görüşürüz!» («Увидимся завтра!»), «Hoşgeldin!», «Tekrar hoşgeldiniz!» («Добро пожаловать!»). Неформальное общение в турецком языке часто характеризуется использованием форм с негативной окраской: «Elveda!» («Прощай!»), «Defol!» («Убирайся отсюда!») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985).

Концептуальная структура этикетных формул приветствия и прощания в турецком и арабском языке представлена разными функционально-семантическими полями: 1) темпоральности с четкими или нечеткими временными маркерами (концепты «утро», «день», «вечер», «скоро»); 2) гостеприимства (концепты «путь», «добро», «благополучие», «защита», «счастье», «здоровье»); 3) религиозности (концепты «Аллах», «благословение», «мир»); 4) начала и окончания разговора (концепты «свидание», «встреча», «ожидание»).

Особенности реализации лингвокультурологических концептов в формулах приветствия и прощания в турецком языке. Дуальность этикетных формул характерна для турецкого языка, поскольку даже усечённые фразы считаются признаком невежества, проявлением высокомерия по отношению к реципиенту: например, форма «Gün aydın, nasılsınız?» («Доброе утро! Как поживаете?») требует ответа «Teşekkür ederim, İyiyim, siz nasılsınız?» («Спасибо у меня все хорошо, а как дела у Вас?». Короткий ответ «Teşekkür ederim!» будет считаться неуважительным (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

Распространенной приветственной формой в турецком языке является «Nasılsın(ız)?» («Как дела?»), она также встречается в других тюркских языках и отражает характерные черты речевого этикета турецкого народа. Большой пласт этикетных формул показывает сходство с арабскими выражениями, что свидетельствует о заимствовании: например, приветствие «Merhaba!» («Добро пожаловать») используется в разных коммуникативных ситуациях, а при неформальном общении применяется «Selam!» («Привет!»), а также их производные «Selamlar!», «Merhabalar!» («Привет!») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

В турецком языке способом различия формального и неформального общения являются грамматические суффиксы: «Nasılsınız?» («Как ты?» для формального общения), «Nasılsın?» («Как ты?» для неформального общения), «Hoşça kal» («До свидания!» для неформального общения), «Hoşça kalın» – «Goodbye» («До свидания!» для формального общения) (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

Многие формулы приветствия в когнитивном плане имеют религиозную природу, а в традиционных мусульманских приветствиях актуализируется концепт «мир»: «Selamunaleykum!», «Selamaleykum!» («Мир Вам! Здравствуйтесь!). Ответная реплика при коммуникации звучит следующим образом: «Aleykümselam!» («И Вам мир! Доброго здоровья!»). Внедрение лингвокультурологических концептов «благословение» и «добро» также отмечено религиозным оттенком: «Sabah şerifleriniz hayırolsun» («Пусть твое благословенное утро будет полно добра»). Данное приветствие является расширенной формой темпоральной этикетной формулы «Hayırlı sabahlar» («Доброе утро») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

Речевой этикет турецкого языка демонстрирует функциональность темпоральных концептов «день», «утро», «ночь», указывающих на время суток: «Günaydın!», «Hayırlı sabahlar» («Доброе утро»), «İyi günler!» (Добрый день!), «İyi akşamlar!» («Добрый вечер!»). Данные фразы используются для проявления уважительного отношения, но в то же время подчеркивают временные рамки коммуникативной ситуации, а графически обязательно маркируются восклицательным знаком (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

Важно отметить, что такие лингвокультурологические формулы являются заимствованными, поскольку суффикс «lar» в турецком языке имеет значение множественности или протяженности, а в приветствиях становится идентификатором времени суток. Активно используются также расширенные темпоральные формулы, часто связанные с когнитивно-метафорическим переосмыслением и введением концептов «добро», «благословение»: «Akşam şerifleriniz hayrolsun» («Пусть ваш благословенный вечер будет полон добра»), «Hayırlı geceler» («Да будут благословенны ваши ночи») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

В турецком языке распространены приветствия, указывающие на гостеприимство, как правило, в них актуализируются концепты «добро», «радость», «милость», «здоровье»: «Hoş geldiniz!» («Добро пожаловать»), «Sefa geldiniz!» («Милости просим. Рады Вас видеть»), ответными репликами будут «Hoş bulduk!», «Sefa bulduk!» («Рады Вас видеть в добром здравии»). Стандартно, согласно принципам лингвокультурологии, используется только одна этикетная формула, но для выражения высокой степени уважения к гостю может вводиться несколько приветствий подряд: «Hoş geldiniz, safa geldiniz! Buyurun içeriye!» («Добро пожаловать, добро пожаловать! Входите!»). В основе напутственных формул лежат концепты «поездка», «путешествие», «путь», «безопасность», «счастье», «удача», обусловленные когнитивной природой высказывания: «İyi yolculuklar» («Счастливого пути»), «Yolunuz açık olsun» («Удачной поездки»), «Kendine iyi bak» («Берегите себя») (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985; Dulayeva, 2019).

В формулах прощания активно используется концепт «скорой встречи»: «Görüşmek üzere» («Скоро увидимся»), «Görüşürüz» («Увидимся»), часто с добавлением темпоральных маркеров (точных и неточных): «Yarın görüşürüz» («Увидимся завтра»), «Sonra görüşürüz» («Увидимся позже»), «Haftaya görüşmek üzere» («Увидимся на следующей неделе»). В неформальном общении они могут приобретать некий характер лингвокультурологической имплицитности (эвфемизации), когда вместо стандартных фраз вводятся завуалированные, что обусловлено когнитивными механизмами: например, «Hoşça kal» буквально означает «Оставайся в хорошем настроении», «Güle güle» дословно переводится как «Уходи с улыбкой» (The Oxford Turkish-English Dictionary, 1985).

Особенности лингвокультурологических концептов в формулах приветствия и прощания в арабском языке. В арабском языке сложно выделить четкие функционально-семантические поля, поскольку в формулах приветствия и прощания чаще всего сочетается несколько разных по характеру концептов. Например, фразы, обозначающие темпоральные характеристики, имеют религиозный оттенок: «Sabah alkhayr!» («صباح الخير!» – «Доброе утро!»), «Masa'alkhayr!» («رمساء الخي» – «Добрый вечер!»), в буквальном переводе значат следующее: «Призываю Аллаха сделать ваше утро или вечер хорошими» (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Фраза «Assalamu Alaikum» («السَّلَامُ عَلَيْكُمْ» – «Мир вам», буквальный перевод – «Я желаю или взываю к Аллаху, чтобы мир всегда был с вами») используется во всех арабоязычных странах как призыв к миру (Oxford Arabic dictionary, 2014). Таким образом, коммуниканты обмениваются наставлениями Священного Корана, что характеризует их с лингвокультурной и когнитивной точки зрения как личностей, выполняющих религиозный долг с целью

формирования правильной коммуникации между членами арабских обществ (Oxford Arabic dictionary, 2014; Jawad, 2019).

Данная фраза имеет наибольшее количество вариантов употребления, при этом учитываются грамматические показатели: «Salamo Alayka» («سلام عليك») – обращение к мужчине (в единственном числе), «Salamo Alayki» («سلام عليكى») – обращение к женщине (в единственном числе), «Salamo Alaykomma» («سلام عليكما») – обращение к мужчине(-ам) или женщине(-ам) (в единственном и множественном числе), «Salam Alaykonna» («سلام عليكن») – обращение к женщинам (во множественном числе), «Salam o Alaykomm» («سلام عليكم») – обращение к мужчинам (во множественном числе) (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Приветствие считается самостоятельным речевым актом, используемым для маркировки начала разговора, но также его можно рассматривать в качестве косвенного речевого акта призыва. Традиционным ответом реципиента на вышеуказанные формулы будет фраза: «Wa alaykum as-salam wa rahmatullahi wa barakatuh» («و عليكم السلام ورحمة الله وبركاته»), что в дословном переводе означает «И да пребудут с вами мир, милость и благословение Аллаха» (Oxford Arabic dictionary, 2014). Данное выражение с лингвокультурологической стороны выявляют наивысшую степень вежливости, поскольку автор сообщения призывает Аллаха с помощью трех иллокутивных действий: «мир», «милосердие» и «благословение», являющихся концептами, которые лежат на периферии функционально-семантического поля религиозности (Jawad, 2019).

Ответной реакцией на официальную форму приветствия («Kaufa halak» – «كيف حالك؟»), означающую «Как ты?», будет «Al-ḥamdu li-llāh» («أَلْحَمْدُ لِلَّهِ») – «Хорошо, хвала Аллаху» (Oxford Arabic dictionary, 2014). Таким образом у отвечающего формируется чувство благодарности в отношении инициатора коммуникативного процесса. Вышеуказанные приветствия, используемые в начале разговора, характеризуются в лингвокультурологическом плане положительной семантикой, нейтральной темпоральностью и ярко выраженным религиозным оттенком, что обусловлено когнитивной природой речевого этикета.

Формулы прощания в арабском языке формируют небольшой арсенал речевых актов и употребляются в обязательном порядке. В качестве них используются разные типы заклинаний в виде призыва: «Ma'as Salamah» («مع السلامة») – «До свидания!», поскольку под этой лаконичной фразой подразумевается: «Я прошу или взываю к Аллаху, да пребудет с вами безопасность, когда вы путешествуете». Фраза «Alla maak» («الله معاك») – «Да пребудет с вами Аллах» – обычное заклинание, которое актуализирует концепты «дома», «ожидания» и «скорого возвращения» (Oxford Arabic dictionary, 2014). Как правило, используется при прощании с родственниками, членами семьи, если известно, что разлука будет длительной (Jawad, 2019).

В случае прибытия после долгого отъезда также используются этикетные формулы с концептами «благополучие», «бережливое отношение», «защита»: «Allah yisalmak» («الله يبسلمك») – «Да хранит тебя Аллах», «Inshallah» («إن شاء الله»), «На все воля Божья»), «Tasharrafna» («تَشَرَّفْنَا») – «Нас удостоили чести»), что показывает уважительное отношение одного коммуниканта к другому. Такие выражения, как «Fi aman illah», «Allah Yuhifzik» («في أمان' الله يحفظك») – «Пусть защитит Вас Аллах»), являются прямыми заклинаниями в лингвокультурологическом плане и используются без гендерных ограничений (Oxford Arabic dictionary, 2014). Их коммуникативной целью является пожелание или просьба к Аллаху о помощи, они выполняют роль своеобразного напутствия (Jawad, 2019).

В арабском языке часто используются концептуальные метафоры, продуцирующие новые значения на основе переосмысления предыдущего (основного). Например, фраза «Ahlan wa-sahlan» («أهلاً وسهلاً») в дословном переводе означает: «Вы пришли к семье и ступили на гладкую землю» (Oxford Arabic dictionary, 2014). Гостеприимство является

лингвокультурологической основой местных традиций, поскольку отражает не только обязанности между гостем и хозяином, но и несет в себе представление о правах и лингвистической культуре. Часто в качестве приветствия используются выражения с метафорическим смыслом, что связано с когнитивными аспектами языковой деятельности: например, гость представляется как источник света, устраняющего тьму (Muhammad, 2020).

Формулы вежливости считаются неотъемлемой частью гостеприимства и в то же время связаны с ритуализированной традицией: фраза «Ahlan wa-sahlan» («أهلاً وسهلاً») переводится как «Добро пожаловать», в качестве ответа употребляется «Wa-marhaban» («لأ وسهلاً، مرحباً») – «Привет!». Лингвокультурологические формулы демонстрируют высокую степень проявления уважительного отношения и выражают потребность чувствовать себя желанным гостем. Маркеры окончания коммуникации также характеризуются введением религиозных концептов: «Fe aman Ellah fe hefth Ellah and fe re'ayet Ellah» («في أمان الله،» – «Бог защищает тебя») (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Прощания с четкой идентификацией временных рамок часто выглядят как пожелания, в основе них лежат концепты, основанные на метафорическом переосмыслении действительности («свет», «добро», «спокойствие»): «Masah Al Khair» («مسح الخير» – «Желаю хорошего вечера»), «Subha Al Ward» («صبح الورد» – «Желаю тебе цветочного утра»), «Şabāh an-nūr» («Светлого утра»). Также темпоральные концепты могут употребляться в этикетных формулах, являющихся маркерами окончания разговора: «Tisbah Ala Khair» («تصبح على خير» – «Спокойной ночи»), «Ahilaman Saeidatan» («أحلاماً سعيدة» – «Сладких снов») (Oxford Arabic dictionary, 2014).

Таким образом, в турецком языке в формулах приветствия и прощания наиболее частотными являются темпоральные лингвоконцепты («утро», «день», «вечер», «ночь»), а также окончания разговора («свидание», «встреча»), а в арабском языке преобладают религиозные концепты («Аллах», «мир», «благословение»). Общими характеристика лингвистической культуры турецкого и арабского народа являются уважительное отношение к собеседнику, соблюдение религиозных традиций, гостеприимство. На языковом уровне общность проявляется на уровне употребления темпоральных идентификаторов и маркеров начала и окончания разговора, дуальности реплик коммуникантов.

Заключение

Изучение лингвокультурологической природы этикетных формул способствовало формированию целостного представления о когнитивной репрезентации менталитета народов в формате устойчивых фраз и синтаксических конструкций, а также их инвариантов. Для лучшего представления ассоциативных связей между лингвокультурами использовалось графическое представление этикетных формул в турецком и арабском языках, в которых актуализировались базовые лингвокультурные понятия.

Концептуальная структура приветствий и прощаний представлена четырьмя основными функционально-семантическими полями (темпоральности, религиозности, гостеприимства, начала и окончания разговора), в каждом из них можно выделить базовые концепты. Анализ этикетных формул в турецком языке показал высокую частоту употребления темпоральных концептов, указывающих на четкие («день», «утро», «вечер») или нечеткие («скоро») временные рамки, а также концептов, маркирующих конец разговора («свидание», «встреча»). В арабском языке широко распространены лингвокультуры, имеющие религиозный характер, который ощущается и в других функционально-семантических группах концептов (темпоральность + религиозность, гостеприимство + религиозность). Следует отметить коммуникативную обусловленность и прагматические характеристики лингвистических формул, являющихся приветствиями или прощаниями. Как правило, они использовались в конкретных коммуникативных условиях (контекст, ситуация

общения, особенности коммуникантов: возраст, пол, характер отношений). Стилистический характер приветствий и прощаний в арабском языке указал на широкие ассоциативные связи, высокую степень метафоричности и образности по сравнению с турецким языком. Турецкий язык продемонстрировал большую независимость в плане выбора лексико-семантических средств. Для обоих национальных языков характерна дуальность форм (реплик адресата и адресанта) и положительная коннотированность. Исходя из современной проблематики лингвистических исследований, приоритетными направлениями будут следующие: внедрение шаблонов этикетных формул для улучшения речи машинным способом, выделение базовых лингвокультурем и концептов, анализ их когнитивной и лингвокультурологической природы, обусловленность образного переосмысления семантики в синтаксических конструкциях, изучение этикетных формул в диахроническом и синхроническом аспектах для анализа развития языка и обновления лингвоконцептуальных моделей на разных языковых уровнях.

Литература:

Aliwy A. H., Hawraa A. T., Zena A. A. Arabic Dialects Identification for All Arabic countries. In: Imed Zitouni // Proceedings of the Fifth Arabic Natural Language Processing Workshop (302-307). Barcelona: Association for Computational Linguistics, 2017. P. 302-307.

Al-Sayyeda S., Rabab'ah G. Email Greeting and Farewell Formulas in English and Arabic: A Contrastive Study // International Journal of Innovation, Creativity and Change. 2020. 14 (5). P. 267-291.

Baehren L. Saying “goodbye” to the conundrum of leave-taking: a cross-disciplinary review // Humanities and Social Sciences Communications. 2018. 9 (46). P. 1-13.

Dulayeva E. Z., Mamedova F. Z., Bazylova B. K. Features of the verbal forms of greetings-farewell // Eurasian Journal. 2019. 4 (176). P. 99-105.

Ebrahimi B. Anger proverbs in Persian and Turkish languages: a linguistic metaphorical analysis // [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/325734898_Anger_proverbs_in_Persian_and_Turkish_languages_a_linguistic_metaphorical_analysis (дата обращения: 28.08.2024)

Grigorieva I. Linguodidactic Foundations of Language Conceptualization of Reality. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University, 2021. 161p.

Hassan N. Comparison Between Politeness in Arabic and English. Yanbu: Yanbu University College, 2014.

Ibrahim al-Rojaie Y. The pragmatic functions of religious expressions in Najdi Arabic. Buraidah: Qassim University, 2021. P. 3-25 // <https://doi.org/10.1108/SJLS-03-2021-0006>

Jawad R. Speech Act of Invocation in Iraqi Arabic // Journal of Tikrit University for Humanities. 2019. 26 (4). P. 589-611.

Ji Y., Papafragou A. Midpoints, endpoints and the cognitive structure of events // Language, Cognition and Neuroscience. 2020. 10. P. 1465-1479.

Lobner S., Gamerschlag T., Kalenscher T. Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology. Seoul: Seoul National University, 2021. P.1-22. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-50200-3>

Lucas Ch., Manfredi S. Arabic and Contact-Induced Change. Berlin: Language Science Press, 2020. P. 1-33.

Mecik A. B., Ozer V., Bilgin B., Cakar T., Demir S. Neural Language Generation for a Turkish Task-Oriented Dialogue System. Istanbul: MEF University, 2020.– [Electronic Resource]. – URL: https://intellang.github.io/papers/7-IntelLanG_2020_paper_7.pdf

Muhammad A. B. Formulaic Expressions of Politeness in Jordanian Arabic Social Interactions. In: Elisabeth Piirainen, Formulaic Language and New Data: Theoretical and Methodological Implications (151-170). Berlin: De Gruyter Mouton, 2020. P. 151-170.

Oxford Arabic dictionary: Arabic-English, English-Arabic. New York: Oxford University Press, 2014. 1966 p.

Peng Zh. Conceptual Modeling. Exploring linguaculture experience incorporation in English communication classrooms. a dissertation. Burapha: Burapha University, 2020. 167 p.

Petrova Ozel L. P. Communicative aspect of Turkish ethno-etiquette. Kharkiv: KhNPU, 2020. P. 98-110.

Risager K. Linguaculture and transnationality: The cultural dimensions of language. In: Jane Jackson. The Routledge Handbook of Language and Intercultural Communication (101-115). London: Routledge, 2020. 610 p.

Sammar M., Burnos E. Yu. Arab etiquette norms of greetings and farewells. Sumy: Sumy State University, 2021. P.55-78.

The Oxford Turkish-English Dictionary. New York: Oxford University Press, 1985. 554 p.

Utku O., Çetin Koroglu Z. Politeness and style differences in the Turkish language: the case of pre-service English language teachers // Rumelide magazine learning language and literature. 2020. 19. P. 89-105.

Yao L. Cognitive process of English learners in vocabulary learning. // Argentine Journal of Clinical Psychology. 2020. 29 (2). P. 878-884.

References:

Aliwy A. H., Hawraa A. T., Zena A. A. (2017) Arabic Dialects Identification for All Arabic countries. In: Imed Zitouni // Proceedings of the Fifth Arabic Natural Language Processing Workshop. Barcelona: Association for Computational Linguistics. P. 302–307.

Al-Sayyeda S., Rabab'ah G. (2020) Email Greeting and Farewell Formulas in English and Arabic: A Contrastive Study // International Journal of Innovation, Creativity and Change. 14 (5). P. 267–291.

Bahren L. (2018) Saying “goodbye” to the conundrum of leave-taking: a cross-disciplinary review // Humanities and Social Sciences Communications. 9 (46). P. 1-13.

Dulayeva E.Z., Mamedova F.Z., Bazylova B.K. (2019) Features of the verbal forms of greetings-farewell // Eurasian Journal. 4 (176). P. 99-105.

Ebrahimi B.N. (2024) Anger proverbs in Persian and Turkish languages: a linguistic metaphorical analysis // [Electronic resource] URL: https://www.researchgate.net/publication/325734898_Anger_proverbs_in_Persian_and_Turkish_languages_a_linguistic_metaphorical_analysis (Access date: 28.08.2024)

Grigorieva I. (2021) Linguodidactic Foundations of Language Conceptualization of Reality. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University. 161p.

Hassan N. (2014) Comparison Between Politeness in Arabic and English. Yanbu: Yanbu University College. 16 p.

Ibrahim al-Rojaie Y. (2021) The pragmatic functions of religious expressions in Najdi Arabic. Buraidah: Qassim University. P. 3–25 // <https://doi.org/10.1108/SJLS-03-2021-0006>

Jawad R. (2019) Speech Act of Invocation in Iraqi Arabic // Journal of Tikrit University for Humanities. 26 (4). P. 589-611.

Ji Y., Papafragou A. (2020) Midpoints, endpoints and the cognitive structure of events // Language, Cognition and Neuroscience. 10. P. 1465-1479.

Lobner S., Gamerschlag T., Kalenscher T. (2021) Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology. Seoul: Seoul National University. P.1-22. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-50200-3>

Lucas Ch., Manfredi S. (2020) Arabic and Contact-Induced Change. Berlin: Language Science Press. P. 1-33.

Mecik A. B., Ozer V., Bilgin B., Cakar T., Demir S. (2020) Neural Language Generation for a Turkish Task-Oriented Dialogue System. Istanbul: MEF University. – [Electronic Resource]. – URL: https://intellang.github.io/papers/7-IntelLanG_2020_paper_7.pdf

Muhammad A.B. (2020) Formulaic Expressions of Politeness in Jordanian Arabic Social Interactions. In: Elisabeth Piirainen, Formulaic Language and New Data: Theoretical and Methodological Implications. Berlin: De Gruyter Mouton. P. 151-170.

Oxford Arabic dictionary: Arabic-English, English-Arabic (2014). New York: Oxford University Press 1966 p.

Peng Zh. (2020) Conceptual Modeling. Exploring linguaculture experience incorporation in English communication classrooms. a dissertation. Burapha: Burapha University. 167 p.

Petrova Ozel L.P. (2020) Communicative aspect of Turkish ethno-etiquette. Kharkiv: KhNPU. P. 98–110.

Risager K. (2020) Linguaculture and transnationality: The cultural dimensions of language. In: Jane Jackson. The Routledge Handbook of Language and Intercultural Communication (101-115). London: Routledge. 610 p.

Sammar M., Burnos E.Yu. (2021) Arab etiquette norms of greetings and farewells. Sumy: Sumy State University. P. 55–78.

The Oxford Turkish-English Dictionary (1985). New York: Oxford University Press. 554 p.

Utku O., Çetin Koroglu Z. (2020) Politeness and style differences in the Turkish language: the case of pre-service English language teachers // Rumelide magazine learning language and literature. 19. P. 89-105.

Yao L. (2020) Cognitive process of English learners in vocabulary learning. // Argentine Journal of Clinical Psychology. 29 (2). P. 878–884.

¹Мамедова Ф.З. ²Мустафаева А.А. ³Дулаева Э.З.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

¹E-mail: mamedovafatima1980@gmail.com, ²rummana@mail.ru,

³elnara1981dulayeva@mail.ru

АРАБ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ АМАНДАСУ МЕН ҚОШТАСУҒА ҚАТЫСТЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ФОРМУЛАЛАРДЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Әрбір ұлттың тіліндегі сөйлеу этикетінің ерекшеліктері тарихи, мәдени, әлеуметтік, танымдық, діни сияқты факторлармен анықталады, ал этикеттік формулалар болса, олар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тілде кеңінен қолданылатын сөз тіркестері. Оларды қазіргі кезеңде тіл білімінің аясында генеалогиялық аспектіде қарастыру – зерттеудің жаңалығы болып табылады. Зерттеуде тілдік фактілерді лингвомәдениет тұрғысынан талдау, концептуалды, коммуникативті, салыстырмалы және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің мақсаты екі тілдегі сәлемдесу және қоштасу формулалары арқылы сөйлеу этикетінің негізгі лингвомәдени ерекшеліктерін айқындау. Екі тілдегі сәлемдесу және қоштасу формулалары мысалында сөйлеу этикетінің негізгі лингвомәдени ерекшеліктері туралы жалпы түсініктерді анықтау, тіркестік бірліктерді және олардың коммуникативті табиғатын талдау, сөйлеудегі қолданылу және қызмет ету ерекшеліктерін көрсету, қарым-қатынастың ресми немесе бейресми стилі, контекстке байланысты қолданысын анықтау, этикет формулаларының когнитивтік және тілдік табиғаты негізінде негізгі ұғымдар мен функционалды-семантикалық өрістердің қасиеттері

зерттеу міндеттерді құрайды. Ұлттық тілге тән үлгілерді іріктеу келесі параметрлерді ескере отырып, лексика-семантикалық және стилистикалық сипаттамаларды зерделеу арқылы жүзеге асырылды: эмотивті және экспрессивті лексика, позитивті семантика, бейнелеу деңгейі мен метафора (концептуалды метафораларды қолдану). Зерттеу нәтижелері түрік және араб тілдерінің сөйлеу этикетін зерттеу әртүрлі концептуалды құрылымдар арасында ассоциативті байланыстарды құру, сондай-ақ коммуникативті процестер мен олардың ұлттық ерекшеліктерін талдау, шарттылық, сөйлеу ағымын одан әрі жетілдіру және байыту мақсатында лингвомәдени синтаксистік үлгілерді модельдеу.

Түйін сөздер: концептуалдық құрылым, функционалды-семантикалық өріс, уақытша, діни, қонақжайлық, араб, түрік.

¹Mamedova F.Z. ²Mustafayeva A.A. ³Dulayeva E.Z.
^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
¹E-mail: mamedovafatima1980@gmail.com, ²rummana@mail.ru,
³elnara1981dulayeva@mail.ru

CONCEPTUAL STRUCTURE OF LINGUOCULTUROLOGICAL ETIQUET FORMULAS OF GREETINGS AND FAREWELLS IN ARABIC AND TURKISH

Abstract. The peculiarities of speech etiquette in each language are determined by historical, cultural, social, cognitive, and religious factors. The study of greeting and farewell speech formulas in Turkish and Arabic is relevant for identifying key linguacultural meanings and concepts using conceptual modeling. The purpose is to analyze the linguistic and cultural conditioning of etiquette formulas in these languages. Linguacultural analysis of linguistic facts was used, along with elements of conceptual, communicative, comparative, and semantic analysis. Similarities include polite treatment of interlocutors, adherence to religious traditions, and hospitality. Differences lie in the degree of metaphoricality, imagery, and extended responses. The conclusions form ideas about the interrelations between core and peripheral linguacultural concepts, linguistic diversity, and invariance of etiquette formulas, their cognitive representation and role in shaping linguistic personality. The study contributes to understanding national mentality through the analysis of speech formulas. For its implementation, methods of linguocultural analysis of linguistic facts, as well as elements of conceptual, communicative, comparative and semantic analysis were used. The objective of the study is to identify general ideas about the main linguacultural features of speech etiquette using the example of greeting and farewell formulas in two languages, to analyze phrasal units and their communicative nature, to highlight the features of use and functioning in speech depending on the formal or informal style of communication, context and situation. The results presented in the article, the material allowed the authors to conclude that the study of speech etiquette of the Turkish and Arabic languages can be used to build associative links between different conceptual structures, as well as to analyze communicative processes and their national determinacy, to model linguacultural syntactic patterns for the purpose of further improvement and enrichment of the speech flow.

Keywords: conceptual structure, functional-semantic field, temporality, religiosity, hospitality, Arabic, Turkish.

Авторлар туралы ақпарат:

Мамедова Фатима Зильпикаровна, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Дулаева Эльнара Зильпикаровна, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мамедова Фатима Зильпикаровна и.о.доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Дулаева Эльнара Зильпикаровна, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

About authors:

Mamedova Fatima Zilpikarovna, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Mustafayeva Anar Abdikadievna Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Dulayeva Elnara Zilpikarovna Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 13.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.347>¹Ошакбаева А.Б. ²Шаймердинова Н.Г. ^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

ПРОБЛЕМА «СВОИХ» И «ЧУЖИХ» В КУЛЬТУРНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Аннотация. Статья представляет собой анализ и исследование проблемы "своих и чужих" в контексте культурной антропологии. Новизной статьи является анализ оппозиции «свой-чужой» через призму сравнения и сопоставления казахской и японской культур. Задачей данного исследования является рассмотрение этого вопроса как важный аспект изучения социокультурных взаимоотношений, идентичности и взаимодействия между различными группами общества в потоке мировых исторических процессов. Цель настоящего исследования – провести глубокий обзор этнических, территориальных, социальных, религиозных и культурных аспектов формирования представлений о "своих" и "чужих" казахского и японских народов. В данной статье были использованы общенаучные такие методы, как культурно-антропологический, историко-сравнительный метод, также структурный анализ. Результаты, изложенные в данной статье, подчеркивают необходимость всестороннего понимания взаимодействия между "своими" и "чужими" в различных культурных условиях. Это понимание поможет способствовать принятию многообразной социокультурной интеграции, будет способствовать развитию более инклюзивного и терпимого общества и улучшит наше понимание того, как эффективно управлять отношениями между различными группами.

Ключевые слова: свои и чужие, культурная антропология, универсализм, межкультурная коммуникация, ритуалы и традиции, казахская культура, кочевой образ жизни, Япония, японская культура, иностранное.

Введение

Культурная антропология охватывает широкую область, которая пересекается с этнологией, этнографией и культурологическими исследованиями. Кроме того, часто очевидна ее тесная связь с философией. Культурную антропологию часто считают важной дисциплиной, которая изучает особенности культур стран в рамках гармонизации культурного взаимодействия. Этнология и этнография являются важнейшими компонентами культурной антропологии, в первую очередь направленными на изучение образа жизни первобытных и дикарских обществ. [Полосин, с.13]

Происхождение культурной антропологии связывают с эволюционизмом, который был основан английским этнологом и культурологом Э. Тэйлором (1832–1917 гг.), являвшимся одним из первопроходцев в этой области. Также основы эволюционизма прослеживаются во второй половине XIX века в трудах Г. Спенсера, Л. Моргана.

Э. Тейлор утверждал, что все культурные феномены, включая материальные ценности, обычаи и верования, могут быть классифицированы как виды, подобные растениям или животным. Он также обсудил их развитие, подчеркнув, как они растут и эволюционируют друг от друга. Он отстаивал необходимость категоризации культурных явлений на основе их типов, построения эволюционных прогрессий от самых простых до самых сложных видов и наблюдения за их развитием. Этот процесс включает постепенную замену менее развитых видов более продвинутыми. Тейлор верил, что между всеми людьми существует неразрывная связь и что их культурное развитие на сопоставимых этапах эволюции

однородно. Все люди и общества взаимосвязаны в едином, непрерывном и прогрессивно развивающемся цикле.

Тейлор признал, что в сфере культуры существуют не только универсальные элементы, применимые ко всем обществам, находящимся на разных этапах развития, но и отдельные элементы, характерные исключительно для определенных этнических групп. Идея Тейлора перекликается с концепцией современной этнографии, целью которой является изучение как общих, так и отличительных характеристик многих культур. Тейлор пришел к выводу, что культурная эволюция проявляется не только в ее автономном развитии, но и в воздействии исторических событий и различных ассимиляций. Английский исследователь утверждал, что, хотя в рамках культурно-исторического процесса могут иметь место случаи культурного регресса, общая траектория культурной эволюции представляется прогрессивной. Докладчик подчеркнул важность сохранения исторических связей для сохранения достижений прогресса. Культурный рост нации в значительной степени распространяется на многие регионы мира, тем самым способствуя сохранению культурного наследия человечества, даже в тех случаях, когда некоторые его элементы были утрачены в силу различных обстоятельств.

Тейлор ввел в науку понятие "пережитки", определив их как "живые свидетельства и памятники прошлого", которые демонстрируют взаимосвязь исторического и культурного развития. Эти черты были типичны для предшествующего культурного периода и, благодаря укоренившемуся поведению, были перенесены в последующий, более продвинутый период. В книге "Первобытная культура" приведены многочисленные примеры пережитков. Например, использование деревянного сверла для добывания огня было распространенной практикой среди древних цивилизаций. В настоящее время этот обычай сохранился среди индусов как почитаемый способ разжигания священного огня. Современные азартные игры часто ассоциируются с древней практикой предсказания судьбы [Тейлор].

Представители эволюционизма рассматривают культуру других сообществ как отличную от своей, но они видели это различие как ступени развития в рамках общей антропологической модели, где "чужие" культуры представляют собой более ранние и менее совершенные этапы.

Эволюционизм придерживается трехэтапного принципа классификации культурного многообразия человечества: создание стандартной модели, рассматривающей ее как конечную цель прогресса, и представление других культурных форм как прогрессивных стадий, ведущих к стандартной конечной точке. Эволюционизм вновь обрел значимость в культурологии с середины 20-го века, после периода упадка. Это возрождение можно объяснить научными и эволюционными объяснениями культуры, предложенными Лесли Уайтом.

Основные принципы эволюционизма включают в себя понятие прогресса и стремление к стандартизированному культурному архетипу, что может породить этноцентризм - убежденность в том, что собственная культура и образ жизни человека превосходят другие. В отличие от эволюционистов, "универсалисты" рассматривают культуру "пришельцев" как методологическую норму и воспринимают разнообразие культур как поверхностное, вместо этого сосредотачиваясь на сходстве культурных кодов различных универсалистских наций.

Фундаментальный принцип универсализма можно выразить как "различие, проистекающее из присущего ему сходства". Универсалисты стремятся идентифицировать универсалии, которые являются базовыми и распространенными элементами структуралистского анализа культуры. В предложении предлагается концепция объединения общих рамок культур в противовес понятиям "свой" и "чужой", где конкретные различия рассматриваются как вариации общей универсальности человеческой цивилизации.

Материалы и методы исследования

При написании данной статьи были использованы главным образом публикации различных авторов, в число которых вошли как казахстанские, так японские и западные исследователи. В данном исследовании рассматриваются различные теоретические основы для изучения дихотомии «свой-чужой». Также в работе исследуются аспекты, способствующие развитию представлений о "нас" и "них". Акцент делается на вопросах, касающихся межкультурного понимания. *Культурно-антропологический метод* исследования, использованный в статье, который исследует проблемы взаимодействия культур и поведение индивидов в рамках различных культур, доказал свою высокую эффективность в области гуманитарных наук. В процессе работы был использован анализ антропологических материалов, изучение письменных источников. Этот метод прежде всего включает в себя многоуровневые исследования, на которые оказывают влияния различные аспекты, как культурные, этнические, территориально-ареальные, религиозные и т.д. Также был использован *историко-сравнительный метод*, при котором анализировались культурные различия или сходства японцев и казахов и изучались факторы, повлиявшие на эти отличия и общности. Кроме того, в статье в анализе проблемы «своих» и «чужих» автор исходит от общего понимания проблемы к частному данной оппозиции в культуре казахов и японцев, используя *структурный анализ*.

Обсуждение

Проблема "своих" и "чужих" очевидна в трудах древних мыслителей Платона и Аристотеля. Проблема "чужого" возникла в философских дискуссиях в 20 веке. Философия, для которой характерны феноменология и экзистенциализм, сформулировала идеи относительно концепции Другого, Чуждого и Потустороннего. В области западной философии в современную эпоху концепция "чужого" рассматривалась такими выдающимися мыслителями, как Ж.-Ж. Руссо, И. Кант и И. Г. Фихте. З. и другие ученые также исследовали этот вопрос. Фрейд, К. Юнг, Э. Эриксон, С. Кин, В. Харл, М. Пикеринг и другие.

Дихотомия между "своим" и "чужим" и ее составляющие элементы часто привлекают интерес исследователей идентичности. Концепция коллективной идентичности рассматривается в различных научных областях и теоретических рамках. Представители различных гуманитарных дисциплин продемонстрировали значительный интерес к вопросам, связанным с идентичностью. Идентичность рассматривается не только как социальный конструкт, но и как сложный и многомерный психологический феномен. Хьюм изложил свою концепцию идентичности, утверждая, что она не только происходит "внутренне" от личности индивида, но и находится под влиянием "внешних" социальных факторов, таких как имя, репутация и знаменитость.

К числу известных исследователей, значительно продвинувших теорию идентичности, относятся З. Фрейд (за введение концепции идентификации), Э. Эриксон (за проведение различия между коллективной и индивидуальной идентичностью и исследование позитивных и негативных аспектов выражения идентичности) и К. Юнг (за анализ концепции коллективного бессознательного и архетипа героя).

Понятие "свой-чужой" изучалось и продолжает изучаться в различных областях гуманитарных наук, включая философию, социологию, лингвистику, религиоведение и политологию. Группа ученых сосредоточилась на изучении роли "друзей и незнакомцев" и ее составляющих, таких как изображение врагов и героев, в своих работах. Они уделили особое внимание изучению того, как эти элементы способствуют функционированию коллективной идентичности и общества в целом, а также закономерностям, связанным с их развитием. В. Харле и С. Они внесли свой вклад в понимание концепции "Друзей и

незнакомцев", а также в изображение "Врага". Кин, исследование М. Пикеринга сосредоточено на понятии "Другой" и его стереотипизации. К. Р. и К. Спиллман анализируют теоретические подходы к оппозиции "Свой-чужой". Р. Стихве рассматривает особенности функционирования "чужого" и его амбивалентную сущность. О. В. Рябов исследует роль соотношения "свой-чужой" в национальной идентичности и тенденции в тендерном дискурсе при создании оппозиции. Гудков исследует значимость и специфику образа врага в российском обществе на основе социологических данных. В. Г. Туркина изучает основные модификации образа героя. Все эти исследователи внесли свой вклад в данный блок исследований.

Ю. В. Балакин, И. А. Кривелев, С. А. Токарев и П. А. Флоренский обратились к теме религиозных конфликтов. В работах Б. Рассела и К. Поппера исследуется взаимосвязь между религией и тоталитаризмом, особое внимание уделяется историческому развитию тоталитаризма от Платона до XX века.

В наше время все чаще можно наблюдать обострение напряженности в глобальных дипломатических отношениях. Проблема "друга и врага" имеет большое значение в сфере политических споров, транстехно-социальных отношений и межрелигиозных баталий. Как известно в настоящее время существуют различные миры, таких как европейский, арабский, африканский, славянский, тюркский и т. д. В свою очередь эти миры имеют свои различия, которые проявляются в таких аспектах, как: этнический, территориально-ареальный, религиозный, политический, экономический, культурный, социально-бытовой, гендерный, возрастной. Также важно отметить, что существуют различия и по языку, традициям, типу поведения, ритуалам, этикету и многим другим аспектам, которые формировались под влиянием различных локальных и глобальных мировых процессов.

Дуализм мышления, выраженный в культуре через понятие, как "свой – чужой" породил структурные параллели, такие как "Запад – Восток", "традиционное – современное", "мужское – женское", «этот мир – потусторонний мир» и так далее. В последнее время стало принято заменять термин "чужой" на "другой", говоря тем самым, что феномены из различных культур могут быть восприняты как отличные от собственных, но не обязательно противопоставленные им. Это новое отношение подчеркивает важность коммуникации между различными культурами.

Изучая исторические данные, мы можем наблюдать постоянный конфликт между понятиями "свой" и "чужой", который проявляется в различных аспектах человеческой жизни, включая войны, колонизацию и миграцию. Концепция "свой-чужой" последовательно пронизывает многие аспекты человеческого существования [Фельде, с. 3]. Этот конфликт возник на заре существования человечества и сохраняется в обществе на протяжении бесчисленных тысячелетий.

В современной культуре все чаще можно наблюдать проблему самоопределения человека. Осознание собственной идентичности достигается путем определения границ идентичности другого человека, и наоборот. В этом контексте уместна идентифицирующая функция оппозиции "свой-чужой" [Курнаева, с.1]. Изображение "чужого" и соответствующее отношение к нему иллюстрируют особенности культуры. Интеграция и глобализация происходят в контексте современной массовой культуры, которая стирает различия и идиосинкразии, стирая грань между "своим" и "чужим". Одновременно эти мероприятия создают проблему сохранения национальных культур и традиций, подчеркивая необходимость наличия дихотомии "свой-чужой" [Курнаева, с. 2].

В контексте этнических отношений важно отметить известного исследователя этнолингвистики А. Герда, который утверждал, что этнос - это структурированная система, управляемая различными факторами, включая биосферу, климат, ландшафт; антропологический тип, расовые различия; географический район, когнитивные рамки,

эмоциональные связи; материальную культуру; духовную культуру; традиции, обычаи, коллективная память; образ жизни, lifestyle; поведенческие модели, этикет; и самосознание [Герд, с. 54]. Гумилев утверждал, что основным фактором, определяющим "этническую идентификацию", является взаимодействие эмоций и стереотипа поведения. "Англичанин - это тот, кто демонстрирует английское поведение, в то время как ирокез - это тот, кто демонстрирует ирокезское поведение". Целенаправленное получение этих знаний недостижимо; вместо этого они усваиваются в детстве, и их получение не зависит от происхождения человека" [Гумилев, с. 128].

Одна из главных задач культурной антропологии - распространять знания и способствовать пониманию местных этнических культур как ценных образований, отличающихся своей самобытностью. Интересно собрать информацию о пагубных последствиях для этнических культур, возникающих в результате безрассудной эксплуатации их ресурсов. Это включает в себя разрушение архитектурных памятников и других форм материальной культуры, что в конечном итоге приводит к размыванию культурной и этнической идентичности среди представителей этих этнических групп.

В настоящее время, по мере развития культурных связей между нациями и государствами, их взаимодействие становится все более интенсивным. Это привело к возникновению отдельных культурных процессов, отличных от общечеловеческих. Глобализация также породила новый тип коммуникационного пространства, где создаются различные формы культурной идентичности и происходят различные процессы взаимного культурного влияния.

«Оппозиция свой-чужой лежит в основе всех человеческих культур, как существующих в настоящее время, так и известных по историческим источникам. Более того, именно эта оппозиция, вероятно, и была в свое время призвана сыграть решающую роль в возникновении человеческого самосознания. Человек первоначально осознал себя одним из членов группы «своих» в противопоставление другим группам – «чужим», и лишь намного позднее стало возможным возникновение индивидуального самосознания отдельного человека» [Дубоссарская, с. 49].

В настоящее время, несмотря на сохраняющиеся тенденции к смешению и необходимость взаимодействия, между различными этническими группами существуют конфликты и многочисленные препятствия. Задача установления мирного межкультурного взаимодействия еще не полностью реализована на практике, несмотря на растущий объем исследований в этой области. Изучение межкультурных связей является постоянной работой, и сохранение культурной самобытности в процессе интеграции становится серьезной проблемой. Дихотомия между другом и врагом является фундаментальным аспектом всех человеческих культур, как современных, так и зафиксированных в исторических документах. Более того, именно этот конфликт, вероятно, сыграл решающую роль в развитии человеческого сознания. Индивид сначала идентифицирует себя как часть определенной группы, отличая ее от других групп, считающихся "иностранцами". Только позже становится возможным развитие индивидуального самосознания.

Результаты исследования

Проблема "своих и чужих" рассматривается в нескольких аспектах культурной антропологии, охватывая все ее формы и на протяжении всего исторического развития. Можно более подробно изучить проявления этого антагонизма, изучив традиционную казахскую и японскую культуры и выявив наиболее характерные признаки этого противостояния.

При рассмотрении традиционной точки зрения казахского народа становится очевидным, что они рассматривали горизонтальное пространство как свое собственное и

окупированное, в то время как далекие земли или земли, принадлежащие другим племенам, рассматривали как незнакомые или чужие. Контраст между "своим" и "чужим" был показан через взаимосвязь между действиями человека и конкретной географической областью. Удаленное географическое положение определенной территории также делало ее незнакомой или чужой в восприятии людей. Этот контраст распространен в культуре кочевников и служит важнейшим элементом в понимании окружающей среды и развитии самосознания.

Кочевой образ жизни, характеризующийся исследованием и освоением обширных степных регионов и соблюдением временных циклов, способствовал мирному отношению к окружающей среде. Традиционное мировоззрение казахов, основанное на пространственных контрастах, проявлялось как в их ритуальных, так и в повседневных практиках. Во время миграции и освоения территории территория была очищена от воздействия сточных вод, а скот после зимовки был загнан между двух огней. Во время ритуальных церемоний имитация внешности "инопланетянина" использовалась для воссоздания образа первоначального состояния беспорядка. Это достигалось, например, искусственным сгибанием ноги жертвенного животного для имитации хромоты в рамках обряда, известного как "молитва горам".

У казахского народа традиционно отношение человека к «своему» или «чужому» определялась родовой-племенной принадлежностью, что нашло отражение в традициях, обрядах, нормах поведения и также этикете. Эти показатели являлись демонстрацией социально-бытовых взаимоотношений между членами общества. Если рассматривать в более широком контексте, то это проявлялось в этикете при налаживании отношений с чужаками, процессе приобщения и привыкания невесты из другого рода к семье супруга, а также в "очеловечивании" новорожденных и прочих обычаях. При рассмотрении данного вопроса более узком контексте, часто на первый план выходят различия, сформированные между разными социальными группами, такими как возрастные и гендерные, где, например, женщина отождествляется с понятием "чужая" относительно мужчин своего рода [Сайкенева, с. 247].

С древних времен у казахов индивидуальное пространство выделялось границами, такими как порог или коновязь, либо окружалось обширными природными элементами, такими как гора или река. Эти граничные зоны приобретали особую сакральность. Кроме того, отмечается, что в тюркских общинах ритуалы, относящиеся к различным этапам жизни, как правило, имели символическое значение, поскольку они были направлены на достижение определенного положения в обществе. Ритуалы присутствовали на протяжении всей жизни человека, начиная с рождения и заканчивая его похоронами. Эти ритуалы имели структуру, напоминающую понятия "свой" и "чужой" в пространственных координатах модели мира [Сайкенева, с. 248]. Ключевые элементы ритуалов, такие как рождение, брак и смерть, связаны с легендарным происхождением Вселенной. В эти переходные периоды люди вступают в царство святости, где предметы приобретают уникальное значение. Однако этот этап также сопряжен с риском возникновения возможной опасности, поскольку он может нарушить сплоченность общества.

Рассматривая контраст между "другом и врагом" в японском обществе, важно понимать, что японская культура включает в себя сложную систему религиозно-философских, этических, эстетических, социально-политических идей и ценностей. На природу региона влияют как местные, так и континентальные факторы, которые складывались на протяжении многих столетий в результате взаимодействия с различными цивилизациями [Бишарова, с. 3].

Япония расположена на изолированных островах, отделенных от остального мира. Введение ограничений на свободу передвижения японцев в Средние века и в новое время способствовало скептическому и настороженному отношению к людям, которых

воспринимали как "иностранцев". Иностранцы считались носителями незнакомых черт. В японской культуре есть два важных понятия, известных как "учи" и "сото". "Учи" относится к тому, что считается собственным или принадлежащим самому себе, в то время как "сото" относится к тому, что считается принадлежащим кому-то другому или находящимся вне тебя. Это различие уже началось между членами семьи Аги и теми, кто не принадлежит к семье Сото. В японском обществе, чтобы получить уважение и заботу от других и достичь respectable социального положения, необходимо было считаться "учи" - то есть принадлежать к группе и быть принятым в нее. В противном случае, если кто-то не знаком с "сото", он просто вызовет презрительное отношение. В современном обществе японцы обычно относят посторонних к категории "сото".

В современной Японии сохраняется настроенное отношение ко всему "иностранному", и японское общество также придерживается вышеупомянутых принципов "учи" и "сото". Только японцы, относящиеся к группе "обучающих", могут доверить свои самые сокровенные секреты. Он ограничивает свои разговоры обсуждением погоды, общаясь с простыми знакомыми. Эти два понятия несовместимы при любых обстоятельствах. Например, японцы, как правило, практикуют притворяться невежественными при встрече с незнакомым человеком. Однако, если незнакомец окажется вашим близким знакомым, поведение японца претерпит значительные изменения. Сохраняется вероятность возникновения скептического отношения к иностранным посетителям, а также к их обычаям и верованиям. Что касается человека, который постоянно проживает в Японии, не имея гражданства, то вышеупомянутое понятие "гайдзин", что означает "чужак", прочно вошло в обиход. Важно отметить, что в настоящее время это понятие имеет негативный оттенок. Обычно это относится к человеку, который плохо знаком с японским обществом, не имеет представления об этикете и незнаком с традициями. К такому человеку следует подходить с осторожностью и бдительностью. Желательно соблюдать безопасную дистанцию, поскольку его намерения и действия непредсказуемы.

Термин "гайкокудзин" появился в 20 веке в результате возросшей миграции из Европы. Оно относится к человеку из другой страны, причем "гай" обозначает внешний или иностранный элемент, "коку" - страну, а "джин" - человека. В идее "гайдзин" персонаж, представляющий "страну", опущен, и вместо него появляется изображение "незнакомца". До этого обозначение "ябандзин" использовалось для обозначения варваров, а впоследствии, в эпоху Мэйдзи (1868-1912), их стали называть "изин", что означало отдельную личность.

В японском языке есть особое понятие, называемое "хайгай", которое означает неприятие всего иностранного. Предположительно, это понятие появилось в результате притока мигрантов, особенно из Китая, которые мигрировали в Японию в 1980-х годах. Этот приток привел к специфическому неблагоприятному восприятию их в обществе.

Согласно историческим источникам, в древней Японии существовало представление о том, что определенные кланы обладают способностью контролировать определенных демонов-животных. Считалось, что эти демоны обитают внутри отдельных людей и потенциально могут вызывать психическую нестабильность или болезни [Йошида, с. 237-262]. Приписывание сверхъестественных свойств "чужакам" может быть вызвано глубоко укоренившимися опасениями и недоверием к чужакам и незнакомым людям в японских сельских общинах. В традиционной японской деревне все люди, пришедшие извне, считались сельскими жителями "чужаками". Сюда входили различные специалисты, такие как кузнецы, плотники, каменщики, кровельщики, ремесленники, торговцы, шаманы, священники, актеры и другие. Согласно традиционным японским верованиям, именно кузнецы и другие искусные мастера обладали сверхъестественными способностями [Такеучи, с. 1942-1945].

Отношение японцев к западным иммигрантам, прибывавшим в Японию с XVI века, было сформировано аналогичным образом. Считалось, что иностранцы обладают целым рядом мистических и сверхъестественных способностей. Португальцы были одними из первых европейцев, посетивших Японию. Согласно японской точке зрения, эти люди происходили из народа, известного как "тендзику". Термин "Португалия" не имел отношения к самой стране, поскольку изначально в японском языке он обозначал древнюю Индию. Тем не менее, это словосочетание также относилось к любым отдаленным местам, таким как горы или зарубежные страны. Португальцы также были среди жителей Тендзику, и они тоже обладали необычайными способностями. Более того, христианство, привнесенное в Японию иностранцами из "тэндзику" в середине 16 века, рассматривалось как колдовство. Когда-то считалось, что христианство оказывает значительное злонамеренное влияние, за что оно получило эпитет "религия тэндзику" [Окада, 1955, pp. 160-161]. У японцев термин "чужой" имеет коннотации, которые выходят за рамки злых сил и включают в себя также и добрые толкования. Незнакомцы, гости, нищие и даже камни, привезенные из других мест, иногда олицетворялись как символы удачи. Вероятно, в Древней Японии это было связано с понятием "маребито". Этот термин относится к божеству, которое время от времени посещает деревни, прилетев с далекой планеты за море, с целью даровать жителям удачу, мудрость и духовное просветление [Оригучи, 1975].

Во многих древних сказаниях рассказывается о странствующих самураях, известных как ронин-моно, или "путешествующие скитальцах" по имени ватаримоно, которые встречают людей, попавших в беду из-за бедствий или кораблекрушений. Эти самураи вмешиваются, чтобы спасти их, а также победить преступников, которые наносят ущерб жизни простых людей. Несмотря на свою необычность, удалось доставить не только живого "незнакомца", но и его умершее тело. В сообществе рыбаков, проживающих на острове Ики на севере Кюсю, существует общепринятая практика, согласно которой любой рыбак, обнаруживший в воде тело умершего, забирает его на свою лодку и затем хоронит в специально отведенном месте захоронения по месту своего жительства. Они верили, что это поможет им в рыбной ловле, поскольку считалось, что каждое безжизненное тело, найденное плавающим в океане, связано с божеством Эбису, родом из далеких стран, которое, как считалось, приносит удачу.

До XVI века Япония в основном взаимодействовала со своими соседними странами, Китаем и Кореей. Следовательно, эти страны, особенно Китай, взяли на себя роль "иностранца" в японском языковом контексте. В эпоху Токугава (1603-1868) в Японии появилось понятие "кокугаку" или "вагаку". Это относилось к изучению всего, что является исключительно японским. Он был создан в противовес "кангаку" - изучению всего китайского. Иероглиф "ва", который обычно ассоциируется с Японией, символизирует мир, гармонию и благополучие. Иероглиф "кан" обычно используется для обозначения династии Хань, символизируя все китайское. Кроме того, существовали "вабун", относящийся к японской литературе, и "камбун", относящийся к китайской литературе.

Стремясь противостоять всему китайскому и сохранить свою культурную самобытность, японцы предприняли энергичную кампанию по отличению "своих" от "чужих", демонстрируя самобытность своей нации, подчеркивая "чистый японский дух" и противопоставляя его менее благоприятному восприятию "китайского духа". среди японского населения.

Исследование культурных и исторических особенностей казахского и японского народов позволяет выявить как сходства, так и различия, обусловленные историко-географическими, социальными и этническими факторами, также важную роль играют ключевые аспекты, такие как генетико-антропологические корни, языковые особенности,

система семейных отношений, ритуальные практики, а также социально-политическая структура.

Казахский и японский народы, несмотря на свои географические и этнические различия, демонстрируют несколько схожих черт, обусловленных их долгой историей миграций и адаптации к специфическим условиям окружающей среды. В обоих случаях наблюдается наследование определённых антропологических признаков, характерных для монголоидной расы, что объясняется сходной историей этногенеза.

Японский этнос относится к группе монголоидных народов, с преобладанием характеристик, типичных для Восточной Азии, которые имеют характерные черты, такие как низкий рост, прямые волосы, темные глаза. Генетическая структура японцев формировалась под воздействием миграций, главным образом из Кореи и Китая, а также особенностей изолированного архипелага Японии. Эти факторы наложили свой отпечаток на культурную и социальную организацию японского общества. Казахский народ имеет более разнообразную генетическую картину, что связано с историей многочисленных миграций и смешения разных этнических групп, в том числе тюркских, иранских и даже славянских народов. Казахи, являясь частью тюркской этнокультурной группы, сформировались в контексте степного кочевого образа жизни, что отразилось на их антропологическом типе и историческом пути.

Рассматривая казахские и японские языковые особенности, куда относятся лексическая структура слов и предложений, как японский, так и казахский язык принадлежат к агглютинирующим языковым семьям, что выражается в наличии развитых систем аффиксации. Это предполагает, что оба языка формируют грамматические значения путём добавления суффиксов и приставок к корням слов, что позволяет строить сложные формы и структуры. Японский язык является изолированным языком с уникальной системой письменности, включающей китайские иероглифы, азбук хирагана и катакана. Он отличается наличием высокоразвёрнутых форм вежливости, которые играют ключевую роль в социальных взаимодействиях. Эти формы отражают сложную иерархическую структуру японского общества, в котором статус и уважение к собеседнику определяют выбор грамматических форм. Казахский язык, относящийся к тюркской языковой группе, также обладает агглютинирующей природой, однако в нем отсутствуют столь выраженные формы вежливости, как в японском языке. В казахском языке важным является выбор лексики и форм обращения в зависимости от социального статуса и возраста собеседника, но в целом система выражения вежливости менее структурирована.

В японской и казахской культурах семья является основой социальной структуры, что определяется как традициями, так и морально-этическими нормами. В японской и казахской культурах существует выраженная приверженность к ценностям коллективизма, уважению к старшим членам семьи и ответственности за благосостояние и воспитание будущих поколений.

Японская культура семейных отношений традиционно строится на принципах патриархата, где старшие члены семьи, особенно мужчины, занимают ведущие позиции. Роль женщины традиционно заключалась в обеспечении домашнего уюта и воспитании детей, однако современные тенденции в японском обществе демонстрируют рост числа женщин, активно участвующих в общественной жизни и карьере. Казахская культура характеризуется более разнообразной семейной структурой, которая часто включает расширенные семьи, состоящие из нескольких поколений. В казахской традиции большое значение придается гостеприимству и взаимопомощи между родственниками. Роль женщины в казахской семье также традиционно связана с ведением домашнего хозяйства и воспитанием детей, но в последние десятилетия казахская женщина все активнее участвует в экономической и общественной жизни.

И казахская, и японская культуры традиционно связаны с глубоким уважением к природе, что находит отражение в их ритуальных и символических практиках. В Японии это проявляется в культуре сада, праздниках, посвященных природным явлениям, например: цветение сакуры, а у казахов — в философии гармонии с окружающим миром, основанной на степном кочевом образе жизни. Японская культура развивалась в условиях островной изоляции, что способствовало созданию уникальных форм социальной и культурной организации. Япония не испытывала столь значительных влияний внешних культур, как Казахстан, что позволило ей сохранить и развить специфические ритуалы, этикет и религиозные практики. Центральными ритуалами стали обряды синтоизма, буддизма и чайной церемонии. Казахская же культура, развиваясь в обширных степях, приобрела черты кочевого образа жизни, с присущими ему динамичностью и мобильностью. Здесь важную роль играли родовые и племенные связи. Ритуалы и обряды, такие как обряды в честь духов предков и традиционные праздники, отразились на социокультурной идентичности казахов. Религиозные верования казахов также включали элементы шаманизма, зороастризма и ислама.

Социально-политические структуры как Японии, так и Казахстана долгое время имели централизованный характер, с сильной властью монарха или вождя. В обеих культурах существовали патриархальные и иерархические принципы организации общества, которые оказывали влияние на политическую структуру и социальные отношения. Япония развивала свою социальную и политическую систему в условиях относительной изоляции от внешнего мира, что позволило создать уникальную систему феодальных отношений. Японские самураи и конфуцианские идеалы формировали общественные нормы, а строгая иерархия и уважение к старшим сыграли ключевую роль в поддержании общественного порядка. В Казахстане исторически политическая структура была более гибкой и мобильной. Природа кочевого образа жизни требовала создания более динамичных и временных политических объединений, таких как различные каганаты и ханства, важным аспектом являлись многочисленные миграции, войны и объединения племён.

Можно отметить, что казахская и японская культуры, хотя и имеют ряд сходных черт, таких как агглютинация в языке и важность семьи, значительно различаются по множеству факторов, включая этногенез, историческое развитие, социально-политическую организацию и ритуальные практики. Эти различия и сходства формируют уникальные культурные идентичности каждого народа, которые требуют уважения и понимания в контексте глобальной культурной общности.

Заключение

Подводя итог сказанному, можно отметить, что дихотомия "свой" и "чужой" представляет собой вечное противостояние во все времена существования человечества. В контексте противостояния "своих" и "чужих", прежде всего для древнего общества, "чужими" становились внешние враги, в основном соседствующие государства (борьба за территорию), различия в религиозных верованиях, в социальных взаимодействиях, во внешности, в традициях, нормах поведения, этикете.

В современном же мире этот вопрос может иметь различные аспекты и проявления, в зависимости от контекста. Часто наблюдается уклонение от общественных ценностей в пользу индивидуализма. Люди могут быть сосредоточены на своих собственных интересах, успехе и благополучии, игнорируя нужды других. Глобализация приносит взаимозависимость, но иногда также приводит к утрате чувства обязанности по отношению к чужим проблемам. Люди могут быть слишком заинтересованы в своих национальных или личных вопросах, игнорируя глобальные вызовы.

С другой стороны, в некоторых случаях наблюдается высокий уровень эмпатии и солидарности. Например, в последнее время наблюдается проявление активного участия в решении глобальных проблем, таких как климатические изменения или борьба с бедностью.

Решение проблемы «своих и чужих» в культурной антропологии может потребовать изменения в образе мышления, акцентирование общих ценностей, поощрение взаимопомощи и развитие глобального сознания. Это также может требовать создания более справедливых социальных и экономических систем.

Литература:

Бишарова С.Г. Синтоистские основы традиционной японской культуры. Новосибирск – 2006. 3-27 с. <https://www.dissercat.com/content/sintoistskie-osnovy-traditsionnoi-yaponskoi-kultury> (Дата обращения: 10.09.2023)

Бургин В. Конец теории искусства: Критика и постмодернизм. Atlantic Highlands, NJ, 1986. С. 108.

Герд А.С. Введение в этнолингвистику. СПб.: Изд-во С.-Петербург. 2001. 488 с.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера человека. Л.: изд-во Ленингр. Ун-та. 1989. 496 с.

Дубоссарская М.Л. Свой-чужой: к постановке проблемы. Гуманитарное знание: теория и методология. 2009-№4. 49-55 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/svoy-chuzhoy-drugoy-k-postanovke-problemy> (Дата обращения: 10.09.2023)

Йошида Т. Мистическое возмездие, обладание духом и социальная структура в японской деревне. Этнология, том 6 (№ 3), 1967. 237-262 с.

Кадзи С., Хама Т, Райс Дж. Эти странные японцы. Москва: Эгмонт Россия Лтд., 1999. - 72 с.

Кин С. Лица врага: отражения враждебного воображения. Сан-Франциско. 1986.

Курнаева Н.А. Свои и чужие в коллективной идентичности: социально-философский анализ. 2006. <https://www.dissercat.com/content/svoi-i-chuzhie-v-kollektivnoi-identichnosti-sotsialno-filosofskii-analiz> (Дата обращения: 21.10.2023)

Лиотар Дж.-Ф. The Postmodern Condition. Манчестер, 1984. https://monoskop.org/images/e/e0/Lyotard_Jean-Francois_The_Postmodern_Condition_A_Report_on_Knowledge.pdf. (Дата обращения: 21.10.2023)

Окада А. Киришитан Батэрэн (Японские католики). Токио.1955

Павленко Н. В. Дуализм образа чужого в японской культуре: от демонического к божественному. Журнал фронтальных исследований. №4. 2018. 147-168 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/dualizm-obraza-chuzhogo-v-yaponskoy-kulture-ot-demonicheskogo-k-bozhestvennomu> (Дата обращения: 22.10.2023)

Пиккерин М. Стереотипизация: политика репрезентации. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, 2001.

Полосин Н.Н. Роль культурной антропологии в развитии теории межкультурных коммуникаций. Культурная жизнь Юга России. 2012. 12-14 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kulturnoy-antropologii-v-razvitii-teorii-mezhkulturnyh-kommunikatsiy>

Сайкенева Д. «Свой» – «чужой» как предмет мифопоэтической семиотизации в казахской культуре. Языки казахской культуры. 2023. 247-289 с.

Тайлор Э. Б. Первобытная культура. 1939.- 567 с.

Такеучи Т. (Ницый). (Н. М. Этнология), ред.) Токио:Нихон Сякай Минзоку Дзитэн (Социально-этнографический словарь Японии). 1960. <https://jfs.today/index.php/jfs/article/view/11/11> (Дата обращения: 24.10.2023)

Фельде В. Оппозиция «свой-чужой» в культуре. 2015.

<https://www.dissercat.com/content/oppozitsiya-svoi-chuzhoi-v-kulture> (Дата обращения: 23.10.2023)

Харви Д. Состояние постмодернизма. Кембридж (МА)-Оксфорд (Великобритания), 1991. https://ideas.repec.org/a/cup/apsrev/v96y2002i01p182-183_31.html (Дата обращения: 25.10.2023)

Харле В. Враг с тысячью лиц: традиция Другого в западной политической мысли и истории. Вестпорт, Конн., 2000

Хоригучи С. Синобу дзэнсю (Полное собрание сочинений Оригучи Синобу) (т. 1,2,7). Токио. 1975. [file:///C:/Users/aliya/Downloads/Honbun-7749%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/aliya/Downloads/Honbun-7749%20(3).pdf) (Дата обращения: 25.10.2023)

Шаймердинова Н. «Свой и «чужие» в древнетюркских рунических текстах. 2023.1-14 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/svoi-i-chuzhie-v-drevnetyurkskih-runicheskikh-tekstah> (Дата обращения: 2.10.2023)

Шапинская Е. Проблема Другого в современной культуре и культурологии. Российский институт культурологии. 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-drugogo-v-tekstah-kultury-politika-reprezentatsii-okonchanie> (Дата обращения: 20.10.2023)

References:

Bisharova S.G. Sintoistskiye osnovy traditsionnoy yaponskoy kultury. Novosibirsk – 2006. 3-27 s. <https://www.dissercat.com/content/sintoistskie-osnovy-traditsionnoi-yaponskoi-kultury> (Data obrashcheniya: 10.09.2023)

Burgen V. Konets teorii iskusstva: Kritika i postmodernizm. Atlantic Highlands, NJ, 1986. S. 108.

Gerd A.S. Vvedeniye v etnolingvistiku. SPB.: Izd-vo S.-Peterburg. 2001. 488 s.

Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera cheloveka. L.: izd-vo Leningr. Un-ta. 1989. 496 s.

Dubossarskaya M.L. Svoy-chuzhoi: k postanovke problemy. Gumanitarnoye znaniye: teoriya i metodologiya. 2009-№4. 49-55 s. <https://cyberleninka.ru/article/n/svoy-chuzhoi-drugoy-k-postanovke-problemy> (Data obrashcheniya: 10.09.2023)

Yoshida T. Misticheskoye vozmezdiye, obladaniye dukhom i sotsialnaya struktura v yaponskoy derevne. Etnologiya, tom 6 (№ 3), 1967. 237-262 с.

Kadzi C., Khama T, Rays Dzh. Eti strannye yapontsy. Moskva: Egmont Rossiya Ltd., 1999. - 72 s.

Kin S. Litsa vruga: otrazheniya vrazhdebnogo voobrazheniya. San-Frantsisko. 1986.

Kurnayeva N.A. Svoi i chuzhiye v kollektivnoy identichnosti: sotsialno-filosofsky analiz. 2006. <https://www.dissercat.com/content/svoi-i-chuzhie-v-kollektivnoi-identichnosti-sotsialno-filosofskii-analiz> (Data obrashcheniya: 21.10.2023)

Liotar Dzh.-F. The Postmodern Condition. Manchester, 1984. https://monoskop.org/images/e/e0/Lyotard_Jean-Francois_The_Postmodern_Condition_A_Report_on_Knowledge.pdf. (Data obrashcheniya: 21.10.2023)

Okada A. Kirishitan Bateren (Yaponskiye katoliki). Tokio.1955

Pavlenko N. V. Dualizm obraza chuzhogo v yaponskoy kulture: ot demonicheskogo k bozhestvennomu. Zhurnal frontirnykh issledovany. №4. 2018. 147-168 s. <https://cyberleninka.ru/article/n/dualizm-obraza-chuzhogo-v-yaponskoy-kulture-ot-demonicheskogo-k-bozhestvennomu> (Data obrashcheniya: 22.10.2023)

Pikkerin M. Stereotipizatsiya: politika reprezentatsii. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, 2001.

Polosin N.N. Rol kulturnoy antropologii v razvitiy teorii mezhkulturnykh kommunikatsy. Kulturnaya zhizn Yuga Rossii. 2012. 12-14 s. <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kulturnoy->

antropologii-v-razviti-teorii-mezhkulturnyh-kommunikatsiy

Saykeneva D. Cvoy» – «chuzhoj» kak predmet mifopoeticheskoy semiotizatsii v kazakhskoy kulture. Yazyki kazakhskoy kultury. 2023. 247-289 s.

Taylor E. B. Pervobyaya kultura. 1939.- 567 s.

Takeuchi T. (Nishchy). (N. M. Etnologiya), red.) Tokio:Nikhon Syakay Minzoku Dziten (Sotsialno-etnografichesky slovar Yaponii). 1960. <https://jfs.today/index.php/jfs/article/view/11/11> (Data obrashcheniya: 24.10.2023)

Felde V. Oppozitsiya «svoy-chuzhoj» v kulture. 2015. <https://www.dissercat.com/content/oppozitsiya-svoi-chuzhoi-v-kulture> (Data obrashcheniya: 23.10.2023)

Kharvi D. Sostoyaniye postmodernizma. Kembridzh (MA)-Oksford (Velikobritaniya), 1991. https://ideas.repec.org/a/cup/apsrev/v96y2002i01p182-183_31.html (Data obrashcheniya: 25.10.2023)

Kharle V. Vrag s tsysyachyu lits: traditsiya Drugogo v zapadnoy politicheskoy mysli i istorii. Vestport, Konn., 2000

Khoriguchi S. Sinobu dzensyu (Polnoye sobraniye sochineny Origuti Sinobu) (t. 1,2,7). Tokio. 1975. [file:///C:/Users/aliya/Downloads/Honbun-7749%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/aliya/Downloads/Honbun-7749%20(3).pdf) (Data obrashcheniya: 25.10.2023)

Shaymerdinova N. «Svoi i «chuzhiye» v drevnetyurkskikh runicheskikh tekstakh. 2023.1-14 c. <https://cyberleninka.ru/article/n/svoi-i-chuzhie-v-drevnetyurkskikh-runicheskikh-tekstah> (Data obrashcheniya: 20.10.2023)

Shapinskaya Ye. Problema Drugogo v sovremennoy kulture i kulturologii. Rossysky institut kulturologii. 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-drugogo-v-tekstah-kultury-politika-reprezentatsii-okonchanie> (Data obrashcheniya: 20.10.2023)

¹ Ошакбаева А.Б. ²Шаймердинова Н.Г.

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯДАҒЫ «ӨЗІНДІК» ЖӘНЕ «ЖАТ» МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада мәдени антропология контекстіндегі «өзіндік және жат» мәселесінің зерттелуі көрсетілген. Мақаланың жаңалығы – қазақ пен жапон мәдениетін салыстыру призмасы арқылы «өзіндік және жат» оппозициясын талдау. Зерттеудің міндеттері – бұл мәселені әлемдік тарихи процестер ағымындағы қоғамның әртүрлі топтары арасындағы әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастарды, сәйкестілік пен өзара әрекеттесуді зерттеудің маңызды аспектісі ретінде қарастыру. Бұл зерттеудің мақсаты – «өзіндік» және «жат» қазақ және жапон халықтары туралы түсініктердің қалыптасуының этникалық, аумақтық, әлеуметтік, діни және мәдени аспектілеріне терең шолу жасау. Бұл мақалада мәдени-антропологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістер, құрылымдық талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Осы мақалада келтірілген нәтижелер әртүрлі мәдени ортадағы «өзіндік» және «жат» өзара әрекеттесуін жан-жақты түсіну қажеттілігін көрсетеді. Бұл түсіну әртүрлі әлеуметтік-мәдени инклюзияны қабылдауға жәрдемдеседі, неғұрлым инклюзивті және толерантты қоғамның дамуына ықпал етеді және әртүрлі топтар арасындағы қарым-қатынастарды қалай тиімді басқару керектігі туралы түсінігімізді жақсартады.

Түйін сөздер: өзіндік және жат, мәдени антропология, универсализм, мәдениетаралық коммуникация, салт-дәстүрлер, қазақ мәдениеті, көшпелі өмір салты, Жапония, жапон мәдениеті, шетелдік.

¹Oshakbayeva A.B. ²Shaimerdinova N.G.

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

THE PROBLEM OF «IDENTITY» AND «ALIANATION» IN CULTURAL ANTHROPOLOGY

Abstract. The article is an analysis and research of the problem of “identity and alianation” in the context of cultural anthropology. The novelty of the article is the analysis of the opposition “own-others” through the prism of comparison and contrast of Kazakh and Japanese cultures. The objective of this study is to consider this issue as an important aspect of the study of socio-cultural relationships, identity and interaction between different groups of society in the flow of world historical processes. The purpose of this study is to conduct an in-depth review of ethnic, territorial, social, religious and cultural aspects of the formation of perceptions of “their own” and “strangers” of Kazakh and Japanese peoples. In this article general scientific methods such as cultural-anthropological, historical-comparative method, also structural analysis were used. The results presented in this article emphasize the need for a comprehensive understanding of the interaction between “their own” and “outsiders” in different cultural settings. This understanding will help promote the acceptance of diverse sociocultural integration, contribute to the development of a more inclusive and tolerant society, and improve our understanding of how to effectively manage relationships between different groups.

Keywords: identity and alianation, cultural anthropology, universalism, intercultural communication, rituals and traditions, Kazakh culture, nomadic way of life, Japan, Japanese culture, foreign.

Авторлар туралы мәлімет:

Ошакбаева Әлия Болатқызы, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филол.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Ошакбаева Алия Болатқызы, PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шаймердинова Нурила Габбасовна, д.филол.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Oshakbayeva Aliya Bolatkyzy, PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAХР 03.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.361>

¹Кожирова С.Б. *²Шукыжанова А.Н.

¹ Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹sbako@yandex.kz, ²aiym.shukizhanova@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: АРАБ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Орталық Азия – әлемнің әртүрлі елдерінде географиялық және картографиялық материалдар сақталған санаулы аймақтардың бірі. Бұл аумақтың картасын жасау тарихын ұзақ уақыт бойы қадағалауға мүмкіндік береді. Орталық Азиядағы географиялық зерттеулер тарихының қызықты кезеңдерінің бірі – IX-XIV ғасырлардағы араб және ортаазиялық ғалымдардың көрнекті еңбектері (әл Бируни, әл Хорезми). Бұл ғалымдардың зерттеулері географиялық объектілерді көрсететін фигуралармен толтырылған сызбаларға ұқсайтын карталар түрінде сақталған. Мақалада Орталық Азияны зерттеуде маңызды рөлге ие ресейлік саяхатшылар мен топографтарға басты назар аударылады.

Ресей империясының Орталық Азияға тарихи назары оның стратегиялық жағдайына және геосаясаттағы шешуші рөліне байланысты болды. XVI ғасырдың басынан бастап, Ресей мемлекеті шығысқа қарай кеңейе бастаған кезде, Орталық Азия империялық шекараларды кеңейту үшін маңызды аймаққа айналды. Географиялық зерттеулер мен картаға түсіру ғылыми зерттеулер үшін де, аймақтағы империялық саясатты дамытумен айналысатын әкімшілер үшін де ажырамас құралға айналды.

Бұл зерттеулер тек академиялық емес, сонымен қатар практикалық сипатта болды, Ресей билігін ландшафт, табиғи ресурстар және халықтың этникалық құрамы туралы нақты мәліметтермен қамтамасыз етті. Генерал-губернаторлар мен әскери басшылар сияқты ресейлік әкімшілер бұл деректерді даланы басқару мен дамытудың тиімді саяси стратегияларын құру үшін белсенді қолданды. Көптеген экспедициялар барысында жасалған карталар әскери және дипломатиялық әрекеттерді жоспарлауда, сондай-ақ Орталық Азиядағы Ресейдің ықпалын нығайтуға бағытталған әкімшілік реформаларда маңызды рөл атқарды.

Мақала XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы Ресей империясының саясатын қалыптастырудағы географиялық зерттеулердің рөлін талдауға арналған. Құрылған карталар мен жиналған географиялық деректер Стратегиялық жоспарлау, әкімшілік басқару және жергілікті элиталармен дипломатиялық қатынас үшін қалай пайдаланылғанына назар аударылады. Қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосу саясаты егжей-тегжейлі географиялық мәліметтерге негізделген және де сол арқылы Ресейдің аймақтағы ықпалын күшейтуге мүмкіндік берген генерал-губернатор Петр Капцевичтің қызметіне ерекше назар аударылады.

Алғыс: Аталмыш зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің № BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» атты гранттық жобасы аясында қаржыландырылады.

Түйін сөздер: география, картография, Орталық Азия, Ресей империясы, Петр Капцевич, саясат, қазақ даласы, интеграция.

Кіріспе

Әбу Райхан Бируни, Ибн Сина және басқалар сияқты көрнекті ғалымдар ынтымақтасқан әйгілі Мамун академиясының құрылуы Орталық Азиядағы географиялық-картографиялық ойдың дамуында үлкен рөл атқарды. Сол кездегі Орталық Азия аймағының зерттелу деңгейін түпнұсқа Араб карталарынан көруге болады. Олардың ішінде Ибн Хаукал мен Аль-Истахридің Хаукалға "Жерді бейнелеу кітабына" қосылған карталары үлкен қызығушылық тудырады (Федчина, 1967:16).

Кітапта Орталық Азия (Māwērannaḥr) туралы тарау мен екі карта бар. Алғы сөзінде автор ұзақ еңбекке сүйене отырып, картада қалалардың орнын, судан қаншалықты қашықтығын көрсететінін жазады. Карталарда Арал (Хорезм) теңізімен, Әмудария (Джейхун), Сырдария (Сухун немесе Шаш) және Зеравшан өзендері бар Орталық Азияның бүкіл аумағы бейнеленген. Көптеген қалалар белгіленген (Бұхара, Самарқанд, Ходжент, Тараз, Ташкун, Кат, Анаркент), Таластың оң және сол жағалауында орналасқан 13 елді мекен.

Әл-Хорезмидің «Жер суреті кітабында» Араб халифатының жекелеген нүктелерінің орналасуы, Мауренахрдің әртүрлі нүктелерінің географиялық координаталары туралы мәліметтер бар. Орталық Азия территориясы туралы географиялық мәліметтер «Жол кітаптарында» (жолшылар) сақталған. Олар халифаттың қалалары мен елді мекендерін байланыстыратын жолдарға жан-жақты сипаттама берді, керуен жолдарының ұзақтығы мен пошта қозғалысының уақытын хабарлады. Автор тек станциялар мен олардың арасындағы қашықтықты көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар жер бедерінің табиғаты мен маршрут ерекшеліктері туралы қысқаша мәлімет береді.

Жол жұмысшыларының материалдарында Орталық Азия арқылы өтетін негізгі бағыт: Мерв-Амул-Бұқара-Самарқанд толық сипатталған. Самарқандтан жол Заминге барды, ол жерде негізгі жол бөлінді: бір жол Ферғанаға, екіншісі Шаш қаласына (Ташкент), одан әрі Таласқа (Тараз) апарды. Талас өзенінен әрі қарай Шу өзені мен Ыстықкөлге (Верхний Барсхан) дейін. Бұл ортағасырлық сауда және керуен жолы болды.

Бұл еңбекте 603 елді мекен туралы мәліметтер бар, оның 80-і Орталық Азияға жатады (Федчина, 1967:19-20). Араб ғалымдарының алғашқы географиялық зерттеулері еуропалық және ресейлік ғалымдардың еңбектеріне негіз болды.

Қазақ жерлерін Ресей құрамына біртіндеп енгізуге бағытталған империялық саясат аймақтың географиялық және мәдени ерекшеліктерін егжей-тегжейлі түсінуге негізделген. Петр Капцевич және басқалар сияқты әкімшілер географиялық деректерді аумақтарды бейбіт жолмен қосу, сыртқы округтер құру және жергілікті элиталарды басқаруға тарту стратегияларын жасау үшін пайдаланды. Бұл Ресей империясына аймақта айтарлықтай әскери қатығыстарсыз өзінің қатысуын нығайтуға, сондай-ақ дала халықтарының Ресейдің әкімшілік жүйесіне ұзақ мерзімді интеграциясының негізін қалауға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеушілер мен әкімшілердің өзара әрекеті Ресейдің Орталық Азиядағы империялық саясатын қалыптастырудың негізгі факторы болды. Бұл мақалада осы зерттеулер мен әкімшілік реформалардың негізгі кезеңдері, сондай-ақ олардың аймақтағы Ресей империясының саяси шешімдеріне әсері қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақала ресейлік ғалымдардың бірқатар тарихи-географиялық зерттеулерін талдау негізінде нақты және тексерілген картографиялық базасыз аймақта ілгерілеудің геосаяси табысты стратегиясын құру қиын деген гипотезаны тексереді. Зерттеудің негізгі әдісі келесідей жұмыстарды зерттеу негізінде дайындалған жағдайды талдау болды: Ядринцев Н.М. «Сібір колония ретінде» (1882) – бұл жұмыс географиялық, этнографиялық және тарихи деректер аймақтың проблемалары мен даму мүмкіндіктерін көрсету үшін

қолданылатын Сібірдің отарлауын егжей-тегжейлі зерттеу болып табылады. Ядринцев шекараны анықтаудағы бұлыңғырлық пен нақты картографияның болмауы табысты басқару мен экономикалық дамуды қиындатқанына назар аударады. Бұл нақты картографиялық деректерсіз сәтті геосаяси стратегия мүмкін емес деген тезисті растайды (Ядринцев Н., 1882:182).

«Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдар» (1868, Т.16, 3-бөлім) (Материалы для географии, 12) Красовскийдің редакциясымен Сібір қырғыздарының географиялық және статистикалық сипаттамалары жасалған жүйелік мәліметтер бар. Жұмыс одан әрі әкімшілік және әскери шешімдер үшін жиналған деректердің маңыздылығына назар аударады, бұл сонымен қатар аумақтарды басқаруда және оларды стратегиялық игеруде дәл картографияның рөлін растайды. Словцов И.Я. «Саяхат жазбалары...» (1879) (Словцов И., 1879: 97), Көкшетау ауданына жасаған сапарында жергілікті ландшафттар мен халықты сипаттайды, сонымен қатар аймақтық ерекшеліктерді талдау үшін картографиялық деректердің қолданылуын атап өтеді.

Бұл жұмыстар Сібір мен Қазақстан далаларын зерттеу және басқару тәжірибесі арқылы сіздің болжамыңызды растай отырып, аймақтағы сәтті геосаяси стратегияны жүзеге асыру үшін тексерілген картографиялық базаның маңыздылығын көрсетеді.

Талқылау

XVI ғасырдың аяғында Ресей империясы әкімшілігі өз елі мен оның жақын көршілері туралы кең географиялық мәліметтерге ие болды. Бұл ақпарат осы кезеңде (шамамен 1598 ж.) бүкіл Мәскеу мемлекеті мен оның айналасындағы жерлердің жалпы картасын – Үлкен сызбаны жасау үшін жеткілікті болды. Ресейдегі алғашқы ресми географиялық құжат «Үлкен сызба» жоғалған деп саналады. Дегенмен, құнды ескерткіш – 1627 жылы ескі сызба бойынша құрастырылған «Үлкен сызба кітабы» сақталған. Үлкен сызба кітабында оңтүстік-шығысқа, атап айтқанда Орталық Азияға көп көңіл бөлінген. Бұл сызбада көршілес мемлекеттер, атап айтқанда көшпелі казак ордасы, үлкен ноғай көшпелілері, Бұхара және Юрген (Ярқанды) қалалары бейнеленгендігін көрсетеді (К истории становления, 1957).

Бұл XVI ғасырда Мәскеу мемлекетінің Орталық Азия туралы білетіндіктерін айғақтайтын жалғыз құжат болды. Үлкен сурет кітабында Орталық Азияның сипаттамасы жалпы гидрографиялық сипатқа ие: Хвалимдік және Көк (Каспий және Арал) теңіздері, Сыр-Дарья және Аме-Дарья өзендері (Сырдария және Әмудария), өзендерге жақын орналасқан қалалар - Сунақ, Ясырван, Тюрку Стан және т.б. көрсетілген. Таулар (Қарабас тауы, Карачатова) және құмдар (Арал маңы) Арақұм, Қарақұм және Барсуққұм көрсетілген. Барлығы 50-ге жуық географиялық атаулар айтылады. Қалалар арасындағы қашықтық және қалалардың ірі көрнекті орындарынан (өзендер мен таулардан) қашықтығы, сондай-ақ теңіздер мен таулардың ұзындығы берілген. «Үлкен сызба» кітабындағы Орталық Азия территориясының егжей-тегжейлі және жан-жақты сипатталуын шығыс елдерінің Ресей мемлекеті үшін маңыздылығымен түсіндіруге болады. Орталық Азия және Үндістан мемлекеттерімен тұрақты елшілік және сауда байланыстары орнатылуда.

XVII ғасыр бойы орыс саяхатшылары Орталық Азияға ұзақ сапарлар жасады. Бұл сапарлардың бастамасы көп жағдайда Үндістан мен Қытайға ең қысқа жолды табуға мүдделі үкіметке тиесілі болды. Әртүрлі Орталық Азия және Моңғол билеушілеріне елші болған саяхатшылар осы кезеңдегі Орталық Азия территориясы туралы географиялық білімнің айтарлықтай өскенін көрсететін, бүгінгі күнге дейін сақталған егжей-тегжейлі мақалалар тізімдерін жасаған.

Мәскеу мемлекеті, атап айтқанда, осы кезеңде Батыс Моңғолияда пайда болған Жоңғар хандығымен тығыз қарым-қатынас орнатты: XVII ғасырдың 30-50-жылдарының басында бір ғана ойрат ханы Ердені Бурут-хұнтайжының штабына тоғыз орыс елшісі барды. XVII

ғасырда Ресей мемлекетіне Орталық Азия туралы географиялық ақпараттың көбеюіне қарамастан, Ресейде жасалған бұл аумақтың сақталған алғашқы картографиялық суреттері – Годуновтың 1667 жылғы Сібір сызбасы мен 1672 жылғы сызбасы өте жетілмеген (Абунагимова Л., 2024).

Орталық Азияның барлық кеңістігінде тек атаулар қойылған: Бұқарлар, ноғайлар, қалмақтар, Еділ мен Яйықты кесіп өтетін, шығанақты айналып өтетін, Бұқарларға баратын жол көрсетілген. Сызбада Орталық Азия территориясы туралы мәліметтер де қысқа және толық емес, Астрахань мен Қытай мемлекетіне сипатталмаған маршруттар бар екендігі атап өтілген.

1698 жылы орыс картографы және географы С.У. Ремезов белгіленген өлшем бойынша Тобыл уезінің сызбасын жасау жұмыстарын бастады, сонымен қатар Сібір астанасынан «Казак Ордасына» (Қазақстан), Бұхара, Астрахань және Хиуаға дейінгі даланың картасын сызды (Булатов В., 2012).

Материал жинауға (орындарды тексеру, ескі адамдардан сұхбат алу, Тобылда бар сызбаларды зерттеу) алты ай уақыт кетті. 1697 жылы 3 наурызда С.У. Ремезов Тобылдан Бұхараға дейінгі аумақты қамтитын үш-екі аршын өлшемді «ақ тоқымаға» (кенепке) «Казак Ордасының суретін» аяқтады. Бұл 1696 жылы 17 сәуірде грамота бойынша жасалған алғашқы карта болды. 20 наурызда сызба Сібір тапсырысына жіберіліп, оның кішірек көшірмесі Тобылда қалдырылды.

XVIII ғасырдың басынан бастап Пётр I әкімшілігінің белсенді сыртқы саясаты мен жаңашыл реформаларының арқасында Орталық Азиядағы зерттеулер айтарлықтай күшейді. Орыс мемлекетінде Шығыстың бай елдеріне, атап айтқанда, Қытай мен Үндістанға қысқа және ыңғайлы жол табуға ұмтылыс бұрыннан бар. Петр Орталық Азия елдерін егжей-тегжейлі зерттемей, бұл ұмтылысты нақты жүзеге асыру мүмкін емес екенін түсінді.

1744 жылы Орынбор географиялық істері бойынша 13 картадан тұратын Орынбор губерниясының қолжазба Атласы жасалды, олардың екеуінде Орталық Азия аумағын көрсетілген. Бірінші, ең жалпы, Қазан және Сібір губернияларын қоса отырып, бүкіл Орынбор сызығының Бас жер картасы деп аталады.

Бұл картада Әмудария 46° солтүстік ендікте орналасқан көлден ағып жатқаны көрсетілген (шын мәнінде ол $37^{\circ} 20'$ солтүстік ендікте орналасқан Зор-Көл көлінен басталады). Жоғарғы ағысында, жер картасына сәйкес, ол бірқатар атаусыз салаларды, төменде - көл арқылы ағып жатқан Зеравшан өзенін алып жатыр. Картада жекелеген облыстардың (иеліктердің): Арал иелігі, Самарқанд, Бұхара болысы, Хиуа иелігі, Қарақалпақ шекаралары көрсетілген. 1752 жылы Орынборда геодезист Иван Красильниковқа қолда бар материалдар негізінде Орынбор губерниясының жаңа Бас және 10 арнайы картасын жасау тапсырылды (Первооткрыватель земли, 2024).

1753 жылы карталар Ғылым академиясының географиялық бөліміне жіберілді. Кейінірек Красильников Орталық Азия территориясын бейнелейтін тағы екі карта құрастырды. Солардың бірі Орынбор губерниясының және оған іргелес жатқан жерлердің Бас картасы деп аталады. Екеуі де 1755 жылы жазылған. Көрсетілген карталарда Орталық Азияның аумағы 1744 жылғы қолжазба Атлас бойынша берілген, алайда Красильников ескі материалдарды көбірек пайдаланып, бірқатар жаңа мәліметтерді енгізген. Атап айтқанда, Әмудария көздері дәлірек көрсетілген (ол шығыстағы таулардан басталып, оның жоғарғы ағысында үлкен көл көрсетілген).

XVIII–XIX ғасырлар тоғысындағы Ресей империясының Орталық Азияға деген қызығушылығы Орталық Азия аймағының саяси-экономикалық дамуы мен ғылыми тұрғыдан зерттелуі аясында көрініс тапты. XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап Ресейдің Орталық Азиядағы саясатының ілгерілеуімен аймақта елеулі әкімшілік-территориялық, саяси, экономикалық және мәдени өзгерістер бола бастады.

XIX ғасырдың басына қарай Ресейдің даладағы мүдделерін ілгерілету бүгінде біз Еуразия деп атауға дағдыланған аймақтағы ірі ойыншылардың мүдделерін анықтайтын ұзақ, стратегиялық ойластырылған процесс екені белгілі болды. Ол кезде бұл аумақтар Ресейлік Азия деп аталды.

Николай Михайлович Ядринцев, публицист және қоғам қайраткері, Сібірді зерттеуші өзінің 1882 жылы шыққан «Сібір колония ретінде» атты іргелі еңбегінде "Еуропа әлемін Азиямен байланыстыратын Азияның географиялық орналасуы осы аймаққа болашақта саяси рөл мен маңыздылық береді. Болашақта мұнда үлкен жалпыадамзаттық жұмыс күтіледі" (Ядринцев Н., 1882:182).

«Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдар» сияқты империялық кезеңдегі дереккөздерді зерттеу географиялық зерттеулер мен карта жасаудың Орталық Азиядағы империялық саясатты құруға негіз болғанын көрсетеді. Географиялық және статистикалық ақпаратты жинаған офицерлер карталарды жасап қана қоймай, сонымен бірге әкімшілік және әскери стратегиялар үшін пайдаланылған маңызды ақпаратты берді.

Аймақтың нақты карталарын жасау империялық әкімшілерге жаңа аумақтарды біріктіру, қазақ даласын басқару, негізгі бағыттарға бақылау орнату жөнінде саналы шешім қабылдауға мүмкіндік берді. Материалдардың әскери және мемлекеттік қайраткерлердің нұсқауымен жинақталуы деректердің тек ғылыми құрал ғана емес, сонымен бірге империялық ықпалды кеңейту үшін стратегиялық ресурс болғанын көрсетеді. Сонымен, Орталық Азияны картаға түсіру Ресей империясының аймақтағы сыртқы саяси және геосаяси шешімдерінің қалыптасуымен тығыз байланысты.

Картография мен геосаясаттың арақатынасы туралы тұжырым Николай Красовскийдің «Сібір қырғыздары өлкесі» тұрғындары туралы еңбегін зерттегеннен кейін туындайды, офицер үшін Ресейдің өз қанатының астына жаңа азиялық аймақтарды қабылдауы, дала және оның көшпелі тұрғындары туралы ең толық білімге ие болуы маңызды, өйткені бар тәртіпті сақтап қана қоймай, жаңасын салу қажет болды (Красовский Н., 1868:151-152). Бұл сәтті басқару жолын құру үшін қажетті деректер жиынтығынан басқа ештеңе емес. Красовскийдің логикасы бүгінде мемлекеттік басқару жүйесінде қабылданған деректерге негізделген басқару стратегиясына өте қатты ұқсайтыны өте таңқаларлық.

Красовскийдің ойынша, аумақтық жағдайлармен анықталатын халықтың өмір салты оның әлеуметтік құрылымын өзі қалыптастырады. Әр тайпа, әр ру өз дәстүрі мен әдет-ғұрпына сай өмір сүрген қазақ даласының шексіз кеңістігі ерекше қоғамдық ұйымды алдын ала белгілеп берді. Бұл құрылғы қоғамдық пікірге және оның қолдауына негізделген арнайы басқару жүйесімен қорғалған. Қатаң әкімшілік бұйрықтардан айырмашылығы, далада қоғамдық қатынастардың негізгі реттеушісі қоғамдық құрылымдарға икемділік пен бейімділік беретін қоғамдық пікір болды.

Империялық жүйеге біртіндеп интеграция, білім беру және мәдени процестердің әсері далада жергілікті жағдайлар мен қажеттіліктерді ескеруді қажет ететін өзгерістердің басталуына әкелді. Көбінесе әкімшілер мен делдалдар рөлін атқаратын патша армиясының офицерлері аймақтың бейбіт қатар өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз ету үшін осы динамикалық процестерді ескеруі керек еді.

Қазақ даласы халықтың әртүрлі топтарының мүдделері арасындағы нәзік тепе-теңдікті бұзбауға тырысып, дәстүрлі өмір салты мен жаңа әкімшілік тәжірибелер арасындағы тепе-теңдікті іздеуге тура келетін орын болды (Сабитов Ж., 2016). Ресей аймаққа кіріп, бақылауды орнатуға тырысты, ал көшпелі халықтың мәдени және әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты айтарлықтай қиындықтарға тап болды. Бұл сюжетті талдай отырып, Қазақстанның сыртқы саясатының қазіргі заманғы аспектілерімен, әсіресе Ресей мен Қытайға қатысты негізгі ойыншылар ретінде параллельдер жасауға болады.

Өртүрлі халықтар мен аумақтарды біріктіру және басқару мәселесі жай ғана күш қолдану немесе заң мәселесі емес, ең алдымен мәдениеттер арасындағы диалог мәселесі. Бұл Қазақстан мен Ресей қарым-қатынастарын жаңа, посткеңестік жағдайда құрып жатқан бүгінгі күні де өзекті. Тарихи қателер мен олардың себептерін түсіну болашақта осындай проблемалардың қайталануын болдырмауға көмектеседі.

Ресей қазақ даласына келгеннен кейін ерекше менталитетті және Батысқа қарағанда Шығысқа әлдеқайда жақын адамдармен қарым-қатынас жасайтынын жақсы түсінді және бұл туралы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір департаментінің негізін қалаушылардың бірі Қазақстанның солтүстік бөлігін зерттеуге елеулі үлес қосқан Иван Яковлевич Словоцов өзінің зерттеулерінде де атап өтеді. 1877–1878 жылдары Ақмола облысының Көкшетау ауданына экспедиция жасайды.

Сол экспедиция туралы өзінің ғылыми жазбаларында географ: «Көшпелілер – қоғамдық және отбасылық жүйедегі орыс бағыныштылары өздерінің даму жолында шығысқа қарай тартылады. Оларға үкіметтің ерекше ықпалы болмаса, олар Батыстың мәдени халықтарының иіріміне енгенше, өшіп кеткенді жөн көреді. Сондықтан олардың шаруашылық өмірін зерттеу ерекше артықшылықты қажет етеді, олардың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған кез келген әкімшілік шара тәжірибелер мен бақылауларды қажет етеді. Шетелдіктердің кедейлігі мен құлдырауы – олардың отырықшы халық арасында экономикалық өмірінің дамуын уақыт пен жағдайға қалдырудың қаншалықты зиянды екенін көрсететін аянышты құбылыс» (Словоцов И., 1879: 65).

Ресей ғалымдарының XIX ғасырдағы көшпенділердің өмірін зерттеуге деген терең қызығушылығы империялық әкімшілер жүргізген интеграция және басқару процестерімен тығыз байланысты. Дала халықтарының өмірі мен дәстүрлері туралы нақты мәліметтер жинау Ресей билігіне жергілікті мәдениет пен өмір салтының ерекшеліктерін ескеретін тиімді басқару стратегияларын жасауға мүмкіндік берді. Географиялық зерттеулер, соның ішінде егжей-тегжейлі карталар жасау, осы стратегияларды жүзеге асырудың маңызды құралы болды.

Ресей империясының саясатын сәтті ілгерілету үшін географиялық деректерді сәтті пайдаланудың жарқын мысалдарының бірі-Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Петр Капцевичтің қызметі. Дипломатиялық көзқарас пен аймақты терең білудің маңыздылығын түсіне отырып, Капцевич географиялық ақпаратты пайдалануға және жергілікті элиталарды тартуға негізделген қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосу стратегиясын таңдады. Оның егжей-тегжейлі карталар мен зерттеулерге негізделген тактикасы аймақтағы әкімшілік бақылауды күшейте отырып, айтарлықтай қақтығыстарсыз Ресейдің ықпалын кеңейтуге мүмкіндік берді. «1822 жылы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Петр Михайлович Капцевич қайтыс болған Хан Уәлидің отбасына жататын Көкшетау көшпенділерінде және Бөкейдің туыстары тұратын Қарақизяк көшпенділерінде (Қарқаралы) сыртқы округтер мен олардың жанында «дивандар» (бұйрықтар) ашуды ұсынды. Ол үшін Петропавл қаласында Уәлидің мұрагері Сұлтан Габайдулла шақырылып, оған татар тіліне аударылған қырғыздарды басқару жөніндегі жаңа кодекс жарияланды. Габайдулла, құрметті старшиналардың қатысуымен жаңа позицияны қабылдады және оны барлық жағынан өзіне бағынышты адамдар үшін шынымен пайдалы деп тапты» (Словоцов И., 1879: 70–73).

Қытай үкіметі генерал-губернатор Петр Капцевичтің Ресейдің даладағы ықпалын нығайту жоспарлары туралы біліп, кері қадамдар жасады. 1823 жылы Семей бекінісінің коменданты Кемпен Капцевичке біз жоғарыда жазған Габайдуллаға жолданған хаттарды ұсынды. Бір хат Чугучака қаласының амбанынан, екіншісі қытайлық дзянь-зюн, үшіншісі Қытай шенеунігі болған сұлтан Чама Абылайхановтан болды.

Бұл хаттарда Қытай билігі Габайдуладан богдыханға адалдығын растау үшін жеке келуін немесе Бейжіңге өкіл жіберуін сұрады. Бұл қадам қытайдың аймақтағы позициясын

нығайтуға және сонымен бірге Ресейдің ықпалына нұқсан келтіруге, жергілікті көшбасшыларды өз жағына тартуға және Ресей әкімшілігінің міндетін қиындатуға бағытталған айқын әрекеті болды.

Қытай тарапының мұндай дипломатиялық маневрлері Орталық Азияның сол кездегі ұлы державалар арасындағы әскери ғана емес, дипломатиялық бәсекелестік өрісіне айналғанын көрсетті. Ресей мен Қытай әрқайсысы өз мүмкіндіктеріне қарай жергілікті элиталар мен саяси интригаларды қолдана отырып, өз ықпалын нығайтуға тырысты.

Біз И.Словцовтың жол жазбаларынан дәйексөз келтіреміз, олар епті саясаткер және сақ әкімшісі Петр Михайлович Капцевичтің Қытай дипломаттарын "аз күшпен" қалай жеңе алғанын сипаттауға мүмкіндік береді. "Қолында [...] құжаттары бар [Капцевич] Габайдуллаға сыпайы хат жіберді, онда Үкімет оны тастап кетпейтінін және оның әкесі Уәли пайдаланған жалақымен марапаттайтынын меңзейді; бірақ бұл, Омбы облысының сыртқы округтерінің кем дегенде біреуін алғаш рет құру кезінде орындалуы мүмкін деп қосты П. М. (Словцов И., 1879: 74).

Петр Капцевичтің дипломатия мен сақтық қадамдары стратегиясы жаңа аумақтарды қосу ісіндегі күштен гөрі тиімді бола алатындығының мысалы болды. Аймақтың егжей-тегжейлі карталары мен географиялық зерттеулері бұл стратегияны жүзеге асыруда шешуші рөл атқарды, бұл империялық әкімшілерге аймақты және жергілікті элиталармен өзара әрекеттесудің мүмкін жолдарын дәл түсінуге мүмкіндік берді. Қазақ элиталарының бейбіт түрде тартылуы және әкімшілік құрылымдардың құрылуы Ресейге ұзақ қақтығыстарды болдырмай, аймақта біртіндеп орнығуға мүмкіндік берді. Бұл ресейлік позицияны нығайтып қана қоймай, сонымен қатар география империя саясатында маңызды рөл атқара берген Қазақстанның шексіз далаларын одан әрі игеруге негіз салды.

Көкшетау округі империяның орталығынан қашықтығына қарамастан, Ресей империясы үшін негізгі бақылау нүктесіне айналды. Көкшетау округінің Ресей империясы үшін стратегиялық маңызы оның маңызды сауда және көшпелі маршруттардың қиылысында географиялық орналасуы болды, бұл Қазақстанның орталық және солтүстік өңірлері арасындағы қозғалысты бақылауға мүмкіндік берді. Бұл аймақ қазақ рулары үшін де, Ресей әскерлері үшін де жеткізу және жүріп-тұру жолдары өткен далаға өзіндік "қақпа" болды (Мармонтова, Тажибаев, Дроговоз, 2024: 113–116).

Мұнда Ресей қазақ жерлеріне ықпалын нығайту және далаға әкімшілік бағынуды күшейту үшін өз орнын табуға тырысты. Көшпелі жолдардың қиылысында және құнарлы аймақтарға жақын орналасқан аумақ аймақтарды басқаруда маңызды рөл атқарды. Қазір Көкшетау округінің орнында Қазақстанның астанасы — Астана орналасқан, бұл аумақтың саяси және әкімшілік биліктің орталығы ретіндегі тарихи маңыздылығын және оның қазіргі Қазақстандағы рөлін атап көрсетеді.

Генерал-губернатор Петр Капцевич бұл аймақты алғашқы жүйелік қайта құруларды жүзеге асыру үшін таңдады, оны әкімшілік тәртіп орнату және Ресейдің ықпалын нығайту мүмкіндігі деп санады. Сонымен қатар, мұнда маңызды экономикалық және сауда жолдары шоғырланды, сондай-ақ маңызды жергілікті элиталар өмір сүрді, бұл Көкшетау ауданын даладағы Ресей саясатының орталық элементіне айналдырды.

Капцевич өзіне тән дипломатиямен өзінің мақсаттарына әскери емес, бейбіт әдістермен қол жеткізетінін атап өтті. Ол өзінің бір баяндамасында: "мен, былайша айтқанда, әскери емес, бейбіт жолмен менің үлкен мақсаттарыма біртіндеп жақындаймын" деп жазды. Ол ұзақ мерзімді табысқа шыдамды және ойластырылған тәсіл қажет екенін түсінді.

Далада тәртіпті енгізу және ішкі басқарудың барлық мүдделерін түсіндіру үшін Капцевич Ресейден келген бес татар шенеунігін, Орынбор қырғыз мектебінің түлектерін қазақ халқының әдет-ғұрыптарымен, тілімен және аңыздарымен жақсы таныс шақырды. Бұл

білім аймақты сәтті интеграциялау мен басқарудың маңызды құралына айналды (Мармонтова, Тажибаев, Дроговоз, 2024: 123).

1824 жылы бастапқыда Капцевичтің атымен аталған жаңа сыртқы округ —Капцевич округі құрылды. Алайда, кейінірек оның бұйрығымен округ жергілікті дәстүрлермен байланысты көрсету және аймақтың маңыздылығын көрсету үшін Көкшетау деп өзгертілді.

Осылайша, Қазақстанның картасында Көкшетау уезі пайда болды, кеңестік, содан кейін Тәуелсіз Қазақстанда 1997 жылға дейін Көкшетау облысы болды. 1997 жылы ол таратылып, оның аумақтары Солтүстік Қазақстан облысының құрамына енді.

Зерттеу нәтижелері

Жүргізілген кейстерді талдау Орталық Азия аумағын географиялық игеру процесі мен аймақты ілгерілету мен әкімшілік бағындырудың табысты стратегиясы арасындағы айқын логикалық өзара байланысты айқын көрсетеді.

География және картаға түсіру империялық саясаттың негізі ретінде: Ресей империясы Орталық Азияны географиялық зерттеудің табысты басқару және кеңейту үшін маңыздылығын түсінді. Аумақтарды зерттеу және егжей-тегжейлі карталар жасау тек ғылыми міндетке ғана емес, сонымен қатар аймақты империялық құрылымға бақылау мен интеграциялаудың стратегиялық құралына айналды. Карталар сыртқы саяси шешімдер қабылдауға негіз болды, бұл олардың империялық саясатты қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді.

Картаға түсіру және ресурстарды басқару: Бас штаб офицерлері жинаған нақты географиялық карталар ресейлік басқару мен аумақтың табиғи ресурстарына бақылау орнатудың маңызды құралына айналды. Бұл карталар ресурстарды тиімді бөлуге және пайдалануға мүмкіндік берді, бұл жаңа аймақтардың тұрақтылығы мен экономикалық дамуын сақтау үшін маңызды болды. Империя офицерлері мен әкімшілері жиналған деректерді ұзақ мерзімді басқару стратегияларын әзірлеу үшін пайдаланды.

Географияға негізделген дипломатиялық стратегиялар: генерал-губернатор Петр Капцевичтің іс-әрекетінің мысалы географиялық деректер мен карталарды пайдалану қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосудың дипломатиялық стратегиясын жасауға қалай көмектескенін көрсетеді. Карталар империялық шенеуніктерге аймақтық ерекшеліктер мен мәдени айырмашылықтарды жақсы түсінуге мүмкіндік берді, бұл жергілікті элиталармен бейбіт қарым-қатынас пен маңызды әскери қақтығыстарсыз интеграцияны қамтамасыз етті. Осылайша, картографиялық деректер икемді саяси шешімдерді әзірлеуге негіз болды.

Географиялық деректер дипломатиялық бәсекелестік құралы ретінде: Географиялық зерттеулер Ресей империясының Орталық Азиядағы ықпалы үшін Қытаймен дипломатиялық бәсекелестігінде де шешуші рөл атқарды. Егжей-тегжейлі карталар Ресейге аймақтағы позицияларын нығайтып қана қоймай, Қытай сияқты басқа державалардың әрекеттерін болжауға мүмкіндік берді, олар да өз ықпалын кеңейту үшін жергілікті көшбасшыларды пайдалануға тырысты. Географиялық деңгейдегі бұл бәсекелестік аймақтық үстемдік үшін күрестің маңызды элементіне айналды.

Географиялық деректерді пайдаланудағы тарихи параллельдер: Николай Красовскийдің мұрасын және оның "Сібір қырғыздарының аймағының" тұрғындары туралы зерттеулерін талдау географиялық деректер әкімшілік басқаруға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар халықтың мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін ескеретін басқару стратегиясын құруға көмектескенін көрсетеді. Деректерге негізделген басқарудың заманауи тәсілдері негізінен география мен картаға түсіру басқару шешімдері мен саяси стратегияларды әзірлеу үшін негіз құрған империялық Ресейдің тәсілдеріне ұқсайды.

Қорытынды

XVI ғасырдан бастап Ресей империясы жаңа жерлердің сәтті кеңеюі мен интеграциясы үшін аумақты нақты білудің маңыздылығын түсінді. Карталар тек зерттеу құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа аумақтарды қалай жақсы игеруге және басқаруға болатындығы туралы шешім қабылдайтын әкімшілер, әскери және саясаткерлер үшін маңызды ресурс болды.

Ресей империясының саяси стратегиясын құру үшін географиялық деректерді пайдалану тек аймақтық ғана емес, сонымен бірге жаһандық салдарға да әкелді. Орталық Азия дипломатиялық және саяси бәсекелестік өрісіне айналды. Бұл тұрғыда аймақтың нақты карталары мен географиялық ерекшеліктерін түсіну Еуразияның осы стратегиялық маңызды түйінінде ықпал ету үшін күрестің маңызды факторы болды.

Орталық Азияның географиялық зерттеулері көшпелі халықтардың мәдени және әлеуметтік құрылымының ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік берді, бұл басқаруға икемді және бейімделгіш көзқарасқа ықпал етті. Ресей аймаққа кіре отырып, империяның еуропалық бөліктерінде қолданылатын дәстүрлі әкімшілік тәсіл дала халықтарын басқаруға әрдайым қолайлы бола бермейтінін түсінді. Бұл факт жергілікті мәдениет пен географияны терең білуге негізделген бірегей басқару стратегияларын құруды талап етті.

География тек ғылыми зерттеулерді ғана емес, сонымен бірге империяның кеңею траекториясын, басқару әдістерін және көрші державалармен өзара әрекеттесу сипатын анықтай отырып, Орталық Азиядағы империялық саясатты қалыптастырды. Бұл деректердің тарихи маңыздылығын түсіну қазіргі кезде де өзекті болып табылады, өйткені дәл деректерді пайдалану да маңызды рөл атқаратын заманауи интеграция және басқару процестерімен параллельдер жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Абунагимова Л. Развитие картографии в России [Эл. ресурс]. https://pikabu.ru/story/razvitie_kartografii_v_rossii_11403747 [дата обращения: 12.08.2024]

Булатов В. Первый атлас Сибири (Семён Ульянович Ремезов) [Эл. ресурс]. <https://www.den-za-dnem.ru/page.php?article=929> [дата обращения: 10.07.2024]

К истории составления «Книги Большому чертежу» [Эл. ресурс]. https://drevlit.ru/docs/russia/XVII/1620-1640/Mezencov_A/text1.php [дата обращения: 23.08.2024]

Мармонтова Т.В., Тажибаев А.Т., Дроговоз А.И. Новый взгляд на старую эпоху: Казахская степь и Российская империя через призму статистики. Астана: ИП Булатов А.Ж., 2024. 192 с.

Красовский Н. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 16, ч. 3: Область сибирских киргизов / сост. Ген. штаба подполковник Красовский. СПб.: Главное управление Генерального штаба, 1868. 14 с.

Первооткрыватель земли Оренбургской [Эл. ресурс]. http://www.cbs-orisk.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5644&Itemid=2136 [дата обращения: 11.09.2024]

Сабитов Ж. Степная демократия и выборы в Великой степи [Эл. ресурс]. Vlast.kz. URL: <https://vlast.kz/avtory/15340-stepnaa-demokratia-i-vybory-v-velikoj-stepi.html> [дата обращения: 21.08.2024]

Словцов И. Я. Путевые записки во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области, в 1878 г. Омск: Типография Округного штаба, 1879. 125 с.

Федчина В.Н. Как создавалась карта Средней Азии. Москва: Наука, 1967. 132 с.

Ядринцев Н. М. Сибирь как колония: Географический, этнографический и исторический очерк. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 654 с. [Эл. ресурс]. URL: <http://prometeus.nsc.ru/elibrary/siberia/yadr1882.pdf> [дата обращения: 15.07.2024].

References:

- Abunagimova L. Razvitiye kartografii v Rossii [El. resurs]. https://pikabu.ru/story/razvitiye_kartografii_v_rossii_11403747 [date: 12.08.2024] (in Rus.)
- Bulatov V. Pervy atlas Sibiri (Semyon Ulyanovich Remezov) [El. resurs]. <https://www.denza-dnem.ru/page.php?article=929> [date: 10.07.2024] (in Rus.).
- Fedchina V.N. Kak sozdavalas karta Sredney Azii. Moskva: Nauka, 1967. 132 s. (in Rus.)
- Krasovsky N. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. T. 16, ch. 3: Oblast sibirskikh kirgizov / sost. Gen. shtaba podpolkovnik Krasovsky. SPb.: Glavnoye upravleniye Generalnogo shtaba, 1868. - 14 s. Razvitiye kartografii v Rossii [El. resurs]. https://pikabu.ru/story/razvitiye_kartografii_v_rossii_11403747 [date: 12.08.2024] (in Rus.).
- K istorii sostavleniya «Knigi Bolshomu chertezhu» [El. resurs]. https://drevlit.ru/docs/russia/XVII/1620-1640/Mezencov_A/text1.php [data obrashcheniya: 23.08.2024]. (in Rus.).
- Marmontova T.V., Tazhibayev A.T., Drogovoz A.I. Novy vzglyad na staruyu epokhu: Kazakhskaya step i Rossyskaya imperiya cherez prizmu statistiki. Astana: IP Bulatov A.Zh., 2024. 192 s. (in Rus.).
- Pervootkryvatel zemli Orenburgskoy [El. resurs]. http://www.cbs-orsk.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5644&Itemid=2136 [date: 11.09.2024] (in Rus.).
- Slovtsov I. Ya. Putevye zapiski vo vremya poyezdki v Kokchetavsky uyezd, Akmolinskoy oblasti, v 1878 g. - Omsk: Tipografiya Okruzhnogo shtaba, 1879. 125 s. (in Rus.).
- Sabitov Zh. Stepnaya demokratiya i vybory v Velikoy stepi [El. resurs]. Vlast.kz. URL: <https://vlast.kz/avtory/15340-stepnaa-demokratiya-i-vybory-v-velikoj-stepi.html> [date: 21.08.2024] (in Rus.).
- Yadrintsev N. M. Sibir kak koloniya: Geografichesky, etnografichesky i istorichesky ocherk. - SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1882. 654 s. [El. resurs]. URL: <http://prometeus.nsc.ru/elibrary/siberia/yadr1882.pdf> [date: 15.07.2024]. (in Rus.).

¹Кожирова С.Б. ²Шукыжанова А.Н.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова,
Алматы, Казахстан

²КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
E-mail: sbako@yandex.kz, aiym.shukizhanova@gmail.com

**ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: АРАБСКИЕ И РОССИЙСКИЕ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Аннотация. Центральная Азия – одна из немногих территорий, о которой сохранились географические, картографические материалы в различных странах мира. Это дает возможность проследить историю создания карты данной территории на протяжении длительного времени. Одной из интересных страниц в истории географических исследований Центральной Азии являются выдающиеся работы арабских и среднеазиатских ученых IX-XI вв. (аль Бируни, аль Хорезми). Исследования этих ученых сохранились в виде карт, которые имели вид чертежей, заполненных фигурами, обозначающими географические объекты. Основное внимание в статье уделено российским путешественникам, топографам, которым принадлежит важная роль в исследовании Центральной Азии.

Историческое внимание Российской империи к Центральной Азии было обусловлено её стратегическим положением и ключевой ролью в геополитике. С начала XVI века, когда

Российское государство начало экспансию на восток, Центральная Азия превратилась в важнейший регион для расширения имперских границ. Географические исследования и картографирование стали неотъемлемыми инструментами как для научных исследований, так и для администраторов, занимавшихся разработкой имперской политики в регионе.

Эти исследования имели не только академический, но и практический характер, обеспечивая российские власти точными данными о ландшафте, природных ресурсах и этническом составе населения. Российские администраторы, такие как генерал-губернаторы и военные руководители, активно использовали эти данные для создания эффективных политических стратегий по управлению и освоению степей. Карты, созданные в ходе многочисленных экспедиций, играли важную роль в планировании военных и дипломатических действий, а также в административных реформах, направленных на укрепление российского влияния в Центральной Азии.

Статья посвящена анализу роли географических исследований в формировании политики Российской империи в Центральной Азии в XIX веке. Внимание уделяется тому, как созданные карты и собранные географические данные использовались для стратегического планирования, административного управления и дипломатического взаимодействия с местными элитами. Особое внимание уделяется деятельности генерал-губернатора Петра Капцевича, чья политика мирного присоединения казахских земель основывалась на детализированных географических сведениях, что позволило укрепить российское влияние в регионе.

Благодарность: Данное исследование выполнено в рамках грантового проекта BR21882416 "Историческая география Центральной Азии»

Ключевые слова: география, картография, Центральная Азия, Российская империя, Петр Капцевич, политика, казахские степи, интеграция.

¹**Kozhirova S.B.** ²**Shukyshanova A.N.**

¹ *R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan*

² *Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: sbako@yandex.kz, aiym.shukizhanova@gmail.com

CENTRAL ASIA: ARAB AND RUSSIAN GEOGRAPHICAL RESEARCH

Abstract. Central Asia is one of the few territories about which geographical and cartographic materials have been preserved in various countries of the world. This makes it possible to trace the history of the creation of the map of this territory over a long period of time. One of the interesting pages in the history of geographical studies of Central Asia are the outstanding works of Arab and Central Asian scientists of the 9th-14th centuries (al-Biruni, al-Khwarizmi). The studies of these scientists have been preserved in the form of maps, which looked like drawings filled with figures denoting geographical objects. The main attention in the article is paid to Russian travelers, topographers, who played an important role in the study of Central Asia. The historical attention of the Russian Empire to Central Asia was due to its strategic position and crucial role in geopolitics. Since the beginning of the XVI century, when the Russian state began to expand to the East, Central Asia has become an important region for expanding imperial borders. Geographical research and mapping has become an indispensable tool for both scientific research and administrators involved in the development of imperial policies in the region. These studies were not only academic, but also practical in nature, providing the Russian authorities with accurate data on the landscape, natural resources and ethnic composition of the population. Russian administrators, such as

governors-general and military leaders, actively used this data to create effective political strategies for the management and development of the steppe. Maps created during numerous expeditions played an important role in the planning of military and diplomatic actions, as well as in administrative reforms aimed at strengthening Russian influence in Central Asia. The article is devoted to the analysis of the role of geographical research in the formation of the policy of the Russian Empire in Central Asia in the XIX century. The focus is on how the created maps and the geographic data collected were used for Strategic Planning, Administrative administration, and diplomatic relations with local elites. Special attention is paid to the activities of Governor-General Pyotr Kaptsevich, whose policy of peaceful annexation of Kazakh lands is based on detailed geographical data and thereby allowed to strengthen Russia's influence in the region.

Acknowledgements: This research was carried out within the framework of the grant project No. BR21882416 «Historical geography of Central Asia»

Keywords: geography, cartography, Central Asia, the Russian Empire, Peter Kaptsevich, politics, Kazakh steppes, integration.

Авторлар туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, қауымдастырылған профессор, PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кожирова Светлана Басиевна, д.полит.н., профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, ассоциированный профессор, PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kozhirova Svetlana Basievnna, Doctor of Political Sciences, Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Shukyzhanova Aiym Nurtasovna, Associate Professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 78.19.01

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.373](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.373)

Пилипчук Я.В.

Украинский государственный университет им. М. Драгоманова

Киев, Украина

E-mail: pylupchuk.yaroslav@gmail.com

ВОЕННОЕ ДЕЛО УЛУСА ДЖУЧИ (ЗОЛОТОЙ ОРДЫ)

Аннотация. Данная статья посвящена военному делу евразийской империи под названием Золотая Орда (Улус Джучи). Задача данной штудии – обобщить материалы, касающиеся военного дела Улус Джучи и выделить ее характерные черты. Новизной данного исследования является анализ военных действий прежде всего в Европе. В статье использованы методы факторного и диахронного анализа. Цель исследования реконструировать характерные черты военного дела Золотой Орды. Результаты исследования такие: 1) войско Улуса Джучи было в основном конным. Пехотные части комплектовались за счет войск союзников и васалов; 2) искусство осады в отличие от многих других кочевников в Улусе Джучи было достаточно развито, что, однако, не исключало применения традиционных кочевнических тактических действий во время осады; 3) вооружение кипчаков сочетало в себе монгольские и местные кипчацкие черты. Вооружение лёгкого татарского всадника принципиально не отличалось от более ранних кочевников. Структура войск Улуса Джучи была более сложной, чем у кыпчаков, печенегов и огузов. Это было связано с большей численностью воинов, более сложной общественной иерархией и значительно большей по географическому охвату территории; 4) во время стычки с войском, состоявшим из всадников, татары применяли типичные кочевнические тактические приемы.

Ключевые слова: Улус Джучи, осада, татары, конница, пехота, войско, вооружение.

Введение

Одним из до сих пор мало освещенных вопросов военной истории является военное дело Улуса Джучи. Задача данной штудии – обобщить материалы, касающиеся военного дела Улус Джучи и выделить ее характерные черты. Новизной данного исследования является анализ военных действий прежде всего в Европе. В статье использованы методы факторного и диахронного анализа. Цель исследования реконструировать характерные черты военного дела Золотой Орды. Есть свидетельства европейских, славянских мусульманских, китайских и собственно монгольских источников. Но, несмотря на широкую источниковую базу, данная проблематика стала предметом научных студий сравнительно недавно Среди исследователей военной истории Улуса Джучи необходимо выкормить И. Измайлова и М. Горелик (Измайлов, 2011; Измайлов, 2009а; Измайлов, 2009б; Измайлов, 2009в; Горелик, 2002; Горелик, Измайлов, 2009).

Обсуждение

Улус Джучи, который более известен под названием Золотая Орда, был одним из самых мощных государств своего времени. В администрировании и военном деле это государство унаследовало традиции Великой Монгольской империи. Улус Джучи окончательно отделился от имперского центра только во время правления хана Мунке-Тимура. В управлении объединялись монгольские и мусульманские традиции. Основой государственного строя была улусная система (Трепавлов, 2009а: 170-176; Трепавлов, 2009б: 177–186). Порядок татарского войска на поле боя представлял собой пятичленную, а иногда

и семичленную систему построения корпусов из нескольких десятков тысяч воинов – кул. Кул состоял из авангарда (эртоула), двух крыльев (бараункар и джаункар), центра и резерва. Иногда выделялись передовые части – караул, арьергард – сургавил и фланговая охрана. Все кулы состояли из более мелких подразделений – кошунов. Кошуны делились на меньшие тактические единицы – туги (знамена). Знамена делились на меньшие тактические единицы – копыя. Для того чтобы войском было легче управлять, использовались флаги и штандарты, а также сигнальные трубы и барабаны [Измайлов 2009б, с. 424]. Воины спланивались вокруг флагов и штандартов. Хан имел штандарт из девяти лошадиных хвостов, командующий войском – штандарт из семи лошадиных хвостов, командующий кулом – штандарт из пяти лошадиных хвостов, командующий кошуном – штандарт из трех лошадиных хвостов. Флаги отличались размером и цветом. Каждое подразделение имело знамя своего командующего (Измайлов 2009б: 424–425). Верхушку командования войском составляла знать. Главными считались хан и царевичи-огланы. Это были члены Золотого Рода (правлящей династии Чингизидов). Далее в военной и общественной иерархии шли улус-беки и даруга-беки. В командный состав также входили эмиры тысяч, сотен и десятков. Структура войска была организована по десятичному принципу. Сто тысяч воинов называлось тут или тул (флаг), десять тысяч – томан (тумен, тьма), тысяча – мин, сотня – юз, десяток – он (Горелик, 2011: 410).

Войска в походе двигались колоннами с охраной, которая выдвигалась далеко вперед в сторону и вперед от наступающего войска. Передовые разъезды иногда находились в нескольких днях пути от основных сил войска [Измайлов, 2009а: 413–414]. Центр войск гарантировал прочность порядка и окружался турами и фашинами. Бой начинал авангард, а фланги совершали маневры. В бой последовательно вводились кошуны легкой и тяжелой кавалерии с целью пробить фронт врага. Татарские фланговые кошуны побеждали контингенты врага на флангах и окружали его [Измайлов, 2009б: 425]. Пример того, как действовали татары в полевой битве, как раз иллюстрирует пример битвы на реке Ворскла. Войска Витаутаса (Витовта) были разделены на несколько тактических единиц. Впереди были пушки и пешие стрелки. Позади и с флангов находилась литовско-польская конница. Войско Эдиге (Идегея) состояло из трех тактических единиц. Легкая конница татар начала бой засыпав противника стрелами. Отвечая татарам, навстречу центру врага вышли конные отряды крестоносцев, поддерживаемые пешими полками. С обеих сторон в бой вводились новые и новые подразделения. Сражение было ожесточенным и в нем принимало участие много подразделений татарского и польско-литовского войска. Эдиге использовал традиционный кочевнический тактический прием. В разгар сражения татарские войска начали отступать. Это было притворное отступление, но достаточно убедительное для того, чтобы Витовт поверил в свою победу. Бросив в бой последние силы, Витовт обнажил фланги и оставил беззащитной пехоту. По ней сразу с флангов ударили кошуны, которые до этого оставались в резерве Эдиге. Фактически литовско-польское войско было оцеплено со всех сторон. Татары применили тактический прием тулгана. Среди окруженных началась паника. Ценой значительных потерь Тохтамыш и Витовт вышли из оцепления, но битва была уже проиграна (Черкас, 2011: 48-49; Измайлов, 1993).

По традиционной тактике кочевников авангард лучников обстреливал противника на расстоянии. Татары двигались при этом не шеренгой, а кругом для того, чтобы не прекращать обстрел лав врага. Лучники стреляли из выгодного состояния – в сторону вперед и назад. Когда враг сокращал расстояние и стремился войти в прямой контакт, то конные лучники применяли тактику притворного бегства. Отступая, они продолжали обстреливать противника. Своих лошадей татары учили вести себя так, чтобы при отступлении уходить из стороны в сторону, то есть они должны были уклоняться от стрел противника. Татарские лучники имели 30 маленьких стрел и 30 больших стрел. Во время такого боя татары

наносили врагу заметные потери в то время как их собственные потери были минимальными, если только у противника не было более искусных лучников (Измайлов, 2009б: 425-427; Горелик, 2002: 30).

После того, как лучники покидали поле боя против врага, чьи скамьи уже проредили лучники, в бой вступали латники с копьями, саблями, костенями и топорами. Лучники в это время пополняли запасы стрел и возвращались в бой. Латники в то время наносили таранный удар. Перед этим они выстраивались в одну или две лавы. Если татары побеждали в схватке, отступающего врага преследовали свежие резервные кошуны. В ходе преследования татары уничтожали всех своих врагов. Целью преследования была задача наибольших потерь врагу (Измайлов, 2009б: 427–428).

Противостоять татарам в открытом бою было возможно. Один из таких приемов был использован еще Данилом Галицким. Он состоял в том, чтобы войско по фронту разделить на несколько тактических единиц. Это увеличивало фронт и давало возможность для фланговых контратак. Фланги галицко-волынского войска в этих случаях должны были опираться на естественные преграды. Ольгерд выстроил свое войско полукругом (Черкас 2011: 44-45).

Монголы, а позже татары Золотой Орды использовали осадную технику. По более распространенной терминологии это были катапульты типа манджаник. Кроме них использовались средние катапульты – аррада и самострелы, обстреливавшие стены зарядами из нефти [Измайлов 2009б, с. 428, 430]. Чингизиды вели осаду по всем законам военной науки. Обстрел фортификаций противника продолжался несколько дней. Катапульты должны были разрушить или значительно повредить стены вражеских городов и крепостей. Необходимо было уничтожить как можно больше защитников на заборлах и подавить огневые точки противника. После этого начинался штурм. Татары засыпали рвы хворостом, а затем к стенам подставляли стремянки или проходили через брешь в стенах в город (Измайлов 2009б: 429–430). Когда же не было возможности использовать осадную технику, татарские лучники обстреливали стены вражеских городов. Также использовалась блокировка городов (Измайлов 2009б: 428–429).

Однако, не всегда наличие осадной техники обеспечивало получение города. Да, прицельному обстрелу могли помешать природные условия. Во время осады Луцка войска Курумьши не могли вести прицельного сильного ветра [Ипатьевская 1962, с. 842]. Во время осады Холма обретеню города помешала контратака жителей города и дружины князя Даниила Романовича (Ипатьевская 1962: 840–841).

Тактика противостояния войскам Джучидов, опираясь на сеть крепостей, сработала в 1285 г. во время похода Тулабуги и Ногая против Венгрии. Для Тулабуги кампания началась успешно. Джучидские войска атаковали Потисье. По данным Яноша Туроци, авторов «Иллюстрированной» и «Дубницкой» хроник, Петра Ранзания и составителя «Густынской летописи» монголы дошли до Пешта. Венгры с самого начала выбрали защитную тактику. Похоже, Тулабуга должен был соединиться с войсками Ногая в Трансильвании. Ногай саботировал поход и отступил в степи через Брашов. Войска Джучидов под руководством Тулабуги завоевали Быстрице, Окна-Дезулуй, Клуж-Менештур, Турду, Окнеле-Турзии, Риметя-Траскеулуй. Но трансильванские саксы, секеи и влахи эффективно противостояли им. Из опорных пунктов в Трансильвании они наносили удары по коммуникациям и самому войску Тулабуги. К тому же, походу не способствовала погода. От холода гибло войско, а кони не могли добыть себе корму. Джучиды были вынуждены отступить из Трансильвании (Ипатьевская, 1962: 888–891; *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1766: 189, 471; Spinei 1986: 121-122; Селеджан 2005: 160-161; Бабенко 2003: 77–83; Параска 1981: 46–47; Тизенгаузен 1844: 106; Измайлов 2009: 523–524; Hammer-Purgstall 1840: 264; Spuler 1943: 66–67; Chtonicon

picum 1883: 226; Chronicon Dubnicense 1884: 107; Jackson 2005: 207–208; Веселовский 1922: 33–34).

Аналогичную тактику применяли волыньские Романовичи. Когда Бурундай находился с войском в Волынской земле, он опасался совершать осаду Холма, помня о неудаче Курумьши под этим городом и Луцком (Ипатьевская, 1962: 850–852). Так же Тулабуга не решился атаковать Львов во времена правления короля Льва (Ипатьевская, 1962: 897–899). Эффективна была и оборона литовцами городов Новогрудок и Гродно от войск Романовичей и отрядов Джучидов в 1275–1277 г. (Ипатьевская, 1962: 871–873, 876–878; Dubonis, 2009: 115–120, 239–240). Поляки, опираясь на свои крепости, не позволили взять Джучидам ни одного большого города во время похода 1287 г. (Грушевский, 1993а: 97; Ипатьевская 1962: 893–895, 898–902 Monumenta Poloniae Historia, 1872: 852, 940; Monumenta Poloniae Historia, 1878: 51, 76; Spuler, 1943: 67; Hammer-Purgstall, 1840: 264; Измайлов, 2009в: 524). Аналогично закончился татарский поход 1340–1341 гг. против Польши (Грушевский, 1993а: 122; Грушевский, 1993б: 21–24, 435–438; Черкас, 2011: 30; Spuler, 1943: 98). Войско Улуса Джучи не имело такого успеха в получении городов как общеимперское монгольское войско во время «Великого Западного похода». Тайной успеха монголов было то, что они окружали свой лагерь плетнем и валом. Этот прием был использован Бурундаем во время осады Сандомира в 1259 г. (Ипатьевская, 1962, с. 852–855). Во время осады города татары могли использовать и биологическое оружие. При помощи осадной техники татары обстреляли Каффу трупами умерших от чумы людей. В результате количество защитников города значительно уменьшилось (Гутнов, 2011).

На территории Волжской Болгарии в составе Улуса Джучи города защищались стенами. Наличие стен в татарских городах зафиксировал Мацей Стрыйковский. Он указывал, что видел остатки стен золотоордынского города Торговица. Для обороны городов использовались аркбаллисты, катапульты, а также ручные пушки – тьюфенки. Тьюфенки (тьюфяки) широко применялись европейцами и азиатами в XIV в. (Губайдуллин, Измайлов, 2009: 405–408).

Основным видом войск, которое осуществляло военные операции, была конница. Легкая конница главным образом была вооружена лугами и стрелами. Доспех состоял из кожаного панциря и шлема. Легковооруженные воины составляли основную массу воинов. Они начинали сражение и обстреливали противника. Легковооруженные всадники прикрывали атаку тяжеловооруженных всадников. Из легкой конницы комплектовался караул (авангард). Знатные люди, кроме кольчуги, использовали ламелярные пластинчатые и кожаные доспехи, чешуйчатый доспех, байданы – кольчуги с плоскими кольцами, куяки – бригадины и другие виды доспехов. Шлем, как правило, был сфероконечным и был изготовлен из железа. На конечности надевались наручи и поножи. В вооружение знати входили сабли, мечи, палаши, пики, булавы-клевцы, перначи, топоры-клевцы (Измайлов, 2009а: 417–419).

Вооружение татар делилось на оружие дистанционного и оружие ближнего боя. К оружию дистанционного боя относились луга и стрелы. Основным оружием золотоордынских воинов был лук монгольского типа. Они отличались наличием особых костяных накладок – срединной фронтальной и срединных боковых. Наряду с «монгольским» типом лука использовался и сложносоставной лук «ближневосточного» типа, который впоследствии стал доминировать среди вооружения воинов Улуса Джучи. Наконечники стрел имели несколько типов: нарезные, в виде листа кунжута, с двумя рогами, бронебойные. Также применялись киргизские трехлопасные с отверстиями и чжурчженские долотообразные наконечники. К эпохе Токтамыша количество и разнообразие типов наконечников уменьшается. Наконечники стрел также уменьшаются в размерах. Наиболее

распространенным типом становится наконечник удлиненно-треугольной формы. Стрелы содержались в колчанах [Горелик, Измайлов, 2009: 397–398].

К оружию ближнего боя принадлежали мечи, палаши, сабли, ножи, копья. Сабля получила наибольшее распространение среди кочевников, поскольку была легкой в использовании. Клинки изготавливали из дамасской стали. Копья использовали татарские латники, наносившие таранный удар. Ударное оружие состояло из булавы, пернача или кистеня. Этим оружием можно было ошеломить врага. С такой же целью использовался боевой топор (Горелик, Измайлов, 2009: 398–402).

По масштабам деталей доспехи разделялись на ламеллярные (с мелких пластин) и ламинарные (с больших пластин). По способу прикрепления доспехи делились на те, что из пластин, и те, которые назывались чешуйчатыми. В пластинчатых доспехах пластины соединялись с помощью кожаных ремней. Для доспехов из чешуйчатых доспехов было характерно соединение пластин с матерчатым и кожаным основанием с помощью застежек. Куяки-бригандины характеризовались тем, что изготавливались из пластин большого размера, которые застежками соединялись с кожаным и матерчатым основанием. Все типы доспехов состояли из нагрудника и наспинника, которые соединялись между собой боковинами, длина которых доходила до бедер и соединялись между собой на плечах и на боку. Для доспехов также были характерны специальные рюкзаки, длинный подол, а также пластинчатая защита горла и лица. В XIII в. воины Золотой Орды широко применяли ламеллярный доспех, а в XIV в. кольчуга уже применялась, как нижний доспех, а верхним доспехом был ламеллярный доспех. В конце XIV ст. на смену им пришел кольчато-пластинчатый доспех – бехтер. Этот доспех был ценным и потому его могли себе позволить только состоятельные люди. Наиболее распространенным доспехом стал чешуйчатый доспех – куяк. Получили распространение наручи и настегоники. Поножи прикреплялись к оборудованию кольчужными соединениями. Лицо защищалось с помощью полумаски или маски в форме лица. Щит в начале истории Улуса Джучи изготавливался из деревянных прутьев, но в результате контакта с европейцами его начали оковывать железом (Горелик, Измайлов, 2009: 402–405; Горелик, 2002: 24–28).

Основной целью военных действий было оцепление и уничтожение главных сил врага. На маневрах, предшествовавших войне, отработывались оперативно-тактическая схема согласованных действий по окружению противника. Во время наступления кочевники рассредоточивали свои силы на несколько больших групп. Основной формой противодействия кочевому противнику было нападение, которое осуществлялось по принципу характерному для облавной охоты. Войска охватывали врага или в круг или в окружение (Кушкубаев, 2009: 81–84). Таковы были практически все войны в степях. Амир Тимур (Тамерлан) во время войн с Тохтамышем и монголы при завоевании просторов Дешт-и Кыпчак использовали именно такую тактику. Ее должны были использовать Джучиды во время своих междоусобных войн.

Широкая и открытая местность предоставляла необходимое пространство для маневров. Однако для таких операций были необходимы большие силы, которые у монголов эпохи Чингис-хана и его преемников обычно не было. Войска растягивались на десятки и сотни километров. Чтобы не быть окруженными, защищавшиеся должны были отступить значительными массами, чтобы не быть окруженными и перебитыми (Кушкумбаев, 2009: 91). Если отступающие не замыкались на ограниченной территории, то во время облавы они противодействовали атакующим совершая неожиданные набеги. Это был классический прием партизанской войны (Кушкумбаев, 2009: 92–94).

Обычно бой между кочевниками начинался перестрелкой, и только потом они переходили к переднему столкновению. Примером великой битвы в степях было Калкское сражение. Легкая конница кипчаков и обеих сторон обменялась выстрелами. После этого в

бой вступила тяжкая конница русино-кыпчакского войска. Дружинники Мстислава Удалого, Даниила Галицкого, Олега Курского и кыпчацких вождей бросились преследовать противника, надеясь первым же ударом рассеять его ряды. Легкие монгольские притворно отступили. Русины и кыпчаки во время преследования понесли значительные потери и ранения. Однако и легкая конница монголов была смята русинами в рукопашной. В решающий момент боя подразделения монгольской тяжелой конницы вступили в бой (НПЛ, 1950: 62–63, 265–267; Лавентьевская, 1962: 503–509; Ипатьевская, 1962: 743–745 Горелик 2002: 30).

В ближнем бою монгольские всадники могли противопоставить русинам и кыпчакам мечи, палаши и большей частью сабли. В Калкской битве удар тяжелой конницы решил судьбу битвы. Субедей-багатур использовал классический кочевнический маневр (удар по флангам противника). Кошуны, до этого не участвовавшие в битве, ударили по флангам войска русинов и кыпчаков. Атака тяжелой конницы была направлена не на несколько точек, а на одно основное направление. Нападение сомкнутыми рядами должно было нанести мощный удар и внести смятение в ряды противника. Окруженные монголами с нескольких сторон Рюриковичи и кыпчакские предводители запаниковали и начали отступать (Горелик, 2002: 28–31). Разрозненность действий и отсутствие единства Рюриковичей позволило монголам победить в битве (НПЛ, 1950: 62–63, 265–267; Лавентьевская, 1962, с. 743–745). На стороне монголов сыграла и их стратегия привлечения других кочевников в ряды своего войска. Восточные кыпчаки и канглы, переходившие на сторону монголов, знали театр боевых действий и лишали еще продолжавших сопротивление кыпчаков преимущества в маневренности (Кадырбаев, 1990: 98–102; Кычанов, 1965: 59–65). Не зря Субедей включил в свой войска керейтов, наемников, меркитов и восточных кыпчаков (Храпачевский, 2004: 500–501).

Для действий в Дешт-и Кыпчак большое значение имела оперативность действий. Необходимо было нанести неожиданный удар, пока противник еще не успел отступить. Вспомогательные отряды из кочевых союзников позволяли оцепить врага и начать бой, а с подходом основных сил уничтожить противников. Для эпохи, когда монголы совершали разведывательные походы в Дашт-и Кыпчак были характерны великие сражения. В китайских источниках упомянуто по крайней мере три больших столкновения с кыпчаками. Это были битвы в горной долине Юй-Юй, на реке Буцзу и на реке Алицзы (Калка) (Сокровенное сказание, 2002: 94–96; Кычанов, 1965: 59–65; Храпачевский, 2004: 498–500 Pelliot, Hambis, 1951: 96–98, 102–103). Грузинский летописец также указывал на многочисленные стычки между монголами и кыпчаками (Цулая, 1981).

Включение в состав монгольского войска мусульманских и китайских отрядов, в том числе с осадной осадой лишало их одного из основных козырей – скорости маневра. По свидетельству Джувейни при войске Мунке были инженеры и ремесленники [Тизенгаузен, 1941: 24]. Монгольское войско в «Великом Западном походе» уступало в подвижности легкой коннице кыпчаков и куманов. Стратегия монголов во время «Великого Западного похода» претерпела эволюцию. Ни о каких великих битвах по инициативе кыпчаков уже не могло идти речи. Для этого времени было характерно захват в плен кыпчакских вождей. Обремененные осадной техникой основные монгольские силы не могли действовать оперативно, поэтому операции против кыпчаков поручались командующим кавалерийских корпусов (туменов), которые осуществляли облавы (Тизенгаузен, 1941: 24, 35–36).

Численность войск Золотой Орды не была постоянной. Послы хана Джанибека во время посольства в Каир указывали, что татарское войско насчитывает 700 тыс. Рашид ад-Дин указывал, что войска Токты и Ногая составляли по 30 туменов. Марко Поло указывал, что у Тохты было войско из 20 туменов, а у Ногая из 15 туменов. Хронисты указывали, что во время войны с Хулагуидами войско татар составляло 300 тыс. Такая же оценка сил

Джанибек-хана во время похода в Азербайджан была и у автора «Тарих-и Шейх Увейс». По мнению Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мысри войско Токты и Ногая составляло по 200 тыс. По свидетельству ал-Калкашанди, Ал-Умари, ал-Асади указывали на то, что они составляли 250 тыс. Ал-Айни указывал, что войско Токты насчитывало 150 тыс. У Узбека было 17 эмиров, управлявших туменами. Во время похода в Азербайджан эмир Узбека Иса-Куркуз командовал 8 туменами. Полководцы Токтамышы во время похода в эту же страну собрали 9 туменов. Корпус Ногая в войне с Хулагуидами вообще насчитывал 5 туменов. При этом в армии были не только монголы и татары, но и представители зависимых и подвластных народов (Тизенгаузен, 1884: 74, 111, 152, 174, 206, 229, 240, 446, 448, 514, 521; Тизенгаузен, 1941: 71, 83, 100, 102, 109, 151; Измайлов, 2009а: 415–416; Марко Поло, 2005: 408–409). По нашему мнению, прав был Ибн Баттута, оценивший силы Улуса Джучи в 17 туменов (Тизенгаузен, 1884: 299). Это был мобилизационный максимум, который при необходимости мог выставить хан Улусу Джучи. По количеству воинов татары значительно превосходили все армии в свое время.

Необходимо учитывать, что кроме татарских сил в войне использовались войска союзников и вассалов. Наличие этих контингентов во время похода позволяло уменьшить потери татарских войск, а также компенсировать недостаток квалифицированной пехоты. Также широко применялась и тяжелая конница союзных войск. В 1277 г. при осаде Джулата (Деякова славянских летописей) были использованы отряды из Северо-Восточной Руси [Почекаев 2010: 38]. Во время похода Бурундая в Польшу и Литву в 1259–1260 гг. войскам Улуса Джучи помогали контингенты из Галиции и Волыни (Ипатьевская, 1962: 847, 852-855; Великая хроника, 1987: Глава 130; Егоров, 1985: 188-189; Измайлов, 2009в: 521-522; Щавелевой, 1978: 310; Порсин, 2010: 156; Monumenta Poloniae Historia, 1872: 806–807, 839, 878; Monumenta Poloniae Historia, 1878: 73–75, 133, 170). Войска, которые в 1275 и 1277 гг. совершили поход против Литвы состояли из воинов русинских княжеств. Судьба джучидских контингентов во время этих вторжений была незначительной (Ипатьевская, 1962: 871-873, 876-878; Dubonis, 2009: 115–129, 239–240; Егоров, 1985: 189-190; Измайлов, 2009в: 522–523). На западе масштабностью отличились только походы 1285-1287 гг., когда в походе против венгров и поляков приняли участие Ногай и Телебуга (Ипатьевская, 1962: 888-891; Бабенко, 2003: 77-83; Параска, 1981: 46–48; Тизенгаузен, 1884: 106; Измайлов, 2009: 523–524). Войска русинов принимали участие и в походах полководцев Узбека против поляков в 1337 г. (Грушевский, 1993а: 131; Измайлов, 2009: 525; Monumenta Poloniae Historia 1878: 78). Среди войск Улуса Джучи были не только русины, но и аланы и черкесы. Георгий Пахимер и Никифор Григора указывали, что среди народов покоренных монголами, кроме борисфенитов (русинов), были еще и аланы, зихи (черкесы), готфы (крымские готы) (Никифор Григора, 1862: 34-35; Георгий Пахимер, 1862: 316–317).

Выводы

Итак, мы пришли к следующим выводам: 1) войско Улуса Джучи было в основном конным. Пехотные части комплектовались за счет войск союзников и васалов; 2) искусство осады в отличие от многих других кочевников в Улусе Джучи было достаточно развито, что однако не исключало применения традиционных кочевнических тактических действий во время осады; 3) вооружение кипчаков сочетало в себе монгольские и местные кипчацкие черты. Вооружение лёгкого татарского всадника принципиально не отличалось от более ранних кочевников. Структура войск Улуса Джучи была более сложной, чем у кипчаков, печенегов и огузов. Это было связано с большей численностью воинов, более сложной общественной иерархией и значительно большей по географическому охвату территории; 4) во время стычки с войском, состоявшим из всадников, татары применяли типичные кочевнические тактические приемы.

Литература:

Бабенко Р. Спільні воєнні кампанії Південно-Західної Русі та золотоординських ханів в останній чверті XIII ст. // Воєнна історія. К., 2003. № 1. С. 77–83.

Великая хроника [О Польше, Руси их соседях XI- XIII вв.]. Под ред. В.Л. Янина. Москва: Наука, 1987. 259 с. [Эл. ресурс] http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frametext5.htm [Дата обращения: 22.01.2024].

Георгия Пахимера. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг / Под ред. проф. Карпова. Т.1. (царствование Михаила Палеолога. 1255-1282). СПб.: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1862. XXI. 526 с.

Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв. Воинское искусство, снаряжение, оружие. Москва: Восточный горизонт, 2002. 84 с.

Горелик М., Измайлов И. Вооружение // История татар. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 396–405.

Губайдуллин А., Измайлов И. Военное зодчество // История татар. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 405–408.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. К.: Наукова думка, 1993. 586 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.4. К.: Наукова думка, 1993. 544 с.

Гутнов Ф. Северный Кавказ в золотоординский период: основные проблемы экономики // Дарьял. 2011. № 5. [Эл. ресурс] http://www.darial-online.ru:82/2011_5/gutnov.shtml [Дата обращения: 22.01.2024]

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1985. 245 с.

Измайлов И. Битва на Ворскле. 1399. Звёздный час эмира Идегея... // Цейхгауз. 1993. № 3 [Эл. ресурс] http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html [Дата обращения: 22.01.2024].

Измайлов И. Организация войска // История татар. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 409–421.

Измайлов И. Военное искусство // История татар. Т.3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 422–431

Измайлов И. Л. Войны на Западе. Польша и Литва // История татар. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 518–529

Измайлов И. Военная организация Улуса Джучи // Батыр. – №1: Традиционная военная культура народов Евразии. Казань: Фонд Марджани, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Институт востоковедения РАН, Государственный музей Востока, 2011. С. 5–15.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное Собрание Русских Летописей. Т.2. М.: Восточная литература, 1962. XVI. 938, 87, IV с.

Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. Алма-Ата: Ғылым, 1990 160 с.

Кушкумбаев А. К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. Кокшетау: Келешек-2030, 2009. 170 с.

Кычанов Е. И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях кыргызов в XIII в. // Известия Академии наук Киргизской ССР. 1965. V. 1. С. 59–65 [Электронный ресурс] <http://www.kyrgyz.ru/?page=76> [Дата обращения: 22.01.2024]

Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // Полное собрание русских летописей. Т.1. Москва: Восточная литература, 1962. VIII. 578 с.

Марко Поло. Книга о разнообразии мира / Пер. И. Минаева. Предисл. и коммент. Л. Яковлева. М.: ЭКСМО, 2005. 480 с.

Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева Т.1. (1204-1341). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1862. XVI. 564 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 640 с.

Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. Кишинев: Штиинца, 1981. 178 с.

Порсин А.А. Политика Золотой Орды в Восточной и Южной Европе в 50-х – 70-х годах XIII века // Золотоордынская цивилизация. Вып. 3. Казань: Фэн. С. 155–166.

Почекаев Р. Ю. Русские войска в золотоордынских военных кампаниях (к вопросу о статусе вассальных правителей в государствах Чингизидов) // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2010. Вып. 3. С. 36–44.

Сокровенное сказание монголов / Пер. С.А. Козина. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2002. 156 с.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург: Издано на иждивении С.Г. Строганова, 1884. XVI. 563 с.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 305 с.

Трепавлов В. В. Образование и политическая история Улуса Джучи до 1266 г. // История татар. Т.3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 170–176.

Трепавлов В. В. Государственный строй Улуса Джучи // История татар. Т.3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 177–186.

Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: ООО Издательство Аст: ОАО ВЗОИ, 2004. 557 с.

Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.): науково-популярне видання. К.: Темпора, 2011. 144 с.

Цулая Г. В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции // Летописи и хроники: Сб. статей: 1980 г. В.Н. Татищев и изучение русского летописания / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1981. [Эл. ресурс] http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm [Дата обращения: 22.01.2024].

Щавелева Н.И. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва: Наука, 1978. С. 307–314.

Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 3. Quinque-Ecclesiis: [s. n.], 1884. S. 1–207.

Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae: [s. n.], 1883. S. 100–245.

- Dubonis A. Traidenis: monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. 241 p.
- Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1840. L, 683 s.
- Jackson P. The mongols and the West. Harlow: Pearson Education, 2005. 414 p.
- Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski wydal August Bielowski. Lwow: Nakładem Wlasnym, 1872. T. 2. [Эл. ресурс] <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=17159&from=publication> [Дата обращения: 22.01.2024].
- Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski wydal August Bielowski. Lwow: Nakładem Akademii umiejtności, 1878. T. 3. [Эл. ресурс] <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=17255&from=publication> [Дата обращения: 22.01.2024].
- Paul Pelliot, Louis Hambis. Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou / Traduit et annote par Paul Pelliot et Louis Hambis. Leiden: E.J. Brill, 1951. XXVII. 485 p.
- Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima. Vindibonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Biblioplae, MDCCLXVI (1766). [Эл. ресурс] <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf> [Дата обращения: 22.01.2024].
- Spinei V. Moldavia in the 11th-14th Centuries. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986. 277 p.
- Spuler B. Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502. Leipzig: O. Harrasowitz Verlag, 1943. 554 s.

References:

- Babenko R. Spil'ni voenni kampaniyi Pivdenno-Zahidnoyi Rusi ta zolotoordins'kih haniv v ostannij chverti XIII st. [Common military campaigns of the Ancient Rus and the Golden Ordian khans in the last quarter of the 13th century] // Voenna istoriya [The Military History]. K., 2003. № 1. P. 77–83 (in Ukr.)
- Velikaja hronika [O Pol'she, Rusi ih sosedjah XI–XIII vv.] [Great Chronicle [About Poland, Rus' and their neighbors in the 11–13th centuries]]. Pod red. V.L. Janina. M.: Nauka, 1987. 259 p. [Elektronnyj resurs] http://www.vostlit.info/Texts/rus/Chron_Pol_majoris/frametext5.htm [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Rus.)
- Georgija Pahimera. Istorija o Mihaile i Andronike Paleologah. Trinadcat' knig / Pod red. prof. Karpova. T.1. (carstvovanie Mihaila Paleologa. 1255–1282) [The History of Michael and Andronicus Palaeologus. Thirteen Books. Vol. 1. (reign of Michael Palaeologus. 1255-1282)]. SPb.: S-Peterburskaja Duhovnaja Akademija, 1862. XXI, 526 p. (in Rus.)
- Gorelik M.V. Armii mongolo-tatar X-XIV vv. Voinskoe iskusstvo, snarjazhenie, oruzhie [Mongol-Tatar armies of the 10th – 14th centuries. Warfare, equipment, weapons]. Moskva: Vostochnyj gorizont, 2002. 84 p. (in Rus.)
- Gorelik M., Izmajlov I. Vooruzhenie [Weapons] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII – seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century] Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 396–405. (in Rus.)
- Gubajdullin A., Izmajlov I. Voennoe zodchestvo [Military architecture] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII- seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century] Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 405–408. (in Rus.)

Grushevs'kij M.S. Istorija Ukrayiny-Rusi [History of Ukraine-Rus]. T. 3. K.: Naukova dumka, 1993. 586 p. (in Rus.)

Grushevs'kij M.S. Istorija Ukrayiny-Rusi [History of Ukraine-Rus]. Vol. 4. K.: Naukova dumka, 1993. 544 p. (in Rus.)

Gutnov F. Severnyj Kavkaz v zolotoordynskij period: osnovnye problemy jekonomiki [The North Caucasus in the Golden Horde period: the main problems of the economy] // Dar'jal [The Darial] 2011. № 5. [Jelektronnyj resurs] http://www.darial-online.ru:82/2011_5/gutnov.shtml [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Rus.)

Egorov V.L. Istoricheskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII-XIV vv. [Historical geography of the Golden Horde in the 13th-14th centuries] M.: Nauka, 1985. 245 p. (in Rus.)

Izmajlov I. Bitva na Vorskle. 1399. Zvjozdnyj chas jemira Idegeja... [The Battle on the Vorskla. 1399. Emir Idegei's Finest Hour...] // Cejhgauz [Zeihhaus]. 1993. № 3 [Jelektronnyj resurs] http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Rus.)

Izmajlov I. Organizacija vojska [Organization of the army] // Istorija tatar. T. 3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII – seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century] Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 409–421. (in Rus.)

Izmajlov I. Voennoe iskusstvo [Warfare] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII – seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century] Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 422–431 (in Rus.)

Izmajlov I. L. Vojny na Zapade. Pol'sha i Litva [Wars in the West. Poland and Lithuania] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII – seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century]. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009 P. 518–529 (in Rus.)

Izmajlov I. Voennaja organizacija Ulusa Dzhuchi [Organization of the army of Golden Horde] // Batyr [Batir]. 2011. № 1. P. 5–15 (in Rus.)

Ipat'evskaja letopis'/ Vosproizvedenie teksta izdaniya 1908 g. [Hypatian Codex/ Reproduction of the text of the 1908 edition] // Polnoe Sobranie Russkih Letopisej [Complete Collection of Russian Chronicles.].T. 2. M.: Vostochnaja literatura, 1962. XVI. 938, 87, IV p. (in Rus.)

Kadyrbaev A.Sh. Tjurki i irancy v Kitae i Central'noj Azii XIII –XIV vv. [Turks and Iranians in China and Central Asia in the 13th – 14th centuries] A.-A.: Gylym , 1990 160 p. (in Rus.)

Kushkumbaev A. K. Institut oblavnyh ohot i voennoe delo kochevnikov Central'noj Azii. Sravnitel'no-istoricheskoe issledovanie [Institute of Roundup Hunts and Military Science of the Nomads of Central Asia.]. Kokshetau: Keleshek-2030, 2009. 170 s. (in Rus.)

Kychanov E. I. Svedenija v "Juan'-shi" o pereselenijah kyrgyzov v XIII v. [Information in the "Yuan-shi" on the Migrations of the Kyrgyz in the 13th century] // Izvestija Akademii nauk Kirgizskoj SSR [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kirghiz SSR.]. 1965. V/ 1. P. 59-65 [Jelektronnyj resurs] <http://www.kyrgyz.ru/?page=76> [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Rus.)

Lavrent'evskaja i Suzdal'skaja letopis' po Akademicheskomu spisku/ Pod. red. akad. E. F. Karskogo. Vosproizvedenie teksta izd. 1926-1928 gg. [Laurentian and Suzdal Chronicles by Academic list / Ed. by academician E. F. Karsky. Reproduction of the text of the 1926-1928 edition] // Polnoe sobranie russkih letopisej [Complete Collection of Russian Chronicles]. T.1. M.: Vostochnaja literatura, 1962. VIII, 578 p. (in Rus.)

Marko Polo. Kniga o raznoobrazii mira [Book on the Diversity of the World] / Per. I. Minaeva. Predisl. i komment. L. Jakovleva. M.: JeKSMO, 2005. 480 p. (in Rus.)

Nikifor Grigora. Rimskaja istorija, nachinajushhajasja so vzjatija Konstantinopolja latinjanami [Roman history beginning with the capture of Constantinople by the Latins] / Pod red.

bakalavra P. Shalfeeva T.I. (1204-1341). SPb.: S-Peterburskaja Duhovnaja Akademija, 1862. XVI, 564, [1] p. (in Rus.)

Novgorodskaja pervaja letopis' starshego i mladshego izvodov/ Pod redju i predisl. A. N. Nasonova [Novgorod First Chronicle of the Elder and junior editions / Edited and prefaced by A. N. Nasonov.]. M.: Izd-vo AN SSSR, 1950. 640 p. (in Rus.)

Paraska P.F. Vneshnepoliticheskie uslovija obrazovanija moldavs'kogo feodal'nogo gosudarstva [Foreign policy conditions for the formation of the Moldavian feudal state.]. Kishinev: Shtiinca, 1981. 178 p. (in Rus.)

Porsin A.A. Politika Zolotoj Ordy v Vostochnoj i Juzhnoj Evrope v 50-h – 70-h godah XIII veka [The policy of the Golden Horde in Eastern and Southern Europe in the 50s - 70s of the 13th century] // Zolotoordynskaja civilizacija [The Golden Horde civilization]. 2010. Vol. 2. P. 155-166(in Rus.)

Pochekaev R. Ju. Russkie vojska v zolotoordynskih voennyh kampanijah (k voprosu o statuse vassal'nyh pravitelej v gosudartsvah Chingizidov) [Russian troops in the Golden Horde military campaigns (on the issue of the status of vassal rulers in the Chinggisid states)] // Zolotoordynskaja civilizacija [The Golden Horde civilization]. 2010. Vyp. 3. P. 36-44 (in Rus.)

Sokrovennoe skazanie mongolov /Perevod S.A. Kozina [The Secret History of the Mongols /Translated by S.A. Kozin]. M.: Tovarishhestvo nauchnyh izdanij KMK, 2002. 156 p. (in Rus.)

Tizengauzen V. G. Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. T.I: Izvlechenija iz sochinenij arabskih [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. V.I.: Extracts from Arabic chronicles.]. SPB.: Izdano na izhdivenii S.G. Stroganova, 1884. XVI, 563, [1] p. (in Rus.)

Tizengauzen V. G. Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. T.II: Izvlechenija iz persidskih sochinenij, sobrannyh V.G. Tizengauzenom i obrabot. A. A. Romaskevichem i S.L. Volinym [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Vol. II: Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin.]. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1941. 305 p. (in Rus.)

Trepavlov V. V. Obrazovanie i politicheskaja istorija Ulusa Dzhuchi do 1266 g. [Formation and political history of the Ulus of Jochi until 1266] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII – seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century]. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 170–176 (in Rus.)

Trepavlov V. V. Gosudarstvennyj stroj Ulusa Dzhuchi [State structure of the Ulus of Jochi] // Istorija tatar. T.3. Ulus Dzhuchi (Zolotaja Orda). XIII- seredina XV v. [History of the Tatars. V.3. Ulus Jochi (Golden Horde). 13th – mid-15th century] Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. P. 177-186. (in Rus.)

Khrapachevskiy R. P. Voennaja derzhava Chingishana [Military power of Genghis Khan] M.: OOO Izdetel'stvo Ast: OAO VZOI, 2004. 557 p. (in Rus.)

Cherkas B. Stepovyi shchyt Lytyi. Ukrayins'ke vijs'ko Gedymynovychiv (XIV-XVI st.): naukovo-populjarne vydannja [Steppe shield of Lithuania. Ukrainian army of the Gediminids (14th-16th centuries): popular science publications]. K.: Tempora, 2011. 144 p. (in Ukr.)

Tsulaja G. V. Dzhelal ad-Din v ocenke gruzinskoj letopisnoj tradicii [Jalal ad-Din in the assessment of the Georgian annalistic tradition] // Letopisi i hroniki: Sbornik statej: 1980 g. V.N. Tatishhev i izuchenie russkogo letopisanija / Otv. red. B.A. Rybakov [Annals and chronicles: Collection of articles: 1980. V. N. Tatishchev and the study of Russian annals / Responsible. ed. B. A. Rybakov] M.: Nauka, 1981. [Elektronnyj resurs] http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Rus.)

Shhaveleva N. I. K istorii vtorogo nashestvija mongolo-tatar na Pol'shu [On the history of the second Mongol-Tatar invasion of Poland] // Vostochnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e [Eastern Europe in ancient times and the Middle Ages]. M.: Nauka, 1978. P. 307–314. (in Rus.)

Chronicon Dubnicense : Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores ; 3. Quinque-Ecclesiis: [s. n.], 1884. P. 1–207. (in Latin)

Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae: [s. n.], 1883. P. 100–245. (in Latin)

Dubonis A. Traidenis: monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. 241, [1] p. (in Lithuan.)

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1840. L, 683 s. (in Germ.)

Jackson P. The mongols and the West. Harlow: Pearson Education, 2005. 414 p.

Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski wydali August Bielowski. Lwow: Nakładem Własnym, 1872. T. 2. [Elektronnyj resurs] <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=17159&from=publication> [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Polish and Latin)

Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski wydali August Bielowski. Lwow: Nakładem Akademii umiejętności, 1878. T. 3. [Elektronnyj resurs] <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=17255&from=publication> [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Polish and Latin)

Paul Pelliot, Louis Hambis. Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou / Traduit et annoté par Paul Pelliot et Louis Hambis. Leiden : E.J. Brill, 1951. XXVII, (1), 485 p. (in French)

Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima. Vindobonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopoeae, MDCCLXVI (1766). [Elektronnyj resurs] <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf> [Data obrashhenija: 22.01.2024] (in Latin)

Spinei V. Moldavia in the 11th-14th Centuries. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986. 277 p.

Spuler B. Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502. Leipzig: O. Harrasowitz Verlag, 1943. 554 S. (in Germ.)

Пилипчук Я.В.

М. Драгоманов атындағы Украин мемлекеттік университеті

Киев, Украина

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНДАҒЫ (АЛТЫН ОРДАДАҒЫ) СОҒЫС ЖҮРГІЗУ ІСІ

Аңдатпа. Мақала Еуразия территориясындағы Алтын Орда (Жошы ұлысы) деп аталатын соғыс жүргізу ісіне арналған. Бұл зерттеудің мақсаты – Жошы ұлысының соғыс жүргізу ісіне қатысты материалдарды жинақтап, оның өзіне тән сипаттарын көрсету. Осы мақаланың жаңалығы ең алдымен Еуропадағы әскери қимылдарды талдау болып табылады. Еңбекте факторлық және диахрондық талдау әдістері қолданылады. Зерттеудің мақсаты Алтын Орда әскерлерінің соғыс жүргізу ісіне тән сипаттарды реконструкциялау болып табылады. Зерттеудің нәтижесінде келесі қорытындылар жасалды: 1) Жошы ұлысының қосындары көбінесе атты әскер болды. Жаяу әскер бөлімдері одақтастар мен вассалдардың

әскерлерінен тұрды; 2) көптеген басқа көшпелілерге қарағанда, қаланы қоршап алып шабуыл жасау өнері Жошы ұлысында біршама дамыған. Алайда бұл әскери тәсілмен бірге көшпелілердің басқа да дәстүрлі тактикалық әрекеттері де қолданылды; 3) қыпшақтардың қаруы моңғол және жергілікті қыпшақ қару-жарағына ұқсас болды. Татардың жеңіл қаруланған жауынгерлері мен бұрынғы көшпелілердің арасында аса көп айырмашылық болған жоқ. Жошы ұлысының жасақтарының құрылымы қыпшақтар, печенегтер мен оғыздарға қарағанда күрделілеу болды. Бұл жауынгерлердің көп санымен, күрделі әлеуметтік иерархиямен және айтарлықтай кең территориямен байланысты болды; 4) салт аттылардан тұратын әскермен шайқас кезінде татарлар көшпелілерге тән тактиканы қолданды.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, соғыста қоршап алу, татарлар, атты әскер, жаяу әскер, қосындар, қару-жарақ.

Pilipchuk Ya.V.

Ukrainian State Dragomanov University
Kyiv, Ukraine

E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

WARFARE OF ULUS JOCHI (GOLDEN HORDE)

Abstract. This article is devoted to the military affairs of the Eurasian empire called the Golden Horde (Ulus of Jochi). The objective of this study is to summarize the materials concerning the military affairs of the Ulus of Jochi and to highlight its characteristic features. The novelty of this study is the analysis of military actions primarily in Europe. The article uses the methods of factor and diachronic analysis. The purpose of the study is to reconstruct the characteristic features of the military affairs of the Golden Horde. The results of the study are as follows: 1) the army of the Ulus of Jochi was mainly mounted. Infantry units were recruited from the troops of allies and vassals; 2) the art of siege, unlike many other nomads, was quite developed in the Ulus of Jochi, which, however, did not exclude the use of traditional nomadic tactics during the siege; 3) the weapons of the Kipchaks combined Mongolian and local Kipchak features. The weapons of the light Tatar horseman did not differ fundamentally from those of earlier nomads. The structure of the troops of the Ulus of Jochi was more complex than that of the Kipchaks, Pechenegs and Oghuz. This was due to the greater number of warriors, a more complex social hierarchy and a significantly larger geographical area; 4) during a skirmish with an army consisting of horsemen, the Tatars used typical nomadic tactics.

Key words: Ulus Jochi, siege, Tatars, cavalry, infantry, army, weapons.

Автор туралы мәлімет:

Пилипчук Ярослав, т.ғ.д., аға оқытушы, М. Драгоманов атындағы Украин мемлекеттік университеті, Киев, Украина.

Информация об авторе:

Пилипчук Ярослав, д.и.н., старший преподаватель, Украинский государственный университет имени М. Драгоманова, Киев, Украина.

Information about the author:

Pilipchuk Yaroslav, Doctor of Historical Sciences, senior lecturer, Ukrainian State University named after M. Dragomanov, Kyiv, Ukraine.

МРНТИ 11.15.39

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.4.387](https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.387)

¹Махсутов А.К. ²Жумабаева А.А.

¹Институт социальных наук Стамбульского университета, Стамбул, Турция

²Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

E-mail: ¹alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr, ²Zhaygerm@gmail.com

К ВОПРОСУ ОБ ОТНЕСЕНИИ НОГАЙЦЕВ К ПОТОМКАМ ЗАПАДНЫХ КИПЧАКОВ (КУМАНОВ, ПОЛОВЦЕВ)

Аннотация. Вопросы истории и формирования ногойского народа, его этнической идентичности неотделимы от отнесения их к восточным либо западным кипчакам. Это необходимо для определения места ногойской нации на политической и этногеографической картах Евразии, для создания правильного образа народа, особенно при наличии научной дискуссии в этом вопросе. Целью работы выступает проблема соотнесения ногаев с западными или восточными кипчаками, преемственности от них. В рамках указанной цели сделана попытка сопоставить устоявшиеся языковые парадигмы с современными исследованиями в этой области и провести анализ коллективной исторической памяти ногаев на предмет западно-кипчакских истоков. В качестве источниковой базы выступили средневековые хроники, народные эпические сказания, шежере, произведения эрзя-мокшанского фольклора, классиков ногойской литературы. Привлечен широкий спектр трудов ученых, исследовавших половецкое наследие и историю. Новизной исследования является первое полноценное исследование о принадлежности ногаев к западным либо восточным кипчакам. Вводится в научный оборот сказание «Котен Батыр и Кобек Батыр», проведен анализ произведения. Установлено географическое положение «Ногойской страны» из эрзя-мокшанского фольклора. Широкий спектр нарративов подтверждают концепцию о ногаях как прямых потомков половецкого населения Западного Дешт-и Кипчака, сохранивших в себе его язык и народную память.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Кыпчакский компонент в этногенезе казахов, кыргызов, башкир, ногойцев и каракалпаков (AP19579400)

Ключевые слова: куманы, половцы кипчаки, ногаи, казахи, бакширы, крымские татары, Дешт-и Кипчак, Крым.

Введение

Ногаи – это тюркоязычный народ, проживающий в степях и предгорьях Северного Кавказа, Нижней Волги и Крыма. Одной из главных загадок этого народа является вопрос территории происхождения и этнических корней. Не смотря на солидарность в кипчакской основе народа, ученые не пришли к единому мнению о том, какие именно это кипчаки – западные (из степей Нижней Волги, Северного Кавказа и Северного Причерноморья) или же восточные (с берегов Сырдарьи и Восточного Приаралья). Между тем, этот вопрос важен в деле ногойской идентичности и этнического восприятия народа на карте Евразии.

Материалы и методы исследования

В качестве источниковой базы выступили средневековые хроники таких авторов, как Рашид-ад-Дин, Катиб Челеби, Гильом де Рубрук и др. В исследовании народной памяти исследованы предания, эпосы, произведения эрзя-мокшанского фольклора, классиков ногойской литературы. Привлечен широкий спектр научных трудов о кипчакском наследии и

истории. Это первое полноценное изыскание о принадлежности ногаев к западным либо восточным кипчакам. Авторами вводится в научный оборот сказание «Котен Батыр и Кобек Батыр», проводится анализ произведения. Установлено географическое положение «Ногайской страны» из эрзя-мокшанского фольклора.

Для удобства, западные кипчаки будут именоваться также куманами и/или половцами, поскольку они в русских источниках известны как половцы, а в европейских, как куманы.

Обсуждение

Практически все исследователи этнической истории ногаев, за редким исключением, сходятся на том, что, несмотря на сложносоставной характер построения ногайского этноса, состоящий из совершенно разных племён Большой Степи, основным и главным предком можно считать кипчаков, что справедливо отметил В.В. Трепавлов (Трепавлов, 2002: 663). Относительно изучения кипчацкого происхождения ногайского народа можно выделить работы Р.Х. Керейтова (Керейтов, 2019), диссертацию М.Б. Гимбатовой (Гимбатова, 1998), труды Ю.А. Евстигнеева (Евстигнеев, 2010; Евстигнеев, 2012).

Тем не менее, в упомянутом вопросе существует серьёзное разногласие, от каких именно кипчаков ногаи ведут своё происхождение. Часть исследователей считает, что предками ногаев являются восточные кипчаки. В.В. Трепавлов прямо заявляет: «по происхождению ногайцы – это восточные кипчаки» (Трепавлов, 2003: 273), обосновывая отсюда тезис о том, что ближайшими родственниками ногаев являются казахи, кыргызы и некоторые рода узбеков (Трепавлов, 2002: 27). Казахские исследователи А. Кузембайулы и Э. А. Абыль считают ногаев, в связи этим мнением, частью казахской нации (Кузембайулы, Абыль; 2020: 107-108).

Другие исследователи считают предками ногаев – западных кипчаков. Среди них А.И.-М. Сикалиев (Сикалиев, 1971), А.А. Ярлыкапов (Ярлыкапов, 2006; Ярлыкапов, 2017), Р.В. Ишмухамбетов (Ишмухамбетов, 2018: 536) и др.

О том, что восточные и западные кипчаки являлись этнически разными, хоть и родственными группами писали А.И. Попов (Попов, 1949: 94), Д.М. Исхаков (Исхаков, 2023: 51), Ю.А. Евстигнеев (Евстигнеев, 2012: 97) и С.Г. Кляшторный. Последний локализует половцев/куманов на южных рубежах Киевской Руси, т.е. в Западном Дешт-и Кипчаке к 1055 году. Восточные кипчаки же, по его мнению, сложились в Приаралье и на берегах Сырдарьи в X-XII вв. (Кляшторный, 2013).

Границы Западного и Восточного Дешт-и Кипчака.

Представляется важным обозначить границы Западного и Восточного Дешт-и Кипчака. В противоположность популярной версии разграничения этих регионов по Волге, сразу несколько источников, как фольклорных, так и письменных, располагают столицу западных кипчаков в низовьях Яика, на месте города Сарайчик (Трепавлов, 2020: 783; Cihannümâ, 1732: 373 и т.д.). Европейский путешественник Рубрук сообщает о «Команах по имени Кангле» за Волгой и после пересечения Яика (Рубрук, 1911: 95, 102). Даже если предположить, что канглы не входили в состав западных кипчаков, то они буквально отделяли их от восточных кипчаков, являясь буфером между двумя этническими группами. Подкрепляет эту версию тот факт, что граница между правым и левым крыльями Улуса Джучи проходила восточнее Яика, в районе рек Орь и Илек [Абуль-Гази, 1996: 104], т.е. район совр. Актобе, что скорее всего повторяло границу Западного и Восточного Дешт-и Кипчака. Следовательно, граница между Западным и Восточным Дешт-и Кипчаком пролегла восточнее Яика, возможно по Эмбе.

Проблема языковой преемственности

Исследователи памятника кипчацкого языка начала XIV века, ныне известного, как «Codex Cumanicus», связывали куманов с ногаями, а ногайский язык считали продолжением

куманского. В первом материале о данном словаре, Юлиус Клапрот пишет, что те куманы, которые не переселились в Венгрию, «влились в состав тюрок ногаев» (Klaprot, 1828: 115). К сохранившим куманский язык отнёс ногаев и венгерский ученый, куман по происхождению, Гезо Кун, в первой полной публикации Codex Cumanicus (Куун, 1880: 28).

Позиционирование ногаев, как преемников куманов в языке прекратилось в советские годы в связи с деятельностью лингвиста-тюрколога Н.А. Баскаков. В классификации тюркских языков Николай Александрович выделил «кыпчакско-ногайскую подгруппу», куда помимо ногайского включил казахский и каракалпакский (Баскаков, 1952: 128), то есть, отнёс ногайский к восточно-кипчакским языкам (Улаков, Чеченов, 2001: 37). К западнокипчакским же языкам он отнес языки «кыпчакско-огузской» подгруппы, включающие исторический половецкий, а также современные караимский и кумыкский (Баскаков, 1952: 128), а в дальнейшем ещё и крымскотатарский с карачаево-балкарским языками.

Данный факт сильно повлиял на дальнейшие исследования происхождения ногаев. В частости, В.В. Трепавлов отмечал, что «профессионально выполненная» Н. А. Баскаковым научная систематизация лексического фонда и грамматики современного ногайского языка, позволила *«определить его место среди прочих языков кипчакской группы, дало возможность приступить к познанию межъязыковых и, значит, межэтнических взаимодействий»* (Трепавлов, 2020: 17). Также, факт нахождения в одной языковой подгруппе вполне очевидно используется исследователями в качестве основного довода о языковом, а иногда и этническом единстве казахов и ногаев (Сабитов, 2016: 579).

Несмотря на устоявшуюся классификацию, специалисты сравнительно-исторического языкознания Института Языкознания РАН провели ряд исследований, в которых пришли к важным для нашей темы выводам. Так, А.В. Дыбо подвергает критике классификацию Н.А. Баскакова, поскольку она «направлена прежде всего на интерпретацию исторических источников, что не всегда хорошо соответствует собственно лингвистическим данным» (Дыбо, 2011: 766) и приходит к выводу о том, что в Золотой Орде складывался «смешанный язык ногайского типа с преобладанием **западных** (выделено – авт.) элементов». Этот язык стал делиться на западные и восточные в период разделения Золотой Орды в XIV-XV вв., причём ногайский, согласно этому исследованию, изначально относился к **западно-кипчакским языкам**. Объясняя, как ногайский язык в последствии стал восточно-кипчакским, А.В. Дыбо пишет: «В период возвышения Ногайского ханства, например, в предке ногайского языка исконные западные особенности основательно вытеснены восточными» (Дыбо, 2011: 811). То есть указанный языковой переход состоялся не ранее XVI века.

Доктор филологии Норманская Ю.В. также оспаривает правильности существующих классификаций тюркских языков и проводит сравнительный анализ татарского, башкирского, казахского и ногайского языков на основе современных словарей и словарей П.С. Палласа, составленных им в XVIII в. В результате исследования, Юлия Викторовна приходит к выводу, что в XVIII веке классификация тюркских языков была бы другой. По причине того, что в ногайском языке двухсотлетней давности встречаются архаичные рефлекссы, а также некоторые другие особенности, «в то время не наблюдалось той специфической близости ногайского и казахского языков». Ю.В. Норманская предполагает, что, вероятно, специфическое сближение ногайского и казахского было обусловлено поздними языковыми контактами в XX в., а не изначальной генетической классификацией. При этом наблюдалось отдаление ногайского языка от татарского и башкирского (Норманская, 2023: 426).

Тем не менее, необходимо подчеркнуть то обстоятельство, что в течение XX столетия, в силу хотя бы географической отдаленности к тому периоду ногаев и казахов,

отсутствовали тесные языковые контакты, тем более, способные серьезно повлиять на ногайский литературный язык. Осмелимся высказать предположение, что элементы языка, свойственные казахам, были введены во время формирования ногайского литературного языка, дабы отдалить его тем самым от татарского, так как в 20-30-е годы XX века ногайская интеллигенция опасалась политики укрупнения народов, частным проявлением которой стала «татаризация» ногайского народа (Грибовский, 2013). Над созданием ногайского литературного языка трудились в первую очередь астраханские ногаи: карагаш А.-Х.Ш. Джанибеков, юртовцы Б.М. Абдуллин, Наджиб Гасри, которые хорошо различали особенности татарского и казахского, в совершенстве знали язык тюрки и осознавали реальность опасности языковой ассимиляции.

Указанный выше тезис о замещении западно-кипчакских особенностей языка восточными подтверждает не только изменение лексики, фонетического строя, но и словообразования. Ю.И. Каракаев фиксирует замену целого пласта аффиксов глагола «огузского» типа (-мыш // -миш, -ачак // -ечек, -малы // -мели) на «кипчакские» в течение последних ста лет (Каракаев, 1999: 27). Очевидно, что под «огузскими» следует понимать куманские особенности, так как куманский язык, по свидетельству многих исследователей, нес заметную огузскую составляющую (Улаков, Чеченов; 2001: 41).

Тем не менее в современном ногайском языке встречаются типично куманские черты в словарном запасе и грамматическом строе (Сеитов, 2016: 754), а в процессе сравнительного анализа 285 фонетических, лексических и морфологических изоглос из Codex Sumanicus было установлено 64 совпадения с ногайским языком, что лишь на 5 пунктов меньше по сравнению с кумыкским (69) (Чеченов, 1979: 17-18), который Н.А. Баскаковым отнесён к западно-кипчакским языкам.

Коллективная историческая память ногайцев

Говоря о памяти ногаев о своих западно-кипчакских предках, необходимо отметить целый комплекс упоминаний половецкого хана Котяна Сутоевича в разных версиях ногайского эпоса «Эдиге» (Суюнова и др., 2016). В них Сыбра-йырау, перечисляя «ногайских» правителей, которых он застал и пережил, называет имя куманского хана Котяна, «потерявшего своё небо», а уже после него монгольских ханов Чингисхана и Джучи (Османов, 1883: 34), что указывает традицию отсчёта правителей у ногаев не с основателей Монгольской Империи, а с домонгольских половецких правителей.

Данным упоминаниям посвятил исследование ордоновед Ю.В. Селезнёв, сопоставивший описание ногайского эпического Котен хана с реальной биографией Котяна Сутоевича, и пришедший к выводу, что этим феноменом *«иллюстрируется глубина памяти устной традиции, которая прослеживается в истории степи от половцев-кипчаков XI-XIII вв. через завоевание монголов и ордынское время (XIII-XV вв.) к ногайцам XV-XVI вв.»* (Селезнёв, 2019: 123).

К комплексу упоминаний, связанных с ханом Котяном относятся и строки эпической поэмы «Ногайдынъ кырк баьтири» («Сорок ногайских богатырей»), записанная А.И.-М. Сикалиевым у Зейда Кайбалиева из с. Кара-Тюбе Ачикулакского района Ставрополя и опубликованная в 1971 году. В ней примечательно упоминание этнонима «Куман» наряду с «Кипчак» (Сикалиев, 1971: 6). Впервые на эту особенность обратил внимание А.А. Ярлыкапов, который заключил, что эта эпическая поэма *«...появилась отнюдь не в ногайской среде. В ней отчетливо видны половецкие корни... (явно до этнической консолидации ногайцев), и (поэма) была дополнена позднейшими добавлениями о ногайских богатырях уже в ногайской среде»* (Ярлыкапов, 2006: 365).

А.А. Ярлыкапов приходит к выводу, что поэма должна была сочиняться среди тех, кто происходил из среды западных кипчаков, так как в поэме идет речь о сопротивлении половцев монгольскому нашествию, возглавляемому «краснобородым Чингизом». Кроме

того, в эпосе говорится о переселении половцев в Венгрию и выражается надежда на их возвращение и освобождение родины, из чего возможно сделать вывод, что произведение происходит из среды тех, кто, спасаясь от монгольского нашествия, уходил вместе с Котьяном в Венгрию, но затем вернулся и распространил эпос среди сородичей. Сообщения Рубрука свидетельствуют о том, что подобные возвращенцы действительно существовали (Рубрук, 1911: 100).

Личность половецкого хана Котьяна очень популярна и в повседневной ногайской лексике. Так, в разговорной речи степных ногаев бытует присказка: «*Ол Коьтен-баьтир экен*» - «*Он большой герой, оказывается*» - с восхищением, или «*Коьтен-баьтирге каранъызтагы*» - «*Посмотрите-ка на этого "героя"*» - с иронией (Каракаев, 1999: 27).

Объяснение данной присказки содержится в фольклорном сказании «*Кобек Баьтир эм Коьтен Баьтир*» («*Богатырь Кобяк и Богатырь Котьян*»), в котором наблюдаются сюжеты из истории половцев и упоминание этнонима «Куман» наряду с этнонимом «Кипчак». Данное сказание записано к. филол. н. Д.М. Шихмурзаевым из уст А. Танбулатова из с. Каясула Нефтекумского района Ставрополя и опубликовано в 1993 году (Шихмурзаев, 1993: 78-81). Сказание доселе не было освещено в научных публикациях, оно вводится в научный оборот впервые.

Краткое содержание сказания. В этом произведении повествуется о првителе страны, располагающейся на местности, «*где широкие степи упираются в высокие горы*» по имени *Асбий*. С ним рядом, «*как племянник с дядей*», жил *кипчакский богатырь Кобек*, и враг *Асбия* был врагом *Кобека*, а друг был другом. Однажды приходит весть, что на страну *Асбия* планирует напасть многочисленное войско врага, и *Асбий* призывает на помощь богатыря *Кобека*, отправив к нему гонца. Гонец обращается к *Кобеку* эпитетом «*Куьман-Кыпшак баьтири*», т.е. буквально «*Кумано-Кипчакский богатырь*» и просит присоединиться к войскам *Асбия*, дабы остановить надвигающегося врага. *Кобек* повелевает своим визирям готовиться к походу, а сам обращается к своей родине:

*Куьман-Кыпшак уьлкем-ав,
Юрегимнинь сен басы,
Ковз артымда каласынь,
Карап сага тоялмайман,
Баьтирликті коялмайман.*

*О страна моя, Куман-Кипчак!
Ты сердца моего владелица,
Теряя из виду тебя,
Не могу я взглядом насытиться,
Но не в силах я оставить долю
богатырскую.*

Дальше, помолившись Богу и попрощавшись с матерью, *Кобек* со своим войском за 7 дней и 7 ночей достиг владений *Асбия* и присоединился к его войскам. Они вступают в кровопролитный бой с войском «*Кара батыра*» - «*Чёрного богатыря*», в ходе которого хан *Асбий* был ранен, и управление объединённым войском ложится на плечи богатыря *Кобека*. Враг дрогнул и стал отступать, *Кобек* же начал его преследовать, но *Кара батыр*, воспользовавшись темнотой ночи, окружает войско *Кобека* и между двумя богатырями начинается бой, в ходе которого *Кобек* был убит.

Асбий успевает отправить весть об этой битве брату *Кобека богатырю Котену*, который в это время, не зная о нападении, перекочёвывал на запад. Но *Кара батыр* загоняет *Асбия* в горы и направляет войско против *Котена*, по пути разоряя все крепости и селения.

Узнав о напасти, *Котен батыр* собирает большое войско и ждёт *Кара батыра* на берегу реки *Дон*, планируя отомстить за смерть брата. Огромная стена пыли извещает о приближающемся вражеском войске, затем происходит битва, продолжающаяся несколько дней. На третий день сражений два предводителя, *Котен* и *Кара батыр*, встречаются лицом к лицу и сражаются. *Котен* отрубает врагу голову и поднимает её на острие своего оружия. После этого хан *Асбий* возвещает, указывая на победителя «*Вот это богатырь Котен!*»

Сказание заканчивается пояснением, что имеено из-за этого у ногаев мужчине, который проявил свою храбрость, говорят: «*Сен Коьтен баьтир экесинь!*» (Ты оказался богатырём Котеном!).

Анализ сказания. В данном сказании проявляется история нападения на алан и половцев разведывательного войска Джебе и Субедея, отправленного Чингизханом в начале 20-х гг. XIII века (Скрынников, 1997: 126-127). Так, в персонаже, под именем «Асбий» из самого значения его имени устанавливается правитель Страны Асов, а из описания месторасположения его страны узнаются предгорья Северного Кавказа. Имя богатыря Кобека указывает на известного половецкого хана Кобяка Карлыевича, однако, согласно историческим сведениям, его к тому времени уже не было в живых, а в описываемых событиях участвовал его сын Даниил Кобякович, управлявший половцами между Волгой и Днепром, как раз севернее Алании, и он действительно воевал в союзе с аланами против монгольского войска, а затем был ими убит (Аверьянов, 2023: 24). Персонаж «Кара батыр» может объединять личности Джебе и Субедея или же олицетворять само монгольское войско, так как словосочетание «кара баьтир» можно перевести и как «множество богатырей» или «чёрная рать» так же, как монгольские войска названы в кипчакских преданиях башкир (Зарипов и др., 1987: 168). В персонаже богатыря Котена вновь узнаём половецкого хана Котяна Сутоевича, который действительно кочевал западнее Даниила Кобяковича, люди последнего, после его гибели от рук монголов, действительно присоединились к Котяну, который, как и в сказании, стал противостоять монгольским войскам. В том числе именно по его просьбе был организован поход объединённого русско-половецкого войска, закончившийся битвой на Калке (Селезнев, 2019: 124).

Однако, в повествовании сказания есть и противоречия устоявшейся версии тех событий. Пожалуй, самый яркий сюжет кавказских событий похода Джебе и Субедея, рассказанный Ибн аль-Асиром, которого мы не наблюдаем в сказании, повествующий о том, как после первого столкновения монголов с алано-куманским войском, в котором «никто не победил», монголы встретились с куманами и заявили «мы и вы одного рода, а эти аланы не из ваших», а также одарили половцев дарами, тем самым разделили союзные войска, после чего разбили их по отдельности (Тизенгаузен, 1884, стр. 25). В сказании же даётся иная версия этих событий. Сюжет с подкупом и предательством отсутствует, а разделение двух войск всё же происходит, когда Кобек решает отделиться от войск Асбия, дабы преследовать отступавших монголов, но попадает в окружение и погибает.

Уникальная историческая память об этих трагических для западных кипчаков событиях, хоть и с несколько реваншистскими мотивами, а также неоднократное наименование своего народа и страны термином «Куман-Кипчак», указывает на преемственность ногаев куманам. Тем более, что в исторических источниках встречается этноним «Куман-Кипчак» в подобной объединённой форме («Коман-Капчат»), о чём свидетельствует Рубрук, проезжавший через Дешт-и Кипчак в 1253 году (Рубрук, 1911: 89). Подкрепляет всё сказанное наличие у кубанских ногаев рода «Коьбек» (Кубековы), что наталкивает на мысли о связи этого рода с половецким Кобяком. Согласно преданиям, этот род выделился из кипчаков (Керейтов, 2009: 50). Всё вышеперечисленное делает данное сказание ценнейшим историческим источником.

Этноним «Куман» и производное от него «Кубан» так же встречается в фольклоре народов, которые длительное время взаимодействовали с ногаями, а также в произведениях ногайских классиков. Необходимо отметить, что эти два термина (куман/кубан) можно считать равнозначными. Так, венгерский лингвист-тюрколог Дьюла Немет, изучавший лесическую составляющую этнонима «куман» считает варьирование фонем $b \sim m$, когда слово *quba[n]*) превращается в *qutan*, одним из самых частых явлений в тюркских языках (Németh, 1941: 100).

В фольклоре финно-угорских народов Поволжья слово «кубан», «губан» используется как синоним слова «ногай», эти этнонимы чередуются в произведениях (УПТМН, 1963: 260). Считается, что под «губанами» эрзя-мокшанский фольклор подразумевает ногаев «живущих на р. Кубань» (Сухарев и др., 2004: 107), однако набег на Мордву совершали не только кубанские ногаи, но и Большие Ногаи, донские и астраханские юртовские ногаи (Акты исторические, 1841: 12). Интересно описание «*Ногайской страны*» в цикле мордовских народных песен «*Ногайские парни обманывают девушку*» (УПТМН, 1977: 182-190). В них неизменно фигурирует некая «*Губань гора*», как центральный элемент «*Ногайской страны*». Ногайский парень зазывает эрзянку в свою страну такими словами:

— *Идём ка, девица, в нашу страну!*

В нашей стране жизнь хороша.

В нашей стране есть Губань гора,

На той горе есть яблоневоый сад...

Базар украшает красивыми яблоками.

Девушка не поддаётся уговорам ногай, заявляя:

— *Не обманывай меня, хороший парень.*

Я сама знаю ту Губань гору,

Я сама знаю тот яблоневоый сад...

На той горе солдатская сила стоит.

По той горе человеческие головы катятся,

Под той горой человеческая кровь течёт.

Примечательно, что похожий объект под названием «*Куман алкымы*», т.е. «Куманский подъём» упоминается в поэме ногайского классика XVIII века Саркынбая Кырымлы (Крымского), который выступал против переселения крымских ногаев в Османскую Империю. В произведении «*Бий, мырза душпанлар алтынга сатылды*» («*Князья-враги за золото продались*») (Сикалиев, 1990: 56-58) поэт описывает свою родину – Крым:

Кырым салкыны,

Куман алкымы,

Яйлагы тегис,

Ягасы энъис.

Прохлада Крыма,

Куманский подъём,

Здесь ровные яйлы,

Здесь берег на склоне.

Узнаваемое описание природы Крыма, с его умеренным климатом, широкими яйлами и крутыми берегами, не объясняет, о каком же «Куманском подъёме» идёт речь. Нами выдвигается предположение, что «Губань гора» и «Куманский подъём» – это один и тот же географический объект, находившийся в Крыму. Сопоставим описываемые в произведениях признаки этого объекта с другими источниками, дабы установить его местонахождение.

В топонимике Крыма обнаруживается схожее название – «*Тау Кипчак*» («*Кипчак гора*»), ныне исчезнувшее село в Белогорском районе. В ходе личной консультации доктора философии И.А. Заатова выяснилось, что данное поселение является древнейшим жилым и ремесленным центром оседавших тут скифских и тюркских племен, но особым статусом для коренного степного населения Крыма не обладает. Исмет Аблятифович обратил внимание на то, что Тау Кипчак находится недалеко от скалы Ак-Кая, которая, в свою очередь, имеет сакральный и важный исторический статус для крымских ногаев – субэтноса крымских татар. Обнаружилось, что Тау Кипчак исторически являлось своего рода жилой частью исключительно оборонительного сооружения «*белокаменная крепость*» на скале Ак-Кая (Шлепаков, 2018: 239). На наш взгляд, название Тау Кипчак относилось и к основному укреплению на скале Ак-Кая, которая и является «*Кипчак горой*».

По информации И.А. Заатова, скала Ак-Кая являлась местом сбора и смотра ханских войск, что сходится с описанием «Губань горы» в мордовской песне: «*На той горе солдатская сила стоит*». Кроме того, в ханские времена Ак-Кая было местом казни

преступников, осуждённых на смерть (Гутри, 1810: 120). Сбрасывали с этой скалы и пленников в назидание пытавшимся сбежать рабам, вынужденным очевидцем чего, согласно народным преданиям, был плененный Богдан Хмельницкий (Кривошеев, 2013: 186). В этом обнаруживаются сходства с описанем «Губань горы»: «*По той горе человеческие головы катятся, / Под той горой человеческая кровь течёт*», в другой песне этого цикла: «*С горы катятся люди*».

Предместья скалы Ак-Кая доселе славятся своими яблоневыми садами. Яблоки местного сорта Синап, по преданиям, были любимыми яблоками турецкого султана («Хозяйство», 2012), а во времена Российской Империи яблоки отсюда отправляли к императорскому столу и экспортировали в Париж (Акулов, 2013: 15). Сравните с описанием «Губань горы»: «*В нашей стране есть Губань гора, / На той горе есть яблоневый сад... / Базар украшает красивыми яблоками*».

Упомянутый базар, также указывает на предместья Ак-Кая, а именно на город Карасубазар (совр. Белогорск), который во времена Крымского Ханства был обширным рынком. Сюда свозились не только яблоки, но и другие крымские товары и изделия. Тут же был невольничий рынок (авред-базар), откуда захваченные в набегах юноши и девушки увозились на продажу в Средиземноморье (Лихотворик, 2007: 160-162). Детальная осведомлённость эрзянских девушек о Ногайской стране с Губань горой объясняются тем, что их соплеменники, которым удалось вернуться домой из плена и рабства, могли передать увиденное в народ.

Всё вышеперечисленное позволяет с высокой долей вероятности заявить, что под названиями «Губань гора», «Куман алкымы» и «Тау Кипчак» в трёх разных источниках имеется в виду скала Ак-Кая, следовательно, «Ногайская страна» из эрзя-мокшанского фольклора располагалась на территориях, с центром в предгорьях Крыма.

Возвращаясь к произведению Саркынбая Кырымлы, отметим, что в поэме упоминается река Кубань наряду с топонимом «Куьман». Предлагаю крымским ногаям переехать на Кавказ, классик пишет:

*Косьейик Кап тавга,
Кайратлы ногайга,
Ногайлы Кобанга,
Авлаклы Куьманга.*

*Переселимся на Кавказ,
К отважным ногаям,
На Ногайскую Кубань,
Уединённый Куман.*

Далее поэт излагает свои надежды:

*Кап тавлы ногайдан,
Кобан ман Куьманнан
Йигитлер йыяйык,
Аьскерлик куьш алып.*

*Среди кавказских ногаяев,
На Кубани и в Кумане
Соберём джигитов,
Накопим военную силу.*

Локализация двух объектов, «Куман алкымы» в Крыму и «Куьман» на Северном Кавказе, показывает общность куманской памяти у ногаяев Крыма и Кавказа.

Интересным является использование сразу и гидронима «Кубань», и этнонима «Куман» в значении названия региона (вспомним «Куьман уьлке» - «Страна Куман»), хотя выше было указано на один лексический корень этих слов. Гидроним «Кубань» происходит от этнонима «Куман» (Козьмин, 1937: 193 (прим. 1)). Согласно А. Пономарёву, ногаи называли эту реку «Куман», среди русских же она стала известна, как «Кубань» (Пономарев, 1940: 369.) Это мнение подкрепляется локализацией арабским автором XII в. аль-Идриси городов Чёрная Кумания и Белая Кумания в бассейне реки Кубань в 25 милях друг от друга (Евстигнеев, 2012: 94).

В среде египетских мамлюков, основная часть которых была родом из Западного Дешт-и Кипчака, бытовала нисба «القمني» - «аль-Кумани», то есть «Куманский». Египетский историк XV в. Ибн аль-Фурат упоминает *шейха Зайн ад-Дина Абу Бакра аль-Кумани аш-Шафии*, его современник Ибн Тагрибарди в числе мамлюкских военачальников, участвовавших в кампании против монгольского нойона Китбуги, упоминал *эмира аль-Кумани* (Хамидуллин и др., 2019: 51). Аналогично данной нисбе в среде караногаев существует род «Кобаншы» («Кубанский») и род «Куман» (Керейтов, 2009: 141) (Сикалиев, 1970: 132), фамилия «Кубанов» есть в среде кубанских ногаев (Керейтов, 2009: 117).

Ногаи, жившие в Приуралье и на Средней Волге своей исторической родиной называли Кубань, Причерноморье и Крым (Кидирниязов, 2021: 98). Среди татар ногайского происхождения фиксируются предания о прибытии из Крыма ещё во времена хана Тохтамышша (Ахметзянов, 2007: 25). В сказаниях башкир ногайского происхождения имеются многочисленные сведения о приходе предков с Кавказа, Кубани и Крыма (Кузеев, 2010: 151). В сказаниях кыргызских родов ногайского происхождения говорится о приходе с Крыма, Кавказа (Кап тоо) и Причерноморья (Молдобаев, 1995: 190-192). Всё это указывает на «сакральную родину» ногаев в Западном Дешт-и Кипчаке, включающем Крым, Северный Кавказ и Нижнее Поволжье, но не Среднюю Азию.

Выделим предание, записанное П. И. Рычковым со слов башкирского старшины Кадряся Мулакаева в XVIII в. Предание гласит, что «В Малой Татарии, то есть близь Крыма» жил «ногайский хан именем Басман», который перешел с 17 тысячами кибиток к устью Сакмары (Рычков, 1896: 69). Более детальную инфомацию об антимонгольском восстании Басмана и его гибели находим в сказании «Бошман-Кыпсак батыр», записанном в 1974 г. в деревне Телявли Шаранского р-на Башкирии Хусаиновым Г.Б. от 85-летнего Ш. Валиуллина (Зарипов и др., 1987: 167).

Р.Г. Кузеев пишет, что под «ногайским ханом Басманом» и «Бошман-Кыпсак батыром» подразумевается половецкий хан Бачман из рода «орбурлю» (Кузеев, 2010: 173). О существовании реального хана Бачмана известно из труда Рашид ад-дина и ряда других хронистов (Рашид-ад-дин, 1960: 38).

Причина, по которой Бачман в предании от Кадряся Мулакаева, назван ногаем, раскрывается в шеджере, записанном Р.Г. Кузеевым. Родословная башкирского рода «ногай-кипчак» демонстрирует разные этапы формирования западных кипчаков, а от них и самих ногаев.

Приведем интересующую нас часть шеджере: *«Когда Кипчак вырос и возмужал, Огуз, дав Кипчаку войско, послал в долину реки Итиль; Кипчак воевал с племенами мажаров, русов, хазаров, афляхов; после того как одержал победу над ними, (он), присоединив к себе народы, обитавшие по Дону, Яику и Итилю, подчинив себе многие страны, создал одно большое ханство. За Ширваном, на месте, близком к Русскому морю, построил город, название которому Сардак; создал здесь большое государство, в этом юрте сделали его ханом. Эта страна позднее стала называться страной Кипчак, а государство — государством Кипчак... Главный город кипчаков, называвшийся Сардак, находился на берегу Хазарского моря. Чингиз-хан в период своего нашествия сначала обманул татарских ханов; позднее убийством и грабежом совсем уничтожил кипчакские племена. Оставшиеся в живых разбрелись в разные стороны. Некоторые спасли свою жизнь, присоединившись в качестве воинов к орде татарского (монгольского — прим. А.М.) хана. (Те, которые) остались под властью татарских ханов и долгое время служили под властью мурзы Ногай, стали называться ногайским племенем. Все ногаи живут в стране Кипчак»* (Кузеев, 1960: 93-96).

В данном сюжете видим элементы реальной истории кипчаков. В службе отца Кипчака Огуз хану видим возникновение кипчаков из среды древнеогузских племен (Хамидуллин и др., 2019: 19). О переселении в Нижнее Поволжье и Дон пишет Ю.А. Евстигнеев, локализуя

эти события второй половиной XI века (Евстигнеев, 2010: 30). Эти части легенды очень похожи на историю об Огуз хане и Кипчаке авторства Абул-Гази Бахадур-хана, но А.К. Кушкумбаев, проанализировавший это сходство, не склонен считать шеджере списанным из книг Абул-Гази (Кушкумбаев, 2019: 34). Мы согласны с этим мнением, так как в шеджере есть данные, которые у Абул-Гази отсутствуют, но были обнаружены в иных письменных источниках.

Например, информация о строительстве столицы страны Кипчак под названием Сардак на берегу Каспийского моря. Это подтверждается хроникой «Сihannümâ», написанной в 1632 году османским автором Катибом Челеби, где он, описывая города по берегам Каспийского моря, пишет: «На берегу реки Джанку есть город под названием Савайих. До того, как его захватили и разрушили татары (монголы — прим. А.М.), он был известным и прекрасно выстроенным городом. В нём была столица Куманов. Ногаи его обновили, и их ханы по сей день пребывают там» (Перевод мой — А.М.) (Сihannümâ, 1732: 373). Топонимы в тексте могли быть искажены переписчиками, неосведомленными о географии Дешт-и Кипчака, так как произведение было написано в 1632 году, а издано лишь через 100 лет. В реке «Джанку» («جانقو») узнается «Джайык» («جايق»), а в городе «Савайих» («سوايخ») узнается «Сарайчик» («سرايچق»).

Поселение на Яике действительно служило центром Западного Дешт-и Кипчака, а центром восточных кипчаков был город Сыгнак на Сырдарье (Трепавлов, 2020: 783). Американский религиовед Девин ДеВиз считает, что Сарайчик был наделён статусом доисламского культурного центра для жителей Дешт-и Кипчака (DeWeese, 1994). Таким образом, преемственность ногаев куманам наблюдается и в обладании одной и той же столицей.

Возвращаясь к шеджере, сугубо негативная оценка действий Чингизхана, а также повествование о переселении народа в другие страны, очень похожи на то, что наблюдалось в вышеприведённых ногайских эпосах и сказаниях, демонстрируя системность куманской исторической памяти в среде ногаев.

В конце данного раздела стоит упомянуть шеджере, записанное В.Д. Смирновым: «Предок Ногайцев был Улус. Сын его Байрас имел трёх жён: старшая жена называлась Ток-Саба, вторая – Тута-Ары, третья – Ак-Манклай. От первой и второй жён у него было по семи сыновей, от третьей два сына. Первым семи сыновьям мать их дала (общее) имя Етишкэ-Оглу, другим семи их матерью дано имя Еди-Сан, двум последним дано имя Гэльче. Оттого-то ногайцев называют "детьми трех матерей"» (Смирнов, 1887: 77).

Вновь прослеживается сюжет куманского происхождения ногаев. В имени «матери едишкульцев» Ток-Саба узнается половецкий род «токсоба». В степной части Крыма имеются три селения, называющиеся Ток-Саба, Ток-Саба-Биюк и Ток-Саба-Кучук (Крымское ЦСУ, 1927: 152).

«Матерью едисанцев» названа Тута-Ары, которую можно соотнести с аско-половецкой мифической волчицей «Тутар» (Туаллагов, 2017: 205), вспомним сакральный статус волка для половцев (Евстигнеев, 2010: 45).

Имя сына «Гэльче» соотносится с ногайским родом «келечи» у едисан и едишкульцев, а также топонимы в Степном Крыму и в Астрахани (Викторин, 2013: 63).

Остановимся на едисанах в контексте происхождения от половцев. Согласно данным П.С. Савельева и Х.Д. Френа, в библиотеке Пешта сохранился ярлык хана Котьяна Сутоевича на чекан собственной монеты, написанный на варварской латыни, которая, возможно, является буквальным переводом с тюркского языка, где написано «Cottan ex stirpe Jedzan» («Котян из ветви Едзан (Едисан?)») (Савельев, 1853; Fraehn, 1846: 653). Этот источник не противоречит факту принадлежности Котьяна к роду Дурут (Тортобичей), так как Едисан это родовое объединение. Подобное упоминание в куманском источнике XIII века наталкивает на мысль, что это родовое объединение было среди половцев и сохранилось у ногаев, однако

эта гипотеза требует подтверждения. Косвенно подкрепляет гипотезу то, что среди ачикулакских едисан Ставропольского края, отчетливо проступают «длинноголовые европеоидные элементы», ассоциировавшиеся антропологами, как половецкие (Трофимова, 1949: 108). К происхождению едисан от домонгольских кипчаков склоняется и В.В. Трепавлов, так как, кроме их «смягчённой монголоидности» объединение Едисан, по его словам, сложилось довольно рано (Трепавлов, 2020: 602, 603).

Таким образом, в народных преданиях мы видим свидетельства родоплеменной преемственности ногаев куманам. Отметим, что тема родоплеменной преемственности достойна отдельного исследования, вкупе с данными о культурной, генетической и антропологической преемственности.

Заключение

Исходя из изложенного материала считаем возможным сделать следующие выводы:

1. Граница между Западным и Восточным Дешт-и Кипчаком проходит к востоку от реки Яик, возможно по реке Эмба. «Столицей» Западного Дешт-и Кипчака был Сарайчик.

2. Местом этнополитического формирования ногайского народа необходимо считать Западный Дешт-и Кипчак, в границах рек Дуная на западе и Эмбы на востоке, а не степи на берегах Сырдарьи.

3. Ногаи являются потомками и преемниками западных кипчаков, которых также именуют куманам и половцами. Восточные кипчаки не являются основными предками ногаев, хотя определенное участие в этногенезе народа отрицать нельзя.

4. Современные лингвистические исследования показывают, что классификация Н.А. Баскакова спорна и не может служить доказательством восточнокипчацкого происхождения ногаев. Напротив, изначально ногайский язык относился к западно-кипчакскому языку и лишь позже приобрел восточно-кипчакские черты.

5. Западный Дешт-и Кипчак является для ногаев и групп ногайского происхождения «сакральной родиной» в их преданиях.

6. Регулярное упоминание в народных сказаниях и эпосах куманских политических и военных деятелей демонстрирует политическую преемственность ногаев от западных кипчаков.

Авторы намереваются в дальнейшем расширить исследование преемственности ногаев западным кипчакам, посредством привлечения данных по материальной и духовной культуре, родоплеменной структуре, генетике и антропологии.

Литература:

Абуль-Гази Багадур-хан. Родословное древо тюрков // Иакинф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. М.-Т.-Б., 1996.

Аверьянов К.А. Битва на Калке. 1223 г. Русские княжества накануне монголо-татарского нашествия. — М.: Центр поли граф, 2023. — 254 с.

Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 3 : 1613-1645. - СПб. 1841 (39). 525 с. разд. паг.

Акулов В. «Всё, что вы не знали о... Белогорск». Газета «Республика. Еженедельник Крыма». №26 (111). Изд. «Максимус комьюнити». Симферополь, 2013. С. 14-15.

Ахметзянов М. И. Память о предках татар Поволжья и Приуралья: (судьба татар Ногайской Орды). Институт истории Академии наук Татарстана, 2007. - 47 с.

Баскаков Н.А. «К вопросу о классификации тюркских языков» // Известия АН СССР, том 11, выпуск 2, 1952 г. С. 121-134.

Викторин В. М. Мурзы и эмеки в этносоциальной среде ногайцев-едисанцев (джетисанцев) при г. Астрахани в XVII-XIX вв.: к эволюции сообщества при переходе к оседлости // Тюркологический сборник. – 2013. – Т. 2011. – С. 60-79.

Гимбатова М.Б. Роль половецко-кипчакского компонента в формировании ногайского этноса: Автореф. дис. канд. ист. наук. Махачкала, 1998.

Грибовский В.В. Віктор Вікторін про астраханських ногайців, етнографію, Гумільова і сучасну етнодемографічну ситуацію в Нижньому Поволжі // Historians.in.ua. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі // Електронний ресурс: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/836-viktor-viktorin-pro-astrahanskykh-nohahitsiv-etnohrafiiu-humilova-i-suchasnu-etnodemohrafichnu-sytuatsiiu-v-nyzhnomu-povolzhi> (Дата доступа 01.12.2024).

Гутри М. Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. - М. : тип. Н. С. Всеволожского, 1810. 289 с.

Дыбо А. В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. 2011г. – С. 766-811. (Электронный ресурс). URL: http://altaica.ru/LIBRARY/xronol_tu.pdf (дата обращения: 10.03.2024).

Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки/половцы/куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности). – СПб.: Астерион, 2010. – 112 с.

Евстигнеев Ю.А. "Куманы/куны: кто они?" Общество. Среда. Развитие (Terra Humana), no. 2, 2012, pp. 91-97.

Зарипов и др. Башкирское народное творчество. (гл. ред. Н. Т. Зарипов) Т. 2. Предания и легенды. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1987. 576 с.

Исхаков Д.М. Об одном недооцененном источнике исламизации Улуса Джучи // Золотоордынское наследие. – 2023. – С. 50-56.

Ишмухамбетов Р.В. К проблеме этногенеза ногайского народа // Этногенез и этническая история народов Кавказа. Материалы I Международного нахского научного конгресса, г. Грозный. 11–12 сентября 2018 г. / под ред. Ш.А. Гапурова, С.С. Магамадова.– Грозный: Академия наук Чеченской республики, Министерство культуры Чеченской Республики, ФГБОУ ВО «Чеченский государственный университет», 2018. – С. 533–539.

Керейтов, Р. Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры: монография / науч. ред. Ю. Ю. Клычников ; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований. – Ставрополь : Сервисшкола. 2009. 464 с.

Керейтов Р.Х. Кыпчакский компонент в этногенезе ногайцев. Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков — к грядущему. — Черкесск: КЧИГИ; Карачаевск: КЧГУ. 2019. С. 143-148.

Кидирниязов, Д.С. Ногайско-башкирские отношения в XV – середине XVI веков // Ватандаш. – 2021. – № 8(299). – С. 93-99.

Кляшторный С.Г. Кипчаки и половцы: центральноазиатский контекст. Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы...): Сб. статей. Сер. «Тюркские племена и государства Евразии в древности и в средние века»; вып. 2. – Казань: Изд-во «Ихлас»; Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2013. – 228 с.

Козьмин, 1937 – А.К. д'Оссон. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. пер. с нем. и прим. Н. Н. Козьмина. Т. 1. Иркутск, 1937. 253 с.

Кривошеев, М.В. Россия и Крымское ханство в XV-XVIII веках. Историко-геополитические очерки // Ученые записки Международного банковского института. – 2013. – № 5. – С. 135-200.

Крымское ЦСУ, 1927 – Список населенных пунктов Крымской АССР по всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года / Крымск. центр. стат. упр. – Симферополь, 1927. 219 с.

Кузеев, 1960 – Башкирские шежере / составление, перевод текстов, введение и комментарии Р. Г. Кузеева. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1960. 304 с.

Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения / Р. Г. Кузеев. — 2-е изд., доп. — Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2010. 560 с.: илл.

Кузембайұлы А., Абиль Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. – Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. 350 с.

Кушкумбаев А.К. «Восточные мадьяры в истории Дашт-и Кыпчака, Золотой Орды и Центральной Азии» // *Turkologia*, № 2 (94), 2019. Туркестан. С. 30-58.

Лихотворик Р.С. «Путешествие со старой открыткой. Феодосия, Старый Крым, Коктебель, Отузы, Кизилташ, Судак, Карасубазар на рубеже XIX—XX столетий». – Феодосия: Арт Лайф, 2007. – 172 с.

Норманская Ю.В. Уточнение степени близости кыпчакских языков между собой в сравнении с финно-угорскими на основе анализа словарей XVIII в. // *Oriental Studies*. 2023. Т. 16, № 2. С. 417–427.

Османов М.-Э. Ногайские и кумыкские тексты. Хрестоматия. СПб.: 1883. 105 с.

Пономарев А.П. Куман — половцы // *Вестник древней истории*. 1940. № 3-4. С. 366–370.

Попов А.И. Кыпчаки и Русь. // *Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук*. Л.: 1949. № 14. С. 94–117.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. II. М.-Л.: 1960. 248 с.

Рубрук В. Путешествие в восточные страны. СПб.: 1911. 224 с.

Рычков Я.Я. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург: 1896. 97 с.

Сабитов Ж.М. Ногайский компонент в этногенезе казахов // *Материалы международной научно-практической конференции «МӘҢГІЛІК ЕЛ» посвященной 550-летию Казахского ханства (11 сентября 2015 года)*. Астана: Мемлекет тарихы институты, 2016. С. 579–584.

Савельев. Извлечения из протоколов отделения восточной археологии Императорского археологического общества. VI-заседание (19 Января 1853 года) // *Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть LXXIX*. Т. 79. СПб.: Июнь 1853. С. 9–12.

Сеитов У.А. Народ Ногай. Бюллетень этногеномико-исторического проекта «Суюн». Т. 3, № 9 (1,2). Москва: 2016. С. 750–775.

Селезнёв Ю.В. Половецкий князь Котян и память о нем в ногайской эпической традиции // *Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков — к грядущему*. Черкесск: 2019. С. 122–125.

Сикалиев А.И. Древнетюркские письменные памятники и ногайцы // *Советская тюркология*. 1970. № 4. С. 131–135.

Сикалиев А.И.-М. «Айт десенгиз, айтайым». Черкесск: 1971. 144 с.

Сикалиев А.И.-М. «Оьсиет». Революциядан бурынғы ногай поэтлердинь шығармалары. Махачкала: Даг. кн. из-во, 1990. 125 с.

Скрынников Р.Г. История Российская. IX–XVII вв. М.: Издательство «Весь Мир», 1997. 496 с.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб.: 1887. (2), VI, XXXVI, 774 с.

Сухарев и др. Мордовия : энциклопедия. Т. 2 : М — Я. Саранск: Морд. кн. изд-во, 2004. 699 с.

Суюнова и др. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х. Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. М.: Наука, 2016. 512 с.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Восточная литература, 2002. 752 с.

Трепавлов В.В. Малая Ногайская Орда. Очерк истории // *Тюркологический сборник*. 2003. Т. 2004. С. 273–311.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. 3-е изд., испр. и доп. М.: Квадрига, 2020. 1040 с.

Трофимова Т.А. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии. М.; Л.: 1949. 264 с.

Туаллагов А.А. Тутыр // *Nartamongae*. 2017. Т. 12. № 1-2. С. 205–233.

Улаков М.З., Чеченов А.А. Письменные памятники тюркских языков как источник истории современного карачаево-балкарского языка (спецкурс). Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2001. 52 с.

УПТМН. Устно-поэтическое творчество мордовского народа. Т. 1, книга 1. Эпические и лиро-эпические песни. Науч.-иссл. ин-т. яз. лит., истории и экономики при Совете Министров Мордов. АССР. Саранск, 1963.

УПТМН. Устно-поэтическое творчество мордовского народа. Т. 1, книга 2. Исторические песни XVI-XVIII веков. Науч.-иссл. ин-т. яз. лит., истории и экономики при Совете Министров Мордов. АССР. Саранск, 1977. 352 с.

Хамидуллин и др. История башкирских родов. Кыпчак. Том 34. Ч. 1. Уфа: НОЦ «История башкирского народа» ИИГУ БашГУ; Китап, 2019. 856 с.

Чеченов А.А. Язык «Codex Cumanicus» и его отношение к современным западнокыпчакским языкам. Автореферат кандидатской диссертации. М.: 1979.

Шихмурзаев Д.М. Ногай эртегилери. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1993. 168 с.

«Хозяйство». Синап: самые вкусные яблоки. Газета «Хозяйство». № 47 (721) от 19.11.2012 г. 24 с.

Ярлыкапов А.А. Куманы и кипчаки в эпической поэме "Сорок ногайских богатырей" // Тюркологический сборник. 2006. М.: Вост. лит., 2007. С. 364–366.

References:

Kâtib Çelebi (1732) *Kitâb-ı Cihannümâ*. Istanbul, 1145 (1732). 698 p. (In Ottoman Turkish).

DeWeese D. (1994) *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tiikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, Pennsylvania, 1994. 656 p.

Fraehn, Ch.M. (1846) *Einige fuer das Muenzkabinet des Asiatischen Museums erworbene Inedita. Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.Petersburg / von dem Director desselben Dr. Bernh. Dorn*. St. Petersburg, 1846. XII, S. 647-655.

Klaproth, H.J. (1828) *Vocabulaire latin, persan et coman, d'après un manuscrit écrit en 1303, et provenant de la bibliothèque du célèbre poète Francesco Petrarca*. Mémoires Relatifs à l'Asie, 1828. Contenant des Recherches Historiques, Géographiques Et Philologiques sur les Peuples de l'Orient by Julius von Klaproth. Vol. 3. Pp. 113-256.

Kuun, G. (1880) *Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum Divi Marci Venetiarum / primum ex integro ed. prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun*. Budapestini: Scient. Academiae Hung., 1880. CXXXIV, 395 p.

Németh, J. (1941) *Die Volksnamen quman und qûn*. Kőrösi Csoma Archivum. Ed. by Gyula Németh. Vol. III. 1941–1943. Leiden: E. J. Brill, 1967. P. 100.

Normanskaja J.V. (2023) *Defining Proximity Levels between Kipchak Languages in Comparison to Finno-Ugric Ones: Analyses of Eighteenth-Century Dictionaries*. Oriental Studies. 2023;16(2):417-427. (In Rus.)

History of Bashkir clans. Kipchak. (2019) Volume 34. Part 1 / S. I. Khamidullin, B. A. Aznabaev et al.. Ufa: REC "History of the Bashkir people" IIGU BashGU; Kitap, 2019. 856 p. (In Rus.)

¹Махсутов А.К. ²Жумабаева А.А.

¹Стамбул университетінің Әлеуметтік ғылымдар институты, Стамбул, Туркия

²Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr, ²Zhaygerm@gmail.com

НОҒАЙЛАРДЫ БАТЫС ҚЫПШАҚТАРДЫҢ (КУМАНДАР, ПОЛОВЕЦТЕР) ҰРПАҚТАРЫ РЕТІНДЕ МОЙЫНДАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Ноғай халқының тарихы, тарихи қалыптасуы, оның этникалық бірегейлік мәселелері Шығыс немесе Батыс қыпшақтардан бөліп қарастыруға болмайды. Еуразияның саяси және этногеографиялық карталарында ноғай ұлтының орнын анықтап қана қоймай, халықтың дұрыс имиджін қалыптастыру үшін, осы мәселеде ғылыми пікірталас болғаны өзекті. Жұмыстың мақсаты-ноғайларды Батыс немесе Шығыс қыпшақтармен байланысы мен сабақтастық мәселесін анықтау. Аталған мақсат шеңберінде қалыптасқан тілдік парадигмаларды қолдана отырып заманауи зерттеулермен салыстыруға әрекет жасалды, ноғайлардың батыс-қыпшақ түпкі тегіне байланысты ұжымдық тарихи жадына талдау жүргізілді. Ортағасырлық шежірелер, халықтық эпикалық аңыздар, шежіре, эрзя-мокшан фольклоры, ноғай әдебиетінің классиктерінің шығармалары дереккөз ретінде ұсынылды. Половецтер мұрасы мен тарихын зерттеген ғалымдардың көптеген еңбектері қарастырылды. Зерттеудің жаңалығы боп ноғайлардың Батыс немесе Шығыс қыпшақтарына қатыстылығы туралы алғашқы толыққанды зерттелуі. Ғылыми айналымға «Котенбатыр және Көбек Батыр» деген аңыз енгізіліп, шығармаға талдау жүргізілді. Эрзя-мокшан фольклорын қарастыру арқылы «Ноғай елдерінің» географиялық жерлері анықталды. Зерттеулердің этижесінде ноғайлардың Батыс Дешті қыпшақтардың половецтер халқының тікелей ұрпақтары екендігі және олардың тілі мен халықтық жадын сақтаған тұжырымдамасын растайды.

Алғыс: мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің "қазақтар, қырғыздар, башқұрттар, ноғайлар мен қарақалпақтар этногенезіндегі Қыпшақ компоненті (AP19579400)" гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Түйін сөздер: құмандар, половецтер, қыпшақтар, ноғайлар, қазақтар, бақширлер, Қырым татарлары, Дешт-і Қыпшақ, Қырым.

¹Maksutov A.K. ²Zhumabaeva A.A.

¹Institute of Social Sciences of Istanbul University, Istanbul, Turkey

²Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹alim.makhsutov@ogr.iu.edu.tr, ²Zhaygerm@gmail.com

ON THE ISSUE OF ATTRIBUTING NOGAIS TO THE DESCENDANTS OF WESTERN KIPCHAKS (CUMANS, POLOVTSIANS)

Annotation. The questions of the history and formation of the Nogais, as well as their ethnic identity, are inseparable from their classification as either eastern or western Kipchaks. This is necessary to determine the place of the Nogai nation on the political and ethnogeographic maps of Eurasia and to create a proper image of the ethnos, especially in the context of the ongoing scientific discussion on this issue. The aim of the study is the problem of relating the Nogais to either western or eastern Kipchaks and their succession from them. Within this objective, an attempt has been made to compare established linguistic paradigms with contemporary research in this area; to analyze the collective historical memory of the Nogais in terms of their western Kipchak origins. The source base includes medieval chronicles, folk epic poetries, shejere (genealogies), works from Erzya-Moksha folklore, and classics of Nogai literature. A wide range of works by scholars who researched the Polovtsian heritage and history has been utilized. This is the first comprehensive study on the affiliation of the Nogais with either western or eastern Kipchaks. It introduces into scientific circulation the tale of "Koten Batyr and Kobek Batyr" and conducts an analysis of the work. The geographical location of the "Nogai country" from Erzya-Moksha folklore has been

established. A wide spectrum of narratives confirms the concept of the Nogais as direct descendants of the Cuman population of Western Desht-i-Kipchak, who have preserved its language and folk memory.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "The Kipchak component in the ethnogenesis of Kazakhs, Kyrgyzs, Bashkirs, Nogais and Karakalpaks (AP19579400)

Keywords: Cumans, Qypchaq, Kipchaks, Nogais, Kazakhs, Bakshirs, Crimean Tatars, Desht-i Kipchak, Crimea.

Авторлар туралы мәлімет:

Әлім Қасымұлы Махсутов, Стамбул университетінің Әлеуметтік ғылымдар институтының магистранты, Стамбул, Түркия.

Әйгерм Әмірбекқызы Жұмабаева, PhD, бас ғылыми қызметкер, ғалым хатшы, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан.

Информация об авторах:

Алим Касимович Махсутов, магистрант Института социальных наук Стамбульского университета, Стамбул, Турция.

Айгерм Амырбековна Жумабаева, PhD, главный научный сотрудник, ученый секретарь, НИИ изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Alim Kasimovich Maksutov, Master's student at the Institute of Social Sciences of Istanbul University, Istanbul, Turkey.

Aigerm Amirbekovna Zhumabayeva, PhD, Chief Researcher, Scientific Secretary of the Research Institute for the Study of Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan.

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы»
журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.